

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે ઈંચામાં ઈંચુ’ સાહિત્ય

શ્રી મનુસ્મૃતિ

ગુજરાતી સરસાર્થ સહિત

★

બાપાંતરકર્તા :

શાસ્ત્રી ગિરજાશંકર મયાશંકર

મિત્રી આમંડાજંદ ની પ્રસાદી
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ગક ડાર્યાલય
કે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલકાદેવીરોડ મુલર્ડર

★

સાડાચાર રૂપિયા

ખીજી આવૃત્તિ : : પ્રત ૩૫૦૦ : : સંવત ૨૦૦૬

[સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ક. દલૈ,
સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ડૉ. રાધાજી, અમદાવાદ.

• નિવેદન

આ 'મનુસ્મૃતિ' વિવિધ ગ્રંથમાળાના ત્રીસમા વર્ષના પહેલા પુસ્તકરૂપે સં. ૧૯૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલી; તે ખલાસ થતાં આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં મૂળ શ્લોકો અને તેનું માત્ર ભાષાંતર અપાયું હતું. આ આવૃત્તિનું ભાષાંતર વધુ સરળ બને એ માટે નવે-સરથી શાસ્ત્રી ગિરગ્નશંકર મય્યાશંકર પાસે તૈયાર કરાવ્યું છે અને કુલ્લૂકની ટીકાના આધારે સ્થળેસ્થળે પરાપૂર્વનો સંબંધ સૂતાવર્ત્ત-અનેક નવાં ટિપ્પણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે.

આમ આ આવૃત્તિ તદ્દન નવા સ્વરૂપે જ બહાર પડે છે. એટલે આગલી આવૃત્તિ જેમની પાસે હોય તેમને પણ આ નવી આવૃત્તિ વસાવી લેવાની ભલામણ છે.

આ રીતે સુધારાવધારા કરવાથી ભાષાંતર વગેરેનો ખર્ચ તથા અગાઉ કરતાં સુમારે ૧૬૦ પાનાં વધ્યાં છે; તેમ જ હાલની અસહ્ય મોંઘવારીના કારણે આની કિંમત અગાઉ કરતાં ત્રણગણી રાખવી પડે એમ હતું; પરંતુ આવા ધર્મના મૂળભૂત ગ્રંથો જનતાને સરતા મૂલ્યે મળવા જોઈએ એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં લઈને આ નવી આવૃત્તિનું મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા સાડા ચાર રખાયું છે.

આ ગ્રંથની મહત્તા વિશે આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જે હકીકત જણાવેલી છે, તેમાંની ઉપયોગી વાતો અહીં નીચે અવતરણમાં આપી છે.

“મનુસ્મૃતિ” આર્યજીવનનો એક અત્યંત પ્રાણુવાન ગ્રંથ છે. એના સર્વ વિભાગોમાં આર્યસંસ્કૃતિનો મંગલ પ્રકાશ છે. એ માત્ર કાયદા કે શુષ્ક વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન કરનારો ગ્રંથ નથી. એ મનુષ્યજીવન જીવે છે, આ વિશ્વની અનેક લીલાઓ તપાસે છે અને વિધિવિધ દિશાઓમાં વહેતાં વહેણો ખોળે છે. એ પાતાળગંગાની ખોળ કરે છે અને એ સૌમાંથી મંગલ મધુર અમૃતદર્શન પામી, કૈલાસ શિખર ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરાવે છે. આમ તે જીવનને કલ્યાણના પંથે

ચડાવીને સમાજની સહસ્ર નાડીઓમાં પ્રાણુ ધમકાવે છે. વિવિધતામાં એકતા હાવે છે અને એ એકતાનો સાક્ષાત્કાર પામવા હાકલ આપે છે.

“ધર્મમાત્ર કર્મકાંડોમાં નથી, પણ જીવનના શ્રદ્ધાસુક્ત સદાચારમાં છે. તેથી જ વેદમાં બતાવેલા આચારવિચાર, સ્મૃતિઓમાં ધોડેલા નિયમાદિઓ, સ્તુત્પુરુષોએ કર્તવ્યમાં ઉતારેલા વ્યવહારો અને અંતરાત્માને પ્રસન્નતા આપનારા શુદ્ધ આચરણો, એ સર્વને મનુદેવે ધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યામાં સમાવ્યાં છે. x x x

જે મનુષ્યોના પરંપરાગત સ્વભાવને ધ્યાનમાં લઈને મનુદેવે ચાર વર્ણો કલા છે; અને તેમનાં જુદાંજુદાં કર્તવ્યો બતાવ્યાં છે. બ્રાહ્મણોને મનુદેવે અપરિશ્કલ, વિદ્યાસંપન્ન, તપોનિષ્ઠ, સર્વત્યાગી અને સર્વભિન્ન રહેવાની આજ્ઞા આપી છે. તેમણે એવું જીવન જીવવું જોઈએ કે જેથી અન્ય વર્ણોને સદાચારની પ્રેરણા સદા મળ્યા કરે. તેમણે આમ સંસ્કૃતિરક્ષક રહેવાનું છે, એટલે મનુદેવે એની આજીવિકાનો બાર સમાજ ઉપર રુખ્યો છે. પણ સાથેસાથે પેટને ખાતર સંસ્કાર નહિ વેચવાની તેમને એતવણી પણ આપી છે.

“એ પછી ક્ષત્રિયોને ભગવાન મનુદેવે સમાજની રક્ષાનું કામ સોંપ્યું છે. વીરતા, ઉદારતા, ધર્મપરાયણતા અને લોકરક્ષા આદિ તેમની સંપત્તિ છે. ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને તેજ સમાજને કલ્યાણકારી અને ઉપયોગી થવાને બદલે લોકભક્ષક થાય નહિ, તે સારુ તેમણે કડક નિયમો આપ્યા છે; વળી તેમણે વૈશ્યોને માટે પણ ધંધાઓમાં અમુક વિધિ-નિષેધો થયાં છે. વૈશ્યોએ માત્ર પાઈ-પૈસા માટે જીવ ધસી નાખવાનો નથી. તેમણે ધર્મપૂર્વક પશુપાલન, ખેતી, વ્યાપાર, આદિથી સંપત્તિ મેળવીને સમાજને સમૃદ્ધ રાખવાનો છે અને ધર્મરક્ષા માટે છૂટે હાથે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો છે, એમ ભગવાન મનુએ જણાવ્યું છે. ધર્મને તેમણે સેવાધર્મ બતાવ્યો છે, પણ એને માટે જામ જીવનના અવકાશો રાખ્યા છે. શુદ્ધ સેવાભક્તિથી તે હિતમ જીવન સિદ્ધ કરે, એવો તેમનો આદેશ છે. માટે તેવું વરસની

ઉમરે પહોંચેલા શદ્દને તે આહ્વાણના જેવો વંદનાનો અધિકારી ગણે છે. આ રીતે ચારે વર્ણુ પોતપોતાના સ્વભાવે કરીને મળેલા સ્વધર્મમાં રહીને પોતાની આહ્વાણિકાનો પ્રબંધ કરે અને જીવનની સાર્થકતા અનુભવવાની તેઓ વધુ ને વધુ તકો મેળવે, એ ભગવાન મનુની યોજનાનું રહસ્ય છે.

“વર્ણુની જેમ આશ્રમોની પુરાણી વ્યવસ્થા પણ એવાં જ કડયાજી-કારક તરવોથી ગૂંથાયેલી છે. અભ્યર્ચ, ગાહરથ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ-એમાંના જે પણ આશ્રમમાં મનુષ્ય હોય, તે તે આશ્રમના ધર્મનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાથી તે પ્રભુપદની નજીક ને નજીક પહોંચતો જાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે. જીવનનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી, માનવી ભગવાનના સર્વવ્યાપી ચરણને પામી સદાને માટે પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે, એ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને વર્ણુશ્રમની વ્યવસ્થા યોગ્યેલી છે.

“વર્ણુ અને આશ્રમોના શાસ્ત્રીય જંધારણમાં સમગ્ર હિંદુસમાજ એક પરિવારવિશેષ તરીકે રહે એવી ગોઠવણ રહી છે. એ પરિવારમાં આહ્વાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શદ્દ-એ ચારે વર્ણુ એકખીજના સહાયક ચર્ધને રહેતા હતા અને પોતાના સ્વાભાવિક ગુણો પ્રમાણે કર્મોના વિકાસ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા આનંદપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા. ચારે વર્ણુમાં અરસપરસ પ્રેમ હોવાથી શાંતિ અને આનંદ રજા કરતો હતો. આજે તો પ્રેમની જગ્યાએ દ્વેષ અને કર્તવ્યને રથાને અધિકાર ચડી બેઠાં છે. એવી વિપરીત ચેષ્ટાથી સમાજ કમસઃ દુર્બળ થતો જર્ઞ નાશને પૂંથે ચાલી રહ્યો છે. એટલે બાનુપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગની ભાવના જેટલી વહેલી જામત થાય તેટલી વધુ લાભદાયી નીવડશે.

“ભગવાન મનુએ સ્ત્રીઓ સંજ્ઞધર્મમાં જે વ્યવસ્થા આપી છે, તે સામે ધણીવાર વંટોળ ચડાવવામાં આવે છે. મનુસ્મૃતિમાંના ગમે ત્યાંથી મોઝોડો ઊપાડી લઈ, તેના મનને ફાવે તેવા સંજ્ઞધો જોડી એ વંટોળનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. પણ એ સર્વથા બૂલબૂલું છે;

કારણકે હિંદુશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીજાતિના સંબંધમાં જે આદરભાવ છે, તે સ્ત્રીને ક્યાંય મળવો દુર્લભ છે. ભગવાન મનુ કહે છે :

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

અર્થાત્ ઉપાધ્યાયથી આચાર્ય દશગણી, આચાર્યથી પિતા સોગણી અને માતા પિતાથી હજારગણી પૂજવા યોગ્ય છે. બસા, સ્ત્રી જાતિનો આથી વિશેષ કયો આદર હોઈ શકે ?

“આથી પણ આગળ વધીને તેઓ કહે છે, કે માત્ર વિવાહ પ્રસંગે જ નહિ પણ હરહંમેશ કલ્યાણ ધન્યતા પિતાએ, બાઈએ, પતિએ અને દિયરે પોતાનાં સ્ત્રીજનને સત્કાર આપવો જોઈએ અને તેમને વિભૂષિત કરવાં જોઈએ. જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ આનંદ કરે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થતો નથી, ત્યાં સુધળા ક્રિયાઓ અફળ જાય છે. જે કુળમાં કુલીન સ્ત્રીઓ શોકમાં રહે છે, તે કુળ તત્કાલ વિનાશ પામે છે, જેમાં એ સ્ત્રીઓ શોક કરતી નથી, તે કુળ વૃદ્ધિ પામે છે. સત્કાર ન પામેલી સ્ત્રીઓ જે ઘરો ઉપર શાપ વરસાવે છે, તે ઘરો કૃત્યાએ* બરખેલાં ઘરોની જેમ બધી રીતે ભાંગીને બૂકા થાય છે. માટે અધિક ઐશ્વર્યની કામના કરનારા પુરુષોએ હિંસવો અને તહેવારોના પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને આભૂણો, વંચો અને ખાનપાનોથી સંતોષ આપવો જોઈએ. જે કુળમાં પતિ પત્નીથી સંતુષ્ટ છે અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ છે, તે કુળમાં ચોક્કસ કલ્યાણ જ છે.

“એ મહાપદેથી સ્ત્રી મનડી પડે નહિ એટલા માટે લક્ષ્મીદેવિ સંજોગોમાં ભગવાન મનુએ મયોદાઓ બાંધી છે; પરંતુ ત્યાં ‘સ્વતંત્રતા’નો ખોટો વાદ લાવવાની જરૂર નથી, સ્વેચ્છાચારને સ્વચ્છંદતાનું નામ શોભતું નથી. સ્ત્રી તથા પુરુષે પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કાર્યોમાં

● તંત્રાનુસાર કોઈ સત્તુનો નાશ કરવા માટે મંત્ર દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી અભિચારિણી સ.

પ્રવૃત્ત રહી જીવનની સાધના કરવાની છે. આથી જગવાન મનુના આદેશોમાં ઠાઈ રચણે કડકાઈ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર દાબ જેવું જણાય છે; પણ સમાજનું પ્રત્યેક અંગ એકબીજાને ટેકા આપી રહે અને પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કુશળતાપૂર્વક કરીને દરેક વ્યક્તિ પ્રગતિ કરી શકે, એટલા માટે તેની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી છે. વળી સંસારમાં ક્યાંયે નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા નથી; બધું અન્યોન્ય સદ્-કારથી અને પરસ્પર અનુકૂળતાથી ચાલે છે. ઠાઈ પણ સમાજ દરેક વ્યક્તિને દરેક પ્રકારે રાજી રાખી રહે છે, એવું કદી જોવામાં આવ્યું નથી. મનને હાથે લેમ વર્તવા દેવું અને પછી તે તે વર્તનનો બચાવ કરવા માટે માનસશાસ્ત્રનો આધાર શોધવા જવું; તથા એમ પનનો થવા દર્જને સમાજના સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકવું, એ જગવાન મનુને માન્ય નથી. x x x

“શાસ્ત્રોમાં તેની આટલી મદદતા હોવા છતાં દળરેઠ વર્ષની યુવાગીના કારણે કહો કે જીભ કારણેથી કહે, પરંતુ હિંદુ સમાજની અર્થિક આજે બંધિયાર જેવી માણમ પડે છે. બેશક, તેને સચેત કરવાની, તેમાં નવો પ્રાણ પૂરવાની જરૂર છે. એ માટે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ જણાવેલા આદેશો સમજ્યા વિના, બદારથી બમકા-બપો દેખાતા પાશ્ચાત્ય સમાજનું આંધળું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. એથી તો ઊલટું ‘અતો બધ તનો બધ’ થતાં આપણે સર્વાંગને નોનરીયું. આપણા વિદ્વાનો, દેશબક્તો અને સામાજિક કાર્યદત્તાઓ વિદેશી સંસ્કારોનું આંધળું અનુકરણ નહિ કરતાં પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ જનાવેલા આદેશો મુજબ દેસને દોરવણી આપવાની શ્રેયઃ જોખે એવી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. x x x

“વાચકજીઓ આ ગ્રંથમાંથી પોતપોતાના સનાતન ધર્મ જણવા-પાળવા સક્તિમાન થાય; અને પરમ ભેદ-પ્રેરણે માર્ગ પગવાની શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરે, એવી બાચનાપૂર્વક દક્ષિણ.”

મુંબઈ, } સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રશના દ્વારોએ વડી
તા. ૧૫-૨-૧૦ } મનુ સુબોદિત (૫મુખ)

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧ ભો : જન્મતની ઉત્પત્તિનો વિષય ...	૧
અધ્યાય ૨ ભો : સોળ સંસ્કારોનો વિધિ તથા બ્રહ્મારીના ધર્મ ...	૪૨
અધ્યાય ૩ ભો : ગૃહસ્થના ધર્મ, વિવાહોનાં લક્ષણ, પંચમહાયજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધવિધિ ...	૧૨૧
અધ્યાય ૪ થો : બ્રાહ્મણની આશુવિકા તથા ગૃહસ્થને યોગ્ય સદાચાર ...	૨૦૪
અધ્યાય ૫ મો : બલ્યાબલ્લ પદાર્થો, અશૌચ નિર્ણય, પદાર્થશુદ્ધિ તથા સ્ત્રીધર્મ ...	૨૭૮
અધ્યાય ૬ ઠો : વાનપ્રસ્થના તથા સંન્યાસીના ધર્મ ...	૩૨૮
અધ્યાય ૭ મો : રાજ્યોના સંપૂર્ણ ધર્મ ...	૩૫૭
અધ્યાય ૮ મો : દાવા, ચોરી વગેરેનો ન્યાય તથા કર લેવાની રીત ...	૪૨૨
અધ્યાય ૯ મો : સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, દાયમાત્ર, જુગારનો નિષેધ તથા અપરાધીને શિક્ષા કરવાની રીત ...	૫૪૨
અધ્યાય ૧૦ મો : વર્ણસંકર જાતિઓ, તેમનાં કર્મો તથા ચાર વર્ણના આપત્તિકાળના ધર્મો ...	૬૨૯
અધ્યાય ૧૧ મો : જુદીજુદી જાતનાં પાપકર્મો તથા તેમના પ્રાપ્તિતો વિધિ ...	૬૭૯
અધ્યાય ૧૨ મો : શુભાશુભ કર્મથી ચતી અતિ તથા આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ...	૭૬૬

શ્રી મનુસ્મૃતિ

(માનવધર્મશાસ્ત્ર)

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત—

અધ્યાય ૧લો

ઋષિઓના મનુને ધર્મ મંત્રી પ્રથમ

મનુમેકાગ્રમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ ।

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદ વચનમનુવન્ ॥ ૧ ॥

એકાગ્રચિત્તે બેઠેલા મનુની પાસે જઈ, મહર્ષિઓએ (મનુએ કરેલો સત્કાર સ્વીકારી વળતો) સામે સત્કાર કરીને, તેમને યથાયોગ્ય આ વચન કહ્યું ।

મગવન્સર્વવર્ણાનાં યથાવદનુર્વચઃ ।

અન્તરપ્રભવાણાં ચ ધર્માન્નો વક્તુમર્દસિ ॥ ૨ ॥

હે ભગવન્ ! સર્વ વર્ણોના તથા સકર જાતિઓના ધર્મો

જ આ મનોધનથી મનુમા હ મે એમણે દત્તા, એમ સૂચ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણમા કહ્યું છે : 'દેવર્ષેભ્ય સમગ્રેભ્ય ધર્મર્ષેભ્ય જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગેભ્ય વચ્ચ મગ દત્તીક્ષ્ણ સપુત્ર' એમણે, ધર્મ, વચ, સ્મૃતી, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય—આ હનું નામ 'મગ' કહેવાય છે, અને તે હ મે નેમાં દોષ, તેને 'ભગવાન્' કહી સૂચાય છે ' (કુન્દક)

બરાબર અનુક્રમે અમને કહેવા આપ યોગ્ય છે.[†] ૨

[જરાયુજાળજાનાં ચ તથા સંસ્વેદજોદ્વિદામ્ ।

મૂતગ્રામસ્ય સર્વસ્ય પ્રભવં પ્રલયં તથા ॥

આચારૈશ્ચૈવ સર્વેષાં કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયમ્ ।

યથાકામં યયાયોગં વક્તુમર્હસ્યશેષતઃ ॥

જયુરાજ (એળ અથવા કોથળીમાં ઉત્પન્ન થતાં), અંડેજ

+ આમ મહર્ષિઓએ પૂછ્યું, ત્યારે મનુએ એવા શ્લોકમાં 'સાંભળો' એવો ઉત્તર આપ્યો; ત્યાંસુધીમાં ચાર શ્લોકની અંદર આં શાસ્ત્રનો વિષય, સંબંધ તથા પ્રયોજન સૂચવ્યાં છે; તેમાં ધર્મ એ જ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે; ધર્મ એ પ્રતિપાદ્ય તથા આ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદક, એમ પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદક સંબંધ છે અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ આદિ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે; કેમકે સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ કેવળ ધર્મને જ અર્ધીન છે. જો કે પત્નીગમન આદિ કામ પણ આ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તોપણ 'ઋતુકાલભિગામી સ્વાત્ સ્વદાનિરતઃ સદા-પુરુષે મોતાની પત્નીમાં જ ઋતુકાળે ગમન કરવું' એમ ઋતુકાળે જ પત્ની-ગમન કરવાનો નિયમ સૂચવી તે પણ ધર્મ જ કહ્યો છે; એ જ પ્રમાણે 'ઋતામૃતામ્બાં જીવેત-ઋત તથા અમૃત વડે આજીવિકા યજ્ઞાત્રી' એમ ધન ઉપાર્જન કરવામાં પણ નિયમ સૂચવી ધર્મ જણાવ્યો છે; તેમ જ મોક્ષના ઉપાયરૂપે આત્મજ્ઞાનને સૂચવી, તેને પણ ધર્મના જ વિષયરૂપે કહેલ છે, તેથી આ શાસ્ત્ર મોક્ષનો પણ ઉપદેશ કરનાર હરે છે. મનુનાં આ બધાં વાક્યો જો કે 'પૌરુષ' એટલે પુરુષ જ કહેતાં ગણાય, તોપણ તે વાક્યો અનિંદનીય, મહાપુરુષોએ રીકારેલાં તથા વેદને સમગ્રવનાર હોવાથી તેઓનું મૂળ વેદ જ ગણાય, તેથી પ્રમાણ્યૂત છે. હાંદોઅધ્યાત્મશુભાં આત્મી શ્રુતિ પણ છે.-'મનુર્વે ચત્ કિંચિદવદત્ તદ્ મેષજમ્-મનુ જો કે કંઈ બોલ્યા છે, તે ઓળખે છે-હિતકારી છે.' શૂદ્રરૂપિણે પણ કહ્યું છે: 'વેદાર્થોપ-

(ઈંડાંમાંથી થતાં) સ્વેદજ (પરસેવામાંથી થતાં) અને ઉદ્ભિદ્ધ (જમીન ફેડી ઉત્પન્ન થતાં વનસ્પતિઓ)—એ સર્વ પ્રાણી-સમુદાયની ઉત્પત્તિ તથા નાશ; તેમજ સર્વના આચાર તથા કાર્ય—અકાર્યનો નિર્ણય આપ, આપની ઇચ્છાનુસાર ધરાધર સંપૂર્ણ કહેવાને યોગ્ય છે.]*

સમગ્ર ધર્મો કહેવાની મનુની યોગ્યતા

ત્વમેકો હ્યસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવઃ ।
અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રભો ॥ ૩ ॥

હે પ્રભો ! આપોઆપ પ્રકટ થયેલ, ચિંતવવાને અશક્ય અને અમાપ એવા સંપૂર્ણ વેદનાં કાર્ય (અશ્લિષ્ઠોમ આદિ કર્મવિભાગ) તથા તત્ત્વ(બ્રહ્મજ્ઞાન)રૂપ અર્થને જાણનાર આપ એક જ છે. ૩

નિવૃદ્ધવાત્ પ્રાધાન્યં हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थेविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोमन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्व्यावन्न दृश्यते-मनुरस्मृतिमां वेदतो_ज अर्थं ज्ञाण्यो છે, તેથી એ મુખ્ય છે; જે સ્મૃતિ, મનુસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોય, તે સ્મૃતિ જ ન કહેવાય; વળી તર્ક, વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રો પણ ત્યાંમુધી જ શોભે છે, કે ત્યાં-મુધી મનુસ્મૃતિને જોઈ હોતી નથી. મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે: 'પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષો વેદશ્ચિકિત્સિતમ્ । આત્માસિદ્ધાનિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ--પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, અંગો સહિત વેદો અને વૈદિકશાસ્ત્ર-આ ચાર (ઈંધરી) આત્માથી સિદ્ધ થયેલાં શાસ્ત્રો છે; માટે તેઓનું કોઈ કારણો દર્શાવી ખંડન કરવું નહિ'. (કુલ્લુક)

* જે શ્લોકો [] આ પ્રમાણે કો'સમાં આપ્યા છે તે ક્ષેપક સમજવા.

મનુનો પ્રત્યુત્તર

સ તૈઃ પૃથસ્તથા સમ્યગમિતૌજા મહાત્મમિઃ ।

પ્રત્યુવાચાર્ચ્ય તાન્સર્વાન્મિદર્ષીચ્છ્રૂયતામિતિ ॥ ૪ ॥

તે મહાત્માઓએ એવો ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે અમાપ ઓળસ-તેજ, બળ અને પરાક્રમવાળા મનુએ તે સર્વ મહર્ષિઓનો સામેા સત્કાર કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ સાંભળો, ૪.

પ્રલયસમયનું જગત

અક્ષીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસુતમિવ સર્વતઃ ॥ ૫ ॥

આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું જગત (પ્રથમ પ્રલયકાળે) તમો-ભૂત-એટલે પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાણે અંધકારમાં ગળાઈ ચૂં હોય તેવું હતું; તેથી જ પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકાય એવું, અલ્પજ્ઞ એટલે અનુમાન કરવું અશક્ય, તર્ક કરવાને પણ અશક્ય તથા શબ્દથી પણ ન જણાય એવું હતું; અને તેથી જાણે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યું હોય તેવું ચોપાસ હતું અર્થાત્ પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ હતું.^૪ ૫

૪ આ પાંચમા શ્લોકમાં સૂચ્યું છે, કે પ્રલયકાળે આ જગત સૂક્ષ્મરૂપે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે; અને તે પ્રકૃતિ પણ અહારસ્વરૂપે અવ્યક્ત-અપ્રકટ જ રહે છે; એમ પ્રલયકાળનું પ્રકૃતિલીન સૂક્ષ્મ જગત પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, અનુમાનપ્રમાણ તથા શબ્દપ્રમાણ-એ ત્રણે પ્રમાણોનું અવિષય જ હોય છે. આ ત્રણે પ્રમાણોને તર્ક સહિત બારમા અધ્યાયમાં મનુએ સ્વીકાર્યાં છે. જો કે તે પ્રલયકાળનું જગત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનું અવિષય છે, તોપણ તે બિલકુલ હોતું જ નથી,

પછી શું?—અહાનું પ્રાકલ્પ

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યક્ત્યન્નિદમ્ ।

મહામૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥ ૬ ॥

પછી—એ પ્રલયકાળના અંતે, અવ્યક્ત—બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયોના અવિષય (કેવળ યોગાત્માસથી જ નિશ્ચય કરી શકાય એવા), અરુપલિત સામર્થ્યવાળા અને પ્રકૃતિના પ્રેરક ભગવાન* સ્વયંભૂ, (મહત્તત્ત્વ તથા આકાશાદિ) મહાભૂતો વગેરે રૂપ આ પ્રત્યક્ષ જગતને પ્રકટ કરતા (અહારૂપે પોતે) પ્રકટ થયા. ૬

યોડસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોડવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોડચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ગમૌ ॥ ૭ ॥

એ જે* પરમાત્મા કેવળ એક મનથી જ અહણુ કરી

એમ કહી શકાતું નથી; આ અભિપ્રાય શ્રુતિ જણાવે છે: ‘તદ્દેવ તદ્યેવ્યાકૃતમાસીત્—એ પ્રલયકાળનું જગત—ને વેળા અવ્યાકૃત સૂક્ષ્મરૂપે જ રહ્યું હતું.’ છાંદોગ ઉપનિષદ પણ સૂચવે છે: ‘સદેવ સામ્યેદમગ્ર આસીત્—આ જગત પ્રથમ સૃષ્ટિની પૂર્વે બ્રહ્મસ્વરૂપે જ હતું.’ અર્થાત્ ન હતું એમ સમજવું નહિ. (કુલ્લક)

+ મૂળમાં ‘તમોનુદઃ’ એ પદનો આ અર્થ છે. ખુદ ભગવાન ભગવદ્ગીતામાં કહે છે: ‘મયાપ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચરાચરમ્—હું કેવળ અધ્યક્ષ જ છું—અલગ રહી કેવળ પ્રેરણા કરું છું, એટલે પ્રકૃતિ જ આ રચાવજગત સહિત જગત ઉત્પન્ન કરે છે.’ (કુલ્લક)

* ‘ભગવાન’ એટલે હવે ઐશ્વર્યવુક્ત અને સ્વયંભૂ અર્થાત્ પોતાની ઇચ્છાથી જ શરીર ધારણ કરનારા—પરમાત્માનું સ્વરૂપ બીજા જીવોની પેઠે કર્મને અધીન નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે: ‘ન એકધા મવતિ દ્વિધા મવતિ—એ પરમાત્મા તો મૂળ એક જ સ્વરૂપ છે, છતાં બે સ્વરૂપવાળા થાય છે—એ પોને જ બીજા બ્રહ્મારૂપે પ્રકટે છે.’ (કુલ્લક)

* અહીં ‘એ જે’ એવાં બે સર્વનામનો પ્રયોગ કરી સમગ્ર

શકાય છે, સૂક્ષ્મ છે-બહારની ઈન્દ્રિયોના અવિષય છે, અવ્યક્ત એટલે પ્રકટ અવયવોથી રહિત છે, સનાતન-નિત્ય છે, સર્વભૂતમય અર્થાત્ સર્વજીવોના આત્મા છે અને અચિન્ત્ય એટલે કે અમુક માપમાં માપી ન શકાય એવા છે, તે જ પોતે (મહત્તરવ આદિ કાર્યરૂપે તથા બ્રહ્મારૂપે) પ્રકટ થયા. ૭

જળની સૃષ્ટિ

સોઽમિધ્યાય શરીરાસ્વાત્સિદ્ધસુધિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તાસુ વીજમવાસૃજત્ ॥ ૮ ॥

તે પરમાત્માએ અનેક જાતની પ્રજાઓ સરજવાની ઇચ્છાથી (‘પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થાયો’-એવો) સંકલ્પ કરી પોતાના શરીરમાંથી (એટલે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિમાંથી)

લોક, વેદ, પુરાણો, ઇતિહાસો વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ એવા પરમાત્માનું સ્તૂતન કર્યું છે. (કુલ્લક)

÷ વ્યાસ પણ આમ જ કહે છે : ‘નૈવાર્ત્તો વ્યક્ત્યા પ્રાણો ન ચ શિષ્ટૈર્પીન્દ્રિયૈઃ । મનસા તુ પ્રયત્નેન શૃણોતે સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ-એ પરમાત્મા અમુકી કે બાકીની ઠાઈ પણ ઈન્દ્રિયોથી તો મદજુ કરી શકાતા જ નથી; કેવળ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા-યોગીઓ અતિશય યત્ન કરવાથી તેમને મનથી જ મદજુ કરે છે.’ (કુલ્લક)

૪ આમ પરમેશ્વરના સંકલ્પપૂર્વક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે, એટલે ‘પરમશબ્દ જ અવ્યાકૃત શક્તિરૂપે જગતનું કારણ છે,’ આવો ત્રિદૈવિવેદાંતનો સિદ્ધાંત જ મનુને માન્ય જણાય છે, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પણ આમ જ જણાવે છે : ‘તદૈક્ષતં વદુઃ સ્વાં પ્રજાયન્ત-તે વેળા પરમેશ્વરે સંકલ્પ કર્યો કે ‘હું અનેકરૂપે યર્ષ જાઉં.’ શારીરક મૂત્રકાર વ્યાસે પણ આ સિદ્ધાંત સૂચવ્યો છે : ‘ઈક્ષતંત્રાંશલ્લમ્’ શ્રુતિમાં ‘ઈત્’ ધાતુનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી સંકલ્પપૂર્વક જ સૃષ્ટિની રચના યર્ષ છે, કેવળ જડ પ્રકૃતિ તેમાં કારણ નથી.

પહેલાં જળને જ ઉત્પન્ન કર્યું; અને પછી તે જળમાં પોતાની શક્તિરૂપ બીજ સ્થાપ્યું. ૮

તદણ્ડમમવદ્દૈમં સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ।

તસ્મિન્નેજ્ઞે સ્વયં વ્રહ્મા સર્વલોકપિતામહઃ ॥ ૯ ॥

એ બીજ (પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી) સોનાના ઈંડારૂપે થયું, જે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળું હતું; તેમાં સર્વલોકના પિતામહ (દાદા) એ પરમાત્મા પોતે જ બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) રૂપે પ્રકટ થયા. ૯

‘નારાયણ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી

પૂર્વોક્ત જળસૃષ્ટિનું સમર્થન

આપો નારા इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ૧૦ ॥

જળને ‘નારા’ એ નામે કહ્યું છે; કારણકે એ જળ, ‘નર’—પરમાત્માનું સંતાન છે—પરમેશ્વરથી જન્મ્યું છે; તે જળ, પ્રથમ—સૃષ્ટિની પહેલાં આ (બ્રહ્મરૂપ) પરમાત્માનું ‘અયન’—આશ્રય સ્થાન હતું, તે કારણથી પરમાત્માને (શાસ્ત્રોમાં) ‘નારાયણ’ કહ્યા છે. ૧૦

[સહસ્રશીર્ષા પુરુષો સ્વમવાહુસ્ત્વતીન્દ્રિયઃ ।

વ્રહ્મા નારાયણાદ્યસ્તુ સુખ્યાપ સલિલે તદા ॥

હજારો મસ્તકોવાળા, સોના જેવા હાથવાળા અને ઇન્દ્રિયોના અવિષય તે ‘નારાયણ’ નામના બ્રહ્મા, તે વખતે (જળને સરજ્યા પછી) એ જળમાં સૂઈ રહ્યા હતા.

અલ્પે સરન્થા, માટે અક્ષા

યત્તત્કારણમધ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ । ✓

તદ્વિસૃષ્ઠઃ સ પુરુષો લોકે બ્રહેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥

તે જે પરબ્રહ્મ (સર્વ ઉત્પત્તિવાળા પદાર્થોનું) કારણ છે, અવ્યક્ત-અકારની ઇંદ્રિયોનું અવિષય છે, નિત્ય એટલે કે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી રહિત છે અને વેદાંત પ્રસિદ્ધ સત્સ્વભાવવાળું તથા (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું અવિષય હોવાથી) જાણે અસત્સ્વભાવવાળું હોય તેવું છે; અથવા સત અને અસત (એટલે કે લાવ તથા અલાવ) એ બંને સ્વરૂપ હોય તેવું છે; તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા તે પુરુષ લોકમાં 'બ્રહ્મા' એ નામે કહેવાય છે. ૧૧

અક્ષાંડના જે ભાગ

તસ્મિન્નષ્ટે સ મગવાનુષિત્વા પરિવત્સરમ્ ।

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદ્દશમકરોદ્ દિવા ॥ ૧૨ ॥

તે લગવાન (બ્રહ્મા) એ ઇંડામાં (પોતાના આયુષ્યના) એક વર્ષ સુધી રહ્યા; અને પછી તેમણે પોતે જ ('આ ઇંડાના જે સાગ બની જાઓ' એવા) પોતાના વિચારમાનથી જ એ ઇંડાના જે લાગ કર્યા. ૧૨

સ્વર્ગ-પૃથ્વી-આકાશ આદિની રચના

તામ્યાં સ શકલામ્યાં ચ દિવં મૂર્ધિ ચ નિર્મમે ।

મધ્યે વ્યોમ દિશશ્ચાણ્ણવપાં સ્થાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥

× શ્રુતિ પણ આ અર્થે સૂચવે છે: 'એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્-આ સર્વ ભાવઅભાવરૂપ જગત એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે.' (કુલ્લક)

તે બંને ભાગોમાંથી એમણે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી રચ્યાં અને તેની વચ્ચે આકાશ, આઠ દિશાઓ તથા જળનું સના-
તન સ્થાન (સમુદ્રો અને મેઘમંડળ) રચ્યું. ૧૩

[‘વૈકારિકં તૈજસં ચ તથા મૂતાદિમેવ ચ ।

एकमेव त्रिधामूतं महानित्येव संस्थितम् ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रमवं प्रलयं तथा ।’

એક જ મહત્ત્વ વૈકારિક, તૈજસ તથા તામસ-એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રકટ છે અને તેજ સમગ્ર ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ છે.]

મહત્ત્વ આદિના ક્રમે જગત્સૃષ્ટિ

उद्धर्षात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहंकारममिमन्तारमीश्वरम् ॥ ૧૪ ॥

(બ્રહ્માએ પોતાના) પરમાત્મ^xસ્વરૂપમાંથી જ સત તથા અસતરૂપ એવા મન(મહત્ત્વ)ને બહાર પ્રકટ કર્યું અને એ મનમાંથી (‘હું જ બધું છું’ એવું) અભિ-
માન કરનાર તથા દૈશ્વર (પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ) એવા અહંકારને પણ બહાર પ્રકટ કર્યો. ૧૪

x બ્રહ્માસ્વરૂપે પરમાત્મા જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી વેદાંત-દર્શનમાં મનની સૃષ્ટિને પરમાત્માથી જ થયેલી માની છે, પ્રકૃતિમાંથી નહિ. શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે: ‘एतस्माच्चादत्ते प्राणां मनः सर्वेन्द्रियानि च । तं वायुम्वોत्तराय: पृथिवीं मिथय घातिनी-आ परमात्माधी ज प्राण, मन, सर्वे इन्द्रियो, आकाश, वायु, तेज, पाणी तथा सर्वे धारण करनेारी पृथ्वी उत्पन्न याव છે.’ (કુચ્છક)

મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાનિ ચ ।

વિષયાણાં ગ્રહીતૃણિ શનૈઃ પચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ૧૫ ॥

(એ અહંકારની પહેલાં તેમણે) પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોઈ પોતાના સ્વરૂપ અથવા આત્માને ઉપકારક હોઈ આત્મારૂપ એવા મહત્ત્વને જ ઉત્પન્ન કર્યું છે; અને પછી તણ ગુણોવાળાં અને (શબ્દાદિ) વિષયોને અહણ કરનારાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને તથા પાંચ (શબ્દાદિ) તન્માત્રાઓને ધીમેધીમે-અનુક્રમે વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે-ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ૧૫

[અવિશેષાન્ વિશેષાંશ્ચ વિષયાંશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

બળી તેમણે શબ્દાદિ પાંચ વિષયોને, પાંચ મહાભૂતોને તથા તેઓની પાંચ તન્માત્રાઓને પણ અલગઅલગ રચ્યાં.]

તેષાં સ્વવ્યવાન્સહમાન્યણામવ્યમિતૌજસામ્ ।

સન્નિવેદયાત્મમાત્રાસુ સર્વમૂતાનિ નિર્મમે ॥ ૧૬ ॥

ઉપરાંત અમાપ બળવાળા તે (અહંકાર તથા શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રા-એ) છયેના સૂક્ષ્મ અવયવોને તેમના પોતાં પોતાના વિકાર (પાંચ મહાભૂતો તથા ઈન્દ્રિયો)માં મેળવી સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોને તેમણે રચ્યાં. ૧૬

‘શરીર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

ચન્મૂર્ત્યવયવાઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્યેમાન્યાશ્રયન્તિ પદ્ । ✓

તસ્માન્નરીરમિત્યાહુસ્તસ્ય મૂર્તિં મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મના શરીરના છ સૂક્ષ્મ અવયવો (અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રા), આ(હવે પછી કહેવાશે તે પાંચ મહા-

ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો)નો^૧ આશ્રય કરે છે, તેથી વિદ્વાનો તે બ્રહ્મની મૂર્તિને 'શરીર' એમ કહે છે. (વહાશ્રયણ-ચ્છીરમ્-છનો આશ્રય કરે છે, માટે 'શરીર' કહેવાય છે. આવી 'શરીર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહીને પૂર્વોક્ત ઉત્પત્તિ-ક્રમને જ દઢ કર્યો છે.) ૧૭

પાંચ મહાભૂતો તથા મનની ઉત્પત્તિ

તદાવિશન્તિ ભૂતાનિ મહાન્તિ સદ્ધ કર્મભિઃ ।

મનશ્ચાવયૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સર્વમૂતકૃદધ્યયન્ ॥ ૧૮ ॥

પાંચ મહાભૂતો પોતપોતાનાં કર્મો^૨ સાથે (પાંચ તન્માત્રા-ઓપે રહેલા) એ બ્રહ્મમાં પ્રવેશે છે; (અર્થાત્ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે) અને સર્વભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારું અવિનાશી મન પોતાના સૂક્ષ્મ

* કાર્ય તરીકે આશ્રય કરે છે, એમ સમજવાનું છે; કારણકે તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતોની અને અહંકારમાંથી ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ સંબંધે કહ્યું છે કે 'પ્રકૃતેર્મહાસ્તતોહંકાર-સ્તસ્માદ્ ગણશ્ચ પોઢશકઃ । તસ્માદપિ પોઢશકાત્ પચમ્યઃ પચ ભૂતાનિ-પ્રકૃતિથી મહતત્ત્વ, અહંતત્ત્વથી અહંકાર અને અહંકારથી સોળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. એ સોળમાં પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતો ઊપજે છે.' (કુલ્લક)

+ દરેકને જગ્યા આપવી તે આકાશનું કામ, વહેવું-ધર્ષ જવું-ધોવાસ પહેંચાડવું તે વાયુનું કામ, પકવવું તે અગ્નિનું કામ, પિંડો કરવો તે જળનું કામ તથા સર્વને ધારણ કરવું તે પૃથ્વીનું કામ છે.

‡ મનને સર્વ ભૂતોનું ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાનું કારણ આ છે, કે સર્વ શુભઅશુભ કર્મો મનથી જ થાય છે, તેથી એ મન જ એ દ્વારા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બને છે.

અવયવો (સંકલ્પો) સાથે એ (અહંકારરૂપે રહેલા) પ્રક્રમો પ્રવેશે છે. (અહંકારમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે.) ૧૮

જગતની રચના

તેષામિદં તુ સત્તાનાં પુરુષાણાં મહૌજસામ્ ।

સૂક્ષ્મામ્યો મૂર્તિમાત્રામ્યઃ સંમવત્યવ્યયાદ્ર વ્યયમ્ ॥૧૯॥

મહાબળવાન તે સાત (મહત્તત્ત્વ, અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ) પુરુષતત્ત્વોના સૂક્ષ્મશરીરના અવયવો (પાંચ મહાભૂતો, મન તથા દશ ઇન્દ્રિયો) માંથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે; આમ અવિનાશી (પરમાત્મારૂપ કારણ) થી નાશવંત (જગતરૂપ કાર્ય) ઊપજે છે.* ૧૯

આઘાદસ્ય ગુણં ત્વેષામવાપ્નોતિ પરઃ પરઃ ।

યો યો યાવતિથથૈવાં સ સ તાવદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

આકાશ આદિ પાંચમહાભૂતોમાં જે જે પહેલવહેલું છે, તેનોતેનો ગુણ પછીપછીના તત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી એમાં જે મહાભૂત જેટલામું છે, તેમાં તેટલા ગુણો* કદા છે. ૨૦

* આમ દહીં અહીં સૂચ્યું છે, કે સર્વનું પરમ કારણ બ્રહ્મ છે અને તે જ નિસ હોઈ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. (કુલ્લુક)

x આમાં કહેવા માગે છે, કે આકાશનો શબ્દ ગુણ છે; વાયુના શબ્દ તથા સ્પર્શ એ ગુણ છે; તેજના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો છે; જળના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ ચાર ગુણો છે અને પૃથ્વીના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એમ પાંચ ગુણો છે.

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશદ્દેભ્ય एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ ૨૧ ॥

(હિરણ્યગર્ભરૂપે રહેલા) તે પરમાત્માએ સૃષ્ટિના

આરંભકાળે વેદના શબ્દોથી જ (બ્રહ્મી લઈ) સર્વનાં જુદાં-જુદાં નામો, અલગઅલગ કર્મો તથા જુદીજુદી (લૌકિક) વ્યવસ્થાઓ રચી છે. ૨૧

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ ૨૨ ॥

વળી તે પ્રભુએ કર્મસ્વભાવવાળા (દેવતાદિ) દેવોના, પ્રાણીઓના તથા અપ્રાણીઓના સમૂહને તથા સાધ્યદેવોના સૂક્ષ્મ ગણને તેમ જ સનાતન યજ્ઞોને સરજ્યા છે. ૨૨

अग्निवायुरविम्यस्तु त्रयं ब्रह्मा सनातनम् ।

दुदોह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ ૨૩ ॥

અને યજ્ઞોની સિદ્ધિ માટે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ નામના ત્રણ સનાતન વેદોને (અનુક્રમે) અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્યમાંથી આકર્ષ્યા છે. ૨૩

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सरितः सागरान्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ ૨૪ ॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।

सीष्टं ससर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ ૨૫ ॥

* વેદમાં પણ આવે જ અર્થ મળે છે, ‘અગ્નેઃકર્તૃવેદો વાયો-યજુર્વેદ આદિત્યાસ્તામવેદઃ—અગ્નિથી ઋગ્વેદ, વાયુથી યજુર્વેદ અને સૂર્યથી સામવેદ નીકળ્યો છે.’

પછી આ પ્રજાઓને સરજવા ઇચ્છતા એ (બ્રહ્મા૩૫)
પરમેશ્વરે કાળ, કાળના વિભાગો (માસ, ઋતુ તથા અયન
વગેરે), નક્ષત્રો, ગ્રહો, નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, જાયાંનીયાં
જમીનતાં સ્થાનો, તપ, વાણી, માનસિક સંતોષ, કામ તથા
ક્રોધ-એ સૃષ્ટિને સરજી. ૨૪, ૨૫

કર્મણાં ચ વિવેકાર્થં ધર્માધર્મો વ્યવેચયત્ ।

દ્વન્દ્વૈરયોજયચેમાઃ સુખદુઃખાદિમિઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૬ ॥

તેમ જ કર્મોના વિભાગ માટે ધર્મ તથા અધર્મને અલગ-
અલગ કહ્યા અને આ પ્રજાઓને (ધર્મ-અધર્મના ૩૬૩૫)
સુખદુઃખાદિ[†] બેડકાં સાથે બેડી. ૨૬

અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।

તામિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૭ ॥

પાંચ મહાભૂતોની સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ, જે નાશવંત છે
અર્થાત્ પાંચ મહાભૂતો૩૬ જુદાંજુદાં પરિણામ પામનારી
છે, તેઓની સાથે આ સર્વ જગત અનુક્રમે^{*} ઊપજે છે. ૨૭

યં તુ કર્મણિ યસ્મિન્સ ન્યયુક્ત પ્રથમં પ્રમુઃ ।

સ તદેવ સ્વયં ભજે સૃજ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

† આદિ શબ્દથી કામ-ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ, જૂખ-તરસ, શોક-મોહ
વગેરે બણવા.

* કદાચ અહીં કહેલે શંકા થાય, કે સૂક્ષ્મમાંથી રચૂલ
અને ધણું જ રચૂલ-એમ આ બધી બ્રહ્માની માનસિક જ સૃષ્ટિ
કેમ ન હોય? આના સમ્બંધાન માટે અહીં ફરી યાદ કરાવ્યું છે, કે
બ્રહ્માની સર્વસૃષ્ટિ, તરવોની જરિયાતવાળી જ છે અને તે તે તરવો-
દ્વારા જ થયેલી છે; એમ ફરીથી અહીં સૂચવ્યું છે. (કુલ્લક).

તે પ્રભુએ, જેને પ્રથમથી જે કર્મમાં - જોડ્યો છે, તે (જુદીજુદી જાતના પ્રાણીવર્ગ) ફરીફરી સરખાઈને પણ તે જ (પોતાનું) કર્મ આપોઆપ સેવી રહ્યો છે. ૨૮

ઉપર કહેલાનો જ વિસ્તાર

દિંસાદિંસે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

યથસ્ય સોઽદધાત્સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેત્ ॥ ૨૯ ॥

હિંસક કે અહિંસક, ઠામળ કે કૂર, ધર્મરૂપ કે અધર્મરૂપ, સત્ય કે અસત્ય—એમ જે કર્મ, જેના સંબંધે તેમણે સૃષ્ટિ સમયે નક્કી કર્યું હતું, તે જ કર્મ તેને આપોઆપ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. ૨૯

એનાં દર્શાવ :

યયર્તુલિજ્ઞાન્યૃતવઃ સ્વયમેવર્તુપર્યયે ।

સ્વાનિ સ્વાન્યમિપથ્યન્તે તથા કર્માણિ દેહિનઃ ॥ ૩૦ ॥

જેમ ઋતુઓ પોતપોતાનાં ચિહ્નોને તે તે ઋતુ બદલાતાં આપોઆપ જ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોને આપોઆપ જ મેળવી લે છે. ૩૦

આત્મચાદિ વર્ણ્યશ્રુતિ

લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધધર્મં મુખયાહૂરુપાદતઃ ।

ગ્રાહણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ ૩૧ ॥

હું આમ કહી દર્યાવ્યું છે, કે પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરી પ્રજાપતિએ ઉત્તમ-અધમ જાતિ સરજી છે; તેમાં તેમને કાર્મિક પર રાગ કે દેવ ન હતો. આ અભિપ્રાય આગળ ૪૧મા શ્લોકમાં કહેવાયેલ છે : ‘દયાધર્મ તમેયમાત્મ સુરં સ્વાયરજઙ્ગમ્—તેમણે મોટું તપ કરી પ્રાણીઓનાં કર્મ પ્રમાણે રચાવરજામ સરજ્યું છે.’

પિતૃઓના જુદાજુદા સમુદાયો, વિજળીઓ, વળો, મેઘો, રંગબેરંગી ઇંદ્રધનુષો, આકાશમાંથી પડતી જ્યોતિઓ, ઉત્પાત-સૂચક ઠડાકાઓ; ધૂમકેતુઓ, હાયાનીયા (ધ્રુવ, અગસ્ત્ય વગેરે) તારાઓ, કિન્નરો, વાંદરાં, માછલાં, જાતજાતનાં પક્ષીઓ, પશુઓ, હરણાં, માણસો, સિંહ વગેરે હિંસક પશુઓ, ઉપરનીચે દાંતવાળાં પ્રાણીઓ, કરમિયા, ક્રીડા, પતંગિયાં, જૂ, માખી, માંકડ, ડાંસ અને મચ્છર-આ સર્વ પ્રાણીવર્ગ તથા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ-વેલા વગેરે સ્થાવરોને સરજ્યાં. ૩૬-૪૦

[યથાકર્મ યથાકાલં યથાવ્રજં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથોદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥ ૪૦]

જેવું જેનું કર્મ, જેવો કાળ, જેવી બુદ્ધિ, જેવું શાસ્ત્રશ્રવણ, જેવો યુગ, જેવો દેશ અને જેવી વૃત્તિ-આજીવિકા અથવા વર્તન, તે મુજબ તેઓએ કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીઓ સરજ્યાં છે.]

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાત્સૃષ્ટં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

એમ એ મહાત્માઓએ भारी આજ્ઞાથી આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત તપના યોગથી સૌસૌનાં કર્મ પ્રમાણે સરજ્યું છે. ૪૧

येषां तु यादृशं कर्म मृतानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોડમિધાસ્યામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

હવે જે પ્રાણીઓનું જેવું કર્મ આ સંસારમાં (પૂર્વા-ચાર્યોએ) કહ્યું છે, તે અને પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જે અનુક્રમ

છે, તે હું તમને કહું છું. ૪૨

જરાયુજ પ્રાણીઓ

પશુશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોમયતોદતઃ ।

રક્ષસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

પશુઓ, મૃગો, બંને બાબુ (ઉપરનીએ) દાંતવાળાં
હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો—એ ‘જરાયુજ’
હોય છે. (આ પ્રાણીઓ યોગમાંથી જન્મે છે.) ૪૩

અંડજ પ્રાણીઓ

ઋણ્ડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપાઃ ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પક્ષીઓ, સર્પો, મગ્ગરમચ્છો, માછલાં, કાચબા અને એવા
પ્રકારનાં જે સ્થલચર (કાચંડા વગેરે) તથા જળચર (શંખ
વગેરે) પ્રાણીઓ છે, તેઓ ‘અંડજ’ (ઘંડાંમાંથી, ઉત્પન્ન
થનારાં) કહેવાય છે. ૪૪

સ્વેદજ પ્રાણીઓ

સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામક્ષિકમત્કુળમ્ ।

ઝષ્મણશ્ચોપજાયન્તે યચ્ચાન્યસ્કિંચિદીદશમ્ ॥ ૪૫ ॥

હાંસ, મચ્છર, બૂ, માખી, માંકડ અને એવાં બીજાં
જે પ્રાણીઓ બાફ (અથવા પરસેવાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તે
(શીડીઓ વગેરે) ‘સ્વેદજ’ કહેવાય છે. ૪૫

ઉદ્ભિજ પ્રાણીઓ

ઉદ્ભિજાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે વીજકાળ્ડપ્રરોહિણઃ ।

ઓપધ્યઃ ફલપાકાન્તા યદુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

લોકાની પુષ્કળ વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજાએ (પોતાનાં) મુખ,
બાહુ, સાયંળ તથા પગમાંથી (અનુક્રમે) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય તથા શૂદ્રને^૪ સરન્ધ્યા છે. ૩૧

શ્રીપુરુષ સૃષ્ટિ

દ્વિધા કૃત્વાત્મનો દેહમર્ષેન પુરુષોઽમયત્ । ✓

અર્ધેન નારી તત્સ્યાં સ વિરાજમસૃજત્યમુઃ ॥ ૩૨ ॥

પ્રજા બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના બે ભાગ કર્યા; તેમાંથી
એક અર્ધભાગ પુરુષ થયો અને બીજો અર્ધભાગ સ્ત્રી થયો;
એ સ્ત્રીમાં તેમણે વિરાટપુરુષ^૫ સરન્ધ્યો. ૩૨

મનુનું પ્રાકટય

તપસ્તપ્સ્વાસૃજયં તુ સ સ્વયં પુરુષો વિરાટ્ । ✓

તં માં વિતાસ્ય સર્વસ્ય સ્પૃષ્ટમં દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૩૩ ॥

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! તે વિરાટપુરુષે પોતે તપ કરી જ
પુરુષ સરન્ધ્યો, તે જ હું આ સર્વનો સ્પૃષ્ટા-મનુ છું, એમ
તમે બોલો. ૩૩

મનુથી દશ પ્રજાપતિએ

અદં પ્રજાઃ સિસૃક્ષુસ્તુ તપસ્તપ્સ્વા સુદુઃશરમ્ । ✓

પતીન્પ્રજાનામસૃજં મહર્ષોનાદિતો દશ ॥ ૩૪ ॥

* વલુસૃષ્ટિથી લોકવૃદ્ધિ થાય, એ અભિપ્રાય આગળ જતાં
અ. ૩ મ્લોક ૧૭માં મનુ પોતે કહેશે. પણ બ્રાહ્મણાદિ વલુને
બ્રહ્માએ મુખ વગેરેમાંથી દેવી શક્તિથી સરન્ધ્યા છે, તેમાં શંકા નેવું
નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે: 'માઘ્મણોઽસ્ય મુલમસીત-બ્રાહ્મણ પરમેશ્વરત્'
મુખ છે.' (કુલ્લક)

† આ વાત પણ શ્રુતિ કહે છે: 'તતો વિસૃજજ્યત-તે પછી
વિરાટ થયા.' (કુલ્લક)

મરીચિમન્યઙ્ગિરસૌ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમ્ ।

પ્રવેતસં વસિષ્ઠં ચ મૃગું નારદમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

મેં પ્રજાઓને સરજવાની ઇચ્છાથી અતિ દુષ્કર તપ
ક્યું હતું અને પછી સૌ પદેલાં મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા,
પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, પ્રવેતા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ તથા નારદ—આ
દશ પ્રજાપતિ મહર્ષિઓને મેં સરજ્યા હતા. ૩૪, ૩૫

પ્રજાપતિઓથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર

एते मनुस्तु सप्तान्यानसृजन्मूर्तिजसः ।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चागितौजसः ॥ ૩૬ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पान्सુपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ૩૭ ॥

विद्युतोऽश्વनिમેघાંश्च રોહિતેન્દ્રધનૂંપિ ચ ।

उत्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींश्चुचावचानि च ॥ ૩૮ ॥

किन्नरान्वानરાન્મત્સ્યાન્વિધિધાંश्च विद्वङ्गमान् ।

पशून्मृगान्મનુષ્યાંश्च व्यालान्ધોમપतोदतः ॥ ૩૯ ॥

કૃમિકીટપતંગાંશ્ચ ચૂકામશિકમલ્લુગમ્ ।

सर्वं च दंशमशकं स्यावरं च पृथग्विषम् ॥ ૪૦ ॥

મહાતેજસ્વી એ પ્રજાપતિઓએ બીજા સાત મનુઓ,^x

દેવો, દેવનિકાસો, અગાપ તેજવાળા મહર્ષિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો,

પિશાચો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અસુરો, નાગો, સર્પો, ગરુડો,

^x આ 'મનુ' શબ્દ આધકારવાળી છે. ચોદ મનુવંતરમાં જેનો

જે સૃષ્ટિ વચેરમાં અધિકાર હોય છે, તે જ મનુ તે તે મનુવંતરમાં

સ્વાધીશ્વર, સ્વારોચિષ આદિ નામેથી 'મનુ' તરીકે કહેવાય છે.

(વૃન્દા)

પિતૃઓના જુદાજુદા સમુદાયો, વિજળીઓ, વળો, મેઘો, રંગબેરંગી ઈંદ્રધનુષો, આકાશમાંથી પડતી જ્યોતિઓ, ઉત્પાત-સૂચક કડાકાઓ; ધૂમકેતુઓ, જિથ્થાનીચા (ધ્રુવ, અગસ્ત્ય વગેરે) તારાઓ, કિન્નરો, વાંદરાં, માછલાં, જાતજાતનાં પક્ષીઓ, પશુઓ, હરણાં, માણસો, સિંહ વગેરે હિંસક પશુઓ, ઉપરનીચે દાંતવાળાં પ્રાણીઓ, કરમિયા, ધ્રીડા, પતંગિયાં, જૂ, માખી, માંકડ, ડાંસ અને મચ્છર—આ સર્વ પ્રાણીવર્ગ તથા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ-વેલા વગેરે સ્થાવરોને સરજ્યાં. ૩૬-૪૦

[યથાકર્મ યથાકાલં યથાવ્રજં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથોદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥’

જેવું જેનું કર્મ, જેવો કાળ, જેવી પુલ્કિ, જેવું શાસ્ત્રશ્રવણ, જેવો યુગ, જેવો દેશ અને જેવી વૃત્તિ—આજીવિકા અથવા વર્તન, તે મુજબ તેઓએ કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીઓ સરજ્યાં છે.]

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાત્સૃષ્ટં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

એમ એ મહાત્માઓએ મારી આજ્ઞાથી આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત તપના યોગથી સૌસૌનાં કર્મ પ્રમાણે સરજ્યું છે. ૪૧

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોડમિધાસ્યામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

હવે જે પ્રાણીઓનું જેવું કર્મ આ સંસારમાં (પૂર્વાચાર્યોએ) કહ્યું છે, તે અને પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જે અનુક્રમ

છે, તે હું તમને કહું છું. ૪૨

જરાયુજ પ્રાણીઓ

પશુવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોમયતોદતઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

પશુઓ, મૃગો, બંને બાબુ (ઉપરનીચે) દાંતવાળાં
હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો—એ ‘જરાયુજ’
હોય છે. (આ પ્રાણીઓ ઓળખાંથી જન્મે છે.) ૪૩

અંડજ પ્રાણીઓ

ઘણ્ડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપાઃ ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પક્ષીઓ, સર્પો, મગ્ગરમચ્છો, માછલાં, કાચબા અને એવા
પ્રકારનાં જે સ્થલચર (કાચંડા વગેરે) તથા જળચર (શંખ
વગેરે) પ્રાણીઓ છે, તેઓ ‘અંડજ’ (ઇંડાંમાંથી, ઉત્પન્ન
થનારાં) કહેવાય છે. ૪૪

સ્વેદજ પ્રાણીઓ

સ્વેદજં દંશમશકં ચૂકામશ્ચિકમત્કુળમ્ ।

ઝમ્મણશ્ચોપજાયન્તે યચ્ચાન્યત્કિંચિદીદૃશમ્ ॥ ૪૫ ॥

ડાંસ, મચ્છર, બૂ, માખી, માંકડ અને એવાં બીજાં
જે પ્રાણીઓ બાફ (અથવા પરસેવાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તે
(કીડીઓ વગેરે) ‘સ્વેદજ’ કહેવાય છે. ૪૫

ઉદ્ભિન્ન પ્રાણીઓ

ઉદ્ભિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે વીજકાણ્ડપ્રરોહિણઃ ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાન્તા યદુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવન્તો યે તે વનસ્પતયઃ સ્મૃતાઃ

પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષાસ્તૂમયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૭ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ તૃણજાતયઃ ।

વીજકાણ્ડરુદ્ધાણ્યેવ પ્રતાના વલ્લય એવ ચ ॥ ૪૮ ॥

બધાં સ્થાવર પ્રાણીઓ 'ઉદ્દશિજ્જ' (જમીન ફેડીને ઉત્પન્ન થનારાં) કહેવાય છે; તેઓ (જે પ્રકારનાં છે:) કેટલાંક બી વાવવાથી ભીગે છે અને બીજાં ક્ષમ અથવા ડાળ વાવવાથી ભીગે છે. તેમાં જ્યોને ઘણાં પુષ્પો તથા ફળ આવે છે અને જ્યો ફળ પાક્યા પછી નાશ પામે છે, તેઓ 'આપધિ' કહેવાય છે (જવાં કે ડાંગર, જવ વગેરે); પરંતુ જ્યો પુષ્પ આવ્યા વિના જ ફળવાળાં થાય છે, તે 'વનસ્પતિ' કહેવાય છે; અને જ્યોમાં પુષ્પો તથા ફળો બન્ને આવે છે, તે 'વૃક્ષો' કહેવાય છે; તેમ જ (જેના મૂળમાંથી જ વેલાઓનો સમૂહ થાય છે, પણ ડાળાં થતાં નથી, તે જૂઠું વગેરે) અનેક જાતના ગુચ્છા; (અને જેને મૂળમાંથી જ એક સાંઠો થઈ ઉપર જાળની પેઠે જથ્થો થાય છે; તે કાસડો, શેલડી વગેરે) ગુદ્ધો, અનેક જાતનાં ઘાસ, તાંતણાવાળાં પ્રતાન (કાણું, તૂંબડી વગેરે) અને (જમીન ઉપર થઈ ઝાડ ઉપર ચઢનાર ગજો વગેરે) વેલાઓ—આ બધાંયે બી વાવવાથી અથવા ક્ષમ કે ડાળી વાવવાથી જ ભીગનારાં હોય છે. ૪૬-૪૮

તમસા ચ્છરૂપેણ વેષ્ટિતાઃ કર્મહેતુના ।

અન્તઃસંજ્ઞા મવન્ત્યેતે સુખદુઃખસમન્વિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

આ (પૂર્વોક્ત ઔષધિ વગેરે) કર્મરૂપ કારણવાળા અનેક

પ્રકારના તમોગુણથી ઘેરાયલાં, અંદરના ભાગમાં (જિંડા) ચેતન્ય-
(જ્ઞાન-ભાન)વાળાં અને સુખદુઃખથી યુક્ત હોય છે. ૪૯

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घोरेऽस्मिन्मृतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ૫૦ ॥

એમ પ્રાણીઓને જન્મ આપ્યા કરતા અને હમેશાં સતત
આપ્યા કરતા આ ઘોર સંસારમાં બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવર
સુધીની આ ગતિઓ (અથવા ઉત્પત્તિઓ મેં તમને) કહી. ૫૦

प्रलयदशानु वलुन

एवं सर्वं स सृष्टेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ૫૧ ॥

અચિંત્ય પરાક્રમવાળા તે પ્રજાપતિ એમ આ સર્વ સૃષ્ટિને
તેમ જ મને સરજ્યા પછી, પાછા સૃષ્ટિકાલને પ્રલયકાળથી નાશ
કરતા પોતાંને વિષે અંતર્ધાન પામે છે. (પ્રાણીઓનાં
કર્મો પ્રમાણે વારંવાર સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કર્યા કરે છે.) ૫૧

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ૫૨ ॥

તે પ્રજાપતિદેવ જ્યારે જાગતા હોય છે, (એટલે કે સૃષ્ટિ
તથા સ્થિતિને ઇચ્છે છે) ત્યારે આ જગત (શ્વાસ, પ્રશ્વાસ,
આહાર આદિ) ચેષ્ટા કરે છે; અને શાંત ચિત્તે જ્યારે સૂએ છે,
(એટલે સર્વ ઇચ્છાથી રહિત થાય છે) ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ
લય પામે છે. ૫૨

तस्मिन्स्वपति स्वस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानિમृच्छति ॥ ૫૩ ॥

તે પ્રજાપતિ (ધર્મચારહિત થઈ) સ્વસ્થતાપૂર્વક સૂતા હોય છે, ત્યારે કર્માત્મા દેહધારીઓ પોતાનાં કર્મોમાંથી અટકી જાય છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયો પણ પોતપોતાના વ્યાપારોથી રહિત થાય છે. ૫૩

મહાપ્રલય વર્ણન

યુગપત્તુ પ્રલીયન્તે યદા તસ્મિન્મહાત્મનિ ।

તદાયં સર્વમૂતાત્મા સુખં સ્વપિતિ નિર્વૃત્તઃ ॥ ૫૪ ॥

જ્યારે સર્વ જુતો તે પરમાત્મા વિષે એકીસમયે જ પ્રલય પામે છે, ત્યારે પ્રાણીમાત્રના એ આત્મા (જગત-સ્વમના વ્યાપારોથી) નિવૃત્ત થઈ સુખેથી સૂએ છે. (અર્થાત્ સૂતેલા જેવા જણાય છે; કેમકે નિત્ય જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા, સુષુપ્તિ-અવસ્થાથી પણ રહિત જ છે.) ૫૪

જીવનું શરીરમાં રહેલું-નીકળું

તમોડયં તુ સમાશ્રિત્ય ચિરં તિષ્ઠતિ સેન્દ્રિયઃ । ✓

ન ચ સ્વં કુરુતે કર્મ તદોક્ત્વામતિ મૂર્તિતઃ ॥ ૫૫ ॥

આ જીવ (અજ્ઞાનરૂપ) તમોણુણુનો આશ્રય કરી હાંપ્યા કાળ સુધી ઇન્દ્રિય (તથા દેહધર્મી) પ્રુક્ત રહે છે; પણ જ્યારે (શ્વાસ, પ્રશ્વાસ આદિ) પોતાનાં કર્મ કરી શકતો નથી, ત્યારે (પ્રથમના) શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. ૫૫

• મરણસમયે સિંચ શરીર સાથે જીવ જતો રહે છે, તેથી તેની સાથે પ્રાણ, મન તથા ઇન્દ્રિયોનું જીવું પણ ધટે છે. આ વાત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં દેહી છે: ‘તમુગ્ધામન્તે પ્રાણોડનુગ્ધામતિ, પ્રાણ-મનુગ્ધામન્તે ગૌં પ્રાના ધનુગ્ધામન્તિ-તે જીવ શરીરમાંથી જતો રહે છે, ત્યારે તેની પાછળ પ્રાણ પણ સાથે જ જાય છે અને પ્રાણની પાછળ

જીવ ખીજો રથૂલ દેહ ક્યારે પ્રહણ કરે છે ?

યદાણુમાત્રિકો મૂત્વા વીજં સ્થાસ્તુ ચરિણુ ચ ।

સમાવિશતિ સંસૃષ્ટસ્તદા મૂર્તિં વિમુચ્ચતિ ॥ ૫૬ ॥

જીવ (પૂર્વદેહને છોડતી વેળા) પરમાણુ જીવડો થઈ (એટલે કે સૂક્ષ્મજાત, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને અવિદ્યાની સાથે રહી) સ્થાવર (વૃક્ષાદિનું કારણ) અને જંગમ (મનુષ્યાદિનું કારણ) ખીજમાં જ્યારે પ્રવેશે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત આઠેની સાથે જ રહી તે તે (સ્થાવર અને જંગમનું) રથૂલ શરીર ધારણ કરે છે. ૫૬

આણુ વિવયનો ઉપસંહાર

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ૫૭ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ તેની સાથે જતી રહે છે.' આ શ્લોકમાં જીવનું ઉત્ક્રમણ પૂર્વોક્ત પ્રલયના પ્રસંગને અનુસરી જણાવ્યું છે. (કુલ્લક)

÷ આ આઠને પુરી-અષ્ટક કહે છે. સનંદે કહ્યું છે, કે 'મૂલેન્દ્રિય-મનોબુદ્ધિવાસનાકર્મવાયવઃ । અવિદ્યા ચાષ્ટકં પ્રોક્તં પુર્યષ્ટમૃપિસત્તમૈઃ-જૂનો, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણવાયુ તથા અવિદ્યા-આ આઠને શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ પુર્યષ્ટક કહે છે.' બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહેવાયું છે, કે પુર્યષ્ટકેન લિંગેન પ્રાણાથેન સ યુજ્યતે । તેન બદલ્ય વૈ વંધો મોક્ષો મુક્તસ્ય તેન જુ-પ્રાણ આદિ પુર્યષ્ટક (આઠ નગરીઓ) એ જુ લિંગ-શરીર છે; તેની સાથે જીવ જ્યાંસુધી જોડાયેલો રહે છે, ત્યાંસુધી તેને સંસારબંધન આણુ જ રહે છે; પણ તેનાથી એનો છુટકારો થાય, એટલે તેનો મોક્ષ થયો કહેવાય છે.' આ પુર્યષ્ટકથી યુક્ત રહીને જ જીવ જૂનું રથૂલ શરીર છોડે છે; અને કર્મોનુસાર ખીજું રથૂલ શરીર પામ્યા કરે છે. (કુલ્લક)

એમ તે અવિનાશી બ્રહ્મા પોતાની જગૃતિ અને સ્વમયી આ સર્વ જંગમ અને સ્થાવર જગતને વારંવાર સરજે છે અને સંહારે છે. ૫૭

આ શાસ્ત્રના આદિકર્તા બ્રહ્મા છે

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।

વિધિવદગ્રાહયામાસ મરીચ્યાદીંસ્ત્વહં મુનીન્ ॥ ૫૮ ॥

તે બ્રહ્માએ પોતે જ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે અને પ્રથમ મને જ ભણાવ્યું છે; મરીચિ આદિ મુનિઓને તો મેં વિધિ-પૂર્વક આ શીખવ્યું છે. ૫૮

* અહીં શંકા થાય ખરી, કે આ શાસ્ત્ર જો બ્રહ્માએ રચ્યું છે, તો આને ‘મનુસ્મૃતિ’ અથવા ‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ કેમ કહેવાય? આનું સમાધાન મેધાતિથિ આમ જણાવે છે: શાસ્ત્ર શબ્દથી શાસ્ત્રનો અર્થ વિધિનિષેધનો સમૂહ કહ્યો છે. એ પ્રથમ બ્રહ્માએ મનુને બજાવ્યો હતો; પછી મનુએ એ વિધિનિષેધને જણાવનારો આ ગ્રંથ રચ્યો છે, એમ માનવામાં વિરોધ નથી. બીજા વિદ્વાનો એમ કહે છે, કે આ શાસ્ત્ર જો કે બ્રહ્માએ જ રચ્યું છે, પણ મનુએ મરીચિ આદિ મુનિઓને તે પ્રથમ જ સ્વરૂપ તથા અર્થથી શીખવ્યું, તેથી આને માનવધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. જેમ વેદો અપીરમેય એટલે કેર્ષ પુરુષે કરેલા નથી, પણ પરમેશ્વર પોતે જ પ્રકાશ્યા છે, છતાં તેઓને ‘કાકક’. કક-વગેરેએ રચેલા કહેવાય છે, તેવું આ શાસ્ત્ર સંબંધે સમજવાનું છે; છતાં અમે તો આ સંબંધે આમ જ કહીએ છીએ, કે બ્રહ્માએ આ ધર્મશાસ્ત્રને એક સાખ મ્લોકનું રચ્યું હતું અને તે મનુને શીખવ્યું હતું; પાછળથી મનુએ પોતાનાં વચનો દ્વારા ટૂંકાવીને સિખોતે બજાવ્યું, તેથી આનું નામ માનવધર્મશાસ્ત્ર પડ્યું, આમ માનવામાં કેર્ષ વિરોધ નથી. આ અભિપ્રાયથી જ નારદ આ શાસ્ત્રને એક સાખ મ્લોકનું કહે છે. (કુન્દર.)

આ શાસ્ત્રનું નામ ભૃગુસંહિતા પણ છે.

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेवोऽखिलं मुनिः ॥ ૫૯ ॥

આ ભૃગુમુનિ તમને એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ સંભળાવશે; ક્રમકે

આ સર્વ શાસ્ત્ર भारी પાસેથી તે શીખ્યા છે. ૫૯

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना, भृगुः ।

तानब्रवीद्वीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ૬૦ ॥

તે મનુએ મહર્ષિ ભૃગુને એમ કહ્યું, તેથી પ્રસન્ન મનવાળા

તે ઋષિએ સર્વ ઋષિઓને કહ્યું તે તમે સંભળો. ૬૦

સાત મુનિઓની ઉત્પત્તિ

स्वायंभुवस्यास्य मनोः पट्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ૬૧ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षુषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ૬૨ ॥

આ સ્વાયંભુવ (બ્રહ્માના પુત્ર) મનુના વંશના બીજ છ

મનુઓ થયા હતા : સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, મહા-

તેજસ્વી ચાક્ષુષ અને સૂર્યપુત્ર વિવસ્વત. મહાઓજસ્વી તે

મહાત્માઓએ પોતપોતાની પ્રજા સરજી છે. ૬૧, ૬૨

स्वायंभुवाद्याः संसृते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ૬૩ ॥

સ્વાયંભુવ આદિ સાત અત્યંત તેજસ્વી આ મનુઓએ

પોતપોતાના મુન્વંતરમાં આ સર્વ સ્થાવરજંગમને ઉત્પન્ન

કરી તેનું પાલન કર્યું છે. ૬૩

[કાલપ્રમાણં વક્ષ્યામિ યથાવત્તન્નિબોધત ।

હવે હું કાળનું માપ બરાબર કહું છું, તે તમે સાંભળો.]

કાળનાં ગ્રહાંશુદાં માપ

નિમેષો દશ ચાષ્ઠૌ ચ કાષ્ઠા ત્રિંશતુ તાઃ કલાઃ ।

ત્રિંશત્કલા મુહૂર્તઃ સ્યાદહોરાત્રં તુ તાવતઃ ॥ ૬૪ ॥ ✓

આંખના અદાર પલકારાની એક કાષ્ઠા, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કલા, ત્રીસ કલાનું એક મુહૂર્ત અને ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ થાય. ૬૪

અહોરાત્રે વિમજતે સૂર્યો માનુષદૈવિકે ।

રાત્રિઃ સ્વપ્નાય મૃતાનાં ચેષ્ટાયૈ કર્મણામહઃ ॥ ૬૫ ॥

સૂર્ય મનુષ્યોના અને દેવોના રાત્રિદિવસના વિભાગ કરે છે. રાત્રિ પ્રાણીઓની નિદ્રા માટે છે અને દિવસ તેમની કર્મચેષ્ટા માટે છે. ૬૫

પિત્ર્યે રાત્ર્યહની માસઃ પ્રવિભાગસ્તુ પક્ષયોઃ । ✓

કર્મચેષ્ટાસ્વહઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વપ્નાય શર્વરી ॥ ૬૬ ॥

મનુષ્યોનો એક માસ તે પિતૃઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે પખવાડિયાંથી બે ભાગો છેઃ કૃષ્ણપક્ષ તે તેમનો કામ-કાર્યનો દિવસ છે અને શુક્લપક્ષ તે તેમની નિદ્રા માટેની રાત્રિ છે. ૬૬

દૈવે રાત્ર્યહની વર્ષં પ્રવિભાગસ્તયોઃ પુનઃ । ✓

અદસ્તગ્રોદગયનં રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ॥ ૬૭ ॥

મનુષ્યોનું એક વર્ષ તે દેવતાઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે આવા બે ભાગો છેઃ ઉત્તરાયણ એ તેમનો દિવસ, છે

અને દક્ષિણાયન એ રાત્રિ છે. ૬૭

મ્રાક્ષસ્ય તુ ક્ષપાદસ્ય યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ૬૮ ॥

પણ બ્રહ્માના રાત્રિદિવસનું જે પ્રમાણ છે, તે એકએક યુગના ક્રમપૂર્વક ટૂંકમાં તમે સાંભળો. ૬૮

મનુષ્યોના યુગોનું માપ

चत्वार्यहः सदस्त्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ૬૯ ॥

દેવોનાં-ચાર હજાર વર્ષોની મનુષ્યો વગેરે સત્યયુગ કહે છે. તેની આગળના તેટલા જ સૈકા (ચારસો) દેવવર્ષોની (પહેલી) યુગસંધ્યા હોય છે અને તેની પાછળનાં તેટલાં જ (ચારસો) દેવવર્ષોનો (પાછલો) સંધ્યાંશ હોય છે.*
[આમ સત્યયુગ દેવોનાં=૪,૮૦૦ વર્ષોનો છે.] ૬૯

* આમ જ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે : ‘તત્પ્રમાણૈઃ શતૈઃ સંધ્યા પૂર્વા તત્રાભિધીયતે । સંધ્યાંશકથ તત્તુલ્યો યુગસ્યાનન્તરો દિ યઃ ॥ સન્ધ્યા-સંધ્યાશયોરન્તર્યઃ કાલો મુનિસત્તમ । યુગાદ્યઃ સ તુ વિજ્ઞેયઃ કૃતત્રેતાદિ-સંજ્ઞકઃ ॥ યુગોમાં તેટલાંતેટલાં સો સો વર્ષોની આગલી સંધ્યા કહેવાય છે અને તેટલી જ પાછલી સંધ્યા ગણાય છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આગલી સંધ્યા તથા પાછલી સંધ્યાની વચ્ચેનો જે કાળ તે સત્ય, ત્રેતા આદિ યુગોનો કાળ સમજવો.’ આ વર્ષોનું માપ દેવતાઈ વર્ષના પ્રમાણનું જણવું. જેમકે ‘દિવ્યવર્ષસદૃશૈસ્તુ કૃતત્રેતાદિ સંજ્ઞિતમ્ । ચતુર્યુગં દ્વદશમિસ્તદ્વિભાગં નિબોધ મે ॥-દેવતાઈ ચાર હજાર વર્ષો થતાં (મનુષ્યોના) સત્ય, ત્રેતા આદિ ચાર યુગો થાય છે, તેનો વિભાગ તમે મારી પાસેથી સાંભળો.’ (કુલ્લુક)

इतरेषु ससंध्येषु संसंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सदृक्षाणि शतानि च ॥ ७० ॥

બાઘીના તથા યુગોમાં તેમ જ તેમની (આગલી) સંધ્યાઓ તથા તેમના (પાછલા) સંધ્યાંશોમાં અતુકમે એક એક હજાર તથા એકએક સો વર્ષો યોગ્યાં થતાં રહે છે. [આમ, ત્રેતાયુગ દેવોનાં=૩,૦૦૦+૩૦૦+૩૦૦=૩,૬૦૦ વર્ષોનો; દ્વાપરયુગ દેવોનાં=૨,૦૦૦+૨૦૦+૨૦૦=૨,૪૦૦ વર્ષોનો અને કલિયુગ દેવોનાં=૧,૦૦૦+૧૦૦+૧૦૦=૧,૨૦૦ વર્ષોનો હોય છે.] ૭૦

દેવોનો યુગ

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्थ्युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

આર યુગોતું આ જ આરંભમાં માપ કહ્યું, તે કુલ દેવોનાં ૧૨,૦૦૦ વર્ષોનો એક દેવયુગ થાય છે. ૭૧

બ્રહ્માનો રાત્રિદિવસ

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

• એક હજારની સંખ્યાના દેવતાઈ યુગોનો બ્રહ્માનો એક દિવસ અને તેટલા જ પ્રમાણની તેમની એક રાત્રિ બાથુવી. ૭૨

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

રાત્રિં ચ તાવતીમેવ તેજ્ઞોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥ ૭૩ ॥

જ લોકો એક હજાર દેવયુગોનો પૂરો બ્રહ્માનો એક પવિત્ર દિવસ અને તેવડી જ તેમની રાત્રિ પણ બાથુ છે, તેઓ રાત્ર

દિવસને જાણનારા ગણાય છે. ૭૩

અવાન્તર પ્રલય પછીની બ્રહ્માની માનસિક સૃષ્ટિ

તસ્ય સોઽહર્નિશસ્થાન્તે પ્રસુપ્તઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

પ્રતિબુદ્ધશ્ચ સ્જાતિ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥ ૭૪ ॥

સૂતેલા તે બ્રહ્મા તેમના એ રાત્રિદિવસના અંતે (ફરી) જાગે છે અને જાગીને સત તથા અસત રૂપ પોતાના મનને (ભૂલોક આદિ ત્રણે લોકની સૃષ્ટિ માટે) પ્રેરે છે.* ૭૪

મનઃ સૃષ્ટિં વિકુસ્તે ચોદ્યમાનં સિદ્ધશ્યા ।

આકાશં જાયતે તસ્માત્તસ્ય શબ્દં ગુણં વિદુઃ ॥ ૭૫ ॥

એમ સરજવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાતું મન સૃષ્ટિ કરે છે; તેમાં પ્રથમ આકાશ જન્મે છે અને તેના ગુણ શબ્દ છે, એમ વિદ્વાનો જાણે છે. ૭૫

આકાશાત્તુ વિકુર્વાણાત્સર્વગન્ધવદ્ શુચિઃ ।

ચલવાહ્ણાયતે વાયુઃ સ વૈ સ્પર્શગુણો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિકાર પામતા આકાશમાંથી સર્વ ગંધને વહેનારો, પવિત્ર અને બળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણ સ્પર્શ મનાયો છે. ૭૬

* કેમકે એ મન મહાપ્રલય પછી જન્મેલું હોઈ નાશ પામ્યું હોતું નથી. અવાન્તર પ્રલય વખતે ભૂરૂ આદિ ત્રણે લોકોનો જ નાશ થતો હોવાથી (ફરી) તેની સૃષ્ટિ માટે મનને જે પ્રેરણા મળે છે, તે જ મનની સૃષ્ટિ છે. પુરાણમાં પણ એમ જ કહેવાય છે : 'મનઃ સિદ્ધશ્યા બુક્તં સર્ગાય તિરથે પુનઃ—સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન જ ફરી સૃષ્ટિ રચના રચવાય છે.' (કુલ્લક)

વાયોરપિ વિકુર્વાણાદિરોચિષ્ણુ તમોનુદમ્ ।

જ્યોતિસ્પદ્યતે માસ્વત્તદ્રૂપગુણમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

વિકાર પામતા વાયુમાંથી પ્રકાશમાન અને અંધકારનો નાશ કરનાર તેજસ્વી તેજ પ્રકટે છે અને તેનો ગુણ રૂપ કહેવાય છે. ૭૭

જ્યોતિષશ્ચ વિકુર્વાણાદાપો રસગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

અદ્ભ્યૌ ગન્ધગુણા મૂમિસ્તિષા સૃષ્ટિરાદિતઃ ॥ ૭૮ ॥

વિકાર પામતા તેજમાંથી જળ થાય છે અને તેનો ગુણ રસ કહેવાય છે. જળમાંથી ગંધ ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આરંભથી સૃષ્ટિ કહી. ૭૮

[પરસ્પરાનુપવેશાદ્ધારયન્તિ પરસ્પરમ્ ।

ગુણં પૂર્વસ્ય પૂર્વસ્ય ધારયન્ત્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

ભૂતો એકબીજામાં પ્રવેશી એકબીજાના ગુણો ધારણ કરે છે; પછીપછીનાં ભૂતો આગળઆગળનાં ભૂતોના ગુણો ધારણ કરે છે.]

મન્વંતર કાળ

યસ્યાન્વાદશસાદ્યગુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ।

તેદકસસતિગુણં મન્વન્તરમિદ્ધોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

બાર હજાર વર્ષોનો જે દેવયુગ આગળ કહ્યો છે, તેના એકાદશ દેવયુગોનો આ માનવશાસ્ત્રમાં એક મન્વંતર કહેવાય

* મહાપ્રલય પછીની સૃષ્ટિ આદિમાં આવી ભૂત-સૃષ્ટિ હોય છે; તે જ ભૂતોથી અવાન્તર પ્રલય પછી પણ ભૂત આદિ ત્રણ લોકોની રચના થાય છે, એમ અહીં કહેવા માગે છે. (ગુરુક) .

છે; અર્થાત્ તેટલા કાળ સુધી એક મનુનો સૃષ્ટિ પર અધિકાર હોય છે. ૭૯

મન્વન્તરાણ્યસંખ્યાનિ સર્ગઃ સંહાર એવ ચ ।

ક્રીડન્નિવૈતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુન પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

આમ અસંખ્ય મન્વન્તરોની ઉત્પત્તિ તથા સંહાર થયા જ કરે છે. પરમેષ્ઠી—બ્રહ્મા જાણે ખેલ કરતા હોય તેમ આ વારંવાર કરે છે. ૮૦

યુગોના ધર્મ

ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાર્મણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ ૮૧ ॥

સત્યયુગમાં સત્ય* તથા આર પાયે પૂરો ધર્મ હોય છે.

— જો કે પુરાણોમાં ચૌદ મન્વન્તરો કહેવાય છે, તોપણ સૃષ્ટિ તથા પ્રલય અસંખ્ય થયા કરે છે, તેથી અહીં અસંખ્ય મન્વન્તરો કહ્યા છે; કેમકે વારંવાર અસંખ્ય સૃષ્ટિ તથા સંહાર થાય છે. ખેલ કરવો એ તો સુખ માટે કરાય છે અને પ્રજાપતિ તો પૂર્ણકામ છે, તેથી તેમને સુખ માટેની અભિનાયા હોય જ નહિ, તે કારણે કહ્યું, કે ‘જાણે ખેલ કરતા હોય તેમ’ ‘પરમે તિષ્ઠતિ इति પરમેષ્ઠી—માયાથી નહિ દેહકાયેન પરમપદમાં એ સ્થિતિ કરે છે,’ તેથી એમને કોઈ પણ કારણ વિના સૃષ્ટિ આદિ શા માટે કરવું પડે છે? આવે પ્રજા અહીં થાય છે, પણ તેનો ઉત્તર, કેવળ લીના માટે જ તે એમ કરે છે, એવો જ આખી શકાય છે; તેમનો એવો સ્વભાવ જ છે. જેમ વ્યાખ્યાન આપનારનો, હાથ ઠોકવો વગેરે સ્વભાવ હોય છે, તેમ આ અભિપ્રાય શારીરક સૂત્ર પણ જણાવે છે ‘લાકવત્તુ લીલા-કૌતલ્યમ્—લોકની જેમ કેવળ લીના જ સૃષ્ટિરચના આદિમાં પરમેશ્વરની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.’ (કલ્લક)

* સત્ય એ સમગ્ર ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી તેને અહીં અયગ

તેમાં મનુષ્યો (ધન, વિદ્યા આદિ) કશું ચે અધર્મથી મેળવતા નથી. ૮૧

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायामिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(ચેતાદિ) બીજા યુગોમાં લોકો અધર્મથી ધન, વિદ્યા વગેરે મેળવતા હોવાથી ધર્મનો એકએક પાયો અતુંકમે આછો થાય છે; અને ચોરી, જૂઠું, માયા આદિને લીધે ધર્મ પણ ચોથા ભાગે ઘટે છે. ૮૨

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृतत्रेतादिषु क्षेपामायुर्द्वસति पादशः ॥ ८३ ॥

સત્યયુગમાં મનુષ્યો રોગરહિત, સંપૂર્ણ સિદ્ધ અર્થ- (પ્રયોજન અથવા કાર્યો) વાળા અને (સ્વાભાવિક) ચારસો વર્ષની આવરદાવાળા હોય છે. ત્રેતાદિ યુગોમાં તેમનું આયુષ ચોથા-ચોથા ભાગે આછું થાય છે. ૮૩

જણાવ્યું છે. તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ તથા દાન—એ ચાર ધર્મના પાયા કહેવાય છે. મનુ એ ચારને ધર્મના પાયા કહે છે. એ ચારે સત્યયુગમાં પૂરે-પૂરા હોય છે. (કુલ્લક)

x અહીં આમ સમજવું જોઈએ, કે આયુષ વધારનાર ધર્મ જો અધિક કરે તો ચારસો વર્ષ ઉપરાંત આયુષ પણ તે કાળે લોકો ભોગવતા. જેમકે 'દશવંશદ્વાજિ રામો રાગમવીકરત્-રામે દશ હજાર વર્ષ રાજ્ય કયું હતું.' જો કે વેદમાં 'શતાયુર્વ પુરુષઃ-પુરુષની આવરદા સો વર્ષની હોય છે.' એમ સંમજાય છે. પણ તેમાં 'શત' શબ્દનો પ્રયોગ સોની જ સંખ્યાનો સૂચક નથી; કિંતુ સોથી અધિક વર્ષની સંખ્યાનો સૂચક સમજવો જોઈએ. (કુલ્લક)

વૈશ્ય અને શૂદ્ર) માટે અલગઅલગ કર્મો નક્કી કર્યા છે. ૮૭

બ્રાહ્મણકર્મ

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૮૮ ॥

ભણાવવું, ભણવું, યજ્ઞ કરવા, યજ્ઞ કરાવવા, દાન લેવું અને દાન આપવું—એ છ બ્રાહ્મણોનાં કર્મો તેમણે નક્કી કર્યા છે. ૮૮

ક્ષત્રિયકર્મ

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિપયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૮૯ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, ભણવું અને વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવી—એ કર્મો ક્ષત્રિયો માટે દેવકર્મો નક્કી કર્યા છે. ૮૯

વૈશ્યકર્મ

પશુનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વણિકપયં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃપિમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

પશુઓનું રક્ષણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવા, ભણવું, વેપારવણજ કરવો, બ્યાજવટું કરવું અને ખેતી કરવી—એ વૈશ્યનાં કર્મો નક્કી કર્યા છે. ૯૦

શૂદ્રકર્મ

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

તે ભગવાને શૂદ્ર માટે એક જ કર્મનો આદેશ આપ્યો છે, કે તેણે ઉપલા ત્રણે વર્ણોની (તેમના ગુણોની) નિંદા કર્યા વિના સેવા કરવી. ૯૧

બ્રાહ્મણની પ્રશંસા

ऊर्ध्वं नामैर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ૧૨ ॥

પુરુષને નાભિના ઉપરના ભાગે વિશેષ પવિત્ર કહ્યો છે; અને તેમાં યે સ્વયંભૂ ભગવાને તેના મોઢાને સૌથી વધારે પવિત્ર કહ્યું છે. ૯૨

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ૧૩ ॥

બ્રાહ્મણ અંગોમાં ઉત્તમ એવા મુખમાંથી જન્મ્યો હોવાથી, ક્ષત્રિયાદિથી પ્રથમ હોવાથી તેમ જ વેદને ધારણ કરતો હોવાથી ધર્મે કરી આ સર્વ સૃષ્ટિનો પ્રભુ છે. ૯૩

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।

हव्यकव्यामिवाह्વાય सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ૧૪ ॥

દેવાને હવ્ય તથા પિતૃઓને કવ્ય પહોંચાડવા માટે તેમ જ આ સર્વ જગતની રક્ષા સારુ સ્વયંભૂ ભગવાને, તપ તપી પ્રથમ તે બ્રાહ્મણને પોતાના મુખમાંથી સરજ્યો છે. ૯૪

यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं मृतमधिकं ततः ॥ ૧૫ ॥

જના મુખ દ્વારા દેવો હવ્યોને (હોમદ્રવ્યને) અને પિતૃઓ કવ્યોને (શ્રાદ્ધભોજનને) જમે છે, તેના કરતાં ખીજું કંઈ પ્રાણી અધિક હોઈ શકે ? ૯૫

मृतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ૧૬ ॥

ભૂતોમાં પ્રાણવાળાં શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણવાળાઓમાં બુદ્ધિથી
આજીવિકા કરનારાં (પશુઓ વગેરે) શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિશ્રીઓમાં
મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. (કારણકે
તેઓ સર્વને પૂજ્ય તથા મોક્ષના અધિકારને યોગ્ય છે.) ૬૬

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્વાનોમાં સિદ્ધ બુદ્ધિવાળા
શ્રેષ્ઠ છે, સિદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓમાં આચારનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ છે અને
આચારનિષ્ઠોમાં બ્રહ્મવેત્તાઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૯૭

[તેર્ણાં ન પૂજનીયોડન્યસ્ત્રિપુ લોકેષુ વિद्यते ।

तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम्

ब्रह्मविद्ब्रह्मः परं मूर्तं न किञ्चिदिह विद्यते ॥

તપ લોકમાં તેમને માટે બીજો પૂજ્ય નથી; પણ તેઓ
તપ અને વિદ્યામાં જે વિશેષ હોય તેની પરસ્પર પૂજા કરે છે.
બ્રહ્મવેત્તાથી ચડિયાતું કંઈ પ્રાણી આ જગતમાં નથી.]

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्तमो ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ ९८ ॥

બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ ધર્મની સત્તાતંત મૂર્તિ છે કારણકે
તે ધર્મોચરણ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મોક્ષ
મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૯૮

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ પૃથ્વી પર સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે જન્મે છે.

કેમકે તે પ્રાણીમાનના ધર્મભંડારની રક્ષા માટે સમર્થ છે. ૯૯

સર્વ સ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિજગતીગતમ્ ।

શ્રૈષ્ઠ્યેનામિજનેનેદં સર્વં વૈ બ્રાહ્મણોઽર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

આ જગતમાં જે કંઈ ધનાદિ છે, તે સર્વ* બ્રાહ્મણનું છે;

કેમકે શ્રેષ્ઠતાને લીધે તથા કુલીનતાના કારણે બ્રાહ્મણ એ સર્વ માટે ચોક્કસ યોગ્ય છે. ૧૦૦

સ્વમેવ બ્રાહ્મણો મુહુક્તે સ્વં વસ્તે સ્વં દદાતિ ચ ।

આનૃશંસ્યાદ્બ્રાહ્મણસ્ય મુક્તે હીતેરે જનાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

બ્રાહ્મણ (પારકું જમે છે, તે) પોતાનું જ જમે છે,

(પારકું વસ્ત્ર પહેરે છે, તે) પોતાનું જ પહેરે છે અને

(પારકું લઈ બીજને જ આપે છે, તે) પોતાનું જ આપે છે;

બીજ માણસો તો બ્રાહ્મણની કૃપાથી જ સોજનાદિ કરે છે. ૧૦૧

તસ્ય કર્મવિવેકાર્થં શેષાણામનુપૂર્વશઃ ।

સ્વાયંભુવો મનુર્ધીમાનિદં શાસ્ત્રમકલ્પયત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તે બ્રાહ્મણનાં તથા બીજાઓનાં કર્મ અનુક્રમે સમજાવવા

માટે બુદ્ધિમાન સ્વાયંભુવ મનુએ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. ૧૦૨

આ શાસ્ત્ર બ્રાહ્મણ જ બહુએ

વિદુષા બ્રાહ્મણેનેદમધ્યેતવ્યં પ્રયત્નતઃ ।

શિષ્યેભ્યશ્ચ પ્રવક્તવ્યં સમ્પ્રજ્ઞાન્યેન કેનચિત્ ॥ ૧૦૩ ॥

* અહીં અવસ્ય સમજવું જોઈએ, કે બ્રાહ્મણની ઈચ્છા આ

સ્તુતિ જ છે; એટલે જગતમાંનું બધું બ્રાહ્મણને પોતાના જેવું છે,

પોતાનું જ બધું નહિ; પરમેશ્વરના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ

બ્રાહ્મણ વધારે કુશળાન અને શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે બધું પ્રદણ કરવાને

પાત્ર છે. (કલ્પક)

વિદ્વાન બ્રાહ્મણે આ (શાસ્ત્ર) કાળજીથી ભણવું અને શિષ્યોને તે સારી રીતે ભણાવવું; પણ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈએ તે ભણાવવું નહિ. ૧૦૩

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संसितव्रतः ॥

મનોવાગ્દેહજૈર્નિત્યં કર્મદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

આ શાસ્ત્ર ભણનાર (અને ભણી તેનો અર્થ સમજી) ઉત્તમ વ્રત પાળનાર બ્રાહ્મણ મન, વાણી અને કાયાથી થતા દોષો વડે લેપાતો નથી. ૧૦૪

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ ૧૦૫ ॥

એટલું જ નહિ, પણ તે બ્રાહ્મણ પોતાની પંક્તિને અને સાતસાત આગણાપાછણા વંશજોને પવિત્ર કરે છે; તેમ જ તે એક જ સમગ્ર પૃથ્વીને સ્વીકારવા યોગ્ય છે. ૧૦૫

બ્રાહ્મણે અવશ્ય આ ભણવું જ

[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अप्येतत्ત્રયं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥

• સ્વર્ગને ઇચ્છતા બ્રાહ્મણે જેમ ત્રણ વેદો ભણવા જોઈએ, તેમ આ ધર્મશાસ્ત્ર અવશ્ય ભણવું જોઈએ.]

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमापुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ ૧૦૬ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ મંગલદાયી છે, બુદ્ધિને વિશેષ વધારે નારું છે અને યશ તથા આયુષ દેનારું દોઈ ચોક્કસ પરમ કલ્યાણ-મોક્ષને પણ આપનારું છે. ૧૦૬

અસ્મિન્વર્મોઽખિલેનોક્તો ગુણદોષૌ ચ કર્મણામ્ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનામાચારશ્ચૈવ શાશ્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આમાં સમગ્ર ધર્મ, કર્મોના ગુણદોષો અને ચારે વર્ણોના સનાતન આચાર કહ્યા છે. ૧૦૭

આચારની પ્રશંસા

આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્તે એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર એ જ પરમ ધર્મ છે, તેથી નિત્ય સર્વનું હિત ધર્યછતા દિવે (ત્રણે વર્ણોના મનુષ્યે) સદા એ આચારમાં યુક્ત રહેવું. ૧૦૮

આચારાદિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલમાગમવેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

આચારથી બ્રહ્મ થયેલો બ્રાહ્મણ વેદના ફળને પામતો નથી; પણ આચારથી સારી રીતે યુક્ત રહેલો તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે. ૧૦૯

એવમાચારતો દદ્ધા ધર્મસ્ય મુનયો ગતિમ્ ।

સર્વસ્ય તપસો મૂલમાચારં જગદ્ધુઃ પરમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

એમ આચારથી ધર્મની પ્રાપ્તિ બેઈને, મુનિઓએ આચારને સર્વ તપના શ્રેષ્ઠ મૂળરૂપે સ્વીકાર્યો છે. ૧૧૦

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા વિષયો

જગતશ્ચ સમુત્પત્તિં સંસ્કારવિધિમેવ ચ ।

વ્રતચર્યોપચારં ચ સ્નાનસ્ય ચ પરં વિધિમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

દારાધિગમનં ચૈવ વિવાહાનાં ચ લક્ષણમ્ ।

મહાયજ્ઞવિધાનં ચ શ્રાદ્ધકલ્પશ્ચ શાશ્વતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ (એ પહેલાં અધ્યાયમાં), ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોનો વિધિ તેમ જ પ્રજાત્યારીનાં પ્રતાચરણ, શુરુ આદિને વંદન-સેવન-વગેરે (બીજા અધ્યાયમાં), (શુરુગૃહેથી આવ્યા પછીના સંસ્કારરૂપ) સ્નાનનો ઉત્તમ વિધિ, કંઠ્યો પરસ્પરી તે, વિવાહોનાં લક્ષણો, મહાયજ્ઞનું વિધાન અને સનાતન શ્રાદ્ધવિધિ-એ (ત્રીજા અધ્યાયમાં) કહ્યાં છે. ૧૧૧, ૧૧૨

વૃત્તીનાં લક્ષણં ચૈવ સ્નાતકસ્ય પ્રતાનિ ચ ।

મહ્યામહ્યં ચ શૌચં ચ દ્રવ્યાણાં શુદ્ધિમેવ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

સ્ત્રીધર્મયોગં તાપસ્યં મોક્ષં સંન્યાસમેવ ચ ।

રાજ્યશ્ચ ધર્મમસ્તિલં કાર્યાણાં ચ વિનિર્ણયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સાક્ષિપ્રશ્નવિધાનં ચ ધર્મં સ્ત્રીપુંસયોરપિ ।

વિમાગધર્મં ઘૂતં ચ કપ્ટકાનાં ચ શોધનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

આજીવિકાઓનાં લક્ષણો અને ગૃહસ્થનાં પ્રતો (એ ત્રીજા અધ્યાયમાં) છે; તેમ જ લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર, સૂતકનો વિધિ, દ્રવ્યોની શુદ્ધિ અને સ્ત્રીઓના ધર્મનું વર્ણન (પાંચમોમાં છે) (છઠા અધ્યાયમાં) વાનપ્રસ્થના ધર્મ, મોક્ષધર્મ તથા સંન્યાસીના ધર્મ કહ્યા છે. રાજાનો સમગ્ર ધર્મ (સાતમામાં) કહ્યો છે. દાવાઓનો નિકાલ અને સાક્ષીઓને પૂછવાના પ્રશ્નની વિધિ, એ (આઠમામાં) છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, ભાગીદારીના ભાગોનો વિચાર, જૂગટાનો નિયમ અને ચારડાકુઓરૂપી કાંઠાઓની સાદ્મુદ્રી, એ (નવમામાં) કહ્યાં છે. ૧૧૩-૧૧૫

વૈશ્યશૂદ્રોપચારં ચ સંકીર્ણાનાં ચ સંમવમ્ ।

આપદ્ધર્મં ચ વર્ણાનાં પ્રાયશ્ચિત્તવિધિં તથા ॥ ૧૧૬ ॥

(૬૨મા અધ્યાયમાં) વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનાં ધર્મકર્તવ્યો, સંકરજાતિઓની ઉત્પત્તિ, તેમ જ વર્ણોના આપદ્ધર્મો વર્ણવ્યા છે; તેમ જ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ (અગ્નિપાર્વતમાં-) છે. ૧૧૬

સંસારગમનં ચૈવ ત્રિવિધં કર્મસંમવમ્ ।

નિઃશ્રેયસં કર્મણાં ચ ગુણદોષપરીક્ષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

તથા પ્રકારનાં કર્મના કારણે સંસારમાં થતી દેહપ્રાપ્તિ, મોક્ષ; તેમ જ કર્મના ગુણદોષની પરીક્ષા—એ (બારમા અધ્યાયમાં) કહેલ છે. ૧૧૭

દેશધર્માઙ્ગાતિધર્માન્કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

પાપઘ્નઙ્ગણધર્માશ્ચ શાસ્ત્રેઽસ્મિન્નુક્તવાન્મનુઃ ॥ ૧૧૮ ॥

વળી મનુષ્યે આ ધર્મશાસ્ત્રમાં દેશધર્મો, જાતિધર્મો, સનાતન કુલધર્મો અને પાપઘ્નીઓના તથા વેપારીસમૂહોના ધર્મો પણ કહ્યા છે. ૧૧૮

યયેદમુક્તવાન્છાશ્ચં પુરા પૃષ્ઠો મનુર્મયા ।

તયેદં યૂયમપ્યય મત્સકાશાન્નિબોધત ॥ ૧૧૯ ॥

પહેલાં મેં પૂછ્યું, ત્યારે મનુષ્યે જ પ્રમાણે મને આ શાસ્ત્ર કહ્યું છે, તે પ્રમાણે તમે પણ આજ મારી પાસેથી તે સાંભળો. ૧૧૯

ઈતિધી માનવધર્મશાસ્ત્રે મૃગ્યુપોક્તયાં સંહિતાયાં પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥

ઈતિધી માનવધર્મશાસ્ત્રે બૃહુકથિત સંહિતામાં અધ્યાય ૧લો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨જો

ધર્મનું સ્વરૂપ

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाग्न्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ૧ ॥

રાગદ્વેષથી રહિત ઉત્તમ વિદ્વાનોએ જને નિત્ય સેવ્યા છે
અને હૃદયથી મુખ્ય તરીકે જને જાણ્યો છે, તે ધર્મ તમે
સાંભળો.† ૧

† આ શ્લોકનો અર્થસંગ્રહ દર્શાવતા આવા શ્લોકો મળે છે:

‘वेदविद्विद्भित इति प्रयुज्जानो विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्મનુઃ ॥

हृदयेनाग्निमुह्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।

धेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ॥

वेदप्रमाणकः धेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।

मनुकमेव मुनयः प्राणित्युर्धर्मलक्षणम् ॥

‘વેદ જાણનારાઓએ જાણેલો’ એવું ધર્મને વિશેષણ આપું
શ્લોકમાં આપ્યું છે, તેથી મનુએ, વેદમાંથી જાણેલો જ ધર્મ પોતે
કહ્યો છે, એમ સ્પષ્ટ્યું છે; વળી આ શ્લોકમાં ‘હૃદયથી મુખ્ય તરીકે
જાણેલો’ એવું ધર્મને જે વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી સ્પષ્ટ્યું છે
કે: ‘ધર્મમાં મનને તત્પર કરવું, એ જ મોક્ષનું સાધન છે’ વળી
વેદથી પ્રમાણવાળો ધર્મ જ મોક્ષનું સાધન છે, એ કારણથી બીજા
મુનિઓએ પણ મનુના કહેવા પ્રમાણે જ ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે.

આ અભિપ્રાયથી જ હારીત કહે છે: અચાતો ધર્મ અહ્યાહ્યામઃ,
શ્રુતિપ્રમાણકો ધર્મઃ, શ્રુતિઃ દ્વિવિધા વૈદિકી તાન્ત્રીકી ચ- અગે ધર્મ
કહીશું; શ્રુતિના પ્રમાણવાળો જ ધર્મ હોઈ રહે; એ શ્રુતિ એ પ્રકારની
મળે છે: ‘એક વેદની શ્રુતિ અને બીજી સાઓની શ્રુતિ’ અવિષ્ય-

ધૃત્તાનો ત્યાગ અશક્ય

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ ૨ ॥

ફળની ધૃત્તાનો સ્વભાવ સારો નથી; તેમ આ લોકમાં

પુરાણમાં પણ કહ્યું છે :

‘ધર્મેઃ શ્રેયઃ સમુદિષ્ટં શ્રેયોઽભ્યુદયલક્ષણમ્ ।

સ તુ પશ્યવિધઃ પ્રોક્તો વેદમૂલઃ સનાતનઃ ॥

અસ્ય સમ્યગતુષ્ઠાનાત્ સ્વર્ગો મોક્ષશ્ચજાયતે ।

દ્વિલોકે સુલ્લેશ્વર્યમતુલં ન ચ્ચગાધિપ ॥

હે પશ્ચીઓના રાજા! ધર્મ, એ ઉત્તમ કલ્યાણરૂપે દર્શાવ્યો છે અને કલ્યાણ અભ્યુદયના લક્ષણરૂપ હોવું જોઈએ. એ સનાતન ધર્મનું મૂળ વેદ છે અને તેના પાંચ પ્રકાર કલ્યાણ છે. એ ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરવાથી સ્વર્ગ તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉપરાંત આ લોકમાં પણ અતુલ ઐશ્વર્ય તથા સુખ મળે છે.’ નૈમિનિ પણ આવું જ ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવવા આવું સૂત્ર રચે છે : ‘સોદના-લક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ—વેદની આશાથી જે અર્થ જણાય છે, તે ધર્મ છે;’ કલ્યાણનાં સાધન જ્યોતિષ્ટોમ આદિ યજુર્વિધાન તે અર્થ છે અને દોષનાં સાધનો રથેનયાગ વગેરે અનર્થ છે; અર્થાત્ વેદનું જેમાં પ્રમાણ હોય છે, એવું કલ્યાણનું સાધન જે જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે છે, તે ધર્મ છે; વળી બીજી જે સ્મૃતિઓ વગેરે મળે છે, તે પણ વેદની મૂળવાળા હોવાથી જ ધર્મમાં પ્રમાણશૂદ્ધ ગણાય છે, એ વાત આગળ જતાં અમે જણાવીશું. (કુલ્લક)

* આમ કહીને અહીં હરકોઈ ધૃત્તાનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી; કેમકે વેદનો સ્વીકાર અને વૈદિક સમગ્ર ધર્મનો સંબંધ ધૃત્તા વિના થઈ શકે નહિ; એટલે એ જ કહેવા માગે છે કે સ્વર્ગાદિ ફળની ધૃત્તાથી કામ્ય કર્મો કરવાં, તે પુનર્જન્મ—સંસારનું કારણ બને છે; અને ફલેચ્છા વિનાના નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો તો આત્મજ્ઞાન

ધૃત્યા વિના કર્મો કરવામાં આવે, એ પણ સંભવિત નથી; ઇમક વેદની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વૈદિક કર્મયોગ એ બન્ને ધૃત્યાનો જ વિષય છે. ૨

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સદ્ગત્યસંમવાઃ ।

વ્રતાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સદ્ગત્યજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

ધૃત્યાનું મૂળ સંકલ્પ છે; યજ્ઞો સંકલ્પોથી સંભવે છે; તેમ જ વ્રતો, યમો અને ધર્મો, એ બધાં સંકલ્પથી જ યતાં કહેવાય છે. ૩

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ।

યદદ્ધિ કુસ્તે કિંચિત્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૪ ॥

આં લોકમાં ધૃત્યારહિત પુરુષની દ્રાઈ ક્રિયા કદી દેખાતી નથી; માણસ જ કંઈ કરે છે, તે ધૃત્યાની જ ચેષ્ટા છે. ૪

શાસ્ત્રીય કર્મોની ધૃત્યા ઉત્તમ છે

તેષુ સમ્યગ્વર્તમાનો ગચ્છત્યમરલોકતામ્ ।

યથા સંકલ્પિતાંશ્ચેહ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥ ૫ ॥

તે (શાસ્ત્રીય) કર્મોમાં ખમખર વર્તનારો (માણસ) અમરલોક પામે છે અને સંકલ્પ કર્યા પ્રમાણે સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો મેળવે છે. ૫

પ્રાપ્ત કરવામાં સદાચારી હોવાથી ગોક્ષદાયક બને છે, એટલે તે કર્મોની ધૃત્યા કરવાનો નિષેધ નથી. (કુલ્લક)

+ આમ છાંદોગ્યમાં પણ જણાવે છે: 'સ મદા પિતૃલોકકામી ભવતિ. સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્થિષ્ઠન્તિ-તે જ્ઞાની પુરુષ ત્યારે પિતૃલોકની ધૃત્યા કરે છે, ત્યારે તેના એ સંકલ્પથી જ અહીં પિતૃઓ હાજર થાય છે.' (કુલ્લક)

[અસદૃશસ્તુ કામેષુ કામોપદૃતચેતનઃ ।

નરકં સમવાપ્નોતિ તત્ફલં ન સમશ્રુતે ॥

પણ (અશાસ્ત્રીય) કામનાઓ માટે ખરાબ વર્તન કરનારો અને કામનાઓથી મૂઢવિત થયેલો મનુષ્ય તેનું ફળ પામતો નથી, પણ નરક પામે છે.]

[તસ્માન્શ્રુતિસ્મૃતિપ્રોક્તં યથાવિધ્યુપપાદિતમ્ ।

કામ્યં કર્મેદ્ ભવતિ શ્રેયસે ન વિપર્યયઃ ॥

માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલું કામ્યકર્મ પણ જો વિધિ પ્રમાણે કર્યું હોય તો આ લોકમાં કલ્યાણકારી થાય છે, પણ તે વિપરીત ફળ આપતું નથી.]

ધર્મનાં મૂળ પ્રમાણો

વેદોઽખિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ ૬ ॥

સમગ્ર વેદ, વેદ જાણનારાઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું શીલ,* સત્પુરુષોના આચાર તેમ જ તેમના મનની પ્રસન્નતા—

* હારીતે શીલ તેર પ્રકારનું કહ્યું છે : ‘ સદ્ગુણતા, દેવવિનૃમક્ષતા, સૌમ્યતા, અપરોપતાપિતા, અનસૂયતા, મૃદુતા, અપારધ્યં, મૈત્રતા, પ્રિયવાદિત્વં, કૃતાહતા, દાર્પણતા, કાદર્યં, પ્રશાન્તિરેતિ પ્રયોદશગુણં હીલમ્ ’—અહ્નિપ્રતા, દેવો તથા પિતૃઓની બકિત કરવી, સૌમ્યપણું રાખવું, બીજને કોઈ પ્રાણીને દુઃખ ન દેવું, બીજાઓના ગુણો પર દોષશુદ્ધિ ન કરવી, કોમળતા રાખવી, કડોરતા ન કરવી, સર્વ તરફ મિત્રતા કરવી, સર્વને પ્રિય સાગે તેવું બોલવું, કોઈએ કંઈ ઉપકાર કર્યો હોય તે પ્લાનમાં રાખવો, કોઈ શરણે આવે તેનો અનાદર ન કરવો, સર્વ તરફ દયા રાખવી અને ખૂબ શાંતિ ભાગવવી—આ તેર પ્રકારનું શીલ (સદ-

એ ધર્મનાં મૂળ પ્રમાણ છે. ૬

મનુસ્મૃતિની વિશેષતા

યઃ કશ્ચિત્કસ્યચિદ્ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽમિહિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ ૭ ॥

મનુએ જે દર્શનો જે કાંઈ ધર્મ કહ્યો છે, તે સર્વ વેદમાં કહ્યો છે; કેમકે તે મનુ સર્વ (વેદનું) જ્ઞાન ધારણ કરે છે.* ૭

સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેવું

સર્વં તુ સમવેક્ષ્યેદં નિખિલં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્સ્વધર્મે નિવિશેત વૈ ॥ ૮ ॥

આ બધું જ્ઞાનરૂપી દષ્ટિથી સંપૂર્ણ બેઈવિચારી વિદ્વાન પુરુષે વેદનાં પ્રમાણો મુજબ સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેવું. ૮

વૈદિક સ્વધર્મોચરણનું ક્ષણ

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્દિ માનવઃ ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

જે માણસ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે આ લોકમાં ધીરે અને પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખ વર્તન) કહેવાય છે. ગોવિંદરાજ લખે છે કે રાગદેવનો ત્યાગ કરવો તે શીક છે! (કુલ્લક)

તે શીક છે! (કુલ્લક)

* અર્થાત્ મનુ સર્વજ્ઞ હતા; તેમણે વેદનો અર્થ સંપૂર્ણ બળ્યા પછી લોકના હિત માટે મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવેલ છે, માટે મનુસ્મૃતિ બીજા સર્વ શાસ્ત્રો કરતાં વધારે વેદને જ અનુસરે છે. આ શ્લોકમાં ગોવિંદરાજે 'સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ' એ ઉદ્ધતા ચરણનો અર્થ કરતી વેળા 'સર્વજ્ઞાનમયઃ' એ વિશેષણ વેદને લગાડ્યું છે અને વેદને સર્વજ્ઞાનનો બંડાર સૂચવ્યો છે. (કુલ્લક)

મેળવે છે. ૯

વેદિક ધર્મ કૃતકનો અવિષય છે

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।

તે સર્વાર્થજ્વમીમાંસ્યે તામ્યાં ધર્મો હિ નિર્વમૌ ॥ ૧૦ ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર જ બાબતું.

સર્વ બાબતોમાં તે કૃતકનો અવિષય છે; કેમકે એ બંનેથી ધર્મ પ્રકાશ્યો છે. ૧૦

શ્રુતિસ્મૃતિનું અપમાન કરનારનો બહિષ્કાર . . .

યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્વિજઃ ।

સ સાધુર્મિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥

જો દ્વિજ હેતુશાસ્ત્ર (મિથ્યા તર્કવાદ^x)નો આશ્રય લઈ આ બે ધર્મનાં મૂળરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું અપમાન કરે છે, તેણે નાસ્તિક અને વેદનિન્દકનો સત્પુરુષોએ બહિષ્કાર કરવો. ૧૧

ધર્મ માટે ચાર પ્રમાણો

૧. વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ૧૨ ॥

વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને આત્મપ્રસન્નતા-ધર્મનાં આ ચાર પ્રકારનાં સાક્ષાત્ લક્ષણો પાડેલો ઠહે છે. ૧૨

x મિથ્યા તર્કવાદ એટલે : “વેદવાક્યમ્ અપ્રમાણં વાક્યત્વાત્, વિપ્રલમ્બકવાક્યવત્-વેદનાં વાક્ય પ્રમાણુ ન ગણાય; કેમકે તે પણ કમ લોકોનાં વાક્ય જેવાં જ વાક્ય છે” છતાંદિ પ્રતિરૂદ્ધ તરીકે વેદ-શાસ્ત્રનો અનાદર કરી શકાય નહિ; કેવળ અનુકૂલ તરીકે તે સંબંધી વિચાર કરવો, તે માટે તો નિષેધ છે જ નહિ. (કુલ્લુક)

ધર્મજ્ઞાન માટે વેદ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પામં શ્રુતિઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ અને કામમાં તેઓ આસક્ત ન હોય તેમને ધર્મજ્ઞાન આવશ્યક છે. ધર્મને જાણવા-ધ્યેયતારાઓ માટે શ્રુતિ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે. ૧૩

શ્રુતિદ્વંધં તુ યત્ર સ્વાત્ત્ર ધર્માવુમૌ સ્મૃતૌ ।

ઉમાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મનીષિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં શ્રુતિઓ બે મતની હોય, ત્યાં એ બંને મતોને ધર્મરૂપ કહ્યા છે; ક્રમકે પંડિતોએ તે બંનેને ઉત્તમ ધર્મો જાણ્યા છે. ૧૪

ઉદિતેઽનુદિતે ચૈવ સમયાધ્યુપિતે તથા ।

સર્વથા વર્તતે યજ્ઞ ઇતીયં વૈદિકી શ્રુતિઃ ॥ ૧૫ ॥

જમકે વેદની આ શ્રુતિ છે—સૂર્ય જીઓ હોય, તે પછી (ઉદિતે જુહવાત) અથવા સૂર્યોદય પહેલાં અરુણોદય હોય ત્યારે (અનુદિતે જુહવાત) અથવા સૂર્ય કે તારા ઠરું દેખાતું ન હોય,

* અર્થાત્ જે વિષય માટે વેદમાં જ બે વાક્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ દર્શાવતાં હોય, તે વિષયમાં એ બંને વાક્યોને સમાન બળવાળાં ગણી વિકલ્પાનુષ્ઠાનનું વિધાન સમગ્ર વિરોધપરિહાર કરવો; એટલે બંને વાક્યોની આગ્રાને ધર્મરૂપ જ ગણવી. આ અભિપ્રાય ગૌતમ પણ જણાવે છે : ‘તુલ્યબલવિરોધે વિકલ્પઃ—સમાન બળવાળાં વેદવાક્યોનો જ્યાં પરસ્પર વિરોધ જણાય ત્યાં વિકલ્પ સમગ્ર લેવો.’ હરકાઈ વાક્યને પ્રમાણ ગણી લેવાય છે; બંનેની આગ્રાને ધર્મ જ મનાય છે. આ બાબત સમજાવવા નીચેના પંદરમા શ્લોકમાં દર્શાવેલ આપે છે. (કુલ્લક)

તે વખતે- (સમયાધ્યુવિતે જુદાવાત) એમ હરકાઈ સમયે યજ્ઞ થઈ શકે છે. ૧૫

સ્મૃતિઓ કયા કારણે પ્રમાણુ છે ?

[શ્રુતિં પश्यन्ति મુનયઃ સ્મરન્તિ તુ યથાસ્મૃતિ ।

તસ્માત્પ્રમાણં મુનયઃ પ્રમાણં પ્રથિતં મુવિ ॥

✓ મુનિઓ શ્રુતિને જુએ છે અને (વિચારે છે; પછી) પોતાના સ્મરણુ પ્રમાણુ સ્મૃતિ રચે છે; તેથી એ મુનિઓ પ્રમાણુ છે અને તેમણે રચેલી સ્મૃતિઓ પણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુ છે.]

કઈ સ્મૃતિ પ્રમાણિક નથી ?

[વિરુદ્ધા ચ વિગીતા ચ દષ્ટાર્યાદિષ્ટકારણે ।

સ્મૃતિર્ન શ્રુતિમૂલા સ્યાદ્યા ચૈષા સંગવશ્રુતિઃ ॥

જે સ્મૃતિ વેદવિરુદ્ધ ને નિંદિત હોય, જે લૌકિક અર્થનો આદેશ આપતી હોય, જેનું મૂળ શ્રુતિમાં ન હોય અને જેનું મૂળ શ્રુતિમાં હોવાની માત્ર અટકળ જ હોય, તે સ્મૃતિ પ્રમાણુરૂપ નથી.]

મહાપુરુષોનું અનુકરણ દરેકથી ન થાય

[ધર્મવ્યતિકરો દષ્ટઃ શ્રેષ્ઠાનાં સાહસં તથા ।

તદન્વીક્ષ્ય પ્રયુજ્ઞાતાઃ સીદન્ત્યપરધર્મજાઃ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં સાહસ અને ધર્મત્યાગ જોઈ જે બીજા ધર્મીઓ તેમનું અનુકરણ કરે છે, તેઓ દુઃખી થાય છે.]

આ ધર્મશાસ્ત્રનો અધિકાર કોને ?

નિષેકાદિસ્મશાનાન્તો મન્વૈર્યસ્યોદિતો વિધિઃ ।

તસ્ય શાસ્ત્રેઽધિકારોઽસ્મિન્જ્ઞેયો નાન્યસ્ય કસચિત્ ॥ ૧૬ ॥

જ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય)ને ઉદેશી ગર્ભધાનથી માંડી રમશાનમાં અંત્યેષ્ટિ સુધીના વિધિ વેદિક મંત્રોથી કલ્પો છે, તેને આ માનવધર્મશાસ્ત્રમાં અધિકારી જાણવો, ખીજ (શૂદ્રાદિ) કોઈને નહિ. ૧૬

ધર્મપાલન માટે દેશ કયો ?

સરસ્વતીદ્વિપદ્વલોર્દેવનઘોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સરસ્વતી અને દ્વિપદ્વતી, એ બે દેવનદીઓની વચ્ચેના જ દેશ દેવોએ રચેલો છે, તે દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે. ૧૭

સદાચાર કયો ?

તસ્મિન્દેશે ય આચારઃ પારંપર્યક્રમાગતઃ ।

વર્ણાનાં સન્તરાલાનાં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

તે દેશમાં ચારે વર્ણોના અને ખીજ સંકર જાતિઓના જ આચાર પરંપરાના ક્રમથી ચાલ્યો આવ્યો છે, તેને સદાચાર કહે છે. ૧૮

બ્રહ્મર્ષિઓનો દેશ કયો ?

કુલ્લક્ષેત્રં ચ મત્સ્યાશ્ચ પન્થાલાઃ શૂરસેનકા ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ ૧૯ ॥

કુલ્લક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંથાલ અને શૂરસેન—એ (પણ) બ્રહ્મર્ષિઓના દેશો છે; તેથી તેઓને જ બ્રહ્માવર્ત પાંછીના સ્થાને ગણી શકાય છે. ૧૯

પૂર્વોક્ત દેશવાસી બ્રાહ્મણ સારા

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमातवाः ॥ ૨૦ ॥

એ દેશોમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી પૃથ્વીમાંના સર્વ
ભાણસોએ પોતપોતાનો સદાચાર શીખવેા જોઈએ. ૨૦

મધ્ય દેશ કયો ?

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં યત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેવ પ્રયાગાચ મધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૧ ॥

હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચે, વિનશન(નામના
સરસ્વતીના અદર્શન સ્થાન)થી પૂર્વે તથા પ્રયાગથી પશ્ચિમમાં
જ દેશ છે, તેને મધ્યદેશ કહ્યો છે. ૨૧.

આર્યાવર્ત દેશ

આસમુદ્રાત્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્યોરાર્યાવર્તં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૨ ॥

એ જ એ પર્વતોની વચ્ચેનો પૂર્વ-સમુદ્રથી માંડી પશ્ચિમ-
સમુદ્ર સુધીનો* જ પ્રદેશ છે, તેને પાંડિતો આર્યાવર્ત કહે છે.

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યંત્ર સ્વભાવતઃ ।

સ જોયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥

જ્યાં કાળિયાર હરણુ સ્વભાવથી ફરે છે, તેને યજ્ઞ માટે
યોગ્ય દેશ જાણવો; એ સિવાયનો બીજો મ્લેચ્છ* દેશ સમજવો.

+ 'સુધીનો' એમ મર્યાદા સૂચવી છે, અભિવિધિ નહિ; એટલે
પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રોની વચ્ચેના બેટા આર્યાવર્તમાં ગણાતા
નથી. 'આર્યા અત્ર આવર્તન્તે-પુનઃપુનરુદ્ભવન્તિ ઇતિ આર્યાવર્તઃ-જ્યાં આર્યા
લોકો ફરીફરી જન્મે છે, તે દેશ આર્યાવર્ત કહેવાય છે.' (કુલ્લક)

* સરખાવો :

ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાનં યસ્મિન્દેશે ન વિચિતે ।

સ મ્લેચ્છદેશો વિજ્ઞેય આર્યાવર્તસ્તતઃ પરઃ ॥ (વિષ્ણુપુરાણ)

જે દેશમાં ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા નથી, તે દેશને મ્લેચ્છ જાણવો;

(એવો રહેચ્છ દેશ યજ્ઞ માટે અયોગ્ય ગણાય છે.) ૨૩

એ દેશોમાં જ વસવું

एतान्द्वિजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

શૂદ્રસ્તુ યસ્મિન્કસ્મિન્વા નિવસેદ્વૃત્તિકર્ષિતઃ ॥ ૨૪ ॥

દ્વિજવર્ણોએ આ દેશોમાં પ્રયત્ન કરીને પણ વસવું.
આજીવિકાના સંકટવાળા શૂદ્રે તો હરકોઈ દેશમાં વાસ કરવો.

एषा धर्मस्य बी योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

સંમવશ્ચાસ્ય સર્વસ્ય વર્ણધર્માન્નિબોધત ॥ ૨૫ ॥

આ ધર્મનું કારણ અને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ મેં તમને
દૂંધમાં કહ્યાં; હવે વર્ણોના ધર્મો* તમે સાંભળો. ૨૫

તેથી ખીજો (ચાર વર્ણની વ્યવસ્થાનાં) આપાંવર્ત છે. (વિષ્ણુપુરાણ)

* ‘વર્ણોના ધર્મ’ એમ કહી અહીં વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ,
વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ અને નૈમિત્તિક ધર્મ—એમ પાંચ ધર્મો કહેવા
સૂચ્યું છે. તે પાંચે ધર્મોનું સૂચન ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે છે :

‘વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃપરમ્ ।

વર્ણાશ્રમસ્તૂર્તીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥

વર્ણત્વમેકમાધિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેતે ।

વર્ણધર્મઃ સ ઉક્તસ્તુ યથોપનયનં નૃપ ॥

યસ્ત્વાશ્રમં સમાધિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તેતે ।

‘અ વર્ણાશ્રમધર્મેસ્તુ મૌહ્યીયા મેઘલા યથા ॥

યો ગુણેન પ્રવર્તેત ગુણધર્મઃ સ ઉચ્યતે ।

યથા મૂર્ધાભિધિક્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

નિમિત્તમેકમાધિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥

વર્ણધર્મ પહેલો, આશ્રમધર્મ ખીજો, વર્ણાશ્રમધર્મ ત્રીજો,
ગુણધર્મ ચોથો અને નૈમિત્તિક ધર્મ પાંચમો; તેમાં વર્ણોના આશ્રમ

દ્વિજવર્ણના સંસ્કારો

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિર્દ્વિજન્મનામ્ । ૧૭.૧૨

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેદ્ધ ચ ॥ ૨૬ ॥

આ લોક અને પરલોકમાં પાવનકારી ગર્ભાધાન આદિ શરીરસંસ્કારો, દ્વિજવર્ણોએ પવિત્ર વૈદિક કર્મોથી કરવા બેઠ્યા.

એ સંસ્કારોનું અર્થજનન

ગર્ભર્હોમૈર્જાતકર્મચૌડમૌહીનિચન્ધનૈઃ ।

વૈજિકં ગર્મિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ ૨૭ ॥

ગર્ભશુદ્ધિ માટે કરાતા ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારો તથા જાતકર્મ,* ચડાકર્મ+ અને મૌહીબંધન (જનોઈ)-એ સંસ્કારો કરનાથી દ્વિજોનાં બૈજિક (પિતાના બીજ સંબંધી) તથા ગર્મિક (માતાના ગર્ભ સંબંધી) પાપો દૂર થાય છે. ૨૭

શરીર દ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કયા માર્ગે?

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હોમૈર્જૈવિધેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ ૨૮ ॥

કરી ને ધર્મ કહેવાય તે વર્ણધર્મ છે; જેમકે જનોઈનો સંસ્કાર; પણ ને આશ્રમનો આશ્રય કરી ધર્માધિકાર કહેવાય, તે આશ્રમધર્મ છે; જેમકે ભિક્ષા, હંડધારણ વગેરે; પરંતુ વર્ણ તથા આશ્રમ બંનેનો આશ્રય કરી ને ધર્મનો અધિકાર જણાવાય તે વર્ણાશ્રમધર્મ છે; જેમકે મુંજ ઘાસતી કટિમેખલા ધારણ કરવા કહ્યું છે; તે પણ ને ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરી જણાવાય, તે ગુણધર્મ કહેવાય છે; જેમકે જેતા મસ્તકે રાજ્યાભિષેક થયો હોય, તેના રાજ્યને પ્રભુઓનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ ને કેવળ નિમિત્તનો જ આશ્રય કરી ધર્મ કરવા કહેવાય છે, તે નૈમિત્તિક ધર્મ છે; જેમકે પ્રાપ્તિત્તની વિધિઓ. (કુલ્લુક)

* જાતકર્મ=જન્મેના બાળકને મંત્રોચ્ચારપૂર્વક ઘી ચટાડવું તે.

+ ચૂડાકરણકર્મ=બાળકની સાથે જન્મતા વાળ ઉતરાવવાની ક્રિયા.

(વેદના) સ્વાધ્યાયો, વ્રતો, હોમો, તથા વેદોના અધ્યયનનાં વ્રતો, તર્પણો, પુત્રોત્પત્તિ, પાંચ મહાયજ્ઞો અને જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞો વડે આ શરીરને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય કરાય છે. (વૈદિક કર્મો દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે). ૨૮

જાતકર્મસંસ્કાર

પ્રાજ્ઞનાભિવર્ધનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।

મન્ત્રવત્રપ્રાશનં ચાસ્ય હિરણ્યમધુસર્પિષામ્ ॥ ૨૯ ॥

નાળછેદનની પહેલાં દ્વિજપુત્રનો જાતકર્મસંસ્કાર કરાય છે અને તે વેળા તેને (શુદ્ધસૂત્રના) મંત્રપૂર્વક સોનું, મધ અને ધી ચટાડાય છે. ૨૯

નામકરણસંસ્કાર

નામધેયં દશમ્યાં તુ દ્વાદશ્યાં વાસ્ય કારયેત્ ।

પુણ્યે તિથૌ મુહૂર્તે વા નક્ષત્રે વા ગુણાન્વિતે ॥ ૩૦ ॥

એના જન્મથી દશમે કે બારમે વાસે અથવા* એ પછી પવિત્ર તિથિએ, શુભ મુહૂર્તમાં કે શુભવાન નક્ષત્રમાં જ એનું નામ પડાવવું. ૩૦

મદ્ગત્યં બ્રાહ્મણસ્ય સ્યાત્ક્ષત્રિયસ્ય બલન્વિતમ્ ।

વૈશ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

* એટલે કે 'આશીર્વાદે તુ વ્યતિક્રાન્તે નામકર્મ વિધીયતે-જન્મ-નિમિત્તનું સૂતક જીતરી ગયા પછી નામકર્મસંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે.' એકું સંખ્યકપિતું વચન હોવાથી દશમે દિવસ પીતી ગયા પછી અગિયારમે દિવસે નામ પાડવું ઠીક છે, છતાં તે દિવસે ન પતી શકે તો જ્યોતિષશાસ્ત્રના આધારે દરકોઈ સારી તિથિ, મુહૂર્ત તથા નક્ષત્ર-વાળા શુભ દિવસે જ નામ પાડવું. (કુલ્લુક)

પ્રાહ્મણ્યું નામ મંગલકારી, ક્ષત્રિયનું બલયુક્ત, વૈશ્યનું
ધનયુક્ત અને શૂદ્રનું તુચ્છતાદર્શક હોવું જોઈએ. ૩૧

શર્મવદ્રાહ્ણસ્ય સ્વાદ્રાજો રક્ષાસમન્વિતમ્ । ૧૦૮

વૈશ્યસ્ય પુષ્ટિસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય પ્રેષ્યસંયુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાહ્મણ્યું નામ 'શર્મ'વાળું, ક્ષત્રિયનું રક્ષાસંપન્ન (વર્મા-
દિવાળું), વૈશ્યનું પુષ્ટિયુક્ત (ગુણાદિ) અને શૂદ્રનું નામ દાસ-
યુક્ત હોવું જોઈએ. + ૩૨

સ્ત્રીणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टाय मनोहरम् ।

महत्त्वं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીઓનાં નામ સુખે બોલાય એવાં, કઠોરતાવિનાનાં,
સ્પષ્ટ અર્થવાળાં, મનોહર, મંગલસૂચક, છેડે દીર્ઘસ્વરવાળાં
અને આશીર્વાદવાચક હોવાં જોઈએ. ૩૩

+ જોમકે પ્રાહ્મણ્યું નામ 'શુભશર્મા' વગેરે; ક્ષત્રિયનું 'અલ્પશર્મા'
'વગેરે; વૈશ્યનું 'વસુભૂતિ' વગેરે અને શૂદ્રનું 'દીનદાસ' વગેરે હોવાં
જોઈએ. આવો અભિપ્રાય ૫મ પાખું કહે છે : 'ઈતદામ વિષ્ણુ
વર્મત્રાતા ય મુમુજઃ । મૃતિરમ્ય વૈશ્યસ્ય દાયઃ શત્રુસ્ય કરવંદુ ॥'
પ્રાહ્મણ્યના નામને છેડે 'શર્મા' અથવા 'દેવ' સંજ્ઞા, ક્ષત્રિયના
નામને છેડે 'વર્મા' અથવા 'ત્રાતા' વગેરે રક્ષાસૂચક સંજ્ઞા, વૈશ્યના
નામને છેડે 'બુધિ' અથવા 'દત્ત' વગેરે સંજ્ઞા અને શૂદ્રના નામને છેડે
'દાસ' સંજ્ઞા દોરો જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણમાં ૫મું અધ્યુકે : 'ઈતદ
બ્રાહ્મણસ્યોક્તં વર્મેતિ શત્રુગંડુમ્ । ગુણરાગ્ન્યકં જ્ઞાન વ્રતસ્ય વૈશ્યસ્યદયો ॥
પ્રાહ્મણ્યના નામને છેડે 'શર્મા,' ક્ષત્રિયના નામને છેડે 'વર્મા,' વૈશ્યના
નામને છેડે 'બુધ' અને શૂદ્રના નામને છેડે 'દાસ' સંજ્ઞા ઉત્તમ
મજાદ છે.' (કુચ્છ)

નિષ્કમણ તથા અન્નપ્રાશનસંસ્કાર

ચતુર્થે માસિ કર્તવ્યં શિશોર્નિષ્કમણં મૃદાત્ ॥ ૩૪ ॥

પષ્ઠેઽન્નપ્રાશનં માસિ યદ્દેદ્યં મજ્જલં કુલે ॥ ૩૪ ॥

બાળકને ચોથે મહિને (સૂર્યનાં દર્શન માટે) ધર બહાર
લઈ જવાનો 'નિષ્કમણ' સંસ્કાર કરવો. અને છઠે મહિને તેને
'અન્નપ્રાશન' સંસ્કાર કરવો. અથવા ડુળમાં જ ૬૫-અને
મંગલ (આચાર) હોય, તે પ્રમાણે કરવો.* ૩૪---

ચૌલસંસ્કાર

ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ॥

પ્રથમેઽન્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રુતિની આજ્ઞાથી સર્વ દ્વિજવર્ણોએ પહેલે કે ત્રીજે વરસે
'ધર્માનુસાર ચૂડાકર્મ' (વાળ ઉતારવા) નો સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

ઉપનયનસંસ્કાર

ગર્માષ્ટમેઽન્દે કુર્વિત બ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ॥

ગર્માદિકાંદશે રાજો ગર્માત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણને ગર્ભાથી આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ગર્ભાથી અગિ-
યારમે વર્ષે અને વૈશ્યને ગર્ભાથી બારમે વર્ષે ઉપનયન (જનોઈ)
નો સંસ્કાર કરવો. ૩૬

બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પશ્ચમે ॥

રાજો વલાર્થિનઃ પષ્ઠે વૈશ્યસ્યેદાર્થિનોઽષ્ટમે ॥ ૩૭ ॥

* આ આન્નપ્રાશનથી જ યમ કહે છે : 'તતસ્તૃતીયે કર્તવ્યં મા
સૂર્યસ્ય દર્શનમ્-જન્મદિવસથી ત્રીજે મહિને બાળકને સૂર્યનું દર્શન
કરાવવું' એમ હરકોઈ સંસ્કારમાં કુલાચારને અનુસરવાનું અહીં
સૂચન છે. (કલ્લક)

બ્રહ્મતેજની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પાંચમે વર્ષે, બળ ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે છઠ્ઠે વરસે અને અહીં ધનની ઇચ્છાવાળા વૈશ્યે આઠમે વરસે (પુત્રને) ઉપનયન કરવું. ૩૭

આષોઢશાદ્રાહ્મણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।

આદ્વાવિંશત્ક્ષત્રવન્ધોરાચતુર્વિંશતેર્વિંશઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રાહ્મણને સોળ વર્ષ* સુધી, ક્ષત્રિયને બાવીસ વર્ષ સુધી અને વૈશ્યને ચોવીસ વર્ષ સુધી ગાયત્રી (ઉપનયનસંસ્કાર)નો સમય વહી જતો નથી. ૩૮

* આ 'સુધી' શબ્દને મર્યાદાવાચી સમજી કેટલાક વિદ્વાનો '૫૬૨ વર્ષ સુધી' ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાન કરે છે અને તેમાં યમનું આ વચન પ્રમાણ સૂચવે છે:

‘પતિતા યસ્ય સાવિત્રી દશ વર્ષાણિ પચ ચ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ તથા રાજન્યવૈશ્યયોઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં ભવેદેષાં પ્રોવાચ વદતાં વરઃ ।

વિવસ્વતઃ મુતઃ શ્રીમાન્ યમો ધર્માર્થતત્ત્વવિત્ ॥

સશિષ્ઠં વપનં કૃત્વા વ્રતં કુર્યાત્ સમાહિતઃ ।

હવિષ્યં મોજયેદન્નં બ્રાહ્મણાન્ સપ્ત પચ વા ॥’

જે બ્રાહ્મણને પૂરાં ૫૬૨ વર્ષ સુધી ગાયત્રી પડી હોય (એટલે ઉપનયનસંસ્કાર ન થયો હોય) અથવા તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને એ સંસ્કાર ન થયો હોય, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, એમ વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મના અર્થાત્ ૨૬૨મ બ્રહ્મણનાર સૂર્યપુત્ર યમરાજે કહ્યું છે. તે પ્રાયશ્ચિત્ત આ પ્રમાણે છે: તેણે શિષ્યા સહિત મરતક મુંડાવી નાખી એકામતાપૂર્વક મત કરવું અને સાત કે પાંચ આહારોને હવિષ્યાજ જમાવવું. (કુલ્લુક)

ઉપનયનરહિત-ગ્રાત્યો

અતઃ ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ग्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ૩૯ ॥

એ અવધિ પછી પણ એ ત્રણે વર્ણના જ પુરુષો યથાસમયે (જનોઈના) સંસ્કારથી રહિત રહે છે, તેઓ ગાયત્રીથી શ્રદ્ધ થયેલા હોઈ આર્યોથી નિંદાયેલા ગ્રાત્યો થાય છે. (તેઓ સંસ્કારશ્રદ્ધ થયેલા હોઈ વૈદિક કર્મોના અનધિકારી બને છે.) ૩૯

એ ગ્રાત્યો સાથે સંબંધ ન કરાય

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ग्राह्यान्पौનાंश्च संवन्धान्नाचरेद्ग्राह्यः सह ॥ ૪૦ ॥

પ્રાહ્મણે આપત્તિકાળમાં પણ એ અશુદ્ધ (ગ્રાત્ય) લોકો સાથે વિધિપૂર્વક વૈદિક અને વૈવાહિક સંબંધો કદી ન કરવા. ૪૦

બ્રહ્મચારીનાં ઉત્તરીય

कार्णवीरवचास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नातुपूर्व्येण शणक्षौमाविकानि च ॥ ૪૧ ॥

પ્રાહ્મણુ, કાર્ણવિ અને વૈશ્ય બાતિના બ્રહ્મચારીઓએ અનુ-ક્રમે કાળિયાર મૃગનાં, રુરુ મૃગનાં અને બકરાનાં ચામડાં ઝોંઢવાં, તેમજ શણુ, અળસી અને ઊનનાં વસ્ત્ર પહેરવાં. ૪૧

બ્રહ્મચારીની મેખલા

मौली त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ૪૨ ॥

પ્રાહ્મણની મેખલા મુંજ ધાસની, ત્રેવડી સરખી વણેલી અને લીસી કરવી; ક્ષત્રિયની મેખલા મોરવેલના રેસાની

ધનુષની પણ છ જેવી કરવી અને વૈશ્યની મેખલા શણના તાંતણાની (નેવડી) કરવી. ૪૨

મુજ્જાલામે તુ કર્તવ્યા કુશાશમન્તકચલ્વજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચમિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

પણ મુંજ આદિ ન મળે, તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે અનુક્રમે દર્ભ, આવળ અને બળખીજના રેસામાંથી ત્રણ સેરની મેખલા (કદોરો) કરવી અને તેને એક, ત્રણ કે પાંચ ગાંઠો વાળી પહેરવી. ૪૩

મોણે કઈ જનોઈ પહેરવી ?

કાર્વાસિમુપવીતં સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્ધ્વવૃતં ત્રિવૃત્ ।

શુણસૂત્રમયં-રાત્નો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રિકમ્ ॥ ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણની જનોઈ ત્રણ⁺ સેરની અને જમણી બાજુથી વળ દઈ વણેલી સૂતરની હોય; ક્ષત્રિયની જનોઈ તેવી જ પણ શણની હોય અને વૈશ્યની તેવી જ ઊનની જનોઈ હોય. ૪૪

+ ‘ત્રણ સેરની’ એ ખરું, પણ તે એકએક સેર ત્રણત્રણ તાંતણાથી વણેલી હોવી જોઈએ, એમ સમજવું; તે માટે છંદોગ-પરિશિષ્ટમાં કહ્યું છે: ‘ઋર્થે તુ ત્રિવૃતં કાર્યં તન્તુત્રયમધોવૃતમ્ । ત્રિવૃતં ચોપવીતં સ્યાત્ તસ્યૈકો ગ્રંથિરિષ્યતે ॥—જનોઈની ત્રણ સેરો જમણી બાજુથી વળ દઈ વણેલી હોય, પણ તે એકએક સેરમાં ત્રણત્રણ તાંતણા વણવા જોઈએ; એવી ત્રણ સેરોવાળી જનોઈ હોય અને તેની ગાંઠ એક જ હોવી જોઈએ.’ દેવદ પણ કહે છે: ‘યજ્ઞોપવીતં કુર્વોતિ સૂત્રાણિ નવ તંતવ.—(બ્રાહ્મણની) જનોઈ (ત્રણ સેરની હોય અને તે એકએક સેરમાં ત્રણત્રણ મળી) સૂતરના નવ તાંતણાવાળી કરવી.’ (કુલ્લુક)

બ્રાહ્મચારીએ કયા જાડનો દંડ રાખવો?

બ્રાહ્મણો વૈત્વપાલશૌ ક્ષત્રિયો વાટલાદિરૌ ।

પૈલઘૌદુમ્ધરૌ વૈશ્યો દણ્ડાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥ ૪૫ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણે બીલી અથવા ખાખરાનો,
ક્ષત્રિયે વડ અથવા ખેરનો અને વૈશ્યે પીલૂડી અથવા ઊખરાનો
દંડ ધારણ કરવો. ૪૫

એ દંડ કેવો જોઈએ?

કેશાન્તિકો બ્રાહ્મણસ્ય દણ્ડઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ।

લ્લાટસંમિતો રાજઃ સ્યાત્ત નાસાન્તિકો વિશઃ ॥ ૪૬ ॥

બ્રાહ્મણનો દંડ શિખા મુધી પહોંચે એવડો, ક્ષત્રિયનો
કપાળ મુધી આવે એવડો અને વૈશ્યનો નાકની અણી મુધી
અડે એવડો રાખવો. ૪૬

દંડ કેવા જોઈએ?

ઋજવસ્તે તુ સર્વે સ્પુગ્રણાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

અનુદ્વેગકરા નૃણાં સત્વચો નામિદૂષિતાઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સર્વ દંડો સીધા, છિદ્રવિનાના, સુંદર દેખાવના,
માણસોને હિદ્વેગ ન કરનારા, ઊલવાળા અને અશિથી બળડેલા-
દાંડેલા ન હોવા જોઈએ. ૪૭

એ દંડ રાખી બિશાટન કરવું

પ્રતિગૃહ્યેષિતં દણ્ડમુપસ્થાય ચ માસ્કરમ્ ।

પ્રદક્ષિણં પરીત્યામિં ચેત્તૈક્ષં યથાવિધિ ॥ ૪૮ ॥

બ્રાહ્મચારીએ તેવો ૪૯ દંડ રાખી સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું
અને અશિની પ્રદક્ષિણ કર્યા પછી વિધિ પ્રમાણે શિક્ષા

માટે 'કરવું' ૪૮

ભિક્ષા માગતાં શું બોલવું ?

મવત્પૂર્વં ચરેદ્ભક્ષમુપનીતો દ્વિજોત્તમઃ ।

મવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈશ્યસ્તુ મવદુત્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

ઉપનયન(જનોઈ)નો સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષા માગતાં 'મવત્' શબ્દને આદિમાં કહેવો, ક્ષત્રિયે મધ્યમાં કહેવો અને વૈશ્યે અંતે કહેવો. (જેમકે બ્રાહ્મણ કહે : 'મવતિ મિશાં દેહિ;' ક્ષત્રિય કહે : 'મિશાં મવતિદેહિ;' વૈશ્ય કહે : 'મિશાં દેહિ મવતિ') ૪૯

ભિક્ષા કેવી પાસે માગવી ?

માતરં વા સ્વસારં વા માતુર્વા ભગિનીં નિગમ્ ।

મિક્ષેત મિશાં પ્રયમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મચારીએ પ્રથમ ભિક્ષા પોતાની માતા, બહેન કે સગી માસી, જે પોતાનું અપમાન ન કરે, તેની પાસે માગવી. ૫૦

ભિક્ષા લાગીને કેવી રીતે ખાતી ?

સમાહૃત્ય તુ તદ્ભક્ષં યાવદર્થમમાયયા ।

નિવેદ્ય ગુરવેઽશ્રીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુલ્લઃ શુચિઃ ॥ ૫૧ ॥

પોતાને જોઈ એ તેટલી ભિક્ષા લાવી, નિષ્કપટભાવે ગુરુને તે અપાણ કરવી અને (ગુરુની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી) પવિત્ર રહી પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, આચમન કરી, પોતે જમવી. ૫૧

બોજનવિધિ

આયુષ્યં પ્રાહ્મુલ્લો મુદ્ધેક્તે યશસ્યં દક્ષિણામુલ્લઃ ।

ત્રિયં પ્રત્યહ્મુલ્લો મુદ્ધેક્તે ઋનં મુંદ્ધેક્તે હુરહ્મુલ્લઃ ॥ ૫૨ ॥

ઉગમણે મુખ રાખનારો આયુષ્યવર્ધક જમે છે, દક્ષિણ તરફ મોં રાખનારો યશોવર્ધક જમે છે, પશ્ચિમ તરફ મોં રાખનારો લક્ષ્મી ભોગવે છે, અને ઉત્તર તરફ મોં રાખનારો સત્ય (પામવા) જમે છે. ૫૨

ભોજનકાળ

[સાયં પ્રાતઃદ્વિજાતીનામશનં સ્મૃતિનોદિતમ્ ।

નાન્તરે ભોજનં કુર્યાદગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥

દિવે માટે સ્મૃતિએ સાંજે ને સવારે ભોજન કહ્યું છે, માટે વચ્ચે ભોજન કરવું નહિ; કેમકે આ અગ્નિહોત્રના જોવા-વિધિ છે.]

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।

सुत्तवा चोपस्पृશેत्सम्यग्निः खानि च संस्पृશેत् ॥ ५३ ॥

દિવે નિત્ય આયમન કરી સ્વસ્થ ચિત્તે જમવું. જમ્યા પછી સારી* રીતે આયમન કરવું અને પાણીથી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ કરવો. ૫૩

* એટલે કે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે; જેમકે દસ કહે છે : 'પ્રક્ષાલ્ય હસ્તૌ પાનૌ ચ ત્રિઃ પિવેદમ્બુ વૌક્ષિતમ્—જમ્યા પછી હાથપગ ધોઈ ત્રણવાર જોયેલું પાણી પીવું.' વળી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ કરવો—એટલે કે તાકનાં, આંખનાં તથા કાનનાં જે જે હિદોનો—એમ છ હિદોનો સ્પર્શ કરવો; તે સંબંધે ગૌતમ કહે છે : 'ખાનિ ચોપસ્પૃશે-ચ્છીપેન્ધ્યાનિ—મસ્તકનાં (પૂર્વોક્ત) છ હિદોનો સ્પર્શ કરવો.' એમ છ હિદોનો સ્પર્શ કરવામાં આવે અવિપ્રાય દસાવ્યો છે, કે ભોજન-વિધિ હવે સમાપ્ત થઈ છે.' (કુલ્લુક)

જમવું-કર્મ-રીતે ?

પૂજયેદશનં નિત્યમઘાચૈતદકુત્સયન્ ।

દદ્વા હૃષ્યેત્પ્રસીદેચ પ્રતિનન્દેચ સર્વશઃ ॥ ૫૪ ॥

સર્વ પ્રકારના અન્નની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની નિંદા ન કરવી, તેને જોઈ આનંદ પામવો, પ્રસન્ન થવું અને તેને અભિનંદન આપવું. ૫૪

અન્નના સત્કાર-અસત્કારનું દર્શન

પૂજિતં દાશનં નિત્યં ચલમૂર્જં ચ યચ્છતિ ।

અપૂજિતં તુ તદ્ભૂક્તમુમયં નાશયેદિદમ્ ॥ ૫૫ ॥

સત્કારેલું અન્ન નિત્ય બળ અને વીર્ય આપે છે; પણ ન સત્કારેલું ખવાય, તો એ ખંતેનો તે નાશ કરે છે. ૫૫

એકું કાર્ધને અપાય નહિ અને એમાં ઉદાય નહિ

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્દયાન્નાઘાચૈવ તથાન્તરા ।

ન ચૈવાધ્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિષ્ટઃ કચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૫૬ ॥

કાર્ધને, એકું આપવું નહિ, વચગાળે (બપોરે) જમવું

+ એટલે કે 'આ મારા પ્રાણુ ટકાવનાર છે' એમ ચિંતવવું.

એ સંબંધે આદિપુરાણમાં કહ્યું છે : 'અન્નં વિષ્ણુઃ સ્વયં પ્રાહ', 'પ્રાણાર્થ માં સદા ધ્યાયેત્ સ માં સંપૂજયેત્ સદા । અનિર્ન્દૈધૈતદદાતુ દૃષ્વા હૃષ્યેત્ પ્રસીદેચ'—અન્ન વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, એમ તે ભગવાને પોતે જ કહ્યું છે. પ્રાણુ ટકાવવા માટે અન્નનું વિષ્ણુસ્વરૂપે સદા ધ્યાન કરવું અને એ રીતે વિષ્ણુસ્વરૂપે અન્નનું નિત્ય પૂજન (સત્કાર) કરવું; અન્નની નિંદા કયો વિના જમવું અને અન્નનાં દર્શન કરી હર્ષ પામવો તથા પ્રસન્ન થવું. વળી અન્નને જોઈ 'હમેશાં આ અન્ન અમને મળ્યા કરે' એમ કહી જો હાથ જોડી તેને વંદન કરવું. આ વાત આદિપુરાણમાં પણ છે : 'અન્નં દૃષ્વા પ્રણમ્યાદૌ પ્રાજ્ઞતિઃ કથયેત્ તતઃ । અસ્માકં નિત્યમ-સ્ત્યેતદિતિ ભક્ત્યા સુવન્નમેત્' ॥—(શુક્લક)

નહિ, વધારે ખાવું નહિ અને એકા (હાથમાંએ) ઠદી
ઠાકવું નહિ. ૫૬

ખણ ખાવાથી દોષ

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિમોજનમ્ ।

અયુષ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિશય વધારે ખાવું, એ આરોગ્યને બગાડનારું,
આયુષ્યને અહિતકારી અને સ્વર્ગથી બ્રષ્ટ કરનાર છે. વળી તે
પાપરૂપ અને લોકમાં નિંદાપાત્ર છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવો.
(ખૂબ ખાવું નહિ.) ૫૭

આયમનવિધિ

○ ઘ્રાણેણ વિપ્રસ્તીર્યેન નિત્યકાલમુપસૃષ્ણેત્ ।

કાપત્રૈદશિકામ્યાં વા ન પિચ્ચેણ કદાચન ॥ ૫૮ ॥

ઘ્રાણણે, સર્વ કાળે ઘ્રાણતીર્થથી, પ્રાજપત્યતીર્થથી કે
દેવતીર્થથી આયમન કરવું, પણ પિતૃતીર્થથી ઠદી કરવું નહિ.

ઉપર્યુક્ત ઘ્રાણ આદિ તીર્થો

અહ્નુષ્ઠમૂલસ્ય તલે ઘ્રાણં તીર્થં પ્રચક્ષતે ।

કાયમહ્નુલિમૂલેડગ્રે દૈવં પિચ્ચં તયોરધઃ ॥ ૫૯ ॥

અંગૂઠાના મૂળની નીચે ઘ્રાણતીર્થ, ટચલી આંગળીના
મૂળે પ્રાજપત્યતીર્થ, આંગળીઓના ટેરવે દેવતીર્થ અને અંગૂઠો
તથા તેની પાસેની આંગળીની વચ્ચે પિતૃતીર્થ ઠહે છે.* ૫૯

* માતૃવંશ્યે પણ કહ્યું છે : 'કનિષ્ઠદશિન્યહ્નુષ્ઠમૂલન્યમં કરસ્ય
ચ । પ્રજાતપિતૃવંશ્યેવતીર્થાન્યનુક્રમાત્- ટચલી આંગળીનું મૂળ પ્રજા-
પતિતીર્થ, અંગૂઠો અને તેની પાસેની આંગળીનું મધ્ય પિતૃતીર્થ;
અંગૂઠાનું મૂળ ઘ્રાણતીર્થ અને હાથનો અગ્ર (એટલે દરેક આંગળીના
ટેરવે) દેવતીર્થ કહેવાય છે.' (કુન્દુક)

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વ દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુલમ્ ।

સ્નાનિ ચૈવ સ્પૃશેદદ્વિરાત્માનં શિર એવ ચ ॥ ૬૦ ॥

પહેલાં ત્રણ વાર પાણીનું આયમન કરવું, પછી એ વાર
મેં સાફ કરવું અને તે પછી જળ વડે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોને,
હૃદયને તથા મસ્તકને સ્પર્શ કરવો. ૬૦

કેવા જળનું આયમન કરાય ?

અનુષ્ઠામિરફેનામિરદ્વિર્તીર્થેન ધર્મવિત્ ।

શૌચપ્પુંઃ સર્વદાચાંમેદકાન્તે પ્રાગુદ્દમુલઃ ॥ ૬૧ ॥

પવિત્રતાની ઇચ્છાવાળા ધર્મજ્ઞ પુરુષે સદા એકાંતમાં
પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા તરફ મેં રાખી, ગરમ નહિ એવા ક્ષીણ-
વિનાના જળથી બ્રાહ્મ વગેરે તીર્થ વડે આયમન કરવું. ૬૧

આયમનના જળનું માપ

હસ્તામિઃ પૂપતે વિપ્રઃ કણ્ઠગામિસ્તુ મૂમિપઃ ।

વૈશ્વોઽદ્વિઃ પ્રાશિતામિસ્તુ શુદ્રઃ સ્પૃશ્મિન્તતઃ ॥ ૬૨ ॥

બ્રાહ્મણ હૃદય સુધી પહોંચે તેટલા અને ક્ષત્રિય કંઠ સુધી
પહોંચે તેટલા (આયમનના) જળથી પવિત્ર થાય છે; વૈશ્ય
તો પાણીના પ્રાશનમાત્રથી (એટલે માત્ર મોઢામાં જાય, પણ
ગળે ન પહોંચે તેટલા જળથી) તેમ જ શુદ્ર સ્પર્શમાત્રથી
શુદ્ધ થાય છે. ૬૨

* આપસ્તંબે 'સપ્તદ્વિચ કારણાત્'— રોગ વગેરેનું કારણ હોય
તો જ ગરમ કરેલું પાણી આયમનમાં કામ આવે એમ કહ્યું છે,
તેથી રોગ આદિ કારણ ન હોય તો ગરમ પાણીનું આયમન ઘર્ષ
રહે નહિ. (કુન્ડુક)

શરીરના ગુણગુણ ભાગ પર જનોઈ રહેનાં જનોઈ.
ધારીની ગુણગુણ સંસાર

ઉદ્ધૃતે દક્ષિણે પાણાવુત્રીચુચ્ચતે દ્વિજઃ ।

સચ્ચે પ્રાચીન આવીતી નિત્રીતી કળસજ્જને ॥ ૬૩ ॥

જનો જમણે હાથ જનોઈની બહાર હોય, (અને જનોઈ
હાથે ખમે હોય) તેને ' ઉપવીતી દ્વિજ ' કહે છે; જનો હાથે
હાથ જનોઈની બહાર હોય, (અને જનોઈ જમણે ખમે હોય)
તેને ' પ્રાચીનાવીતી ' કહે છે અને જોણે જનોઈ કંઠમાં જ
પહેયું હોય, તેને ' નિત્રીતી ' કહે છે. ૬૩

મેષસા વગેરે તૂટેલાં ત્યારે ?

મેષસામજિનં દળદમુત્રગીતં કમળદલપ્ત ।

અપ્સુ પ્રાસ્ય વિનશ્ચાનિ ગૃહીતાન્ધ્યાનિ મન્ત્રવત્ ॥ ૬૪ ॥

મેષસા, મૃગચર્મ, દંડ, જનોઈ અને કમંડલુ—એ તૂટેલાં
ત્યારે પાણીમાં નાખી દેવાં અને (પોતપોતાના) ગૃહસૂત્રના
મંત્રપૂર્વક બીજાં (નવાં) ધારણ કરવાં. ૬૪

કેશાન્તસંસ્કાર

કેશાન્તઃ પોદગે વર્ષે માલ્લણસ્ય વિધીયતે ।

રાજન્યવન્ધોદ્ધવિશે વૈશ્યસ્ય દ્વયધિક્કે તતઃ ॥ ૬૫ ॥

બ્રાહ્મણોને (ગર્ભથી) સોળમા વર્ષે, ક્ષત્રિયને (ગર્ભથી)
વીસમા વર્ષે અને વૈશ્યને (ગર્ભથી) ત્રીસમા વર્ષે કેશાન્ત-
સંસ્કાર કરવો. ૬૫

ઓના દરેક સંસ્કાર મંત્રરહિત કરવા

અમન્ત્રિકા તું કાર્યેયં સ્ત્રીણામાવૃદશેષતઃ ।

સંસ્કારાર્થે શરીરસ્ય યથાકાલં યથાક્રમમ્ ॥ ૬૬ ॥

સ્ત્રીઓના પણ શરીરના સંસ્કાર માટેની આ જાતકર્માદિ સર્વ ક્રિયાઓ થોડી સમયે અનુક્રમે વૈદિક મંત્ર વિના જ કરવી. ૬૬

કન્યાના ઉપનયન આદિ સંસ્કાર કયા ?

વૈવાદિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ।

પતિસેવા ગુરી વાસો ગૃહાર્પણમ્પરિક્રિયા ॥ ૬૭ ॥

સ્ત્રીઓના વિવાહનો વિધિ, એ જ વૈદિક (ઉપનયન) સંસ્કાર કહેવાય છે; પતિસેવા, એ જ (વેદાધ્યયનરૂપ) ગુરુકુલવાસ છે અને ગૃહકાર્ય, એ જ અગ્નિઉપાસના (અગ્નિ દોમ ક્રિયા) છે. (એમ સ્ત્રીઓના વિવાહ વગેરેને જ ઉપનયન આદિના સ્થાને માનેલ દોવાથી તેઓ માટે અલગ ઉપનયન આદિ સંસ્કારો બીનજરૂરી છે.) ૬૭

। [અગ્નિદોષસ્ય ગુપ્તયા સાયમુદ્યાપમેવ ચ ।

કાર્યપત્નય પ્રતિદિનમિતિ કર્મ ચ વૈદિકન્ ॥

પત્નીએ રોજ અગ્નિદોષની સેવા કરી અને સાંજ બાંહેધા અગ્નિને કુંડ બંધાર કાઢે, એ એનું વૈદિક કર્મ છે.]

ઉપનયન પછી પદચારીનાં કર્મો

एष प्रोक्तो द्विजानीनाभौ।नायनिको विधिः ।

उत्पत्तिश्चक्रः पुण्यः कर्मयोग निषोधन ॥ ૬૮ ॥

(દ્વિજપણીની) ઉત્પત્તિ સૂચવનારો આ દ્વિજોનો પવિત્ર

ઉપનયનવિધિ કહ્યો. હવે તે ઉપનયન પામેલાઓનો કર્મયોગ તમે સાંભળો. ૬૮

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

ગુરુએ શિષ્યને યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) આપી પ્રથમ શૌચ, આચાર, (સત્તારસાંજ હોમ કરવા રૂપ) અગ્નિકાર્ય અને સંધ્યોપાસના શીખવવાં. ૬૯

वेद्यध्ययनतो विधि

अध्येष्यमाणस्त्वान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्मञ्जलिःકृतોડધ્યાપ્યો લઘુવાસા જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૦ ॥

(વેદનું) અધ્યયન કરવા તૈયાર થયેલો શિષ્ય શાસ્ત્રાનુસાર આયમન કરે, ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખે, બ્રહ્માંજલિ જોડે, હળવાં વસ્ત્ર પહેરે અને જિતેન્દ્રિય બને, ત્યારે (ગુરુવડે) તે ભણાવવા યોગ્ય ગણાય. ૭૦

બ્રહ્માંજલિ કર્મ ?

ब्रह्मरन्ध्रेऽवसाने च पातौ ब्राह्मो गुतोः सदा ।

(૭) સંવત્સ હસ્તાવધેયં સ હિ બ્રહ્મ જ્ઞલિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

વેદના અધ્યયનના આરંભમાં તથા અંતમાં સદા ગુરુના ચરણોનો સ્પર્શ કરવો અને બે હાથ જોડી અધ્યયન કરવું; એ બ્રહ્માંજલિ કહેવાય છે. ૭૧

* ગોતમ કહે છે : 'બ્રાહ્મણો દક્ષિણે શિષ્ય રુદ્રમુખો બા-
ગુરુની જમણી પાશુ રાખે પૂર્વ તરફ અથવા ઉત્તર તરફ મુખ રાખી
ભજવા બેસવું.' આ ઉપરથી પૂર્વ દિશા તરફ પણ મુખ રાખી ભણી
શકાય છે. (કુન્દરુ)

ગુરુના ચરણનો સ્પર્શ કરવાની રીત

વ્યત્યસ્તપાણિના કાર્યમુપસંગ્રહણં ગુરોઃ ।

સઘ્યેન સઘ્યઃ સપ્રઘ્યો દુક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

ગુરુના ચરણનો સ્પર્શ બિલટા હાથથી કરવો; એટલે કે ચત્તા હાથે હાથે હાથા પગને અને ચત્તા જમણે હાથે જમણા પગને સ્પર્શવો. ૭૨

ગુરુનું કર્તવ્ય

અધ્યેષ્યમાણં તુ ગુરુર્નિત્યકાલમતન્દ્રિતઃ ।

અધીષ્વ મો ઇતિ બ્રુયાદિરામોઽસ્તિવતિ ચારભેત્ ॥ ૭૩ ॥

ભણના તૈયાર થયેલા શિષ્યને ગુરુએ હમેશાં આળસરહિત રહી 'અધીષ્વ-મોઃ' (ચાલો ભણો) એમ કહી આરંભ કરવો અને 'વિરામોઽસ્તુ' (વિરામ હો) એમ કહી અટકવું. ૭૩

અધ્યયનના આદિઅંતે ૐકારનો ઉચ્ચાર આરંભ

મહાનઃ પ્રણવં કુર્યાદાગવન્તે ચ સર્વદા ।

સવત્યનોકૃતં પૂર્વં પુરસ્તાઘ વિશીર્યતિ ॥ ૭૪ ॥

વેદાધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં હમેશાં ૐકારનો ઉચ્ચાર કરવો; કેમકે આરંભમાં એ પ્રણવોચ્ચાર ન કર્યો હોય તો અધ્યયન (ધીમેધીમે) નાશ પામે છે અને અંતમાં

૦ પેહીનસિ પછી આમ જ કહે છે : 'ઉત્તાનામ્યાં દમ્તામ્યાં દક્ષિણેન

દક્ષિણં સઘ્યેન સઘ્યેન વાદનમિવાદયેત્- જાનને દાયા ચત્તા રાખી જમણા હાથે ગુરુના જમણા પગને તથા હાથા હાથે ગુરુના હાથા પગને સ્પર્શ કરી વંદન કરવું.' આવો વિધિયાર છે. (કુન્દક)

એ ઉચ્ચાર ન કર્યો હોય તો એ અધ્યયન ટકતું જ નથી. ૭૪

ઔકારનો ઉચ્ચાર કરવાનો વિધિ :

પ્રાકૂલાન્વયુર્ણમીનઃ પવિત્રૈશ્વૈત્ર પાવિતઃ ।

પ્રાણાયામૈશ્ચિમિ પૂતસ્તત્ ઔકારવર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

પૂર્વ તરફ અઅભાગવાળા દર્શાસને ગેરસી. પવિત્ર દર્શોથી શુદ્ધ થઈ, તેમ જ ત્યારે પ્રાણાયામથી પવિત્ર થઈને ઔકારનો ઉચ્ચાર કરવો યોગ્ય છે. ૭૫

ઔકારનું માહાત્મ્ય

અકારં ચાપ્યુકારં ચ મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ।

વેદત્રયાશ્ચિદુદ્ધમૂર્મૂત્ત્વસ્વરિતીતિ ચ ॥ ૭૬ ॥

પ્રજાપતિએ અકાર, ઉકાર, અને મકારરૂપ ઔકારને તથા મૂર્, મૂર્વ અને સ્વર્ એ વ્યાકૃતિઓને તથા વેદમાંથી દોહી બકાર પ્રકટ કરેલ છે. ૭૬

ગાયત્રીનું વેદમાંથી પ્રાપ્ત્ય

ત્રિમ્ય એવ તુ વેદેમ્યઃ પાદં પાદમદૂદ્ધન્ ।

તદિત્યુષોડસ્યાઃ સાદિચ્ચ ગાઃ પામેષ્ટી પ્રવાગતિઃ ॥ ૭૭ ॥

પરમેષ્ટી પ્રજાપતિએ 'તત્' થી આદંભી તે ગાયત્રીની મુચનાના તથા પાદ તથા વેદમાંથી એકએક દોહીને બકાર પ્રકટ કર્યા છે. ૭૭

અધાર તથા ગાયત્રીના જપનું ફળ

एतदश्रमेतां च जपन्त्याहनिपूर्विकाम् ।

संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ૭૮ ॥

વેદ જાણનાર ને બ્રાહ્મણ, એમ સંધ્યા વખતે ઐકારરૂપ એ અક્ષરનો તથા વ્યાહનિપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરે છે, તે વેદાધ્યયનનું પ્રણય પામે છે. ૭૮

सहस्रकृत्वस्त्वग्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।

महत्तोऽप्येनसो मासात्त्रवेवाहिर्गिमुच्यते ॥ ૭૯ ॥

જે દ્વિજ ગામત્રી બહાર (નદીકાંડ કે વન વગેરેમાં) એ ત્રણ (ઐકાર, વ્યાહતિ તથા ત્રિપદા ગાયત્રી) નો એક માસ સુધી રોજ એક હજાર જપ કરે છે, તે સાથે જમ કાંચળીથી ભુક્ત થાય છે, તેમ મોટા પાપથી છૂટી જાય છે. ૭૯

ગાયત્રીજપ નહિ કરનાર નિંદનીય

एतयर्वा विसंपुक्तः कले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मसत्रियविद्वग्नेनिर्गहर्णा याति साधुषु ॥ ૮૦ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિનો જે કોઈ આ ગાયત્રી જપથી રહિત તેમ જ યોગ્ય કાળની પોતાની ક્રિયાથી રહિત રહે, તે સત્પુરુષોમાં નિંદા પામે છે. ૮૦

ગાયત્રી પરમેશ્વરનું મુખ છે

ओंकारपूर्विकास्तिष्ठो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विजेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ૮૧ ॥

ઐકારપૂર્વકની ત્રણ અવિનાશી મહાવ્યાહનિઓ તેમ જ ત્રણ પદવાળી ગાયત્રીને પરમાત્માના મુખરૂપ જાણવી. ૮૧

યોડધીતેઽહન્યહન્યેતાંસ્ત્રીણિ વર્ષાણ્યતન્દ્રિતઃ ।

સ મહ્ય પરમ્યેતિ વાયુમૂતઃ સ્વમૂર્તિમાન્ ॥ ૮૨ ॥

જે પુરુષ દરરોજ આગસરહિત રહી ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રભુત્વ અને વ્યાદિતિ સાથે આ ગાયત્રીનું અધ્યયન કરે છે, તે વાયુ જેવો (યથેચ્છ જનાર) અને પરબ્રહ્મની ભૂતિ સ્વરૂપ થઈ પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૨

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सांविज्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

ઐકાર એ એકાક્ષર પરબ્રહ્મ છે, પ્રાણાયામ એ શ્રેષ્ઠ તપ છે, ગાયત્રીથી શ્રેષ્ઠ કાઈ (મંત્ર) નથી અને મૌન કરતાં સત્ય અધિક છે. (એ ચાર અવશ્ય ઉપાસવા યોગ્ય છે.) ૮૩.

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

હોમ તથા યજ્ઞની સર્વ વૈદિક ક્રિયાઓ નાશવંત છે; કેવળ એકાક્ષર ઐકારને જ અવિનાશી જણવો; કેમકે તે જ બ્રહ્મ અને પ્રજાપતિરૂપ છે. ૮૪

જપયજ્ઞનું માહાત્મ્ય

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

વિધિયજ્ઞ (દશ—પૌર્ણ માસ આદિ) કરતાં (ઐકારાદિનો) જપયજ્ઞ દશગણો અધિક છે; તે જપયજ્ઞ (પાસે બેઠેલો માણસ પણ જપ સાંભળી ન શકે એવો) ધીમા ઉચ્ચારનો દોષ તો સોગણો અધિક છે; અને તે જ માનસ (ઐટલે દોઢ તથા જીત)

લગારે ન ચાલે તેમ મનમાં જ ચાલતો) હોય, તો હજારગણો
અધિક છે. ૮૫

ये पाकयज्ञाद्यत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

સર્વે તે જપયજ્ઞસ્ય કલાં નાદંતિ પોઢશીમ્ ॥ ૮૬ ॥

(દર્શ-પોણું માસ આદિ) વિધિયજ્ઞો સહિત ચાર જ
પાકયજ્ઞો (અગ્નિહોત્ર, વૈશ્વદેવ, નિત્યશ્રાદ્ધ અને અતિથિપૂજન)
છે, તે જપયજ્ઞના-સોળમાં ભાગને પણ યોગ્ય નથી. (સોળમાં
ભાગ જેવા ય નથી.) ૮૬

अप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

કુર્ષાદન્યન્ન વા કુર્ષાન્મૈત્રો બ્રહ્મણ ઉચ્યતે ॥ ૮૭ ॥

જપથી જ બ્રાહ્મણ મોક્ષ પામે છે, એમાં સંશય નથી.
એવો બ્રાહ્મણ બીજું (વૈદિક કર્મ) કરે કે ન કરે, તોપણ તે
'મૈત્ર બ્રાહ્મણ' (બ્રહ્મમાં જ લીન થનારો) કહેવાય છે.* ૮૭

ઇન્દ્રિયનિમ્મહતી આવશ્યકતા

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वादायिषु ।

સંયમે ચત્તમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ ૮૮ ॥

સારથિ જમ ઘોડાઓને કાપ્પૂમાં રાખવા યત્ન કરે છે, તેમ
વિદ્વાને આકર્ષક વિષયોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયોને કાપ્પૂમાં રાખવા
યત્ન કરેવો. ૮૮

* આમ યજ્ઞવાલકે કહ્યો વિના પણ કેવળ ક્રુદ્ધારાહિતો જપ
કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે, આવી જપયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા છે; પણ તેથી
યજ્ઞયાગાદિ વૈદિક ક્રિયાઓ નિવેશ અહીં સ્વયંઓ નથી; કેમકે તે પણ
શાસ્ત્રીય જ છે. (કુલ્લક)

एकादशेन्द्रियाण्यहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

તાનિ સમ્યક્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્નુપૂર્ણઃ ॥ ૮૯ ॥

પૂર્વ કાળના પાંડિનોએ જે અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહી છે, તે હું તમને બરાબર સારી રીતે અનુક્રમે કહું છું. ૮૯

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूरस्थं हस्तपादं वाक्ચૈવ દશમી સ્મૃતા ॥ ૯૦ ॥

કાન, આમળી, આંખ, જીભ અને પાંચમું નાક; તેમ જ ગુદા, ઉપરથી, હાથ, પગ અને દશમી વાણી—એ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. ૯૦

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाद्यादीनि प्रवक्षते ॥ ૯૧ ॥

કર્મપૂર્વક કહેવાયેલી તે ઇન્દ્રિયોમાં, કાન વગેરે પાંચને જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ગુદા વગેરે પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૯૧

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोपयात्मकम् ।

यस्मिंस्त्रિણે જિતાવેતૌ મત્તતઃ પદ્મકૌ ગણૌ ॥ ૯૨ ॥

પોતાના (સંકલ્પ) ગુણ વડે (જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય) બંનેને પ્રેરણા કરનાર ચર્ધ એ બંનેરૂપ થતા મનને અગિયારમું બોલું. એ જિતાય છે, ત્યારે તે દશે ઇન્દ્રિયો જિતાઈ રહે છે. ૯૨

इन्द्रियाणां प्रमत्तेन दोषपृच्छरवमंशयम् ।

સંનિયમ્ય તુ તાન્યેવ તતઃ સિદ્ધિ નિવચ્છતિ ॥ ૯૩ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિશેષ સંગથી માણસ અવરથ દોષ પામે છે;

માટે તેમને વશ કરીને જ સિદ્ધિ મેળવે છે. ૯૩

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોગેન શામ્યતિ ।

હવિશા કૃષ્ણવર્ત્મેન મૂય એવામિવર્ધતે ॥ ૯૪ ॥

વિષયભોગની ઇચ્છા વિષયોના ઉપભોગથી શર્મતી નથી; ભિક્ષુની જેમ હોમદ્રવ્ય નાખવાથી અગ્નિ વધે છે, તેમ ઘણી જ વધે જાય છે. ૯૪

યથૈવાત્પ્રાપ્તુતાત્સર્વાન્યથૈતન્કેવલાંસ્ત્યજેત્ ।

પ્રાપ્તવાત્સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥ ૯૫ ॥

આ સર્વ વિષયોને જ પ્રાપ્ત કરે છે અને એ સર્વને ઉત્તર જ તથા જ દે છે, તે એમાં સર્વ વિષયોનો જ ત્યાગ કરવો; તે એમની પ્રાપ્તિ કરતાં વિશેષ અડિયાનો છે; (કેમકે વિષયોના લાભયુને તે માટેનાં સાધનો વગેરે ઉપજાવવા દેરાનં થતું પડે છે અને આવી મળેલા વિષયોનો એ નાશ થાય છે તો અતિશય દુઃખ થાય છે; પણ વિષયોનો રમ્મ જને છૂટી ગયો હોય છે તેને કોઈ પણ દુઃખ થતું જ નથી.) ૯૫

+ ત્રિપ્લુપુરાણમાં વર્ણન છે કે : ‘યન્ પૃથિવ્યાં પ્રીદિયં દિશ્યં પશન દિય । એકસ્વાપિ ન પર્યં તદિત્યતિતુરં ત્યજેત્-૫૯૧ પરં જે કંઈ ડાંગર, જવ, સોનું, પશુઓ તથા સ્ત્રીઓ છે, તે ખર્ચાં એક જ માણસને પણ પોતાના ભોગ માટે હમેશાં અધૂરા અથવા એછાં જ લાગે છે; માટે સર્વ વિષયોની વધારે તૃષ્ણાનો ત્યાગ જ કરવો. ’ શુઓ : ‘ પૂર્ણ વર્ષસૂચં મે વિદ્યાસપ્તચેતસઃ । તપાદનુ-દિનં તૃણા યતેષ્વેવ દિ જાયતે- પૂરા એક હજાર વર્ષ સુધી મારું મન (વિષયોમાં) આસક્ત જ રહ્યું છે, છતાં હજીયે દરરોજ તે વિષયો મારેની જ તૃષ્ણા થવા કરે છે. ’ (સુન્દર)

ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય

ન તયૈતાનિ શક્યન્તે સંનિયન્તુમસેવયા ।

વિષયેષુ પ્રજુષાનિ યથા જ્ઞાનેન નિત્યશઃ ॥ ૯૬ ॥

વિષયોમાં વળગેલી ઇન્દ્રિયોને વિષયસેવનના ત્યાગથી તેવી વશ કરી શકાતી નથી, કે જેવી જ્ઞાનથી તેઓને નિત્ય વશ કરી શકાય છે.* ૯૬

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વિના જાણું નહીં

વેદાસ્ત્યાગશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ નિયમાશ્ચ તપાંસિ ચ ।

ન વિપ્રદુષ્ટમાવસ્ય સિદ્ધિં ગચ્છન્તિ કદિંચિત્ ॥ ૯૭ ॥

વિષયથી દૂષિત અલિપ્રાયવાળા માણસને વેદો, ધર્મ, યજ્ઞો, નિયમો અને તપો કદી દ્રવ્યસિદ્ધિ આપતાં નથી. ૯૭

ખરો નિતેન્દ્રિય કોણ ?

શ્રુત્વા સ્પૃધ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા વ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।

ન હૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૯૮ ॥

કંઈ સાંભળી, સ્પર્શી, જોઈ, ખાઈ અને સૂંધીને પણ ન હર્ષ કે ખેદ પામતો નથી, તેને જિતેન્દ્રિય બોલે. ૯૮

એક પણ ઇન્દ્રિય અવશ ન જોઈએ

ઇન્દ્રિયાણાં તુ સર્વેષાં યદ્યેકં ક્ષરતીન્દ્રિયમ્ ।

તેનાસ્ય ક્ષરતિ પ્રજ્ઞા દત્તેઃ પાત્રાદિવોદકમ્ ॥ ૯૯ ॥

* અર્થાત્ ‘વિષયો અવશ્ય નાશવંત છે અને જીવન અનેક દોષોનું મૂળ છે; તેમ જ આ શરીર કેવળ હાડકોનાં માળો છે’ જામ નેઓના દોષો સમગ્ર લેવાથી ઇન્દ્રિયો તથા મનને કાંયમ માટે જીતી શકાય છે. (કુન્દ્રક)

જેમ ચામડાના જળપાત્રમાં એક પણ છિદ્ર હોય તો તેમાંથી બધું પાણી ટપકી જાય છે, તેમ બધી ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ જે છૂટી વહેતી હોય, તો તે દ્વારા માણસનું જ્ઞાન પણ વહી જાય છે. ૯૯

ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સર્વ પુરુષાર્થોનું કારણ

વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ।

सर्वान्संसाधयेदर्शनक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

ઇન્દ્રિયસમૂહને તથા મનને વશ કરી તે ઉપાયથી પોતાના શરીરને ક્ષીણ કર્યો સિવાય, સર્વ પુરુષાર્થો બરાબર સિદ્ધ કરવા.

જનને સંધ્યામાં ગાયત્રીજપ કરવો જ

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

પ્રાતઃસંધ્યા વખતે સૂર્યોદય થતા સુધી ગાયત્રીનો જપ કરતા જોમા રહેવું અને સાયંસંધ્યા વખતે નક્ષત્રોનાં દર્શન થતાં સુધી ગાયત્રી જપ કરતાં બરાબર બેસી રહેવું એક એ. ૧૦૧

સંધ્યાકાળના ગાયત્રીના જપનું ફળ

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैश्वमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

● ગેષાતિથિ આ સ્તોત્રમાં ‘ જોમા રહેવું અને બેસી રહેવું ’

એને જ મુખ્ય કહે છે. સંધ્યાનો સમય તો માત્ર બે ધડીનો જ સમજવાનો છે; તે માટે યોગી યાગવશ્ય કહે છે : ‘ દામદર્શી તુ સત્ત્વં દિવસાનાં વ્યપન્નમ્ । સંધ્યા મુરતમાથ્રં તુ દ્રાણે રહ્યો ચ સાશ્વત્-દિસોની વધપદ તો નિરંતરે અનુક્રમે થયા જ દે છે; પણ તે વધપદમાં સંધ્યાનો સમય તો બે ધડીનો જ કહેવામાં આવે છે. ’ (પુણ્ડક)

પ્રાતઃસંધ્યામાં ઊભો રહી ગાયત્રી જપ કરનારો રાત્રે કરેલાં પાપ નાશ પમાડે છે; અને સાયંસંધ્યામાં ગેસીને જપ કરનારો દિવસે કરેલાં પાપને હણે છે.* ૧૦૨

સંધ્યા નહિ કરનારનો બહિષ્કાર

ન તિष्ठતિ તુ યઃ પૂર્વા નોષાસ્તે યશ્ચ પશ્ચિમમ્ ।

સ શૂદ્ધવદ્દષ્ટિકાર્યઃ સર્વસ્માદ્વિજકર્મણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જો દિવસ પ્રાતઃસંધ્યા કરતો નથી, તેમ જ સાયંસંધ્યા પણ કરતો નથી, તેને શૂદ્ધની જેમ સર્વ દિવસકર્મોમાંથી દૂર કરવો.*

ગાયત્રીનો પણ સ્વાધ્યાય કરવો

ઘાંતમીપે નિયતો નૈત્યકં વિધિમાસ્યતઃ ।

સાવિત્રીમપ્યધીવીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

જળાશય પાસે કે વનમાં બેઠો નિયમયુક્ત રહી, સાવધાન ચિત્તે નિત્યવિધિ કરવી અને ગાયત્રીનું પણ અધ્યયન

+ આ શ્લોકમાં ગાયત્રી જપનું ફળ કહેવાયું છે; અને તેમાં પાપને નાશ અગત્યનાં કરેલાં પાપોને જ સમજવાનો છે. આ અર્જુનપ્રાચી જ વાગવદ્વેષ કહે છે : 'દિવસે ચ દિવસે રાત્રી ચ દશાનકુલ મદેત્ । વિજ્ઞાત્યન્ત્યાગ્રણાન્ તર્ક્ય વિગ્રહતિર્નદયસે કે રાત્રે જ પાપ અગત્યનાં ઘણાં ગણું હોય, તે સંયત્નું વળી કાળની સંધ્યા કરવાથી સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.' (કુન્દુક)

* અહીં વ્યાસુધીનું ચૂચન છે કે સંધ્યા નહિ કરનારનો અર્નાવિષ્કાર પણ ન કરાય આટલો બધો દોષ સંધ્યા નહિ કરવાથી લાગે છે, મારે જ સંધ્યાવંદન એ નિત્યકર્મ કહેવાય છે. એમ જો કે તે નિત્યકર્મ છે, તોપણ અર્વ કાળે બહારી એવું કરમોગતાં પાપને નાશ કરવાગય ફળ લેવી મળે છે, એમ માનવામાં કોઈ વિરોધ પણ નથી. (કુન્દુક)

કરવું. ૧૦૪

અનધ્યાય કયા કર્મોમાં ન હોય ?

વેદોપકરણે ચૈવ સ્વાધ્યાયે ચૈવ નૈત્યકે ।

નાનુગેધોઽસ્ત્યનધ્યાયે હોમમન્ત્રેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદનાં અગો ભણત્રીમાં, નિત્યના સ્વાધ્યાયમાં તેમજ હોમમન્ત્રોમાં અનધ્યાય મનાતો નથી. ૧૦૫

નૈત્યકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મમત્રં હિ તત્સ્મૃતમ્ ।

મદ્વાહુતિહુતે પુણ્યમનધ્યાયવપદ્કૃતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નિત્યના જપયજ્ઞમાં પણ અનધ્યાય હોતો નથી; ક્રમકે તે યજ્ઞયજ્ઞ કહેવાય છે. તેમાં વેદજ્ઞ આહુતિનો જ હોમ કરાય છે, તે અનધ્યાયમાં જોલાતા સમાપ્તિસૂચક વજ્રકાર જોવો જ પવિત્ર છે. ૧૦૬

સ્વાધ્યાયનું ફળ

યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽર્જુ વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ।

તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્યેવ પયો દધિ ઘૃતં મધુ ॥ ૧૦૭ ॥

પવિત્ર અને નિયમપરાયણ રહી એક વર્ષ સુધી જ સ્વાધ્યાય જાણે છે, તેને એસ્વાધ્યાય દૂધ, ઘી અને મધ નિત્ય આપ્યા કરે છે. ૧૦૭

* આ જાલપત્ર સુચવે છે. ઘણું વેદાધ્યાયન થઈ શકે નહિ, તો માત્ર ગાયત્રીનું અધ્યાયન પણ ચાહે. એટલે ઋકાર સદિત ત્રણ વ્યાહુતિઓના ઉચ્ચારપૂર્વક ગાયત્રીના સ્વાધ્યાય પણ કરવો. (કુન્દુક)

x આ માટે માત્ર ૧૩૫ પણ કહે છે : 'મધુના વદતા ધૈર ય દેવોત્તરયેદ દ્વિજઃ । તિરૂત્ મધુષ્ઠાભ્યાં ચ જલોઽર્પીત હિ દોઽન્નમ્-નિત્યતા સ્વાધ્યાયસ્ય જપસ્ય કરનારો દ્વિજ, એ દારા (પોતાને

ગુરુગૃહે શિષ્યનું કર્તવ્ય

અમીન્ધનં મૈશ્વચર્યામધઃશૃયાં ગુરોર્હિતમ્ ।

આસમાવર્તનાત્કુર્યાત્કૃતોપનયનો દ્વિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

(જનોઈનો) ઉપનયનસંસ્કાર પામેલા દ્વિજ સમાવર્તન
(વિદ્યાસમાપ્તિના) સંસ્કાર સુધી (ગુરુગૃહે) હોમકાંઠો લાવવાં,
ભિક્ષા માગી લાવવી, નીચે (ખાટલા વિના) સૂવું અને
ગુરુનું હિત (કામ) કરવું. ૧૦૮

ભણાવવા યોગ્ય શિષ્યો

આચાર્યપુત્રઃ શુશ્રૂપુર્જાનદો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

આત્મઃ શક્તોડર્થદઃ સાધુઃ સ્વોડધ્યાપ્યા દશ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

આચાર્યનો પુત્ર, સેનાલાવી, બીજું જ્ઞાન આપનાર,
ધાર્મિક, પવિત્ર, હિતેચ્છુ, સમર્થ, ધન દેનાર, સદાચારી અને
જ્ઞાતિનો માણસ—એ દશને ધર્મદષ્ટિએ ભણાવવા યોગ્ય છે. ૧૦૯

ગુરુનું કર્તવ્ય

નાપૃષ્ઠ' કસ્યચિદ્બ્રૂવાન્ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ ।

જાનન્નપિ દિ મેધાવી જડવલ્લોક આચેરત્ ॥ ૧૧૦ ॥

દોઈના પૂછ્યા વિના કદી ઉપદેશ ન દેવો; અને અન્યાયથી

મળેતાં) મધ તથા દૂધ વડે દેવાને તૃપ્ત કરી શકે છે; તેમ જ જે
દ્વિગવર્ણ નિત્ય વેદમંત્રોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, તે એ દ્વારા પ્રાપ્ત
થતા મધ અને ઘી વડે પિતૃઓને પણ તૃપ્ત કરી શકે છે, એમ કહી
આરે વેદો તથા પુરાણોના નિત્ય સ્વાધ્યાયનું ફળ દેવાની તથા
પિતૃઓની તૃપ્તિપે જાણવું છે અને પછી દર્શાવું છે, કે 'તે
તૃપ્તાર્તપન્ત્યેને સ્વકામકૃદઃ શુભ—એમ તૃપ્ત થયેલા એ દેવો તથા
પિતૃઓ સર્વ ઈચ્છા શુભ ફળોથી એ જાપ્યત કરનારને તૃપ્ત
કરે છે.' (કુલ્લુક)

પૂછનારને ઉત્તર ન આપવો; ઠમકે બાણનાં છતાં બુદ્ધિમાને
સંસારમાં જડની જમ વર્તવું. ૧૧૦

શુભે વિદ્યા કેને ન બણાવેલી?

અધર્મેણ ચ યઃ પ્રાહ્ય યથાધર્મેણ વૃચ્છતિ ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેષં વાડધિગચ્છતિ ॥ ૧૧૧ ॥

જે અધર્મથી પૂછ્યા છતાં તેને ઉત્તર આપે છે અને જે
અધર્મથી પૂછે છે, તેમાંનો એક મરી જાય છે અથવા (બંને
પરસ્પર) દ્વેષ પામે છે. ૧૧૧

ધર્માર્થો યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિદ્યા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં બીજમિવોપરે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્યાં (એટલે જે શિષ્યને બણાવતાં) ધર્મ અને અર્થ^x
નથી થતા અથવા તેવી યોગ્ય સેવા નથી થતી, ત્યાં વિદ્યા નજ
બણાવવી; એ તો ખારી જમીનમાં શુભ બી વાળ્યા જેવું
(નિરર્થક) છે. ૧૧૨

વિઘ્નેષ્વ સ્તમં કામં મર્તવ્યં મહાવાદિના ।

આપદપિ દિ ઘોરાવાં ન સ્વેનામિરિણે વેત્ ॥ ૧૧૩ ॥

બ્રહ્મવાદીએ વિદ્યા સાથે જ મરી જવું સારું; પણ પોર
આપત્તિમાંયે એણે ખારી જમીનમાં વિવારૂપ બીજ નાજ
વાવવું. ૧૧૩

x ધન સ્ત્ર વિદ્યા બણાવતી, એ તો બાંહે બણાવતા જેવું
થવું, જેવી જમીન છે. ૩૨વી નંદિ: ૩મો આલ્પ ધન મને
આપશે તો જ હું બાંહે બણાવીશ, આવી ટરત જમીન
કરાતી નથી. (કુટ્ટક)

+ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ જમ નથી છે: 'વિદ્યા ભવં

વિદ્યા વ્રહ્મયમેત્યાહ શેવધિસ્તેડસ્મિ રક્ષ મામ્ ।

અસૂયકાય માં માદાસ્તયા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥ ૧૧૪ ॥

વિદ્યા બ્રાહ્મણની પાસે આવી ઠઠે છે, કે 'હું તારો ભંડાર છું; તું મારી રક્ષા કરજે, પણ મધ્યોહ્નિને મને આપીશ નહિ; જેથી હું વિશેષ સામર્થ્યવાળી થઈશ.' ૧૧૪

યમેવ તુ શુચિં વિદ્યાન્નિયતવ્રહ્મચરિણમ્ ।

તસ્મૈ માં વ્રુદ્ધિ વિપ્રાય નિધિગથાપ્રમાદિને ॥ ૧૧૫ ॥

'તું જેને પવિત્ર, નિયમયુક્ત અને શ્રદ્ધાવાળી જાણે, તેના વિદ્યારૂપ ભંડારતું રક્ષણ કરનાર અપ્રમાદી બ્રાહ્મણનેજ તું મને ભણાવજે.' ૧૧૫

૧૧૫ સિદ્ધિ નરકે ન જાય

વ્રહ્મ યસ્ત્વત્તુજ્ઞાતમધીશનાદવાપ્નુયાત્ ।

સ વ્રહ્મસ્તેયમ્પુત્તો નરકં પ્રતિવચ્ચતે ॥ ૧૧૬ ॥

શુરુ જીમને ભણાવતા હોય, ત્યારે જ તેમની આજ્ઞા વિના જ વેદ અણુ કરે છે, તે વેદની ચોરી કરનારો ભણુસ નરક પામે છે. ૧૧૬

શુરુ પ્રથમ વંદન કરવું

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાઽધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદરીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમગિજ્ઞાદયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જેમની પાસેથી લૌકિક, વૈદિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન (પોને) મેળવના હોય, તેમને શિષ્યે પ્રથમ પ્રશ્ન કરવા. ૧૧૭

મિલેલ, ન વિદ્યારૂપે વપેત-વિદ્યાની સાથે મરી જવું એ શી છે, પણ મારી જમાનવપકપાત્રમાં વિદ્યારૂપી બી વાવું નહિ.' (પુસ્તક)

ઊઠી તેમને વંદન કર્યાથી તે પ્રાણુ પાછા ઠેકાણે લવાય છે. ૧૨૦

વંદનનું ફળ

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્ય વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો ઘલમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વૃદ્ધોને નિત્ય પ્રણામ કરવાના સ્વભાવવાળાનાં અને તેમની હુમેશાં સેવા કરનારનાં આયુષ, વિદ્યા, યશ અને બળ એ ચારે વધે છે. ૧૨૧

વંદનવિધિ

અભિવાદાત્પરં વિપ્રો જ્યાયાંસમભિવાદયન્ ।

અસૌ નામાદમસ્મીતિ સ્વં નામ પરિકીર્તયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

વડીલને નમન કરતી વખતે બ્રાહ્મણે 'અમુક નામનો હું આપને વંદન કરું છું.' એમ પોતાનું નામ કહેવું. ૧૨૨

નામધેયસ્ય યે કેચિદભિવાદનં જાનતે ।

તાન્પ્રાણોડમિતિ ત્રૂયાત્થિયઃ સર્વાસ્તયૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

જે દાર્ઢ (વંદન કરાતા વડીલો સંસ્કૃત ભાષામાં જણાવેલા) નામોઆરપૂર્વકના નમસ્કારને ન સમજી શકતા હોય, તેઓ સામે બુદ્ધિમાને 'હું વંદન કરું છું.' એટલું જ કહેવું અને બધી સ્ત્રીઓને પણ એમ જ કહેવું. ૧૨૩

મોઃ શબ્દં કીર્તયેદન્તે સ્વસ્ય નામ્નોડમિવાદને ।

નાસાં સ્વરૂપમાવો દિ મોમાવ ઋષિમિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વંદનવાક્યમાં પોતાના નામને અતે 'મોઃ' શબ્દ કહેવો. (જેમકે 'અભિવાદયે શુભશર્માદમસ્તિ મોઃ') જેમકે, ઋષિઓએ 'મો.' શબ્દનો ભાવાર્થ, જેમને વંદન કરવું હોય, તેમના નામના

સ્વરૂપે જ કહ્યો છે. ૧૨૪

આયુષ્માન્મવ સૌમ્યેતિ વાચ્યો વિપ્રોઽભિવાદને ।

અકારથાસ્ય નામ્નોઽન્તે વાચ્યઃ પૂર્વાક્ષરઃ પ્લુતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

બ્રાહ્મણ વંદન કરે; ત્યારે એ વંદન સ્વીકારનારાએ તેની સામે 'આયુષ્માન્ મવ, સૌમ્ય।' (હે સૌમ્ય! તું ધણાં વર્ષો જીવ), એમ કહેવું અને એ (પોતે ઉચ્ચારેલા પ્રત્યભિવાદ વાક્યમાં) નમસ્કાર કરનારના નામના અંતમાં રહેલા અકારાદિ સ્વરને અથવા તે સ્વરના પૂર્વાક્ષરને પ્લુત ઉચ્ચારવો. (જમણે 'આયુષ્માન્ મવ સૌમ્ય દેવદત્તર અથવા હુમશર્મરન્') ૧૨૫

યો ન વેત્યભિવાદસ્ય વિપ્રઃ પ્રત્યભિવાદનમ્ ।

નામિવાઘઃ સ વિદુષા યયા શૂદ્રસ્તયૈવ સઃ ॥ ૧૨૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ નમનના બદલામાં સામે રીતસર બોલવાનું વાક્ય બોલી જણતો નથી, તેને વિદ્વાને (પૂર્વોક્ત વિધિપુરઃસર) નમન ન કરવું; એ તો જોવા શક્ય છે, તેવો જ ગણાય છે.* ૧૨૬

બ્રાહ્મણાદિ મજે ત્યારે શું પૂછવું ?

મૃક્ષણં કુચલં પૃચ્છેઃક્ષત્રવન્ધુમનામયમ્ ।

વૈશ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

બ્રાહ્મણને મળી 'કુચલ' પૂછવું, ક્ષત્રિયને મળી 'અના-

* શ્રી સામે 'હુ આપને વંદન કરું છું' એટલું જ માત્ર કહેવાનું હોય છે; પણ તેના ચરણને સ્પર્શ કરે તો કહે શરણું નથી, એટલું અહીં વાળ્યું છે. અન્તેના કહેવાનો નિર્ણય થયો નથી. (કુચલ)

મંય (સ્વાસ્થ્ય) 'પૂછવું, વૈશ્યને મળી 'ક્ષેમ' પૂછવું અને
શૂદ્રને મળી 'અરોગ્ય' પૂછવું. ૧૨૭

દીક્ષિતને કેમ બોલાવવો ?

અનાચ્ચો દીક્ષિતો નમ્ના યચીયાનપિ યો મવેત્ ।

મોમવત્પૂર્ણકં ત્વેનર્મમિમાપેત ધર્મવિત્ ॥ ૧૨૮ ॥

જલે યજ્ઞદીક્ષા લીધી હોય, તે હંમરે નાનો હોય, તો ય
તેને નામ લઈ બોલાવવો નહિ, પણ ધર્મ જાણનારે 'મોઃ'
અને 'મવત્'. શબ્દોપૂર્વક તેની સામે બોલવું. ૧૨૮

કઈ સ્ત્રીને કેમ બોલાવાય ?

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંવન્ધા ચ યોનિતઃ ।

તાં મૃગાદ્દ્વાતીત્યેવં સુમયે મગિનીતિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

જે સ્ત્રી પરપત્ની હોય તથા જન્મના અંગે સંબંધવાળી
(સગી-બહેન વગેરે) ન હોય, તેને 'લવતિ ! સુભગે !
બહેન !' એમ કહેવી. ૧૨૯

નાના મામા વગેરે સામે કેવળ જિજ્ઞાસુ

માનુષ્યંથ પિતૃધ્યાંથ શ્વશુરનૃત્વિજો ગુરુન્ ।

અમાત્રદર્મિતિ મૃગાત્પ્રત્પુત્યાય યચીયસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

* મામા, દાદા, સસરા, જીવિજ્ઞે અને જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ
વગેરે પોતાથી નાના હોય તેઓ આવે, ત્યારે સામે જિજ્ઞાસુ થઈ
'એ હું છું' એમ કહેવું. (પણ તેમને વંદન કરવું નહિ.) ૧૩૦

મારી વગેરે પૂજ્ય છે

માતૃષ્વસા માનુભાની શ્વશ્રુથ પિતૃષ્વસા ।

સંપૂજ્યા ગુરુત્તીર્થત્સમાસ્તા ગુરુમાર્થયા ॥ ૧૩૧ ॥

માસી, મામી, સાસુ અને ફાઈ આ બધી ગુરુપત્ની જેવી પૂજ્ય છે; તેથી ગુરુપત્નીની જમ (તેમની સામે જમા થઈ) તેમનો આદરસત્કાર કરવો. ૧૩૧

ભ્રાતુમાર્ગોઽસંગ્રાહ્યા સર્વર્ણાદન્યદન્યપિ ।

વિપ્રોષ્ય તુઽસંગ્રાહ્યા જ્ઞાતિસંગ્વિવિયોપિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મોઠાભાઈની પત્ની પોતાના વર્ણની હોય, તો રાજ તેને પગે લાગવું; પણ સગાંસંબંધીની સ્ત્રીઆને તો પરદેશથી આવીને જ પગે લાગવું. (રાજ નહિ.) ૧૩૨

માતા સર્વથી અધિક

વિતુર્ભગિન્યાં માતુશ્ચ ડયાયસ્યાં ચ સ્વપર્યપિ ।

માતૃવદ્વૃત્તિમાતિષ્ઠે-માતા તામ્બો ગરીયસી ॥ ૧૩૩ ॥

ફાઈ, માસી અને મોઠી બહેન તરફ માતાની જમ આદરભાવ રાખવો; પણ માતા તે સર્વથી અધિક છે. ૧૩૩

મોની સાથે કપાંસુધી મિત્રતા ?

દશદ્વાલ્યં વૌસલ્યં પચ્ચાદ્વાલ્યં કલ્પામૃતમ્ ।

ત્ર્યદ્ધર્વ્વ ઓષિયાણાં સ્વલ્પેનાપિ સ્વયોનિષુ ॥ ૧૩૪ ॥

એક જ નગરમાં રહેવાવાળો ઉંમરે દશ વર્ષ મોટો હોય, ઠસાકારીગીરીવાળો પાંચ વર્ષ મોટો હોય, વેદ બણવાવાળો ત્રણ વર્ષ મોટો હોય અને સગાંસંબંધી થોડો પણ મોટો હોય, તો તેની સાથે મૈત્રીવ્યવહાર રખાય છે; પણ તેથી મોટી ઉંમરના સાથે વડીલ તરીકે વર્તન રાખવું. ૧૩૪

બ્રાહ્મણ રાખ કરતાં વિશેષ

પ્રજ્ઞગં દશવર્ષં તુ શતવર્ષં તુ મૃતિમ્ ।

પિતાપુત્રી વિજનીયાદ્રાક્ષ્યમ્તુ તયોઃ રિતા ॥ ૧૩૫ ॥

બ્રાહ્મણ દશ વર્ષનો હોય અને રાજા સો વર્ષનો હોય, તો
ય તેમને પિતાપુત્ર બોલવા; તે બેમાં બ્રાહ્મણ જ પિતારૂપ છે. ૧૩૫

સન્માનનાં કારણ

વિત્તં ચન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા મવતિ પશ્ચમી ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

ધન, બંધુ, હંમર, કામ અને પાંચમી વિદ્યા—એ માનનાં
સ્થાનો છે; તેમાં પછી પછીનું પહેલું પહેલા કરતાં ચડિયાતું છે.

શદ્ર પણ સન્માનયોગ્ય ક્યારે ?

पश्चानां त्रिषु वर्णेषु मूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

ત્રણે વર્ણોમાં આ પાંચમાંથી જટલા વિશેષ ગુણવાળા
હોય, તેટલા તેઓ અહીં માનપાત્ર છે; અને નેવું વર્ષ
પહેલેથી શદ્ર પણ માનને યોગ્ય છે. ૧૩૭

કેને કેને રસ્તો આપી દેવો ?

चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वारस्य च ॥ १३८ ॥

પૈડાંવાળા વાહનમાં બેઠેલાને, નેવું વર્ષની હંમર યથેલાને,
રોગીને, ભારવાળાને, સ્ત્રીઆને, સ્નાતકને, રાજાને તેમ જ વર-
રાજાને ભાગ આપવો. ૧૩૮

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्ष्णिनी ।

राजस्नातकयोर्ध्वं સ્નાતકો નૃપમાનમાક્ ॥ १३९ ॥

તે બધાં એકસાથે આવી ગયાં હોય, તો સ્નાતક અને
રાજાને સન્માનયોગ્ય ગણવા. રાજા અને સ્નાતક એ બેમાં

સ્નાતકને રાગ કરતાં થે સન્માનયોગ્ય ગણવે. ૧૩૯

આચાર્યનું લક્ષણ

ઉપનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપયેદ્વિજઃ ।

સકલં સરહસ્યં ચ તમાચાર્યં પ્રવક્ષતે ॥ ૧૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ શિષ્યને જનોઈ આપી તેને ઠલપ (યજ્ઞવિદ્યા) અને રહસ્ય (ઉપનિષદો) સહિત વેદાધ્યયન કરાવે છે, તેને આચાર્ય કહે છે. ૧૪૦

ઉપાધ્યાયનું લક્ષણ

૭ એકદેશં તુ વેદસ્ય વેદાજ્ઞાન્યપિ વા પુનઃ ।

યોઽધ્યાપયતિ ઘૃત્યર્થમુપાધ્યાયઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

જે આજીવિકા માટે વેદનો અમુક ભાગ અથવા વેદનાં અંગો-અથાકરણ વગેરેને ભણાવે છે, તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

શુરુ કહેવાય ?

નિષેકાદીનિ કર્માણિ યઃ કરોતિ યયાવિધિ ।

સંમાવયતિ ચાન્નેન સ વિપ્રો ગુરુરુચ્યતે ॥ ૧૪૨ ॥

જે બ્રાહ્મણ, ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારો વિધિ પ્રમાણે કરે છે અને અન્નથી પોષે છે, તે શુરુ કહેવાય છે. ૧૪૨

ઋત્વિજ કહેવાય ?

અન્યાધેયં પાકયજ્ઞાનમિટ્ટોમાદિકાન્મસાન્ ।

યઃ કરોતિ ધૃતો યસ્ય સ તસ્યત્વિગિહોચ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

વરણમાં વરાયેલો જે બ્રાહ્મણ, જેને માટે અન્યાધેય

(આહવનીય આદિ અગ્નિ પ્રકટાવવાનું કાર્ય), પ્રાકયજ્ઞો (અષ્ટકાદિ) અને અગ્નિયોમાદિ યજ્ઞો કરે છે, તે તેનો ઋત્વી

શ્રુતિયઃ કહેવાય છે. ૧૪૩

અધ્યાપક માતાપિતા જેવો ગણાય

ય આત્મણોત્પતિતથં વ્રક્ષણા શ્રવણઃસુખૌ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દ્રુક્ષેત્કદાચન ॥ ૧૪૪ ॥

જે બ્રાહ્મણ, જેય કાનોને સત્યસ્વરૂપ એવા વેદથી ભરી
દે છે, તેને માતા અને પિતારૂપે બાણવો; તેનો કદી દ્રોહ
ન કરવો. ૧૪૪

આચાર્ય વગેરેમાં કાણુ વધારે માનવા ચોખ્ય?

ઉપાધ્યાયાન્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

દશ ઉપાધ્યાયો કરતાં એક આચાર્ય, સો આચાર્યો
કરતાં એક પિતા અને હજાર પિતાઓ કરતાં એક માતા
અધિક માન્ય છે. ૧૪૫

વેદ બણાવનાર સૌથી વિશેષ

ઉપાદકવ્રત્તદાત્રોર્ગૃત્યાન્મહાદઃ પિતા ।

વ્રક્ષતન્મ દ્વિ વિપ્રસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ ॥ ૧૪૬ ॥

જન્મે આપનાર અને વેદ આપનાર, એ એ પિતાઓમાં
વેદ આપનાર પિતા વિશેષ માન્ય છે; કેમકે બ્રહ્મણનો વેદ-
જન્મે આ લોકમાં ને પરલોકમાં અવિનાશી છે. (અને
બ્રહ્મનામિદં દેવ દેનાર છે.) ૧૪૬

કમાન્માતા પિતા ચૈનં યદુત્પાદયતો મિથઃ ।

સંમૂર્તિં તસ્ય તાં વિદ્યાઘટ્ટેનાવમિજાપ્રતે ॥ ૧૪૭ ॥

મ ત.પિતા તો પરસ્પરતા કામથી આ બાળકને ઉત્પન્ન

કરે છે; તેનો યોનિમાં જે જન્મ થાય છે, તેને તો માત્ર શરીરની ઉત્પત્તિ જ બાંધેલી. (અને એ તો પશુઓના જેવી સર્વસામાન્ય છે.) ૧૪૭

આચાર્યસ્ત્રસ્ય યાં જાતિં વિધિવેદેદપામગઃ ।

ઉત્પાદયતિ સાવિત્ર્યા સા સત્યા સાજરામરા ॥ ૧૪૮ ॥

પણ વેદના પારગામી આચાર્ય વિધિ પ્રમાણે ગાયત્રીના (ઉપદેશ) દ્વારા તેને જે જન્મ આપે છે, એ જ સત્ય અને અજરામર છે. ૧૪૮

અત્તં વા બહુ વા યસ્ય શ્રુતસ્થોઽકરોતિ યઃ ।

તમયીદ ગુરું વિદ્યાન્છુભોઽક્રિયયા તયા ॥ ૧૪૯ ॥

જે વેદાધ્યયન દ્વારા થોડો કે ઘણો ઉપકાર કરે છે, તેને પણ વેદાધ્યયનરૂપી એ ઉપકારને લીધે ગુરુ માનવો. ૧૪૯

વિદ્વાનનો મદદગાર

બ્રાહ્મણ જન્મનઃ કર્તા સ્વધર્મસ્ય ચ શાવિતા ।

ચાલોઽગ્નિ વિશે વૃદ્ધસ્ય પિતા ભવતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

વેદજન્મ આપનાર અને સ્વધર્મનો ઉદ્દેશ દેનાર બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ હોય તો ય ધર્મોદ્દેશ્યે તે વૃદ્ધનો પિતારૂપ છે. ૧૫૦

પૂત્રોક્ત વિવરમાં દર્શાવેલ

અવ્યાપ્યામાય મિત્રૈન્નિશુગન્નિરયઃ કવિઃ ।

પુત્રકા રૂપિ હોશર્વ જ્ઞાનેન પરિવૃદ્ધ તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

અગિરાના બ્રાહ્મણ પુત્ર કવિએ પિતૃજ્ઞાને અધ્યયન કરાવ્યું અને જ્ઞાન દ્વારા તેમને શિષ્ય બનાવી તેમને 'દે પુત્રો' એમ

ઠહું હતું. ૧૫૧

તે તમર્થમપૃચ્છન્ત દેવાનાગતમન્યવઃ ।

દેવાશ્ચૈતાન્સમેત્યોચુર્ન્યાય્યં વઃ શિશુરુક્તવાન્ ॥ ૧૫૨ ॥

તેથી ક્રોધે બરાઈ તેઓએ તે વિષે દેવાને પૂછ્યું, ત્યારે દેવાએ મળી તેમને ઠહું હતું કે, બાળકે તમને ચોગ્ય ઠહું છે.

અજ્ઞાની બાળક છે અને વેદમંત્ર આપનાર પિતા છે

અજ્ઞો મવતિ વૈ ચાલઃ પિતા મવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ બાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અજ્ઞાની બાળક જ છે અને (વેદના) મંત્ર આપનાર પિતા જ છે; પંડિતો અજ્ઞાનીને જ બાળક કહે છે અને (વેદના) મંત્ર દેનારને જ પિતા કહે છે. ૧૫૩

વેદ બહેલો જ સૌથી મોટો

ન દાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન વન્ધુમિઃ ।

ઋષયશ્ચક્રિર ધર્મ યોડનૂવાનઃ સ નો મહાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

ઉંમરનાં ધણાં વર્ષોથી, પણિયાંથી, ધનથી અને સગાં-વહાલાંથી ઢાઈ મોટો ગણાતો નથી; પણ ઋષિઓએ ધર્મ કરાવ્યો છે, કે જે વેદવેદાંગ બહેલો છે, તે જ અમારામાં મોટો છે.

વર્ણદંડિએ ધાની સાચી મોટાઈ

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો ઝંઘ્રયં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણોની મોટાઈ જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિયોની, પરાક્રમથી અને વૈશ્યોની, ધનધાન્યથી ગણાય છે; (પણ ઉંમરથી નહિ) માત્ર શૂદ્રોની જ મોટાઈ જન્મથી એટલે ઉંમરથી મનાય છે. ૧૫૫

માથે ઘોળાં આળ્યાં તેથી કંઈ મોટાઈ ન આવે

ન તેન વૃદ્ધો મવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

યો વૈ સુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્યવિરં વિદુઃ ॥ ૧૫૬ ॥

માણસનું માથું ઘોળા વાળનાજીં થઈ હોય, તેથી તે વૃદ્ધ ગણાતો નથી, પણ જે જીવાન હોવા છતાં વેદ ભણેલો હોય છે, તેને જ દેવો વૃદ્ધ માને છે. ૧૫૬

વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ માત્ર નામનો જ બ્રાહ્મણ

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથા વિપ્રોડનધીયાભિચ્છયસ્તે નામ વિવ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જમ લાકડાનો હાથી અને ચામડાનું હરણ કેવળ નામનાં જ છે, તેમ વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ માત્ર નામનો જ બ્રાહ્મણ છે; એ તથે માત્ર નામ જ ધારણ કરે છે. ૧૫૭

યથા પળ્દોડફલઃ સ્ત્રીષુ યથા ગૌર્ગવિ ચાફલા ।

યથા ચાણ્દોડફલં દાનં તથા વિપ્રોડનૃવોડફલઃ ॥ ૧૫૮ ॥

જમ નપુંસક સ્ત્રીઓ માટે નકામો છે; જમ ગાયં બીજી ગાય માટે નકામી છે અને જમ અજ્ઞાનીને આપેલું દાન નિષ્ફળ છે, તેમ વેદ નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ (પણ શ્રી ૧૨માર્ગ જનો માટે અયોગ્ય હોઈ) ફળરહિત છે. ૧૫૮

ગુરુએ અહિંસા અને મીઠી વાણીથી સિધ્ધને ભજુતવા

અહિંસયૈવ મૂનાનાં કાર્ય શ્રેયોડનુશાસનમ્ ।

વારૂચૈવ મધુરા શ્રવણ પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૧૫૯ ॥

ધર્મ ઇચ્છતા ગુરુએ શિષ્યાદિને અહિંસાથી જ કટ્યાણનું

શિક્ષણ આપવું અને વાણી પણ મધુર અને કામળ વાપરવી.

દરેકે વાણી અને મન ઉપર કાચું રાખવો
યસ્ય વાહ્મનસી શુદ્ધે સમ્યગ્ગુપ્તે ચ સર્વદા ।

સ વૈ સર્વમવાપ્નોતિ વેદાન્તોપગતં ફલમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

જેનાં મન અને વાણી શુદ્ધ (ઝેટકે વાણી અસત્ય વગેરેથી અદ્વિષિત અને મન રાગદ્વેષાદિથી અદ્વિષિત હોય છે,) તથા સારી રીતે વશ હોય છે, તે વેદાંતમાં કહેલું સર્વ ફળ પામે છે. (અર્થાત્ તેને જ મોક્ષનો લાભ થતાં સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વેશ્વરપણું વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૬૦

નારુન્તુદઃ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાડસ્યોદ્વિજને વાચા નાલોક્યાં તામુદીરયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

પોને દુઃખી થયો હોવા છતાં સામાને મર્મ પીડનાર કે દુઃખદાયી ન થવું, બીજનો અપકાર કરવાની બુદ્ધિ ન કરવી અને જે વાણીથી બીજને દુઃખી થાય, તેવી સ્વર્ગને નહિ આપનારી વાણી ન બોલવી. ૧૬૧

આહ્યગ્ને માન ઇચ્છતું નહિ પણ અપમાન ઇચ્છતું .

સંમાનાઢાહ્યગો નિત્યમુદ્વિજેન વિપાદિવ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકૃહ્ણેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥ ૧૬૨ ॥

આહ્યગ્ને ઝેરની જેમ સંમાનથી નિત્ય હરતા રહેવું અને અમૃતની જેમ સદા અપમાનનો ઇચ્છા રાખવી. ૧૬૨

અપમાન સહેતામાં તામ

સુત્રં ઘૃતમાઃ જેને સુત્રં ચ પ્રતિષ્ઠુદ્ધચને ।

સુત્રં ચરતિ લોકેઽસ્મિન્નવંમન્તા વિનશ્યતિ ॥ ૧૬૩ ॥

આ સંસારમાં અપમાન પામેલો સુખે સૂચ્ય છે, સુખે

જગે છે અને સુખે ફરે છે; પણ તેનું અપમાન કરનારો (એ પાપને લીધે) નાશ પામે છે. ૧૬૩

વેદની પ્રાપ્તિ માટે તપની જરૂર

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुणै वसन्संविनुयाद्ब्रह्माधिगमिक्तं तपः ॥ १६४ ॥

અનુક્રમે કહેલા આ ઉપાય વડે સંસ્કાર પામેલા આત્મા-
વાળા દ્વિજ ગુરુને ત્યાં રહી, વેદપ્રાપ્તિ માટેનું તપ ધીરે-
ધીરે કર્યા કરવું. ૧૬૪

तपोविंशैर्विविधैर्मतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

(આદ્યશ્લોક) દ્વિજ અનેક જાતનાં વિશેષ તપોથી (જોડે
ખાસ નિયમોથી) અને વિધિપૂર્વક બનાવેલાં વિવિધ મનોથી
રહસ્ય સહિત સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કરવું. ૧૬૫

वेदाख्यासं न आद्वयानुं श्रेयं तप

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तत्तत्सर्वस्यन्द्रिजोत्तमः ।

वेदाभ्याસો हि विप्रस्य तपः परमिदोऽन्यत ॥ १६६ ॥

તપ તપવાની છાયાવાળા આદ્યજ્ઞે ભૂમિમાં વેદનું જ અધ્ય-
યન કર્યા કરવું; કેમકે વેદાભ્યાસ જ આ લોકમાં આદ્યજ્ઞને
તપ કહેવાય છે. ૧૬૬

પુષ્પની માળા ધારણ કરી હોય, તોપણ પગના નખના છેડા સુધી (આખા શરીરમાં વ્યાપી જનારું) શ્રેષ્ઠ તપ તે તપી રહ્યો છે (એમ સમજવું). ૧૬૭

વેદ નદિ ભણેલો આજ્ઞાણુ જીવતાં ચર છે

યોડનવીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જે દ્વિજ વેદ ભણ્યા વિના બીજાં શાસ્ત્રો વગેરેમાં શ્રમ કરે છે, તે સહકુટુંબ જીવતાં જ જન્મદી શૂદ્રપણું પામે છે. ૧૬૮

દ્વિજના તથા જન્મ

માતુરગ્રેઽધિજનનં દ્વિતીયં મૌહિવન્ધવે ।

તૃતીયં યજ્ઞદીક્ષાયાં દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

વેદની આજ્ઞા છે કે માતાથી જન્મ થાય છે, તે દ્વિજનો પહેલો જન્મ છે; જનોઈ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનો બીજો જન્મ થાય છે અને યજ્ઞની દીક્ષા લે છે, ત્યારે તેનો ત્રીજો જન્મ થાય છે. ૧૬૯

જતા નિત્ય વેદનો સ્વાધ્યાય કરનારો એવો નિયમભંગ કરે, તો એ હરકત નથી, આમ મુચ્ચતી વેદના સ્વાધ્યાયની અહીં પ્રશંસા કરી છે. (કુન્દર)

* આમ જનાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રો તે વેદનાં જ અંગ હોવાથી વેદ ભણ્યા સિવાય પણ ભણી શકાય છે. સંખ અને સિખિતનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે : 'ન વેદમત્પીત્યાન્યાં શિવામધી-ચીતન્યત્ર વેદાદ્ગમનિભ્યઃ' । વેદ ભણ્યા સિવાય બીજી વિદ્યા ભણાય નહિ, પણ વેદનાં અંગરૂપ ગણાતી સ્મૃતિઓ તો વેદ ભણ્યા સિવાય પણ ભણી શકાય છે. (કુન્દર)

બીજા જન્મમાં માતાપિતા કેણુ ?

તત્ર યદ્વક્ષ્યજન્માસ્ય મૌહિવન્ધનચિહ્નિતમ્ ।

તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

તેમાં મેખલાના બંધનરૂપી ચિહ્નવાળો (જનોઈ ધારણુનો)

એનો જ બ્રહ્મજન્મ છે, તેમાં ગાયત્રી એની માતા અને આચાર્ય

એનો પિતા કહેવાય છે. ૧૭૦

વેદપ્રદાનાદાચાર્ય પિતરં પરિચક્ષતે ।

ન હાસ્મિન્યુચ્યતે કર્મ કિંચિદામૌહિવન્ધનાત્ ॥ ૧૭૧ ॥

વેદ આપવાથી આચાર્યને પિતા કહે છે; કારણકે મેખ-

લાના બંધન સુધી (જનોઈ ધારણુ ન કરી હોય ત્યાંસુધી) એ

બાળકને વિષે બીજું કશું ય કર્મ યોજતું નથી. (શ્રૌતસ્માર્ત

કોઈ કર્મ માટે તેને અધિકાર નથી.) ૧૭૧

જનોઈ લીધા ન હોય ત્યાંસુધી શ્રદ્ધ જેવો

નામિવ્યાહારયેદ્રક્ષ સ્વધાનિનયનાદતે ।

શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવધાવદ્વેદે ન જાયતે ॥ ૧૭૨ ॥

જનોઈ વિનાનો બાળક સ્વધાયુક્ત શ્રાદ્ધકર્મના મંત્ર

સિવાય વેદનો ઉચ્ચાર ન કરી શકે; કેમકે (જનોઈ વિના)

ત્યાંસુધી વેદના અધ્યયન માટે તે યોગ્ય થયો નથી, ત્યાંસુધી

શૂદ્ર સમાન છે. ૧૭૨

જનોઈ લીધા પછી જ વેદ અબ્રુપ

કૃતોપનયનસ્યાસ્ય મતાદેશનમિપ્યતે ।

મહ્વળો ગ્રહણં ચૈવ ક્રમેણ વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

જનોઈનો સંસ્કાર જેને થઈ ચૂક્યો હોય, તેને જ મતાના

આદેશો કહી શકાય છે અને એને જ ક્રમપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે વેદ ભણાવાય છે. ૧૭૩

વ્રતોમાં પણ ચર્મ આદિ જોઈએ

યદ્યસ્ય વિહિતં ચર્મં યત્સૂત્રં યા ચ મેલ્લલ ।

યો દણ્ડો યચ્ચ વસનં તત્તદસ્ય વ્રતેષ્વપિ ॥ ૧૭૪ ॥

જને માટે જે ચર્મ, જે જનોઈ, જે મેખલા, જે હંડ અને જે વસ્ત્ર કહેવાયું છે, તે જ તેણે વ્રતોમાં પણ ધારણ કરવાં. (પણ નવાં ન કરવાં.) ૧૭૪

બ્રહ્મચારીના નિયમો

સેવેતેમાંસ્તુ નિયમાન્બ્રહ્મચારી ગુરૌ વસન્ ।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધ્યર્થમાત્મનઃ ॥ ૧૭૫ ॥

ગુરુકુલમાં રહી, બ્રહ્મચારીએ પોતાના તપની વૃદ્ધિ માટે ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ કરી આ નિયમોનું સેવન કરવું. ૧૭૫

નિત્યં જ્ઞાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવર્ષિપિતૃતર્પણમ્ ।

દેવતામ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

હમેશાં સ્નાન* કરી શુદ્ધ થઈને દેવ, ઋષિ તથા પિતૃ-

* ગૌતમે કહેલા ધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચારી માટે સ્નાનનો જે નિરૂપણ કર્યો છે, તે તે બ્રહ્મચારીએ સુખ માટે સ્નાન કરવાનું નથી, એ અભિપ્રાયથી કર્યો છે. આ હેતુથી જ બ્રહ્મચારી કહે છે: 'નામ્નુ જ્ઞાતમાનઃ સ્નાત્- બ્રહ્મચારીએ સ્નાનનાં વખાણ કરતાંકરતાં જળમાં નહાયું' નહિ. 'વિષ્ણુએ પણ 'કાલદ્વયમભિષેકમિકાચંકરણમ્નુ દણ્ડવન્મ- જ્ઞાનમ્-બ્રહ્મચારીએ સત્તારસાંજ બન્ને વખત સ્નાન તથા અગ્નિ- હોમ કરવો અને જળમાં લાકડીની પેઠે નાહી લેવું.' એમ કહી એવ વખત સ્નાન દર્શાવ્યું છે. (બુલ્લક)

ઓતું તપણું કરવું, દેવોતું પૂજન કરવું અને અગ્નિમાં સમિધોનો હોમ કરવો. ૧૭૬

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ ગન્ધં માતૃયં રસાન્દ્વિયઃ ।

શુક્તાનિ યાગિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

બ્રહ્મચારીએ મધ, માંસ, (કપૂર, ચંદન, કર્તૂરી, આદિ) સુગંધી દ્રવ્યો, માલા, (ગોળ વગેરે) રસો, સ્ત્રીઓ, સધળા (આસવ વગેરે) આથા અને પ્રાણીઓની હિંસા—એ બધાંનો ત્યાગ કરવો. ૧૭૭

અમ્યક્ષમહ્મનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

વળી તેણે શરીરે તેણ ન ઝોળવું, આંખમાં આંજણ ન આંજવું, જોડા ન પહેરવા અને છત્રી ન ઓઢવી; તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, નૃત્ય અને ગીતવાદનનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૮

ધૂતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં તથાડનૃતમ્ ।

હ્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાલમ્મમુપઘાતં પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

વળી જૂગટું, ફેગંટ પંચાન, પારછી નિંદા અને અસત્યને ઠોડવાં; તેમ જ સ્ત્રીઓને જોવાનો, તેમને આશ્વિંગન કરવાનો અને પારકાનું જૂઠું કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૯

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्काचित् ।

કામાદ્દિ સ્કન્દયન્નેતો દ્વિનસ્તિ પ્રતમાત્મનઃ ॥ ૧૮૦ ॥

હરકોઈ સ્થળે તેણે એકલા સૂવું અને ક્યારેય વીર્ય-સ્ખલન ન કરવું; કેમકે કામનાથી જે વીર્યસ્ખલન કરે છે, તે પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો નાશ કરે છે. (એમ વ્રતનો નાશ કરે

તો તેણે અવધીણિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.) ૧૮૦

સ્વપ્નમાં વીર્યસ્ખલન થાય તો ?

સ્વપ્ને સિત્તવા વ્રજાચારી દ્વિજઃ શુક્રમકામતઃ ।

સ્નાત્વાઽર્કમર્ચયિત્વા ત્રિઃ પુનર્મામિત્યૃચં જપેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

દ્વિજ પ્રજાચારીને સ્વપ્નમાં અનિશ્ચયે પણ બે વીર્ય-સ્ખલન થઈ જાય, તો તેણે સ્નાન કરી, (ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, આદિ વડે) સૂર્યનું પૂજન કરી 'પુનર્મામિત્યૃચં' (ફરી મને વીર્ય પ્રાપ્ત થાશે) એ જાપનો પાઠ કરવો. (આમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) ૧૮૧

ઉદકુમ્ભં સુમનસો ગોશઙ્કનૃત્તિકાકુશાન્ ।

બાહરેઘાવદર્યાનિ મૈક્ષં ચાદરદશ્યેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

પ્રજાચારીએ (શુરૂ માટે) પાણીનો ઘડો, ફૂલ, ગાયત્રું છાણ, માટી અને દર્ભ—એ જોડતા પ્રમાણમાં લાવવાં અને હમેશાં બિડા માગી લાવવી. ૧૮૨

પ્રજાચારીએ બિડા ક્યાંથી લાવવી ?

વેદયજ્ઞરહીનાનાં પ્રશસ્તાનાં સ્વકર્મસુ ।

વ્રજાચાર્યાદરેદૃમૈક્ષં શૃદ્ધેભ્યઃ પ્રયતોઽન્વદમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

પ્રજાચારીએ વેદયજ્ઞથી યુક્ત અને સ્વકર્મમાં વખણાયેલા શૃદ્ધરથોના ઘેરથી રાજ-સાવધાન રહી બિડા લાવવી. ૧૮૩

બિડા ક્યાંથી ન લેવા ?

ગુપ્તોઃ કુલે ન મિશ્રેત ન જ્ઞાનિકુલયન્ધુષુ ।

અલ્પમે સ્વન્યગોદાનાં પૂર્વં પૂર્વં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ગુરુના કુળમાં તેમ જ સગાંવહાલાં અને કુટુંબીઓમાં ભિક્ષા ન માગવી; પણ જો બીજાંના ઘેરથી ભિક્ષા ન મળે, તો પૂર્વોક્તમાંથી પૂર્વપૂર્વનો ત્યાગ કરવો. (અર્થાત્ પહેલાં સગાંઓમાં માગવી; ત્યાં ન મળે તો જ્ઞાતિઓમાં માગવી અને ત્યાં પણ ન મળે તો ગુરુના કુળમાં પણ માગવી.) ૧૮૪

सर्वे वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामेसंमवे ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચમભિશસ્તાંસ્તુ વર્જयेत् ॥ ૧૮૫ ॥

ઉપર કહેલાંઓને ત્યાંથી પણ ભિક્ષા ન મળે, તો આખા ગામમાં ફરવું; પણ વાણીને કાળજીથી નિયમમાં રાખી મહાપાપી કહેવાતાઓને તો છોડી જ દેવા. ૧૮૫

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

સાધં પ્રાતશ્ચ હુહુયાત્તામિરશ્મિતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

દૂરથી સમિધ લાવી અહર રાખી મૂકવી અને આજસ-રહિત રહી તે સમિધેથી સવારસાંજ અગ્નિમાં દોમ કરવો. ૧૮૬

બ્રહ્મચારી ભિક્ષા ન માગે તો પ્રાયશ્ચિત્ત

अकृत्वा मैक्षवरणमसमिध्य च पावकम् ।

અનાતુરઃ સસરાગ્રમવકીર્ણિવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

સાજેતાજે દોવા છતાં બ્રહ્મચારી સાત રાત સુધી જો ભિક્ષા માગત્રા ન જાય, તેમ જ અગ્નિમાં સમિધથી દોમ ન કરે, તો તેણે અવશીર્ણિવ્રત (નિયમભંગ થયાનું પ્રાયશ્ચિત્ત) કરવું. ૧૮૭

બ્રહ્મચારીએ એક ધરતું ખાવું નહિ

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી ભવેદ્વતી ।

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ૧૮૮ ॥

વ્રતી—બ્રહ્મચારીએ નિત્ય ભિક્ષાથી જીવવું, પણ કોઈ એક જ ધરતું અન્ન ખાવું નહિ. બ્રહ્મચારીની ભિક્ષા વડે જ આજીવિકા, એ ઉપવાસ જેવી કહેવાય છે. ૧૮૮

ભિક્ષામાહાત્મ્ય

[ન મૈક્ષ્યં પરપાકઃ સ્યાન્ન ચ મૈક્ષ્યં પ્રતિગ્રહઃ ।

સોમપાનસમં મૈક્ષ્યં તસ્માદ્મૈક્ષેણ વર્તયેત્ ॥

ભિક્ષાનું અન્ન તે પારકું અન્ન નથી; તેમ જ તે દાન લેવા રૂપ પણ નથી; ભિક્ષાનું અન્ન તો સોમરસ પીવા સમાન છે; તેથી બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષાથી જ આજીવિકા ચલાવવી.]

[મૈક્ષ્યસ્યાગમશુદ્ધસ્ય પ્રોક્ષિતસ્ય હુતસ્ય ચ ।

યાંસ્તસ્ય ગ્રસતે ગ્રાસાંસ્તે તસ્ય ક્રતુમિઃ સમાઃ ॥

જે ભિક્ષા શુદ્ધ ધેરથી મળી હોય, અને વેદના મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કર્યું હોય અને જે હોમ કરતાં ખાંચી રહી હોય, તે ભિક્ષાના જેટલા ડાળિયા બ્રહ્મચારી લે છે, તેટલા તેના ડાળિયા યજ્ઞ સમાન ગણાય છે.]

આમંત્રિત બ્રહ્મચારી એક ધરતું પણ ખાઈ શકે

વ્રતવદેવદેવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યયર્પિવત્ ।

કામગમ્યર્થિતોઽશ્રીયાદ્વ્રતમમ્ય ન લુપ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

આમંત્રણ થયું હોય તો બ્રહ્મચારીએ દેવો માટેનાં યજ્ઞ-કાર્યોમાં વ્રતધારીની જેમ (એટલે મધ્યમાંસ વગેરે ત્યજવા-

પૂર્વક) અને પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધકર્મોમાં કષિઓની જોમ એક ધરનું અન્ન પણ ઇચ્છાનુસાર ખાવું. આમ કર્યે એના વ્રતનો નાશ થતો નથી. ૧૮૯

બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી જ એમ જમી શકે

બ્રાહ્મણસ્યૈવ કર્મૈતદુપદિષ્ટં મનીષિભિઃ ।

રાજન્યવૈશ્યયોસ્તેવં નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ૧૯૦ ॥

પંડિતોએ આ (એક ધરનું અન્ન જમવારૂપ) કર્મ,

બ્રાહ્મણવર્ણના બ્રહ્મચારી માટે જ ઉપદેશ્યું છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિના બ્રહ્મચારીએ માટે આવું કર્મ ઉપદેશાતું નથી.

બળુવામાં તથા ગુરુના કામમાં આપોઆપ તત્પર રહેવું

ચોદિતો ગુરુણા નિત્યમપ્રચોદિત एव वा ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય કે ન કરી હોય, તોપણ બ્રહ્મચારીએ (પોતાની મેળે જ) નિત્ય અધ્યયનમાં તથા આચાર્યનાં હિતકાર્યોમાં યત્ન કરવો. ૧૯૧

ગુરુ સામે ક્રિયા જ રહેવાય, એસાય નહિ

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીન્દ્રિયમનાંસિ ચ ।

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

* યાતવશકય પણ શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ પામેલા બ્રહ્મચારીને એક ધરનું અન્ન ખાવાની છૂટ આપે છે : 'બ્રહ્મચર્યે સ્થિતો નૈકમ્મન્ન-મચ્ચાદન્નપદિ । બ્રાહ્મણઃ કામમધ્રીયાચ્છૂદ્ધિ વ્રતમપીડ્યન્'—બ્રહ્મચર્ય પાળતો બ્રહ્મચારી, એની કેશ્વર આપાત સિવાય એક ધરનું અન્ન ખાઈ શકે નહિ, પણ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને શ્રાદ્ધમાં જો આમંત્રણ મળ્યું હોય, તો વ્રતની હાનિ કર્યા સિવાય (એટલે મઘમાંસ આદિ છોડીને) એક ધરનું અન્ન પણ પુશીધી તે ખાઈ શકે છે. (કુલ્લક)

તેણે શરીર, વાણી, યુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો અને મન—એ સર્વને નિયમમાં રાખી અને હાથ જોડીને ગુરુના મુખ સામે જોતા બિભા રહેવું. (પણ બેસવું નહિ.) ૧૯૨

ગુરુ બેસવા કહે ત્યારે જ બેસવું

નિત્યમુદ્દતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ સુસંયતઃ ।

આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ સન્નાસીતામિમુખં ગુરોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

બ્રહ્મચારીએ જમણેા હાથ નિત્ય ખેસની બહાર રાખવો, સદાચારી રહેવું, સારી રીતે સંયમ પાળવો, (વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકી રાખવું) અને ‘બેસ’ એમ ગુરુ કહે, ત્યારે તેમની સામે મોઢું રાખી બેસવું. ૧૯૩

ગુરુની પહેલાં બિહવું ને પાછળ સવું

દ્વીનાન્નવસ્ત્રવેષઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

ગુરુની સમીપ સદાય હલકાં વસ્ત્રવસ્ત્ર રાખવાં, તેમની પહેલાં બિહવું અને તેમના સૂતા પછી સૂવું. ૧૯૪

ગુરુની આજ્ઞા કેવી રીતે સ્વીકારાય?

પ્રતિશ્રવણસંમાપે શ્યાનો ન સમાચરેત્ ।

નાસીનો ન ચ મુજ્ઞાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાઙ્મુખઃ ॥ ૧૯૫ ॥

સૂતાંસૂતાં, બેઠાંબેઠાં, ખાતાંખાતાં, બિભાંબિભાં અને અવળું મોં રાખી ગુરુની આજ્ઞા ન સ્વીકારાય; તેમ જ એ રીતે તેમની સામે વાતચીત પણ ન થાય. ૧૯૫

બ્રાસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદમિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ।

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાગ્રજતઃ પશ્ચાદ્ધાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥ ૧૯૬ ॥

પણ ગુરુ બેઠા હોય તો જામા થઈ, તે જામા હોય તો તેમની સામે ઢેઢલાંક પગલાં જઈ, તે આવતા હોય તોપણ તેમની સામે જઈ અને તે દોડી જતા હોય તો તેમની પાછળ દોડતા જઈ શિષ્યે તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી. ૧૯૬

પરાङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्यस्यैत्य चान्तिकम् ।

પ્રણમ્ય તુ શયાનસ્ય નિદેશે ચૈવ તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

ગુરુ અવળે મોઢે હોય તો શિષ્યે તેમની સામે જઈ, ગુરુ દૂર જામા હોય તો તેમની પાસે જઈ, તે સૂતા હોય તો તેમને પ્રણામ કરીને અને જો પાસે જ હોય તોપણ નમન કરીને જ તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી.

ગુરુના દેખતાં જેમતેમ ન બેસાય

નીચં શય્યાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ૧૯૮ ॥

ગુરુની સમીપ શિષ્યે ગુરુ કરતાં પોતાનાં શય્યા અને આસન હમેશાં નીચાં રાખવાં; તેમજ ગુરુના દેખતાં ફરિ તેમ બેસવું નહિ. ૧૯૮

ગુરુનું નામ એકલું ન બોલાય અને તેમની મરકરી ન યાય

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

ન ચૈવાસ્યાનુકુર્વીત ગતિમાપિતચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

પરોક્ષમાં પણ ગુરુનું એકલું નામ ન બોલવું; (પણ ગુરુના નામની આગળ 'ઉપાધ્યાય', 'આચાર્ય' આદિ માનવાચી શબ્દો લગાડીને જ તે નામ બોલવું.) તેમજ તેમની ચાલ, બાપણ

અને ચેદાના ચાળા પાડવા નહિ. ૧૯૯

ગુરુની નિંદા સંભળાય નહિ

ગુરોર્યંત્ર પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે ।

કર્ણૌ તત્ર વિધાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તત્તોઽન્યતઃ ॥ ૨૦૦ ॥

જ્યાં ગુરુની નિંદા કે કૃથલી થતી હોય, ત્યાં પોતાના બન્ને કાન ઢાંછી દેવા અને ત્યાંથી બીજા સ્થળે ચાલ્યા જવું. ૨૦૦

ગુરુની નિંદા કે કૃથલી કરનાર શિષ્યને માફો ફળ

પરીવાદાત્કરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિમોક્તા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥ ૨૦૧ ॥

ગુરુની કૃથલી કરનારો શિષ્ય (બીજા જન્મે) ગધેડો થાય છે; નિંદા કરનારો કૃતરો થાય છે; ગુરુની વસ્તુઓ ભોગવનારો (શિષ્ય) કરમિયો થાય છે અને ગુરુની અદ્વિધાઈ કરનારો ઝીડો થાય છે. ૨૦૧

ગુરુનું પૂજન તથા વંદન કેવી રીતે કરાય ?

દૂરસ્યો નાર્ચયેદેનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્ય શ્વૈવૈનમવરુદ્ધામિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

દૂર બિભો રહીને કે ક્રોધાયમાન થઈને અથવા ગુરુ જ્યારે સ્ત્રીની પાસે હોય, ત્યારે શિષ્યે ગુરુનું પૂજન-સત્કારાદિ કરવાં નહિ; તેમ જ પોતે ડાઈ વાડનમાં કે આસન ઉપર બેઠો હોય, ત્યારે ત્યાંથી નીચે બિતરીને કે બીઠીને ગુરુની સામે વંદન કરવું.

× ‘દોષો ન હોવા છતાં દોષો (આરોપીને) કહેવા તેને ‘નિન્દા’ અને જો દોષો હોય તે જ (સામાને હલકો પાડવા) ઉપાડા કરવા, તે ‘પરીવાદ’ (કૃથલી) કહેવાય છે : (કુન્દક)

ગુરુ સાથે ક્યાં ન બેસવું ?

પ્રતિવત્તેઽનુવત્તે ચ નાસીત ગુરુણા સદ્ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૦૩ ॥

ગુરુ તરફથી શિષ્ય તરફ અને શિષ્ય તરફથી ગુરુ તરફ પવન આવતોજતો હોય, એવે સ્થળે શિષ્યે ગુરુની સાથે બેસવું નહિ. વળી ગુરુ જ્યાં સાંભળી ન શકે ત્યાં (ગુરુ સંબંધી ઠ બીજા સંબંધી તેમને) કંઈ પણું કહેવું નહિ. ૨૦૩

ગુરુ સાથે ક્યાં બેસાય ?

ગોઽશ્વોઽપ્ર્યાનશ્રાસાદપ્રસ્તરેષુ કટ્ટેષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્ધં શિલાફલકનૌષુ ચ ॥ ૨૦૪ ॥

બળદ, ઘોડા અને હાટનાં વાહનો પર; અટારીઓમાં, અટારીઓ ઉપર, શિલાઓ તથા પાટો ઉપર તેમજ હોટ્ટીઓમાં ગુરુની સાથે બેસી શકાય. ૨૦૪

ગુરુના ગુરુ સામે ગુરુની જેમ જ વર્તાય

ગુરોર્ગુરૌ સન્નિહિતે ગુરુવદ્વૃત્તિગાચરેત્ ।

ન ચાનિષ્ઠ્યે ગુરુણા સ્વાન્ગુરુનભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

ગુરુના ગુરુ પાસે હોય, ત્યારે શિષ્યે તેમની સામે ગુરુની જેમ જ વર્તવું; અને ગુરુની આજ્ઞા વિના પોતાનાં (માતૃપિતા વગેરે) વડીલોને પણ વંદન કરવું નહિ. ૨૦૫

જેમ વિદ્યાગુરુ જેવું વર્તન બીજા કોની સામે ?

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેય નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિષુ ।

પ્રતિપેષત્સુ ચાધર્માન્નિદિતં ચોપદિશત્સ્વપિ ॥ ૨૦૬ ॥

વિદ્યાગુરુઓ, પોતાનાં સર્ગાં વડીલો, અધર્મથી શેઠનારા અને દ્વિતકારી ઉપદેશ આપનારાઓ તરફ પણ સામાન્ય ઉપર

પ્રમાણે જ નિત્ય વર્તાવું. ૨૦૬

પોતાના કરતાં મોટી ઉંમરના ગુરુપુત્ર સામે પણ ગુરુ જેવું જ વર્તન

શ્રેયસ્સુ ગુરુવદ્વૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોર્થેવ સ્વવન્ધુષુ ॥ ૨૦૭ ॥

શ્રેષ્ઠ (વિદ્યાવાન તથા તપસ્વી હોવા સાથે) આર્ય-મોટી
ઉંમરના પૂજ્ય ગુરુપુત્રો તેમ જ ગુરુનાં પોતાનાં સંબંધીઓ
સામે પણ નિત્ય ગુરુની પેઠે જ વર્તાવું. ૨૦૭

નાનો છતાં વિદ્યાવાન ગુરુપુત્ર ગુરુ જેવા

વાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ।

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

ગુરુનો પુત્ર, બાળક હોય, સરખી ઉંમરનો હોય કે યજ્ઞ-
કાર્યોમાં પોતાનો શિષ્ય હોય, છતાં જો તે (વેદ) ભણાવી શકે
તેવો (સમર્થ) હોય, તો તે ગુરુના જેવા જ માનને યોગ્ય છે.

છતાં ગુરુની જેમ ગુરુપુત્રનું શું ન થઈ શકે ?

ઉત્સાદનં ચ માત્રાણાં સ્થાપનોન્નિષ્ઠમોજને ।

ન કુર્યાદ્ ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્વાવનેજનમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તોપણ તે ગુરુપુત્રના શરીરના અવયવોને પોતે ચોળવા
નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ, તેનું એકું ખાવું નહિ અને
તેના પગ ધોવા નહિ. ૨૦૯

કયા વર્ણની ગુરુપત્ની ગુરુ જેવી ?

ગુરુવત્પ્રતિપૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વર્ણા ગુરુયોપિતઃ ।

અસર્વર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્થાનામિવાદનૈઃ ॥ ૨૧૦ ॥

ગુરુપત્ની ગુરુના વર્ણની હોય, તો તેનું ગુરુની જેમ

પૂજન કરવું; પણ તે જો બીજા વર્ણની હોય, તો તેની સામે માત્ર જિજ્ઞાસા થઈ વંદન વડે જ સત્કાર કરવો. ૨૧૦

શુરુપત્નીનું કથું કામ ન કરાય ?

અમ્યક્ષનં સ્નાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ।

શુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કૈશાનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

શુરુપત્નીને તેજ વગેરે ચોળવાં નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ, તેનાં અંગોની ચંપી કરવી નહિ, તેમજ તેના ઢશને શણગારવા નહિ. ૨૧૧

જીવાન શુરુપત્નીનો ચરણસ્પર્શ પણ ન કરાય .

શુરુપત્ની તુ યુવતિર્નામિવાઘેહ પાદયોઃ ।

પૂર્ણવિંશતિવર્ષેણ ગુણદોષૌ વિજાનતા ॥ ૨૧૨ ॥

ગુણદોષ જાણનાર અને પૂરાં વીસ વર્ષના (જીવાન) શિષ્યે, જીવાન શુરુપત્નીને ચરણસ્પર્શ કરી વંદન કરવું નહિ. ૨૧૨
શ્રીઓથી સાવધ રહેવું

સ્વમાવ ઇષ નારીણાં નરાણામિદ દૂષણમ્ ।

અતોડર્યાન્ન પ્રમાદ્યન્તિ પ્રમદાસુ વિપશ્ચિતઃ ॥ ૨૧૩ ॥ ✓

આ લોકમાં પુરુષોને (શણગાર-ચોળાઓથી) ખગાડવા, એ શ્રીઓનો સ્વભાવ છે; આ કારણથી વિદ્વાનો શ્રીઓ તરફ પ્રમાદી રહેતા નથી. (પણ સાવધ રહે છે.) ૨૧૩

અવિદ્વાંસમલં લોકે વિદ્વાંસમપિ વા પુનઃ ।

પ્રમદા છુત્પયં નેતું કામક્રોધવશાનુગમ્ ॥ ૨૧૪ ॥ ✓

કામ અને ક્રોધને વશ થનારા અવિદ્વાન કે વિદ્વાન પુરુષને પણ આ લોકમાં આડે માર્ગે લઈ જવા શ્રીઓ સમર્થ છે.

માતા, બહેન કે દીકરી હોય તોયે શું ?

માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો મવેત્ ।

વલ્લવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૧૫ ॥

માતા, બહેન કે દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ; કમકે ઇન્દ્રિયોના સમૂહ બળવાન છે; તે વિદ્વાનને પણ (અવળે માર્ગે) ખેંચી જાય છે. ૨૧૫

કામં તુ ગુરુપત્નોનાં સુવતીનાં યુવા મુવિ ।

વિધિવદ્વન્દનં કુર્યાદસાવદમિતિ ગ્રુવન્ ॥ ૨૧૬ ॥

માટે જુવાન શિષ્યે જુવાન ગુરુપત્નીને 'હું અમુક છું' એમ કહી, જમીન ઉપર લાંબા થઈ, (ચરણસ્પર્શ કર્યા વિના જ) વિધિપૂર્વક ભલે પ્રણામ કરવા. (પણ અડકવું તો નહિ જ.)

ગુરુપત્નીને ચરણસ્પર્શ કરી વંદન કયારે કરાય ?

વિપ્રોપ્ય પાદગ્રહણમન્વહં ચામિવાદનમ્ ।

ગુરુદારેષુ કુર્વીત સતાં ધર્મમનુસ્માન્ ॥ ૨૧૭ ॥

પરદેશથી આવીને (જુવાન) શિષ્યે (પણ) ગુરુપત્નીનો ચરણસ્પર્શ કરવો અને સત્પુરુષોના ધર્મનું સ્મરણ રાખી દરરોજ (જમીન ઉપર શિર ઢાળી) તેને પ્રણામ કરવા. ૨૧૭

એવી ગુરુસેવાનું ફળ

યથા સ્વનન્દ્રિયત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂણુરધિગચ્છતિ ॥ ૨૧૮ ॥

ઠાઠાળીથી ખોદતો માણસ જમ પાણી મેળવે છે, તેમ સેવા કરતો શિષ્ય ગુરુમાં રહેલી વિદ્યા મેળવે છે. ૨૧૮

બ્રહ્મચારીના ત્રણ પ્રકાર

મુળ્હો વા જટિલો વા સ્વાદયવા સ્થાન્નિસ્વાજટઃ ।

નૈનં ગ્રામેડમિનિમ્લોચેત્સૂર્યો નામ્યુદિયાત્કચિત્ ॥ ૨૧૯ ॥

બ્રહ્મચારીએ માથે મુંડન[‡] કરાવવું અથવા જટા વધારવી અથવા માત્ર શિખાણી જટા રાખવી. એને ગામમાં ક્યારેય (ગદ્ગતમાં) સૂર્યાસ્ત ન થઈ જવો જોઈએ; તેમ જ (બંધી રહેતાં) સૂર્યોદય પણ ન થઈ જવો જોઈએ.* ૨૧૯

તેમ થઈ જાય તો તેણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું

તં ચેદમ્યુદિયાત્સૂર્યઃ શયાનં કામચારતઃ ।

નિમ્લોચેદ્વાપ્યવિજ્ઞાનાજ્વપન્નુાવસેદિનમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

છતાં જો તે બ્રહ્મચારી ઇચ્છા પ્રમાણે બંધી રહ્યો હોય અને તેવામાં સૂર્ય જોગી જાય અથવા ગામમાં હોય ત્યારેજ અજણતાં એટલે ગદ્ગતમાં સૂર્ય અસ્ત પામી જાય, તો તેણે એક[†] દિવસનો ઉપવાસ અને (ગાયત્રી) જપ કરવો. ૨૨૦

‡ મુંડન કરાવવું એટલે એટલી પણ ન રહેવા દેવી, એમ સમજવાનું નથી; એટલી તો રાખવી જ જોઈએ; કેમકે એટલી વિના તો સંધ્યા વગેરે કાર્ધ પણ વૈદિક કર્મ કરી શકાતું નથી.

* અહીં કહેવાનો ભાવ આ છે, કે બ્રહ્મચારીએ સવારમાંજ સૂર્યોદય પડેતાં અને સૂર્યાસ્ત પડેતાં કાળજી રાખી ગામની બહાર નીકળી જઈ જળાશય પર આનાદિ કરી સંધ્યાવંદન કરવા કદી ચૂકવું નહિ.

* જે દિવસે એવી જુદા થઈ હોય, તેના બીજે દિવસે ઉપવાસ તથા ગાયત્રીજપ કરવા અહીં જણાવ્યું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ અભિપ્રાયથી ગૌતમ કહે છે: 'સૂર્યામ્યુદિતો વ્રહ્મચારી તિષ્ઠેત્ ગદ્ગતમુજ્જાનોઽભ્યસ્તમિતચ રાત્રિ જાગન્ સાવિત્રીમ્-બ્રહ્મચારી સવારે ગામમાં જ બંધી રહી સૂર્યનો ઉદય થઈ જવા દે, તો તેણે એક દિવસ

એ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ લાગે
સૂર્યેણ હ્યભિનિર્મુક્તઃ શ્યાનોઽમ્યુદિતશ્ચ યઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણો યુક્તઃ સ્યાન્મહતૈનસા ॥ ૨૨૧ ॥

જે બ્રહ્મચારી (ભૂલમાં ગામની અંદર જ રહી) સૂર્યાસ્ત થવા દે અને (સવારે) 'સૂતો' રહી સૂર્યોદય થવા દે, છતાં (પૂર્વોક્ત) પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તો તે મહાપાપથી યુક્ત થાય. (અને નરકે જાય; માટે તેવાએ ઉપર દર્શાવેલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઈએ.) ૨૨૧

જાને સંધ્યા જરાજરા સમયે કરવી
આચમ્ય પ્રયતો નિત્યમુમે સંધ્યે સમાહિતઃ ।

શુચૌ દેશે જપહ્વ્યમુપાસીત યથાવિધિઃ ॥ ૨૨૨ ॥

તેણે સાવધાન રહી નિત્ય બેય સંધ્યા સમયે આચમન કરી, સ્થિરચિત્ત થઈ પવિત્ર સ્થાનમાં ગાયત્રીનો જપ જપતાં વિધિપૂર્વક સંધ્યોપાસન કરવું. ૨૨૨

શાસ્ત્રીય આચારો બધા પાળવા

યદિ હ્રી યથવરજઃ શ્રેયઃ કિંચિત્સમાચરેત્ ।

તત્સર્વમાચરેદ્યુક્તો યત્ર વાસ્ય રમેન્મનઃ ॥ ૨૨૩ ॥

(ગુરુગૃહે) જે ડોઠી સ્ત્રી અથવા શૂદ્ર (નાનેલ નોકર)

જમ્યા વિના-ઉપવાસી રહેવું; અને સાંજે ગદ્ગતમાં જ રહી ગામમાં જ સૂઈને અસ્ત થઈ જવા દે તો રાત્રે ગાયત્રીજપ કર્યા કરવો. ' આ ગૌતમવચનથી જો કે એમ જણાય છે, કે સૂર્યોદય થઈ જવા દે, તો તે જ દિવસે ઉપવાસ કરવો અને ગાયત્રીજપ કરવો અને જો સૂર્યાસ્ત થઈ જવા દે તો રાત્રે આવું નહિ અને જપ કર્યા કરવો; પણ મનુનો અભિપ્રાય એવો નથી. એ તો સ્પષ્ટ એમ જ સૂચવે છે, કે ખીજે જ દિવસે ઉપવાસી રહી જપ કર્યા કરવો. (કુલ્લક)

કંઈ પણ કલ્યાણકારી સદાચાર પાળતાં હોય, તે સર્વ આચારોમાં તત્પર રહી, બ્રહ્મચારીએ તે પાળવા અથવા ન (શાસ્ત્રીય) આચારમાં એનું મન સંતોષ પામતું હોય તે સદાચારો પાળવા.

ધર્માર્થકામ-ત્રયે ચ કલ્યાણરૂપ છે

ધર્માર્થાવુચ્યતે શ્રેયઃ કામાર્થો ધર્મ એવ ચ ।

અર્થ એવેહ વા શ્રેયસ્ત્રિવર્ગ इति तु स्थितिः ॥ ૨૨૪ ॥

કાઈક કહે છે કે, ધર્મ અને અર્થ કલ્યાણરૂપ છે; કાઈક કહે છે કે, કામ અને અર્થ જ કલ્યાણરૂપ છે; બીજાઓ કહે છે કે એકલો ધર્મ જ કલ્યાણરૂપ છે અને કાઈક કહે છે કે અર્થ એક જ આ લોકમાં કલ્યાણરૂપ છે; પણ ખરી રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ગ જ (પરસ્પર અનુકૂળ સેવ્યા હોય તો) કલ્યાણરૂપ છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય છે.† ૨૨૪

હરકોઈએ આચાર્ય આદિનું કદી અપમાન કરાય નહિ

આચાર્યश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ ૨૨૫ ॥

હરકોઈએ પોતે પીડા પામ્યો હોય તો ચે આચાર્ય, પિતા, માતા અને મોટાભાઈનું અપમાન કરવું નહિ અને બ્રાહ્મણે તો ખાસ કરી એમનું અપમાન કરવું નહિ. ૨૨૫

માતા, પિતા અને શુરુ કોણ છે ?

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ ૨૨૬ ॥

+ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે ચ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાને માટે એ ત્રણે કલ્યાણરૂપ છે; પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ તો મોક્ષને જ પરમ કલ્યાણરૂપ સમજવાનો છે, એમ આગળ કહેવાશે. (કુલ્લૂક)

આચાર્ય ધ્રુવની ભૂતિ છે, પિતા પ્રજાપતિની ભૂતિ છે, માતા પૃથ્વીની ભૂતિ છે અને પોતાનો ભાઈ પોતાના આત્માની જ ભૂતિ છે. (આમ તેઓ દેવતારૂપ છે, તેથી તેમનું અપમાન કરાય નહિ.) ૨૨૬

માતાપિતાનો બદલો વાળવો અશક્ય જ છે

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

માતાપિતા, બાળકોના જન્મ-હિંદર માટે જે ક્લેશ સહે છે, તેનો સંકટો વર્ષે પણ બદલો વાળી શકાતો નથી. ૨૨૭

માતા, પિતા અને ગુરુને સંતોષવાથી જ તપ સફળ.

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

તે માતાપિતા તથા આચાર્યનું સર્વકાળે પ્રિય કરવું; ક્રમિક એ ત્રણેય સંતુષ્ટ થાય છે તો જ સર્વ તપનું ફળ સારી રીતે પામી શકાય છે. ૨૨૮

એ ત્રણેની સેવા એ શ્રેષ્ઠ તપ

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैर्मन्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

એ ત્રણેની સેવા, એ શ્રેષ્ઠ તપ કહેવાય છે; અને તેમની સંભાન વિના બીજો ધર્મ પણ આચરવો નહિ; ૨૨૯

એ ત્રણેનું માહાત્મ્ય

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

કારણકે તેઓ જ ત્રણ લોકરૂપ, તેઓ જ ત્રણ આશ્રમો-
રૂપ, તેઓ જ ત્રણ વેદોરૂપ અને તેઓ જ ત્રણ અગ્નિરૂપ (શાસ્ત્રો-
માં) કહેવાયાં છે. ૨૩૦

પિતા वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

ગુસ્તાહવનીયસ્તુ સાગ્નિવ્રેતા ગરીયસી ॥ ૨૩૧ ॥

પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ, માતા દક્ષિણ અગ્નિ અને ગુરુ
અહવનીય અગ્નિ રૂપ છે, એમ કહ્યું છે; આમ તે ત્રણેય અગ્નિ-
ઓ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩૧

એ ત્રણેની સેવાનું રૂળ

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजेयद्गृही ।

દીપ્યમાનઃ સ્વવપુષા દેવવદિવિ મોદતે ॥ ૨૩૨ ॥

જ ગૃહસ્થાશ્રમી આ ત્રણે [ની સેવા]માં સાવધાન રહે
છે, તે ત્રણેય લોકોને જીતે છે અને પોતાના દેહથી પ્રકાશમાન
થઈ દેવની જમ સ્વર્ગમાં આનંદ ભોગવે છે. ૨૩૨

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

ગુરુશુશ્રૂષયા ત્વેવં બ્રહ્મલોકં સમશ્રુતે ॥ ૨૩૩ ॥

મનુષ્ય માતાની ભક્તિથી આ લોકને, પિતાની ભક્તિથી
ચમ્પેના (સ્વર્ગ) લોકને અને ગુરુની ભક્તિથી બ્રહ્મલોકને
મેળવે છે. ૨૩૩

તેમની સેવા વિના બહુ વ્યર્થ

सर्वे तस्यादत्ता धर्मा यस्यैते त्रय आदत्ताः ।

અનાદત્તાસ્તુ યસ્યૈતે સર્વાસ્તસ્યાઽફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨૩૪ ॥

એ ત્રણેનો જ સત્કાર કરે છે, તે સર્વ ધર્મોનો સત્કાર કરે

છે; અને એ ત્રણેનો જ અનાદર કરે છે, તેની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૩૪

માટે નિત્ય તેમની સેવા જ કરવી

યાવત્ત્રયસ્તે જીવેયુસ્તાવન્નાન્યં સમાચરેત્ ।

તેષ્વેવ નિત્યં શુશ્રૂષાં કુર્યાત્પ્રિયહિતે રતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

તે ત્રણે જ્યાંસુધી જીવતાં હોય ત્યાંસુધી બીજું કંઈ જ ધર્માચરણ (સ્વતંત્રપણે-તેમની આજ્ઞા વિના) ન કરવું; કેવળ તેમનું પ્રિય અને હિત કરવામાં જ તત્પર રહી નિત્ય તેમની સેવા કરવી. ૨૩૫

તેમને બધું જણાવવું

તેષામનુપરોધેન પારશ્યં યદ્યદાચરેત્ ।

તત્તન્નિવેદયેત્તેભ્યો મનોવચનકર્મભિઃ ॥ ૨૩૬ ॥

તેમના (સેવનનો) વિરોધ (કર્યા) વિના મન, વચન અને કાયાથી જ જ પારશ્વૈકિક ધર્મ (તેમની આજ્ઞાથી પોતે) આચરે, તે તે ('મેં' અમુક કંઈ' છે' એમ પાછળથી) તેમને જણાવવાં. ૨૩૬

એમની સેવા એ જ પરમ ધર્મ

ત્રિષ્વેતેષ્વિતિકૃત્યં દિ પુરુષસ્ય સમાપ્યતે ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ૨૩૭ ॥

એ ત્રણેના (સેવનમાં) પુરુષનાં સર્વ કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે; એ જ સાક્ષાત્ પરમ ધર્મ છે; બીજા તો ઉપધર્મ કહેવાય છે.

વિદ્યા, ધર્મ અને ઉત્તમ સ્ત્રી ગમે ત્યાંથી લેવાય

શ્રદ્ધધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદીતાવરાદપિ ।

અન્યાદપિ પરં ધર્મં સ્ત્રીરત્નં હુક્કુલાદપિ ॥ ૨૩૮ ॥

શ્રદ્ધાળુ થઈ ને શુભવિદ્યા શદ્ર પાસેથી પણ લેવી; તેમ જ પરમધર્મ (આત્મજ્ઞાન) આંડાણ પાસેથી પણ લઈ લેવાય અને હીન કુળમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રી સ્વીકારી લેવી. ૨૩૮

ખીજું ક્યું ક્યાંથી પણ લઈ લેવું?

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ સુમાપિતમ્ ।

અમિત્રાદપિ સદ્વૃત્તમમેધ્યાદપિ કાશ્ચનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

ઝેરમાંથી પણ અમૃત લઈ લેવું, બાળક પાસેથી પણ હિતવચન ગ્રહણ કરવું, શત્રુ પાસેથી પણ સદ્વર્તન લેવું અને અપવિત્ર સ્થાનેથી પણ સોનું લઈ લેવું. ૨૩૯

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં સુમાપિતમ્ ।

વિવિધાનિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૨૪૦ ॥

સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, હિતવચન અને જાતજાતની કલાઓ—સર્વની પાસેથી લઈ લેવાં. ૨૪૦

આપત્તિ સમયે મને તે પાસે બજાય

અગ્રાહ્યનાદધ્યયનમાપત્કાલે વિધીયતે ।

અનુવ્રજ્યા ચ શુશ્રૂષા યાવદધ્યયનં ગુરોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ ન હોય, તેની પાસેથી પણ આપત્તિના સમયે અધ્યયન કરવું. તે ગુરુ પાસે જ્યાંસુધી અધ્યયન આણતું હોય, ત્યાંસુધી તેને અનુસરવું અને તેની સેવા કરવી. ૨૪૧

+ આપત્તિ વખતે બ્રાહ્મણ અધ્યાપક ન મળે, તો દક્ષિણ પાસે અને તે ન મળે તો વૈશ્ય પાસે પણ બજવું અને તેમની સેવા કરવી; છતાં તેની સેવામાં તેના પગ ધોવા, તેનું એંડું ખાવું-વગેરે તો ન જ કરાય; આ દારણે જ મૂળમાં 'અનુવ્રજ્યા' શબ્દને સેવાના વિશેષરૂપે મૂક્યો છે. તેવા દક્ષિણ કે વૈશ્ય ગુરુને બજતર આણતું હોય

ગુરુદક્ષિણા આપન

ન પૂર્વ ગુરુવે કિંચિદુપકુર્વોત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંસ્તુ ગુરુનાડઙ્ગસઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાદરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

ધર્મ જાણનાર ધ્રુવચારીએ (અધ્યયનની સમાપ્તિ) પહેલાં ગુરુનો કંઈ (દક્ષિણા વગેરેથી ખાસ) હિપકાર કરવો નહિ; પરંતુ (અધ્યયન સમાપ્ત કરી) સમાવર્તન સંસ્કાર માટે સ્નાન કરે, તે વેળા ગુરુની આજ્ઞા થાય, તો તેણે શક્તિ પ્રમાણે ગુરુ માટે ધન લાવી આપવું. ૨૪૫

* ગુરુનો કંઈ હિપકાર કરવો જોઈએ, એવો ધર્મ સમજીને હિપકાર કરવા છાજે, તેને માટે આ સૂચન છે. જે નૈષ્ઠિક ધ્રુવચારી તરીકે જીવનભર ગુરુગૃહે રહેવાનો હોય, તેને તો સમાવર્તન નિમિત્તે સ્નાન કરવાનો સંભવ જ નથી. જે બચ્ચી લીધા પછી સમાવર્તન માટે સ્નાન કરવા છાજીને હોય, તેવા ધ્રુવચારીએ અધ્યયન પૂરું કર્યા પહેલાં ગુરુને દક્ષિણા વગેરે લાવી આપવાની ખાસ જરૂર નથી; છતાં તેને અનાયાસે કંઈ ધન કે વસ્તુ વગેરે જો મળી આવે, તો તેનું ગુરુને દાન કરી દેવામાં હરકત પશુ નથી. આ અભિપ્રાયથી આપરતંજ સમાવર્તનના સ્નાન પહેલાં પણ ગુરુને દાન કરવા કહે છે: 'યદન્યાનિ દ્રવ્યાણિ યથાલગ્નપદ્ધરતિ દક્ષિણા એવ તાઃ મ એવ દ્રવ્યચાગ્નિણો યજ્ઞો નિત્યવ્રતમ્—જે કંઈ દ્રવ્ય પોતાને અનાયાસે મળી આવે, તે ધ્રુવચારીએ ગુરુને આપી દેવું, એ જ તેણે દક્ષિણા આપી ગણાય છે, એ જ તેણે યજ્ઞ કર્યો મનાય છે અને એ જ તેણે નિત્યવ્રત કહ્યું ગણાય છે.' અને અધ્યયન પૂરું થઈ ગયા પછી પોતે જ્યારે સમાવર્તન નિમિત્તે સ્નાન કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તો ગુરુની આજ્ઞા થતાં તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અથવા ધનવાનો પાસે માગીને પણ ગુરુ માટે અવરજ દક્ષિણાનું ધન લાવી આપવું જોઈએ. (વૃન્દાવન)

દક્ષિણાથી ગુરુને પ્રસન્ન કરવા

ક્ષેત્રં દિરણ્યં ગામશ્ચં છત્રોપાનદમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરુવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥ ૨૪૬ ॥

ખેતર, ધર, સોતું, ગાય, ઘોડો, છત્રી, પગરખાં, આસન,
ધાન્ય, શાક અને વસ્ત્રો* ગુરુને આપી તેમને પ્રસન્ન કરવા.

ગુરુના મરણ પછી તેમના કુટુંબ તરફ તેવું જ વર્તન રાખવું

આચાર્યે તુ खलु પ્રેતે ગુરુપુત્રે ગુણાન્વિતે ।

ગુરુદોરે સપિણ્ડે વા ગુરુવદ્વત્તિમાચરેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

આચાર્ય મરણ પામ્યા હોય, તો ગુણવાનું ગુરુપુત્ર, ગુરુ
પત્ની અથવા તેમના સપિંડીઓ તરફ ગુરુના જેવું જ
વર્તન રાખવું. ૨૪૭

ગુરુનું કાર્ધ જ ન રહ્યું હોય તો તેમને ઘેર જ જીવન પૂરું કરવું

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुज्जानोऽमिशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ ૨૪૮ ॥

એમાંનું કાર્ધ પણ હયાત રહ્યું ન હોય, તો શિષ્યે ગુરુનાં
સ્થાન તથા આસનમાં રહેવું અને ગુરુના અગ્નિની સેવામાં

* જો શક્તિ હોય તો આ બધુંયે ગુરુને આપવું; પણ
જેટલું બધું આપવાની શક્તિ ન હોય તો છત્રી અને પગરખાં
પણ આપવાં; જો એ પણ આપવાની શક્તિ ન હોય તો છેવટે
શાક પણ લાવી આપવું. લઘુહારીત કહે છે: 'एकमप्यक्षरं यस्तु
गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद् दत्त्वा चानृणी
भवेत्-शिष्यने गुरु એક પણ અક્ષર શીખવે, તેનો બદલો વાળવા
પૃથ્વી પર જેટલું દ્રવ્ય છે, તે બધું આપી દે, તો યે શિષ્ય ગુરુનો
દેવાદાર મટતો નથી; અર્થાત્ વિદ્યાગુરુને જેટલું આપે તેટલું
એણું જ છે.' (કુલ્લુક)

રહી પોતાનો દેહ સફળ કરવો. ૨૪૮

અખંડ બ્રહ્મચર્યનું ફળ

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

સ ગચ્છત્યુત્તમસ્થાનં ન ચેદાજાયતે પુનઃ ॥ ૨૪૯ ॥

જે બ્રાહ્મણ એમ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને આ લોકમાં ફરી જન્મતો નથી. ૨૪૯

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥

ઈતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તિતામાં અધ્યાય ૨ ને સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ ને

નેષ્ટિક સિવાયના બ્રહ્મચારીએ ગુરુગૃહે ક્યાંસુધી રહેવું? .

पट्त्रिंशदाद्विकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

તદધિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મચારીએ ગુરુકુળમાં ત્રણે વેદના અધ્યયન માટેનું વ્રત છત્રીસ વર્ષ અથવા અઠ્ઠાર વર્ષ અથવા નવ વર્ષ અથવા વેદાધ્યયન પૂરું થાય ત્યાંસુધી પાળવું.* ૧

વેદાધ્યયન પૂર્ણ કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥ ૨ ॥

* નેષ્ટિક (આજીવન) બ્રહ્મચારીએ તો ગુરુકુળમાં જ રહી જીવન પૂરું કરવાનું હોય છે; પણ 'ઉપકૃત્વીજીક' (એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ સુધી બ્રહ્મચારી રહેનાર) માટે અવધિવાળું બ્રહ્મચર્ય જણાવ્યું છે.

જેણે અખંડ પ્રજાયર્થે પાઞ્ચ હોય એવા પ્રજાચારીએ
અનુક્રમે ત્રણ, બે અથવા એક વેદ સર્ણી લીધા પછી ગૃહસ્થા-
શ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. ૨

ગૃહસ્થાશ્રમ પહેલાંનો વિધિ

તં પ્રતીતં સ્વધર્મેણ બ્રહ્મદાયદરં પિતુઃ ।

સુગ્વિજં તત્પ આસીનમર્હયેત્પ્રથમં ગવા ॥ ૩ ॥

સ્વધર્મ પાલનથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અને પિતા અથવા પિતા-
૩૫ આચાર્ય પાસેથી વેદરૂપી વારસો લાવનારા તે પ્રજાચારીને
વિવાહની પહેલાં (પિતા કે આચાર્ય) આસન ઉપર બેસાડી
પુષ્પની માળા પહેરાવી, મધુપકંવિધિથી તેનું પૂજન કરવું. ૩

સ્નાન-સમાવર્તન ક્યાં પછી પરણવું

ગુરુણાનુમતઃ સ્નાત્વા સમાવૃત્તો યથાવિધિ ।

ઉદ્બહેત દ્વિજો માર્યા સર્વર્ણા લક્ષણાન્વિતામ્ ॥ ૪ ॥

ગુરુએ સંમતિ આપેલા દ્વિજ વિધિ પ્રમાણે સ્નાન તથા
સમાવર્તન કરી, પોતાના સમાન વર્ણની અને ઉત્તમ લક્ષણ-
વાળી કન્યા પરણવી. ૪

કેવી કન્યા ઉત્તમ ગણાય ?

અસપિન્દા ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતુઃ ।

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દાર્કર્મણિ મૈથુને ॥ ૫ ॥

જે માતાપક્ષે સપિંડી ન હોય, તેમ જ પિતાપક્ષે સગોત્રી
ન હોય તે કન્યા દ્વિજવર્ણને પત્નીનાં ધર્મકાર્યો માટે તેમ જ
પ્રજોત્પાદન અર્થે ઉત્તમ ગણાય છે. ૫

દશ કુળનો વિવાહમાં ત્યાગ

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજાવિધનધાન્યતઃ ।

સ્ત્રીસંબંધે દશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જयेत् ॥ ૬ ॥

દીનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચન્દો રોમશર્શસમ્ ।

ક્ષમ્યામયાવ્યપસ્મારિમિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ ૭ ॥

ગાય, બકરાં, ઘેટાં, ધન અને ધાન્યથી મહાસમૃદ્ધ હોય, તોય આ દશ કુળો સ્ત્રીસંબંધમાં ત્યજી દેવાં પ્રિયતકર્માદિ સંસ્કાર વિનાનાં, પુરુષ પ્રજા વિનાનાં, વેદાધ્યયનરહિત, ખૂબ રૂંવાટાવાળાં, તેમજ હરસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, વાર્ધ, સર્વદ કાદ અને ગણત કાદ, એ રોગવાળાં. ૬, ૭

૬વી કન્યા ન પરભ્રૂતી ?

નોદ્દેલ્કવિલાં કન્યાં નાધિકાર્ણીં ન રોગિણીમ્ ।

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન પિદ્ધલામ્ ॥ ૮ ॥

ખરિયા વાળવાળી, અધિક અંગવાળી, રોગવાળી, રૂંવાટાં વિનાની, તેમજ અતિશય રૂંવાટાંવાળી, બહુ જ યોસથી અને માંજરી આંખવાળી કન્યા પરભ્રૂતી નહિ. ૮

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનામ્નીં નાન્ત્યર્વેતનામિકામ્ ।

ન પશ્યદ્દિષ્ટેષ્વનામ્નીં ન ચ મીયગનામિકામ્ ॥ ૯ ॥

નક્ષત્ર, વૃક્ષ, નદી, રહેઝ, પર્વત, પહાડી, સર્પ અને દાસનાં નામની તેમજ બપોંઠર નામવાળી કન્યા પરભ્રૂતી નહિ. ૯

[નાનિષ્ણટાં નાનિકૃષ્ણાં ન દીપ્તાં નાનિશમનામ્ ।

યયોપિકાં નાંગદીનાં ન મેષેરુદ્ધવિષામ્ ।

પૂળી જાડી, ખૂબ ફળવાળી, સાંચી, હીંગળી, મોટી ડંખરની,

ખોડખાંપણવાળી અને કળિયો પસંદ કરનારી કન્યા પરણવી નહિ.]

કેવી કન્યા પરણવી ?

અવ્યક્તાર્જી સૌમ્યનામ્નીં હંસવારણગામિનીમ્ ।

તનુલોમકેશદશનાં મૃદ્વક્ત્રીમુદ્વદેત્સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

ખોડખાંપણ વગરનાં અંગવાળી, સૌમ્ય નામવાળી, હંસ અને હાથીના જેવી ચાલવાળી, ઝીણા રૂંવાંટાંવાળી, પાતળા વાળવાળી, નાના દાંતવાળી અને ઠામળ અંગવાળી કન્યા પરણવી. ૧૦

કેવી કન્યા ન પરણવી ?

યસ્યાસ્તુ ન મવેદ્ભાતા ન વિજ્ઞાયેત વા પિતા ।

નોપયચ્છેત તાં પ્રાજ્ઞઃ પુત્રિકાધર્મશક્ત્યા ॥ ૧૧ ॥

જેને શાઈ ન હોય અથવા જેના પિતા સંબંધે ખબર ન હોય, એવી કન્યાને પુદ્ધિમાન પુરુષે પુત્રિકાધર્મની શંકાને લીધે ન પરણવી. ૧૧

ધર્મકાર્યો માટે સમાન વર્ણની જ પત્ની શ્રેષ્ઠ

સવર્ણાડ્યે દ્વિજાતીનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશો વરાઃ ॥ ૧૨ ॥

પત્ની માટેના ધર્મકાર્ય સારુ દ્વિજવર્ણી માટે પ્રથમ સમાન વર્ણની જ પત્ની શ્રેષ્ઠ છે; પણ કામનાના કારણે બીજા વિવાહો કરવા જેઓ તૈયાર હોય તેવા પુરુષોની આ નીચે કહેવાતી

* પુત્રિકાધર્મ અથવા પુત્રિકાકરણ એટલે પુત્રીને જે પુત્ર થાય, તેને પુત્રીનો પિતા બોલે છે.

સ્ત્રીને પરણનારો બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે, શૌનકનો મત છે, કે શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરનારો ક્ષત્રિય પતિત થાય છે અને ભૃગુનો મત છે, કે શૂદ્ર સ્ત્રીમાં સંતાન ઉત્પન્ન થવાથી વૈશ્ય પતિત થાય છે. ૧૬

શૂદ્રાં શયનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોમતિસ્મ ।

જનયિત્વા સુતં તસ્યાં બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥ ૧૭ ॥

શૂદ્ર સ્ત્રીને (પરણી) પથારીમાં ચડાવી (પત્ની તરીકે તેની સાથે વિધાયભોગ કરી) બ્રાહ્મણ, અધોગતિ પામે છે અને તેમાં પુત્ર પેદા કરીને તો તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણપણાથી જ બ્રહ્મ થાય છે. ૧૭

દૈવપિતૃયાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશ્નન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગં સ ગચ્છતિ ॥ ૧૮ ॥

જેને ત્યાં દેવ, પિતૃ અને અતિથિ સંબંધીનાં કાર્યો, તે શૂદ્ર સ્ત્રીના મુખ્યપણા હેઠળ ચતાં હોય, તેના અન્નને પિતૃઓ અને દેવો જમતા નથી અને તે સ્વર્ગે જતો નથી. ૧૮

વૃષલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યાં ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

જેણે શૂદ્ર સ્ત્રીનો અધરરસ પીધો હોય, જેણે તેના શ્વાસો-અશ્વાસ લઈ પોતાને ખરાબ કર્યો હોય અને જેણે તે સ્ત્રીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તેને માટે (શુદ્ધિનું) કાર્ય પ્રાયશ્ચિત જ નથી. ૧૯

આઠ વિવાહો

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં પ્રેત્ય ચેહ દિતાહિતાન્ ।

અણ્ણવિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિબોધત ॥ ૨૦ ॥

આરે વર્ણ માટે આ લોક અને પરલોકમાં હિત તથા અહિત
 ૧ કરનારા આઠ પ્રકારના આ સ્ત્રી-વિવાહો તમે ટૂંકમાં સાંભળો. ૨૦
 આઠ વિવાહોનાં નામ

બ્રાહ્મો દૈવસ્તયૈવાર્પઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાઽસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્પ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને
 આઠમો અધમ પૈશાચ વિવાહ છે. ૨૧

કયો વિવાહ ધાર્મિક, અધાર્મિક વગેરે

યો यस્ય ધર્મ્યો વર્ણસ્ય ગુણદોષૌ ચ यस્ય યૌ ।

તદ્વઃ સર્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રસવે ચ ગુણાગુણાન્ ॥ ૨૨ ॥

જે વર્ણ માટે જે વિવાહ ધર્મયુક્ત છે, જે વિવાહના જે
 ગુણદોષો છે, તેમ જ જે વિવાહની સંતતિના જે ગુણઅવગુણો
 છે, તે બધું હું તમને કહું છું: ૨૨

પઢાનુપૂર્વ્યા વિપ્રસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોઽવરાન્ ।

વિદુશ્શુદ્રયોસ્તુ તાનેવ વિદ્યાદ્ધર્મ્યાનરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રાહ્મણો માટે અનુક્રમે પહેલા છ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે,
 ક્ષત્રિયો માટે એ છમાંના પાછલા ચાર ધર્મયુક્ત છે અને વૈશ્યો
 તથા શૂદ્રો માટે રાક્ષસવિવાહ સિવાયના બાકીના આસુર, ગાંધર્વ
 અને પૈશાચવિવાહો ધર્માતુરૂળ છે. ૨૩

કયા વિવાહ કયા વર્ણ માટે શ્રેષ્ઠ ।

ચતુરો પ્રાક્ષણસ્યાધાન્પ્રશસ્તાન્કવયો વિદુઃ ।

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્યૈકમાસુરં વૈશ્યશુદ્રયોઃ ॥ ૨૪ ॥

બ્રાહ્મણો માટે પહેલા ચાર વિવાહો, ક્ષત્રિયો માટે એક

રાક્ષસ વિવાહ અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રો માટે આસુરવિવાહને પાંડિતો શ્રેષ્ઠ માને છે. ૨૪

કયો વિવાહ ન કરાય ?

પન્થાનાં તુ ત્રયો ધર્મ્યો દ્વાવધર્મ્યો સ્મૃતાવિદ્ ।

પૈશાચઆસુરશ્ચૈવ નં કર્તવ્યૌ કદાચન ॥ ૨૫ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં પાંછલા પાંચ વિવાહોમાં આગલા ત્રણ વિવાહ ધર્મયુક્ત અને પાંછલા બેને અધર્મયુક્ત કહ્યા છે; તેથી આસુર અને પૈશાચવિવાહ કદી કરવા નહિ. ૨૫

ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુક્ત વિવાહ કયા ?

પૃથક્પૃથક્વા મિશ્રૌ વા વિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યૌ ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વે કહેલા જુદાજુદા તથા મિશ્ર જે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહો છે, તે ક્ષત્રિયો માટે ધર્મયુક્ત કહ્યા છે. ૨૬

બ્રાહ્મ વિવાહ

આન્ધ્રાઘ ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ।

આહુય દાનં કન્યાયા ગ્રાહ્યો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

વેદસંપન્ન અને સદાચારી વરને બોલાવી, વરકન્યા બનેને વસ્ત્રાભૂષણથી શણગારી તથા તેમને પૂજીને કન્યાતું જે દાન કરવું, તે ધર્મરૂપ બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય છે. ૨૭

દૈવ વિવાહ

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગ્સ્વિજે કર્મ કુર્વતે ।

અલંકૃત્ય સુતાદાનં દૈવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૮ ॥

આરંભેલા યજ્ઞમાં સારી રીતે કર્મ કરનાર યાજ્ઞિક બ્રાહ્મ

ણને, શણગારેલી કન્યાનું જ દાન કરવું, તે ધર્મરૂપ દેવવિવાહ કહેવાય છે. ૨૮

આર્ષ વિવાહ

एकं गोमिश्रुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

કન્યાપ્રદાનં વિધિવદાર્ષો ધર્મઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વર પાસેથી યાગાદિ ધર્મ આટે એક ગાય તથા એક બળદનું એક જોડકું અથવા બે જોડ લઈ વિધિપૂર્વક જ કન્યાદાન કરાય છે, તેને ધર્મરૂપ આર્ષ વિવાહ કહે છે. ૨૯

પ્રાજાપત્ય વિવાહ

सहोमौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुमाम्य च ।

કન્યાપ્રદાનમમ્યર્ચ્ય પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

‘તમે બેય સાથે રહી ધર્માચરણ કરો’ એવું વચન કહી, સંતકારીને જ કન્યાદાન કરાય છે, તે પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. ૩૦

આસુર વિવાહ

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

કન્યાપ્રદાનં સ્વાચ્છન્દ્યાદાસુરો ધર્મ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કન્યાને તેમ જ તેનાં સગાંવહાલાંને શક્તિ અનુસાર દ્રવ્ય આપી, જ સ્વેચ્છા પ્રમાણે કન્યાદાન લેવાય છે, તેને આસુર-વિવાહ કહે છે. ૩૧

ગાન્ધર્વ વિવાહ

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

ગાન્ધર્વઃ સ તુ વિજ્ઞેયો મૈથુન્યઃ કામસંમવઃ ॥ ૩૨ ॥

વર અને કન્યાની પરસ્પરની ઇચ્છાથી તેમનો જ પરસ્પર

સંયોગ થાય છે, તેને કામવાસનાથી યનારો અને (કુવળ) મૈથુન માટેનો ગાંધર્વ વિવાહ જાણવો. ૩૨

રાક્ષસ વિવાહ

હત્વા હિત્વા ચ મિત્વા ચ ક્રોશન્તીં દદતીં ગૃહાત્ ।

પ્રસહ્ય કન્યાદરણં રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કન્યાપક્ષના માણસોને મારી, કાપી તથા ભાંગફેડ કરી રડતીકકળતી કન્યાને ધરમાંથી ને બળાત્કારે હરી લેવી, તેને રાક્ષસ વિવાહ કહે છે. ૩૩

પૈશાચ વિવાહ

સુતાં મત્તાં પ્રમત્તાં વા રહો યત્રોપગચ્છતિ ।

સ પાપિષ્ઠો વિવાહાનાં પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૩૪ ॥

હાથતી, -કેદ્દમાં પડેલી અથવા બેભાન થયેલી કન્યાને એકાંતમાં ને ભોગવવી, તે વિવાહોમાં અત્યંત પાપી અને અધમ આઠમો પૈશાચ વિવાહ છે. ૩૪

આહરણે માટે ત્રેપ્ત વિવાહ

અદ્ધિરેવ દ્વિજાઙ્ગ્યાણાં કન્યાદાનં વિશિષ્યતે ।

ઈતરેષાં તુ વર્ણનામિતરેતરકામ્યયા ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણોએ જળ આપીને જ કન્યાદાન કરવું, એ ઉત્તમ છે; બીજા વર્ણવાળાઓ તો પરસ્પરની ઇચ્છા પ્રમાણે (કુવળ વાણીથી અથવા જળ આપીને પણ) કન્યાદાન કરી શકે છે. ૩૫

પૂર્વોક્ત વિવાહોના ગુણ

યો યસ્યાં વિવાહાનાં મનુના કીર્તિતો ગુણઃ ।

સર્વં શૃણુત તં વિપ્રાઃ સર્વં કીર્તયતો મમ ॥ ૩૬ ॥

એ વિવાહોમાં જના જે ગુણ મનુષ્યે કહ્યા છે, તે સર્વ હું
તમને કહું છું; હે બ્રાહ્મણો ! તે બધું તમે સાંભળો. ૩૬

બ્રાહ્મવિવાહના ગુણ

દશ પૂર્વાન્પરાન્વંશયાનાત્માનં ચૈકવિંશકમ્ ।

બ્રાહ્મીપુત્રઃ સુકૃતકૃન્મોચયેદેનસઃ પિતૃન્ ॥ ૩૭ ॥

બ્રાહ્મ વિવાહથી થયેલો પુણ્યકારી પુત્ર દશ પૂર્વના પિતૃ-
ઓ, દશ પછીના વંશજોને તેમજ એકવીસમા પોતાને પાપથી
છોડાવે છે. ૩૭

દૈવ, આર્ષ તથા બ્રાહ્મપત્ય વિવાહના ગુણ

દૈવોઢજઃ સુતચૈવ સસ સસ પરાવરાન્ ।

આર્ષોઢજઃ સુતસ્ત્રીન્સ્ત્રીન્પદ્પદ્ કાયોઢજઃ સુતઃ ॥ ૩૮ ॥

દૈવવિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલીપાછલી સાતસાત
પેઢીઓને, આર્ષ વિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલીપાછલી ત્રણત્રણ
પેઢીઓને, તેમજ બ્રાહ્મપત્યવિવાહથી જન્મેલો પુત્ર આગલી-
પાછલી છછ પેઢીઓને પાપથી છોડાવે છે. ૩૮

બ્રાહ્મ આદિ પદ્ધતિ ચાર વિવાહોમાં જ સંતતિ સારી જન્મે

બ્રાહ્મણાદિષુ ત્રિવાદેષુ ચતુર્ષ્વેવાનુપૂર્વશઃ ।

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંમતાઃ ॥ ૩૯ ॥

બ્રાહ્મ આદિ અનુક્રમે ચાર વિવાહોમાં જ સજ્જનોને

માન્યએવા બ્રહ્મવર્ચસ્વી પુત્રો જન્મે છે. ૩૯

રૂપસત્ત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાસમોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

વળી તે પુત્રો ૩૫, પરાક્રમ અને ગુણથી યુક્ત; ધનવાન,

યશસ્વી, પૂરા ભોગવાળા અને ધર્મિષ્ઠ થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

બાકીના વિવાહોમાં સંતતિ સારી ન થાય

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मवर्मद्विपः सुताः ॥ ४१ ॥

એ સિવાય બાકીના દુષ્ટ વિવાહોમાં ધાતકી, જૂઠાબોલા અને વેદધર્મનો દ્વેષ કરનારા પુત્રો જન્મે છે. ૪૧

માટે જ નિંદા વિવાહો ત્યજવા

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्निवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

અનિંદા સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી માણસોની અનિંદા પ્રજા જન્મે છે અને નિંદા સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી નિંદા પ્રજા થાય છે; આથી નિંદા વિવાહો છોડી દેવા. ૪૨

પાણિગ્રહણ તો સર્વ સ્ત્રીનું જ કરાય

पाणिग्रहणसंस्कारः सर्वणां सूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

પાણિગ્રહણ (હસ્તમેળાપ) નો સંસ્કાર તો સર્વ કન્યાના સંબંધમાં જ ઠહો છે; માટે અસર્વ કન્યા સાથેના લગ્નકર્મમાં આ નીચેનો વિધિ જાણવો: ૪૩

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दश ग्राह्या गृह्योत्कृष्टेवदेने ॥ ४४ ॥

પોતાનાથી અદિયાતા વર્ણના ગ્રાહણ પુરુષને પરણતી (વખને) ક્ષત્રિય કન્યાએ (ગ્રાહણના હાથમાં પકડેલ) બાણ, વૈશ્ય કન્યાએ પદાણો અને શદ્ર કન્યાએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો

અનુક્રમે ઝાલી રાખવાં. ૪૪

સ્ત્રીગમનનો સમય

ઋતુકાલામિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જં વ્રજેચ્ચૈનાં તદ્દૂષતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

સ્વપત્નીમાં જ તત્પર રહેતા પુરુષે સદા ઋતુકાલે જ સ્ત્રી-સંગ કરવો,† છતાં રતિની ઇચ્છાથી પણ તે (સ્ત્રીને રાજી રાખવારૂપ, વ્રતવાળો પુરુષ, પર્વ સિવાયના દિવસે તેની પાસે (મૈથુન માટે) જઈ શકે છે. ૪૫

ઋતુકાળનું પ્રમાણ

ઋતુઃ સ્વામાવિકઃ સ્ત્રીणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ૪૬ ॥

૧૩૩ ને ઋતુકાળે પત્ની પાસે (મૈથુન માટે) ન જાય તો પરાશરઋષિ દોષ જતાવે છે : ‘ઋતુસ્નાતાં તુ યો માર્યા સચિદ્ધૌ નોપગચ્છતિ । ઘોરાયાં મૂળર્હિસાયાં પતવે નાત્ર સંશય-’જે પુરુષ ઋતુકાળે પહેલા ચાર દિવસ પછી નાહેલી પોતાની પત્ની પાસે જતો નથી, તેને બપોંકર બાળહત્યા લાગે છે, એમાં સંશય નથી.’ પરંતુ આ દોષ પોતાને ત્યાં સંતતિ ન જન્મી હોય તેને માટે જ સમજવાનો છે. આ ‘સ્ત્રીકૃતી અહીં’ આ પણ વિધિઓ સૂચવેલ છે : ‘ઋતાલુપેયાંદવ’-ઋતુકાળે પત્નીગમન કરવું જ’ ‘અન્યમાર્યા નોપગચ્છેત્’-પરસ્ત્રી પાસે કદી જવું નહિ’ અને ‘અનૃતાવપિ માર્યાપ્રીતયે ગચ્છેત્’-ઋતુકાળ વિના પણ પત્નીને ખુશ રાખવા તેની પાસે જવું. આ સંબંધે ગૌતમ કહે છે : ‘ઋતાલુપેયાંદ વૃત્તો ચ પર્વવર્જમ્’-ઋતુકાળે પત્ની પાસે જવું અને પર્વદિવસો છોડી ઋતુકાળ વિના પણ જવું’ યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે : ‘યયાત્રમી મવેદ્ધાપિ સ્ત્રીणां वरमनुस्मरन्’ અથવા સ્ત્રીઓને (વિશેષ કામવાસનાનું) વરદાન છે, એ જ્ઞાનમાં રાખી પુરુષે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પત્નીગમન કરવું.’ (કુન્દરૂ.)

શ્રીઓને (દર મહિને) સોળ રાતનો સ્વાભાવિક ઋતુકાળ કહ્યો છે; તેમાં (તેના સંબંધ માટે) સત્પુરુષોએ નિંદેલા અટકાવના આગલા ચાર દિવસો પણ સાથે ગણાય છે. ૪૬

ઋતુકાળની દશ રાત્રિઓ શ્રીગમન માટે ઉત્તમ

તાસામાઘાશ્વતસસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ।

ત્રયોદશી ચ શેપાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સોળમાં પહેલી ચાર રાતો અને અગિયારમી તથા તેરમી રાતો (શ્રીસમાગમ માટે) નિંદિત છે, બાકીની દશ રાતો ઉત્તમ છે. ૪૭

પુત્ર અને પુત્રી ક્યારે જન્મે ?

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

તસ્માદ્યુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્તેવે સ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

બેકી રાતે (શ્રીસંગ કરવાથી) પુત્રો જન્મે છે અને બેકીની રાતે પુત્રીઓ જન્મે છે; તેથી પુત્રની ઇચ્છાવાળાએ ઋતુકાળની બેકી રાતે જ શ્રીસંગ કરવો. ૪૮

પુમાનુંસોઽધિકે શુક્રે સ્ત્રી મન્વત્પધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેઽપુમાનુંસ્ત્રિયૌ વા ક્ષીણેઽલ્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

પુરુષનું વીર્ય વધારે હોય, તો પુરુષ; અને સ્ત્રીનું રજ વધારે હોય, તો સ્ત્રી જન્મે છે; પણ બંનેનાં વીર્ય તથા રજ સરખાં હોય તો નપુંસક જન્મે છે; અથવા સ્ત્રીપુરુષનું જોડકું જન્મે છે; વળી બંનેનાં વીર્ય તથા રજ સારવિનાનાં અથવા બોણાં હોય, તો બિલકું થાય છે—ગર્ભ રહેતો જ નથી. ૪૯

ପ୍ରାଚୀନତମ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କହେ 'ଶ୍ରୀ' ଶିଳା ଲିଖିତ ଏ 'ଶ୍ରୀ' ନାମ ସ୍ଥିତିରାଜ୍ୟ
କର୍ତ୍ତା ପ୍ରାଚୀନତମ ପ୍ରାଚୀନ-ନାମ ଏ ଦେବ ପ୍ରାଚୀନତମାଳୟ

आपं गीमिपुनं अकं कविद्विपुनं तव ।
अत्योत्तमं गीमिपुनं विद्वत्पुनं तव ॥ ५३ ॥

ኒካ ዴ ኪካ

[illegible][illegible]

የገዢው ስም

૧૫. જી સર્વોત્કર્ષ દેવોત્કર્ષ માર્ગે ૫ 'જી' હે મર્ત્ય વિદ્ય
 સર્વોત્કર્ષ ૫ પ્રકારે દેવોત્કર્ષ દુર્લભ : જી-૫ વિદ્ય મર્ત્ય વિદ્ય
 (૧૩૦૦ ૧૦૦૦ ૫૩) વિદ્ય-૫ દુર્લભ માર્ગે ૫૩૦૦ ૧૦૦૦

॥ ५९ ॥

ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଅଛି

[illegible]

!කිහින (හෙතෙම වූ හෙතෙම) ඉතාමත් ද 'ඉතාමත් ද
-ඉතාමත් ද !කිහින වන බවට එම !කිහින-පවුල

॥ ०५ ॥ एते एकैक एव पुनः कृतास्तु ।
एतेनैव विष्णुः प्रकृत्य विभक्त्य विभक्त्यः ।

ክፍል ፩. ፍጥነትና ልማት

કહે છે; કેમકે થોડો કે ઘણો હોય તોપણ તે વિક્રયજ છે.”

કન્યાનું પદ્ધતિ-એ વિક્રય નથી

યાસાં નાદદત્તે શુલ્કં જ્ઞાતયો ન સ વિક્રયઃ ।

અર્હણં તત્કુમારીણામાનૃણસ્યં ચ કેવલમ્ ॥૫૪॥

જે કન્યાઓનું (વરપક્ષે પ્રેમથી આપેલું) ધન (પદ્ધતિ),
એ કન્યાઓનાં સગાંસંબંધીઓ પોતે લેતાં નથી, તે વિક્રય
નથી; એ તો કન્યાનો કેવળ સત્કાર અને તેના પર દયા કરી
ગણાય છે. ૫૪

સર્વ સંબંધીઓએ કન્યાઓનો સત્કાર કરવો

પિતૃમિત્રાતૃમિત્રૈતાઃ પતિમિદેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ વહુ કલ્યાણમીપ્સુમિઃ ॥૫૫॥

પોતાનું ધણું કલ્યાણ ઇચ્છતા પિતા, ભાઈઓ, પતિઓ
તેમજ દિયરોએ તે કન્યાઓનો સત્કાર કરવો અને વસ્ત્રા-
ભૂષણોથી તેઓને શણગારવી. ૫૫

સ્ત્રીઓનું સન્માન જરૂરી છે

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તિત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૫૬॥

* આર્ષવિવાહમાં ગાયત્રગદ્ધતું જોડું વર પાસેથી લેવું એ
પણ એક જાતનો કન્યાવિક્રયજ છે, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે;
પણ એ મનુનો મત નથી; કારણકે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે એક
અથવા બે ગાયત્રગદ્ધતી જોડી જ માત્ર તેમાં લેવાની હોય છે અને
તે પણ આર્ષવિવાહની સિદ્ધિ માટે કરવાના યાગ માટે અથવા કન્યાને
આપી દેવા માટે જ લેવાની હોય છે, એટલે અહીં કેવળ ધર્મ માટે
જ ગાયત્રગદ્ધતું જોડું લેવાનું હોય છે, પણ કન્યાના પિતા વગેરેના
ઉપભોજ માટે નહિ, આવો પોતાનો મત મનુએ સૂચવ્યો છે. (કુલ્લક)

જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવો રમે છે; પણ જ્યાં તેઓ પૂજતી નથી, ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૫૬

જ્યાં સ્ત્રીઓ દુઃખી ત્યાં નાશ

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધતે તદ્વિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

જ્યાં પત્ની, ખહેન, દીકરી, દેરાણી, બેઠાણી, સાસુ, વહુ, નણંદ વગેરે સ્ત્રીઓ શોક કરે છે, તે કુળ ઝટ નાશ પામે છે; પણ જ્યાં તેઓ શોક કરતી નથી, તે જ કુળ હંમેશાં વધે છે. ૫૭

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યગ્રતિષૂજિતાઃ ।

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

સત્કાર ન પામેલી પત્ની, ખહેન આદિ સ્ત્રીઓ જે ઘરને શાપ આપે છે, તે ઘરે જર્ણુ^x કૃત્યાથી હણાયાં હોય, તેમ ચોતરફથી નાશ પામે છે. ૫૮

માટે સ્ત્રીઓને સત્કારવી

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

ભૂતિકામૈર્નૈરૈનિત્યં સત્કારેષ્ટસવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

માટે ઐશ્વર્યને ઇચ્છતા પુરુષોએ, તે સ્ત્રીઓનો, સત્કારના પ્રસંગોમાં તથા ઉત્સવોમાં દાગીના, વસ્ત્રો અને ખાનપાનોથી સદા સત્કાર કરવો. ૫૯

૬ પત્નીના સંતોષથી કલ્યાણ

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૬૦ ॥

x આભિચારિક પ્રયોગ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી બપાનક દોષ દેવદેવીની મૂર્તિ અથવા મરજી વગેરે ઉપદ્રવો 'કૃત્યા' કહેવાય છે,

જ્યાં પતિ, પત્નીથી અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ રહે છે, તે કુલમાં ખરેખર કાયમી કલ્યાણ થયા કરે છે. ૬૦

શ્રીએ પુરુષને ખુશ રાખવો

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

શ્રી એ પુરુષને ન ગમે અને એવી શ્રી પુરુષને ખુશ ન કરી શકે, તો એ ખુશાલી નહિ હોવાના કારણે પુરુષથી સંતાન થતાં નથી. ૬૧

પતિપત્નીની પરસ્પર અનુકૂળતાનું ફળ

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥

જ્યારે પતિ અને પત્ની એકમેકને વશ રહી વર્તતાં હોય, ત્યારે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેયનો મેળ થાય છે.]

ક્યારે કુળ પ્રકાશે અને ન પ્રકાશે ?

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

પણ શ્રી એ પ્રકાશતી હોય, તો આખું તે કુળ પ્રકાશે છે; પણ એ તે પ્રકાશતી ન હોય તો ખંધું તે કુળ પ્રકાશતું નથી.

કુળની અધમતાનાં કારણો

कुविव्राहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

નિંધવિવાહો કરવાથી, ક્રિયાનો લોપ કરવાથી, વેદ નહિ શણવાથી અને બ્રાહ્મણનું પૂજન નહિ કરવાથી (સારાં) કુળ પણ અધમતા પામે છે. ૬૩

કુળને તત્કાળ વિનાશ શાથી ?

શિલ્પેન વ્યવહારેણ શુદ્રાપત્યૈશ્ચ કેવલૈઃ ।

ગોમિરથૈશ્ચ યાનૈશ્ચ કૃષ્યા રાજોપસેવયા ॥ ૬૪ ॥

અયાજ્યયાજનૈશ્ચૈવ નાસ્તિક્યેન ચ કર્મણામ્ ।

કુલાન્યાશુ વિનશ્યન્તિ યાનિ હીનાનિ મન્ત્રતઃ ॥ ૬૫ ॥

ચિત્રકામ વગેરે કારીગીરીનેા ધંધો કરવાથી; બ્યાજવદ્ વગેરે બ્યવહાર કરવાથી; કૃષ્ણ શુદ્ર સ્ત્રીમાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાથી; ગાય, ઘોડા અને વાહનોનાં વેચાણ કરવાથી, ખેતી કરવાથી, રાજની સેવા કરવાથી, અનધિકારીને યજ્ઞો કરાવવાથી, શ્રૌત (વેદોક્ત) અને સ્માર્ત (ધર્મશાસ્ત્રોક્ત) કર્મોમાં નાસ્તિકત્વ⁺ રાખવાથી અને વેદમંત્રોથી રહિત રહેવાથી કુળો તત્કાળ વિનાશ પામે છે. ૬૪, ૬૫

ક્યાં કુળ ધસતી બને ?

મન્ત્રતસ્તુ સમૃદ્ધાનિ કુલાન્યલ્પધનાન્યપિ ।

કુલસંખ્યાં ચ ગચ્છન્તિ કર્પન્તિ ચ મહદ્વયઃ ॥ ૬૬ ॥

જે કુળો વેદમંત્રોથી સમૃદ્ધ હોય, તેઓ અલ્પ ધનવાળાં હોય, તોપણ ઉત્કૃષ્ટ કુળની ગણના પામે છે અને મોટી આબરૂ મેળવે છે. ૬૬

મહાપર્યાદિ ક્રિયાઓ

વૈવાહિકેઽમૌ કુર્વીત ગૃહં કર્મ યથાવિધિ ।

પશ્ચયજ્ઞવિધાનં ચ પત્તિં ચાન્વાહિકીં ગૃહી ॥ ૬૭ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમીએ વિવાહના અગ્નિમાં ગૃહમાં કહેલાં (સવાર-

+ 'શાસ્ત્રીયફલદત્તકર્મણુ ફલભાવબુદ્ધિર્નાસ્તિક્યમ્' - શાસ્ત્રોક્ત સદૃશ કર્મોમાં નિષ્ફળ હોવાની જે ગેરસમજ તે નાસ્તિકતા છે. (ફૂલૂક)

સાંજનો હોમ તથા અષ્ટકાંદિ અને શાંતિપૌષ્ટિક) કર્મો કરવાં; તેમ જ વૈશ્વદેવાદિ પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન અને પોતાનું નિત્યનું ભોજન રાંધવું. ૬૭

પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો

પશ્ચ સૂતા ગૃહસ્થસ્ય ચુહ્લી પેપણ્ણુપસ્કરઃ ।

કણ્ડની ચોદકુમ્ભશ્ચ વધ્યતે યાસ્તુ વાહ્યન્ ॥ ૬૮ ॥

ચૂલો, ધંટી, સાવરણી, સાંબેલું અને પાણીનું માટલું—એ પાંચ ગૃહસ્થનાં (ઘરમાં) હિંસાસ્થાનો છે; એમનો ઉપયોગ કરી ગૃહસ્થ (પાપથી) બંધાય છે. ૬૮

પાંચ મહાયજ્ઞોનો ઉદ્દેશ

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યથં મહર્ષિમિઃ ।

પશ્ચ કૃતા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

તે સર્વના ક્રમપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મહર્ષિઓએ ગૃહસ્થા-શ્રમીઓ સારુ નિત્યના પાંચ મહાયજ્ઞો કહ્યા છે. ૬૯

પાંચ મહાયજ્ઞોનાં નામ

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દંયો વલિર્મૈતો નૃપજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

(ભણવું) ભણાવવું એ બ્રહ્મયજ્ઞ છે, પિતૃઓનું તર્પણ

(નિત્યશ્રાદ્ધ) તે પિતૃયજ્ઞ છે, હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ છે, બલિ

(વૈશ્વદેવ) કરવો તે ભૂતયજ્ઞ છે અને અતિથિનું પૂજન તે

મનુષ્યયજ્ઞ છે. ૭૦

પાંચ મહાયજ્ઞોનું રજ

પર્શ્વતાન્યો મહાયજ્ઞાન્ન હાપયતિ શક્તિતઃ ।

સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્યં સ્નાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

જે માણસ શક્તિ પ્રમાણે આ પાંચ મહાપત્રો કરે છે, તે નિત્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે, છતાં હિંસાના દોષથી લેપાતો નથી.

પાંચ મહાપત્રો નહિ કરનારની નિંદા

દેવતાતિથિમૃત્યાનાં પિતૃણામાત્મનશ્ચ યઃ ।

ન નિર્વપતિ પશ્ચાન્નામુચ્છેન્નસન્ન સ જીવતિ ॥૭૨॥

દેવ, અતિથિ, ભરણપોષણના અધિકારીઓ, પિતૃઓ અને પોતાનો દેહ—એ પાંચને જે અન્ન આપતો નથી, તે (શ્વાસો લઈ) જીવતો હોય, છતાં જીવતો નથી—પણ મરેલો જ ગણાય છે. ૭૨

પાંચ મહાપત્રોનાં જ ખીખાં નામો

અહુતં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રહુતમેવ ચ ।

બ્રાહ્મં હુતં પ્રાશિતં ચ પશ્ચયજ્ઞાન્પ્રવક્ષતે ॥૭૩॥

(દેટલાઈ આચાર્યો) અહુત, હુત, પ્રહુત, બ્રાહ્મહુત અને પ્રાશિતને પણ પાંચ યજ્ઞો કહે છે. ૭૩

તે અહુત વગેરે શું ?

જપોઙ્ગુતો હોમઃ પ્રહુતો ભૌતિકો વલિઃ ।

બ્રાહ્મં હુતં દ્વિજાગ્ર્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥૭૪॥

ગાયત્રીનો જપ એ અહુત (અભયજ્ઞ) છે, હોમ એ હુત (દેવયજ્ઞ) છે, ભૂતબલિ એ પ્રહુત (ભૂતયજ્ઞ) છે, બ્રાહ્મણપૂજન એ બ્રાહ્મહુત (મતૃધ્યયજ્ઞ) છે અને પિતૃતર્પણ એ પ્રાશિત (પિતૃયજ્ઞ—નિત્યશ્રાદ્ધ) છે. ૭૪

બ્રાહ્મણ તથા દેવયજ્ઞ અતિ આવશ્યક

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્પૃદ્ધૈવે ચૈવેદ્ધ કર્મણિ ।

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિમર્ત્તીદં ચરાચરમ્ ॥૭૫॥

ગૃહસ્થીએ સ્વાધ્યાય (બ્રહ્મયજ્ઞ) અને દેવકર્મ (દેવયજ્ઞ) માં નિત્ય પરાયણ રહેવું; કેમકે દેવકર્મમાં તત્પર રહેનારે માણસ સ્થાવરજંગમ આ જગતને પોષે છે. ૭૫

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૭૬ ॥

અગ્નિમાં બરાબર વિધિથી હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પહોંચે છે; સૂર્યમાંથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજાઓ જન્મે છે. ૭૬

ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વનો આધાર

યથા વાયુ સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૭૭ ॥

જમ સર્વ જીવે! પ્રાણવાયુને આધારે જીવે છે, તેમ સર્વ આશ્રમે! ગૃહસ્થાશ્રમના આશ્રયે હયાત રહે છે. ૭૭

[યથા નદીનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

જમ સર્વ નદો ને નદીઓ સમુદ્રમાં નિર્સંતે સ્થિતિ કરે છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં આશ્રય પામે છે.]

ગૃહસ્થ સર્વનો પ્રાણતુલ્ય છે

‘યસ્માત્ત્રયોઽપ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાત્મેન ચાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થેર્નૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥ ૭૮ ॥

ત્રણે આશ્રમીઓને ગૃહસ્થાશ્રમી જ નિત્ય જ્ઞાન અને અન્નથી ટકાવે છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમી (સર્વનો પ્રાણતુલ્ય હોઈ)

અતિ શ્રેષ્ઠ આશ્રમવાળો છે. ૭૮

ગૃહસ્થાશ્રમ જ ઉત્કૃષ્ટ છે

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમશ્વયમિચ્છતા ।

સુત્વં ચેહેચ્છતા નિત્યં યોઽધાર્યો દુર્બલેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૭૯ ॥

અક્ષય સ્વર્ગને તથા આ લોકમાં કાંઈ સુખને ઇચ્છતા મનુષ્યે તે ગૃહસ્થાશ્રમને જ પ્રયત્નથી ધારણ કરવો, કે જે દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળાઓથી ધારણ કરી શકાતો નથી. ૭૯

ગૃહસ્થ પાસે બધા આશા કરે છે

ઋપયઃ પિતરો દેવા ભૂતાન્યતિથયસ્તથા ।

આશાસતે કુટુમ્બિભ્યસ્તેભ્યઃ કાર્યં વિજ્ઞાનતા ॥ ૮૦ ॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓ બે ગૃહસ્થો પાસેથી (તૃપ્તિની) આશા રાખે છે, તો વિદ્વાન ગૃહસ્થે તેમને સાર (પાંચ મહાયજ્ઞો રૂપ) કર્મ કરવું બોધે. ૮૦

કયા યજ્ઞથી દેને પૂજવા ?

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્પીન્દ્રોમૈર્દેવાન્યથાવિધિ ।

પિતૃન્ શ્રાદ્ધૈશ્ચ નૃનર્ચૈર્ભૂતાનિ ચલિકર્મણા ॥ ૮૧ ॥

ઋષિઓને સ્વાધ્યાયથી, દેવોને હોમોથી, પિતૃઓને શ્રાદ્ધોથી, મનુષ્યોને યજ્ઞથી અને ભૂતોને બલિકર્મથી વિધિપ્રમાણે પૂજવાં.

પાંચ મહાયજ્ઞ વિધાન

કુર્યાદહરહઃ શ્રાદ્ધમન્નાદિનોદકેન વા ।

પયોમૂલફલૈર્વાપિ પિતૃભ્યઃ પ્રીતિમાવહન્ ॥ ૮૨ ॥

પિતૃઓને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થે રોજ અન્નાદિથી અથવા જલથી અથવા દૂધ, ઠંડામૂળ અને ફળથી શ્રાદ્ધ કરવું. ૮૨

પિતૃયજુમાં બ્રાહ્મણબોજન આવશ્યક

एकमप्याशयेद्विग्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

પંચમહાયજ્ઞોમાં કરાતા પિતૃ અર્થેના યજ્ઞમાં એક બ્રાહ્મણ-
ને પણ જમાડવો જ; પરંતુ એમાં વૈશ્વદેવને ઉદ્દેશી (શક્તિ
ના હોય તો) કોઈ બ્રાહ્મણને જમાડવો નહિ. ૮૩

આહુતિઓ

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्णेज्ઞૌ વિધિપૂર્વકમ્ ।

આમ્યઃ કુર્યાદેવતામ્યો બ્રાહ્મણો હોમમન્વહમ્ ॥ ૮૪ ॥

વૈશ્વદેવ માટે તૈયાર થયેલ રસોઈમાંથી બ્રાહ્મણે (વૈશ્વે અને
ક્ષત્રિયે પણ) રોજ આ (નીચે બતાવેલ) દેવતાઓને ઉદ્દેશી
વિધિપૂર્વક ગૃહ્ય (આવશ્યક) અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૮૪

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरस्य एव च ॥ ८५ ॥

પ્રથમ અગ્નિ અને સોમને જુદીજુદી આહુતિઓ આપવી;
પછી તેમને ભેગી આહુતિ આપવી; તે પછી વિશ્વદેવોને તથા
ધન્વંતરિને આહુતિ આપવી. (જમ કે અગ્નેયે સ્વાહા, સોમાય
સ્વાહા, અગ્નીષોમામ્યાં સ્વાહા, વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા, ધન્વન્તરયે
સ્વાહા.) ૮૫

कुहै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

વળી કુહ (અમાત્રાસ્યા)ને, અનુમતિ (પૂતમ)ને, પ્રજાપતિ
તેમજ દ્યાવા (સ્વર્ગ) અને પૃથ્વીને અને છેવટે સ્વિષ્ટકૃતને,

એમ આહુતિઓ આપવી. (જેમકે કુંહૈ અમાયે સ્વાહા, પૌર્ણમાસ્યે અનુમત્યે સ્વાહા, પ્રજાપતયે સ્વાહા, ધાવાપૃથિવીમ્યાં સ્વાહા, અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા ।) ૮૬

આહુતિઓ પછી બલિદાન

एवं सम्यग्बहिर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्सतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

એમ સારી રીતે આહુતિ આપ્યા પછી સર્વ દિશાઓમાં પ્રદક્ષિણા કરવી; અને ઈન્દ્ર, યમ, વરુણ તથા ચંદ્રને એમના અનુચરો સાથે બલિ આપવો. (જેમકે પૂર્વમાં ઇન્દ્રાય નમઃ । ઇન્દ્રપુરુષેભ્યો નમઃ । દક્ષિણમાં યમાય નમઃ । યમપુરુષેભ્યો નમઃ । પશ્ચિમમાં વરુણાય નમઃ । વરુણપુરુષેભ્યો નમઃ । અને ઉત્તરમાં સોમાય નમઃ । સોમપુરુષેભ્યો નમઃ । એમ બલિ આપવા.) ૮૭

मरुद्भ्य इति तु द्वारि शिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोद्धત્વે હરેત્ ॥ ૮૮ ॥

ધરના ઊપરામાં 'મરુદ્ભ્યો નમઃ' (મરુતોને નમસ્કાર) એમ કહી, જલમાં 'અદ્ભ્યો નમઃ' (જલને નમસ્કાર) એમ કહી અને ખાંડણીસાંબેલામાં 'વનસ્પતિભ્યો નમઃ' (વનસ્પતિઓને નમસ્કાર) એમ કહી બલિ આપવા. ૮૮

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं હરેત્ ॥ ૮૯ ॥

વાસ્તુ પુરુષના મસ્તક ઉપર એટલે ધરની છત ઉપર (ઈશાન ખૂણામાં) 'શ્રિયૈ નમઃ' એમ કહીને, વાસ્તુપુરુષના ચરણમાં એટલે ધરના નૈઋત્યખૂણામાં 'મદ્રકાલ્યૈ નમઃ' એમ કહી અને વાસ્તુ-

પુરુષના મધ્ય ભાગમાં એટલે ધરની વચ્ચે 'બ્રહ્મણે નમઃ' એમ
તથા 'વાસ્તોષ્પતયે નમઃ' એમ ઠહી બલિ આપવા. ૮૯

વિશ્વેભ્યથૈવ દેવેભ્યો બલિમાકાશ ઉત્તિષેત્ ।

દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નક્તંચારિભ્ય એવ ચ ॥ ૯૦ ॥

વિશ્વેદેવતાઓને 'વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ' એમ ઠહી આઠાશ-
માં બલિ નાખવો; તેમ જ દિવાચર ભૂતોને તથા રાત્રિચરોને
'દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ; નક્તંચારિભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ' એમ ઠહી
બલિ આપવા. ૯૦

પૃથ્વાસ્તુનિ કુર્વીતિ બલિં સર્વાત્મભૂતયે ।

પિતૃભ્યો બલિશેષં તુ સર્વં દક્ષિણતો હરેત્ ॥ ૯૧ ॥

ધરની ઉપરના ભાગમાં 'સર્વાત્મભૂતયે નમઃ' એમ ઠહી સર્વા-
ત્મભૂતિને બલિ આપવો; બધો બલિશેષ એટલે પૂર્વોક્ત બલિ
આપતાં જે અન્ન બાકી વધ્યું હોય, તે સર્વનો દક્ષિણ દિશામાં
'પિતૃભ્યો નમઃ' એમ ઠહી પિતૃઓને બલિ આપવો. ૯૧

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાવરોગિણામ્ ।

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્ધુવિ ॥ ૯૨ ॥

પછી કૂતરાં, પતિતો, ચાંડાલો, પાપી રોગવાળાઓ, ઠાગડા
તથા ઘીડીઘીડાઓને જમીન ઉપર ધીરે રહી (ધૂળ ન વળગે
એમ) બલિ આપવા. ૯૨

પૂર્વોક્ત બલિકર્મનું ફળ

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ ९३ ॥

એમ જે દ્વિજ સર્વ ભૂતોને નિત્ય સત્કારે છે, તે અર્ચિર્

આદિ માર્ગ દ્વારા પ્રકાશસ્વરૂપ પરમ સ્થાન(બ્રહ્મ)ને પામે છે. ૯૩

બલિકર્મ પછી અતિથિઓનન વગેરે

કૃત્વૈતદ્વલિકર્મૈવમતિથિ પૂર્વમાશયેત્ ।

મિક્ષાં ચ મિક્ષવે દદ્યાદ્વિધિવદ્વ્રજચારિણે ॥ ૯૪ ॥

એમ બલિકર્મ કર્યા પછી, પ્રથમ અતિથિઓને જમાડવા અને સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીને વિધિપૂર્વક મિક્ષા* આપવી.

મિક્ષાપ્રદાનકળ

યત્પુણ્યફલમામોતિ ગાં દત્ત્વા વિધિવદ્ગુરોઃ ।

તત્પુણ્યફલમામોતિ મિક્ષાં દત્ત્વા દ્વિજો ગૃહી ॥ ૯૫ ॥

ગુરુને વિધિપૂર્વક ગાયત્રી દાન આપવાથી જે પુણ્યકળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુણ્યકળ મિક્ષા આપીને ગૃહસ્થી દ્વિજ મેળવે છે. ૯૫

વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને મિક્ષા આપવી જ

મિક્ષામપ્યુદપાત્રં વા સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ।

વેદતત્ત્વાર્થવિદુષે બ્રાહ્મણાયોષ્પાદયેત્ ॥ ૯૬ ॥

વેદનેા તત્ત્વાર્થ જાણનાર બ્રાહ્મણનેા સત્કાર કરી તેને વિધિપૂર્વક મિક્ષા આપવી અથવા પાણીનું ભરેલું એક પાત્ર પણ આપવું જ. ૯૬

* મિક્ષા આપવી, તે વિધિપૂર્વક એટલે સ્વરિતવાચન કરાવી પ્રથમ જળ આપીને જ આપવી, એમ ગૌતમે વિધિ કહી છે; અને તે મિક્ષાનું માપ ‘ માસમાત્રા ભવેદ્મિક્ષા-એક કોળિયા જેટલી મિક્ષા હોય છે ’ એમ શાતાતપે કહેલું છે. જે વધારે હોય તો તેથી વધારે પણ અપાય. [કુલ્લક]

કાને આપેલી ભિક્ષા નિષ્કળ થાય ?

નश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

ભસ્મીભૂતેષુ વિપ્રેષુ મોહાદત્તાનિ દાતૃભિઃ ॥ ૧૭ ॥

દાતાઓએ (વેદાધ્યયન, તેનો અર્થ અને વૈદિક ક્રિયાઓથી સંહિત હોઈ બ્રહ્મતેજ વિનાના) રાખ્ખ જેવા કુપાત્રે બ્રાહ્મણોને મૂઠતાથી આપેલાં હવ્યો ને કવ્યો (ઘેટલે દેવો તથા પિતૃઓને ઉદ્દેશી આપેલાં અન્ન)નારા પામે છે; કેમકે તે (અન્ન) અણુસમગ્ર માણસોનાં આપેલાં હોય છે. (તેથી નિષ્કળ થાય છે.) ૯૭

કાને આપેલું અન્ન સફળ થાય ?

विधातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाम्निषु ।

નિસ્તારયતિ દુર્ગાં મહતશ્ચૈવ કિલ્વિપાત્ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યા અને તપની સમૃદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણના મુખરૂપી અગ્નિમાં હોમેલું (અપાયેલું) અન્ન તે (આપનાર) માણસને મહા-સંકટ ને મહાપાપમાંથી તારે છે. ૯૮

હરકેઈ દાનને! મહિમા

[अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्नी हीयते ॥

જે ધનવાન, યોગ્ય-અયોગ્યને નહિ જાણવાથી અયોગ્યને આપે છે અને યોગ્યને આપતો નથી, તે ધર્મથી બ્રહ્મ યતો નથી; કારણકે તેને યોગ્ય-અયોગ્યનું જ્ઞાન નથી.]

કુપાત્રદાનની વિશેષતા

[काले न्यापागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥

ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન જો યોગ્યકાળે વિધિપૂર્વક યોગ્ય પાત્રને આપ્યું હોય, તો તે આ લોક તથા પરલોકમાં પરમ-સુખ આપે છે.]

કથું ધન ન્યાયથી મેળવેલું ગણાય?

[પ્રતિગ્રહેણ શુદ્ધેન શસ્ત્રેણ ક્રયવિક્રયાત્ ।

યથાક્રમં દ્વિજાતીનાં ધનં ન્યાયાદુપાગતમ્ ॥

બ્રાહ્મણને શુદ્ધ પ્રતિગ્રહથી, ક્ષત્રિયને શસ્ત્રથી અને વૈશ્યને ખરીદીવેચાણથી જે મળ્યું હોય, તે ધન ન્યાયથી મેળવ્યું ગણાય છે.]

અતિથિસત્કાર કરવો ન

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદદાદાસનોદકે ।

અન્નં ચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૯૯ ॥

(પોતાની મેળે) આવેલા અતિથિનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરી, તેને આસન, જળ તથા અન્ન યથાશક્તિ આપવું. ૯૯

અતિથિસત્કાર ન કરવાથી તુકસાન

શિલાનપ્યુચ્છતો નિત્યં પશ્ચાગ્રીનપિ સુહૃતઃ ।

સર્વં સુકૃતમાદત્તે બ્રાહ્મણોઽનર્ચિતો વસન્ ॥ ૧૦૦ ॥

જે શિલોઽવૃત્તિથી (ખજું કે ખેતરમાં રહી ગયેલા કણ વીણી લાવી) આશ્રવિકા ચલાવતો હોય અને નિત્ય પશ્ચાગ્રીમાં આહુતિ આપતો હોય, તે પણ જો આવેલા અતિથિ બ્રાહ્મણનો સત્કાર ન કરે, તો તેનું સર્વં પુણ્ય તે બ્રાહ્મણ સર્થ લે છે. ૧૦૦

સળગનોના ઘેર કાપમ શું હોય?

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાકૃચતુર્થીં ચ સ્મૃતા ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(અતિથિને બેસવા-સૂવા) હરેકાઈ આસન, (વિશ્રાંતિ માટે) ભૂમિ, (પીવા માટે) પાણી અને ચોથી મીઠી-મધુરી પાણી; એટલાં સજ્જનોના ધરમાં કદી નાશ પામતાં નથી. ૧૦૧

અતિથિ કૌણ ?

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

એક રાત રહેનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ કહેવાય છે; ઇમંદ તે નિત્યવાસ કરતો નથી, તેથી અતિથિ કહેવાય છે. ૧૦૨

કૌણ અતિથિ ન કહેવાય ?

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याभ्यार्थं यत्राग्रयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

એક જ ગામમાં રહેનારે અને (લોકમાં) કથાવાર્તા કરી આજીવિકા કરનાર કોઈ બ્રાહ્મણ જ્યાં સ્ત્રી તથા અગ્નિએ હોય છે, એવા (ગૃહસ્થને) ઘેર (વૈશ્વદેવના સમયે) આવી ચડે, તોપણ તેને અતિથિ ન બાણવો. ૧૦૩

અતિથિસત્કારની લાલચથી પારકું અન્ન ખવાય નહિ

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रैत्य पशुतां ब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

જે આણુસમજી ગૃહસ્થો (અતિથિસત્કારની લાલચથી બહારગામ જઈને) પારકું અન્ન ખાય છે, તેઓ મરણ પછી (એ પારકું અન્ન ખાવાના દોષથી) તે અન્ન આદિ દેનારાને ત્યાં પશુરૂપે અવતરે છે. ૧૦૪

[પરપાકાન્નપુટસ્ય સતતં ગૃહમેધિનઃ ।

દત્તમિદં તપોઽધીતં યસ્માન્નં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥

જે ગૃહસ્થાશ્રમી નિત્ય પરાનથી (પારકું અન્ન ખાઈ) પુષ્ટ બને છે, તેનાં દાન, યજ્ઞ, તપ અને અધ્યયન, જેનું તે અન્ન (ખાતો) હોય, તેનાં થઈ જાય છે.]

ગૃહસ્થે અતિથિને પાછો કાઢવો નહિ

અપ્રણોઘોઽતિથિઃ સાયં દ્યૌર્ધો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાત્તસ્ત્વકાલે ઘા નાસ્પાનશ્ચન્ગૃહે વસેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગૃહસ્થે સાંજે સૂર્યોસ્ત વખતે આવી ચડેલા અતિથિને ના કહેવી* નહિ; એ અતિથિ બરાબર ટાણે કે કંટાણે આવી ચડ્યો હોય, તોપણ તેને ઘરમાં બૂખ્યો રહેવા ન દેવો. ૧૦૫

અતિથિને જમાખા વિના જમાપ નહિ

ન વૈ સ્વયં તદક્ષીયાદતિથિં યન્ન મોજયેત્ ।

ઘન્યં યજ્ઞસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વ્રાતિથિપૂજનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અતિથિને જે (અન્ન) જમાડ્યું ન હોય, તે પોતે પણ જમવું નહિ. અતિથિપૂજન એ ધન, યજ્ઞ, આયુષ અને સ્વર્ગને

* વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે : ' દિવાઽતિથૌ તુ વિમુખે ગતે ચત્ પાતકં તૃપ્ત । તદેવાષ્ટયુગં પ્રોક્તં સૂર્યેદિ વિમુખે ગતે ॥- હે રાત્ર ! દિવસના વખતે આવેલો અતિથિ જે અતિથિસત્કાર વિના (નિરાશ બની) પાછો જાય અને તેથી (એ અતિથિને પાછો કાઢવાથી) જે પાપ લાગે છે, તેના કરતાં આઠગણ્ય પાપ સાંજે સૂર્યોસ્ત પછી આવેલા અતિથિને પાછો કાઢવાથી લાગે છે; ' કેમકે એ વખતે આવેલાને ના પાડવાથી તે બીચારા રાતનો સમય હોવાથી ઘેર પડેાંચી શકે નહિ અને હેરાન થાય છે. (કુલ્લક)

આપનારું છે. ૧૦૬

જેવો અતિથિ તેવો સ્તહાર

આસનાવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનામ્ ।

ઉત્તમેષૂત્તમં કુર્વાદ્દીને હીનં સમે સમમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

(ખેસવા) આસન, (આશ્રય માટે) ઘર, (સૂવા માટે)

શય્યા અને આવતાં-જતાં આદરમાન તથા સેવા-એ ઉત્તમને

ઉત્તમ, હલકાને હલકાં અને મધ્યમને મધ્યમ રીતે આપવાં. ૧૦૭

વૈશ્વદેવ યથા પછી પણ આવેલા અતિથિને જમાડવો

વૈશ્વદેવે તુ નિર્વૃત્તે યદન્યોઽતિથિસામ્રજેત્ ।

તસ્યાપ્યર્ચં યથાશક્તિ પ્રદદ્યાન્ન ઘર્લિં હરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

વૈશ્વદેવ યઈ ગયાં પછી પણ જો બીજો અતિથિ આવી

પહેલો તો તેને પણ (નવી રસોઈ કરીને) યથાશક્ત ભોજન

આપવું; પણ (તે રસોઈમાંથી) બલિ ન મૂકવો. ૧૦૮

ખાવા માટે બ્રાહ્મણે કુળગોત્ર ન કહેવાં

ન ભોજનાર્થં સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્યુચ્યતે વુઘૈઃ ॥ ૧૦૯ ॥

બ્રાહ્મણે ભોજન માટે પોતાનાં કુળગોત્ર કહેવાં નહિ; છતાં

ભોજન સારું જો તે કહે, તો પંડિતો તેને વાંતાશી (ઓકેલું

ખાનાર) કહે છે. ૧૦૯

બ્રાહ્મણને ઘેર કોણ અતિથિ ન ગણાય?

ન બ્રાહ્મણસ્ય ત્વતિથિર્ગૃહે રાજન્ય ઉચ્યતે ।

વૈશ્યશૂદ્રૌ સસ્વા ચૈવ જ્ઞાતયો ગુરુરેવ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, મિત્ર, સર્ગાસંબંધી

તેમ જ ગુરુ-એ અતિથિ ગણાતા નથી. ૧૧૦

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય આવે તો ?

यदि त्वत्तिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।

મુક્તવત્સુ ચ વિપ્રેષુ કામં તમપિ ભોજયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

જો બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય અતિથિ તરીકે આવી ચડે, તો બ્રાહ્મણે જમી રહ્યા પછી તેને પણ ઇચ્છાનુસાર જમાડવો. ૧૧૧

वैश्यश्च દ્રાવપિ ગ્રામૌ કુટુંબસ્તિથિધર્મિणौ ।

વૈશ્યશ્ચ દ્રાવપિ ગ્રામૌ કુટુંબસ્તિથિધર્મિણૌ ।

ભોજયેત્સહ મૃત્યૈસ્તાવાનૃશંસ્યં પ્રયોજયન્ ॥ ૧૧૨ ॥

વૈશ્ય અને શૂદ્ર જો બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં અતિથિ તરીકે આવી પહોંચે, તો તેમને પણ દયાધર્મ સમજી (પોતાના જમ્યા પહેલાં) સેવકો સાથે જમાડવા. ૧૧૨

હરકોઈને અતિથિ તરીકે જમાડવા

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमगतान् ।

પ્રકૃત્યાઽન્નં યથાશક્તિ ભોજયેત્સહ માર્ગયા ॥ ૧૧૩ ॥

મિત્રાદિ બીજા પણ ઘણી પ્રીતિથી ઘેર આવ્યા હોય, તો તેમને પણ યથાશક્તિ ઉત્તમ રસોઈ કરી (પોતાની) પત્ની સાથે જમાડવા. * ૧૧૩

* પત્ની સાથે તેઓને જમાડવા, એમ અહીં કહ્યું છે, પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી, કે પોતે જમી લઈ તેઓને પત્નીની સાથે જમાડવા! આ તો કેવળ ૧૧૧મા શ્લોકમાં જ કહેવાનું છે, તેને જ અનુસરતું જુદા પ્રકારનું આ વચન છે. વળી ગુરુનું બોજનકાળે આવવું તો અહીં છેક સુધી જણાવ્યું જ નથી; તેનું કારણ એ છે, કે ગુરુ તો ધરના માલિક જેવા છે; તેમને તો હરકોઈ કાળે આવી પોતાના ઘરની પેઠે શિષ્યને ઘેર પણ બોજન કરી લેવાનું પોતાને સ્વાધીન જ છે. (કુલ્લુક)

અતિથિઓની પહેલાં કેને જમાડી લેવાં ?

સુવાસિનીઃ કુમારીથ રોગિણી ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિભ્યોઽગ્ર એવૈતાન્મોજયેદવિચારયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

સુવાસણી, કુંવારિકાઓ, રોગીઓ તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ - એમને તો દ્વાર્થ વિચાર નહિ કરતાં અતિથિની પહેલાં જ જમાડવાં. ૧૪

ઉપર કહેલાંને જમાડ્યા વિના પોતે જમાવ નહિ

અદત્ત્વા તુ ય ઇતેભ્યઃ પૂર્વં મુહુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।

સ મુજ્જાનો ન જાનાતિ શ્વગૃધ્રૈર્જઘિમાત્મનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જ મૂખ્ષ એમને ભોજન આપ્યાં પહેલાં પોતે જ જમી લે છે, તે જમનારો જાણતો નથી, કે મરણ પછી પોતે કૂતરાં અને ગીધાનો ખોરાક થશે. (અર્થાત્ તેવા એકલપેટા ગૃહસ્થને- મૃત્યા પછી કૂતરાં અને ગીધડાં ખાય છે.) ૧૧૫

જધાને જમાડ્યા પછી જ દંપતી જમે

મુક્તવત્સ્વથ વિપ્રેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ।

મુક્તીયાતાં તતઃ પશ્ચાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

બ્રાહ્મણો અને પોતાનાં નોકરચાકર જમી રહે, તે પછી જ દંપતીએ ખાટી રહેલું અન્ન જમવું. ૧૧૬

દેવાનૃપીન્મનુષ્યાંથ પિતૃનૃદ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।

પૂજયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ગૃહસ્થઃ શેષમુગ્મવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ અને ધરના દેવોનું પૂજન કર્યા પછી (તેમને આપતાં) ખાટી રહેલું જ અન્ન ગૃહસ્થે જમવું. ૧૧૭

કેવળ પોતાને માટે જ રાંધી પોતે ન ખવાય

અર્થ સ કેવલં મુહુક્તે યઃ પચત્યાત્મકારણાત્ ।

યજ્ઞશિષ્ટાશનં દ્યોતત્સતામન્નં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

જ કેવળ પોતાના માટે જ રાંધે છે, તે કેવળ પાપજ જમે છે. સત્પુરુષો માટે તો (પાંચ) યજ્ઞો કર્યા પછી જ ભોજન ખાઈ રહ્યું હોય એ જ ભોજન છે, એમ શાસ્ત્રવિધાન છે. † ૧૧૮

ઘેર આવેલ રાજા વગેરેને મધુપર્કથી પૂજવા

રાજર્ત્વિક્ષાતકગુરુન્પ્રિયશ્ચશુરમાતુલાન્ ।

અર્હયેન્મધુપર્કેણ પરિસંવત્સરાત્પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

રાજા^x, ઋત્વિજ⁺, સ્નાતક[÷], ગુરુ, પ્રિયજન (જમાઈ), સસરા અને મામા—આ (સાત) ઘેર આવે, ત્યારે તેમને મધુ-પર્કથી પૂજવા; તેમ જ એક વર્ષ વીત્યા પછી પાછા તેઓ ઘેર આવે, તોપણ તેમનું ફરી મધુપર્કથી પૂજન કરવું. ૧૧૯

રાજા અને સ્નાતક માટે પૂનસંક્રાય

રાજા ચ શ્રોત્રિયશ્ચૈવ યજ્ઞકર્મણ્યુપસ્થિતૌ ।

મધુપર્કેણ સંપૂજ્યૌ ન ત્વયજ્ઞ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

† ક્ષતિ કહે છે કે ‘કેવલાયો ભવતિ કેવલાદી — કેવળ એકલો જ ખાનારો કેવળ પાપી થાય છે.’ અતિથિ આદિને જમાણા વિના એકલા પોતે જ ખાઈ લેવાય નહિ. (કુલ્લુક)

x રાજા—જેના મસ્તકે રાજ્યનિમિત્તે અભિષેક થયો હોય, તે ક્ષત્રિય રાજા જ અહીં સમજાવો.

+ ઋત્વિજ—એટલે જેણે યજ્ઞમાં પોતાનું ગોરખડું સ્વીકાર્યું હોય.

÷ સ્નાતક—એટલે જે આજ્ઞાથી વિદ્યામાં તથા વ્રતોમાં પારંગત થયો હોય, તે જ અહીં સમજાવવો છે. (કુલ્લુક)

રાજ અને શ્રોત્રિય (સ્નાતક) બ્રાહ્મણ (એક વર્ષ વીત્યા પછી) પણ જો યજ્ઞકર્મમાં જ ફરી પોતાને ત્યાં આવ્યા હોય, તો તેમને મધુપર્કથી પૂજવા; પણ તેઓ યજ્ઞ સિવાયના પ્રસંગે ફરી આવ્યા હોય, તો તેઓની મધુપર્કથી પૂજા ન કરવી, એવી મર્યાદા છે.* ૧૨૦

પત્ની પણ વૈશ્વદેવ કરે

સાયં ત્વન્નસ્ય સિદ્ધસ્ય પત્ન્યમન્ત્રં વલિં હરેત્ ।

વૈશ્વદેવં હિ નામૈતત્સાયંપ્રાતર્વિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

સાંજે રાંધેલા અન્નમાંથી પત્નીએ (‘ઇન્દ્રાય નમઃ’ ઇત્યાદિ) મંત્ર (હવ્યાર્યા) વિના જ આહુતિ આપવી; ઈમંકે આ વૈશ્વદેવ નામનું કર્મ (હોમ, બલિદાન તથા અતિથિપૂજનરૂપ હોઈ અન્નથી જ થઈ શકે છે અને તે) સાંજે ને સવારે (ગૃહસ્થે) કરવાનું છે. ૧૨૧

માસિક શ્રાદ્ધનો વિધિ

પિતૃયજ્ઞં તુ નિર્વર્ત્ય વિપ્રથ્વેન્દુક્ષયેઽગ્નિમાન્ ।

પિષ્ઠાન્વાહાર્યકં શ્રાદ્ધં કુર્યાન્માસાન્માસિકમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે (ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે) દર મહિને અમાસના દિવસે પિતૃયજ્ઞ કર્યા પછી ‘પિંડાન્વાહાર્યક’ શ્રાદ્ધ

* ગૌતમ પણ જણાવે છે, કે ‘ઋત્વિગાચાર્યશ્ચશુરપિતૃવ્યમાતુ-
લ્લદીનામુપસ્થાને મધુપર્કઃ । સંવત્સરે પુનર્યજ્ઞવિવાહયોર્વાગ્ રાજાઃ શ્રોત્રિયસ્ય
‘ચ-ઋત્વિકઃ, આચાર્ય, સસરો, કાકો, માગો વગેરે ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રસંગે ઘેર આવે, ત્યારે તેમને મધુપર્કથી પૂજવા જોઈએ; પણ રાજા તથા શ્રોત્રિય-સ્નાતક બ્રાહ્મણ એક વર્ષની અંદર જ યજ્ઞ કે વિવાહના પ્રસંગે જ ઘેર પાછા આવે, ત્યારે જ તેમને મધુપર્કથી પૂજવા.’ (કુલ્લક)

કરવું. (આ શ્રાદ્ધમાં હોમ પછી એક ખાડો ખોદી પિંડ
મૂકવામાં આવે છે અને તે પિંડોમાંથી ગ્રાહણે થોડોક ભાગ
લઈને ખાવાનો હોય છે; આને અન્વાહાર્ય પણ કહે છે.) ૧૨૨
માસિક શ્રાદ્ધનું 'પિંડાન્વાહાર્ય' નામ કેમ?

પિતૃણાં માસિકં શ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્વૃધાઃ ।

તદ્ધામિષેણ કર્તવ્યં પ્રશસ્તેન પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પિતૃઓનું આ માસિક શ્રાદ્ધ છે અને (પિતૃયજ્ઞના પિંડો
પછી તે કરવાનું હોય છે, તેથી) તેને પંડિતો 'અન્વાહાર્ય' કહે
છે અને તે ઉત્તમ માંસ વડે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું જોઈએ. ૧૨૩
માસિક શ્રાદ્ધ ન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત

[ન નિર્વપતિ યઃ શ્રાદ્ધં પ્રમીતપિતૃકો દ્વિજઃ ।

ઇન્દુક્ષયે માસિ માસિ પ્રાયશ્ચિત્તી ભવેત્તુ સઃ ॥

જેનો પિતા મરણ પામ્યો હોય, એવો જ દ્વિજ દર
મહિને અમાવાસ્યાના દિવસે (પૂર્વોક્ત) શ્રાદ્ધ કરે નહિ, તે
પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે.]

યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં જમાડવા યોગ્ય બ્રાહ્મણો

-તત્ર યે ભોજનીયાઃ સ્યુર્યે ચ યજ્ઞ્યા દ્વિજોત્તમાઃ ।

યાવન્તશ્ચૈવ યૈશ્ચાન્નૈસ્તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે શ્રાદ્ધમાં કયા ગ્રાહણે જમાડવા યોગ્ય છે, કોણ વર્ન્ધ
છે અને કેટલાને કયા અન્નથી જમાડવા ઘટે છે, તે બધું હું
સંપૂર્ણ કહું છું. ૧૨૪

બ્રાહ્મણોની સંખ્યાનો નિયમ

દ્વૌ દૈવે પિતૃકાર્યે ત્રીનેર્કકમુભયત્ર વા ।

ભોજયેત્સમૃદ્ધોઽપિ ન પ્રસજેત વિસ્તરે ॥ ૧૨૫ ॥

દેવકાર્યમાં જે, પિતૃકાર્યમાં તથા અથવા એ બંનેમાં એક-
એક, એમ બ્રાહ્મણ જમાડવા; પણ ગૃહસ્થે (પોતે) સારી
સમૃદ્ધિવાળો હોય, તોપણ આમાં વિસ્તાર કરવો નહિ. ૧૨૫

વિસ્તાર ન કરવાનું કારણ

સત્ક્રિયાં દેશકાલૌ ચ શૌચં બ્રાહ્મણસંપદઃ ।

પચ્ચૈતાન્વિસ્તરો હન્તિ તસ્માન્નેહેત વિસ્તરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

વિસ્તાર કરવાથી સત્કાર, દેશ, કાળ, પવિત્રતા તથા ગુણ-
યુક્ત બ્રાહ્મણોનો લાભ—એ સર્વ સચવાતાં નથી; તેથી (આમાં)
વિસ્તાર કરવો નહિ. ૧૨૬

અમાસનું શ્રાદ્ધ ‘પિતૃકર્મ’ કહેવાય

પ્રથિતા પ્રેતકૃત્યૈષા પિતૃયં નામ વિધુક્ષયે ।

તસ્મિન્યુક્તસ્યૈતિ નિત્યં પ્રેતકૃત્યૈવ લૌકિકી ॥ ૧૨૭ ॥

મરી ગયેલાઓને ઉદેશી જ આ કર્મ અમાસે કરાય છે,
તે ‘પિતૃકર્મ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં નિત્ય યુક્ત રહેનારની
આ લૌકિક પ્રેતક્રિયા સફળ થાય છે. ૧૨૭

શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જ ભોજનને યોગ્ય

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ હવ્યકવ્યાનિ દાતૃભિઃ ।

અર્હત્તમાય વિપ્રાય તસ્મૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અતિશય પૂજ્ય વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને જ દાતાએ હવ્યો અને
કવ્યો (દેવપિતૃનું અન્ન) આપવાં; કેમકે તેમને આપેલું મહા-
ફળવાળું થાય છે. ૧૨૮

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमामोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ ૧૨૯ ॥

દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં એકએક વિદ્વાનને જ જમા-
ડવો, જ્યાં પુઠ્ઠળ ફળ મળે છે; માટે મંત્રો ન જાણનારા ધણાને
જમાડવા નહિ. (કેમકે તેથી કંઈ ફળ મળતું નથી.) ૧૨૯
વેદ જાણનાની પરીક્ષા કરવી

દૂરાદંચ પરીક્ષેત બ્રાહ્મણં વેદપારગમ્ ।

તીર્થં તદ્વ્યવકવ્યાનાં પ્રદાને સોઽતિથિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણની પણ દૂર સુધી-જાડેથી (પિતા-
દાદા વગેરેના કુળની શુદ્ધિની) પરીક્ષા કરવી; કેમકે તેવો
(શુદ્ધ) બ્રાહ્મણ, તે હવ્ય અને કવ્યોનો તીર્થરૂપ (પાત્ર) તથા
જ્ઞાનમાં અતિથિ સમાન જ કહેવાય છે. (તેવાને જમાડવામાં
મોટું પુણ્ય થાય છે.) ૧૩૦

વેદ જાણનાર શુદ્ધ બ્રાહ્મણનું માદાત્મ્ય

સહસ્રં હિ સહસ્રાણામનૃનાં યત્ર ધુસતે ।

ઐકસ્તાન્મન્ત્રચિત્પ્રીતઃ સર્વાનર્હતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

જે શ્રાદ્ધમાં વેદરહિત દસ હજાર બ્રાહ્મણો એક બાળુ અને
બીજી બાળુ વેદમંત્રો જાણનાર એક જ બ્રાહ્મણ પ્રીતિપૂર્વક
જમે, તોપણ ધર્મદષ્ટિએ તે સર્વના (દશે હજારના) ભોજનનું
ફળ (મેજવી આપવા)ને યોગ્ય છે. (અર્થાત્ વેદ નહિ જાણેલા
દસ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી જે ફળ મળે તેટલું ફળ વેદ
જાણનાર એકને જમાડવાથી મળે છે.) ૧૩૧

વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જ ભોજનપાત્ર

જ્ઞાનોત્કૃષ્ટાય દેયાનિ વ્યવ્યાનિ ચ દર્શીપિ ચ ।

ન હિ દક્ષાવમુગ્ધિગ્ધો રુધિરેણૈવ નુદપ્તઃ ॥ ૧૩૨ ॥

માટે જ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટ (વિદ્વાન) બ્રાહ્મણને જ દર્શો અને

કન્યે (દેવપિતૃ અન્ન) આપવાં; કેમકે લોહીથી ખરડાયેલા હાથ લોહીથી શુદ્ધ થતા નથી. (અર્થાત્ મૂર્ખાને જમાડ્યાથી, લાગેલો દોષ મૂર્ખાને જ જમાડ્યાથી દૂર ન થાય, પણ વિદ્વાનને જમાડ્યાથી જ દૂર થાય.) ૧૩૨

વેદ નહિ ભણેલાને જમાડવાથી અનિષ્ટ ફળ

યાવતો ગ્રસતે ગ્રાસાન્હવ્યકવ્યેષ્વમન્ત્રવિત્ ।

તાવતો ગ્રસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલપૃથ્વયોગુડાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેદ નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ હવ્ય અને કવ્ય(દેવ-પિતૃ અન્ન)ના જોડલા ડોળિયા લે છે, તેટલા ધગધગતી શૂળે (સોયા), ઋષિઓ (બેધારી તલવારો) અને લોહાના ગોળા (શ્રાદ્ધ કરનાર) યજમાનને મૃત્યુ પછી (નરકમાં) ગળવા પડે છે.* ૧૩૩

પિતૃભોજન તો વિદ્વાનને જ જમાડાય

જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્તપોનિષ્ઠાસ્તથાપરે ।

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાશ્ચ કર્મનિષ્ઠાસ્તથાપરે ॥ ૧૩૪ ॥

કેટલાક બ્રાહ્મણો જ્ઞાનનિષ્ઠ (આત્મજ્ઞાની) હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ તથા સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ હોય છે અને કેટલાક કર્મનિષ્ઠ હોય છે. ૧૩૪

જ્ઞાનનિષ્ઠેષુ કલ્પાનિ પ્રતિષ્ઠાપ્યાનિ યત્નતઃ ।

હવ્યાનિ તુ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્થપિ ॥ ૧૩૫ ॥

* ભગવાન વ્યાસ પણ આમ જ કહે છે : ‘ગ્રસતે યાવતઃ પિન્ડાન્ યસ્ય વૈ હવિરોડનુચઃ । પ્રસન્નં તાવતઃ શૂળાન્ ગત્વા વેદસ્તૈતશ્ચયમ્—જે યજમાનના, દેવપિતૃકર્મના અજના જોડલા ડોળિયા વેદ નહિ ભણેલો અજાણ બ્રાહ્મણ ખાય છે, તેટલા (જળજળના લોહાના) સોયા તે યજમાનને યમલોકમાં (નરકમાં) પડીને’ ગળવા પડે છે.’ (કુન્દુક)

તેમાં પિતૃઓને આપવાનાં હોયે. (અત્ર તો) પ્રયત્ન-
પૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠોને જ આપવાં; પરંતુ દેવોને આપવા યોગ્ય-
હોયે. (અત્ર) તો ઉપરના આરેને યથાયોગ્ય આપી શકાય છે.

દેવો બ્રાહ્મણ સત્કારને યોગ્ય છે ?

અશ્રોત્રિયઃ પિતા यस્ય પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ।

અશ્રોત્રિયો વા પુત્રઃ સ્યાત્પિતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જ્યાયાંસમનયોર્વિદ્યાદ્યસ્ય સ્યાન્શ્રોત્રિયઃ પિતા ।

મન્ત્રસંપૂજનાર્થં તુ સત્કારમિતરોર્ઽર્હતિ ॥ ૧૩૭ ॥

જનો પિતા અશ્રોત્રિય (વેદ નહિ ભણેલો) હોય, પરંતુ
પુત્ર વેદપારંગત હોય; અથવા જનો પુત્ર અશ્રોત્રિય હોય અને
પિતા વેદમાં પારંગત હોય; એ બંનેમાં જનો પિતા શ્રોત્રિય
(વેદ ભણેલો) હોય તેને ચડિયાતો બણવો અને બીજો (વેદ
નહિ ભણેલા પિતાનો વેદપારંગત થયેલો પુત્ર તો) તેણે અધ્ય-
યન કરેલા વેદમંત્રોના પૂજનના કારણે જ સત્કાર યોગ્ય છે.

શ્રાદ્ધમાં કેને જમાડાય અને કેને ન જમાડાય ?

ન શ્રાદ્ધે મોજયેન્મિત્રં ધનૈઃ કાર્યોઽસ્ય સંગ્રહઃ ।

નારિં ન મિત્રં યં વિદ્યાત્તં શ્રાદ્ધે મોજયેદ્દ્વિજમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

શ્રાદ્ધમાં મિત્રને જમાડવો નહિ, પણ તેનો ધનથી સત્કાર
કરવો. જો બ્રાહ્મણને શત્રુ અથવા મિત્ર તરીકે ન બણતા હોઈએ,
તેને જ શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. ૧૩૮

કેનાં શ્રાદ્ધ તથા દેવકર્મ નિષ્ફળ થાય છે ?

યસ્ય મિત્રપ્રધાનાનિ શ્રાદ્ધાનિ ચ હવીંપિ ચ ।

તસ્ય પ્રેત્ય ફલં નાસ્તિ શ્રાદ્ધેષુ ચ હવિઃષુ ચ ॥ ૧૩૯ ॥

જેના શ્રાદ્ધમાં તથા હવિષ(દેવાન)માં મુખ્યત્વે મિત્રો ન હોય છે, તેને પરલોકમાં તે શ્રાદ્ધનિમિત્તે અને હવિષ નિમિત્તે ફળ મળતું નથી. ૧૩૯

શ્રાદ્ધ દ્વારા મિત્રતા ન કરાય

યઃ સજ્જતાનિ કુરુતે મોહાચ્છાદ્ધેન માનવઃ ।

સ સ્વર્ગાદ્યવતે લોકાચ્છાદ્ધમિત્રો દ્વિજાધમઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જે માણસ મોહથી શ્રાદ્ધ દ્વારા મિત્રતા બાંધે છે, તે શ્રાદ્ધથી મૈત્રી બાંધનારો અધમ દ્વિજ સ્વર્ગલોકથી બ્રષ્ટ થાય^x છે. (સ્વર્ગને પામી શકતો નથી.) ૧૪૦

શ્રાદ્ધ નિમિત્તે મિત્રવ્રત, એ આંધળી ગાય જેની

સંમોજની સામિહિતા પૈશાચી દક્ષિણા દ્વિજૈઃ ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरग्धैर्वैकવેશ्मनि ॥ ૧૪૧ ॥

શ્રાદ્ધમાં (મિત્રમંડળ વગેરે) ભેગું કરી જે સાથે ભોજન કરવું અને (તેમાં સૌને જે) દક્ષિણા દેવી, તેને દ્વિજેએ 'પૈશાચી ભોજન-દક્ષિણા' કહી છે; એ તો જેમ આંધળી ગાય એક જ ઘરમાં બેસી રહે છે, તેમ આ લોકમાંજ બંધાઈ રહે છે. (સ્વર્ગાદિ પરલોકનું ફળ આપી શકતી નથી.) ૧૪૧

વેદ નહિ બળેલાને આપેલું નિષ્ફળ

यधेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तयाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ ૧૪૨ ॥

^x આમ કહી મુશ્કેલી છે, કે શ્રાદ્ધ કરવાથી સ્વર્ગફળ પણ મળે છે; આ સંબંધે યાગવલ્ક્ય કહે છે : 'આયુઃ પ્રજાં ધનં વિદ્યાં સ્વર્ગ મોક્ષં મુચ્ચન્તિ ચ । પ્રવચન્તિ તથા રાજ્યં પ્રાંતા નૃણાં પિતામહાઃ ॥ - શ્રાદ્ધથી પ્રસન્ન થયેલા પિતૃદેવો માણસોને આયુષ, પ્રજા, ધન, વિદ્યા, સ્વર્ગ, મોક્ષ તથા સર્વ પ્રકારનાં મુખ્ય આપે છે.' (કુલ્લુક)

જેમ ખારી જમીનમાં ખીજ વાવી, વાવનારો ફળ પામતો નથી, તેમ વેદરહિતને હવિષ આપી, દાન કરનારો ફળ મેળવતો નથી. ૧૪૨

વિદ્વાનને આપેલી દક્ષિણા સદળ

દાતૃન્પ્રતિગ્રહીતૃન્શ્ચ કુરુતે ફલમાગિનઃ ।

વિદુષે દક્ષિણાં દત્ત્વા વિધિવત્પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૧૪૩ ॥

વિદ્વાનને વિધિપૂર્વક જે દક્ષિણા આપી હોય, તે તેના દેનારાઓને તથા લેનારાઓને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં ફળમાગી કરે છે. ૧૪૩

શત્રુને તો શ્રાદ્ધમાં કદી ન જમાડાય

કામં શ્રાદ્ધેર્ચયેન્મિત્રં નામિરૂપમપિ ત્વસ્મિ ।

દ્વિપતા હિ હવિર્મુક્તં ભવતિ પ્રેત્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રાદ્ધમાં કદાચ (વિદ્વાન શ્રાદ્ધાશુ ન મળે તો) મિત્રનો સત્કાર ભલે કરાય, પણ શત્રુ યોગ્ય હોય, છતાં તેનો સત્કાર ન જ કરાય; કેમકે શ્રાદ્ધમાં શત્રુએ કરેલું ભોજન પરલોકમાં નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૪

સંપૂર્ણ વેદ ભણેલો શ્રાદ્ધાશુ ઉત્તમ ભોજનપાત્ર

યત્નેન ભોજયેચ્છ્રાદ્ધે બહુવૃત્તં વેદપારગમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તગમથાઘ્યયું છન્દોગં તુ સમાસિકમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અનેક ઋચાઓવાળા (મંત્ર તથા શ્રાદ્ધાશુએ થરપ) ઋગ્વેદના પારંગત અથવા શાખાઓ સહિત સમગ્ર યજુર્વેદના પારંગત અથવા સંપૂર્ણ સામવેદના પારંગત શ્રાદ્ધાશુને શ્રાદ્ધમાં યત્નપૂર્વક જમાડવો. ૧૪૫

એવાને જમાડવાથી મહાપુણ્ય

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

પિતૃણાં તસ્ય તૃપ્તિઃ સ્યાચ્છાશ્રયતી સાત્તપૌરુષી ॥ ૧૪૬ ॥

એમાંનો કોઈ પણ (વેદપારંગત) બ્રાહ્મણ જેના શ્રાદ્ધમાં સત્કારપૂર્વક જમે છે, તેની સાત પેઢીના પિતૃઓ કાયમની તૃપ્તિ પામે છે. ૧૪૬

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

અનુકલ્પસ્ત્વયં જ્ઞેયઃ સદા સદ્ધિસ્તુષ્ઠિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

હવ્ય અને કવ્યના પ્રદાનનો આ મુખ્ય વિધિ કહ્યો; હવે સત્પુરુષોએ સેવેલો આ નીચેનો ગૌણ વિધિ જાણવા યોગ્ય છે.

શ્રાદ્ધ-ભોજનનો ગૌણ વિધિ

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

દૌહિત્રં વિટૂપતિં વન્ધુમૃત્વિગ્યાજ્યૌ ચ મોજયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

માતાનો પિતા, મામા, બહેનનો દીકરો, શુરુ, દીકરીનો દીકરો, જમાઈ, બંધુ (મામા, માસી તથા ફેઈવગેરેના પુત્રો), ઋત્વિજઅને યજમાન-એમને પણ શ્રાદ્ધમાં (વેદ જણેલો બ્રાહ્મણ ન મળે તો) જમાડી શકાય છે. ૧૪૮

દેવકર્મમાં બ્રાહ્મણની પરીક્ષા ન કરવી

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

પિત્ર્યે કર્મણિ તુ ગ્રામે પરીક્ષેત પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ધર્મ જાણનાર માણસે દેવકાર્યમાં બ્રાહ્મણની પરીક્ષા ન કરવી; પણ આવેલા પિતૃકાર્યમાં તો તેની કાળજીથી પરીક્ષા કરવી. ૧૪૯

પંગતમાં ખેસવાને ચોગ્ય-અચોગ્ય બ્રાહ્મણો

[તેષામન્યે પઙ્ક્તિદૃવ્યાસ્તથાઽન્યે પઙ્ક્તિપાધનાઃ ।

અપાઙ્ક્તેયાન્પ્રવક્ષ્યામિ કવ્યાનર્હાન્દ્વિજાઘમાન્ ॥

કેટલાક બ્રાહ્મણો પંગતને દૂષિત કરનારા હોય છે, તે કેટલાક પંગતને પવિત્ર કરનારા હોય છે; આમાં જે નીચ બ્રાહ્મણો કવ્ય (શ્રાદ્ધ-ભોજન) માટે અચોગ્ય અને પંક્તિ માટે અધિકારી છે, તેઓને હું કહું છું.]

૫૪માં તથા શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને અચોગ્ય બ્રાહ્મણો

યે સ્તેનપતિતહીવા યે ચ નાસ્તિકવૃત્તયઃ ।

તાન્હવ્યકવ્યયોર્વિપ્રાનનર્હાન્મનુરમ્ભવીત્ ॥ ૧૫૦ ॥

જેઓ ચોર હોય, વટલી ગયેલા અથવા મહાપાપી હોય, નપુંસક હોય અને નાસ્તિકવૃત્તિવાળો હોય છે, તે બ્રાહ્મણોને મનુષ્યે હવ્ય (દેવાન્ન) અને કવ્ય (શ્રાદ્ધ-ભોજન)માં અચોગ્ય કહ્યા છે. ૧૫૦

જટિલં ચાનધીયાનં દુર્વલં કિત્તવં તથા ।

યાજયન્તિ ચ યે પૂર્ગાંસ્તાંશ્ચ શ્રાદ્ધે ન ભોજયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

જટાયુક્ત (કે મુંડન કરનાર બ્રહ્મચારી) છતાં જે વેદાધ્યયનથી રહિત હોય, જે ધુતારો તપસ્વી હોય, જે જુગારી હોય અને જે સમૂહબાંધ્યાં યજ્ઞકર્મો કરાવ્યા કરતો હોય, તેને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો નહિ. ૧૫૧

‡ વરિષ્ઠ પશુ આમ કહે છે : ‘યથાપિ बहुवाग्यः स्याद् यद्योपनयते बहून्-તે અનેક યજ્ઞમાનોને સમુદાય મેળવી તેમની પાસે અનેક યજ્ઞો કરાવી નાખે અને જે એકીસાથે અનેકને જનોર્ધના ઉપનયન સંસ્કારો કરાવી નાખે, તે બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધભોજન માટે અચોગ્ય છે.’

ચિકિત્સકાન્દેવલકાન્માંસવિક્રયિણસ્તથા ।

વિપણેન ચ જીવન્તો વર્જ્યાઃ સ્યુંર્હવ્યકવ્યયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

વૈદ્યો, (આજીવિકાર્થે) દેવપૂજારીઓ, માંસ વેચનારા અને વેપારથી જીવતા બ્રાહ્મણો હવ્ય (દેવાત્મ) તથા હવ્ય- (પિતૃભોજન)માં ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૫૨

પ્રેપ્યો ગ્રામસ્ય રાજ્ઞશ્ચ કુનલી શ્યાવદન્તકઃ ।

પ્રતિરોદ્ધા ગુરોશ્ચૈવ ત્યક્તાગ્નિર્વાદ્ધિપિસ્તથા ॥ ૧૫૩ ॥

યક્ષ્મી ચ પશુપાલશ્ચ પરિવેત્તા નિરાકૃતિઃ ।

બ્રહ્મદ્વિટ્ પરિવિત્તિશ્ચ ગણાભ્યન્તર એવ ચ ॥ ૧૫૪ ॥

કુશીલવોઽવકીર્ણી ચ ઘૃણીપતિરેવ ચ ।

પૌનર્ભવશ્ચ કાળશ્ચ યસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે ॥ ૧૫૫ ॥

મૃતકાધ્યાપકો યશ્ચ મૃતકાધ્યાપિતસ્તથા ।

શુદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચૈવ વાગ્દુષ્ટઃ કુણ્ડગોલકૌ ॥ ૧૫૬ ॥

અકારણપરિત્યક્તા માતાપિત્રોર્ગુરોસ્તથા ।

વાહ્યૈર્યૈનૈશ્ચ સંબન્ધૈઃ સંયોગં પતિતૈર્ગતઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અગારદાહી ગરદઃ કુણ્ડાશી સોમવિક્રયી ।

સમુદ્રયાયી વન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટકારકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

પિત્રા વિવદમાનશ્ચ કિતવો મદ્યપસ્તથા ।

પાપરોગ્યભિશસ્તશ્ચ દામ્ભિકો રસવિક્રયી ॥ ૧૫૯ ॥

ધનુઃશરાણાં કર્તા ચ યશ્ચાગ્રેદિધિષ્ઠપતિઃ ।

મિત્રધ્રુગ્ધૂતવૃત્તિશ્ચ પુત્રાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૦ ॥

અહીં તેવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધભોજન માટે અયોગ્ય માન્યો છે, પણ દેવકર્મના ભોજનમાં અયોગ્ય માન્યો નથી. (કુલ્લુક)

આમરી ગણ્ડમાલી ચ શ્વિત્ર્યથો પિશુનસ્તથા ।

ઉન્મત્તોઽન્ધથ વજ્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક એવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

ગામનો તથા રાજનો હેલકરી (ગામોટ, આકર વગેરે), ખસખ નખવાળો, કાળા દાંતવાળો, ગુરુનો વિરોધી, અગ્નિહોત્ર છોડી દેનારો, વ્યાજનો ધંધો કરનારો, ક્ષયરોગી, (આજીવિકા માટે ઘેંટાંબકરાં વગેરે) ઢોર પોષનારો, (૧૭૧માં બતાવેલ લક્ષણવાળો) પરિવેત્તા, નિરાકૃતિ* (પંચમહાપણો નહિ કરનારો), બ્રાહ્મણુદ્વેષી, પરિવ્રિત્તિ, મહાજનના ધર્માદાના ધનથી જીવનારો, ગાઈબજાવી અથવા નાચીને આજીવિકા કરનારો, અવધીર્ણ† (સ્ત્રીસંગથી વ્રતખંડિત બ્રહ્મચારીઓ ને સંન્યાસી), વૃષલીનો પતિ (શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરનારો), પૌનર્ભવ (નાતરું કરનારીનો છોકરો), કાણો, જના ધરમાં સ્ત્રીનો રખાત હોય તે, પગારે બણાવનારો, પગારે બણુનારો, શૂદ્રને શિષ્ય કરનારો, શૂદ્રને ગુરુ કરનારો, દુષ્ટ વાણીવાળો, કુંડપુત્ર (શ્લોક ૧૭૪માં કહેલા) અને ગોલકપુત્ર, માતાપિતા તથા ગુરુનો કારણ વગર ત્યાગ કરનારો, પતિતો (વટલી ગયેલા) સાથે અધ્યયન તથા વિવાહના સંબંધ બાંધનારો, ધરને આગ લગાડનારો, વિષ દેનારો, કુંડજાતિના† પુરુષનું ખાનારો, સોમસતા વેચનારો,

* હંદોગપરિશિષ્ટમાં પણ આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે : ' નિરાકૃતાંડમરાદીનાં સ વિદ્યેયો નિરાકૃતિઃ ' (પાંચ મહાપણો ન કરીને) દેવાદિનો અનાદર કરનાર ' નિરાકૃતિ ' બણવો.

+ અહીં ' ગોલકજાતિનું ખાનાર પણ સમજ લેવાનો છે; આથી જ દેવલ કહે છે : ' અમૃતે જારજઃ કુણ્ડો મૃતે મર્તરિ ગોલકઃ । યસ્તયોરપ્રમુદ્ધાતિ સ કુણ્ડાક્ષીતિ કવ્યંતે -ધણી દયાત હોય અને બખિચારથી ને જન્મેયો

સમુદ્રમાર્ગે (સ્ટીમર-વહાણ વગેરે દ્વારા બીજા બેટાંમાં) અવરજવર કરનારો, ભાટવૃત્તિ કરનારો (સ્તુતિપાઠક), તેલી-ધાંચીનું કામ કરનારો, ખોટી સાક્ષી પૂરનારો, પિતા સાથે ખોટા વિવાહ કરનારો, ધુતારો કે જુગારી, દારૂ પીનારો, ડાઠ વગેરે પાપી રાગવાળો, કલંકિત થયેલો, દાંણિક, ધી, દહીં, મધ વગેરે રસ વેચનારો, ધનુષળાણ બનાવનારો, અગ્નેદિધિપૂ- (મોટી બહેન કુંવારી હોય અને જે નાની બહેન પરણે તે)નો પતિ, મિત્રદ્રોહી, જુગાર ઉપર જીવનારો, પુત્રને આચાર્ય કરી તેની પાસે વેદ ભણનારો, વાઈના રાગવાળો, ગંડમાળ રાગવાળો, સફેદ ઢાઢવાળો, ચાડિયો, ઉન્મત્ત, અંધ અને વેદની નિંદા કરનાર-એ પ્રાક્ષણો શ્રાદ્ધભોજનમાં ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૫૩-૧૬૧

હસ્તિગોશ્વોષ્ટદમકો નક્ષત્રૈર્યશ્ચ जीवति ।

પક્ષિણાં પોષકો યથા યુદ્ધાંચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્રોતસાં ભેદકો યથા તેષાં ચાવરણે સ્તઃ ।

ગૃહસંવેશકો દૂતો ઘૃક્ષારોપક એવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

હોય તે 'કુંડ' નામે વર્ણસંકર કહેવાય છે; તેમ જ ધણી મરી ગયા પછી વ્યભિચારથી જે જન્મ્યો હોય તે 'ગોધક' નામે વર્ણસંકર કહેવાય છે; અને તે અને કુંડ-ગોધકનું જે અજ ખાય, તે 'કુંડાંશી' કહેવાય છે. (કુલ્લક)

÷ આ 'અગ્નેદિધિપૂ'નું લક્ષણ લૌગાક્ષિ આ પ્રમાણે કહે છે: 'જ્યેષ્ઠાયાં યયનૂઢાયાં કન્યાયામુદ્યતેડનુજા । સા ચાગ્નેદિધિપૂર્ણ્યા પૂર્વા તુ દિધિપૂઃ સ્મૃતા-મોટી બહેન પરણી ન હોય અને નાની બહેન જે પરણી બેસે તે (નાની બહેન) 'અગ્નેદિધિપૂ' અને મોટી બહેન 'દિધિપૂ' કહેવાય છે. (કુલ્લક)

શ્વક્રીડી શ્યેનજીવી ચ કન્યાદૂપક એવ ચં ।

હિંસો ઘૃષલઘૃત્તિશ્ચ ગણાનાં ચૈવ યાજકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

આચારહીનઃ ક્ષીવશ્ચ નિત્યં યાચનકસ્તથા ।

કૃષિજીવીં શ્લીષદી ચ સદ્ધિર્નિન્દિત એવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

ઔરશ્રિકો માહિષિકઃ પરપૂર્વાપતિસ્તથા ।

પ્રેતનિર્પાત્તકશ્ચૈવ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

તેમ જ હાથી, બળદ, ઘોડા અને ઊંટને ઇળવનારો, નક્ષત્રો-
થી જોય જોઈ જીવનાર (જોધી), (રમવાં માટે) પક્ષીઓ
પાળનાર, સુદ્ધ શીખવનારો, જળપ્રવાહોને ભાંગનારો, જળ
પ્રવાહોને રોકનારો, ઘરના બાંધકામના (વાસ્તુવિદ્યાના)
ધંધાથી. આજીવિકા ચલાવનારો, કાસદ, મજૂરીથી* ગ્રાહ
વાવનારો, કૂતરાંના ખેલ કરનારો, બાળપક્ષી ઉપર પેટ
ભરનારો, કન્યાને શ્રદ્ધ કરનારો, હિંસા કરનારો, શદ્દની વૃત્તિ
કરનારો અથવા શત્રો દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારો, (વિનાયક
આદિ) ગણો-ગૃહદેવોના યાગો કરાવનારો, આચારવગરનો,
નપુંસક, (ધન હોય છતાં) નિત્યનો આગણ, ખેતી ઉપર
જીવનારો, હાથીપગાના રોગવાળો, સત્પુરુષોથી નિંદાયેલો,
(ઘેટાં-બકરાં રાખી) રખારીનો ધંધો કરનારો, બેંસ-પાડા
પર જીવનારો, (નાતરું કરી) ફરી પરણેલી સ્ત્રીને પરણનારો,
તેમ જ પૈસા લઈ મુડદું લઈ જનારો-એવા સર્વ બ્રાહ્મણોને

* મજૂરી લઈને ગ્રાહ વાવતાં તે નિંદ્ય છે; પણ ધર્મદષ્ટિએ
તો ગ્રાહ વાવી શકાય છે; શું છે કે 'વ્યાસવંતી નરકં ન કલ્પિ-
યાંય આંશા વાવનાર નરકમાં જતો નથી.' (કુચુક)

ઃ ધર્મ માટે તો અવરણ મુડદાને રમવાનમાં લઈ જવાની

(દેવપિતૃ કર્મમાં) પ્રયત્નપૂર્વક અવશ્ય ત્યજી દેવા. ૧૬૨-૧૬૬

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।

દ્વિજાતિપ્રવરો વિદ્વાનુભયત્ર ચિવર્જયેત્ ॥ ૧૬૭ ॥

વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ દ્વિજ ઉપરના નિંદિત આચારવાળા, પંક્તિ-
બાહ્ય અને અધમ બ્રાહ્મણોને દેવ તથા પિતૃનાં-એમ બંને
કર્મોમાં ત્યજી દેવા. ૧૬૭

અમણને જમાડવો, તે રાખમાં હોમવા જેવું

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणान्निरिव शाम्यति ।

તસ્મૈ હવ્યં ન દાતવ્યં ન દ્વિ ભસ્મનિ હૂયતે ॥ ૧૬૮ ॥

વેદાધ્યયનરહિત બ્રાહ્મણ, તણખલાના દેવતા જેવો નિસ્તેજ
થઈ જાય છે; તેને હવ્યકવ્ય આપવું નહિ; કેમકે રાખમાં હોમ
ન કરાય. ૧૬૮

પંક્તિબાહ્યને આપેલા ભોજનનું અનિષ્ટ ફળ

अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।

દૈવે હવિષિ પિત્ર્યે વા તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

દેવકાર્યમાં તેમ જ પિતૃકાર્યમાં પંક્તિબાહ્યોને હવ્ય અને
કવ્ય (દેવપિતૃ-ભોજન) આપ્યા પછી જે ફળ થાય છે, તે હવે
હું સંપૂર્ણ કહું છું : ૧૬૯

કોણે ખાધેલું રાક્ષસો ખાય છે ?

अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।

અપાઙ્ક્તેયૈર્યદન્યૈશ્ચ તદ્દૈ રક્ષાંસિ ભુજતે ॥ ૧૭૦ ॥

વ્રતવિનાના પંક્તિબાહ્ય તથા પરિવેતા આદિ બીજા

વેદોક્ત આશા છે : 'एतद्वै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं नयन्ति-भुञ्जाने
(બાળવા) સ્મશાનમાં લઈ જવું, એ તો શ્રેષ્ઠ તપ છે.'

પ્રાણણાએ (શ્રાદ્ધાદિમાં) જે ભોજન ક્યું હોય છે, તે રાક્ષસો
જ જમે છે. ૧૭૦

પરિવેત્તા અને પરિવિત્તિ કાણુ છે ?

દારાગ્નિહોત્રસંયોગં કુરુતે યોઽગ્રજે સ્થિતે ।

પરિવેત્તા સ વિદ્વેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મોટા ભાઈ કુંવારો હોય છતાં, નાનો ભાઈ વિવાહ કરે
અને અગ્નિહોત્રનો સંયોગ કરે, તો તે નાના ભાઈને તથા તે
મોટા ભાઈને અનુક્રમે પરિવેત્તા અને પરિવિત્તિ જણવા. ૧૭૧

પરિવેત્તા વગેરે પાંચે નરકે જાય

પરિવિત્તિઃ પરિવેત્તા યયા ચ પરિવિધતે ।

સર્વૈઃ તૈ નરકં યાન્તિ દાતૃયાજકપચ્ચમાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

તે પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા તથા તે જની સાથે પરણે તે
પરિવિત્તા કન્યા, કન્યાનો દેનાર અને તે વિવાહયજ્ઞ કરાવનાર;
એ પાંચે ય નરક પામે છે. ૧૭૨

દિધિપૂપતિ કાણુ ?

બ્રાતૃમૃતસ્ય માર્યાયાં યોઽનુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ ક્ષેયો દિધિપૂપતિઃ ॥ ૧૭૩ ॥

મરણ પામેલા ભાઈની પત્ની (નિયોગ) ધર્મથી જોડાઈ
હોય, તોપણ (એકવાર મૃતુકાએ જ તેની સાથેનો કામ-
વ્યવહાર કરવા સિવાય) જે તેને વિષે કામથી વારંવાર
(આલિંગન, ચુંબન વગેરે) અનુરંજન કરે છે, તેને દિધિપૂ-
પતિ જણવો. (અને તેના પ્રાણણને પણ શ્રાદ્ધમાં કુપાત્ર
સમજી લેવો.) ૧૭૩

કુંડ અને ગોલક પરસ્ત્રી-પુત્ર

પરદારેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુણ્ડગોલકૌ ।

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડઃ સ્યાન્મૃતે ભર્તરિ ગોલકઃ ॥ ૧૭૪ ॥

પરસ્ત્રીમાં કુંડ અને ગોલક એ નામના બે પુત્રો થાય છે; પતિના જીવતાં પરપુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે 'કુંડ' અને તેના મરણ પછી પર પુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે ગોલક નામે છે. ૧૭૪

કુંડાશી કાણુ ?

[ઉત્પન્નયોરધર્મેણ હવ્યકવ્યે ચ નૈત્યકે ।

યસ્તયોરન્નમશ્નાતિ સ કુણ્ડાશી દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥

અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કુંડ અને ગોલકના નિસના દેવયજ્ઞોમાં હવ્ય અને પિતૃયજ્ઞમાં કવ્યરૂપ તેમનું અન્ન જે આહણુ જમે છે, તેને કુંડાશી કહ્યો છે. (તે પણ આહમાં નેકામો છે.)]

કુંડ તથા ગોલક પણ આહમાં નેકામા

તૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિનૌ પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

દત્તાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

પરપત્નીમાં જન્મેલા આ બે પ્રાણીઓ (કુંડ તથા ગોલક) દાતાઓએ આપેલાં હવ્યો તથા કવ્યોને આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં નિષ્કળ કરે છે. ૧૭૫

પંક્તિબાણના બેવાથી એ આહણુઓજન નિષ્કળ થાય

અપાહ્ત્યો યાવતઃ પાંહ્ત્યાન્ભુજ્ઞાનાનનુપश्यति ।

તાવતાં ન ફલં તત્ર દાતા પ્રાપ્નોતિ વાલિશઃ ॥ ૧૭૬ ॥

પંક્તિબાણ (ચાર વગેરે) એક જ આહણુ બેટલા પંક્તિ-

માન્ય બ્રાહ્મણોને જમતા બુદ્ધે છે, તેટલા બ્રાહ્મણોને જમાડ્યાનું
ફળ તે મૂર્ખ ભોજનદાતા પામતો નથી. (આ કારણે તેના
દેખતાં બ્રાહ્મણોને જમાડવા નહિ.) ૧૭૬

આંધળો, કાણો, ઢાઢિયો અને પાપરોગી પણ અધમ

વીક્ષ્યાન્થો નવતેઃ કાણઃ પટેઃ શિવ્રી શતસ્ય તુ ।

પાપરોગી સદસ્યસ્ય દાતુર્નાશયતે ફલમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

આંધળો, કાણો,* ઢાઢિયો અને પાપરોગી પણ બ્રાહ્મ-
ભોજન જોઈ ને અનુક્રમે નેવું, સાડ, સો અને હજાર (શ્રોત્રિય)
બ્રાહ્મણો જમાડ્યાનું દાતાનું ફળ પણ નાશ કરે છે; માટે
એમના દેખતાં પણ બ્રાહ્મભોજન કરાવવું નહિ. ૧૭૭

શૂદ્રને યજ્ઞ કરાવનાર પણ અધમ

યાવતઃ સંસ્પૃશેદક્ષત્રાક્ષિણાન્દ્રયાજકઃ ।

તાવતાં ન મયેદાતુઃ ફલં દાનસ્ય પૌર્તિકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

શૂદ્રને યજ્ઞ કરાવનારે બ્રાહ્મણ પોતાનાં અગોથી જોટલા
બ્રાહ્મણોને અડે છે, તેટલા બ્રાહ્મણોને આપેવું બ્રાહ્મપૂર્તિનું
દાન દાતાને ફળ આપતું નથી. ૧૭૮

વેદવિચાપિ વિપ્રોઽસ્ય લોમાલ્કૃત્યા પ્રતિગ્રહમ્ ।

વિનાશં વ્રજતિ ક્ષિપ્રમામપાત્રમિવામ્મમિ ॥ ૧૭૯ ॥

વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ પણ જે લોભથી એ શૂદ્રને યજ્ઞ
કરાવનાર પાસેથી દાન લે, તે કાચી માટીનો પટેલ જેમ
પાણીમાં ઝટ નાશ પામે છે, તેમ તે તત્કાલ નાશ પામે છે. ૧૭૯

* આંધળો કંઈ દેખે નહિ, તેપણ જોઈ શકાય, તેટલા પ્રદેશમાં
પણ ભોજન સમયે તે ન દોષો જોઈએ.

સોમ વેચનાર, વૈદ્ય, દેવપૂજારી અને વાર્ધુપિ પણ અધમ
સોમવિક્રયિણે વિષ્ટા મિપજે પૂયશોણિતમ્ ।

નદં દેવલકે દત્તમપ્રતિષ્ઠં તુ વાર્ધુપૌ ॥ ૧૮૦ ॥

સોમ વેચનાર બ્રાહ્મણને આપેલું શ્રાદ્ધભોજન વિષાદૃપ
અને વૈદ્યને આપેલું પરુ અને લોહીરૂપ થાય છે તેમ જ (પગારથી)
દેવપૂજા કરનારને આપેલું તે નાશ પામે છે અને વ્યાજથી
આજીવિકા કરનારને આપેલું તે પ્રતિષ્ઠારહિત થાય છે. ૧૮૦

વેપારી તથા નાતરું કરનારીના પુત્રને આપેલું ભોજન નિષ્ફળ

યત્તુ વાણિજકે દત્તં નેહ નામુત્ર તદ્ભવેત્ ।

મસ્મનીવ હુતં હવ્યં તથા પૌનર્ભવે દ્વિજે ॥ ૧૮૧ ॥

વેપાર કરનારા તથા જણે પુનર્લંક કયું હોય તેવી સ્ત્રીથી
જન્મેલા બ્રાહ્મણને જે દેવપિતૃભોજન આપ્યું હોય તે તે રાખમાં
હોમેલાની જેમ આ લોકમાં અને પરલોકમાં વ્યર્થ થાય છે.

માટે પંક્તિબાહ્યો તથા દુષ્ટોને જમાડવા નહિ

इतरेषु त्वपाङ्क्तयेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

મેદોઽસૃઢ્માંસમજાસ્થિ વદન્ત્યન્નં મનીષિણઃ ॥ ૧૮૨ ॥

ઉપર જણાવેલા પંક્તિબાહ્યો અને ખીજ પણ અસાધુઓને
આપેલું ભોજન ચરખી, લોહી, માંસ, મજ્જા અને હાડકાં સમાન
થાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮૨

પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણે

अपाङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

તાન્નિચોદત કાત્સ્ન્યેન દ્વિજાઽયાન્પઙ્ક્તિપાવનાન્ ॥ ૧૮૩ ॥

પંક્તિબાહ્યોથી અલડાયેલી પંગત જે ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી

પાવન થાય છે, તેવા પંક્તિપાવન ઉત્તમ બ્રાહ્મણો વિષે તમે સંપૂર્ણ સાંભળો. ૧૮૩

અઘ્યાઃ-સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચનેષુ ચ ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાથૈવ વિજ્ઞેયાઃ પઙ્ક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

સર્વ વેદોમાં તથા સધળાં વેદોનાં અંગોમાં જ્યો શ્રેષ્ઠ હોય અને જ્યો શ્રોત્રિયના વંશમાં જન્મેલા હોય, તેમને પંક્તિ-પાવન બ્રાહ્મણો બોલેલા. ૧૮૪

ત્રિણાચિકેતઃ પશ્ચાગ્રિસ્ત્રિસુપર્ણઃ પઙ્ક્તિવિત્ ।

બ્રહ્મદેયાત્મસંતાનો જ્યેષ્ઠસમગ્રાણ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ બ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ।

શતાયુથૈવ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પઙ્ક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૬ ॥

ત્રિણાચિકેત (યજુર્વેદની ઠઠવણીનો નચિકેતા સંબંધી ભાગ બળુનારો), પંચાશ્ચિ (સવારે તથા સાંજે પાંચ અગ્નિ) પ્રદીપ્ત રાખનાર અગ્નિહોત્રી (અથવા છાંદોગ્યમાં ઠઠેલી પંચાશ્ચિવિધા બળુનાર), ત્રિસુપર્ણ (ઋગ્વેદનો તે નામે એક ભાગ બળુનાર અથવા તૈત્તરીય શાખાના વ્રહ્મનેત્રી મામ્ એ ભાગ બળુનાર), વેદનાં છ અંગ બળુનાર, બ્રાહ્મવિવાહથી પરણેલી માતામાં જન્મનાર, જ્યેષ્ઠ સાગ ગાનાર, વેદાર્થ બળુનાર, વેદનો વ્યાખ્યાતા, બ્રહ્મચારી, હજારો ગાયોનું દાન કરનાર અને

* આવા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને દારીત પછી પંક્તિપાવન રહે છેઃ ‘પવન. પાવનશ્રેણી દસ્ય પશ્ચાત્તયો રૂદે । માયં પ્રાતઃ પ્રદીપ્યન્તે ઇ વિપ્રઃ પઙ્ક્તિપાવનઃ-’ એના ઘરમાં સવારે-સાંજે પવન, પાવન અને બીજા ત્રણ અગ્નિઓ પ્રદીપ્ત રહે છે, તે બ્રાહ્મણને ‘પંક્તિ-પાવન’ બોલેલા. (જમ્બુક)

સો વર્ષના આયુષવાળો; આ (છ) બ્રાહ્મણોને પાંક્તપાવન
જાણવા. ૧૮૫, ૧૮૬

બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધકર્મમાં કયારે નોતરવા ?

પૂર્વેદ્યુરપરેદ્યુર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ।

નિમન્ત્રયેત વ્યવરાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥ ૧૮૭ ॥

શ્રાદ્ધકર્મ આખું હોય તેને આગલે દહાડે અથવા તે જ
દિવસે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના છેવટે તથા સુધી સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને
સત્કારપૂર્વક નોતરવા. ૧૮૭

નોતરેલા બ્રાહ્મણે શું કરવું ?

નિમન્ત્રિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ।

ન ચ છન્દાંસ્પઘીયીત યસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તદ્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધ માટે નોતરેલા બ્રાહ્મણે (શ્રાદ્ધના દિવસરાત)
સદા જિતેન્દ્રિય રહેવું (મૈથુનથી અટકી સંયમનિયમવાન થવું)
અને (આવશ્યક સંધ્યા, જપ આદિ વિના) વેદોનું અધ્યયન
કરવું નહિ; તેમ જ જેને ત્યાં શ્રાદ્ધ હોય, તે યજમાને પણ
તેમ જ કરવું. ૧૮૮

નોતરેલા બ્રાહ્મણ પાસે પિતૃઓ આવે છે

નિમન્ત્રિતાન્હિ પિતર ઉપતિષ્ઠન્તિ તાન્દ્વિજાન્ ।

વાયુવચ્ચાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥ ૧૮૯ ॥

કેમકે શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા તે બ્રાહ્મણોની પાસે પિતૃઓ હાજર
થાય છે; તે બ્રાહ્મણ ચાલે છે, ત્યારે તેઓ વાયુની જમ તેમની
પાછળ ચાલે છે અને બ્રાહ્મણ બેસે છે, ત્યારે તેઓ તેની પાસે
બેસે છે. ૧૮૯

નોતરેલો બ્રાહ્મણ જન્મે નહિ તો પાપી થાય

કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હૃલ્યકલ્પે દ્વિજોત્તમઃ ।

કથંચિદપ્યતિક્રામન્પાપઃ સ્ફુરતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

હૃલ્ય અને કલ્પ (દેવપિતૃભોજન) માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે

નોતરેલો બ્રાહ્મણ જો કંઈ પણ રીતે તેને બ્રાહ્મણે (જન્મે નહિ),
તો તે પાપી (મર્યા પછી) ભૂંડોના અવતાર પામે છે. ૧૯૦

શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા બ્રાહ્મણે અવસ્થ સંવર્ગી રહેવું

આમન્તિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃષલ્યા સહ મોદતે ।

દાતુર્પદ્મકૃતં કિંચિત્તત્તર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૧ ॥

શ્રાદ્ધમાં નોતરેલો બ્રાહ્મણ જો શુદ્રસ્ત્રી સાથે મિથુન કરે,
તો દાતાનું જે કંઈ પાપ હોય, તે બધું તે બ્રાહ્મણને લાગે છે.*

પિતૃદેવો કંઈ સામાન્ય નથી

અક્રોધનાઃ શૌચપરાઃ સતતં વ્રત્તચારિણઃ ।

ન્યસ્તશસ્ત્રા મહાભાગાઃ પિતરઃ પૂર્વદેવતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

પૂર્વકાળના અનાદિ દેવતાદૃષ્ટ એવા પિતૃઓ ક્રોધરહિત,

શૌચપરાયણ, સર્વદા બ્રહ્મચારી, સંક્રાન્તશસ્ત્ર (યુદ્ધ છોડનારા)

અને દયાદિ આઠ ઐશ્વર્યથી યુક્ત મહાભાગ્યશાળી છે. (માટે

* મેધાતિથિ અને ગ્રેહવિદરાગ આ સ્લોક ઉપર દીકરા સમ્પન્નાં

આવું મુચન કરે છે : 'સામાન્ય રીતે શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા બ્રાહ્મણે સંપૂર્ણ

બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે; આવો વિધિ છે, છતાં તેની-બ્રાહ્મણ-

ભતિની સ્ત્રી પણ તે દિવસ-રાત્રીને સંવર્ગી ન રહે અને બ્રાહ્મણને

મિથુન માટે લગ્નચાલે, તો એ બ્રાહ્મણી પણ ચલનભતિની સ્ત્રી જેવી ન

મણાય છે, એમ અહીં જણાવ્યું છે; અર્થાત્ શ્રાદ્ધનું નોતરું સ્ત્રીકાર્યા

પછી જન્મે બ્રાહ્મણ સ્ત્રી-પુરુષે પૂર્ણ શ્રાદ્ધકાળ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળી

સંવર્ગી રહેવું જોઈએ. (૧૯૨)

આજ્ઞ કરનારે તથા જન્મનારે અવશ્ય સંયમી રહેવું.) ૧૯૧

પિતૃઓની ઉત્પત્તિ

યસ્માદુત્પત્તિરેતેષાં સર્વેષામપ્યશેષતઃ ।

યે ચ યૈરુપચર્યાઃ સ્યુર્નિયમૈસ્તાન્નિચોઘત ॥ ૧૯૩ ॥

તે સર્વની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે અને કયાકયા નિયમો-
થી તેમની સેવા કરવી, તે બધું તમે સાંભળો. ૧૯૩

મનોર્હૈરણ્યગર્ભસ્ય યે મરીચ્યાદયઃ સુતાઃ ।

તેષામૃષીણાં સર્વેષાં પુત્રાઃ પિતૃગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

બ્રહ્માના પુત્ર મનુના મરીચિ આદિ જે પુત્રો હતા, તે
સર્વ ઋષિઓના પુત્રોને પિતૃગણો કહ્યા છે. ૧૯૪

સાધ્યાના અને દેવાના પિતૃઓ કયા ?

વિરાટસુતાઃ સોમસદઃ સાધ્યાનાં પિતરઃ સ્મૃતાઃ ।

અગ્નિષ્વાત્તાશ્ચ દેવાનાં મારીચા લોકવિશ્રુતાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

વિરાટના પુત્રો-સોમસદોને સાધ્યાના પિતૃઓ કહ્યા છે;
અને મરીચિના લોકપ્રસિદ્ધ પુત્રો-અગ્નિષ્વાત્તાઓ દેવાના
પિતૃઓ છે. ૧૯૫

બર્હિષદ પિતૃઓ કેના ?

દૈત્યદાનવયક્ષાણાં ગન્ધર્વોરગરક્ષસામ્ ।

સુપર્ણકિન્નરાણાં ચ સ્મૃતા વર્હિષદોઽત્રિજાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

અત્રિના પુત્રો જે બર્હિષદ નામે પિતૃઓ છે, તે દૈત્યો,
દાનવો, યક્ષો, ગંધર્વો, ઉરગો, રાક્ષસો, સુપર્ણો અને
કિન્નરોના પિતૃઓ કહેવાય છે. ૧૯૬

બ્રાહ્મણાદિના પિતૃઓ

સોમપા નામ વિગ્રાણાં ક્ષત્રિયાણાં હવિર્ભુજઃ ।

વૈશ્યાનામાજ્યપા નામ શુદ્રાણાં તું સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શુદ્રોના પિતૃઓ અતુકમે સોમપા, હવિર્ભુજ, આજ્યપા અને સુકાલિન નામના છે. ૧૯૭

સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽઙ્ગિરઃસુતાઃ ।

પુલસ્ત્યસ્યાજ્યપાઃ પુત્રા વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

સોમપા પિતૃઓ ભૃગુના પુત્રો છે, હવિષ્મન્ત (અથવા હવિર્ભુજ) અંગિરાના પુત્રો છે, આજ્યપા પુલસ્ત્યના પુત્રો છે અને સુકાલિન વસિષ્ઠના પુત્રો છે. ૧૯૮

અગ્નિદગ્ધાનગ્નિદગ્ધાન્કાવ્યાન્વર્હિપદસ્તથા ।

અગ્નિષ્વાત્તાંશ્ચ સૌમ્યાંશ્ચ વિગ્રાણામેવ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

અગ્નિદગ્ધ, અનગ્નિદગ્ધ, કાવ્ય, બર્હિષદ્, અગ્નિષ્વાત્ત અને સૌમ્ય; એ સર્વને બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ જાણવા. ૧૯૯

કયા પિતૃઓ શાથી પ્રસન્ન થાય છે ?

[અગ્નિષ્વાત્તા હુતૈસ્તૃપ્તાઃ સોમપાઃ સ્તુતિમિસ્તથા ।

પિષ્ઠૈર્વર્હિપદઃ પ્રીતાઃ પ્રેતાસ્તુ દ્વિજમોજનૈઃ ॥

અગ્નિષ્વાત્તો હોમથી, સોમપો સ્તુતિથી, બર્હિષદ્ પિંડોથી અને પ્રેતો બ્રાહ્મણભોજનોથી પ્રસન્ન થાય છે.]

અનન્ત પિતૃઓ

ય एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ૨૦૦ ॥

આ જ મુખ્ય પિતૃગણો કહ્યા, તેમના જ અનંત પુત્રપૌત્રો છે, તેમને પણ પિતૃઓ. જણવા. ૨૦૦

ઋષભ્યઃ પિતરો જાતાઃ પિતૃભ્યો દેવમાનવાઃ ।

દેવેભ્યસ્તુ જગત્સર્વં ચરં સ્થાષ્વનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૦૧ ॥

ઋષિઓથી પિતૃઓ જન્મ્યા છે, પિતૃઓથી દેવો અને માનવો જન્મ્યા છે અને દેવોથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જગત અનુક્રમે જન્મ્યું છે. ૨૦૧

પિતૃઓને આપેલું જળ પણ અખૂટ સુખદાયક

રાજતૈર્ભાજનૈરેપામથો વા રાજતાન્વિતૈઃ ।

વાર્યપિ શ્રદ્ધયા દત્તમક્ષયાયોપકલ્પતે ॥ ૨૦૨ ॥

રૂપાનાં વાસણોથી અથવા ચાંદીએ મઢેલાં પાત્રોથી જે શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતૃઓને જળ પણ આપ્યું હોય, તો તે તેમને અખૂટ તૃપ્તિ આપનારું થાય છે. (તો ઉત્તમ દૂધપાક વગેરે જે અપાય તો તેની તૃપ્તિની વાત જ શી ?) ૨૦૨

દેવકાર્યથી પણ પિતૃકાર્ય વિશેષ

દેવકાર્યાદ્દ્વિજાતીનાં પિતૃકાર્યં વિશિષ્યતે ।

દૈવં હિ પિતૃકાર્યસ્ય પૂર્વમાપ્યાયનં શ્રુતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

દ્વિજવર્ણો માટે દેવકાર્યથી પણ પિતૃકાર્ય વિશેષ છે; કેમકે દેવકાર્ય એ પિતૃકાર્યને જ પ્રથમ સદા પૂર્ણ કરનાર કહ્યું છે. ૨૦૩

તેપામારક્ષભૂતં તુ પૂર્વં દૈવં નિયોજયેત્ ।

સ્ક્ષાંસિ હિ વિલુપ્પન્તિ શ્રાદ્ધમારક્ષવર્જિતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

તે પિતૃકર્મોનું રક્ષણ કરનાર તરીકે જ દેવકાર્ય. પ્રથમ

કરવાનું હોય છે; કેમકે એ દેવરક્ષાથી રહિત એવા શ્રાદ્ધને
પ્રાક્ષસો ઝૂંટવી લે છે. ૨૦૪

દૈવાંધન્તં તદીહેત પિત્રાધન્તં ન તદ્ભવેત્ ।

પિત્રાધન્તં ત્વીહમાનઃ ક્ષિપ્રં નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્રાદ્ધકર્મનો⁺ આરંભ તથા અંત દેવકાર્યથી જ કરવો,
પણ પિતૃકાર્યથી કરવો નહિ; કેમકે પિતૃકાર્યથી આરંભ
અને અંત કરનારે શ્રાદ્ધ કરનાર માણસ કુટુંબ સાથે
નાશ પામે છે. ૨૦૫

શ્રાદ્ધનો વિધિ

શુચિં દેશં વિવિક્તં ચ ગોમયેનોપલેપयेत् ।

દક્ષિણાપ્રવર્ણં ચૈવ પ્રયત્નેનોપપાદयेत् ॥ ૨૦૬ ॥

એકાંત, પવિત્ર તથા દક્ષિણ દિશા તરફ ઢળતી ભૂમિને
પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવી અને તેને ગાયના છાણથી લીપવી.

પિતૃઓને ક્યાં રથજ પસંદ હોય છે ?

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતીરેષુ ચૈવ હિ ।

વિવિક્તેષુ ચ તુળ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥ ૨૦૭ ॥

સ્વાભાવિક શુદ્ધ, ખુલી અને એકાંત (જંગલ વગેરે)
સ્થાનોમાં, તેમ જ નદીનાં તીરો ઉપર (શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી)
પિતૃઓ હંમેશાં ખુશ થાય છે. ૨૦૭

+ દેવક પણ આમ જ કહે છે : 'યત્ તત્ર ક્રિયતે કર્મ પૈતૃકે
બ્રાહ્મણાન્ પ્રતિ । તત્તર્વં તત્ર કર્તવ્યં વૈશ્વદેવિકપૂર્વકમ્ - હરકોઈ પિતૃકાર્યમાં
બ્રાહ્મણોની સામે જે કર્મ કરાય છે, તે અધુન્યાં વૈશ્વદેવકર્મ-દેવકાર્ય-
પૂર્વક જ કરવું જોઈએ.' (કુલ્લક)

દર્શાસન પર બ્રાહ્મણોને બેસાડવા

આસનેષ્વલ્યુત્તેષુ વર્દિષ્મત્સુ પૃથક્પૃથક્ ।

ઉપસ્પૃષ્ટોદકાન્સમ્યગ્નિગ્રાંસ્તાનુપવેશયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

આચમન કરેલા તે બ્રાહ્મણોને ત્યાં ગોઠવેલાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં
દર્શાસનો ઉપર સારી રીતે બેસાડવા. ૨૦૮

દેવપૂજનપૂર્વક બ્રાહ્મણપૂજન

ઉપવેશ્ય તુ તાન્વિગ્રાનાસનેષ્વજુગુપ્તિતાન્ ।

ગન્ધમાલ્યૈઃ સુરભિભિર્ચયેદેવપૂર્વકમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ આસનો ઉપર બેસાડી સુગંધી
અંદન તથા માળાઓથી દેવપૂજન કર્યા પછી તેમનું પૂજન
કરવું. ૨૦૯

અગ્નિહોમ પણ કરવો

તેષામુદકમાનીય સપચિત્રાંસ્તિલાનપિ ।

અગ્રૌ કુર્યાદ્જુજ્ઞાતો વ્રાહ્મણો વ્રાહ્મણૈઃ સહ ॥ ૨૧૦ ॥

એ બ્રાહ્મણો માટે જળ, દહનની પવિત્રીઓ તથા તલ
લાવી, તેમની આજ્ઞા મળતાં બ્રાહ્મણે તેમની સાથે રહી
અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૨૧૦

પછી પિતૃતર્પણ

અગ્નેઃ સોમયમાશ્વાં ચ કૃત્વાપ્યાયનમાદિતઃ ।

હવિર્દાનિન વિધિવત્પશ્વાત્સંતર્પયેત્પિતૃન્ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રથમ અગ્નિ, સોમ તથા ચમને વિધિપૂર્વક હવિર્દાનથી
પ્રસન્ન કરી તે પછી પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. ૨૧૧

અગ્નિ ન હોય તો આહણુ જ અગ્નિ

અન્યમાલે તુ વિગ્રસ્ય પાણાલેવોપપાદયેત્ ।

યો હ્યગ્નિઃ સ દ્વિજો વિગ્રૈર્મન્વદર્શિભિરુચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

અગ્નિનો* અભાવ હોય, તો તેણે આહણુના હાથમાં જ એ આહુતિઓ આપવી; ક્રમકે જ અગ્નિ છે તે આહણુ જ છે, એમ મન્વદ્રષ્ટા આહણુ કહે છે. ૨૧૨

દેવા આહણુ આહના દેવો જેવા ?

અક્રોધનાન્સુગ્રસાદાન્વદન્ત્યેતાન્પુરાતનાન્ ।

લોકસ્યાપ્યાયને યુક્તાઙ્ગાદ્દેવાન્દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

ક્રોધરહિત, સારી રીતે પ્રસન્ન, પુરાતની અને લોકની વૃદ્ધિમાં પરાયણ એવા ઉત્તમ આહણુને મનુ વગેરે શ્રાદ્ધદેવો કહે છે. ૨૧૩

પિંડપ્રદાનની વિધિ

અપસવ્યમગ્નૌ કૃત્વા સર્વમાવૃત્ય વિક્રમમ્ ।

અપસવ્યેન હસ્તેન નિર્વપેદુદકં શુચિ ॥ ૨૧૪ ॥

જમણી બાબુ અગ્નિમાં હોમક્રિયા વગેરે સર્વ ક્રમ કર્યા પછી જમણે હાથે (પિંડ મૂકવાની) જમીન ઉપર જળધારા પાડવી. ૨૧૪

* જનોર્ધનો સંસ્કાર થયો ન હોય, જનોર્ધનો સંસ્કાર થઈ ગયો હોય, છતાં વેદાધ્યયન પછીનો સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા પછી જેણે પત્ની સાથે પાણિગ્રહણ કરી શ્વરયાગ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો ન હોય, અથવા જેની પત્ની મરણ પામી હોય, તેમને ત્યાં વૈદિક અગ્નિ હોવા સંભવ નથી, એ અભિપ્રાયે અહીં આમ સૂચવ્યું છે. (કુલ્લક)

ગ્રીંસ્તુ તસ્માદ્વિઃશેપાત્પિઙ્ડાન્કૃત્વા સમાહિતઃ ।

ઔદકેનૈવ વિધિના નિર્વપેદક્ષિણામુખઃ ॥ ૨૧૫ ॥

આહુતિ આપતાં જ હવિષ ખાટી રહેલ હોય, તેમાંથી ત્રણ પિંડો કરી સાંવધાન થઈ દક્ષિણ તરફ મોં રાખી, તે જ જળવિધિથી તે પિંડો (દર્ભ ઉપર) મૂકવા. ૨૧૫

ન્યુપ્ય પિઙ્ડાંસ્તતસ્તાંસ્તુ પ્રયતો વિધિપૂર્વકમ્ ।

તેષુ દર્મેષુ તં હસ્તં નિમૃજ્યાહ્લેપમાગિનામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

એમ વિધિપૂર્વક એ પિંડોને તે દર્ભો પર સ્થાપ્યા પછી પ્રપિતામહ આદિ (ત્રણ) લેપભાગીઓની તૃપ્તિ માટે તે દર્ભોના મૂળના ભાગમાં પોતાનો તે હાથ ઠાળજીથી નિર્લેપ કરવો-લૂછી નાખવો.† ૨૧૬

આચમ્પોદકપરાશૃત્ય ત્રિરાયમ્ય શનૈરહ્ન ॥

પટ્ક્રતૂંથ નમસ્કુર્યાત્પિતૃનેવ ચ મન્ત્રવિત્ ॥ ૨૧૭ ॥

પછી મંત્રો જાણનારા પ્રાદક્ષિણે આચમન કરી, ઉત્તર તરફ મોં રાખી, ધીરેધીરે ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા અને (‘ વસન્તાય નમસ્તુમ્યમ્ ’ ઇત્યાદિ મંત્રથી) છ ઋતુઓને તેમ જ (‘ નમો વઃ પિતરઃ ઇત્યાદિ મંત્રથી) પિતૃઓને નમસ્કાર કરવા.

ઉદકં નિનયેચ્છેયં શનૈઃ પિઙ્ડાન્તિકે પુનઃ ।

અવજિઘ્રેચ તાન્પિઙ્ડાન્યથાન્યુસાન્સમાહિતઃ ॥ ૨૧૮ ॥

+ આ ક્રિયાને અનુસરતું આવું વિધિવચન પણ મળે છેઃ દર્ભમૂલેષુ કરાવવર્ષણમ્-પિંડોથી ખરડાયેલો પોતાનો એ હાથ ‘ દર્ભના મૂળભાગમાં લૂછો નાખવો. ’ (કેમકે તેથી પ્રપિતામહ વગેરે ત્રણ પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. (કુલ્લક)

પછી (પાત્રમાં) બાકી રહેલા પાણીને ફરી, પિંડોની પાસે ધીરેધીરે પાડવું અને તે પિંડોને જ ક્રમે સ્થાપ્યા હોય, તે જ ક્રમે (એકએક લઈ) એકાગ્રચિત્તે સૂધવા. ૨૧૮

પિન્દેમ્યસ્ત્વલ્પિકાં માત્રાં સમાદાયાનુપૂર્વશઃ ।

તેનૈવ વિપ્રાનાસીનાન્વિધિવત્પૂર્વમાશયેત્ ॥ ૨૧૯ ॥

પછી તે પિંડોમાંથી અનુક્રમે થોડોથોડો ભાગ લઈ (જમવા) થેડેલા ગ્રાહણોને પ્રથમ તે વડે જ વિધિપૂર્વક જમાડવા. ૨૧૯

ધ્રિયમાણે તુ પિતરિ પૂર્વેપામેવ નિર્વપેત્ ।

વિપ્રવદ્વાપિ તં શ્રાદ્ધે સ્વકં પિતરમાશયેત્ ॥ ૨૨૦ ॥

જે પિતા જીવતો હોય, તે (મરણ પામેલા પિતામહ આદિ તથા) પૂર્વજોનું જ શ્રાદ્ધ કરવું અથવા પોતાના તે પિતાને પણ શ્રાદ્ધમાં ગ્રાહણની જમ જમાડવો. ૨૨૦

પિતા યસ્ય નિવૃત્તઃ સ્યાઙ્ગીવેચાપિ પિતામહઃ ।

પિતુઃ સ નામ સંકીર્ત્ય કીર્તયેત્પ્રપિતામહમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

જે પિતા મરી ગયો હોય અને પિતામહ (પિતાનો પિતા) જીવતો હોય તે પિતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરી પ્રપિતામહનું નામ ઉચ્ચારવું. ૨૨૧

પિતામહો વા તચ્છ્રાદ્ધં શુઙ્ગીતેત્યગ્રવીન્મનુઃ ।

કામં વા સમનુજ્ઞાતઃ સ્વયમેવ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

અથવા પિતામહે તે શ્રાદ્ધ જમવું એમ મનુષ્યે કહ્યું છે; અથવા (જીવતા પિતામહે, તું રીત ઇચ્છા પ્રમાણે કર, એમ)

આજ્ઞા આપી હોય, તો પોતે જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું
—એ પિતામહને (બ્રાહ્મણને સ્થાને) જમાડવા. ૨૨૨

તેષાં દત્ત્વા તુ હસ્તેષુ સપવિત્રં તિલોદકમ્ ।

તત્પિષ્ઠાગ્રં પ્રયચ્છેત સ્વધૈષામસ્તિવતિ બ્રુવન્ ॥ ૨૨૩ ॥

તે આમંત્રિત બ્રાહ્મણોના હાથમાં દર્શ સાથે તલ અને
જળ આપી 'પિત્રે સ્વધારતુ' એમ કહી, તેમને તે પિંડોના
અગ્રભાગ (અનુક્રમે) આપવો. ૨૨૩

પાણિભ્યાં તૂપસંગૃહ્ય સ્વયમન્નસ્ય વર્ધિતમ્ ।

વિપ્રાન્તિકે પિતૃન્ધ્યાયશ્નકૈરુપનિક્ષિપેત્ ॥ ૨૨૪ ॥

પછી (શ્રાદ્ધકર્તાએ) પોતે અન્નના પાત્રને બે હાથે
લઈ પિતૃઓનું ધ્યાન કરતાંકરતાં ધીમેથી બ્રાહ્મણોની પાસે
(પીરસવા) મૂકવું. ૨૨૪

પીરસવાની રીત

ઉમયોર્હસ્તયોર્મુક્તં યદન્નમુપનીયતે ।

તદ્વિપ્રભુમ્પન્ત્યસુરાઃ સહસા દુષ્ટચેતસઃ ॥ ૨૨૫ ॥

એ અન્નને બે બે હાથમાં મૂકી લાવે નહિ, તો દુષ્ટ બુદ્ધિ-
વાળા અસુરો તેને એકદમ ઝૂંટવી લે છે. (માટે એક હાથે
લાવી પીરસવું નહિ.) ૨૨૫

ગુણાંશ્ચ સ્પશાકાદ્યાન્પયો દધિ ઘૃતં મધુ ।

વિન્યસેત્પ્રયતઃ પૂર્વં ભૂમાવેવ સમાહિતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

* 'પિતૃપ્રપિતામહયોર્વા શ્રાદ્ધદ્યયં કુર્યાત્—અથવા પિતાનું તથા
પ્રપિતામહનું—એમ બે શ્રાદ્ધ કરવાં;' એ વિધિનુયમનને અનુસરી પિતાનું,
પિતામહનું તથા વૃદ્ધ પિતામહનું—એમ ત્રણ શ્રાદ્ધ કરવાં. (કુસ્લુક)

ગુણયુક્ત દાળ, શાક વગેરેને તથા દૂધ, દહીં, ઘી અને
૧ મધને પવિત્ર થઈ સ્વસ્થ ચિત્તે અને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રથમ જમીન
ઉપર જ (ઢળી ન જાય તેમ) મૂકવાં. ૨૨૬

મહ્યં ચ મોજ્યં વિવિધં મૂલાનિ ચ ફલાનિ ચ ।

હૃદ્યાનિ ચૈવ માંસાનિ પાનાનિ સુરમીણિ ચ ॥ ૨૨૭ ॥

ઉપનીય તુ તત્સર્વં શનકૈઃ સુસમાહિતઃ ।

પરિવેષયેત પ્રયત્નો ગુણાન્સર્વાન્પ્રચોદયન્ ॥ ૨૨૮ ॥

વિવિધ ભક્ષ્યો, જુદાંજુદાં ભોજ્યો, મૂળો, ફળો, મનને ગમે
તેવાં માંસો તેમ જ સુગંધીદાર પીણાં, એ સર્વ શ્રાવણોની પાસે
લાવી તે સર્વના ગુણોને કહેતા રહી એકાગ્ર ચિત્તે કાળજીથી
તે પીરસવાં. ૨૨૭, ૨૨૮

નાસમાપાતયેજ્ઞાતુ ન કુપ્યેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન પાદેન સ્પૃશેદન્નં ન ચૈતદવધૂનયેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

(તે વખતે) આંસુ કદી પાડવાં નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ,
જૂઠું બોલાવું નહિ, અત્રને પગ લગાડવો નહિ, તેમ તેને
ઉછાળીઉછાળી (પાત્રમાં) નાખવું નહિ. ૨૨૯

અસ્તં ગમયતિ પ્રેતાન્કોપોઽરીનનૃતં શુનઃ ।

પાદસ્પર્શસ્તુ રક્ષાંસિ દુષ્કૃતીનવધૂનનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

કેમકે (પાડેલાં) આંસુ શ્રાવણું અત્ર પ્રેતોને પહેંચાડે છે,
(કરેલો) કોપ તે અત્ર શત્રુને પહેંચાડે છે, જૂઠું બોલાયેલ
દોષ તે તે કૃતરાને પહેંચાડે છે, અત્રને પગ લગાડ્યો દોષ
તો તે રાક્ષસોને પહેંચે છે અને તેને ઉછાળવાથી તે પાપીઆને
પહેંચે છે. ૨૩૦

પિતૃઓને શું ગમે છે?

યદ્યદ્રોચેત વિપ્રેભ્યસ્તત્તદદ્યાદમત્સરઃ ।

બ્રહ્મોદ્યાશ્ચ કથાઃ કુર્યાત્પિતૃણામેતદીપ્સિતમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

બ્રાહ્મણોને જે જે વસ્તુ રહે, તે તે મત્સરરહિત રહી તેમને પીરસવી અને બ્રહ્મવિષયની કથાઓ કહેવી; ઇમંકે પિતૃઓને એ પ્રિય છે. ૨૩૧

જન્મતા બ્રાહ્મણોને શું સંભળાવવું?

સ્વાધ્યાયં શ્રાવયેત્પિતૃબ્યે ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચૈવ હિ ।

આખ્યાનાનીતિહાસાંશ્ચ પુરાણાનિ ચિલાનિ ચ ॥ ૨૩૨ ॥

પિતૃઓના શ્રાદ્ધમાં (વેદનો) સ્વાધ્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો, આખ્યાનો, ઇતિહાસો, પુરાણો, તેમ જ ખિલો (શ્રીસૂક્ત તથા શિવસૂક્ત) આદિ જન્મતા બ્રાહ્મણોને સંભળાવવાં. ૨૩૨

હર્ષયેદ્બ્રાહ્મણાંસ્તુષ્ઠો મોજયેચ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ।

અન્નાયેનાસકૃચ્છૈતાન્ગુણૈશ્ચ પરિચોદયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

પોતે સંતુષ્ટ રહી બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કરવા, તેમને ધીરધીરે જમાડવા અને વારંવાર (ભોજનના પદાર્થોના) ગુણો કહી તેમને જમવામાં હિતસાહિત કરવા. ૨૩૩

શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણને અવસ્થ જમાડવે

વ્રતસ્થમપિ દૌહિત્રં શ્રાદ્ધે યત્નેન મોજયેત્ ।

કુતપં ચાસને દદ્યાત્તિલૈશ્ચ વિકિરેન્મહીમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

દૌહિત્ર (ભાણેજ) બ્રહ્મચર્યરૂપ વ્રતમાં રહેલો—બ્રહ્મચારી હોય, તોપણ તેને શ્રાદ્ધમાં યત્નથી જમાડવે. તેને આસનમાં નેપાળી કામળો આપવે અને (ભાણેજ ન હોય તોપણ)

શ્રાદ્ધભૂમિ ઉપર તક્ષ વેરવા. ૨૩૪

શ્રાદ્ધમાં ત્રણ પવિત્ર અને ત્રણ પ્રશંસનીય

ત્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ।

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસન્તિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૫ ॥

દૌહિત્ર, નેપાળી કામળો અને તક્ષ-એ ત્રણ શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર છે; તેમ જ પવિત્રતા, ક્રોધરહિતપણું અને ઉતાવળ ન કરવી-એ ત્રણને વિદ્વાનો વખાણે છે. ૨૩૫

શ્રાદ્ધભોજન ગરમ ભેઈએ

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્પાદ્યુક્ષીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ।

ન ચ દ્વિજાતયોઃ સૂયુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હવિર્ગુણાન્ ॥ ૨૩૬ ॥

ખદું અન્ન (શ્રાદ્ધમાં) ઊનુંઊનું⁺ હોવું ભેઈએ અને શ્રાદ્ધ-
ણેએ વાણી સંયમમાં રાખી (મૌન રહી) તે જમવું. ભોજન
આપનારે શ્રાદ્ધણેને પૂછે, તેપણુ તેમણે ભોજનના ગુણે (કાર્ય
મેટા વગેરેથી પણ) કહેવા નહિ. ૨૩૬

ઉપર જખાવ્યું તેમાં કારણ

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્રન્તિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદશ્રન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

જ્યાંસુધી અન્ન ઊનું હોય, જ્યાંસુધી શ્રાદ્ધણે વાણીને

સંયમ રાખી (ચુપચાપ) જમતા હોય, તેમ જ જ્યાંસુધી તેઓ
ભોજનના ગુણોને કહેતા નથી, ત્યાંસુધી પિતૃઓ જમે છે. ૨૩૭-
ક્યું ભોજન રાક્ષસી છે ?

યદ્દેષિતશિરા મુહુક્તે યદ્દુહક્તેદક્ષિણામુલ્લઃ ।

સોપાનત્કથ્ચ યદ્મુહક્તે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુહુક્તે ॥ ૨૩૮ ॥

પક્ષ વગેરેથી માથું વીટીને જ જમે, દક્ષિણ તરફ મોં રાખી
જ જમે અને જોડા સાથે જ જમે છે, તેને રાક્ષસો જ જમે
છે. ૨૩૮

જમતા બ્રાહ્મણોને કાણુ જોઈ ન શકે ?

ચાણ્ડાલથ્ચ વરાહથ્ચ કુકુટઃ શ્વા તથૈવ ચ ।

રજસ્વલા ચ પન્થથ્ચ નેક્ષેરન્નશ્વતો દ્વિજાન્ ॥ ૨૩૯ ॥

ચાંડાળ, ભૂંડ, ફકડો, ફતરો, રજસ્વલા સ્ત્રી અને નપુંસક,
ઐમાંના ડોઈની પણ નજર જમતા બ્રાહ્મણો ઉપર ન પડવી
જોઈએ. ૨૩૯

ઉપર જણાવ્યું, તેમાં કારણ

હોમે પ્રદાને મોજ્યે ચ યદેભિરભિવીક્ષ્યતે ।

દૈવે કર્મણિ પિત્ર્યે વા તદ્ગચ્છત્યયથાતથમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

હોમમાં, દાનમાં, દેવકર્મમાં અથવા પિતૃકાર્યમાં જો એ-
ઉપર જણાવેલાંની નજર પડે, તો તે કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૪૦

ગ્રાણેન સૂકરો હન્તિ પક્ષવાતેન કુકુટઃ ।

શ્વા તુ દૃષ્ટિનિપાતેન સ્પર્શેનાવરવર્ણજઃ ॥ ૨૪૧ ॥

ભૂંડ સૂંઘવાથી, ફકડો પાંખના વાયરાથી, ફતરો નજરથી
અને શૂદ્ર સ્પર્શથી શ્રાદ્ધના અગ્નને દૂષિત કરે છે. ૨૪૧

આવે ચાકર પણ શ્રાદ્ધસ્થાને નુ જોઈએ.

સ્વઘ્નો વા યદિ વા કાળો દાતુઃ પ્રેષ્યોઽપિ વા ભવેત્ ।

હીનાતિરિક્તગાત્રો વા તમપ્યપનયેત્પુનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

શ્રાદ્ધભોજન આપનાર યજમાનનો ચાકર પણ જ લંગડો, કાણો, વધારે અંગવાળો કે ઓછા અંગવાળો હોય, તેને પણ શ્રાદ્ધના સ્થાનમાંથી દૂર ખસેડવો. ૨૪૨

એ ભોજનસમયે આવી ચડેલાનો સત્કાર કરવો

બ્રાહ્મણં ભિક્ષુકં વાપિ ભોજનાર્થમુપસ્થિતમ્ ।

બ્રાહ્મણૈરમ્યનુજ્ઞાતઃ શક્તિઃ પ્રતિપૂજયેત્ ॥ ૨૪૩ ॥

(ભોજન સમયે) ઠાઈ બ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુક ભોજન માટે આવી ચડે, તો (નોતરેલા) બ્રાહ્મણોની સંમતિ લઈ તેનો પણ શક્તિ અનુસાર સત્કાર કરવો. ૨૪૩

બ્રાહ્મણો જમી રહેલા પછીની વિધિ

સાર્વવર્ણિકમન્નાદ્યં સન્નીયાપ્લાવ્ય વારિણા ।

સમુત્સૃજેદ્ધુક્તવતામગ્રતો વિકિરન્મુચિ ॥ ૨૪૪ ॥

દરેક પ્રકારનાં અન્નોને એકઠાં કરી તેમને પાણીથી ભીંજવીને જમી રહેલા બ્રાહ્મણોની આગળ જમીન ઉપર (પાથરેલા દહો પર) વેરાતાં મૂકવાં. ૨૪૪

વિકિર પિંડ

અસંસ્કૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોપિતામ્ ।

ઉચ્છિદ્રં ભાગધેયં સ્પાદર્ભેષુ વિકિરન્થ યઃ ॥ ૨૪૫ ॥

(જમી રહેલા બ્રાહ્મણોના પાત્રમાં બાકી રહેલું) એકું અન્ન દહીં ઉપર વેરવામાં આવે છે, તે સંસ્કાર પામ્યા

વિના મરી ગયેલા તેમ જ દુષ્ણવાન શ્રીઓનો ત્યાગ કરનારા-
ઓના ભાગરૂપ હોય છે. ૨૪૫

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

તે પિતૃશ્રાદ્ધમાં ભોંય ઉપર પડેલું એકું અન્ન લુચ્ચા
અને સરળ એવા દાસવર્ગના ભાગરૂપ કહેવાય છે. ૨૪૬

એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધ

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।

अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

મરણ પામેલા દ્વિજનું સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધકર્મ થાય,
ત્યાંસુધી તેના નિમિત્તે વૈશ્વદેવકર્મ કર્યા વિના જ શ્રાદ્ધ-
ભોજન કરાવવું અને તેમાં એક પિંડ આપવો. ૨૪૭

सपिंडीकरणे श्राद्ध पछी तो पार्श्वे विधि

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृताः कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

પણ એનું ધર્મપૂર્વક સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ કર્યા પછી તે
તેના પુત્રોએ, (તેની મરણતિથિએ) આ-અમાસના જ શ્રાદ્ધની
વિધિ પ્રમાણે પિંડદાન કરવું. ૨૪૮

શ્રાદ્ધનું એકું શૂદ્રને અપાય નહિ

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं घृपलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालमूत्रमवाकूशिराः ॥ २४९ ॥

શ્રાદ્ધ જમીને જે માણસ એકું અન્ન શૂદ્રને આપે છે,
તે મૂર્ખો હોયે માથે કાલમૂત્ર નામના નરકમાં પડે છે. ૨૪૯

શ્રાદ્ધ જમીને સ્ત્રી ન ભોગવાય

શ્રાદ્ધમુગ્ધવૃપલીતલ્પં તદ્દર્યોઽધિગચ્છતિ ।

તસ્યાઃ પુરીપે તન્માસં પિતરસ્તસ્યં શેરતે ॥ ૨૫૦ ॥

શ્રાદ્ધ જમનારો જે પ્રાદાણુ તે દિવસે જો સ્ત્રીની પથારીમાં જાય (એટલે સ્ત્રીને ભોગવે) તો તેના પિતૃઓ, તે એક મહિના સુધી તે સ્ત્રીની વિધામાં સૂએ છે. ૨૫૦

જામૈશ્વ પ્રાદાણુને વિદાય દેવાની વિધિ

પૃષ્ઠાસ્ત્રદિતમિત્યેવં તૃપ્તાનાચામયેત્તતઃ ।

આચાન્તાંશ્ચાનુજાનીયાદમિતો રમ્યતામિતિ ॥ ૨૫૧ ॥

‘સ્વદિતમ્-ખરાખરે જમ્યા ને?’ એમ પ્રાદાણુને પૂછ્યા પછી યજમાને તે તૃપ્ત થયેલાઓને આયમન કરાવવું અને પછી આયમન લીધેલા તેમને ‘અમિતો રમ્યતામ્-ગમે ત્યાં આનંદ કરો’ એમ ઠહી વિદાય માટે રજા આપવી. ૨૫૧

જમ્યા પછી પ્રાદાણુ શું કરે?

સ્વધાસ્તિત્યેવ તં બ્રૂયુર્બ્રાહ્મણાસ્તદનન્તરમ્ ।

સ્વધાકારઃ પરા હ્યાશીઃ સર્વેષુ પિતૃકર્મસુ ॥ ૨૫૨ ॥

પછી પ્રાદાણુએ તેને ‘સ્વર્ગાસ્તુ’ ઠહેવું; ઠમકે સ્વધા શબ્દનો ઉચ્ચાર, એ સર્વ પિતૃકર્મોમાં શ્રેષ્ઠ આશીર્વાદરૂપ છે.

વધેશ્વ અમની પ્રાદાણુના ઠહેવા પ્રમાણે બ્યવરથો

તતો મુક્તવતાં તેષામન્નશેષં નિવેદયેત્ ।

યથા બ્રૂયુસ્તથા કુર્યાદનુજાતસ્તતો દ્વિજૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

પછી જમી રહેલા તે પ્રાદાણુને ખાટી રહેલું અન્ન બતાવવું અને તેઓ જમ કરે તેમ તેમની સલાહ પ્રમાણે તે

અનની વ્યવસ્થા કરવી. ૨૫૩

કયાં શ્રાદ્ધમાં કેમ પૂજવું?

પિતૃ સ્વદિતમિત્યેવ વાચ્યં ગોષ્ઠે તુ સુશ્રુતમ્ ।

સંપન્નમિત્યમ્યુદયે દૈવે રુચિતમિત્યપિ ॥ ૨૫૪ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધમાં 'સ્વદિતમ્' (ખરાખર જમ્યા ને?),⁺ ગોષ્ઠી-
શ્રાદ્ધમાં 'સુશ્રુતમ્' (ખરાખર સાંભળ્યું ને?), વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં
'સંપન્નમ્' (ખરાખર થયું ને?) અને દેવશ્રાદ્ધમાં 'રુચિતમ્'
(ગમ્યું ને?) એમ (શ્રાદ્ધણેને તૃપ્તિ સંબધે) પૂજવું. ૨૫૪

શ્રાદ્ધકર્મની સંપત્તિઓ

અપરાહ્ણસ્તથા દર્ભા વાસ્તુસંપાદનં તિલાઃ ।

સૃષ્ટિર્મૃષ્ટિર્દ્વિજાશ્ચાઘ્યાઃ શ્રાદ્ધકર્મસુ સંપદઃ ॥ ૨૫૫ ॥

ખપોરની વેળા, દર્ભ, ભૂમિશુદ્ધિ, તણ, (લોભરહિત
થઈ) અન્નાદિનું અપંગુ, ચોખ્ખી રસોઈ અને પંક્તિપાવન
પ્રાદક્ષિણા-એ શ્રાદ્ધકર્મમાં ઉત્તમ સંપત્તિઓ છે. ૨૫૫

દેવકર્મની સંપત્તિઓ

દર્ભાઃ પવિત્રં પૂર્વાહ્ણો હવિષ્યાણિ ચ સર્વશઃ ।

પવિત્રં યચ્ચ પૂર્વોક્તં વિજ્ઞેયા હવ્યસંપદઃ ॥ ૨૫૬ ॥

+ વિશ્વામિત્રે બાર પ્રકારનાં શ્રાદ્ધની ગણતરી કરતાં આ ગોષ્ઠી-
શ્રાદ્ધને પણ આદ્ય ગણ્યું છે : 'ગોષ્ઠ્યાં શુદ્ધયંસમ્પન્નમ્' - ગોષ્ઠીમાં
શુદ્ધિ માટેનું આદ્ય ગોષ્ઠીશ્રાદ્ધ કહેવાય છે.

x હવિષ્ય પુરાણમાં લખ્યું છે : 'દેવાભિષ્ય ચત્વરદં તત્તુ દૈવિક-
મુચ્યતે । હવિષ્યેણ વિશિષ્ટેન સમમ્યાદિષુ ચલતઃ-સાતમ આદિ તિથિએ
ઉત્તમ પ્રકારનાં હવિષ્યાનથી ઠાળજીપૂર્વક દેવાને ઉદ્દેશી જે શ્રાદ્ધ
કરાય છે, તે દેવશ્રાદ્ધ કહેવાય છે.' (કુલ્લુક)

દર્ભો, પવિત્ર વેદમંત્રો, દિવસનો આગલો ત્રપ્ત, હવિ-
ધ્યાન (ઋષિધાન્ય) તેમ જ આગળ કહેલી પવિત્રતાઓ—એ
દેવકર્મની સંપત્તિઓ બાણી. ૨૫૬

હવિધ્યાન કયું કહેવાય ?

મુન્યન્નાનિ પયઃ સોમો માંસં યચ્છાનુપસ્કૃતમ્ ।

અક્ષારલવણં ચૈવ પ્રકૃત્યા હવિરુચ્યતે ॥ ૨૫૭ ॥

(સોમો વગેરે) મુનિઓનાં અન્ન, દૂધ, સોમરસ, (દુર્ગંધ
વગેરેથી રહિત, નહિ બગડેલું) શુદ્ધ માંસ અને સંધન—એ
સ્વાભાવિક હવિધ્યાન કહેવાય છે. ૨૫૭

પિતૃઓ પાસે વરચાચના

વિસૃજ્ય બ્રાહ્મણાંસ્તાંસ્તુ નિયતો વાગ્યતઃ શુચિઃ ।

દક્ષિણાં દિશમાકાઙ્ગન્યાચેતેમાન્વરાન્પિતૃન્ ॥ ૨૫૮ ॥

(શ્રાદ્ધમાં નોતરેલા) તે બ્રાહ્મણોને વિદાય આપ્યા પછી,
યજ્ઞમાને એકચિત્ત થઈ, વાણીને નિયમમાં રાખી, પવિત્ર થઈ,
દક્ષિણ દિશા તરફ દૃષ્ટિ રાખી પિતૃઓ પાસે શ્રેષ્ઠ વરો માગના.

દાતારો નોઽમિવર્ધન્તાં વેદાઃ સંતતિરેવ ચ ।

શ્રદ્ધા ચ નો માવ્યગમદ્વહુદેયં ચ નોઽસ્તિવતિ ॥ ૨૫૯ ॥

અમારા(કુળ)માં દાતાઓ, વેદાધ્યયન અને સંતતિ વધી;
અમારી શ્રદ્ધા દૂર ન થાઓ; સુપાત્રને આપના માટે અમને
પ્રુષ્કળ ધનાદિ હો. ૨૫૯

[અન્નં ચ નો બહુ મંવેદતિથાંશ્વ લભેમહિ ।

યાચિતારશ્વ નઃ સન્તુ મા ચ યાચિન્ન કંચન ॥

અમારે ત્યાં પુષ્કળ અન્ન હો, અતિયિજ્ઞા અમને મળેા,
અમને યાચનારાઓ હો, પણ અમે કોઈને ન ચાચીએ.]

શ્રાદ્ધ જમી ફરી ન જમાય

[શ્રાદ્ધશુક્લ પુનરશ્રાતિ તદહર્યો દ્વિજાંધમઃ ।

પ્રયાતિ સ્વકરીં યોનિં કૃમિર્વા નાત્ર સંશયઃ ॥

એકવાર શ્રાદ્ધલોજન કર્યા પછી જે અધમ બ્રાહ્મણ તે
દિવસે બીજીવાર જમે છે, તે જૂંડનો અવતાર પામે છે,
અથવા કીડો થઈ જન્મે છે, એમાં સંશય નથી.]

શ્રાદ્ધના પિંડોની વ્યવસ્થા

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां चिप्रमज्जમग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ૨૬૦ ॥

એમ પિંડપ્રદાન કર્યા પછી તે પિંડો ગાય, બ્રાહ્મણ, બકરી
દે અગ્નિને ખવડાવવા અથવા પાણીમાં પધરાવવા. ૨૬૦

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये પ્રક્ષિપન્ત્યનલેઽપ્સુ વા ॥ ૨૬૧ ॥

દેટલાઈ બોજન પહેલાં જ પિંડદાન કરે છે; દેટલાઈ તે
પિંડો પક્ષીઓને ખવડાવે છે અથવા પાણી દે અગ્નિમાં નાખે છે.

પિતામહનો પિંડ યજમાનની પત્નીએ ખાઈ જવો

पतिवता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्धिनी ॥ ૨૬૨ ॥

પિતૃના પૂજનમાં તત્પર અને પતિવ્રતા ધર્મપત્નીએ
(આપત્ત પિતરો ગર્ભન-એ) મંત્ર બોલી વચ્ચે (પિતામહનો) પિંડ
ખાઈ જવો. ૨૬૨

એ પિંડમણ્ણુનું ફળ

આયુષ્મન્તં સુતં સ્વતે યશોમેધાસમન્વિતમ્ ।

ધનવન્તં પ્રજાવન્તં સાચ્ચિકં ધાર્મિકં તથા ॥ ૨૬૩ ॥

કેમકે (એ પિંડ ખાવાથી) આયુષ, યશ, બુદ્ધિ, ધન અને પ્રજાવાળા તેમ જ સાચ્ચિક અને ધાર્મિક પુત્રને જન્મ આપે છે.

પછી સર્ગાસંબંધીઓને જમાડવાં

પ્રક્ષાલ્ય હસ્તાવાચમ્ય જ્ઞાતિપ્રાયં પ્રકલ્પયેત્ ।

જ્ઞાતિમ્યઃ સત્કૃતં દત્ત્વા વાન્ધવાનપિ ભોજયેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

પછી બન્ને હાથ ધોઈ, આયમન કરી, જ્ઞાતિ-સંબંધી-ઓને જમાડવા અને જ્ઞાતિજનોને સત્કારપૂર્વક જમાડ્યા પછી બાંધવોને પણ જમાડવા. ૨૬૪

પછી શુદ્ધબલિ કર્મ

ઉચ્છેડયણં તુ તત્તિષ્ઠેદ્યાવદ્વિપ્રા વિસર્જિતાઃ ।

તતો શુદ્ધબલિ કુર્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨૬૫ ॥

બ્રાહ્મણો વિદાય યયા ન દોય, ત્યાંસુધી તેમનું એકું રાખી મૂકવું. (એટલે કે બ્રાહ્મણો જમીને જતા રહે તે પછી જ તેમનું એકું સાફ કરાય.) પછી શુદ્ધબલિ કરવો-આવી ધર્મની વ્યવસ્થા છે. ૨૬૫

કયાં બાલિદાનોથી પિતૃઓને લાંબા ઠાળ સુધી વૃષ્ટિ થાય છે ?

હવિર્યચિરસાત્રાય યદ્ધાનન્તયાય કલ્પ્યતે ।

પિતૃભ્યો વિધિવદત્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

પિતૃઓને લાંબા ઠાળ સુધી આપેલું જ હવિષ તેમને અનંતકાલ માટે વૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, તે હું સંપૂર્ણ કહું છું. ૨૬૬

તિલૈર્ગ્રીહિયવૈર્માર્પિરન્નિર્મૂલફલેન વા ।

દત્તેન માસં તૃપ્યન્તિ વિધિવત્પિત્તરો નૃણામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

તલ, ગોખા, જવ, અડદ, જળ, ખૂળ અથવા ફળ, એ વિધિપૂર્વક આપવાથી માણસોના પિતૃઓ એક મહિના સુધીની વૃષ્ટિ પામે છે. ૨૬૭

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્હારિણેન તુ ।

ઔરપ્રેણાય ચતુરઃ શાકુનેનાથ પશ્ચ વૈ ॥ ૨૬૮ ॥

પન્માસાંશ્છાગમાંસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ ।

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન સૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૨૬૯ ॥

દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ યરાહમહિપામિપૈઃ ।

શ્વશૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૨૭૦ ॥

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસ્યા પાયસેન ચ ।

વાર્ધ્રીજસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૨૭૧ ॥

માછલીના માંસ*થી બે માસ સુધી, હરણના માંસથી

* આ અંધમાં એકથી અનેક વાર માંસના બક્ષણના તથા તેના ઉપચારના ઉદ્દેશો આપે છે; આ ઉપરથી વાચકે એવી કલ્પના ન કરવી જોઈએ, કે માંસમક્ષણ કે માંસનો ઉપચાર એ શ.આ.માં જ છે. આ સ્મૃતિની વિશેષતા જ આ છે, કે તે તે ઠાળમાં સમાજમાં જે જે વસ્તુઓ અને રીતિઓ પ્રચલિત હતાં, તે તે વસ્તુઓ અને

ત્રણ માસ સુધી, ઘેટાના માંસથી ચાર માસ સુધી, પક્ષીના માંસથી પાંચ માસ સુધી, બકરાના માંસથી છ માસ સુધી, ચિત્ર મૃગના માંસથી સાત માસ સુધી, મૃગના માંસથી આઠ માસ સુધી, રુમૃગના માંસથી નવ માસ સુધી, બૂંડ અને પાડાના માંસથી દશ માસ સુધી, સસત્રો અને કાયબાના માંસથી અગિયાર માસ સુધી, ગાયના દૂધથી તથા તેની ખીરથી એક વર્ષ સુધી અને વાઘીંણુસ(એક જાતના બકરા)ના માંસથી પાંચ વર્ષ સુધીની પિતૃઓને વૃત્તિ રહે છે. ૨૬૮-૨૭૧

કાલશાકં મહાશલ્કાઃ સ્વડ્ગલોદામિપં મધુ ।

આનન્ત્યાયૈવ કલ્પ્યન્તે મુન્યન્નાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૨૭૨ ॥

કાલશાક નામે શાક, મહાશલ્ક નામની માછલીઓ,

ગેંડા તથા લાલ બકરાનું માંસ, મધ, તેમ જ સર્વ પ્રકારનાં

ઋષિધાન્યો પિતૃઓને અનંતકાળની વૃત્તિ માટે થાય છે. ૨૭૨

આશરણ વર્ષ ૧૩ ને મધા નક્ષત્રે શ્રાદ્ધ અરસ્ય કરવું

યત્કિંચિન્મધુના મિશ્રં પ્રદદ્યાતુ ત્રયોદશીમ્ ।

તદપ્યક્ષયમેવ સ્યાદર્પણં ચ મધાસુ ચ ॥ ૨૭૩ ॥

વર્ષાકાળમાં મધા નક્ષત્રયુક્ત તેરશની તિથિએ જે કાંઈ

મધ સાથે મેળવી પિતૃઓને અર્પાય છે, તે પણ તેમને અક્ષયજ

(વૃત્તિ આપનાર) થાય છે ૨૭૩

શિવજીની તર્જી નોધ લીધો છે અને તેમાંથી ઉદાત્ત તત્ત્વ કાઢી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખરી રીતે, મનુ બ્રહ્માને 'માંસબ્રહ્મ' માન્યજ નથી. આ જ મંથમાં એ સામે એમણે ધણે રચે ૨૫૯ સખ્યું છે; વળી ધર્મની તત્ત્વમિમાસા કરતાં ૧૭ એમણે અદિસાને અમરમાન આપ્યું છે.

અપિ નઃ સ કુલે જાયાંઘો નો દદાત્વંયોદંશીમ્ ।

પાયસં મધુસર્પિમ્યાં ગ્રાક્ષાયે કુંજરસ્ય ચ ॥ ૨૭૪ ॥

પિતૃઓ ઇચ્છે છે, કે અમારા કુંજમાં એવો પુરુષ જન્મે,
કે જે અમને ઉપલી (ભાદરવા વદ) તેરશે⁺ હાથીની છાયા
પૂર્વ દિશામાં પડે, તે વખતે (ત્રીજા પંદારે) મધ અંને ધી સાથે
દૂધપાક આપે. ૨૭૪

આદ્યથી પિતૃઓને અખંડ તૃપ્તિ

યદદદાતિ વિધિવત્સમ્યક્ શ્રદ્ધાસંમન્વિતઃ ।

તત્તત્પિતૃણાં ભવતિ પરત્રાનન્તમક્ષયમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

સારી રીતે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ વિધિપૂર્વક જે જે કંઈ (શંકાઓમાં

+ મધાનક્ષત્ર યુક્ત વર્ષોકાળની તેરસ જે ઉપરના શ્લોકમાં કહી
છે, તે જ અહીં જણાવી છે; તે પછી 'પ્રોષ્ટવંશામંતીતૈર્થો મધુસર્પિકાં
પ્રયોદશીમ્ । પ્રાય શ્રદ્ધં દિ ક્ષત્યં મધુના પાયસેન ચ-ભાદરવા મહિનાની
પૂનમ ગયા પછી મધા નક્ષત્ર સાથે ભાદરવા વદ તેરસ જે આવે
છે, તે દિવસે મધ સહિત દૂધપાકથી પિતૃઆદ્ય કરેલું.' આવું
શંખનું વચન હોવાથી ઉપરના શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં ભાદરવા
વદ તેરસ અહીં જણાવી છે; તોપણ એ તેરસ અંને હાથીની
છાયા-એ બે પ સાથે જ લેવાં, એવો ખાસ આગ્રહ નથી. વિષ્ય
કહે છે: 'અપિ જાયંત સોડગ્માકં કુલે કવિમરોત્તમઃ । પ્રાગ્દુકાદેડસિતે પક્ષે
પ્રયોદશ્યો સમાહિતઃ મધુહત્યેન યઃ શ્રદ્ધં પાયસેન સમાવરંત્ । કાર્તિકં સચ્ચં
વાડરિ ગ્રાક્ષાયં કુંજરસ્ય ચ-પિતૃઓ આવી આશા કરે છે, કે
અમારા કુંજમાં એવો રાઈ ઉત્તમ પુરુષ જન્મે, કે જે વર્ષોકાળમાં
(ભાદરવામાં) કૃષ્ણપક્ષની તેરસના દિવસે સાવધાન થઈ મધ
નાખેલા દૂધપાકથી અમારે આદ્ય કરે; અથવા આખો કાર્તિક
મહિનો હાથીની છાયા પૂર્વમાં પડે, તે સમયે-ત્રીજા પંદરે અમારું
આદ્ય કરે.' (ગુરુદ્ર)

નૃદ્ધિ નિષેધેભું) પિતૃઓને આપે છે, તે તે પિતૃઓને પરલોકમાં
અનંત અને અક્ષય (તૃપ્તિ અપનાર) થાય છે. ૨૭૫

આદ્ય માટે ઉત્તમ તિથિઓ

કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદૌ વર્જયિત્વા ચતુર્દશીમ્ ।

આદ્યે પ્રશસ્તાસ્તિથંયો યથૈતા ન તથેતરાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

તદમાં દશમથી માંડી ચૌદશ સિવાયની તિથિઓ આદ્યમાં
જવી ઉત્તમ ગણાય છે, તેવી બીજી (એકમ વગેરે) તિથિઓ
ઉત્તમ નથી. ૨૭૬

યુક્તુર્કુર્વન્દિનર્હેષુ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ।

અયુક્તુર્તુ પિતૃન્સર્વાન્પ્રજાં પ્રાપ્નોતિ પુષ્કલામ્ ॥ ૨૭૭ ॥

(બીજા, ચોથ વગેરે) બેઠી તિથિઓ અને (ભરણી, રોહિણી
વગેરે) બેઠી નક્ષત્રોમાં આદ્ય કરી સર્વ પિતૃઓને પૂજનારો સર્વ
કામનાઓ મેળવે છે; તેમ જ એકી તિથિઓમાં ને એકી નક્ષત્રો-
માં આદ્ય કરી પિતૃઓ પૂજનારો પુષ્કળ સંતતિ પામે છે. ૨૭૭

આદ્ય માટે બપોરનો સમય ઉત્તમ

મૃત્યા ચૈત્રાપરઃ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષાદ્વિશિષ્યતે ।

તૃત્યા આદ્યસ્ય પૂર્વાહ્નાદપરાહ્નો વિશિષ્યતે ॥ ૨૭૮ ॥

શુક્લપક્ષ કરતાં જમ કૃષ્ણપક્ષ આદ્યમાં ઉત્તમ ગણાય છે,
તેમ બપોર પહેલાંના વખત કરતાં બપોરનો સમય શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭૮

પિતૃર્જ્ઞ કાવચ અપસવ્યમી ન થાય

પ્રાચીનાવીતિના સમ્યગપસવ્યમતન્દ્રિણા ।

પિતૃમાનિધનાત્કાર્યં વિધિવદ્ધર્મપાણિના ॥ ૨૭૯ ॥

હાથમાં હર્ષ રાખી, સાવધાન રહી, અપસવ્ય કરી.

જમણે ખભે જનોઈ રાખીને, બરાબર વિધિથી મરણ સુધી
(કાયમ) પિતૃકર્મ કરવું. ૨૭૬

ક્યારે શ્રાદ્ધ ન કરાય ?

રાત્રી શ્રાદ્ધ ન કુર્વતિ રાક્ષસી કીર્તિતા દ્વિ સા ।

સંઘ્યયોરુમયોશ્ચૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ ૨૮૦ ॥

રાત્રે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ; કારણકે રાત્રિને રાક્ષસી કહી છે.
વળી બન્ને સંઘ્યાકાળે તથા સૂર્યોદય પછી તરત. (ત્રણ મુહૂર્ત
એટલે છ ઘડીની અંદર) જ શ્રાદ્ધ ન કરવું. ૨૮૦

વર્ષમાં ત્રણ વાર શ્રાદ્ધ કરવું

અનેન વિધિના શ્રાદ્ધ ત્રિરદ્ધસ્યેહ નિર્વપેત્ ।

હેમન્તગ્રીષ્મવર્ષાસુ પાશ્વયજ્ઞિકમન્વહય્ ॥ ૨૮૧ ॥

આ વિધિથી વર્ષમાં ત્રણવાર હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા-
ઋતુઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું અને પંચમહાયજ્ઞ તો દરરોજ કરવા.

આવરયક બે આરા

ન પૈતૃયજ્ઞિયો હોમો લૌકિકેઽમૌ વિધીયતે ।

ન દર્શન વિના શ્રાદ્ધમાહિતાગ્રેદ્વિજન્મનઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પિતૃયજ્ઞ સંબંધી હોમ તે લૌકિક યૂક્તાના અગ્નિમાં
કરાય નહિ; તેમ જ અગ્નિદેવની પ્રાદક્ષિણે અમાસ સિવાય
શ્રાદ્ધ કરવું નહિ. ૨૮૨

જળથી પિતૃતર્પણ કર્યાનું ફળ

યદેવ તર્પયત્યગ્નિઃ પિતૃન્સ્લાત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

તેનૈવ કૃત્ત્વમાપ્નોતિ પિતૃયજ્ઞક્રિયાફલમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

જે હોતમ દ્વિજ સ્નાન કરી માત્ર જળથી જ પિતૃતર્પણ
કરે છે, તે (એ તર્પણથી જ) પિતૃયજ્ઞની ક્રિયાનું (શ્રાદ્ધનું)

સમય ક્ષણ પામે છે. ૨૮૩

સનાતની શ્રુતિ

વસુન્વદન્તિ તુ પિતૃન્રુદ્રાંશ્ચૈવ પિતામહાન્ ।

પ્રપિતામહાંસ્તથાદિત્યાઞ્ઠૃતિરેષા સનાતની ॥ ૨૮૪ ॥

(મનુ વગેરે વિદ્વાનો) પિતાઓને 'વસુ,' પિતામહોને 'રુદ્ર' અને પ્રપિતામહોને 'આદિત્ય' કહે છે; આ સનાતન શ્રુતિ છે.* ૨૮૪

કયું અન્ન જમવા ચોખ્ય છે ?

વિઘસાશી ભવેન્નિત્યં નિત્યં વામૃતમોજનઃ ।

વિઘસો મુક્તશેષં તુ યજ્ઞશેષં તથામૃતમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

નિત્ય 'વિઘસ' જમવું અથવા તો અમૃતમોજન કરવું. બ્રાહ્મણોના જમ્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન 'વિઘસ' છે* અને યજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન 'અમૃત' છે. ૨૮૫

+ એટલે જ પેડીનસિ પણ કહે છે : 'ય एते विद्वान् मित्रं यजते वसुषो रुद्रा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति— એમ સમજતો જે પુરુષ પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, તેના પર વસુઓ, રુદ્રો તથા આદિત્યો પ્રસન્ન થાય છે.' મેઘાતિથિ અને ગોવિંદરાજ વળી એમ કહે છે, કે પિતૃઓ ઉપરના દ્વેષથી અથવા નાસ્તિકપણાથી જે માણસ પિતૃકર્મ કરતો નથી, તેને પિતૃકર્મમાં જોડવા માટે અહીં પિતૃઓ પર દેવતાઓની શુદ્ધિ કરાવી છે અને પિતૃઓની સ્તુતિ જણાવી છે. (કુલ્લક)

* આમ અહીં શાલ્વપ્રકરણ ચાલુ હોવાથી શાલ્વમાં બ્રાહ્મણ-જોજન પછી બાકી રહેલું અન્ન જમવાનું આ સૂચન છે; બીજી સ્મૃતિ પણ આ અભિપ્રાય જણાવે છે : 'મુષીત્વતિથિતંયુક સર્વ મિત્રનિષેસ્તિમ્— પિતૃઓએ સેવેલું જે બાકી રહ્યું હોય, તે જ બધું અર્તાયઓ સાથે જમી શકાય છે.' (કુલ્લક)

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

પાંચ મહાયજ્ઞ સંબંધી આ સર્વ વિધાન તમને કહ્યું.
હવે દ્વિજવર્ણમાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણની આજીવિકાનું વિધાન
તમે સાંભળો. ૨૮૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૩જો સમાપ્ત

अध्याय ४थे।

अक्षयर्थं तथा गृहस्थाश्रमनो वाण

चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे चसेत् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણના પુરુષે આયુષનો (પહેલો)
ચોથો ભાગ ગુરુકુલમાં રહી, આયુષનો બીજો ભાગ પત્ની
સ્વીકારીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ૧

x આયુષનો પહેલો ચોથો ભાગ કેટલો ગણવો, એ અહીં
વિચારવા જેવું છે; કારણ કે અમુક વર્ષો સુધીનું ચોક્કસ આયુષ (તો
નહી છે જ નહિ; જો કે ‘શતાયુર્થે પુરુષ-પુરુષનું આયુષ સો વર્ષનું
છે’ એવું વેદવાક્ય મળે છે, તે ઉપરથી અહીં આયુષનો પહેલો ચોથો
ભાગ ૨૫ વર્ષ સુધીનો લઈ સકાય તેમ નથી; કેમકે ‘પદ્વિંશદા-
લ્લિકં વ્રજાવર્ચમ્-૭૩ીમ વર્ષ સુધી અક્ષયર્થાશ્રમમાં રહેવું’ એવી
જે આજ્ઞા છે, તેની સાથે તેથી વિરોધ આવે, માટે જે બ્રાહ્મણ
અનુક્રમે ચારે આશ્રમમાં જવા ઇચ્છતો હોય, તેણે જન્મથી માંડી

કેની આજીવિકાથી બાકીએ જીવવું ?

અદ્રોદેનૈવ મૂતાનામત્પદ્રોદેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્યાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ ૨ ॥

આપણે સિવાયના વખતમાં બાકીએ પ્રાણીઓને લગાડે પીડા કર્યા 'સિવાય અથવા' (પાંચ યજ્ઞો વગેરે કરી) થોડી જ પીડા કરીને પોતાની જ આજીવિકા થઈ શકે, તેનો આશ્રય કરી 'જીવવું'. ૨

ધનસંગ્રહ કરી રીતે કરવો ?

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થ સ્વૈઃ કર્મભિરગર્હિતૈઃ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વૈત ધનસંચયમ્ ॥ ૩ ॥

માત્ર જીવનનિર્વાહની સિદ્ધિ સારુ, તેણે શરીરને દુઃખ ન થાય, એ રીતે પોતાનાં અનિર્દિત કર્મો વડે ધનસંગ્રહ કરવો.

ફતરાંની ખેડે કદી ન જીવવું

ઋતામૃતાગ્યાં જીવેતુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

બાકીએ 'ઋત' તથા 'અમૃત'થી, અથવા 'મૃત' તથા 'પ્રમૃત' થી, અથવા સત્યાનૃતથી જીવવું; પણ ફતરાંના જેવી આજીવિકાથી કદી ન જીવવું. ૪

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુરુદ્ધમાં રહી બાકીયર્થ પામવું અને તેટલો કાળ આયુષનો એવો ભાગ મળી લેવો, અને તે પછી 'દશરણ્ણ યદા પર્યેત ।' એમ મનુરમૃતિના ૭૩ અધ્યાયના બીજા શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માથે પળિયાં દેખાવ, તેટલા કાળ મુખીનો આયુષનો બીજો ભાગ મળી તેટલો કાળ ચંદ્રમાસમાં રહેવું. (કુચ્છક)

ઋત, અમૃત, મૃત, પ્રમૃત, સત્યાનૃત તથા શ્વાનવૃત્તિ-કર્મો
ઋતમુચ્છશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં મૈદ્ધયં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાહ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

(ખળામાં કે ખેતરમાં કાઢીની માલિકી વિના પડી રહેલા
દાણા એકએક કરી વીણી લાવવા તે) ‘ઉંછ’ અને (એ જ
પ્રકારનાં દાણાવાળાં ડૂડાં કે કણસલાં વીણી લાવવાં તે) શિલને
‘ઋત’⁺ જાણવું; વગર માગ્યે મળે તેને ‘અમૃત’^x જાણવું;
માગ્યે મળે તે ભિક્ષાને ‘મૃત’⁺ જાણવી; ખેતીને ‘પ્રમૃત’[‡]
જાણવી અને વાણિજ્યને ‘સત્યાનૃત’⁺ જાણવું; તેથી એ આજી-

+ ઉંછ અને શિલ-એ બન્નેનું ફળ અવશ્ય સાચું હોય જ છે,
તેથી તેને ‘ઋત’ કહે છે.

x વગરમાગ્યે જે ઋણા આવે તે અમૃત જેવું સુખ ઉપજ-
વનાર હોય છે, માટે તેને ‘અમૃત’ કહે છે.

‡ માગ્યા પછી મળે, તે-ભિક્ષા, જાણે મરણને સરણ થયેલ
હોય તેવી પીડા ઉપજવે છે, તેથી તે ‘મૃત’ કહેવાય છે. આ
ભિક્ષારૂપ આજીવિકા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે કાચું અનાજ લેવારૂપે જ
કરવાની હોય છે; પણ રાધેલું અન્ન તેણે ભિક્ષામાં લેવાનું નથી;
કેમકે પારકા ઘરના અગ્નિમાં જે રંધાયું હોય, તેને પોતાના ઘરના
અગ્નિમાં હોમ થઈ શકે નહિ.

‡ ખેતી, એ જમીનમાં રહેલાં અનેક પ્રાણીઓની હિંસાનું
કારણ બને છે, તેથી તેનું ફળ અનેક દુઃખરૂપ જ મળે છે, તેથી
તે મોટામાં મોટા-અધમ મરણરૂપ ગણાય છે, તેથી જ તેને અહીં
‘પ્રમૃત’ કહેલ છે.

‡ વેપારમાં લગભગ સાચોખોટો વ્યવહાર કરવો જ પડે છે,

વિકા ચલાવાય; પણ ચાકરીને ('શ્વાનવૃત્તિ' કૃતરાતા જેવી આશ્ચર્યવિકા) કહી છે, એટલે તેનો ત્યાગ જ કરવો. ૫, ૬

આહાર્ય કેટલો ધાન્યસંગ્રહ કરી શકે ?

કુસુલધાન્યકો વા સ્પાત્કુમ્ભીધાન્યક એવ વા ।

અપૃથક્કો વાપિ મવેદશ્ચસ્તનિક એવ વા ॥ ૭ ॥

આહાર્યથી ઠાઠાર* ભરાય (ત્રણ વર્ષ ચાલે) એટલું અનાજ

તેથી તેને 'સત્યાનૃત' કહેલ છે; જે કે વેપારમાં પણ શાસ્ત્રે તે સાચું ખોટું કરવાની આજ્ઞા આપી જ નથી, છતાં વેપારમાં લોકો તેવું કરે જ છે; અને તે વેપારના જેવો જ વ્યાજવટાનો ધંધો પણ સાચાંખોટાંથી જ લોકો ચલાવે છે; માટે તે પણ અહીં 'સત્યાનૃત' કર્મમાં જ ગણી લેવાનો છે : એકંદર ખેતી, વેપાર અને વ્યાજવટું એ ત્રણે હલકાં કામ જ ગણાય છે, તેથી એવું ઠાઠું સંકટ આવી પડ્યું ન હોય, તો આહાર્યે તે ત્રણે કરવાનાં નથી જ, છતાં એવા ઠાઠું સંકટના સમયે તે પણ કરવાની અહીં છૂટ અપાઈ છે; પરંતુ એ ત્રણે ધંધા આહાર્યે પેતે જ પેતાને માટે ઊભા કરેલા ન જ હોવા નેર્ધએ, એ અહીં ખાસ સમજવાનું છે. આવો અભિગ્રાપ યોતમ પણ જણાવે છે : 'કૃવિશનિજ્યે સ્વયં ચાટ્ટે કુમીદં ચ - ખેતી, વેપાર કે વ્યાજવટું આહાર્યે પેતે જ પેતાની આશ્ચર્યવિકા માટે જીજ્ઞાસું કરેલું ન જ હોવું નેર્ધએ.'

+ અને સેવા-નોકરી-ચાકરીમાં તો પેતે જેની સેવામાં નેગ્રાચેલ હોય છે, તે સ્વામી-શ્રી વગેરેની સામે દીન-રાંક બની નેવાનું હોય છે અને તેના કપડા, અપમાન-નિરરકાર વગેરે પણ સહન કરવો પડે છે; વળી તે બતાવે તેવાં હલકાં કામ પણ કરવાના હોય છે, માટે તે આશ્ચર્યવિકાને કૃતરાતા જેવી આશ્ચર્યવિકા ગણીને 'શ્વાનવૃત્તિ' કહેલ છે અને તેનો તો આહાર્યે અવશ્ય ત્યાગ જ કરવો નેર્ધએ. (કુલ્લક)

* જે નિત્યનૈમિત્તિક ધર્મકાર્યો કર્યા કરતો હોય અને જેના પરમા પણાં માણમેનું પોષણ કરવાનું હોય, તેવો મૃદુર્ય આહાર્ય

સંધરી શકાય, અથવા ડાઠી⁺ ભરાય (એક વર્ષ ચાલે) એટલું
અનાજ સંધરી શકાય, અથવા ત્રણ દિવસ જ ચાલે એટલું
અનાજ સંધરી શકાય; અથવા આવંતી કાલે પણ ન પહોંચે
તેટલું જ અનાજ રખાય. ૭

[સઘઃ પ્રક્ષાલિકો વા સ્યાન્માસસચ્ચયિકોઽપિ વા ।

પન્માસનિચયો વાપિ સમાનિચય એવ વા ॥

આઠણથી એક દિવસ જોયું અથવા એક માસ જોયું અથવા
૭ માસ પૂરતું કે એક વર્ષ પૂરતું જ અન્ન સંધરી શકાય.]

એ સંબ્રહ્મકર્તાઓમાં કયો ઉત્તમ છે ?

ચતુર્ણમિપિ ચૈતેષાં દ્વિજાતાં ગૃહમેધિનામ્ ।

જ્યાયાન્પરઃ પરો જ્ઞેયો ધર્મતો લોકજિત્તમઃ ॥ ૮ ॥

એ (ઉપર કહેલા) ચારે પ્રકારના (દાદારપૂરતું ભરનારા

ત્રણ વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય સંધરી શકે છે; તેને જ અહીં ' કુન્દ-
ધાન્યક. - ડાદાર ભરાય તેટલું ધાન્ય રાખનાર ' કહ્યો છે.

+ અને જે એક વર્ષ સુધી નિર્વાહ થાય, તેટલું ધાન્ય સંધરે,
તેવા ગૃહસ્થા આઠણને અહીં ' કુંભીધાન્યક એટલે ડાઠી ભરાય તેટલું
ધાન્ય રાખનાર કહ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ ' પ્રાક્ સોમિધીઃ ક્રિયા. કુર્યાદ્
યસ્માન્ન વાર્ષિકં ભવેત્-જેની પાસે એક વર્ષ ચાલે તેટલું અનાજ હોય,
તે આઠણે પહેલાં તેા સોમ સંજાથી ક્રિયાજો કરવી જોઈએ ' એમ કહી
એક વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય સંધરવાની આજ્ઞાને છટ આપી છે.
મનુ પણ આમજ જતાં જો વાનપ્રસ્થને જ મારે ' સમાનિચય એવ વા-
એક વર્ષ ચાલે તેટલો ધાન્યસંબ્રહ્મ તેણે કરવો ' એમ કહેશે;
તેથી જણાય છે, કે જેના પરમાં પણાનું પોપણ કરવાનું હોય છે,
તેવા ગૃહસ્થ આઠણ એક વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય ખુશીથી સંધરી
શે છે. (કુન્દક)

વગેરે) ગૃહસ્થી પ્રાક્ષણોમાં પછી પછીનાતે સ્નાનગળના કરતાં શ્રેષ્ઠ બાણવા; કેમકે તેઓ ધર્મ દ્વારા શ્રેષ્ઠ લોક-સ્વર્ગાદિને જીતનારા છે. ૮

કાણે કઈ આજીવિકા કરવી ?

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिमिरन्यः प्रवर्तते ।

દ્વામ્યામેકશ્વતુર્યસ્તુ વ્રહ્મસન્નેષ જીવતિ ॥ ૯ ॥

એ ચાર ગૃહસ્થોમાં જ મોટો વસ્તારી હોય, તેણે ઋતુ આદિ પાંચ અને બ્યાજવટાવ-એ છ કર્મોથી નિર્વાહ ચલાવવો; એથી ઓછો વસ્તારી હોય, તેણે યાજન, પ્રતિગ્રહ અને અધ્યાપન-એ ત્રણ કર્મોથી જીવનનિભાવ કરવો; ત્રીજો એથી યે ઓછો વસ્તારી હોય, તે યાજન અને અધ્યાપન એ બેથી જીવિકા નિભાવે અને ચોથો (ઘણો જ ઓછો વસ્તારી) વેદાધ્યયનથી જ જીવનનિર્વાહ કરે. ૯

કાણે અગ્નિહોત્રી જ રહેવું ?

वर्तयंश्च शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वीयनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ ૧૦ ॥

શિલોંછવૃત્તિથી જીવનારે અગ્નિહોત્રમાં જ પરાયણ રહેવું અને માત્ર પર્વ તથા અયનના અંતની જ ઇષ્ટિઓ સદા કરવી.

શુદ્ધ પ્રાક્ષણ-વૃત્તિથી જીવું

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।

अजिह्मामग्नઠાં શુદ્ધાં જીવેદ્વાક્ષણજીવિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

આજીવિકા ખાતર પ્રાકૃતવેડા (વિદૂપકપણું વગેરે) કદી કરવા નહિ; પરંતુ કપટ અને શઠતાથી રહિત શુદ્ધ પ્રાક્ષણ-

વૃત્તિથી જ આજીવિકા કરવી. ૧૧

બ્રાહ્મણે સંતોષી જ રહેવું

સંતોષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો મવેત્ ।

સંતોષમૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

સુખની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પરમ સંતોષ રાખી સંયમી રહેવું. સંતોષ એ જ સુખનું મૂળ છે, એથી બિલટો-અસંતોષ દુઃખનું મૂળ છે. ૧૨

આ વ્રતો ધારણ કરવાં

અનોડન્યતમયા વૃત્તયા જીવંસ્તુ સ્નાતકો દ્વિજઃ ।

સ્વર્ગાયુષ્યયશ્ચાનિ વ્રતાનીમાનિ ધારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વોક્ત છમાંની ગમે તે ડાઘ એક જ વૃત્તિથી આજીવિકા અક્ષાવનારાં સ્નાતક બ્રાહ્મણે સ્વર્ગ, આયુષ અને યશ આપનારાં આ નીચેનાં વ્રતો ધારણ કરવાં: ૧૩

પોતાનું વૈદિક કર્મ અવશ્ય કરવું

વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

તદ્દિ કુર્વન્યયાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણે આજીવનસરહિત રહી નિત્ય પોતાનાં વૈદિક કર્મો કરવાં; કેમકે એને યથાશક્તિ આચરતો બ્રાહ્મણ પરમ ગતિ-મોક્ષ પામે છે. ૧૪

× મહાભારતના મોક્ષધર્મ પર્વમાં કહ્યું છે કે: 'જ્ઞાનમુત્પન્નતે પુણ્યં હયાત્ પાતસ્ય કર્મણઃ । તત્રાદસંતત્પ્રવૃત્તયે પદ્યન્યાત્માનમાત્મના'-(વૈદિક નિત્યકર્મોથી) પાપનો નાશ થતાં મનુષ્યોને જ્ઞાન હિતજ થાય છે અને પછી હવંજુ નેતા નિર્મળ થયેલા આંતઃકરણમાં પોતે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. (કુલ્લક)

ગાઈઝજાવી ધન ન કમાવું

નેહેતાર્યાન્પ્રસન્નેન ન વિરુદ્ધેન કર્મણા ।

ન વિઘ્મોનેષ્વર્યેષુ નાર્ત્યોમપિ યતસ્તતઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાક્ષણે ગાવાખજવાના પ્રસંગથી કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મથી ધન કમાવું નહિ; તેમ જ ધન હોય કે તેની ભીડ હોય ત્યારે પણ જ્યાંત્યાંથી ધન મેળવવા ઇચ્છા ન રાખવી. ૧૫

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત ન થવું

ઇન્દ્રિયાર્યેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્યેત કામતઃ ।

અતિપ્રસક્તિં ચૈતેષાં મનસા સંનિવર્ત્યેત્ ॥ ૧૬ ॥

ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોમાં કામનાથી આસક્ત ન થવું; પણ મનથી એમની અતિઆસક્તિ દૂર કરવી. ૧૬

સ્વાધ્યાયમાં નિત્ય તત્પર રહેવું

સર્વાન્પરિત્યજેદર્યાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ।

યયાતથાધ્યાયયંસ્તુ સા હ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૭ ॥

સ્વાધ્યાયના વિરોધી સર્વ વિષયો ત્યજી દેવા; કેમકે હરકોઈ ઉપાયે સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહેવું, એ જ પ્રાક્ષણું કૃતાર્થપણું છે. ૧૭

પોતાને જાણે તેમ વર્તવું

વયસઃ કર્મણોર્ઽર્થસ્ય શ્રુતસ્યામિજનસ્ય ચ ।

વેપન્નાશુદ્ધિસારૂપ્યમાચરન્વિચરેદિહ ॥ ૧૮ ॥

પ્રાક્ષણે પોતાની ઉંમર, કર્મ, સંપત્તિ, વિદ્યા અને કુળને જાણે એવા વેપ, વાણી તથા શુદ્ધિ રાખી આ લોકમાં વર્તવું.

વૈદિક શાસ્ત્રો કાપમ વિચાર્યા કરવાં

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમાંશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ ૧૯ ॥

તેણે તરત બુદ્ધિ વધારનારાં (વ્યાકરણ, મીમાંસા, સ્મૃતિઓ, પુરાણો તથા ન્યાયશાસ્ત્રો), ધન દેનારાં (અર્થશાસ્ત્રો) ને હિત કરનારાં (જ્યોતિષ, વૈદક વગેરે) શાસ્ત્રો, તેમ જ વેદનો અર્થ જણાવનારાં શાસ્ત્રો વિચાર્યા કરવાં. ૧૯

શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું ફળ

✓ યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

મનુષ્ય જેમજેમ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, તેમતેમ તે વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ છે અને તેનું વિજ્ઞાન ઉજ્જવળ બને છે. ૨૦

શાસ્ત્રો કદી ન છોડવાં

✓ [શાસ્ત્રસ્ય પારં ગત્વા તુ મૂયો મૂયસ્તદભ્યસેત્ ।

તચ્છાસ્ત્રં સવલં કુર્યાન્ન ચાધીત્ય ત્યજેત્પુનઃ ॥

શાસ્ત્રનો પાર પામ્યા પછી પણ તેનો ફરીફરી અભ્યાસ કર્યો કરવો અને તે શાસ્ત્રને દઢ કરવું; પરંતુ લાલુચા પછી તેને છોડી ન દેવું.]

પાંચ મહાયજ્ઞો કદી ન છોડવા

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં સૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, સૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ, એ પાંચ મહાયજ્ઞ હમેશાં શક્તિ પ્રમાણે કરવા; પણ કદી ત્યજવા નહિ. ૨૧

પાંચ મહાયજ્ઞો કરવાની જ્ઞાનીઓની રીત

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अतीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वन्ति ॥ २२ ॥

થજ્ઞશાસ્ત્ર 'અંતરનારા' કેટલાક વિદ્વાનો આ મહાયજ્ઞો, (અહારની વિધિથી) કરતા નથી; પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં જ નિરંતર હોમ કરે છે. (પાંચ વિધ્યોના જ્ઞાન વગેરેનો સંયમ કરે છે.)

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च 'पश्यन्तो यज्ञनिर्वृतिमश्नुयाम्' ॥ २३ ॥

કેટલાક ('અંતરવેત્તા' ગૃહસ્થો) વાણીમાં અને પ્રાણમાં યજ્ઞની અક્ષય ફળસિદ્ધિ એતા નિરંતર વાણીમાં પ્રાણને અને પ્રાણમાં વાણીને હોમે છે. ૨૩

ज्ञानैर्नैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानैर्मૂढां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

જ્ઞાનરૂપ મૂળવાળો આ જ્ઞાનની ક્રિયાને જ્ઞાનદષ્ટિએ એતા બીજા કેટલાક (અજ્ઞાનિષ્ઠ) વ્રાજણો સદા જ્ઞાનથી જ તે યજ્ઞો કરે છે. ૨૪

+ અર્થાત્ બીજા અજ્ઞાનિષ્ઠ વ્રાજણો સંપૂર્ણ રીતે અજ્ઞાનથી આ પાંચ યજ્ઞો કરે છે. ૧લી રીતે કે 'જ્ઞાન' એ અજ્ઞ છે. 'સત્ય જ્ઞાનેર્મનન્તેમ્' - અજ્ઞ તે જ સત્ય તથા જ્ઞાનરૂપ હોઈ અનંત છે, એમ શ્રુતિમાં અજ્ઞ જ જ્ઞાનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાનની આ ઉત્પત્તિ, જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞથી જ થયેલી છે, એમ તેઓ ઉપનિષદોરૂપ જ્ઞાનદષ્ટિથી જુએ છે, કે 'સાં સદ્વિદં પ્રદ્ય ત્વગ્નિતિ સાન્ત ઝગર્ભત (છાંદો ૩, ૧૪, ૧) આ બધું અજ્ઞ જ છે; કારણકે તે અજ્ઞમાંથી જન્મ્યું છે, અજ્ઞમાં જ સ્તીન થવાનું છે અને અજ્ઞમાં જ રહેવું છે; મારે જ્ઞાન બની

સવારસાંજ અગ્નિદોષ હોમવું

અગ્નિદોષં ચ જુહુયાદાષન્તે દ્યુનિશોઃ સદા ।

દર્શન ચાર્ધમાસાન્તે પૌર્ણમાસેન ચૈવ હિ ॥ ૨૫ ॥

અગ્નિદોષનીએ હોમેશાં સવારસાંજ અગ્નિદોષ હોમવું,

અગ્નિમાં હોમ કરવો અને અમાંસે દર્શ નામનો યજ્ઞ તથા

અર્ધ માસને અંતે અર્થાત્ પૂનમે પૌર્ણમાસ નામનો યજ્ઞ

કરવો. ૨૫

નવી મોસમ વગેરેમાં કરવાની ક્રિયા

સસ્યાન્તે નવસસ્યેષ્ટ્યા તથર્ત્વન્તે દ્વિજોડધ્વરૈઃ ।

પશુના ત્વયનસ્પાદૌ સમાન્તે સૌમિર્ઋર્મલૈઃ ॥ ૨૬ ॥

જૂતું ધાન્ય થઈ રહેતાં. ગ્રાહણે નવી મોસમતાં નવાં

ધાન્યની (આગ્રયણ) ઇષ્ટિ કરવી; દરેક ઋતુના અંતે

આતુર્માસ યજ્ઞ કરવા; દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના આરંભ-

માં પશુવધ નામનો યાગ કરવો અને વર્ષને અંતે વસંત-

ઋતુમાં સોમ રસથી કરાતા અગ્નિદોષ આદિ યજ્ઞો કરવા. ૨૬

આગ્રયણ ઇષ્ટિ કર્યા વિના નવું અનાજ ન ખવડાવ

નાનિદ્ધા નવસસ્યેષ્ટ્યા પશુના ચાગ્નિમાન્દ્વિજઃ ।

નવાન્નમધ્યાન્માંસં વા દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૨૭ ॥

સાંજુ આયુષ જીવવા ઇચ્છતા અગ્નિદોષની ગ્રાહણે

નવધાન્યની (આગ્રયણ) ઇષ્ટિ કર્યા વિના નવું ધાન્ય ખાવું

પ્રદાની જ ઉપાસના કરવી. એવી જ્ઞાનદષ્ટિથી પાંચ યજ્ઞોને પણ

પ્રાતરચરણે જ ખવાઈ કરી તેઓ તે યજ્ઞો સિદ્ધ કરે છે અને પાંચ

યજ્ઞોનું સાચું રૂણ મેળવે છે. આમ ૨૨, ૨૩, ૨૪ ત્રણ મ્લેચ્છોમાં

પ્રજ્ઞનિષ-વેદસંન્યાસી-શૂદ્રરથોની આ યજ્ઞવિધિઓ કદી છે. (કુસ્થક)

નહિ; તેમ જ પશુવધ નામનો યાગ કર્યા સિવાય* માંસ ખાવું
નહિ. ૨૭

નૃવેનાનર્ચિતા હ્યસ્ય પશુદ્યવ્યેન ચામ્નયઃ ।

પ્રાણાનેવાતુમિચ્છન્તિ નવાજ્ઞામિપર્ગર્ધિનઃ ॥ ૨૮ ॥

નવા અન્નથી તેમ જ પશુના હૃદયથી નહિ પૂજેલા તેના
અગ્નિઓ તે નવું અન્ન તથા માંસની ઇચ્છાવાળા પુરુષના
પ્રાણોને જ ખાઈ જવા ઇચ્છે છે. ૨૮

અતિયિસત્કાર કરવો જ

આસનાશનશય્યામિરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્દેહે શક્તિતોડનર્ચિતોડતિયિઃ ॥ ૨૯ ॥

શુદ્ધસ્થીને ઘેર કાઈ પણ અતિયિ આસન, ભોજન શય્યા,
જળ, મૂળ કે ફળથી યથાશક્તિ સત્કાર પામ્યા વિના રહે
નહિ. ૨૯

કાનો વાણીથી પણ સત્કાર ન કરવો !

પાપઙ્કિનો વિકર્મસ્યાન્વેદાલપ્રતિકાશ્ચઠાન્ ।

દૈતુકાન્પ્રકૃત્તીર્થ વાહ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ ૩૦ ॥

પાપાંડીઓ, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મ કરનારા, બિલાડાંની જેમ
વર્તનારા, હુમ્મલા, વેદ વિરુદ્ધ તર્ક ઉડાવનારા અને બગલાં-
ના જેવી વૃત્તિ રાખનારાઓનો વાણી વટે પણ સત્કાર
કરવો નહિ. ૩૦

* અહીં માંસ ખાવાની આજ્ઞા ન સમજાતી; પણ માંસ ખાના-

રાઓ માટે પણ યજ્ઞની ભાવના લેતી જ નેત્ર ઓ, એમ સમજવું.

કેાની પૂજા કરવી અને ન કરવી ?

વેદવિદ્યાવ્રતસ્નાતાશ્ચોત્રિયાન્ગૃહમેધિનઃ ।

પૂજયેદ્ધવ્યકવ્યેન વિપરીતાંશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૩૧ ॥

વિદ્યાસ્નાતક, વ્રતસ્નાતક અને વિદ્યાવ્રતસ્નાતક*—એ ત્રણે શ્રોત્રિય વેદવેદા ગૃહસ્થોનો પ્રાણણ હવ્યકવ્યથી સત્કાર કરવો, પણ એથી વિપરીત અભણને છોડી દેવા. ૩૧

ગૃહસ્થે પ્રજાચારીઓને તથા સંન્યાસીઓને અને આપણું શક્તિતોષપ્રમાણે દાતવ્ય ગૃહમેધિના ।

સંવિમાગશ્ચ મૂતેમ્યઃ કર્તવ્યોઽનુપરોઘતઃ ॥ ૩૨ ॥

હાથે ન રાંધનારા—પ્રજાચારી તથા સંન્યાસીઓને ગૃહસ્થે યથાશક્તિ ભોજન આપવું; તેમ જ (મોતના કુટુંબને) હરકત ન આવે, એ રીતે ઘૃષ્ઠાદિ જૂનો માટે પણ ભાગ કાઢવો. ૩૨

નિર્ધન સ્નાતકે ધન ક્યાંથી લેવા હજીવું ?

રાજતો ધનમન્વિન્દેત્સંસીદ્ગ્ન્સ્નાતકઃ ક્ષુધા ।

યાજ્યાન્તેવાસિનોર્વાપિ ન ત્વન્યત્ત્વમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૩ ॥

* આ ત્રણનાં લક્ષણ દારીત આ પ્રમાણે કહે છે; 'યઃ સમાપ્ય વેદાન્ અસમાપ્ય વ્રતાનિ સમાવર્તેતે સ વિદ્યાસ્નાતકઃ; યઃ સમાપ્ય વ્રતાન્યસમાપ્ય વેદાન્ સમાવર્તેતે સ વ્રતસ્નાતકઃ, ઊભયં સમાપ્ય સમાવર્તેતે સ વિદ્યાવ્રતસ્નાતક.'—તે વેદો સંપૂર્ણ બળ્યા વિના વ્રતો પૂરાં કરી, વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વિદ્યાસ્નાતક' કહેવાય છે; જે વ્રતો અધૂરાં રાખી વેદો સંપૂર્ણ બણીને વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વ્રતસ્નાતક' કહેવાય છે અને જે વ્રતો તથા વેદો—અને સમાપ્ત કરી વેદાધ્યયન પછીનું સ્નાન કરે તે 'વિદ્યાવ્રતસ્નાતક' કહેવાય છે. એકંદર આ ત્રણે શ્રોત્રિય તો છે જ. (કલ્પક)

ભૂખથી પીડાતાં નિર્ધન સ્નાતક બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિય રાજ
પાસેથી, પોતાના યજ્ઞમાન પાસેથી ઠ શિષ્ય પાસેથી ધન
મેળવવા ઇચ્છવું, પણ બીજા પાસેથી ધન લેવા ઇચ્છવું નહિ,
એવી શાસ્ત્રમેયોદ્ધ છે. ૩૩

સ્નાતકે ભૂખથી હેરાન થવું નહિ

न सीदेरस्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विमवे सति ॥ ३४ ॥

(પ્રતિગ્રહ કરવા) શક્તિમાન સ્નાતક બ્રાહ્મણે ભૂખથી
ઠેલી પીડાવું નહિ; તેમ જ વૈભવ હોય છતાં જૂનાં અને મેલાં
વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ. ૩૪

સશાધી રહેવું

कृतकेशनखरमश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

તેણે હંમેશાં ઠશ, નખ તથા દાઢીમૂછ ઠતરાવેલાં રાખવાં,
ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી, ધોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, પવિત્રતા જાળવવી
સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહેવું અને (ઔપધોના ઉપયોગ વગેરેથી)
પોતાના હિતમાં યુક્ત રહેવું. ૩૫

કાચમ શું ધારણ કરવું ?

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सौदकं च कम्ण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

તેમ જ વાંસની લાઠડી, પાણીભર્યું કમંડળ, જનોઈ,
હાઈની ઝૂડી અને સોતાનાં જે સુંદર કુંડલો ધારણ કરવાં. ૩૬

કયા સૂર્યનાં દર્શન કરાય નહિ ?

નેષેતોઘન્તમાદિત્યં નાસ્તં યાન્તં કદાચન ।

નોપસૃષ્ટં ન વારિષ્ઠ્યં ન મધ્યં નમસો ગતમ્ ॥ ૩૭ ॥

તેણે જાગતા કે આથગતા સૂર્યને કદી ન જોવો તેમજ
અડધું પામેલા, પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડેલા અને આકાશના
મધ્યે આવેલા (બપોરના) સૂર્યને પણ ન જોવો. ૩૭

ખાસ શાસ્ત્રીય આદ્ય

ન લઙ્ઘ્યેદ્વત્સતન્ત્રીં ન પ્રધાવેચ્ચ વર્ષતિ ।

ન ચોદકે નિરીક્ષેત સ્વં રૂપમિતિ ધારણા ॥ ૩૮ ॥

તેમજ વાછરડાની દોરને ન ઝાળંગવી, વરસતે વરસાદે ન
દોડવું અને પાણીમાં પોતાનો પડછાયો ન જોવો—આ શાસ્ત્ર-
નિયમ છે. ૩૮

કાને જમણી બાબુ રાખવાં ?

મૃદં ગાં દૈવતં વિપ્રં ઘૃતં મધુ ચતુષ્પયમ્ ।

પ્રદક્ષિણાનિ કુર્વીત પ્રજ્ઞાતાંશ્ચ વનસ્પતીન્ ॥ ૩૯ ॥

(પોતે બહાર નીકળે ત્યારે) માટી, ગાય, દેવમૂર્તિ,
બ્રાહ્મણ, ધી, મધ, ચાર ભાગોનો સંગમ અને પ્રસિદ્ધ મોટાં
વૃક્ષો—એટલાં જમણી બાબુ રહે તેમ કરવું. ૩૯

ગૃહસ્થે રમ્યસ્વાસંગમ કરવો નહિ

નોપગચ્છેત્રમત્તોડપિ સ્ત્રિયમાર્તવદર્શન ।

સમાનશયને ચૈવ ન શયીત તયા સહ ॥ ૪૦ ॥

કામની પીડા થઈ આવી હોય, તો યે ટાઈપણ પુરુષે
ઋતુદર્શનમાં આવેલી સ્ત્રીનો સંગમ કરવો નહિ અને તેની
સાથે એક પથારીએ સૂવું નહિ. ૪૦

રજસ્વલાગમનનું અનિષ્ટ ફળ

રજસામિપ્તુતાં નારીં નરસ્ય હ્યુપગચ્છતઃ ।

પ્રજ્ઞા તેજો ષલં ચક્ષુરાયુથૈવ પ્રહીયતે ॥ ૪૧ ॥

જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીને ભોગવે છે, તેનાં બુદ્ધિ, તેજ,
બળ, નેત્ર અને આવરદા નાશ પામે છે. ૪૧

રજસ્વલાત્યાગનું ઉત્તમ ફળ

તાં વિવર્જયતસ્તસ્ય રજસા સમમિપ્તુતામ્ ।

પ્રજ્ઞા તેજો ષલં ચક્ષુરાયુથૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૪૨ ॥

જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ ત્યજે છે, તેનાં બુદ્ધિ, તેજ,
બળ, નેત્ર અને આયુષ વધે છે. ૪૨

પત્નીને ક્યારે ન જોવી !

નાશ્ત્રીયાદ્ધાર્વયા સાર્ધં નૈતામીક્ષેન ચાશ્વતીમ્ ।

હુવર્તો જૃમ્ભમાણાં વા ન ચાસીનાં યથામુલ્લમ્ ॥ ૪૩ ॥

પત્ની સાથે (એક યાળીમાં) જમવું નહિ; તેમ જ તે ખાતી
હોય, છીંકતી હોય, બગાસું લેતી હોય કે આરામથી બેડી
હોય, ત્યારે તેને જોવી નહિ. ૪૩

નાહ્યવર્તીં સ્વહે નૈત્રે ન ચામ્પકામતાવૃતામ્ ।

ન પર્યેત્સવન્તીં ચ તેજસ્કામો દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૪૪ ॥

તેમ જ સ્ત્રી પોતાની આંખ આંજતી હોય, તેણે યાગેશ્વી
હોય, (રતન પર) હથાળી હોય કે પ્રસવ કરતી હોય, ત્યારે
પણ તેજની ઇચ્છાવાળા ઉત્તમ દ્વિજ તેને ન જોવી. ૪૪

પરસ્પો સંજયી નિષમે

[ઉપેત્ય દ્યાત્કો વિદાગ્નૈશ્વમાં પરસ્પરમ્ ।

સરદસ્યં ચ સંસારં પરસ્પો વિવર્ધયેન્ ॥

વિદ્વાન સ્નાતકે ખાસ પાસે જઈ નમ્ર પરસ્ત્રીને ન બેવી;
તેમ જ પરસ્ત્રીઓ સાથેની શુભ વાતચીત છોડવી.]

ભોજન, સ્નાન તથા મૂત્ર સંબંધી નિયમો

નાન્નમઘાદિકવાસા ન નમ્રઃ સ્નાનમાચરેત્ ।

ન મૂત્રં પથિ કુર્વોત ન મસ્મનિ ન ગોમ્રજે ॥ ૪૫ ॥

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્યાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયતને ન વલ્મીકે કદાચન ॥ ૪૬ ॥

એકવસ્ત્રે ભોજન કરવું તહિ; નમ્ર થઈ સ્નાત કરવું
નહિ; તેમ જ રસ્તાની વચ્ચે, રાખમાં, ગોશાળામાં, આસેલા
ખેતરમાં, પાણીમાં, વેદી પર, પર્વત ઉપર, જીર્ણ દેવસ્થાનમાં
અને રાફડા પર કદી પેશાબ કરવો તહિ. ૪૫, ૪૬

મળમૂત્ર કયાં ન કરાય?

ન સસત્ત્વેષુ ગતેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ।

ન નદીતીરમાસાદ્ય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥ ૪૭ ॥

વાય્વગ્નિવિપ્રમાદિત્યમપઃ પશ્યંસ્તથૈવ ગાઃ ।

ન કદાચન કુર્વોત વિષ્ણુમૂત્રસ્ય વિસર્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

જીવજંતુવાળા ખાડાઓમાં, આલતાંઆલતાં, ઊભાંઊભાં,
નદીકાંડે જઈને, પર્વતને શિખરે, તેમ જ વાયુ^x, અગ્નિ,
પ્રાણણ, સૂર્ય, પાણી તથા ગાયને બેતાંબેતાં મળમૂત્રનો ત્યાગ

x વાયુ તો રૂપરહિત છે; તેથી તેની સામે બેવું શક્ય નથી,
છતાં અહીં વાયુની સામે પણ બેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેમાં આ
અભિપ્રાય છે, કે ભેરદાર વાયુએ ઉડાડેલી ધૂળ, ધાસ કે પાંદડાં
વગેરે સામે બેતાંબેતાં મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ. (ફલ્લક)

કદી કરવો નહિ. ૪૭, ૪૮ .

મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા કરાય ?

તિસ્કૃત્યોચ્ચેત્કાષ્ઠલોષ્ટવત્રુણાદિના ।

નિયમ્ય પ્રયત્નો વાચં સંવીતાક્ષોઽવગુણ્ઠિતઃ ॥ ૪૯ ॥

પોતાનાં અંગોને બરાબર ઢાંકી માથે આદીને લાઠડાં,
ઢેકાં તેમ જ ખડ આદિથી જમીનને ઢાંકી દઈ, તેમ જ વાણીને
ખાસ નિયમમાં રાખી (મૂગા રહી) મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો.

મળમૂત્ર કરતી વેળા મોઢું દઈ દિશાએ ?

મૂત્રોચારસમુત્સર્ગ દિશા કુર્યાદુદહ્નમુલ્લઃ ।

દક્ષિણાભિમુલ્લો રાત્રી સંઘ્યયોઽથ યયા દિશા ॥ ૫૦ ॥

દિવસે ઉત્તર દિશા તરફ, રાત્રે દક્ષિણ દિશા તરફ અને
જેમ સંધ્યાકાળે દિવસની જેમ ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી
મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. ૫૦

મરજી પડે તે બાળુ મોઢું કપારે ?

છાયાયામન્ધકારે વા રાત્રાવહનિ વા દિગઃ ।

યથાસુલ્લમુલ્લઃ કુર્યાત્પ્રાણયાયામયેષુ ચ ॥ ૫૧ ॥

રાત્રે અંધારું કે છાયા હોય, તેમ જ દિવસે છાયા કે
(ધૂમસ વગેરેથી) અંધારું હોય (ત્યારે અમુક ચાકસ દિશા-

ની ખખર ન પડે ત્યારે) અથવા પ્રાણ પર સંકટ આવવાનો
ભય હોય, ત્યારે દ્વિજે મરણ પડે તે બાળુ મુખ રાખી,
મળભૂતનો ત્યાગ કરવો. ૫૧

અગ્નિ વગેરે સામે મળભૂત કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ

પ્રત્યગ્નિં પ્રતિસૂર્યં ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ।

પ્રતિ ગાં પ્રતિ વાતં ચ પ્રજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥ ૫૨ ॥

અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, વ્રાહ્મણ, ગાય અને પવન-
એટલાની સામે મળભૂતનો જે ત્યાગ કરે છે, તેની બુદ્ધિ નાશ
પામે છે. ૫૨

આવશ્યક નિષેધો

નાગ્નિં મુલેનોપધમેન્નગ્નાં નેક્ષેત ચ હિયમ્ ।

નામેધ્યં પ્રક્ષિપેદમૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૫૩ ॥

અગ્નિને મેંથી દૂં કરવો નહિ (પણ પંખાથી ધમવો), ઓંને
(મૈથુનકાળ વિના) નક્ષત્રેવી* નહિ, અગ્નિમાં અપવિત્ર વસ્તુઓ
નાખવી નહિ અને પગોને તપાવવા નહિ. ૫૩

અધસ્તાન્નોપદધ્યાચ ન ચૈનમમિલહ્યેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્ન પ્રાણાષાઘમાચરેત્ ॥ ૫૪ ॥

દેવતાને (ખાટલા વગેરેની) નીચે રાખવો નહિ; તેને
આળંગવો નહિ; તેને પગ તળે કરવો નહિ તેમ જ પ્રાણને સંકટ
થાય એવું કામ કરવું નહિ. ૫૪

* સાંખ્યાપનનું ૫મું આયુ વચન છે : ' ન મમાં હિયનીક્ષેત
મૈથુનદન્વન્-મૈથુનકાળ વિના પોતાની ઓંને ૫મું નાગી જોવી
નહિ. ' (કુલ્લક)

નાશ્રીયાત્સંવિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રલિખેદ્ભૂમિં નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ૫૫ ॥

(સત્તારસાંજની) સંધ્યાસમયે જમવું નહિ, બહારગામ જવું નહિ, તે વેળા સૂવું નહિ, જમીન ખોતરવી નહિ અને પોતે પહેરેલી માળા પોતે જ કાઢવી નહિ. (પણ બીજા પાસે કઢાવવી.)

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા છીવનં વા સમુત્સૃજેત્ ।

અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા ત્રિષાણિ વા ॥ ૫૬ ॥

મૂત્ર, વિષા, શૂક, એકું કે અપવિત્ર વસ્તુથી ખરડાયેલું

વસ્ત્ર અથવા એવું બીજું કંઈ તેમ જ લોહી કે ઝેર પાણીમાં

નાખવું નહિ. ૫૬

નૈકઃ સ્વપેચ્છૂન્યગોદે શ્રેયાંસં ન પ્રબોધયેત્ ।

નોદક્યયામિમાપેત યજ્ઞં ગચ્છેન્ન ચાવૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂના કે ઉજ્જડ ધરમાં એકલા સૂવું નહિ, (ઉંમર કે વિદ્યામાં

પોતાના કરતાં અધિક) વડીલને ઉપદેશ આપવો નહિ, રજસ્વલા

સાથે વાતચિત કરવી નહિ અને નિમંત્રણ વિના યજ્ઞમાં જવું

નહિ.* ૫૭

[एकः स्वादु न मुञ्जीत स्वार्थमेको न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नૈકઃ સુષ્ટેપુ જાગૃયાત્ ॥

સ્નાદિષ્ઠ ભોજન એકલા ખાવું નહિ, એકલાએ સ્નાયનો

વિચાર કરવો નહિ, રસને એકલા જવું નહિ અને બધાં સૂઈ

* હાન માટે તો યજ્ઞમાં જઈ શકાય છે; તે માટે ગૌતમ કહે

છે: 'દક્ષેતાર્થં જમમ્ - હાન માટે તો હજીનાનુસાર યજ્ઞમાં જઈ શકાય

છે.' (વૃત્તદ્વય)

ગયાં હોય ત્યારે એકલાએ જાગવું નહિ.]

અન્યગારે ગવાં ગોષ્ઠે ગ્રાણાનાં ચ સન્નિધૌ ।

સ્વાધ્યાયે મોજને ચૈવ દક્ષિણં પાણિમુદ્ધરેત્ ॥ ૫૮ ॥

અગ્નિશાળામાં, ગોશાળામાં, ગ્રાણલોની સમક્ષે તેમ જ
સ્વાધ્યાય અને ભોજન વખતે જમણા હાથને વસ્ત્ર બહાર રાખવો.

નાવારયેદ્રાં ધયન્તીં ન ચાચક્ષીત કસ્યચિત્ ।

ન દિવીન્દ્રાયુધં દૃષ્ટ્વા કસ્યચિદ્દર્શયેદ્બુધઃ ॥ ૫૯ ॥

ગાય ઠંઈ પી જતી હોય ત્યારે તેને રોકવી નહિ; તેમ જ
તે વિષે દાર્દને વાત પણ કરવી નહિ. આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ
જેઈ વિદ્વાને દાર્દને તે દેખાડવું નહિ. ૫૯

નાધાર્મિકે વસેદ્ ગ્રામે ન વ્યાધિવહુલે મૃશમ્ ।

નૈકઃ પ્રવચેતાધ્વાનં ન ચિરં પર્વતે વસેત્ ॥ ૬૦ ॥

અધાર્મિક અને બહુરોગવાળા ગામમાં રહેવું નહિ, માર્ગે
એકલા જવું નહિ, તેમ જ પર્વતમાં લાંબો વખત વસવું
નહિ. ૬૦

ન શૂદ્રગણ્યે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાવૃને ।

ન પાપણ્ડિગણાક્રાન્તે નોપસૃષ્ટેઽન્યજૈર્મૃમિઃ ॥ ૬૧ ॥

શૂદ્રના રાજ્યમાં, અધર્મી માણસોથી ભરેલા ગામમાં,
પાપાંડીઓનાં ટોળાંથી દબાયેલા ગામમાં અને આંડાલ લોકોથી
ત્રાસેલા ગામમાં રહેવું નહિ. ૬૧

ન મુહૂતોદૃતસ્ત્રેહં નાતિસીદ્ધિત્યમાચોત્ ।

નાતિપ્રગે નાતિસાયં ન સાયં પ્રાતરાશિતઃ ॥ ૬૨ ॥

સ્નેહ (ચિકાશ) કાઢી નાખેલ હોય એવું (ખોળ) વગેરે

ખાવું નહિ; (અતિશય ધરાઈને) ખાવું^x નહિ; વહેલી સવારે
પે વહેલી સાંજે જમવું નહિ અને સવારે અતિશય જમ્યા હોય
તો સાંજે ખાવું નહિ. ૬૨

ન કુર્વિત વૃથા ચર્ષાં ન વાર્યજ્જલિના પિવેત્ ।

નોતસજ્ઞે મક્ષયેદ્વક્ષ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ૬૩ ॥

અર્થ એટલો કરવી નહિ, ખોળે પાણી પીવું નહિ, ખાવાનું
ખોજામાં રાખી ખાવું નહિ, તેમ જ કુતૂહલવાળા ન થવું
અર્થાત્ કંઈ કામ વિના કંઈ જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૬૩

ન નૃત્યેદયવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ।

નાસ્કોટયેન્ન ચ ક્ષ્વેદેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ૬૪ ॥

(અશાસ્ત્રીય) નૃત્ય કરવું નહિ કે ગાવું નહિ, વાજિંત્ર
ધગાડવાં નહિ, હાથવડે ભુજાઓ થાપડવી નહિ, દાંતની કકડાટી
ખોસાવવી નહિ અને આનંદમાં આવીને (ગધેડાની પેટે)
ખરાડવું નહિ. ૬૪

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કરાષિદપિ માજને ।

ન મિત્તમાળે મુઝીત ન માવપ્રતિદૂષિતે ॥ ૬૫ ॥

કાંસાના વાસણમાં કદી પગ ધોવા નહિ, તેમ જ ભાંગેલા
વાસણમાં અને વહેમપડતા વાસણમાં જમવું નહિ. ૬૫

x ૩મઠે વિષ્ણુપુરાણમાં કવું છે કે : 'જયં વૃત્યેદયવૈમૈર્મનં
જલેન ચ । કાંચા મવર્ણાં તુ ચતુર્ધનસોપન્ન' - પેદનો અર્ધો ભાગ
અનામદી ભરવો, એક ભાગ પાણીથી ભરવો અને એક ભાગ
વાવુને દરવા માટે ખાલી રાખવો. 'અર્થાત્ જડ કાંસીકાંસીને કદી
ખાવું નહિ. (કુલ્લક)

બીજાએ વાપરેલું શું ન વપરાય ?

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

બીજાઓએ ધારણ કરેલા ઝોડા, વસ્ત્ર, જનોઈ, દાગીના, માળા અને કમંડળ પોતે ધારણ કરવાં નહિ. ૬૬

કેવાં વાહનમાં બેસવું નહિ ?

नाविनीतैर्व्रजेज्जुयैर्न च क्षुद्रं चाधिपीडितः ।

न मित्रशृङ्गाक्षिखुरैर्न चालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

નહિ કેળવાયેલાં, ભૂખ અને રોગથી પીડાયેલાં, ભાગેલાં શિંગડાં, આંખ કે ખરીવાળાં તેમજ બાંડી પૂંછડી વડે કદરૂપાં એવાં ઘોડાં કે બળદોનાં વાહનોમાં બેસી ક્યાંય જવું નહિ. ૬૭

કેવાં વાહનમાં બેસવું ?

विनीतैस्तु व्रजेक्षित्यमाशुर्गैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्मृशम् ॥ ६८ ॥

પણ કેળવાયેલાં, ઝડપે જનારાં, સારાં લક્ષણોવાળાં અને વર્ણ તથા રૂપવાળાં ઘોડાં કે બળદો ઝોડેલાં વાહનોમાં બેસી ઝાઝા ચાખૂંકપરેણા માર્યા વિનાં જવું. ૬૮

ખાસ છોડવાનું

चालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं मित्रं तथासनम् ।

न च्छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्નોत्पाट्येन्नखान् ॥ ६९ ॥

શિગતા સૂર્યનો (અને કન્યારાશિના સૂર્યનો) તડકો, મુડદાનો ધુમાડો, તથા ભાંગ્યું તૂટ્યું આસન—એટલાનો ત્યાગ કરવો; નખ તથા રૂવાડાં શિખેડવાં નહિ; તેમજ દાંતથી નખ ઉખાડવા નહિ. ૬૯

ન મૃલોષ્ઠં ચ મૃદ્નીયાન્ન ચ્છિન્ધાત્કરજૈસ્તૃણમ્ ।

ન કર્મ નિષ્ફલં કુર્યાન્નાયત્યામસુલોદયમ્ ॥ ૭૦ ॥

માટીનાં ઢેકાં મસળનાં કે ખૂંદનાં નહિ, ન અર્થી તરણાં તોડનાં નહિ અને પરિણામે દુઃખકારી નિષ્ફળ કામ કરવું નહિ. ૭૦

[શ્રીકામો વર્જયેન્નિત્યં મૃન્મયે ચૈવ મોજનમ્ ।

લક્ષ્મીની ઇચ્છાનાળાએ માટીના વાસણમાં ભોજન કરવાનું કાયમ ટોડી દેવું.]

કથો માણસ જલદી નાશ પામે ?

લોષ્ઠમર્દો તૃણચ્છેદી નલ્લલાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ સૂચકોડગુચિરેવ ચ ॥ ૭૧ ॥

જે માણસ (વ્યર્થ) ઢેકાં ભાંગે છે, તરણાં તોડે છે, નખ ચાવે છે, ચાડી ખાય છે અને અપવિત્ર રહે છે, તે જ નાશ પામે છે. ૭૧

ખાસ નહિ કરવા જેવાં

ન વિગદ્યં કથાં કુર્યાદ્દિર્માત્મ્યં ન ધારયેત્ ।

ગવાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વયૈવ વિગદિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

નિંદા કરીને વાત કરવી નહિ, બહાર દેખાય તેમ માળા રાખવી નહિ; તેમજ બળદની પીઠ પર સવારી કરવી—એ બધી રીતે નિંદિત છે. ૭૨

અદ્વારેણ ચ નાત્રીયાદ્ ગ્રામં યા વેશમ વાહુતમ્ ।

રાત્રી ચ ઘૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

વાસેલા ગામમાં કે ધરમાં દરવાજા સિવાય છીંડેથી જવું નહિ અને રાત્રે ઝાડોનાં મૂળ પાસે રહેવાનું દૂરથી જ

છાંડવું. ૭૩

નાશ્વૈઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનદૌ દરેત્ ।

શયનસ્યો ન મુક્ષીત ન પાણિસ્યં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

પાસાંથી કદી ન રમવું અને જાતે જોડા ન ઉપાડવા;
પથારીમાં રહીને જમવું નહિ, હાથમાં ભોજન રાખી ખાવું
નહિ અને બેસવાના આસન ઉપર (જમવાનું પાત્ર મૂકી)
જમવું નહિ. ૭૪

સર્વં ચ તિલસંવદ્ધં નાઘ્રાદસ્તમિતે રવૌ ।

ન ચ નમઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ઠઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૭૫ ॥

સૂર્ય આથમ્યા પછી તલના સંબંધનાથું કંઈ પણ
ખાવું નહિ, નાગા સૂવું નહિ; તેમ જ એક મોઢે ક્યાંય
જવું નહિ. ૭૫

આર્દ્રપાદસ્તુ મુક્ષીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ મુજ્જાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ ॥ ૭૬ ॥

ભીના પગે જમાય અરું, પણ ભીના પગે સુનાય નહિ;
ભીને પગે જમનારો માણસ લાંબું આયુષ પામે છે. ૭૬

અવશ્તુર્વિપયં દુર્ગં ન પ્રપદ્યેત કદ્દિચિત્ ।

ન વિષ્ણુમૂર્તિદીક્ષેત ન વાહુમ્યાં નદીં તરેત્ ॥ ૭૭ ॥

આંખે ન દેખાવ એવાં (ઘાટાં જંગલ વગેરે) દુર્ગં
સ્થાનમાં કદી બૂલેચૂડે પણ જવું નહિ, મળભૂત એવાં નહિ
અને હાથ વડે નદી તરવી નહિ. ૭૭

† કેમકે તેવાં અધારિયાં સ્થાનોમાં સાપ, ચોર વગેરે કદાચ
હાપાઈ રવા દોષ. (વૃન્ન)

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુવાન્દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૭૮ ॥

લાંબી આવરદા સુધી અવવાની ઇચ્છવાળાએ વાળ,
ખસ્મ, હાડકાં, ભાગેલાં ઠીકરાં, કપાસનાં છાંડાં અને સાળનાં
દેાતરાં ઉપર બેસવું નહિ. ૭૮

ન સંવસેચ પતિતૈર્ન ચાણ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

ન મૂર્ખૈર્નાવલિષ્ઠૈશ્ચ નાન્ત્યૈર્નાન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥ ૭૯ ॥

પતિત, આંડાળ, (નિષાદથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં જન્મેલા) પુલ્કસ,
મૂર્ખ, અહંકારી, (ધોળી, રંગારા વગેરે) અત્યજ અને
અત્યાવસાયીઓ (નિષાદની સ્ત્રીમાં આંડાળથી જન્મેલા)
સાથે વસવું નહિ. ૭૯

[ન કૃતમૈર્નુદ્યુક્તૈર્ન મહાપાતકાન્વિતૈઃ ।

ન દસ્યુમિર્નાશુચિમિર્નામિત્રૈશ્ચ કદાચન ॥

કૃતમી, નિરુદ્ધમી, મહાપાપવાળા, ચોર, અપવિત્ર અને
શત્રુઓ સાથે ઠલી રહેવું નહિ.]

ન શૂદ્રાય મનિં દદ્યાત્તોન્નિષ્ઠં ન હવિષ્કૃતમ્ ।

ન ચાસોપદિશેદ્ધર્મં ન ચાસ્ય વ્રતમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

શૂદ્રને વ્યાવહારિક સમજણ આપવી નહિ, એકું
આપવું નહિ; હવિષવું વધેકું તેમ જ ધર્મનો ઉપદેશ તથા
વ્રતનો ઉપદેશ તેને આપવો નહિ. ૮૦

[અન્તરા ગ્રાણં કૃત્વા પ્રાયશ્ચિત્તં સમાદિશેત્ ।

કોઈને પ્રાયશ્ચિત આપવું હોય, તે ગ્રાણને વચ્ચે
રાખી આપવું.]

યો હ્યસ્ય ધર્મમાચષ્ટે યશ્ચૈવાદિશતિ વ્રતમ્ ।

સોઽસંવૃતં નામ તમઃ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૮૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ધર્મ કહે છે અને વ્રતનો ઉપદેશ આપે છે, તે એ શૂદ્રની સાથે અસંવૃત નામના નરકમાં ડૂબે છે. ૮૧

ન સંહતામ્યાં પાણિમ્યાં કણ્ઠ્યેદાત્મનઃ શિરઃ ।

ન સ્પૃશ્ચૈતદુચ્છિષ્ઠો ન ચ સ્નાયાદિના તતઃ ॥ ૮૨ ॥

બંને હાથ સાથે રાખી પોતાનું માથું ખેંચવાળું નહિ, એકા હાથે માથાને અડવું નહિ અને માથું ભીંજવ્યા વિના નાહવું નહિ. ૮૨

કેશમ્પ્રહાન્નપ્રહારાંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જयेत् ।

શિરઃસ્નાતશ્ચ તૈલેન નાઙ્ગં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્ ॥ ૮૩ ॥

ઢાઈના વાળ ખેંચવા નહિ, તેમજ માથે પ્રહાર કરવા નહિ; માથે તેલ નાખ્યા પછી તે તે તેલવાળા હાથે ઢાઈ પણ અંગને અડવું નહિ. ૮૩

બ્રાહ્મણે કોનું ઘન લેવું નહિ ?

ન રાઙ્ગઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદરાજન્યપ્રસૂનિતઃ ।

સૂનાચક્રાન્વજવતાં વૈશેનૈવ ચ જીવતામ્ ॥ ૮૪ ॥

સાનિયથી નહિ જન્મેલો રાજા, કસાઈ, ધાણી વગેરે

÷ આપે જતાં અરાજક-માંદાને મારે તો 'અદિરક્તં મવેત્ સ્વનં સ્નાનાશક્તૌ તુ કર્મિણામ્'—જે શૂદ્રરથો માંદગી વગેરેના કારણે સ્નાન કરી શકે તેવા ન હોય, તેઓથી તેવા ખાસ પ્રસંગે માથું ભીંજવ્યા વિના પણ નાહી શકાય છે, એમ જ્ઞાતિએ આજ્ઞા કરી છે. (કુલ્લક)

અહ રાખી આજીવિકા કરનારા ધાંચી, કલાલ, તેમ જ
વેશ્યાના પગારથી જીવનારાઓ પાસેથી દાન લેવું નહિ. ૮૪

દશસૂનાસમે ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ ૮૫ ॥

દશ કસાઈ બરાબર એક ધાણીવાળો (તેલી) છે, દશ
ધાણીવાળા બરાબર એક કલાલ છે, દશ કલાલ બરાબર
એક વેશ્યાનો પગારદાર છે અને દશ વેશ્યાના પગારદાર
બરાબર એક (અક્ષત્રિય) રાજા છે. ૮૫

રાજાનું દાન બપોર છે

દશ સૂનાસદસ્રાણિ યો વાહ્યતિ સૌનિકઃ ।

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ધોરસ્ત્રસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

જે દશ હજાર કસાઈખાનાં ચલાવતો હોય, તેના કસાઈ
એવો રાજા કહેવાય છે; આથી રાજાનું દાન બપોર છે. ૮૬

રાજાનું દાન લેનારો ૨૧ નરકોમાં બપ

યો રાજઃ પ્રતિગૃહ્ણાતિ લુબ્ધસ્થોચ્છાસવર્તિનઃ ।

સ પર્યાયેન યાતીમાન્નાકાનેકર્ત્તિગતિમ્ ॥ ૮૭ ॥

તામિસ્રમન્થામિસ્રં મહારૌભરૌભૌ ।

નરકં કાલસૂત્રં ચ મહાનરકમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાવીરિં તપનં સંપ્રતાપનમ્ ।

સંધાનં ચ સકાકોલં કુદ્મલં પ્રતિમૂર્તિકમ્ ॥ ૮૯ ॥

લોહગદ્ગદ્મૂર્તિપં ચ પન્થાનં શત્ત્વલો નદીમ્ ।

અતિપત્રવનં ચૈવ લોહદારકમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારા લોનિયા રાજા પાસેથી જે દાન

લે છે, તે અનુક્રમે આ એકવીસ નરકોમાં પડે છે: તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, મહારૌચ, રૌચ, કાલસૂત્ર, મહાનરક, સંજીવન, મહાવીચિ, તપન, સંપ્રતાપન, સંધાત, સકડોલ, કુડ્મલ, પ્રતિભૂર્તિક (પૂતિભૂતિક), લોહશંકુ, ઋજુષ, પંથા, શાલ્મલી, વૈતરણીનદી, અસિપત્રવન અને લોહદારક. ૮૭-૯૦

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

પરલોકમાં પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા બ્રહ્મવાદી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ બાણુતા હોવાથી રાજ પાસેથી દાન લેતા નથી. ૯૧

सवारे वडैला छीइ शुं विचारवुं ?

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

બ્રાહ્મમુહૂર્તે એટલે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરમાં ઊઠવું અને ધર્મ તથા અર્થનો વિચાર કરવો; એ ધર્મ અને અર્થ અગે થતા કાયાના ક્લેશોનો અને વેદના રહસ્યાર્થનો પણ વિચાર કરવો.* ૯૨

* દશે પણ 'પ્રદોષપધિર્મો યામો વેદાભ્યાસેન તો નયત્ । પ્રહરદ્વયં શયાનો દિ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે'—રાત્રિના આરંભનો એક પ્રહર તથા રાત્રિનો પાછલો એક પ્રહર વેદાભ્યાસમાં ગાળવો અને વચ્ચેના બે પ્રહર નિદ્રા લેવી; એમ વર્તનારો માણસ બ્રહ્મસ્વરૂપ ચર્ચ શકે છે'—એમ કહી રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે ઊઠી જવા સૂચના કરી છે. એ વખતે પ્રથમ ધર્મ તથા અર્થ સંબંધી વિચાર કરી તેમને મેળવવામાં શરીરને કેટલો ક્લેશ કરવો પડે છે, તેનો વિચાર કરવો; વળી વેદના રહસ્યાર્થનો પણ તે વખતે અવશ્ય વિચાર કરવો; કેમકે એ વખતે શુદ્ધિમાં પ્રકાશ હોય છે. (કુન્દક)

વેદો જાડી સંધ્યા તથા ગાયત્રીજપ કરવાં

અત્યાવાવશ્યકં કૃત્વા કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

પૂર્વા સંધ્યાં જપંસ્તિષ્ઠેસ્વકાલે ચાપરાં ચિરમ્ ॥ ૯૩ ॥

જાડીને આવશ્યક મળશુદ્ધિ કરી રનાનાદિ શૌચ કરવું અને સ્વસ્થચિત્તે પ્રભાતની સંધ્યામાં (સૂર્યોદય સુધી) ગાયત્રી જપતા રહેવું; તે જ રીતે બરાબર સમયે સાંજની સંધ્યાએ પણ એટલો જ લાંબો કાળ (તારાદર્શન) સુધી ગાયત્રીજપ કરવો. ૯૩

સંધ્યાકર્મનું ફળ

ઋપયો દીર્ઘસંધ્યાત્વાદીર્ઘમાયુરવાપ્નુયુઃ ।

મર્જાં યશશ્ચ કીર્તિં ચ મહાવર્ચસમેવ ચ ॥ ૯૪ ॥

લાંબી સંધ્યાએ કરતા હોવાથી ઋષિઓ લાંબું આયુષ્ય, શુદ્ધિ, યશ (દાનથી થતી ખ્યાતિ), કીર્તિ (ત્યાગથી થતી ખ્યાતિ) તેમ જ બ્રહ્મતેજ પામ્યા હતા. ૯૪

સાડાચાર મહિનાના વેત્-સ્વાખ્યાય

આવળ્યાં પ્રૌઠપઘાં વાપ્યુપાકૃત્ય યથાવિધિ ।

સુક્તશ્ચન્દ્રોત્પથીધીત માસાન્વિપ્રોઝ્ઘપચ્ચમાન્ ॥ ૯૫ ॥

આવળે કે બાદરવા માસની પૂનમે વિધિ પ્રમાણે જનોઈ ખડલવા માટેનું ઉપાકર્મ કરી શ્રાક્ષણે સાડાચાર માસ સુધી કાળજી રાખી વેદાધ્યયન કરવું. ૯૫

વેદોત્સર્જનવિધિ

પુષ્યે તુ સ્તન્દસાં પુર્વાદિદિસસ્તર્જનં દિવઃ ।

માપશુક્રસ્ય વા પ્રાતે પૂર્વાક્ષે પ્રયમેડ્દનિ ॥ ૯૬ ॥

૧૬મી પુષ્ય નક્ષત્રમાં (પોપ માસની) પૂનમે અથવા

માથ મહિનાના શુકલ પક્ષના પડવે, દિવસના પહેલા ભાગમાં
પ્રાશ્નણે ગામની બહાર જઈ વેદનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. ૯૬

અનધ્યાય કાળ

યથાશાસ્ત્રં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં શ્લોકાઃ ।

વિરમેત્પશ્ચિર્ણો રાત્રિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૯૭ ॥

એમ ગામની બહાર શાસ્ત્રવિધિએ વેદનો ઉત્સર્ગ કર્યા
પછી, એક પશ્ચિર્ણી (આગતો ને પાછતો દિવસ તથા વચ્ચેની
રાત્રિ) સુધી અથવા તે જ ઉત્સર્ગનો એક દિવસ ને એક રાત્રિ
સુધી અધ્યયનથી વિરમવું. (અનધ્યાય પાળવો.) ૯૭

મંત્ર-પ્રાશ્નણૃપ-વેદ તથા વેદાંગોનો સ્વાધ્યાય કાળ

ઋત ઊર્ધ્વં તુ છન્દાંસિ શુક્લેષુ નિયતઃ પઠેત્ ।

વેદાદ્ધાનિ ચ સર્વાણિ કૃષ્ણપક્ષેષુ સંપઠેત્ ॥ ૯૮ ॥

એ પછી નિયમનિષ્ઠ રહી શુકલ પક્ષમાં (મંત્રપ્રાશ્નણ-
૩૫) વેદનો અને કૃષ્ણપક્ષમાં વેદોનાં સર્વ અંગો (શિક્ષા,
વ્યાકરણ વગેરે) નો સ્વાધ્યાય કરવો. ૯૮

સ્વાધ્યાયમાં જાળવવાનું

નાત્રિસ્પષ્ટમધીયીત ન શૂદ્રજનસંનિધૌ ।

ન નિશાન્તે પરિશ્રાન્તો મહાધીય પુનઃ સ્વપેત્ ॥ ૯૯ ॥

અસ્પષ્ટ સ્વાધ્યાય કરવો નહિ, શૂદ્ર લોકોની સમીપ
સ્વાધ્યાય કરવો નહિ અને વહેલી સવારે વેદ બહુ યા પછી
યાજ્ઞા છતાં પાખા ચૂવું નહિ. ૯૯

યયોદિતેન વિધિના નિત્યં છન્દસ્કૃતં પઠેત્ ।

મસ છન્દસ્કૃતં ચૈવ દ્વિજો યુક્તો ઘનાપદિ ॥ ૧૦૦ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિથી બ્રાહ્મણે ગાયત્રી આદિ છંદો સહિત મંત્રમાત્રનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો; અને જો આપત્તિ ન હોય, તો વેદમંત્રો તથા છંદોયુક્ત બ્રાહ્મણનો પણ સાવધાન રહી સ્વાધ્યાય કરવો. ૧૦૦

આસ અનધ્યાયો

इमाञ्जित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

અધ્યાપનં ચ કુર્વાણઃ શિષ્યાણાં વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

શિષ્યોને વિધિપૂર્વક ભણાવનારા ગુરુએ તેમ જ ભણતા શિષ્યોએ આ નીચેના અનધ્યાયોનો નિત્ય ત્યાગ કરવો. ૧૦૧

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा प्रांसुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावधायज्ञाः प्रवक्षते ॥ ૧૦૨ ॥

રાત્રે કાનમાં સંભળાય તેવો પવન અને દિવસે ધૂળના ગોટા ઉડાડતો વાયુ વાતો હોય તો એ બે અનધ્યાયો વર્ષાકાળમાં પાળવા, એમ સ્વાધ્યાય ભણનારા કહે છે. ૧૦૨

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुस्मवीत् ॥ ૧૦૩ ॥

વીજળી, મેઘગર્જના અને વૃષ્ટિ એટલીસાથે ચતાં હોય, તેમ જ મોટો ઉડકાપાત થતો હોય, તે પ્રસંગે આકાલિક (ખનાવના સમયથી માંડી બીજા દિવસના તે સમય સુધી) અનધ્યાય પાળવો; એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૦૩

एतांस्त्वग्मुदितां विद्याद्यदा प्रादुर्भूतामिषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृणौ चाग्रदर्शने ॥ ૧૦૪ ॥

એ વીજળી વગેરે જો હોમાગ્નિ પ્રકટ્યાના (ખંને સંધ્યા)

સમયે વર્ષાકાળે (એકસાથે) થયેલાં જણાય, તો તે વખતે અનધ્યાય
પાળવો; (હરકાઈ કાળે નહિ.) તેમ જ (પ્રભાતનો તેમ જ
સાયંકાળનો હોમાગ્નિ પ્રકટ થયો હોય તે વખતે) વર્ષાકાળ
વિના પણ વાદળાં દેખાય તો અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૪

નિર્ઘાતિ મૂમિચલને જ્યોતિષાં ચોપસર્જને ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

મેધનાં ઠડાકાણઠાઠા, ધરતીકંપ અને સૂર્યાદિ જ્યોતિઓના
ઉપદ્રવ-એ વર્ષાઋતુમાં થાય, તોપણ તે વખતે આકાલિક
અનધ્યાયો જણવા. ૧૦૫

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युस्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પ્રકટ્યા પછી, જે પ્રભાતે વીજળી
અને મેધગર્જના થાય, તો સૂર્યજ્યોતિ હોય ત્યાંસુધી અને
સંધ્યાકાળે તે જે થાય તો તારાજ્યોતિ હોય ત્યાંસુધી અન-
ધ્યાય રહે; પણ તે (બન્ને જે) વૃદ્ધિ સાથે થાય, તો એક
દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યાય રહે. ૧૦૬

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

ધર્મમાં નિપુણતા ધરુણતા પુરુષોએ ગામોમાં અને નગરો-
માં ઉપરના અનધ્યાયો નિત્ય પાળવા; વળી જ્યાં દુર્ગંધ છૂટતી
હોય ત્યાં પણ સર્વ કાળે અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૭

अन्तर्गतशवे ग्रामे घृमेष्ठस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुधमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

ગામમાં મુકડું પડ્યું હોય, શૂદ્ર નજીકમાં હોય, રડવું
આણતું હોય, તેમ જ માણસો ટોળે મળ્યાં હોય, ત્યારે પણ
અનધ્યાય રાખવો. ૧૦૮

ઉદકે મધ્યરાત્રે ચ વિષ્મૂત્રસ્ય વિસર્જને ।

ઉચ્છિષ્ઠઃ શ્રાદ્ધમુક્તૈર્ચૈવ મનસાપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

પાણીમાં, મધરાતે, મળમૂત્રના ત્યાગ વખતે, એકા મેંઝિ
અને શ્રાદ્ધનું ભોજન કરીને (એક રાત-દિવસ સુધી), મનથી પણ
વેદચિંતાન કરવું નહિ. ૧૦૯

પ્રતિગૃહ્ય દ્વિજો વિદ્વાનેકોદિષ્ટસ્ય કેતનમ્ ।

અહં ન કીર્તયેદ્ગૃહ્ય રાજ્ઞો રાહોશ્ચ સૂતકે ॥ ૧૧૦ ॥

એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી તથા રાજને
ત્યાં (પુત્રજન્માદિકનું) વૃદ્ધિસૂતક હોય ત્યારે તેમ જ ચંદ્ર
કે સૂર્યનું અહણ હોય તે વખતે વિદ્વાન બ્રાહ્મણે ત્રણ દિવસ
સુધી વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો નહિ. ૧૧૦

યાવદેકાનુદિષ્ટસ્ય ગન્ધો લેપશ્ચ તિષ્ઠતિ ।

વિપ્રસ્ય વિદુષો દેહે તાવદ્ગૃહ્ય ન કીર્તયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણના શરીર ઉપર ગંધાસુધી એકાદિષ્ટ
શ્રાદ્ધના ગંધલેપ રહે, ત્યાંસુધી તેણે વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો
નહિ. ૧૧૧

શ્યાનઃ પ્રૌઢપાદશ્ચ કૃતા ચૈવાવસન્નિકામ્ ।

નાઘીયીતામિપં જગ્ધ્વા સૂતકાન્નાયમેવ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂતાંસૂતાં, લાંબા પગ રાખીને, ઘૂંટણ બાંધીને અને માંસ
તથા સૂતપીનું અન્ન ખાઈને વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૨

નીહોર ઘાણશબ્દે ચ સંધ્યયોરેવ ચોમયોઃ ।

અમાવાસ્યાચતુર્દશ્યોઃ પૌર્ણમાસ્યષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

ધૂળનું તોડાન હોય, બાણના શબ્દ ગાજતા હોય, સવાર અને સાંજની સંધ્યાની વેળા હોય, તેમ જ અમાસ, ચૌદશ, પૂનમ અને આઠમ હોય, ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૩

અમાવાસ્યા ગુરું હન્તિ શિષ્યં હન્તિ ચતુર્દશી ।

બ્રહ્માષ્ટકાપૌર્ણમાસ્યૌ તસ્માત્તાઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અમાસ ગુરુને હણે છે, ચૌદશ શિષ્યને હણે છે અને આઠમ તથા પૂનમ વેદને હણે છે; તેથી એ તિથિઓને અધ્યયનમાં ત્યજવી જોઈએ. ૧૧૪

પાંશુવર્ષે દિશાં દોહ ગોમાયુવિરુતે તથા ।

શ્વસ્ત્રોષ્ટ્રે ચ સ્વતિ પહ્લ્કૌ ચ ન પઠેદ્ દ્વિજઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ધૂળનો વરસાદ થતો હોય, દિશાઓમાં દાહ થતો હોય, શિયાળવાં રડતાં હોય, કૂતરાં ભસતાં હોય, ગધેડાં બૂંકતાં હોય અને ડાંટ ગાંગરતાં હોય, તે વખતે તેમ જ શિયાળ વગેરે ટાળું વળીને જ્યાં બેડાં હોય, ત્યાં બેસીને બ્રાહ્મણે વેદપાઠ કરવો નહિ. ૧૧૫

નાધીયીત શ્મશાનાન્તે ગ્રામાન્તે ગોત્રજેડપિ વા ।

વસિત્વા મૈથુનં વાસઃ શ્રાદ્ધિકં પ્રતિગૃહ્ય ચ ॥ ૧૧૬ ॥

ગામને છેડે અને શ્મશાન પાસે, ગાયોના વાડામાં, મૈથુન સમયનું વસ્ત્ર પહેરીને, તેમ જ શ્રાદ્ધનું (રાંધિલું) અન્ન સ્વીકારીને વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો નહિ. ૧૧૬

પ્રાણિ વા યદિ વાઽપ્રાણિ યત્કિંચિચ્છાદિકં ભવેત્ ।

તદાલમ્યાપ્યનધ્યાયઃ પાળ્યાસ્યો દિ દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

શ્રાદ્ધ નિમિત્તે (ગાય, ઘોડો આદિ) પ્રાણી કે (વઘ્ર આદિ) અપ્રાણીનું દાન લીધા પછી અનધ્યાય રાખવો; કેમકે પ્રાણણુને પાળ્યાસ્ય. (હાથ જ નેનું મુખ છે એવો) કહ્યો છે.

ચોરૈશ્વપ્સુતે ગ્રામે સંગ્રમે ચામિકારિતે ।

આકાલિકમનધ્યાયં વિદ્યાત્સર્વાન્નુતેષુ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

ગામમાં ચોરાએ રંગડ કર્યો હોય, આગ લાગવાથી ગમરાટ ફેલાયો હોય અને આશ્ચર્યકારક ઘણા ઉત્પાતો થયા હોય, ત્યારે આકાલિક અનધ્યાય પાળવો. ૧૧૮

ઉગકર્મણિ ચોત્સર્ગે ત્રિરાત્રં ક્ષેપણં સ્મૃતમ્ ।

બષ્ટકાસુ ત્વહોરાત્રમૃત્વન્તાસુ ચ રાત્રિષુ ॥ ૧૧૯ ॥

(જનોઈ બદલનાના) ઉપાકર્મમાં અને વેદના ઉત્સર્ગમાં તથા રાત્રિ મુધી અનધ્યાય કહ્યો છે. અષ્ટકા શ્રાદ્ધમાં તેમ જ દરેક ઋતુને અતે એક દિવસ ને એક રાત્રિનો અનધ્યાય રાખવો. ૧૧૯

નાથીયીતાશ્વમારુહો ન વૃક્ષં ન ચ દસ્તિનમ્ ।

ન નાવં ન સ્ત્રં નોષ્ટ્રં નેરિણસ્યો ન યાનગઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ઘોડો, ગાડ, હાથી, હોડી, ગધેડો, હાટ, ખારી જમીન અને ગાડાં વગેરે વાહન ઉપર ખેરી વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૦

ન વિવાદે ન કલદ્દે ન સેનાયાં ન સંગેરે ।

ન મુક્તમાત્રે નાત્રીર્ને ન વમિત્યા ન શુક્તકે ॥ ૧૨૧ ॥

વિવાદમાં, કલદમાં, સેનામાં, યુદ્ધમાં, જમીને તરત

(ભીના હાય હોય ત્યાંસુધી), અપચામાં, ઊલટી થયા પછી અને ખાટા ઝોડકાર આવતા હોય, તે વખતે વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૧

અતિથિં ચાનનુજ્ઞાપ્ય મારુતે વાતિ વા મૃશમ્ ।

રુધિરે ચ સ્તુતે ગાત્રાન્હસ્ત્રેણ ચ પરિક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

અતિથિની આજ્ઞા વિના, પવન સખત કૂંકાતો હોય ત્યારે અંગમાંથી લોહી ઝરી અથું હોય ત્યારે અને હથિયારથી જખમ થયો હોય, તે વખતે અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૨

સામધ્વનાઘૃગ્યજુપી નાધીયીત કદાચન ।

વેદસ્યાધીત્ય વાપ્યન્તમારણ્યકમધીત્ય ચ ॥ ૧૨૩ ॥

સામવેદનો ધ્વનિ થતો હોય ત્યારે ઋગ્વેદ કે યજુર્વેદ કદી લણવો નહિ; તેમ જ વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી આરણ્યક લણીને (તે દિવસે ને રાત્રે) પાંદું બીજ વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૩

ઋગ્વેદો દેવદૈવત્યો યજુર્વેદસ્તુ માનુષઃ ।

સામવેદઃ સ્મૃતઃ પિતૃસ્તસ્માત્સાશુચિર્ધ્વનિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ઋગ્વેદના દેવ દેવતા છે, યજુર્વેદના દેવ મનુષ્ય છે અને સામવેદના દેવ પિતૃઓ છે; તેથી સામવેદનો ધ્વનિ અપવિત્ર ગણ્યો છે. ૧૨૪

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

ક્રમતઃ પૂર્વમગ્યસ્ય પશ્ચાદ્વેદમધીયતે ॥ ૧૨૫ ॥

આ જાણતા વિદ્વાનો નિત્ય વેદના સારરૂપ પ્રણવ, વ્યાહૃતિ અને ગાયત્રી, ઐ ત્રણેને અનુક્રમે પ્રથમ લણીને પછી વેદનું

અધ્યયન કરે છે. ૧૨૫

પશુમण्डकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।

અન્તરાગમને વિદ્યાદનધ્યાયમહર્નિશમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

પશુ, દેડડો, ખિલાડું, ફતરું, સાપ, નોળિયો અને ઊંદર, એ અધ્યયન વખતે શુરુ અને શિશ્યની વચ્ચે થઈને જાય, તે એક દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યાય જાણવો. ૧૨૬

દ્વાવે વર્જયન્નિત્યમનધ્યાયૌ પ્રયત્નતઃ ।

સ્વાધ્યાયભૂમિં चाशुद्धाम्प्रत्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ ૧૨૭ ॥

સ્વાધ્યાયની ભૂમિ અશુદ્ધ હોય અને પોતે અપવિત્ર હોય તો એ જે અનધ્યાયોને દ્વિજે નિત્ય ઠાળજીથી છોડવા. ૧૨૭
કયા દિવસે અવશ્ય બ્રહ્મચારી રહેવું?

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ ૧૨૮ ॥

અમાસ, આઠમ, પૂનમ અને ચૌદશ, એ દિવસોએ સ્નાને જતુ હોય તોપણ સ્નાતક બ્રાહ્મણે નિત્ય બ્રહ્મચારી રહેવું. ૧૨૮

આવશ્યક સદાચાર

[षष्ठ्यष्टम्यौ स्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

તેલસ્નાન, માંસભક્ષણ, સ્ત્રીસંગ અને હજમત-એ ચાર વાનાં અતુકમે દેખ્યાં છે, આઠમ, અમાસ તથા વદ ને સુદની ચૌદશ અને પૂનમે છોડવો.]

સ્નાન માટે સૂચના

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्तं नाविज्ञते जलाशये ॥ ૧૨૯ ॥

જમ્યા પછી, માંદગીમાં, મધ્યરાત્રે, ઘણાં કર્પકાં સાથે,
તેમ જ અજાણ્યા જળાશયમાં ઠંદી સ્નાન કરવું નહિ. ૧૨૯
ઠાની છાયા ન જોળંગાય?.

દેવતાનાં ગુરો રાજ્ઞઃ સ્નાતકાચાર્યયોસ્તથા ।

નાક્રામેત્કામતશ્ચાયાં વધુણો દીક્ષિતસ્ય ચ ॥ ૧૩૦ ॥

દેવ, ગુરુ, રાજા, સ્નાતક, આચાર્ય, કપિલા ગાય (અથવા
કૂતરો કે નોળિયો), યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલો પુરુષ અને, ચાંડાલ,
એમની છાયાને જાણી જોઈ જોળંગવી નહિ. ૧૩૦
ચોટામાં ક્યારે ન જવું?

મધ્યંદિનેઽર્ધરાત્રે ચ શ્રાદ્ધં મુક્ત્વા ચ સામિપમ્ ।

સંધ્યયોરુમયોશ્ચૈવ ન સેવેત ચતુષ્પથમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

બપોરના વખતે, અર્ધી રાત્રે, માંસયુક્ત શ્રાદ્ધભોજન
જમીને અને પ્રભાતની તથા સાયંકાળની સંધિ વેળાએ ચોટા-
માં જવું નહિ. ૧૩૧

ઠાના પર બેસવું નહિ ?

ઉદ્વર્તનમપસ્નાનં વિષ્ણુન્ને રક્તમેવ ચ ।

સ્તેષ્મનિષ્ઠયૂતવાન્તાનિ નાધિતિષ્ઠેતુ કામતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પીઠીનું પાણી, નાકેલું પાણી, મળમૂત, લોહી, બળખા,
ચૂક અને ઊત્તરી, એટલાં ઉપર ઇચ્છાથી-જાણીજોઈને બેસવું
નહિ. ૧૩૨

ઠાનું સેવન કરવું નહિ ?

વૈરિણં નોપસેવેત સદાયં ચૈવ વૈરિણઃ ।

અધાર્મિકં તસ્કરં ચ પરસ્પૃશ્ય ચ યોપિતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેરીને, વેરીના સહાયકને, અધાર્મિકને, ચોરને તેમ જ
પરસ્ત્રીને સેવનાં નહિ. ૧૩૩

પરસ્ત્રીનું સેવન ભયંકર છે

ન હીદ્યમનાયુધ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ।

યાદ્યં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

પરસ્ત્રીના સેવન જવું બીજું આ જગતમાં કંઈ પણ
પુરુષના આયુષ્યનો નાશ કરનારું નથી. ૧૩૪

કેાનું અપમાન કરી ન કરાય ?

ક્ષત્રિયં ચૈવ સર્પં ચ માક્ષણં ચ મહુશ્રુતમ્ ।

નાવમન્યેત વૈ મૂળ્યઃ કૃશાનપિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

ક્ષત્રિય, સર્પ અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ દુર્બળ હોય, તોપણ
ઉદ્યની ઇચ્છાવાળાએ તેમનું કદી અપમાન કરવું નહિ. ૧૩૫

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ ૧૩૬ ॥

એ ત્રણેય જે અપમાન કરાયાં હોય તો પુરુષને બાળી
નાખે છે; તેથી બુદ્ધિમાને એ ત્રણેનું કદી અપમાન કરવું નહિ.

લક્ષ્મીને દુર્લભ માનવી નહિ

नात्मानमवमन्येत पूर्वभिरसमृद्धिभिः ।

आमृत्योः त्रियमन्विच्छेन्नૈનાં मन्येत दुर्लભામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રથમ ધન માટે ઉદ્યમ કર્યા છતાં ધનસંપત્તિ મળે નહિ,
તોપણ પોતાની જાતને ધિક્કારવી નહિ; મરણ સુધી ધન
મેળવવા યત્ન કરવો, પણ લક્ષ્મીને દુર્લભ માનવી નહિ. ૧૩૭

સનાતનધર્મનું સ્વરૂપ :

સત્યં વ્રૂયાત્પ્રિયં વ્રૂયાન્ન વ્રૂયાત્સંત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં વ્રૂયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સત્ય બોલવું અને તે પણ પ્રિય બોલવું; પણ અપ્રિય લાગે તેવું સત્ય બોલવું નહિ; તેમ જ પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય કહેવું નહિ, આ સનાતન ધર્મ છે. ૧૩૮ :

નકામું વેર કર્યાં ન કરવું

મદ્રં મદ્રમિતિ વ્રૂયાદ્મદ્રમિત્યેવ વા વદેત્ ।-

શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૧૩૯ ॥

ઠીક ન હોય તેને પણ ઠીક જ કહેવું અને ઠીક હોય તેને તો ઠીક જ કહેવાય, પણ દાઈની સાથે કદી ખાલી વેર કે વિવાદ કરવા નહિ. ૧૩૯

મુસાફરી માટે ખાસ

નાતિકત્યં નાતિસાયં નાતિમધ્યંદિને સ્થિતે ।

નાજ્ઞાતેન સમં ગચ્છેન્નૈકો ન ધૃષ્ણૈઃ સદ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ખૂબ વહેલી સવારે, ખૂબ મોટી સાંજે, ખરે ખપોરે, અજાણ્યા સાથે તેમ જ શત્રુની સાથે એકલા મુસાફરી કરવી નહિ. ૧૪૦

કોની નિંદા ન કરવી ।

હીનાજ્ઞાનતિરિક્તાજ્ઞાન્વિદ્યાહીનાન્વયોધિકાન્ ।

રૂપદ્રવ્યવિદીનાંથ જાતિહીનાંથ નાક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

ઓછાં અંગવાળા, વધારે અંગવાળા (ઓડખાંપણવાળા),

વિધાવિનાના, ઉંમરમાં મોટા, રૂપરહિત, દ્રવ્યવિનાના અને
હંસથી જાતિના લોકોની નિંદા કરવી નહિ. ૧૪૧

કોને ક્યારે નં અડકાય અને ન જોવાય ?

ન સ્પૃશેત્પાણિનોચ્છિદ્ધો વિપ્રો ગોત્રાદ્ધણાનલાન્ ।

ન ધાપિ પર્યેદશુચિઃ સુસ્યો જ્યોતિર્ગણાન્દિવિ ॥ ૧૪૨ ॥

પ્રાદાણે ગાય, પ્રાદાણુ અને અશિને એકા મોઢે હાથ વતી
સ્પર્શ કરવો નહિ; તેમ જ અપવિત્ર હોય ત્યારે આકાશમાં
સૂર્યોદિ જ્યોતિસમૂહોને જોવા નહિ. ૧૪૨

અપવિત્ર હોઈ પૂર્વોક્તને સ્પર્શ થઈ ગય તો પ્રાયશ્ચિત્ત

સ્પૃષ્ટૈતાનશુચિર્નિત્યમદ્ધિઃ પ્રાણાનુપસ્પૃશેત્ ।

ગાત્રાણિ ચૈવ સર્વાણિ નામિં પાણિતલેન તુ ॥ ૧૪૩ ॥

અપવિત્ર હોવા છતાં ઉપર કહેલાં ગાય, પ્રાદાણુ અને
અશિને અડી જવાય તો તેણે (આચમન કરી) પાણીથી પ્રાણોને
તથા સર્વ ગાત્રોને અને હથેલીથી હૂંટીને નિત્ય સ્પર્શ કરવો. ૧૪૩

વગરકારણે કોને સ્પર્શ ન કરવો ?

અનાતુરઃ સ્વાનિ સ્થાનિ ન સ્પૃશેદનિમિત્તતઃ ।

રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

સ્વસ્થ દ્વિજે વગરકારણે પોતાની ઈંદ્રિયોને અને સર્વ
શુદ્ધ ભાગના વાળોને સ્પર્શ કરવો નહિ. ૧૪૪

આવશ્યક કર્તવ્યો

મદ્ગલાચારયુક્તઃ સ્યાત્પ્રયતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

જપેચ જુહુયાચૈવ નિત્યમગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

નિત્ય મંગળ આચારથી યુક્ત રહેવું, મનને નિયમમાં

રાખવું, ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી, આળસ વગર ગાયત્રી જપવી
અને અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૪૫

પૂર્વોક્ત કર્તવ્યોનું ફળ

મજ્જલાચારયુક્તાનાં નિત્યં ચ પ્રયતાત્મનામ્ ।

જપતાં જુહતાં ચૈવ વિનિપાતો ન વિદ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

નિત્ય મંગળ આચારથી યુક્ત રહેનારા, મનને નિયમમાં
રાખનારા, ગાયત્રી જપનારા અને હોમ કરનારા દ્વિજોનું કદી
પતન થતું નથી. (તેઓને કાઈ ઉપદ્રવ નડતા નથી.) ૧૪૬

વેદાભ્યાસ એ જ બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ

વેદમેવામ્યસેન્નિત્યં. યયાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

તં હસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુગ્ધર્મોડ્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રમાદરહિત રહી નિત્ય સમયાનુસાર વેદનો અભ્યાસ
કરવો; ઉમડે તેને જ પાંડિત્ય બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ કહે છે; તે
વિનાનો બીજો ઉપધર્મ કહેવાય છે. ૧૪૭

વેદાભ્યાસ, પતિવ્રતા, તપ અને અદ્વિસાનું ફળ

વેદામ્યાસેન સતતં શૌચેન તપસૈવ ચ ।

અદ્રોહેણ ચ મૂતાનાં જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સતતના વેદાભ્યાસથી, બ્રાહ્મણ્યંતર શુદ્ધિથી, તપથી ને
પ્રાણીઓના અદ્રોહથી (મનુષ્યને) પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે.

પૂર્વજન્મના સ્મરણનું ફળ

પૌર્વિકો સંસ્મરણાતિ પ્રદેવામ્યસતે પુનઃ ।

પ્રદ્યુમ્બાસેન ચાગ્રસ્રમનન્તં સુલમશ્રુતે ॥ ૧૪૯ ॥

પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરતો પુરુષ ફરીફરી (શ્રવણ, મનન
તથા ધ્યન વડે) બ્રહ્મનો જ અભ્યાસ કરે છે; (આત્મસાક્ષાત્કાર

પામે છે). અને એવાં અખંડ પ્રજ્ઞાભ્યાસથી અનંત સુખ-મોક્ષ
પામે છે. ૧૪૯

પર્વના દિવસોનું કર્તવ્ય

સાવિત્રાઙ્છાન્તિદ્વોમાંશ્વ કુર્યાત્પર્વસુ નિત્યશઃ ।

પિતૃશ્ચૈવાષ્ટકાસ્ત્રચૈન્નિત્યમન્વષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

પર્વના દિવસો-પૂનમ અને અમાસે; સાવિત્રી જની દેવતા
છે; એવા શાંતિદ્વોમો કરવા અને અષ્ટકાઓ (દ્વિમંત ને શિશિર-
ની વદ આઠમ)માં તેમ જ અન્વષ્ટકાઓ (અષ્ટકા પાસેની નોમ)
માં નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરવું; અર્થાત આઠ કરવું. ૧૫૦

મૂત્ર વગેરે અભિશાળાથી દૂર જ ત્યાગ્ય

દૂરાદાવસયાન્મૂત્રં દૂરાદાદાવસેચનમ્ ।

ઉચ્છિષ્ટાન્નં નિષેકં ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

મૂત્ર, પગ ધોયેલું પાણી, એકવાડ, એકું પાણી અથવા
વીર્ય-એ બધું અગ્નિધરથી દૂર જ ત્યાગ્ય. ૧૫૧

દિવસના પ્રથમ ભાગે જ કરી લેવાનું કામ

મૈત્રં પ્રસાધનં જ્ઞાનં દન્તધાવનમજ્જનમ્ ।

પૂર્વાહ્ન એવ કુર્ષીત દેવતાતાં ચ પૂજનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

મૈત્રભૂતનો ત્યાગ, વાળની સફાઈ, સ્નાન, દાંતણ,
અંજન અને દેવોનું પૂજન; એ બધાં કામ દિવસના પહેલા
ભાગમાં જ કરવાં. ૧૫૨

પર્વના દિવસે ખાસ દર્શન

દૈવતાન્યમિગચ્છેતુ ધાર્મિકાંશ્વ દિજોત્તમાન્ ।

દેશાં ચૈવ રક્ષાર્થં ગુરુનેવ ચ પર્વસુ ॥ ૧૫૩ ॥

પોતાની રક્ષા સારુ પર્વોના દિવસોમાં દેવોનાં, ધર્મનિષ્ઠ
ઉત્તમ ગ્રાહણોનાં, રાજાનાં તેમ જ ગુરુજનોનાં દર્શને જવું.

વૃદ્ધો પ્રત્યેનું વર્તન

ભિવાદયેદૃઢાંશ્ચ દઘાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાહ્નલિરુપાસીત ગચ્છતઃ પૃષ્ઠતોઽન્વિયાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

(પોતાને ત્યાં આવેલા) વૃદ્ધોને પ્રણામ કરવા, પોતાનું
આસન આપવું, બે હાથ જોડી તેમની પાસે બેસવું અને
તેઓ જય ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા જવું. ૧૫૪

વૈદિક સદાચાર કાળજીથી સેવવા

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યક્નિવહ્નં સ્વેષુ કર્મસુ ।

ધર્મમૂલં નિષેવેત સદાચારમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા, પોતાનાં કર્મોમાં અંગરૂપે
સારી રીતે સંબંધ પામેલા અને ધર્મના કારણરૂપ એવા સદા-
ચાર આજસ વિના સેવવા. ૧૫૫

સદાચારના સેવનનું ફળ

આચારાલ્પમે દ્વાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્ધનમક્ષ્યમાચારો દ્વન્ત્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

સદાચારથી માણસ આવરદા મેળવે છે; સદાચારથી ઘટ
પ્રજ્જ્વાળ થાય છે; સદાચારથી અપૂર ધન મળે છે અને
સદાચારથી અપહણણોનો નાશ થાય છે. ૧૫૬

દુરાચારનું અનિષ્ટ ફળ

દુરાચારો દ્વિ પુરુષો લોકે મવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વમાર્ગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽત્યાયુરેવ ચ ॥ ૧૫૭ ॥

દુરાચારી પુરુષ જ લોકમાં નિંદાય છે, નિરંતર દુઃખ ભોગવે છે, રાગી રહે છે અને ઝોઝી આવરદાવાળો જ થાય છે.

સદાચારી સો વર્ષ જીવે જ

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

શ્રદ્ધાનોડનસૂયશ્ચ શતં વર્ષાणि जीवति ॥ ૧૫૮ ॥

શુભ સૂચવનારાં સર્વ લક્ષણોવિનાનો હોય, છતાં સદા-ચારી માણસ શ્રદ્ધાયુક્ત અને ઇર્ષ્યારહિત હોઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૧૫૮

પરાધીનતા ન જ બ્લેઝ

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेन् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्તत्સેવેત યત્નવાન્ ॥ ૧૫૯ ॥

જે જે કામ પરવશ રહેતાં હોય, તેઓનો યત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો; અને જે જે કામ સ્વાધીન હોય, તે તે યત્ન-પૂર્વક કરવાં. ૧૫૯

પરાધીનતા એ દુઃખ અને સ્વાધીનતા એ સુખ

सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૬૦ ॥

પારકાને વશ હોય તે બધું દુઃખરૂપ છે અને પોતાને વશ હોય તે બધું સુખરૂપ છે; આ સુખદુઃખનું દૂકું લક્ષણ બાણુ. ૧૬૦

કયું કામ કરવું ને ન કરવું ?

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्वात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वति विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ ૧૬૧ ॥

જે કામ કરતાં પોતાના અંતરાત્માને પૂરે સંતોષ થાય, તે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું; તેથી બિલકુલ અસંતોષકારક હોય, તેજાં કામનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૧

ઠેનાથી વિરુદ્ધ ન વર્તવું?

આચાર્ય ચ પ્રવક્તારં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

ન હિંસ્યાદ્વાહણાન્ગાશ્ચ સર્વાશ્ચૈવ તપસ્વિનઃ ॥ ૧૬૨ ॥

(વેદબાણાવનાર) આચાર્ય; વેદબ્યાખ્યાતા, પિતા, માતા, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, ગાય અને તપસ્વી, એમનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું નહિ. ૧૬૨

ખાસ તબવા જેવાં

નાસ્તિક્યં વેદનિન્દાં ચ દેવતાનાં ચ કુત્સનમ્ ।

દ્વેપં દમ્ભં ચ માનં ચ ક્રોધં તૈક્ષ્ણ્યં ચ વર્જयेત્ ॥ ૧૬૩ ॥

નાસ્તિકતા, વેદની નિંદા, દેવોની નિંદા, દ્વેષ, દંભ, અભિમાન, ક્રોધ અને ક્રૂરતા-એટલાંનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૩

ઠાઈની સામે લાઠી ઉગામાય પણ નહિ

પરસ્ય દણ્ડં નોઘચ્છેત્કુહો નૈવ નિપાતયેત્ ।

અન્યત્ર પુત્રાન્છિષ્યાદ્વા શિષ્યયં તાઢયેત્તુ તૌ ॥ ૧૬૪ ॥

ક્રોધે ભરાઈને ઠાઈની સામે લાઠી ઉગામાય નહિ; તથા પુત્ર અથવા શિષ્ય સિવાય બીજાને લાઠી મરાય જ નહિ; પણ જો પુત્ર તથા શિષ્ય અપરાધ કરે, તો તેમને શિખામણુ દેવા મારી શકાય છે. ૧૬૪

બ્રાહ્મણ સામે લાઠી ઉગામે તો નરકમાં પડે

બ્રાહ્મણાયાવગુર્ધૈવ દ્વિજાતિર્વધકામ્યયા ।

શતં સ્પર્ષાણિ તામિલે નરકે પરિવર્તિતે ॥ ૧૬૫ ॥

જે દ્વિજવર્ણુ આઘણુને મારવાની ઇચ્છાથી માત્ર લાકડી ઉગામે, તોપણ તે સો વર્ષ સુધી તામિસ્ત્ર નરકમાં તરફડે છે.

આઘણુને તણખડું ચે ન મરાય

તાઢયિત્વા તૃષ્ણેનાપિ સંસ્માન્મતિપૂર્વકમ્ ।

एकविंशतिमाजांतीः पापयोनिषु जायते ॥ ૧૬૬ ॥

કોધમાં આવી જે માણસ આઘણુને ઈરાદાપૂર્વક એક તણખડાથી પશુ મારે, તો ચે એકવીસ જન્મ સુધી તે પાપ યોનિમાં જન્મ્યા કરે છે. ૧૬૬

આઘણુને લોહાં કાઢે તો મહાદુઃખ

असुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमदहामોति प्रेत्याપ्राञ्જतया नरः ॥ ૧૬૭ ॥

યુદ્ધ ન કરતા આઘણુના અંગમાંથી જે માણસ મૂર્ખતાને લીધે લોહી કાઢે છે, તે મરણ પછી મહાદુઃખ પામે છે. ૧૬૭

शोणितं यावतः पांसूंसंगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽन्तरान्मुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽघते ॥ ૧૬૮ ॥

એ આઘણુનું લોહી, પૃથ્વીતલના જટલા રજકણોને ભીંજવે છે, તેટલાં વર્ષો સુધી તે લોહી કાઢનાર મનુષ્યને કૂતરાં, શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓ પરલોકમાં ખાયા કરે છે. ૧૬૮

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुणेदपि ।

न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्સાવયેદસૃહ ॥ ૧૬૯ ॥

એમ સમજતા માણસે આઘણુની સામે કંઈ ઉગામવું પણ નહિ, તરણાથી પણ તેને મારવો નહિ, તેમજ તેના અંગમાંથી લોહી પણ વહાવવું નહિ. ૧૬૯

કેવો માણસ આ લોકમાં સુખી ન થાય ?

અધાર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનમ્ ।

હિંસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેધતે ॥ ૧૭૦ ॥

જે માણસ અધાર્મિક હોય, જેનું ધન બહુણુંનું હોય અને જે નિત્ય હિંસામાં જ તત્પર રહેતો હોય, તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી. ૧૭૦

અધર્મમાં મન પણ ન લગાડાય

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અધર્મી પાપીઓની માઠી હાલત જોતા મનુષ્યે ધર્મથી પોતે દુઃખ પામતો હોય, તોપણ અધર્મમાં મન લગાડવું નહિ.

અધર્મ તો મુશ્કેલી ઠાપી નાખે

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્લાનિ કૃન્તતિ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમ પૃથ્વીમાં રેપેલું બીજ તુરંત જ ફળ આપતું નથી, તેમ જગતમાં આચરેલો અધર્મ પણ તેજ વખતે ફળ આપતો નથી; અથવા જેમ બગદ કે ગાયને વાહનમાં જોડતાં કે દોહતાં તરત જ તે ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ, તેને આચરતાં તરત જ ફળ આપતો નથી; પરંતુ બીજ જેમ ધીરેધીરે વધીને ફાલે છે અને પછી ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ પણ ધીરેધીરે વધીને પોતાને આચરનારનાં મુશ્કેલી ઠાપી નાખે છે. ૧૭૨

અધર્મ જરૂર અનિષ્ટ ફળ આપે

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્સુત્રેષુ નપ્તૃષુ ।

ન ત્યેવ ત્વ કૃનોઽધર્મઃ કર્તુર્મેવંતિ નિષ્ફલઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કરેલો અધર્મ એ તેના કર્તાને ફળ ન આપે, તો તેના કુત્રોને આપે છે; અને પુત્રોને ન આપે તો તેના પૌત્રોને પણ આપે જ છે; પરંતુ તે નિષ્ફળ જતો જ નથી. ૧૭૩

અધર્મથી આખરે વિનાશ જ થાય

! અધર્મેણૈષતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાહ્વયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૭૪ ॥

અધર્મ કરનારો પુરુષ ઉપસક કદાચ સુખો જુએ અને શત્રુઓને જીતે; પણ છેવટે તે સમૂળો-પરિવાર સહિત નાશ પામે છે. ૧૭૪

માટે ધર્મમાં જ તત્પર રહેવું

સત્યધર્માયૈવૃત્તેષુ શૌચે ચૈવાસ્મેત્સદા ।

શિષ્યાંચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ વાગ્વાહૂદરસંયતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

હમેશાં સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાં તત્પર રહેવું; વાણી, હાથ અને હૃદયને સંયમમાં રાખવાં, તેમ જ શિષ્યોને ધર્મથી શિક્ષા કરવી. ૧૭૫

ધર્મરહિત-અર્થકામ તજવા શોભે છે

પરિત્યજેદર્શકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુહોદકં લોકવિક્રુષ્ટમિવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

જે અર્થ અને કામ ધર્મથી રહિત હોય, તેઓનો ત્યાગ કરેલો; તેમ જ પરિણામે દુઃખકારી તથા લોકમાં નિંદિત એવા

વાણીનો સંયમ એટલે સત્ય બોલવું; બાહુનો સંયમ એટલે ફાઈન પીંડા ન હિપ્પલવરી અને હૃદયનો સંયમ એટલે જે કંઈ મળી આવે તેનાથી ક્ષતિય માનવો.

ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો.† ૧૭૬

કુટેવો છોડવી જોઈએ

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજઃ ।

ન સ્યાદ્વાક્ચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ॥ ૧૭૭ ॥

હાથપગની ચપળતા* કરવી નહિ, આંખની ચપળતા પણ કરવી નહિ, કુટિલતા રાખવી નહિ, નકામું બોલ્યા કરવું નહિ અને બીજાનો દ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ કે ચેષ્ટા કરવી નહિ. ૧૭૭

વડવાઓને માર્ગે જનાર દુઃખી ન થાય

યેનાસ્ય પિતરો યાતા યેન યાતાઃ પિતામહાઃ ।

તેન યાયાત્સતાં માર્ગે તેન ગચ્છન્ન રિષ્યતે ॥ ૧૭૮ ॥

જે સન્માર્ગે પોતાના પિતા અને દાદા ગયા હોય, તે જ માર્ગે માણસે જવું; કેમકે તે માર્ગે જતાં (અધર્મ ન થતાં) તે નાશ પામતો નથી. ૧૭૮

કાની સાથે વિવાદ ન કરવો ?

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યૈર્માતૃલાતિયિસંશ્રિતૈઃ ।

ચાલવૃદ્ધાતુર્વૈર્ધર્મૈર્જાતિસંઘનિધિવાન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

† અષ્ટકા આદિ આદ્યમાં ગોવધ (બળદ મારી તેના માંસથી શાદ કરવું), એ પૂર્વકાળમાં બહે ધર્મ ગણાતો, પણ કસિયુગમાં તે નિંદનીય હોવાથી તે કરાય જ નહિ. (કુન્દક)

* હાથની ચપળતા એટલે ઉપયોગી ન હોય એવી વસ્તુને લેવી ને મૂકવી; પગની ચપળતા એટલે કામ ન હોવા છતાં નકામા બદાર બટક્યા કરવું; આંખની ચપળતા એટલે પારકી સીએ સામે જોયા કરવું, અને વાળીની ચપળતા એટલે નકામું અથવા લોકમાં નિંદાપાત્ર બોલ્યા કરવું; આ બધી કુટેવો હોવાથી તે છોડવી. (કુન્દક)

માતાપિતૃમ્યાં ચામીમિર્મિત્રા પુત્રેણ માર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઋત્વિજ (યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણ), પુરોહિત (ગૌર), આચાર્ય, મામા, અતિથિ, આશ્રિત, બાળક, વૃદ્ધ, રોગી, વૈધ, સાતિ-જન (પિતાપક્ષના), સંબંધી (જમાઈ, સાળો વગેરે), બાંધવ (મેસાજપક્ષના), માતાપિતા, બહેન, કુળવધૂ, ભાઈ, પુત્ર, પત્ની, દીકરી અને દાસવર્ગ-એમની સાથે વિવાદ ન કરવો. ૧૭૬, ૧૮૦

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एमिर्जितैश्च जयति सवालोकानिमान्दृढी ॥ ૧૮૧ ॥

જે શૂદ્રસ્થ ઉપર જણાવેલાં સાથે વિવાદ ત્યજે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે અને એમને વશ કરી આ સર્વ લોકને તે વશ કરે છે. ૧૮૧

ઉપર જણાવેલાં સાથે વિવાદ ન કરવાનું કારણ

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ ૧૮૨ ॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

संघन्विनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ ૧૮૩ ॥

आकाशेशस्तु विज्ञेया षाठष्टृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठ समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकां तनुः ॥ ૧૮૪ ॥

છાયા સ્વો દાસવર્ગશ્ચ દુહિતા કૃપણં પરમ્ ।

तस्मादेतैरधिष्ठितः सहेतासंज्वरः सदा ॥ ૧૮૫ ॥

આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે, પિતા પ્રજાપતિલોકનો

સ્વામી છે, અતિથિ ઇંદ્રલોકનો સ્વામી છે, ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે; બહેન તથા કુળવધૂ અપ્સરાલોકની સ્વામિની છે; બાંધવો વિશ્વદેવલોકના, સંબંધીઓ વરુણલોકના અને મા તથા મામા પૃથ્વીલોકનાં સ્વામી છે. બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ અને રાગીઓને આકાશલોકના સ્વામી બાળવા. મોટો ભાઈ પિતા તુલ્ય છે અને પત્ની તથા પુત્ર પોતાનાં જ શરીરરૂપ છે. દાસવર્ગ, એ પોતાની છાયા સમાન જ છે અને દીકરી અત્યંત દયાપાત્ર છે; આથી એ લોકો તિરસ્કાર (અથવા અપમાન) કરે, તોપણ તપ્યા વિના સાંખી લેવું. ૧૮૨-૧૮૫

બહુ દાન લેવું નહિ

પ્રતિગ્રહસમયોઽપિ પ્રસન્નં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસાશુ ગ્રાહ્યં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૮૬ ॥

દાન લેવાને સમય અથવા અધિકારી હોવા છતાં દાનનો અતિ પ્રસંગ ન રાખવો; અર્થાત્ વારંવાર બહુ દાન લેવું નહિ; ટૂંકાં એમ વારંવાર બહુ દાન લેવાથી બ્રાહ્મણનું શ્રદ્ધાતેજ તરત શમી જાય છે. (નાશ પામે છે.) ૧૮૬

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્ય પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદિવસીદન્નપિ ક્ષુધા ॥ ૧૮૭ ॥

દ્રવ્યનું દાન લેવા વિધેની ધાર્મિક વિધિ જાણ્યા વિના બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે પોતે ભૂખે પીડાતો હોય તોપણ દાન ન લેવું. ૧૮૭

મહા અધમ દાન

દિરણ્યમૂમિમશ્ચં ગામત્રં વાસસ્તિલાનૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહ્યન્નવિદ્વાંસ્તુ મસ્મીમવતિ દારુવત્ ॥ ૧૮૮ ॥

તે (દાન લેતી વેળા અને લીધા પછી જપવાના મંત્રોદિ) નહિ જાણનારા જે અજ્ઞાની બ્રાહ્મણ સોનું, ભૂમિ, ઘોડો, ગાય, અન્ન, વસ્ત્ર, તલ અને ધીનું દાન લે છે, તે લાકડાની જેમ (ખળીને) ખાખ થઈ જાય છે. ૧૮૮

હિરણ્યમાયુરન્નં ચ મૂર્ગૌશ્વાપ્યોપતસ્તનુમ્ ।

અશ્વશ્વક્ષુસ્ત્વચં વાસો ઘૃતં તેજસ્તિલાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સોનું અને અન્ન આયુષને; ભૂમિ અને ગાય શરીરને; ઘોડો આંખને, વસ્ત્ર આમડીને, ધી તેજને અને તલ પ્રજાને ખાળી નાખે છે. ૧૮૯

દાન લઈ બ્રાહ્મણ ડૂબે છે

અતપાસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દિજઃ ।

અમ્મસ્યસ્મણ્ણવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૧૯૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ તપથી અને અધ્યયનથી રહિત હોવા છતાં દાન લેવાની રુચિ ત્રાણે હોય, તે (દાનરૂપી) પથ્થરની હોડી સાથેજ (નરકરૂપી) પાણીમાં ડૂબે છે. ૧૯૦

અજ્ઞાનીએ તો દાન લેતાં ડરેલું

તસ્માદ્વિદ્વાન્નિમિયાદસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ।

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્દિ પક્કે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ૧૯૧ ॥

તેથી (દાન લેતી વેળાની અને લીધા પછીની વિધિ) નહિ જાણનારા બ્રાહ્મણે દાન લેવાથી ડરેલું; ગાય જેમ કાઢવમાં ખૂંચી ઈઈ દુઃખી થાય છે, તેમ તે અવિદ્વાન થોડા દાનથી પણ (નરકમાં) દુઃખી થાય છે. ૧૯૧

કેવા બ્રાહ્મણને દાન ન દેવું ?

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેતુ વૈદાલવ્રતિકે દ્વિજે ।

ન ચક્રવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદન્નિદિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૯૨ ॥

ખિલાડા જેવી તથા બગલા જેવી વૃત્તિ રાખનારા, તેમ જ વેદ નહિ જાણનારા બ્રાહ્મણને ધર્મવેત્તાએ પાણી પણ ન આપવું.

કૃપાને દાન બંનેને હાનિકારક

ત્રિશ્વપ્તેતેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ।

દાતુર્મવત્યનર્યાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

ધનને ન્યાયવિધિથી મેળવેલું હોય, તોપણ જો એ (ઉપર જણાવેલ) ત્રણ પ્રકારના બ્રાહ્મણને તે આપ્યું હોય, તો તે પરલોકમાં દાતાને તેમ જ લેનારને અનર્થકારી થાય છે. ૧૯૩

યયા પુવેનોપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તયા નિમજ્જતોઽષ્ણસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ ૧૯૪ ॥

પૃથ્થરની હોડીથી તરનારો જમ પાણીમાં ડૂબે છે, તેમ મૂખ દેનાર અને મૂખ લેનાર-બંને નીચે નરકમાં પડે છે.

ખિલાડા જેવી વૃત્તિવાળો કાણ ?

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્છધિકો લોકદમ્મકઃ ।

વૈદાલવ્રતિકો જ્ઞયો દિંઘઃ સર્વામિસંઘકઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જો ધર્મની ધજા રાખનારો (ઢાંગી), સદાય લોભિયો, ડાળપાણુ(કપટી), લોકને છેતરનારો, હિંસાખોર અને બધાની ખોટી નિંદા કરનારો હોય, તેને ખિલાડાની વૃત્તિવાળો જાણવો.

ખિલાડાનું વ્રત

[યસ્ય ધર્મધ્વજો નિત્યં સુરધ્વજ इवોच्छ्रितઃ ।

પ્રચ્છન્નાનિ ચ પાપાનિ વૈદાલં નામ તદ્વ્રતમ્ ॥

દેવની ધમની પેટે જેના ધર્મની ધમ નિત્ય જાયે (માત્ર દેખાવની) ફરકે છે અને જેનાં પાપ છૂપાં હોય છે, તેનું નામ ખિસાડાનું વ્રત કહેવાય છે.]

અગત્યા જેવી વૃત્તિવાળો બ્રાહ્મણ

અધોદષ્ટિર્નૈકૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિધ્યાવિનીતશ્ચ વક્રવ્રતચરો દ્વિજઃ ॥ ૧૯૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ નગર નીચે રાખે છે, ધાતકી અથવા દૂર હોય છે, સ્વાર્થ સાધનામાં તત્પર તથા લુચ્ચો હોય અને જુદો વિનયી હોય છે, તે અગત્યા જેવી વૃત્તિ રાખનારો ગણાય છે. ૧૯૬

અગવૃત્તિ અને ખિસાડાવૃત્તિથી બ્રાહ્મણો નરકમાં પડે

યે વક્રવ્રતિનો વિપ્રા યે ચ માર્જારલિઙ્ગિનઃ ।

તે પતત્યન્ધતામિસ્રે તેન પાપેન કર્મણા ॥ ૧૯૭ ॥

જે બ્રાહ્મણો અગત્યાની તથા ખિસાડાની વૃત્તિવાળા હોય છે, તેઓ તે પાપકર્મને લીધે અન્ધતામિસ્ર નરકમાં પડે છે. ૧૯૭

પાપ કરી વ્રત ન કરાય

ન ધર્મસ્યાપદેશેન પાપં કૃત્વા વ્રતં ચરેત્ ।

વ્રતેન પાપં પ્રચ્છાધ કુર્ક્ષ્ણીશ્ચ દ્રુદમ્મનમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને ઠગનારે વ્રત વડે પાપને ઢાંકી, પાપ

કર્યા પછી ધર્મના બહાને વ્રત ન કર્યું. ૧૯૮

પ્રેત્લેહ ચેદશા વિપ્રા ગર્હ્યન્તે વ્રજવાદિમિઃ ।

છન્નનાચરિતં યદ્વ વ્રતં રક્ષાંસિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯૯ ॥

બ્રહ્મવાદીઓ એવા બ્રાહ્મણોને આ લોકમાં તેમ જ પર-લોકમાં નિંદે છે અને તેમણે કપટથી જે વ્રત કર્યું હોય છે,

તે રાક્ષસોને પહોંચે છે. ૧૯૯

ખોટો વેપ લર્ષ આજીવિકા ન કરાય

અલિહ્ની લિહ્નિવેપેણ યો વૃત્તિમુપજીવતિ ।

સ લિહ્નિનાં હરત્યેનસ્તિર્યગ્યોનોૌ ચ જાયતે ॥ ૨૦૦ ॥

જે અલ્પચારી ન હોવા છતાં, અલ્પચારીના વેપથી આજીવિકા કરે છે, તે એ અલ્પચારીઓનાં પાપોને વહોરી લે છે અને પશુપક્ષીની ચોનિમાં જન્મે છે. ૨૦૦

પારકાં જળાશયોમાં નાહવું નહિ

પરકીયનિપાનેષુ ન સ્નાયાચ્ચ કદાચન ।

નિપાનકર્તુઃ સ્નાત્વા તુ દુષ્કૃતાંશ્ચેન લિપ્યતે ॥૨૦૧॥

પારકાં જળાશયોમાં કદી નાહવું નહિ; કેમકે એમાં નાહવાથી તે (જળાશય) બંધાવનારનાં પાપોનો (ચોથો) ભાગ તે સ્નાન કરનારને લાગે છે.* ૨૦૧

[સપ્તોદ્વૈત્ય તતઃ પિન્ડાન્ કામં સ્નાયાચ્ચ પશ્ચઘા ।

ઉદપાનાત્સ્વયંગ્રાહાત્ ઘહિઃસ્નાત્વા ન દુષ્યતિ ॥

છતાં જો નાહવું જ પડે, તો તેમાંથી પાંચ કે સાત કચરાના

* અર્થાત્ કુદરતી નદી વગેરેમાં જ સ્નાન કરવું જોઈએ. કાર્ધએ બંધાવેલાં જળાશયોમાં સ્નાન કરવા માટે યાત્રુવશ્ચેય કહે છે: 'પણ પિન્ડાનનુદ્યન્ય ન સ્નાયાન્ પરવાણિષુ । ઉદ્યન્ય ચતુરઃ પિન્ડાન્ પારક્થ્યે સ્નાનમાયતે । સ્નાત્વા ચ તપ્યેદ્ દેવાન્ પિતૃધૈવ વિશેષતઃ -કચરાના પાંચ પિન્ડ બદાર કાઢી નાખ્યા સિવાય પારકાં જળાશયોમાં નાહવું નહિ; છેવટે ચાર પિન્ડો પણ બદાર કાઢી નાખ્યા પછી જ પારકાં જળાશયમાં સ્નાન કરવું અને સ્નાન કર્યા પછી દેવાનું તથા પિતૃઓનું તપનું અવસ્ય કરવું.' (કુલ્લક)

પિંડો બહાર કાઢી નાખવા અને જાતે જ પાણી બહાર કાઢી નાહવું. એ રીતે નાહવાથી દોષ લાગતો નથી.]

પારકાં વાહન વગેરે વપરાય નહિ

યાનશય્યાસનાન્યસ્ય કૂપોદાનગૃહાણિ ચ ।

અદત્તાન્યુપમુજ્જાન એનસઃ સ્યાતુરીયમાક્ ॥ ૨૦૨ ॥

વાહન, શય્યા, આસન, દૂવો, બગીચો અને ઘર-એ તેમના ધણીના આધ્યા વિના ભોગવનારને મૂળ ધણીના પાપનો થોથો ભાગ ભોગવવો પડે છે. ૨૦૨

નદી વગેરે સ્વાભાવિક જળાશયોમાં નાહવું

નદીષુ દેવસ્નાતેષુ તટાગેષુ સરઃસુ ચ ।

સ્નાનં સમાચરેન્નિત્યં ગર્તિપ્રસ્ત્રવણેષુ ચ ॥ ૨૦૩ ॥

નદીઓ, દેવનિભિત્તાનાં જળાશયો, તળાવો, સરોવરો, ધરાઓ અને ઝરણાંમાં નિત્ય સ્નાન કરવું. ૨૦૩

યમોનું સેવન જરૂરી છે

યમાન્સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્બુધઃ ।

યમાન્પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્મજન્ ॥ ૨૦૪ ॥

વિદ્વાને નિરંતર યમોને સેવના; પણ કેવળ નિયમોને નિત્ય ન સેવવા; કેમકે કેવળ નિયમોને જ સેવનારો જો યમોને પાળે નહિ, તો (પાપમાં) પડે છે* ૨૦૪

* નિયમોના પાલન કરતાં યમોનું પાલન વધારે જરૂરી છે, એમ આ શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે, પણ નિયમો ન જ પાળવા, એવો નિષેધ ક્યો નથી; એટલે કદાચ રતનાદિ સમસ્ત નિયમોનો ત્યાગ કરવો પડે, તોપણ અદિંસાદિ યમોનો ત્યાગ કદી ન કરવો. (કલ્લક)

દશ યમે

[આનૃશંસ્યં ક્ષમા સત્યમહિંસા દમમસ્પૃહા ।

ધ્યાનં પ્રસાદો માધુર્યમાર્જવં ચ યમા દશ ॥

હયા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, ઇન્દ્રિયદમન, નિઃસ્પૃહતા, ધ્યાન, પ્રસન્નતા, મધુરતા અને સરળતા—એ દશ યમે છે.]

અથવા પાંચ યમે

[અહિંસા સત્યવચનં વ્રહ્મચર્યમકલ્કતા ।

અસ્તેયમિતિ પञ્ચૈતે યમાશ્વોપવ્રતાનિ ચ ॥

અહિંસા, સત્ય વચન, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કપટપણ્ય અને ચોરી ન કરવી—આ પાંચ યમે અને ઉપવ્રતો છે.]

દશ નિયમે

[શૌચમિજ્યાતપોદાનં સ્વાધ્યાયોપસ્યનિગ્રહઃ ।

વ્રતોપવાસૌ મૌનં ચ સ્નાનં ચ નિયમા દશ ॥

શૌચ (ખડારની તથા અંદરની પવિત્રતા), યજ્ઞયાગ, તપ, દાન, સ્વાધ્યાય, શુદ્ધેન્દ્રિયનો સંયમ, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન—આ દશ નિયમે છે.]

અથવા પાંચ નિયમે

[અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચમાહારલાઘવમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ નિયમા પञ્ચૈવોપવ્રતાનિ ચ ॥

અક્રોધ, ગુરુસેવા, શૌચ, અદ્વિપાદાર અને અપ્રમાદ—એ પાંચ નિયમે અને ઉપવ્રતો છે.]

આજ્ઞાને ક્યાં ન જમવું ?

નાશોત્થિયતેતે યજ્ઞે ગ્રામયાજિકૃતે તથા ।

દ્વિયા હીપેન ચ દુતે મુક્ષીત માક્ષણઃ કચિત્ ॥ ૨૦૫ ॥

युक्तं पृथिवीं चैव आदित्योऽपि च ॥ २११ ॥
अग्निमयस्य षण्डस्य बुधस्य दाम्निमकस्य च ।

दीप्तिवत्स्य कर्तृवत्स्य षण्डस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥
स्तेनगणपतयोऽस्त्रां तद्वर्णो वायुविकस्य च ।

गणान् तं गणिकां च विद्वत् च ज्योतिषात् ॥ २०९ ॥
गवा चाश्वसुपुष्पां विष्टं च विष्टेभ्यः ।

धन्विष्वावर्जितं च श्वो सुष्टेभ्यः च ॥ २०८ ॥
संभवावर्जितं चैव सुष्टेभ्यः चाप्युदकयया ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

॥ २०७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
मन्त्रकर्मविद्वत्तं च न सुष्टेभ्यः कर्तृवत्तं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

॥ २०६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
अष्टौ कर्मविद्वत्तं च न सुष्टेभ्यः कर्तृवत्तं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ચિકિત્સકસ્ય મૃગયોઃ કૂરસ્યોચ્છિષ્ટમોજિનઃ ।

ઉગ્રાન્નં સૂતિકાન્નં ચ પર્યાચાન્તમનિર્દશમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

અનર્ચિતં ઘૃથામાંસમવીરાયાશ્ચ યોપિતઃ ।

દ્વિષદન્નં નગર્યન્નં પતિતાન્નમવક્ષુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

પિશુનાનૃતિનોશ્ચાન્નં ક્રતુવિક્રયિણસ્તથા ।

શૈલૂપતુન્નવાયાન્નં કૃતઘ્નસ્યાન્નમેવ ચ ॥ ૨૧૪ ॥

કર્મારસ્ય નિષાદસ્ય રજ્ઞાવતારકસ્ય ચ ।

સુવર્ણકર્તુર્વેળસ્ય શસ્ત્રવિક્રયિણસ્તથા ॥ ૨૧૫ ॥

શ્વતાં શૌણ્ડિકાનાં ચ ચૈલનિર્ણેજકસ્ય ચ ।

રજ્જકસ્ય નૃશંસસ્ય યસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે ॥ ૨૧૬ ॥

મૃષ્યન્તિ યે ચોપપતિં સ્ત્રીજિતાનાં ચ સર્વશઃ ।

અનિર્દેશં ચ પ્રેતાન્નમતુષ્ટિકરમેવ ચ ॥ ૨૧૭ ॥

ગર્ભહત્યારાએ જાયેલું, રજસ્વલાએ અભડાવેલું, પક્ષીએ
ખોટેલું, ફતરાએ અડકેલું, ગાયે સૂંધેલું, 'જે કાઈ જમનારો'
એમ ખાસ ઘોષણા કરી આપેલું, આખા સમૂહની માલિકી-
નું, વેશ્યાનું, વિદ્વાનોએ નિંદેલું, ચોરનું, ગવૈયાનું, સુતારનું,
વ્યાજખોરનું, દીક્ષિતનું, કંજૂસનું, બેડીમાં બંધાયેલાનું,
શાપિતનું, નપુંસકનું, બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું, દાંભિકનું,
ખટાઈ ગયેલું, વાસી થયેલું, શૂદ્રનું છાંડેલું, વેધનું,
મૃગાદિ મારનાર શિકારીનું, ધાતકીનું એકું જમનારનું,
ઉત્ર(શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા)નું, સુવાવડી
માટેનું, પંગતમાં કાઈ આયમન કરી જાડી ગયા પછીનું,
સૂતકીનું, સત્કારવિનાનું, દેવાદિને નહિ અપેલા માંસનું,

વૈધનું અન્ન પર જવું છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું અન્ન વીર્ય જવું, વ્યાજખાઉનું અન્ન વિષ્ટા જવું અને શસ્ત્ર વેચનારનું અન્ન મળ જવું છે. ૨૨૦

य एतेऽन्ये त्वगोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोમાणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ ૨૨૧ ॥

આ અને ખીજાં જે ક્રમસર કહ્યાં છે, તે અલક્ષ્ય અન્નોને પાંડિતો આમડી, હાડકાં અને રૂંવાડાં જવાં કહે છે.

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःस्मृतम् ।

वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

બ્રાહ્મણનું અન્ન અમૃતરૂપ છે, ક્ષત્રિયનું દૂધરૂપ છે, વૈશ્યનું અન્નરૂપ છે અને શૂદ્રનું લોહીરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો, કહે છે.]

न भवा जेषु भवाय तो प्रायश्चित्त

मुत्तवातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यदम् ।

मत्या मुत्तवाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्मूत्रमेव च ॥ ૨૨૨ ॥

ઉપર જણાવેલામાંથી ઠાઈનું પણ અન્ન અજાણતાં ખાઈ જવાય, તો ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કરવો; પણ તેમનું ધરાદાપૂર્વક ખાધું હોય તથા વીર્ય, વિષ્ટા અને મૂત્ર ખવાયાં હોય, તો કૃત્ચૃષ્ટત કરવું. ૨૨૨

शूद्रनुं रधिषुं अन्न न भवाय

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ ૨૨૩ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણે શ્રાદ્ધાદિ પાંચ યજ્ઞરહિત શૂદ્રનું રાંધ્યું

અન્ન ન જમવું; પણ ખાવાનું બીજું અન્ન ન હોય, તો તેની પાસેથી માત્ર એક રાત જોયું કાચું અન્ન જ લેવું. ૨૨૩

અહણુ સમયે ન ખવાય

[ચન્દ્રસૂર્યગ્રહે નાઘાદધારણાત્વા તુ મુક્તયોઃ ।

અમુક્તયોરગતયોરધાતૈર્વ પેરહ્નિ ॥

અંદ્ર અને સૂર્યના અહણુના કાળે ન જમવું, પણ અહણુ છૂટ્યા પછી રનાત કરી જમવું; પરંતુ અહણુ છૂટ્યું ન હોય અને સૂર્ય કે અંદ્ર અસ્ત પામી ગયા હોય, તો બીજા જ દિવસે જમવું.]

કંબૂસ અને વ્યાજખાઉ સરખા

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વદાન્યસ્ય ચ વાર્ધુપેઃ ।

મીમાંસિત્વોભયં દેવાઃ સમમન્નમકલ્પયન્ ॥ ૨૨૪ ॥

વેદ ભણેલો છતાં લોભી અને દાતા છતાં વ્યાજખાઉ એ બંનેનાં અન્નને દેવોએ વિચાર કરી સમાન ગણ્યા છે. ૨૨૪

છતાં તે બંનેમાં શ્રદ્ધાળુ સારો

તાન્પ્રજાપતિરાહૈત્ય મા કૃષ્ણં વિષમં સમમ્ ।

શ્રદ્ધાપૂર્ણં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ ૨૨૫ ॥

શ્રદ્ધા તે દેવો પાસે આવી ગોળ્યા, કે 'તમે નહિ સરખાને સરખા ન કરો; દાતા છતાં વ્યાજખાઉનું અન્ન શ્રદ્ધાથી પવિત્ર થાય છે, પણ બીજું-શ્રોત્રિય છતાં કૃષ્ણનું અન્ન અશ્રદ્ધાથી અધમ બને છે.' ૨૨૫

સર્વ ઈર્મ શ્રદ્ધાથી કરવું

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્ણં ચ નિત્યં કુર્યાદિતન્દ્રિતઃ ।

શ્રદ્ધાકૃતે દક્ષાયે તે મવતઃ સ્વાગતૈર્ધનૈઃ ॥ ૨૨૬ ॥

યજ્ઞાદિ ક્રિયા અને જલાશયાદિ બંધાવવાં વગેરે કર્મો આજસ છોડી નિત્ય શ્રદ્ધાથી કરવાં; કેમકે સન્માર્ગે આવેલા દ્રવ્યથી શ્રદ્ધાપૂર્વક તે કરાય છે, તો અક્ષય થાય છે—મોક્ષ આપે છે. ૨૨૬

દાનધર્મ સેવ્યા કરવો.

દાનધર્મ નિષેવેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌર્તિકમ્ ।

પરિતુષ્ટેન માવેન પાત્રમાસાય શક્તિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ગૃહસ્થે સત્પાત્ર મેળવી પ્રસન્ન ચિત્તે યજ્ઞાદિ ઇષ્ટ કર્મ અને જલાશયાદિ પૂર્ત કર્મોરૂપ દાનધર્મ નિત્ય યથાશક્તિ સેવવો. ૨૨૭.

સુપાત્ર છતાં દાન માટે અયોગ્ય

[પાત્રમૂતો હિ યો વિપ્રઃ પ્રતિગૃહ્ય પ્રતિગ્રહમ્ ।

અસત્સુ વિનિયુક્તીત તસ્મૈ દેયં ન કિચ્ચન ॥

જે પ્રાણી સુપાત્ર હોવા છતાં દાન લઈને તે કુપાત્રને આપતો હોય, તો તેને કશું આપવું નહિ.]

સંધરો કરનાર પણ દાન માટે અયોગ્ય

[સન્નયં કુરુતે યસ્તુ પ્રતિગૃહ્ય સમન્તતઃ ।

ધર્માયં નોપયુક્તે ચ ન તં તસ્કરમર્ચયેત્ ॥

ચારે તરફથી દાન લઈ જે સંધરો કરતો હોય, પણ ધર્મ માટે તેનો ઉપયોગ કરતો ન હોય, તે ચારને (દાન આપી) સત્કારવો નહિ.]

દાન કરનાર તરી બાધ

યત્કિંચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનસૂચયા ।

ઉત્પત્સ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ઢાઈ યાચના કરે, તો ઈર્ષ્યા વિના તેને કંઈક પણ આપવું
જ; કેમકે એમાંથી ઢાઈક એવો સુપાત્ર નીકળી આવશે, કે જે
તે હાતાને સર્થ નરકાદિથી તારે છે. ૨૨૮

ગુહાંગુલાં દાનનાં ૩૫

વારિદસ્તૃત્તિમાપ્નોતિ સુખમક્ષય્યમન્નદઃ ।

તિલપ્રદઃ પ્રજામિષ્ટાં દીપદશ્ચક્રુરુત્તમમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

મૂમિદો મૂમિમાપ્નોતિ દીર્ઘમાયુર્હિરણ્યદઃ ।

ગૃહ્દોઽગ્ર્યાણિ વેશ્માનિ રૂપ્યદો રૂપમુંત્તમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

જળ આપનારો વૃત્તિ પામે છે, અન્ન આપનારો અક્ષય
સુખ મેળવે છે, તલ આપનારો ઇચ્છિત સંતતિ પામે છે,
દીવો આપનારો ઉત્તમ આંખ પામે છે, જમીન દેનારો
જમીન મેળવે છે, સોતું દેનારો લાંબું આયુષ્ય મેળવે છે,
ધર દેનારો શ્રેષ્ઠ ધરો મેળવે છે અને રૂપું દેનારો ઉત્તમ
રૂપ મેળવે છે. ૨૨૯, ૨૩૦

વાણોદયન્દ્રસાલોક્યમશિષાલોક્યમશ્વદઃ ।

અનરુદઃ ત્રિયં પુષ્ટાં ગૌદો ગ્રાસ્ય વિષ્ટમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

વસ્ત્ર દેનારો ચંદ્રલોક પામે છે, પોટો આપનારો
અશ્વિનીકુમારના લોકમાં જાય છે, બળદ આપનારો પૃથ્વળ
સક્તી મેળવે છે અને ગાય આપનારો ચૂર્ણલોક પામે છે.

યાનશૃમ્યાપ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમમયશ્વદઃ ।

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌભ્યં શ્વદો મલસાઈતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

વાહન અને પથારી આપનારો પત્ની પામે છે, અમય
દેનારો એશ્વર્ય મેળવે છે, ધાન્ય આપનારો કાયમી સુખ

મેળવે છે અને વેદાધ્યયનરૂપી દાન દેનારો-વેદ ભણાવનાર
બ્રહ્મલોક પામે છે. ૨૩૨

વેદનું દાન સર્વથી અધિક

સર્વેષામેવ દાતાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

વાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્વનસર્પિષામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જળ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, તલ, સોનું અને ધી-એ
સર્વ દાનો કરતાં (વેદ ભણાવવારૂપ) વેદનું દાન વિશેષ છે. ૨૩૩

જેવો ભાવ તેવું દાનફળ

येन येन तु भावेन यद्यद्वानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ ૨૩૪ ॥

દાતા જે જે ભાવથી જે જે દાન આપે છે, તે તે ભાવ
પ્રમાણે તે તે દાનનું ફળ (ખીજ જન્મમાં) પોતે સત્કાર
પામીને મેળવે છે. ૨૩૪

સત્કારપૂર્વક દાન લેવું ને દેવું

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

તાણુમૌ ગચ્છતઃ સ્વર્ગં નરકં તુ વિપર્યયે ॥ ૨૩૫ ॥

જે સત્કારપૂર્વક દાન લે છે અને સત્કારપૂર્વક જ દાન
આપે છે, તે ખંને સ્વર્ગમાં જાય છે; પણ એથી ઊલટું
કરનારા નરકે જાય છે. ૨૩૫

ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

નાર્તોઽપ્યપવદેદ્વિપ્રાન્ન દત્ત્વા પરિકીર્તયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

તપ કરી 'અહો ! આણું કઠિન તપ મેં કર્યું ?' એમ
વિસ્મય ન કરવો, યજ્ઞ કરી જૂઠું ન બોલવું, પીડા પામ્યા છતાં

બ્રાહ્મણની નિંદા ન કરવી અને દાન આપી 'મેં અમુકને
અમુક દીધું' એમ દાઈ આગળ કહી ન દેખાડવું. ૨૩૬

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

કેમકે અસત્ય બોલવાથી યજ્ઞ અક્ષય જાય છે, વિરમય
કરવાથી તપ ખરી જાય છે, બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાથી
આવરણ નાશ પામે છે અને દાઈ આગળ કહી દેખાડવાથી
દાન નિષ્ફળ થાય છે. ૨૩૭

धर्मसंग्रहनी भास ७३२

धर्म शैलः संचितुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वमूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

શ્રીડીઆ જેમ કણકણ કરી ઢગ કરે છે, તેમ પરલોકમાં
સહાયતા મેળવવા સારુ, દાઈ પણ પ્રાણીને પીડ્યા વિના,
ધીમેધીમે ધર્મસંગ્રહ કરવો. ૨૩૮

७३३ धर्म ७४ सहाय करे छे

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदार न ज्ञાतिર્ધર્મેસ્તિष्ठતિ કેવલઃ ॥ २३९ ॥

પિતા, માતા, પુત્ર, પત્ની, જ્ઞાતિજન-એમાંનું દાઈ પણ
પરલોકમાં સહાય કરવા જીતું રહેતું નથી; એક ધર્મ જ
જીવે રહે છે. ૨૩૯

७४ એલો ७૪ બધું બોગવે છે

एकः प्रजापते अन्तुरेक एव प्रतीयते ।

एकोऽनुमुदक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

જીવ એકલો જ જન્મે છે, એકલો જ મરે છે, એકલો જ
પુણ્ય ભોગવે છે અને એકલો જ પાપ ભોગવે છે. ૨૪૦

ધર્મ સિવાય કશું સાથે નથી આવતું

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ઠસમં ક્ષિતૌ ।

વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥ ૨૪૧ ॥

લાકડા અને માટીના ઢેફા જેવા મરેલા શરીરને ભોંયે
નાખી કઈ સંબંધીઓ મોં ફેરવી જતા રહે છે; એક ધર્મ જ
તે જીવની પાછળ જાય છે. ૨૪૧

ધર્મથી નરક તરી જવાય

તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થં નિત્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ ।

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

તેથી સહાય સારું નિત્ય ધીમેધીમે ધર્મનો જ સંગ્રહ
કરવો; કારણકે ધર્મની સહાયથી જ માણસ તરતું મુશ્કેલ
એવું નરક તરી જાય છે. ૨૪૨

ધર્મ જ બ્રહ્મને પમાડે

ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા હતકિલ્ષિષમ્ ।

પરલોકં નયત્યાશુ માસ્વન્તં સ્વશરીરિણમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

ધર્મપરાયણ અને જેનાં પાપ તપથી નાશ પામ્યાં હોય
એવા તેજસ્વી (ધર્મનિષ્ઠ) પુરુષને ધર્મ જ તત્કાળ બ્રહ્મરૂપ પર-
લોકમાં પહોંચાડી દે છે.* ૨૪૩

* આવું જ બીજે સ્થળે પણ કહ્યું છે : 'નહિ વેદાઃ સ્વધીતાસ્તુ
સાસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ । તત્ર ગચ્છન્તિ યત્રાસ્ય ધમ્મ એકોઽનુગચ્છતિ -
સારી રીતે વેદોનું અધ્યયન કર્યું હોય અને જાતજાતનાં સાસ્ત્રો બાળ્યાવ્યાં

ઉત્તમ લોકો સાથે જ સંબંધ રાખવો

ઉત્તમૈસ્તમૈર્નિલં સંબંધાનાચરેત્સહ ।

નિનીપુઃ કુલમુલેકર્પમધમાનધર્માસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

કુલની ઉત્પત્તિ ધૃષ્ટતા માણસે નિત્ય ઉત્તમઉત્તમ લોકો સાથે જ સંબંધો રાખવા અને અધમઅધમ સાથેના સંબંધો છોડવા. ૨૪૪

જેવો સંગ તેવી અસર

ઉત્તમાનુત્તમાન્ગચ્છન્દીનાન્દીનાંશ્વ વર્જયન્ ।

બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠતામેતિ પ્રત્યવાયેન શૂદ્રતામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

ઉત્તમઉત્તમ લોકો સાથે સંગ કરનારો અને હલકાહલકાનો ત્યાગ કરનારો બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠતા પામે છે; પણ આથી જીવદુર્વત્યાથી શૂદ્રપણ પામે છે. ૨૪૫

સ્વર્ગને કાણ છતો

દૃઢકારી મૃદુદન્તિઃ ક્રૂરાચારૈરસંવસન્ ।

અદિંસો દમદાનામ્પ્યાં જયેત્સ્વર્ગં તથામૃતઃ ॥ ૨૪૬ ॥

દૃઢ નિશ્ચયવાળો, ક્રોધળ, ઈર્દ્રિયોને વશ રાખનાર, ક્રૂર આચારવાળાઓની સાથે સંગ નહિ કરનાર અને અદિંસા પાળનાર મૃતનિષ્ઠ માણસ એ ઈર્દ્રિયનિર્મલ અને દાનથી સ્વર્ગને જીતે છે. ૨૪૬

કઈ વસ્તુ બધેથી લેવાય ?

ષ્ણોદકં મૂલફલમન્નમ્પુષ્પં ચ યત્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્મધ્વયામયદક્ષિણામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

હોપ, પાણી, અર્ધ પત્તી તેઓ કાઈ પણ જીવની પાછળ નતાં નથી; એકસો ધર્મ જ તેની પાછળ પરમેશ્વરો ગયા છે. (કુન્દુક)

ઇંધણાં, પાણી, મૂળ, ફળ, અન્ન, મંથ અને અભયદક્ષિણા
એ સામેથી (વગરમાગ્યે) આવી મળે તો સૌ પાસેથી લઈ લેવાંદ્ર
પાપાની ભિક્ષા પણ કઈ લેવાય ?

આદ્યતામ્યુઘતાં મિક્ષાં-પુરસ્તાદપ્રચોદિતામ્ ।

મેને પ્રજાપતિગ્રોહ્યામપિ દુષ્કૃતકર્મેણઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(વગરમાગ્યે) આગળથી કદા વિના જ સામી આવી
પડેલી (સોનું, ઠાસું અન્ન વગેરે) ભિક્ષા પાપકર્મીની હોય
તોપણ તે લેવી, એમ પ્રજાપતિ માને છે. ૨૪૮

એવી ભિક્ષા ન લે તે મહાપાપી

નાશ્રન્તિ પિતરસ્તસ્ય દશ વર્ષાણિ પચ્ચ ચ ।

ન ચ હવ્યં વહત્યમિર્યસ્તામમ્યવમન્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

એવી ભિક્ષાનો જ અનાદર કરે છે, તેના પિતૃઓ પાંદર
વર્ષ સુધી તેનું શ્રાદ્ધ જમતા નથી અને અગ્નિ તેનાં હવ્ય
(દેવોને પહેંચાડવા) લેતો નથી. ૨૪૯

કાની ભિક્ષા ન લેવી ?

[ચિકિત્સકકૃતજ્ઞાનાં શિલ્પકર્તૃશ્ચ વાર્ધુષેઃ ।

પણ્ડસ્ય કુલટાયાશ્ચ ઉઘતામપિ વર્જયેત્ ॥

પેદ, કૃતધી, કારીગીરી કરનાર, વ્યાજખાઉ, નપુસંક
તેમ જ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તરફથી ભિક્ષા સામી (ઘેર) આવે,
તોપણ તે છોડવી.]

[ન વિઘ્નમાનમેવં વૈ પ્રતિગ્રાહ્યં વિજાનતા ।

વિકલ્પ્યાવિઘ્નમાને તુ ધર્મહીનઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

‘આ અન્ન ઉપર કહેલાઓનું નથી,’ એમ ખાતરી કરી

તેને સ્વીકાર કરવો; પણ એ વૈદ્ય વગેરેનું અન્ન નહિ હોવામાં
વિકલ્પ રાખી (ખાતરી વિના) જ લે છે, તેને ધર્મબ્રહ્મ કહ્યો છે.]

કઈ વસ્તુ લેવા માટે ના ન પ્રગાય ?

શર્યાં ગૃહાન્કુશાન્ગન્ધાનપઃ પુષ્પં મળીન્દધિ ।

ધાના મત્સ્યાન્પયો માંસં શાકં ચૈવ ન નિર્નુદેત્ ॥ ૨૫૦ ॥

શર્યા, ધર, દહીં, સુગંધી પદાર્થો, જળ, પુષ્પ, મણિ, દહીં,
ભૂંજેલું અનાજ, માછલી, દૂધ, માંસ અને શાક; આટલાંને
(કોઈ દાતા ઘેર આપવા આવે તો) પાછાં ન કાઢવાં. ૨૫૦

માતાપિતા વગેરેને પોપવા ગમે તેનું દાન લેવાય

ગુરુન્મૃત્યાંશ્ચોઙ્ગિદ્વીર્ષન્નર્ચિષ્યન્દેવતાતિથીન્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્ન તુ તૃપ્યેત્સ્વયં તતઃ ॥ ૨૫૧ ॥

માતાપિતા વગેરે વડીલો અને સેવકાને પોપવાની તેમજ
અતિથિઓને સત્કારવાની ઇચ્છાવાળાએ હરકોઈ પાસેથી દાન
લેવું; પણ તેનાથી પોતે તૃપ્તિ ન કરવી. ૨૫૧

કેવળ પોતા માટે હરકોઈનું દાન લેવાય નહિ

ગુરુષુ સ્વમ્યતીતેષુ વિના વા તૈર્ગૃહે વસન્ ।

આત્મનો વૃત્તિમન્વિન્છન્ગૃહ્ણીયાત્સાધુતઃ સદા ॥ ૨૫૨ ॥

પણ એ વડીલો મરણ પામ્યાં હોય, અથવા પોતે તેમના
વિના ધરમાં રહેતો હોય, તો પોતાની આજીવિકા ઇચ્છીને
ગ્રાહણે, સગ્ગનો પાસેથી જ સદા દાન લેવું. ૨૫૨

કાનું અન્ન ખાઈ શકાય ?

આર્ષિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૃ ।

એતે શૂદ્રેષુ મોજ્યાન્ના યથાત્માનં નિવેદયેત્ ॥ ૨૫૩ ॥

(જે બીજા માટે ખેતી કરતો હોય તે) સાથી, પોતાના કુલનો મિત્ર, ગોવાળ, દાસ, ગાયને-હજમ અને જે પોતાની બતને અર્પણ કરે, એ શંદ્રોનું અન્ન પણ ખાઈ શકાય છે. ૨૫૩
છતાં એ શંદ્રોએ પોતાની ઓળખ આપવી જોઈએ

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(પૂર્વોક્ત શંદ્રોમાંનો કોઈ) પોતે જેવા કુળશીલવાળો હોય, પોતાને જે કામ કરવાની ઇચ્છા હોય અને પોતે જે પ્રકારે સેવા કરવાનો હોય, તે તેણે જણાવવું જોઈએ. ૨૫૪

પોતાની બત છુપાવનારો મહાપાપી

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु मापते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

જે પોતે બુદ્ધા કુળ વગેરેનો કોઈ સજ્જનો આગળ પોતાને તેથી ઊંચડી જે રીતે કહે, તે આ લોકમાં અતિશય પાપી અને ચોર છે; ક્રમકે તે પોતાની બત છુપાવનારો છે. ૨૫૫

બધું ચોરનાર કોણ ?

वाच्यर्या नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्निनिःसृताः ।

तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

સર્વ અર્થો વાણીમાં ચોક્કસ રહ્યા છે; શબ્દોનું મૂળ વાણી છે અને વાણીમાંથી તેઓ નીકળ્યા છે; માટે જે માણસ એ વાણીને ચોરે છે, તે સર્વ વસ્તુની ચોરી કરનારો છે. ૨૫૬

ધેર રહ્યા છતાં સંન્યાસ

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्व समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

મહર્ષિઓ, પિતૃઓ અને દેવોના ઋણમાંથી વિધિ પ્રમાણે
સુક્ત થયા પછી પુત્રને સર્વ કુટુંબજાર સોંપી મધ્યસ્થ વૃત્તિનો
આશ્રય કરી (પુત્ર, સ્ત્રી, ધર્મ વગેરે ઉપર મમતા છોડી, બ્રહ્મબુદ્ધિ
કરી, બધે સમદૃષ્ટિ રાખીને ઘેર) રહેવું. ૨૫૭

એકાંતિ બ્રહ્મચિંતન

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

એકાંતમાં નિત્ય એકલા રહી પોતાનું હિત (જીવનું
બ્રહ્મસ્વરૂપ) વિચારવું; કેમકે એકલો રહી ચિંતન કરનારો
માણસ પરમ શ્રેય (મોક્ષ) પામે છે. ૨૫૮

એ પૂર્વોક્ત આચાર સ્નાતક બ્રાહ્મણના છે

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણની આ નિત્યની આજીવિકા કહી;
તેમ જ સત્ત્વગુણ વધારનારો સ્નાતકનો એ શુભ વ્રતવિધિ પણ
કહ્યો. ૨૫૯

એ આચારપાલનનું ફળ

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

વેદશાસ્ત્ર જાણનારો જે બ્રાહ્મણ એ આચાર પ્રમાણે વર્તે
છે, તે પાપરહિત થઈ નિત્ય બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૨૬૦

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥

છતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે બૃગુપ્રોક્તિ સંહિતામાં અધ્યાય ૪થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

ભૃગુને ઋષિઓનો પ્રશ્ન

શ્રુત્વૈતાનૃષયો ધર્માન્સ્રાતકસ્ય યયોદિતાન્ ।

ઇદમૃતુર્મહાત્માનમનલપ્રભવં ભૃગુમ્ ॥ ૧ ॥

બરાબર કહેવામાં આવેલા એ સનાતકના ધર્મો સાંભળી
ઋષિઓએ અગ્નિ[†]થી જન્મેલા મહાત્મા ભૃગુને આ પ્રમાણે
પૂછ્યું : ૧

ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણોનું પણ નાની ઉંમરે મરણ કેમ થાય છે ?

एवं ययोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

હે પ્રભુ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મ પાળનારા અને
વેદશાસ્ત્ર બ્રહ્મણનારા બ્રાહ્મણોનું (નાની ઉંમરે) મરણ કેમ
થાય છે, ? ૨

+ જે કે પહેલા અધ્યાયમાં દશ પ્રબળપતિઓ કહ્યા છે; ત્યાં
'મૃગું નારદમેવ ચ' (૧, ૩૫) શ્લોકમાં ભૃગુની ઉત્પત્તિ પણ મનુથી જ
કહી છે, છતાં અહીં ભૃગુને 'અગ્નિથી જન્મેલા' એમ કહી સૂચવ્યું
છે, કે અમુક કાર્ષ્ણીય સંપ્રદાયમાં ભૃગુ અગ્નિથી પણ જન્મ્યા હતા.
આ સંબંધી આવી શ્રુતિ પણ મળે છે : 'તસ્ય યદ્વેતસઃ પ્રથમં દેદીપ્યતે
તદસાવાદિત્યોઽમવદ્ યદ્ દ્વિતીયમાસીદ્ મૃગુઃ' -તે(અગ્નિસ્વરૂપપરમાત્મા)ના
વીર્યના બે ભાગો થયા : તેમાંનો પહેલો ભાગ તે આ સૂર્યરૂપે ચર્ષ
પ્રકાશે છે અને જે બીજો ભાગ હતો તે ભૃગુઋષિરૂપે ઉત્પન્ન થયો.
આ જ કારણથી 'અગ્નિદેવસ ઉત્પન્નત્વાદ્ મૃગુઃ' -પહેલા વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન
થયા છે, તેથી તેમનું 'મૃગુ' નામ પડ્યું છે. (કુલ્લક)

ભૃગુનો ઉત્તર

૧
સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવો મૃગુઃ ।

શ્રૂયતાં યેન દોષેણ મૃત્યુર્વિપ્રાજ્ઞિષાંસતિ ॥ ૩ ॥

મનુના પુત્ર ધર્માત્મા ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને ઉત્તર આપ્યો,
૩ જે દોષને લીધે મૃત્યુ પ્રાપ્તિને લેણે છે, તે સાંભળો. ૩

નાની ઉમરે પ્રાપ્તિના મરણનું કારણ

અનમ્યાસેન વેદાનામાચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાશ્ચ મૃત્યુર્વિપ્રાજ્ઞિષાંસતિ ॥ ૪ ॥

વેદોનો અભ્યાસ નહિ કરવાથી, આચાર છોડવાથી,
આળસથી અને અત્રના દોષથી મૃત્યુ પ્રાપ્તિને મારે છે. ૪

પ્રાજ્ઞશુદ્ધિ તથા પછો મારે ખાસ અભક્ષ્ય

લશુનં ગૃજ્ઞનં ચૈવ પલાણ્ડં કવકાનિ ચ ।

અમક્ષ્યાણિ દ્વિજાતીનામધેધ્યપ્રમવાણિ ચ ॥ ૫ ॥

લસણ, ગાજર, ડુંગળી, ખિલાડાના ટોપ, તેમ જ અપ-
વિત્રમાં પાકતો (તાંદળાં વગેરે) શાક-એ દ્વિજવર્ણો મારે
અભક્ષ્ય છે. ૫

લોહિતાન્વૃક્ષનિર્યાસાન્નશ્વનપ્રમવાંસ્તયા ।

શેતું ગબ્ધં ચ પેયૂષં પ્રયત્નેન વિવર્જयेત્ ॥ ૬ ॥

ઝાડના રાતા-રસ શુંદર, વૃક્ષને છેદવાથી નીકળતો
રસ, વડગૂંદાં અને ગાયના દૂધની ખળી, એ પણ યત્નપૂર્વક

* આ સંબંધી આવી તેતિરીય શ્રુતિ પણ મળે છે: 'અથો

લલ્લ ય એવ લોહિતો વો વા મધનાત્રિયેપતિ તસ્ય નાસ્યં કામમન્યસ્ય-ઝાડનો
જે રાતો રસ (ગૂંદર) નીકળે છે અને ઝાડ કાપવાથી જે રસ નીકળે
છે, તે ખન્ને ખવાય નહિ;' એ સવાયનો બંને ખવાય. (કુલ્લક)

ત્યજવાં. ૬

વૃયા કૃસરસંયાવં પાયસાપૂર્ણમેવ ચ ।

અનુપાકૃતમાંસાનિ દેવાન્નાનિ હર્વીપિ ચ ॥ ૭ ॥

(દેવોના નિમિત્ત વિના) દેવળ પોતાને જ માટે રાધેલી તલમિશ્રિત ચોખાની ખીચડી, ધી-દૂધ આદિની રાખડી, દૂધ-પાક, માલપૂડા, બલિદાન માટે ન હોય એવું માંસ, દેવો માટેનું (દેવોને ન ધરાવેલું) અન્ન અને (હોમ કર્યા પહેલાંનાં) યજ્ઞનાં હવિષ-એ પણ ખાવાં નહિ. ૭

અનિર્દશાયા ગોઃ ક્ષીરમૌષ્ઠમેકશકં તથા ।

આવિકં સંધિનીક્ષીરં વિવરસાયાશ્વ ગોઃ પયઃ ॥ ૮ ॥

દશ વાસાની સુવાવડી ગાયનું, જાટડીનું, ઘોડી વગેરે એક ખરીવાળાં પ્રાણીનું, ઘેટીનું, ઋતુમતી* હોઈ મૈથુન માટે બળદને ઇચ્છતી તેમ જ વાઝરડું મરી ગયું હોય એવી ગાયનું દૂધ છોડી દેવું. ૮

[ક્ષીરાણિ યાન્યમદ્યાણિ તદ્વિકારાશને બુધઃ ।

સપ્તરાત્રં વ્રતં કુર્યાત્ પ્રયત્નેન સમાહિતઃ ॥

જે દૂધ પીવાને અયોગ્ય છે, તે તથા તેની બનાવટો જે ખાવામાં આવે, તો હાલ્લા માણસે સ્વસ્થચિત્ત થઈ સાત દિવસરાત સુધી કૃત્ઋત્રવ્રત કરવું.]

* મૂળમાં આપેલા 'સંધિની' શબ્દનો અર્થ હારીત પણ આમ જ કરે છે : 'સંધિની વૃષસ્યન્તી તસ્યાઃ પયો ન પિબેત્ ઋતુમત્ તદ્ ભવતિ'—ઋતુવાળી હોઈ મૈથુન માટે બળદને ઇચ્છતી ગાય 'સંધિની' કહેવાય છે; તેવી ગાયનું દૂધ ન પીવું; કેમકે તે દૂધ ઋતુવાળું હોય છે. (કુલ્લક)

ધારણ્યાનાં ચ સર્વેષાં મૃગાણાં માહિષં વિના ।

સ્ત્રીક્ષીરં ચૈવ વર્જ્યાનિ સર્વશુક્તાનિ ચૈવ હિ ॥ ૯ ॥

ભેંસ સિવાયનાં બધાં જંગલી પશુઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તેમ જ ખાટા થયેલા સર્વ જળમિશ્ર (આથા વગેરે) પદાર્થો છોડી દેવા. ૯

ખાટું દહીં, છાશ વગેરે ખવાય

દધિ મધ્યં ચ શુક્તેષુ સર્વં ચ દધિસંમવમ્ ।

યાનિ ચૈવામિષ્યન્તે પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ખાટા પદાર્થોમાં દહીં અને દહીંમાંથી થતી (છાશ વગેરે) બધી વસ્તુઓ તેમ જ સારાં ફૂલ, મૂળ અને ફળ વડે જે આથા તૈયાર કર્યા હોય તે ખાઈ શકાય છે.* ૧૦

અબદ્ય પ્રાણીઓ

ઋગ્વાદાચ્છકુનાન્સર્વાસ્તથા ગ્રામનિવાસિનઃ ।

અનિર્દિષ્ટાંશ્ચૈકશફાંષ્ટિદ્વિમં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૧૧ ॥

ઠાણું માંસ ખાનારાં (ગીધ વગેરે) સર્વ પક્ષીઓ, ગામમાં રહેતાં (કપૂતર વગેરે) પક્ષીઓ, ખાવા યોગ્ય નહિ કહેલાં એક ખરીવાળાં પશુઓ અને ટિટોડો-એ છોડી દેવાં. ૧૧

કલવિઙ્ગં પ્લવં હંસં ચક્રાહં ગ્રામકુકુટય્ ।

સારસં રજ્જુવાલં ચ દાત્યૂહં શુકસારિકે ॥ ૧૨ ॥

* બૃહસ્પતિ પશુ કહે છે : 'કન્દમૂલફલૈઃ પુષ્પૈઃ શસ્ત્રિઃ શુક્તાનિ વર્જयेત્ । અવિકારિ મત્સ્યો મધ્યમમધ્યં તદ્વિકારકૃત્ - હિતમ પ્રકારનાં કંદ, મૂળ, ફળ તથા પુષ્પો વડે જે આથા તૈયાર કર્યા હોય, તેનો ત્યાગ ન કરવો; કેમકે તે વિકાર કરનાર ન હોઈ ખાઈ શકાય છે; જે વસ્તુ વિકાર કરનારી હોય, તે જ ખાવા યોગ્ય નથી ગણાતી.' (કુલ્લક)

પ્રતુદાઙ્ગાલપાદાંશ્ચ કોયઞ્ઠિનસ્ત્રિષ્કિરાન્ ।

નિમજ્જતશ્ચ મત્સ્યાદાઙ્ગશૈનં વલ્લૂરમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

ચઢલો, ઢપૂતર, ઢંસ, ચઢવો, ગામનો ફૂઢડો, સારસ,
જળઢાગડો, ખપેયો, પોપટ, મેના, ચાંચ મારી ખાનારાં, પગે
જળીવાળાં, નખથી ખોતરી ખાનારાં અને પાણીમાં ડૂબકી
મારી માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓ; તેમજ ઢસાઈખાનાતું અને
સૂકું માંસ અલક્ષ્ય છે. ૧૨, ૧૩

બકં ચૈવ વલાકાં ચ કાકોલં ચલ્લરીટકમ્ ।

મત્સ્યાદાન્વિહ્વરાહાંશ્ચ મત્સ્યાનેવ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૪ ॥

ખગલો, ખગલી, ઢાગડો, ખંજન, માછલાં ખાનાર
પક્ષીઓ, ભૂંડ અને સર્વ જાતનાં માછલાં અલક્ષ્ય છે. ૧૪

માછલાં ન જ ખવાય

યો यस્ય માંસમશ્નાતિ સ તન્માંસાદ ડચ્યતે ।

મત્સ્યાદઃ સર્વમાંસાદસ્તસ્માન્મત્સ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જ માણસ જેતું માંસ ખાય છે, તે તેતું માંસ ખાનારો
ઢહેવાય છે; પણ જ માછલાં ખાય છે, તે તો સર્વતું માંસ
ખાનારો ઢહેવાય છે; તેથી માછલાં નજ ખાવાં. ૧૫

અચુક જ માછલાં ભક્ષ્ય છે

પાઠીનરોહિતાવાઘૌ નિયુક્તૌ હવ્યકવ્યયોઃ ।

રાજીવાન્સિંહતુઙ્ઠાંશ્ચ સશલ્કાંશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥ ૧૬ ॥

પાઠીન અને રોહિત એ બે જાતનાં માછલાં જે દેવખલિ
અને પિતૃખલિમાં લેવાયેલાં હોય, તો જ ભક્ષ્ય છે; તેમજ
રાજીવ, સિંહતુંડ અને પૂરી ફરતી ચામડીવાળાં સર્વ માછલાં

ખાવા યોગ્ય છે. ૧૬

ખાસ અભક્ષ્ય

ન મક્ષયેદેકચરાનજ્ઞાતાંશ્ચ મૃગદ્વિજાન્ ।

મક્ષ્યેષ્વપિ સમુદિષ્ટાન્સર્વાન્પચ્ચનસ્તાંસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

એકલાં ફરનારાં સર્પ વગેરે તથા ભક્ષ્ય કહેલાં પ્રાણીઓમાં
પણ અજાણ્યાં પશુપંખી અને પાંચ નખવાળાં (વાંદરાં વગેરે)
અર્ધાં પ્રાણીઓ ન ખાવાં. ૧૭

પાંચ નખવાળાં અમુક ભક્ષ્ય છે

શ્વાવિધં શલ્યકં ગોધાં खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

મક્ષ્યાન્પચ્ચનલેષ્વાહુરનુષ્ઠાંશ્ચૈકતોદતઃ ॥ ૧૮ ॥

પાંચ નખવાળાંમાં નાનીમોટી સેદાઈ, ચંદનધો, ગેડો,
કાચમો તથા સસલો, તેમજ ઊંટ સિંચાયાનાં એક દાંતની
પંક્તિવાળાં પશુઓ ભક્ષ્ય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮

અભક્ષ્ય બદલાવું પ્રાયશ્ચિત

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृक्षनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेदद्विजः ॥ ૧૯ ॥

ખિલાડીના ટોપ, બૂંડ, લસણ, ગામનો ફકડો, ફૂંગળી અને
ગાજર, જાણીજોઈને ખાવાથી આફળ પતન પામે છે. (અર્થાત્
તેણે પતિતનું પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ). ૧૯

अमृत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तिपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ ૨૦ ॥

એ ૬ વસ્તુઓ અજાણ્યતાં ખવાઈ હોય, તો સાન્તપન
નામનું કૃચ્છ્રવ્રત કરવું; અથવા યતિચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું.

એ સિવાયનાં અલક્ષ્યો ખવાઈ જાય, તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ૨૦

દરેક વર્ષમાં એક કૃત્ત્યવ્રત કરવું જ

સંવત્સરસ્યેકમપિ ચરેત્કૃત્ત્વં દ્વિજોત્તમઃ ।

અજ્ઞાતમુક્તશુદ્ધયર્થં જ્ઞાતસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

ઠાઈ અલક્ષ્ય ચીજ અજાણતાં ખવાઈ ગઈ હોય, તેથી પણ પોતાની શુદ્ધિ સારુ ઉત્તમ દ્વિજ વર્ણ એક વર્ષની અંદર એક પણ કૃત્ત્યવ્રત તો કરવું જ જોઈએ; પણ જાણી જોઈને તે ખાધી હોય, તો તેનું ખાસ વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૧

દાખલા સાથે અમુક હિંસાની છટ

યજ્ઞાર્યં બ્રાહ્મણૈર્વધ્યાઃ પ્રશસ્તા મૃગપક્ષિણઃ ।

મૃત્યાનાં ચૈવ વૃત્ત્યર્થમગસ્ત્યો દ્યાચરત્પુરા ॥ ૨૨ ॥

બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ માટે તેમ જ પોતાનાં (માતાપિતા વગેરે) પોષ્યોનાં પોષણ (બીજી રીતે ન થઈ શકે તેમ હોય તો, તે) સારુ શાસ્ત્રમાં ન નિષેધેલાં પશુપંખીઓ મારી શકાય; જેમકે પૂર્વે અગસ્ત્યે એમ કયું હતું. ૨૨

યમૂર્ધ્વિ પુરોહાશા મધ્યાણાં મૃગપક્ષિણામ્ ।

પુરાણેષ્વપિયજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૨૩ ॥

ઠારણકે પ્રાચીન ઋષિઓના યજ્ઞોમાં તેમ જ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના યજ્ઞોમાં લક્ષ્ય એવાં પશુપક્ષીઓના પુરોહાશો થતા હતા. ૨૩

અમુક વસ્તુ વાસી હોય તે પણ ખવાય

યત્કિચિત્સ્રેદસંયુક્તં મધ્યં મોજ્યમગર્હિતમ્ ।

તત્પર્યુપિતમપ્યાયં હવિઃશેષં ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે કંઈ (લાડુ વગેરે) ભક્ષ્ય અને (દૂધપાઠ વગેરે) ભોજ્ય સ્નેહવાળું અને વગર બગડ્યું હોઈ તે વાસી થયું હોય, તેમ જ જે હોમ કરતાં બાકી રહેલું વાસી થયું હોય, તો ચ તે ખાવા યોગ્ય છે. ૨૪

ચિરસ્થિતમપિ ત્વાદ્યમસ્ત્રેદાત્તં દ્વિજાતિમિઃ ।

યવગોધૂમજં સર્વં પયસશ્ચૈવ વિક્રિયા ॥ ૨૫ ॥

જવની, ધૂનની તેમ જ દૂધની સર્વ વાનીઓ લાંબા વખતની વાસી હોય તથા સ્નેહવાળી ન હોય, તો ये દ્વિજવર્ણો તે ખાઈ શકે છે. ૨૫

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्यामक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ ૨૬ ॥

દ્વિજવર્ણો માટે એ સમગ્ર ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય કહ્યું; હવે માંસભક્ષણ તથા માંસત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. ૨૬

માંસભક્ષણ ક્યારે ?

‘ પ્રોક્ષિતં ભક્ષ્યેન્માંસં બ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા ।

યયાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાન્નામેવ ચાસ્યયે ॥ ૨૭ ॥

બ્રાહ્મણે સંસ્કારશુદ્ધ માંસ ખાવું, પણ બ્રાહ્મણોની ઇચ્છાથી (એક જ વીર) તે ખાવું, શ્રાદ્ધ અને મધુપર્કમાં વિધિ અનુસાર નિયમમાં રહીને જ તે ખાવું અને પ્રાણના સંકટમાં જ (રોગ વગેરે કારણે) તે ખાવું. ૨૭

આ સર્વ પ્રાણનું ભોજન છે.

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાપતિરક્લ્પયત્ ।

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રજાપતિએ આ સર્વ સ્થાવરજંગમને પ્રાણુના અન તરીકે બનાવ્યાં છે; એટલે સર્વ પ્રાણુનું ભોજન છે. (તેથી બીજા કોઈ ઉપાયે પ્રાણુધારણ ન થઈ શકે, તેને પ્રસંગે માંસભક્ષણ કરીને પણ પ્રાણુ બચાવવા.) ૨૮

પ્રાણીઓ માટે સ્વાભાવિક ભક્ષ્ય પ્રદર્શન

ચરાણામન્નમચરા દંष्ट્રિણામપ્યદંष्ट્રિણઃ ।

અહસ્તાશ્ચ સહસ્તાનાં શૂરાણાં ચૈવ મીત્વઃ ॥ ૨૯ ॥

જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવરો છે, દાદવાળાઓનું અન્ન દાદવિનાના છે, હાથવાળાઓનું અન્ન હાથવિનાના છે અને શૂરાઓનું અન્ન બીકણો છે. ૨૯

વિધાતાનો સૃષ્ટિનિયમ

નાત્તા દુધ્યત્યદન્નાધાન્નાણિનોઽહન્યહન્યપિ ।

ધાત્રૈવ સૃષ્ટા દ્વાદ્યાશ્ચ પ્રાણિનોઽત્તાર એવ ચ ॥ ૩૦ ॥

ખાવાન્નેગ પ્રાણીઓને રોજરોજ ખાવાથી ખાનારો દોષપાત નથી; કેમકે વિધાતાએ જ ભક્ષ્ય પ્રાણીઓને અને ભક્ષકોને સમ્યક છે. ૩૦

દૈવવિધિ અને રાક્ષસવિધિ

યજ્ઞાય જગિર્માસસ્યેત્યેવ દૈવો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

અતોઽન્યથા પ્રવૃત્તિસ્તુ રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞ માટે માંસ ખાવું, એ દૈવવિધિ કહ્યો છે; પણ એથી ઊલટી પ્રવૃત્તિ (કેવળ પોતાને જ પોષવાને માંસ ખાવું, એ) તો રાક્ષસવિધિ કહેવાય છે. ૩૧

કયા માંસભક્ષણુમાં દોષ નથી ?

ક્રીત્વા સ્વયં વાપ્યુત્પાદ્ય પરોપકૃતમેવ વા ।

દેવાન્પિતૃૈશ્ચાર્ચયિત્વા खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ૩૨ ॥

પોતે વેચાતું લીધેલું અથવા પોતે મેળવેલું અથવા બીજાએ લાવી આપેલું માંસ દેવો અને પિતૃઓને અર્પણ કરી (પ્રસાદીરૂપે) જ ખાય છે, તે દોષભાગી નથી. ૩૨

વિધિ વિના માંસ ન ખવાય

નાद्यादવિધિના માંસં વિધિજ્ઞોઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

જઘ્વા છવિધિના માંસં પ્રેત્ય તૈરદ્યતેઽવશઃ ॥ ૩૩ ॥

વિધિ જાણનારા દ્વિજ આપત્તિ વિના અવિધિથી માંસ ન ખાવું; કેમકે વિધિ વિના જ માંસ ખાય છે, તે અજિતેન્દ્રિયને મરણ પછી (જનું તેણે માંસ ખાધું હોય) તે પશુઓ ખાય છે.

કારણ વિના માંસ ખાય તે મહાપાપી

ન તાદૃશં મવત્યેનો મૃગહન્તુર્ધનાર્થિનઃ ।

યાદૃશં મવતિ પ્રેત્ય વૃથા માંસાનિ खादतः ॥ ૩૪ ॥

ધનના કારણે પશુ મારનાર શિકારીને તેટલું પાપ લાગતું નથી, જેટલું (દેવપિતૃઓને અર્ધ્યા વિના) વૃથા માંસ ખાનારને પરલોકમાં પાપ લાગે છે. ૩૪

શાસ્ત્રીય વિધાન

નિયુક્તસ્તુ યયાન્યાયં યો માંસં નાતિ માનવઃ ।

સ પ્રેત્ય પશુતાં યાતિ સંભવાનેકવિંશતિસ્ ॥ ૩૫ ॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે (શ્રાદ્ધ કે મધુપર્કમાં) જોડાયેલો જ માણસ માંસ ખાતો નથી, તે મરણ પછી એકવીસ જન્મ સુધી પશુતા પામે છે. ૩૫

પ્રાહ્મણ માટે ખાસ આદી

અસંસ્કૃતાન્પશૂન્મન્વૈર્નાઘાદ્વિપ્રઃ કદાચન ।

મન્વૈસ્તુ સંસ્કૃતાનઘાચ્છાશ્વતં વિધિમાસ્યિતઃ ॥ ૩૬ ॥

મંત્રો વડે સંસ્કારિત ન કરેલાં પશુઓ પ્રાહ્મણે કદી ન ખાવાં; પણ સનાતન વિધિનો આશ્રય કરી મંત્રથી સંસ્કારિત કરેલાં જ પશુઓ ખાવાં. ૩૬

વ્યર્થ પશુવધ ન જ કરાય

કુર્યાદ્ ઘૃતપશું સજ્ઞે ર્યાત્પિષ્ટપશું તથા ।

ન સ્વેવ તુ વૃથા હન્તું પશુમિच्छેત્કદાચન ॥ ૩૭ ॥

જો (માંસમાં ખૂબ જ આસક્તિ હોય, તો ધીકે લોટનું પશુ ખનાવવું, પણ વ્યર્થ પશુને મારવા કદી ન જ ઇચ્છવું. ૩૭

યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવત્કૃત્વેહ મારણમ્ ।

વૃથાપશુમ્નઃ શ્રામોતિ પ્રેત્ય જન્મનિ જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

વ્યર્થ પશુઓને માનનારો પશુનાં જટલાં ફંવાડાં હોય છે, તેટલાં મોત જન્મેજન્મે (તે પશુના હાથે) પામે છે. ૩૮

યજ્ઞાર્થે પશુવધ નિર્દોષ

યજ્ઞાર્યં પશવઃ સૃષ્ટઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ।

યજ્ઞશ્ચ મૃત્યૈ સર્વસ્ય તસ્માદ્યજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રજ્ઞાએ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞ માટે સંજ્યાં છે; અને યજ્ઞ દરેકની સમૃદ્ધિ સારુ છે; તેથી યજ્ઞમાં કરેલો વધ એ વધ નથી. ૩૯

ઓપધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યઞ્ચઃ પક્ષિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્યં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવન્ત્યુચ્છિત્તીઃ પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

યજ્ઞાર્થે મૃત્યુ પામેલાં ઔષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્થોઓ અને પક્ષીઓ મૃત્યુ પછી ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૪૦

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ।

અત્રૈવ પશુવો હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥ ૪૧ ॥

મધુપર્ક, યજ્ઞ અને દેવ તથા પિતૃ સંબંધી કર્મોમાં જ પશુઓની હિંસા થઈ શકે, બીજા પ્રસંગે તે ન જ થાય, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૪૧

एष्वर्येषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानं च पशुंचैवं गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ૪૨ ॥

વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારો દ્વિજ જો તે યજ્ઞાદિ માટે પશુહિંસા કરે, તો તે પોતાને અને તે પશુને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે. ૪૨

અવૈદિક હિંસા કરાવજ નહિ

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ૪૩ ॥

ગ્રહાચર્ય, ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહેનારા જિતેન્દ્રિય દ્વિજ આપત્તિમાં પણ વેદમાં ન કહેલી હિંસા કરવી નહિ.

વેદોક્ત હિંસા અહિંસા જ છે

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वેदाद्धर्मो हि निर्वर्णौ ॥ ૪૪ ॥

આ સ્થાવર-જંગમ જગતમાં જે વેદે કહેલી હિંસા નિયમિત કરાઈ છે, તેને અહિંસા જ જાણવી; કેમકે વેદથી જ ધર્મ પ્રકાશ્યો છે. ૪૪

પોતાના સુખ માટે હિંસા ન જ કરાય

યોઽહિંસકાનિ ભૂતાનિ હિનસ્ત્યાત્મસુખેચ્છયા ।

સ જીવંશ્ચ મૃતશ્ચૈવ ન ક્વચિત્સુખમેષતે ॥ ૪૫ ॥

જે પોતાના સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતાં મૃત્યુએ જ છે અને તે જ્યાં ચે સુખ પામતો નથી.

સર્વનું હિત ઇચ્છનારો જ સુખી થાય

યો વન્ધનવધક્લેશાન્પ્રાણિનાં ન ચિકીર્ષતિ ।

સ સર્વસ્ય હિતપ્રેપ્સુઃ સુખમત્યન્તમશ્રુતે ॥ ૪૬ ॥

જે માણસ પ્રાણીઓને બંધન, નાશ કે ક્લેશ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે સર્વનું હિત ઇચ્છનારો હોઈ અત્યંત સુખ પામે છે. ૪૬

અહિંસકને સર્વ સિદ્ધિ

યદ્વચાયતિ યત્કુરુતે ધૃતિં વપ્નાતિ યત્ર ચ ।

તદવામોલ્યયત્તેન યો હિનસ્તિ ન કિંચન ॥ ૪૭ ॥

જે ઠાઈની હિંસા કરતો નથી, તે જનું ધ્યાન કરે છે, જે કર્મ કરે છે અને જ્યાં ધારણા બાધે છે, તે અનાયાસે પામે છે. ૪૭

ખરી રીતે માંસ ન જ ખવાય

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના માંસ જ્યાં ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને પ્રાણીનો વધ સ્વર્ગ આપનારો નથી; (પણ નરકનું

જ કારણ છે) માટે માંસનો ત્યાગ જ કરવો. ૪૮

માંસ ખાવાથી અટકવું જ

સમુત્પત્તિં ચ માંસસ્ય વધવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય મક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

માંસની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાણીઓનાં વધ અને બંધન
ખરાબર વિચારી દરેક જાતના માંસભક્ષણથી અટકવું. ૪૯

માંસ નહિ ખાનાર લોકપ્રિય અને નીરાગી રહે

ન મક્ષયતિ યો માંસં વિધિં હિત્વા પિશાચવત્ ।

સ લોકે પ્રિયર્તા યાતિ વ્યાધિમિશ્ચ ન પીડયતે ॥ ૫૦ ॥

જ વિધિ છોડીને, પિશાચની જેમ, માંસ ખાતો નથી, તે
લોકમાં પ્રિય થાય છે અને રોગોથી પીડાતો નથી. ૫૦

આઠ હિંસકોની ગણતરી

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રપવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ શ્વાદકશ્ચેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૫૧ ॥

(માંસના વિષયમાં) સલાહ આપનાર, કાપનાર, માર-
નાર, વેચનાર, ખરીદનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને માંસ
ખાનાર—એમ (આઠ) હિંસક છે. ૫૧

પારકા માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છવું તે ધોર પાપ

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુમિચ્છતિ ।

અનગ્યર્થ્ય પિતૃન્દેવાંસ્તતોઽન્યો નાસ્ત્યપુણ્યકૃત્ ॥ ૫૨ ॥

દેવો અને પિતૃઓનો સત્કાર ન કરી જ પારકાનાં માંસથી
પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેનાથી બીજો કોઈ પાપકારી
નથી. ૫૨

માંસ નહિ ખાનારને સો અશ્વમેધનું ફળ

વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ ।

માંસાનિ ચ ન खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ૫૩ ॥

જે માણસ વર્ષેવર્ષે એક અશ્વમેધ કરી સો વર્ષ સુધી અશ્વમેધ કર્યા કરે છે અને (ખીજે) જે માંસ ખાતો નથી-તે બન્નેનું પુણ્યફળ સરખું છે. ૫૩

માંસના ત્યાગીની પ્રશંસા

[સદા યજતિ યજ્ઞેન સદા દાનાનિ યચ્છતિ ।

સ તપસ્વી સદા વિપ્રો યશ્ચ માંસં વિવર્જયેત્ ॥

જે બ્રાહ્મણ માંસભક્ષણ છોડે છે, તે સદા યજ્ઞથી યજન કરે છે, સદા દાન આપે છે અને સદાય તપસ્વી છે.]

फलमूलाशनैर्मैर्ध्वैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्માંસપરિવર્જનાત્ ॥ ૫૪ ॥

માંસ છોડવાથી જે ફળ પામે છે, તે પવિત્ર ફળભૂજના આહારથી કે (સામે વગેરે) મુનિઓનાં ભોજનોથી એ મેળવતો નથી. ૫૪

‘માંસ’ શબ્દની વ્યાખ્યાઓ

માં સ મક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિદ્દાદ્મૃદ્મહ્મ ।

एतन्માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥ ૫૫ ॥

હું અહીં જનું માંસ ખાઉં છું (સઃ) તે-પ્રાણી પણ (માં) મને પરજોઈમાં ખાશે, આમ વિદ્વાનો માંસનું માંસપણું કહે છે. ૫૫

માંસ છોડવામાં જ મહાક્ષણ

ન માંસમક્ષણે દોષો ન મધ્યે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૫૬ ॥

માંસલક્ષણમાં, મધ્યમાં ને મૈથુનમાં દોષ નથી; પ્રાણીઓની એ પ્રવૃત્તિ છે; પણ એથી નિવૃત્તિ (અટકવું એ) જ મહાક્ષણ આપનાર છે. ૫૬

પ્રેતશુદ્ધિ તથા દ્રવ્યશુદ્ધિ

પ્રેતશુદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવ્યશુદ્ધિં તથૈવ ચ ।

ચતુર્ણમિપિ વર્ણનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૫૭ ॥

હવે ચારે વર્ણોની પ્રેતશુદ્ધિ (મરણસૂતકની શુદ્ધિ) તથા દ્રવ્યશુદ્ધિ (જન્મસૂતકની શુદ્ધિ) અનુક્રમે બરાબર હું કહું છું. ૫૭

સૂતકનો નિર્ણય

દન્તજાતેઽનુજાતે ચ કૃતચૂડે ચ સંસ્થિતે ।

અશુદ્ધા બાન્ધવાઃ સર્વે સૂતકે ચ તથોચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

જને દાંત કૂટ્યા હોય અને જને દાંત ન કૂટ્યા હોય, પણ ચૂડાકર્મ થયું હોય, તેમ જ જને જનોઈ દીધી હોય, એવાઓનાં મરણમાં સર્વ બાંધવો અશુદ્ધ થાય છે; વળી જન્મ થયો હોય તો પણ તે જ પ્રમાણે અશુદ્ધ થાય છે; તેથી તેઓ સૂતકી કહેવાય છે. ૫૮

સપિંડીઓને મરણસૂતક

દશાહં શાવમાશૌચં સપિન્ડેષુ વિધીયતે ।

અર્વાક્સંચયનાદસ્ત્રાં વ્યહમેકાહમેવ ચ ॥ ૫૯ ॥

(પ્રાક્ષણ) સપિંડીઓમાં મરણનું સૂતક દશ દિવસનું

લાગે છે; તેમાં (સ્માર્ત અગ્નિવાળા) કેટલાકને અસ્થિસંચયન (ચાર દિવસ) સુધી, કેટલાકને ત્રણ દિવસ સુધી અને (જેણે શ્રૌત અગ્નિધારણ કર્યો હોય તથા અગ્નિહોત્રી હોઈ સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કર્યું હોય એવા) કેટલાકને એક દિવસ સુધી સૂતક લાગે છે. (પણ જ્યોત્સ્ના અભણ હોય તેઓને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે.) ૫૯

સપિંડનું લક્ષણ

સપિંડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકભાવસ્તુ જન્મનામ્નોરવેદને ॥ ૬૦ ॥

સાતમે પુરુષે-સાતમી પેઢીએ સપિંડીપણું સમાપ્ત થાય છે; પણ સમાનોદકભાવ (મરનારને દામાંજલિ આપવાપણું) તો 'અમારા કુલમાં અમુક નામે માણસ અમુક વખતે જન્મ્યો હોતો,' એ વાત જુલોઈ જતાં બંધ થાય છે. ૬૦

મૃત્યુસૂતક પ્રમાણે જન્મસૂતક

યથેદં શાવમાશૌચં સપિંડેષુ વિધીયતે ।

જનનેડપ્યેવમેવ સ્યાન્નિપુણં શુદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥ ૬૧ ॥

સપિંડો માટે જવું મરણસૂતકનું વિધાન છે, તેવું જ બરાબર શુદ્ધિ ઇચ્છનારા તેમને જન્મસૂતક પણ લાગે છે. ૬૧

સૂતકમાં ખાસ જાળવવાનું

[ઉભયત્ર દશાહાનિ કુલસ્યાન્નં ન ભુજ્યતે ।

દાનં પ્રતિગ્રહો યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયશ્ચ નિવર્તતે ॥

એ બન્ને પ્રસંગે સૂતકી કુટુંબનું અન્ન દશ દિવસ સુધી ખંતાય નહિ; તેમ જ સૂતકીએ દાન લેવું નહિ, દાન આપવું નહિ,

યજ્ઞ કરવો નહિ અને વેદનો સ્વાધ્યાય પણ કરવો નહિ.]

મરણસૂતક તથા જન્મસૂતક કોને ?

સર્વેષાં શાવમાશૌચં માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥ ૬૨ ॥

મરણસૂતક સર્વ દુટ્ટુંબીઆને લાગે છે; પણ જન્મસૂતક તો માતાપિતાને જ હોય છે; તેમાં જે ખરું સૂતક માતાને જ હોય છે, પિતા તો સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે.* ૬૨

[સત્રધર્મપ્રવૃત્તસ્ય દાનધર્મફલૈર્પિણઃ ।

• ત્રેતાધર્માપરોધાર્યમારણ્યસ્યૈતદુચ્યતે ॥

(લાંબા કાળ સુધીના) યજ્ઞરૂપ ધર્મકાર્યમાં લાગેલા, દાન અને ધર્મના ફળની ઇચ્છા રાખનારા, તેમ જ ત્રીજા આશ્રમના ધર્મપાલન માટે વાનપ્રસ્થ બનેલા માટે પણ આ સૂતક કહ્યું છે.]

વીર્યપાતની અશુદ્ધિ

નિરસ્ય તુ પુમાન્શુક્રમુપસ્પૃશ્યૈવ શુદ્ધયતિ ।

ઐજિકાદમિસંવન્ધાદનુરુઢ્યાદયં જ્યહમ્ ॥ ૬૩ ॥

પુરુષ વીર્યપાત કરી સ્નાન કરે તો શુદ્ધ થાય છે, પણ બીજી સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો (એ સ્ત્રીને બાળક જન્મે ત્યારે) તેણે ત્રણ દિવસનું જન્મસૂતક પાળવું. ૬૩

* સંવર્તે આતું રપષ્ટીકરણ કયું છે : ‘જાતે પુત્રે પિતુઃ સ્નાનં સર્વલં તુ વિધીયતે । માતા શુદ્ધચેદશાહેન સ્નાનાતુ સ્પર્શનં પિતુઃ-પુત્ર જન્મે ત્યારે પિતાએ કપડાં સહિત સ્નાન કરવું જોઈએ; તે પછી માતાને દસ દિવસનું એ જન્મસૂતક લાગે; પણ પિતા તો સ્નાનથી જ શુદ્ધ થાય છે.’ (કુલ્લક)

જન્મસૂતક

[જનનેડપ્યેવમેવ સ્યાન્માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥

..(પોતાને ત્યાં બાળક જન્મે ત્યારે એ જ રીતે) માતૃપિતાને જ સૂતક લાગે છે; તેમાં ય સૂતક તો માતાને જ હોય છે, પિતા તો સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે.]

મુડદાને અડનાનું સૂતક

અહા ચૈકેન રાગ્યા ચ ત્રિરાત્રૈરેવ ચ ત્રિભિઃ ।

શવસ્પૃશો વિશુદ્ધયન્તિ વ્યદ્વાદુદકદાયિનઃ ॥ ૬૪ ॥

મુડદાને અડનારો (સપિંડ) દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને તેને ઉદ્દકદાન કરનારા (સાત પેઢી ઉપરના)ઓ ત્રણ દહાડે પવિત્ર થાય છે. ૬૪

ગુરુના ગરજનું સૂતક

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેષ્ઠં સમાચરન્ ।

પ્રેતદારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૬૫ ॥

મરણ પામેલા ગુરુનું અંત્યેષ્ઠિ કર્મ કરે, તો શિષ્ય (એ ગુરુનું) શબ લઈ જનારા ખાંધિયાઓની જન્મ દશ રાતે શુદ્ધ થાય છે. ૬૫

ગર્ભસાવની તથા રજસ્વલાની શુદ્ધિ

રાત્રિમિર્માસતુત્યામિર્ગર્મસ્રાવે વિશુદ્ધયતિ ।

રજસ્યુપરતે સાધ્વી સ્નાનેન સ્ત્રી રજસ્વલા ॥ ૬૬ ॥

ગર્ભસ્રાવ થઈ જાય, તો જેટલા મહિનાનો ગર્ભ હોય, તેટલી રાત વીત્યે સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે; અને રજસ્વલા સ્ત્રી રજ

અટકે તે દિવસે સ્નાન કરવા વડે શુદ્ધ થાય છે. ૬૬

બાળકોનાં મરણનું સૂતક

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિશુદ્ધિર્નૈશિકી સ્મૃતા ।

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૬૭ ॥

(બાળમુવાળા ઉતરાવવાનું) ચૂડાકર્મ થયું ન હોય તેવાં બાળકોનાં મરણમાં એક રાત્રિદિવસે શુદ્ધિ થાય છે; પણ ચૂડાકર્મ થયું હોય તેવાં બાળકોનાં મરણમાં ત્રણ રાત્રે શુદ્ધિ મનાય છે.

સંસ્કારરહિતના તથા કન્યાના મરણનું સૂતક

[પ્રાક્સંસ્કારપ્રમીતાનાં વર્ણનામવિશેષતઃ ।

ત્રિરાત્રાતુ મવેચ્છુદ્ધિઃ કન્યાસ્વહૃદી વિધીયતે ॥

હરેકાઈ વર્ણના માણસો સંસ્કાર થયા પહેલાં મરી જાય, તો ત્રણ રાત્રે શુદ્ધ થાય છે; આમાં કન્યા મરી જાય તો એક રાત્રે શુદ્ધિ થવાનું વિધાન છે.]

બાળકોનાં મરણસૂતકમાં વિશેષતા

[અદન્તજન્મનઃ સઘ બાચૂડાન્નૈશિકી સ્મૃતા ।

ત્રિરાત્રમાવૃતાદેશાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥

દાંત કૂટ્યા પહેલાં બાળક મરી જાય, તો માત્ર સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય છે; ચૂડાકર્મ પહેલાંના સંસ્કાર પામેલું બાળક મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક કહ્યું છે; ચૂડાકર્મ થયા પછી બાળક મરી જાય, તો ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે છે અને એ પછીના સંસ્કારો જને થયા હોય તે મરી જાય, તો દશ રાતનું સૂતક લાગે છે.]

[પરપૂર્વાસુ માર્યાસુ પુત્રેષુ પ્રકૃતેષુ ચ ।

માતામહે ત્રિરાત્રં તુ એકાદં ત્વસપિન્ડતઃ ॥

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર મરણ પામે અથવા માનો
બાપ મરી જાય, ત્યારે ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે છે; પણ
અસપિંડનું સૂતક એક જ રાતનું હોય છે.]

એ વર્ષ યથા પડેલાં મરેલા બાળકને દાટવું

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वाग्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ मूमावस्थिसञ्चयनादते ॥ ૬૮ ॥

એ વર્ષથી નાના મરેલા બાળકને તેનાં સગાંએ શણગારી
ગામ બહાર લઈ જઈ અસ્થિ-સંચયન કર્યા વિના જ પવિત્ર
જમીનમાં દાટવું. ૬૮

તેના બાળકનું મરણસૂતક

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुरुपहमेव च ॥ ૬૯ ॥

તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન કરવો અને તેની ઉદ્ઘઠક્રિયા યે ન
કરવી; પણ તેને લાકડાંની જમ જંગલમાં (દાટી) મૂકી દેવું અને
ત્રણ દિવસ તેનું સૂતક પાળવું. ૬૯

ત્રણ વર્ષથી નાના મરેલા સંબંધી

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या घान्धर्वैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाग्निं वापि कृते सति ॥ ૭૦ ॥

ત્રણ વર્ષથી નાના મરેલા બાળકને બાંધવોએ જલદાન ન
કરવું; અથવા દાંત આવ્યા હોય કે નામકરણ થયું હોય તેના
મરેલા બાળકની ઉદ્ઘઠક્રિયા ભલે થાય. (અને અગ્નિસંસ્કાર
કરવો હોય તોપણ ધર્મ શકે.) ૭૦

સહાધ્યાયીના મરણનું તથા સમાનોદકનું જન્મસૂતક

સમ્રજ્ઞચારિણ્યેકાદમતીતે ક્ષપણં સ્મૃતમ્ ।

જન્મન્યેકોદકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

સહાધ્યાયી મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક ઠહ્યું છે. સમાનોદકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય, તો ત્રણ રાતથી શુદ્ધિ માની છે. (ત્રણ રાતનું સૂતક પાળવું.) ૭૧

નદિ પરણેલી સ્ત્રીનું મરણસૂતક

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યદાચ્છુદ્ધયન્તિ બાન્ધવાઃ ।

યયોક્તેનૈવ કલ્પેન શુદ્ધયન્તિ તુ સનામયઃ ॥ ૭૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર ન પામેલી સ્ત્રી મરી જાય, તો તેના (પતિ આદિ) સંબંધીઓ ત્રણ રાત પછી શુદ્ધ થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે કહેલા વિધિથી તેના પિતૃપક્ષના (પિતા આદિ) સંબંધીઓ શુદ્ધ થાય છે. + ૭૨

+ આ વિષય આદિપુરાણમાં વધારે સ્પષ્ટ છે :

‘આજન્મનસ્તુ પૃથાન્તં યત્ર કન્યા વિપચતે ।

સયઃ શૌચં ભવેત્ તત્ર સર્વવર્ણેષુ નિત્યશઃ ॥

તતો વાગ્દાનપર્યન્તં યાવદેકાહમેવ હિ ।

અતઃ પરં પ્રવૃદ્ધાનાં ત્રિરાત્રમિતિ નિશ્ચયઃ ॥

વાગ્દાને તુ કૃતે તત્ર હેયં ચોભયતઃપદ્મમ્ ।

પિતૃવંશસ્ય ચ તતો દત્તાન્તાં મતુંરેવ હિ ।

સ્વજાત્યુક્તમશૌચં સ્યાન્મૃતકે સૂતકેઽપિ ચ ॥’-

જન્મથી માંડી આજમુવાળા ઉતરાવવા સુધીમાં જો કન્યા મરી જાય, તો તરત દેવળ સનાનથી જ શુદ્ધિ થાય છે-એમ સર્વ વર્ણોમાં દેવળ સનાન સિવાય સૂતક લાગતું નથી; પછી-આજમુવાળા બિતરી જાય તે પછી છેક વાગ્દાન (દેવળ સમાર્પ) થાય, ત્યાં સુધીમાં જો

મરણસૂતકમાં પાળવાના નિયમો

અક્ષારલવણાન્નાઃ સ્યુર્નિમલ્લેયુશ્ચ તે વ્યદન્ ॥

માંસાશનં ચ નાશ્ત્રીયુઃ શયીરંશ્ચ પૃથક્ ક્ષિતૌ ॥ ૭૩ ॥

આ મરણસૂતકમાં મીઠાવાળું ખારું અન્ન ન ખાવું,
ત્રણ દિવસ નદી આદિમાં સ્નાન કરવું, માંસભોજન ન કરવું
અને જમીન ઉપર (એકલા) અલગ સૂવું. ૭૩

પરદેશમાં મરણ થાય તો ?

સન્નિધાવેપ વૈ કલ્પઃ શાવાશૌચસ્ય કીર્તિતઃ ।

અસન્નિધાવયં જ્ઞેયો વિધિઃ સંવન્ધિવાન્યૈઃ ॥ ૭૪ ॥

મરણસમયે જ્યાં પાસે હોય એવાં જો માટે જ મરણ-
સૂતકનો આ (પૂર્વોક્ત) વિધિ ઠીક છે; પણ જ્યાં પાસે ન
હોય તેવા સપિંડીઓ તેમ જ સંબંધીઓ માટે આ નીચેનો
વિધિ જાણવો. ૭૪

વિગતં તુ વિદેશસ્થં શૃણુયાદો દ્યનિર્દશમ્ ।

યચ્છેયં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્નિવેત્ ॥ ૭૫ ॥

પરદેશમાં મરી ગયેલા કાઈને તેના મરણના દશ દિવસની

કન્યા મરી જાય તો, એક જ દિવસનું સૂતક લાગે, પણ તે પછી મોટી
યર્ષ ગયેલી કન્યા મરી જાય તો ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે, એવો
નિશ્ચય છે; એમ વાઙ્માન યર્ષ ગયા પછી કન્યાનું મરણ થાય તો
પિતૃપદ્મ તથા તેનાં સાસરિયાં પદ્મ-અન્નેને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે;
એટલે કે કન્યાના પિતાને તથા તેના વરને ત્રણ દિવસનું સૂતક સમ-
જનું; પણ કન્યાદાન યર્ષ જાય એટલે વિવાહમંરકાર યર્ષ ગયા
પછી તો તેના વરના પદ્મને જ તેનું સૂતક લાગે; કેમકે તે પરજોશી
કન્યાના મરણમાં તો એના વરના પદ્મની જ તેને અળીને તેનું સૂતક
તેના સાસરિયાંના પદ્મને જ લાગે. (કુચ્છક)

અંદર જે સાંભળે, તે તેના સંબંધીને દશ દિવસમાં જટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય; તેટલા જ દિવસનું સૂતક લાગે. ૭૫]

[માસત્રયે ત્રિરાત્રં સ્યાત્ ષષ્ઠમાસે પક્ષિણી તથા ।

અહસ્તુ નવમાદર્વાર્ગૂર્ધ્વ સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

એ (પરદેશમાં) મર્યાની ખખર ત્રણ મહિને પડે તો ત્રણ રાતનું, છ મહિને પડે તો દોઢ દિવસનું અને નવ મહિને પડે તો એક દિવસનું સૂતક પાળવું; એ પછી ખખર પડે, તો માત્ર સ્નાનથી શુદ્ધ થાય છે.]

અતિક્રાન્તે દશાદૈ ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્મવેત્ ।

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ટૈવાપો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥

દશ દહાડા વીત્યા પછી ખખર પડે, તો ત્રણ રાતનું સૂતક લાગે; ત્રણ એ પરદેશમાં મરેલાની નર્મ વીત્યે ખખર પડે, તો પાણીથી માત્ર સ્નાન કર્યેજ શુદ્ધિ થાય છે. ૭૬

નિર્દશં જ્ઞાતિમણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ચ ।

સવાસા જલમાપ્તુલ્ય શુદ્ધો મવતિ માનવઃ ॥ ૭૭ ॥

સંબંધીના મરણની અથવા પુત્રજન્મની ખખર દશ દિવસ વીત્યે પડે, તો વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાથી માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૭૭

બાલે દેશાન્તરસ્યે ચ પૃથક્ષિષ્ણે ચ સંસ્યિતે ।

સવાસા જલમાપ્તુલ્ય સઘ એવ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૮ ॥

પરદેશમાં રહેનાર સપિંડી બાળકનું તથા અક્ષપિંડી સંબંધીનું મરણ થાય, તો વસ્ત્ર સાથે જળસ્નાન કરવાથી તરત જ શુદ્ધ થાય છે. ૭૮

ઉપરાઉપરી મરે કે જન્મે તો ?

અન્તર્દશાદે સ્યાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દશસ્ ॥ ૭૯ ॥

(એક સપિંડીના) મરણના દશ દહાડામાં ખીજે મરે. અથવા એકના જન્મના દશ વાસામાં ખીજે જન્મે, તો બ્રાહ્મણ પહેલા સૂતકના દશ દિવસ જ સૂતકી રહે. (ખીજું સૂતક ન લાગે.) ૭૯

આચાર્યનું તેના પુત્રનું તથા પત્નીનું સૂતક

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ।

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૮૦ ॥

આચાર્ય મરણ પામે તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક (વિદ્વાનો) કહે છે; અને તેમનો પુત્ર અને પત્ની મરણ પામે, તો એક રાત્રિદિવસ સૂતક પાળવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૮૦

શ્રોત્રિય, મામે, શિષ્ય, ઋત્વિજ અને બાંધવનું મરણસૂતક

શ્રોત્રિયે તૂપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ।

માતુલે પશ્વિર્ણી રાત્રિં શિષ્યત્વિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥

પાડોશમાં રહેનારો શ્રોત્રિય મરણ પામે, તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે; મામે, શિષ્ય, ઋત્વિજ અને બાંધવ મરે, તો દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે. ૮૧

ચેતાનો રાજા મરી જાય તો ?

પ્રેતે રાજનિ સજ્યોતિર્યસ્ય સ્યાદ્વિષયે સ્થિતઃ ।

અશ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્ત્વમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥ ૮૨ ॥

જેના દેશમાં બ્રાહ્મણાદિ રહેલા હોય, તે રાજા મરી જતાં,

દિવસે સૂર્યાસ્ત સુધી અને રાત્રે સૂર્યોદય સુધી સૂતક પાળવું.
ક્ષત્રોત્રિય પાડોશીનું તેમજ વેદ સિવાય બીજું ભણાવનાર
ગુરુનું મરણ થાય તો એક આખો દિવસ સૂતક રહે. ૮૨

ચારે વણાં માટે સૂતકનિશ્ચય

શુદ્ધચેદ્વિપ્રો દશદેન દ્વાદશદેન મૂમિપઃ ।

વૈશ્યઃ પચ્ચદશદેન શૂદ્રો માસેન શુદ્ધચતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ દશ દિવસે, ક્ષત્રિય બાર દિવસે, વૈશ્ય પંદર દિવસે
અને શૂદ્ર એક માસે (જન્મ-મરણના) સૂતકથી શુદ્ધ થાય છે.

[ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રદાયાદાઃ સ્યુષ્ઠેદ્વિપ્રસ્ય ચાન્ધવાઃ ।

તેપામાશૌચં વિપ્રસ્ય દશદ્વાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥

ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો જે બ્રાહ્મણના સપિંડી બાંધવો
હોય, તો તે બ્રાહ્મણને તેમનું દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે—દશ
દિવસ પછી તેવી તેની શુદ્ધિ થાય છે.]

[રાજન્યવૈશ્યયોષ્ઠૈવ હીનયોનિષુ વન્ધુષુ ।

સ્વમેવ શૌચં કુર્વૌત વિશુદ્ધચર્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥

એ જ રીતે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને હલકી જાતના બંધુઓ
જે હોય, તો તેમનાં મરણ વખતે તેમણે શુદ્ધિ સારુ પોતપોતાની
જાતિ અનુસાર જ સૂતક પાળવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.]

[વિપ્રઃ શુદ્ધચેદશદેન જન્મદાનૌ સ્વયોનિષુ ।

ષડ્મિશ્ચિમિર્યૈકેન ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનિષુ ॥

પોતાની જાતના સપિંડીઓનાં જન્મ-મરણ વખતે
બ્રાહ્મણ દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે; પણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
જાતના પોતાના બાંધવોનાં જન્મ-મરણ થાય, તો અનુક્રમે છ,

ત્રણ અને એક દિવસે શુદ્ધ થાય છે.]

[સર્વે ચોત્તમવર્ણાસ્તુ શૌચં કુર્ચુરતન્દ્રિતાઃ ।

તદ્વર્ણં વિધિદૃષ્ટેન સ્વં તુ શૌચં સ્વયોનિષુ ॥

ઉત્તમ વર્ણના દરેક આળસરહિત રહી પોતાનાથી ઊતરતી તે તે જાતિનું (પૂર્વોક્ત) પ્રમાણે સૂતક પાળવું; અને પોતાની જાતિવાળાનું સૂતક પોતાની જાતિ પ્રમાણે પાળવું. (ક્ષત્રિયે વૈશ્યનું ૭ દિવસ અને શૂદ્રનું ત્રણ દિવસ તથા વૈશ્યે શૂદ્રનું ૭ દિવસ સૂતક રાખવું.)]

સૂતકના દહાડા વધાર્યે ન જવા

ન વર્ધયેદઘાહાનિ પ્રત્યૂહેન્નાગ્નિષુ ક્રિયાઃ ।

ન ચ તત્કર્મ કુર્વાણઃ સનામ્યોડપ્યશુચિર્મંવેત્ ॥ ૮૪ ॥

મરણસૂતકના દિવસો વધાર્યે જવા નહિ; અને (એમ

કરી) અગ્નિ વિધેની હોમક્રિયાઓમાં વિધ્ન કરવું નહિ; કેમકે

અગ્નિહોત્રી તો તે કર્મ કરનારો સપિંડી હોવા છતાં સૂતકી

યતો નથી. ૮૪

અસ્પૃશ્યને સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું

દિવાકીર્તિમુદકયાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ।

શવં તત્સ્પૃષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટ્વા ક્ષાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૫ ॥

ચાંડાળ, રજસ્વલા સ્ત્રી, પતિત, સુવાવડી અને મુઝ્ઝાને

સ્પર્શ કરી તેમ જ એ સૌને અડનારનો સ્પર્શ કરી સ્નાન વડે

માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૮૫

અપવિત્રનું દર્શન કરી આ મંત્રગમ્ય કરવો

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યં જપેદશુચિદર્શને ।

સૌરાત્મન્ત્રાન્યથોત્સાહં પાવમાનીશ્ચ શક્તિઃ ॥ ૮૬ ॥

(આંડાળ વગેરે) અપવિત્રોતું દર્શન થતાં, માણસે સાવ-
ધાન થઈ આચમન કરી, શક્તિ અને ઉત્સાહ પ્રમાણે
'ઉદુત્યં જાતવેદસં' આદિ સૂર્યમંત્રો તથા 'સ્વાદિષ્ટ્યા' આદિ
પવમાને મંત્રો નિત્ય જપવા. ૮૬

હાડકાંને અડી જવાય તો ?

નારં સ્પૃષ્ઠાસ્થિ સ્નેહં છાત્વા વિપ્રો વિશુદ્ધયતિ ।

આચમ્યૈવ તુ નિઃસ્નેહં ગામાલમ્યાર્કમીદય વા ॥ ૮૭ ॥

સ્નેહવાળાં-ભીનાં માણસનાં હાડકાંને અડી જવાય, તો
પ્રાણણુ રનાન કરી શુદ્ધ થાય છે; પણ સ્નેહ વગરનાં-સુક્ષ્મ
હાડકાંને અડટ્ટી જવાય તો આચમન કરી અથવા ગાયનો
સ્પર્શ અથવા સૂર્યનાં દર્શન કરી તે શુદ્ધ થાય છે. ૮૭

બ્રહ્મચારી ઉદક્રિયા ન કરી શકે

આદિષ્ઠી નોદકં કુર્યાદાવ્રતસ્ય સમાપનાત્ ।

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥

બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ સુધી ઉદક્રિયા
(પિંડશ્રાદ્ધ આદિ પ્રેતક્રિયા) કરવી નહિ; પણ વ્રતસમાપ્તિ
પછી ઉદક્રિયા કરી ત્રણ રાત્રિનું સૂતક પાળીને જ શુદ્ધ થઈ
શકે છે. ૮૮

કોની ઉદક્રિયા ન કરવી ?

વૃથા સક્કરજાતાનાં પ્રવજ્યાસુ ચ તિષ્ઠતામ્ ।

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેત્તોદકક્રિયા ॥ ૮૯ ॥

સ્વધર્મ ત્યજનારા, વર્ણસંકરો, સંન્યાસમાં રહેલા અને
આપધાત કરનારાઓને (ઉદેશી મરણ પછી) જળદાન

આપવું નહિ. ૮૯

પાપણ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામતઃ ।

ગર્ભમર્તૃદ્રુહાં ચૈવ સુરાપીનાં ચ યોષિતામ્ ॥ ૯૦ ॥

તેમ જ પાપાંડનો આશ્રય કરનારા પુરુષોની અને સ્વચ્છંદે ચાલનારી, ગર્ભનો તથા પતિનો દ્રોહ કરનારી અને દારૂ પીનારી સ્ત્રીઓની પણ ઉદ્દક્ષિયા કરવી નહિ. ૯૦

બ્રહ્મચારી પણ આચાર્ય વગેરેનો અભિદાહ કરી શકે
આચાર્ય સ્વમુપાધ્યાયં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

નિર્દેત્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિસુજ્યતે ॥ ૯૧ ॥

મરેણા પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને ગુરુનો અભિદાહ કરી બ્રહ્મચારી વ્રતબ્રહ્મ થતો નથી. ૯૧

મરેલાને ક્યે દરવાજે કાઢવો ?

દક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્દેરેત્ ।

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વેસ્તુ યથાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ ૯૨ ॥

મરેલા શૂદ્રને નગરના દક્ષિણ દરવાજેથી બહાર કાઢવો અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તેમ જ બ્રાહ્મણ—એ દ્વિજાતિઓનાં શબને અનુક્રમે પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વના દરવાજેથી બહાર કાઢવાં.

સૂતક કોને ન લાગે ?

ન રાજામયદોષોઽસ્તિ વ્રતિનાં ન ચ સત્રિણામ્ ।

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીના બ્રહ્મમૂતા હિ તે સદા ॥ ૯૩ ॥

રાજાને, બ્રહ્મચારીઓને અને યજ્ઞ કરનારાઓને સૂતક

* આ સંબંધી વિષય કહે છે : ‘ અગ્નોર્ચં ન રાજાં રાજકર્મણિ, ન વ્રતિનાં વ્રતે ન સત્રિણાં સત્રે ’— રાજાઓ પોતાના રાજ્યને લગતાં કામેમાં રોકાયા હોય, લોકોના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરતા હોય અથવા

લાગતું નથી; ક્રમકે રાજ્યો ઇંદ્રસ્થાને રહેલા છે અને બીજા
એ સદા પ્રજાપ (હોઈ સદા શુદ્ધ) છે. ૯૩

રાજની તત્કાળ સૂતકશુદ્ધિમાં કારણ

રાજો માહારિકે સ્થાને સદાઃશૌચં વિધીયતે ।

પ્રજાનાં પરિક્ષાર્યમાસનં ચાત્ર કારણમ્ ॥ ૯૪ ॥

મહાન આત્માને લગતા રાજ્યપદ નામના સ્થાન ઉપર
રહેલા રાજને તરત જ સૂતકશુદ્ધિનું વિધાન છે; ક્રમકે આમાં
પ્રજાના રક્ષણ માટેનું રાજ્યાસન એ કારણ છે. ૯૪

અમુકનું મરણસૂતક ન લાગે

હિંચાદવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

ગોમ્રાહ્મણસ્ય ચૈવાર્યે યસ્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૯૫ ॥

રાજાવિનાના યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા, વીજળીથી મરી
ગયેલા, રાજ્યે મારી નાખેલા; તેમ જ ગાય અને ગ્રાહ્ય માટે
મરેલાનું સૂતક લાગતું નથી; વળી રાજ જેને ઇચ્છે, તે પણ
સૂતકથી મુક્ત થાય છે. ૯૫

રાજ લોકપાલોની મૂર્તિ છે

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં વિષ્ણુપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

ઋષ્ટાનાં લોકપાલાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૯૬ ॥

ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ;
એ આઠ લોકપાલોનાં શરીર રાજ ધારણ કરે છે. ૯૬

શાંતિડોમ આદિ ક્રિયાઓમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે તેમ જ અજ્ઞાતારીઓ
અજ્ઞાતપ્રતના પાતનરૂપ ક્રમમાં હોય ત્યારે; તેમ જ યજ્ઞરૂપ ક્રમ કરતી
વેળા પદમાં જેઓ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તેમને સૂતક લાગે નહિ. '(કુન્દર)

તેથી રાજાને સૂતક ન લાગે

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ।

શૌચાશૌચં હિ મર્त्याનાં લોકેશપ્રમવાપ્યયમ્ ॥ ૯૭ ॥

લોકપાલો રાજાના શરીરમાં વસેલા હોવાથી એને માટે સૂતકનું વિધાન નથી; કારણકે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ લોકપાલોથી બપજ છે તથા નાશ પામે છે; તેથી એ માણસો માટે છે.

યુદ્ધમાં મરેલાનું સૂતક ન લાગે

ઉદયતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય ચ ।

સઘઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તથાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૯૮ ॥

જે માણસ યુદ્ધમાં ઉગામેલાં શસ્ત્રો વડે ક્ષત્રિયના ધર્મથી મર્યો હોય, તેને તરત (ન્યોતિષ્ઠોમ) યજ્ઞનું પુણ્ય મળે છે; તેમ જ તેનું સૂતક પણ તરત જ સમાપ્ત થાય છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૯૮

પ્રેતક્રિયા કરનારની શુદ્ધિ

ત્રિપ્રઃ શુદ્ધયત્યપઃ સ્પૃષ્ટ્વા ક્ષત્રિયો વાહનાયુધમ્ ।

વૈશ્યઃ પ્રંતોદં રશ્મીન્વા યષ્ટિં શૂદ્રઃ કૃતક્રિયઃ ॥ ૯૯ ॥

પ્રેતક્રિયા કરી હોય એવો બ્રાહ્મણ જળનો સ્પર્શ કરીને, ક્ષત્રિય વાહન અને આયુધનો સ્પર્શ કરી, વૈશ્ય આબ્રુક દે રાશનો સ્પર્શ કરી અને શૂદ્ર લાકડીનો સ્પર્શ કરી શુદ્ધ થાય છે. ૯૯

સપિંડી ન હોય તેમના સૂતકનો નિર્ણય

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ ૧૦૦ ॥

હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! સપિંડીઓ માટે આ મરણસૂતકની શુદ્ધિ તમને કહી; હવે સર્વ અસપિંડીઓ માટે મરણસૂતકની શુદ્ધિ તમે સાંભળો. ૧૦૦

અસપિણ્ડં દ્વિજં પ્રેતં વિપ્રો નિર્દૃત્ય વન્ધુવત્ ।

વિશુદ્ધયતિ ત્રિરાત્રેણ માતુરાસાંશ્ચ વાન્ધવાન્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસપિંડી બ્રાહ્મણની પોતાના બંધુની જેમ પ્રેતક્રિયા કરીને; તેમજ માતા તરફનાં સગાંની તેવી ક્રિયા કરીને બ્રાહ્મણ ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૧

સૂતકીનું અન્ન ખાય તો ?

યથક્ષમત્તિ તેષાં તુ દશદિનૈવ શુદ્ધયતિ ।

અનદક્ષક્ષમહૈનૈવ ન ચેત્તસ્મિન્ગૃહે વસેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

એ સૂતકીનું જે અન્ન ખાય છે, તે દશ દિવસેજ શુદ્ધ થાય છે; પણ તેમના ઘરમાં જે રહે નહિ અને તેનું અન્ન ખાય નહિ, તો તે એક જ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૨

મુડદાંની પાછળ જનારની શુદ્ધિ

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતં જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ ચ ।

સ્નાત્વા સચૈઠઃ સ્પૃદ્વામિં ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૩ ॥

જ્ઞાતિનાં કે પરજ્ઞાતિનાં કાઈ મુડદાંની પાછળ ઇચ્છાથી જઈને માણસ વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કર્યા પછી અગ્નિને સ્પર્શ કરી તથા ઘીનું પ્રાશન કરી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

મરેલા બ્રાહ્મણને ઘડ પાસે ન ઉપડાવવો

ન વિપ્રં સ્વેષુ તિષ્ઠત્સુ મૃતં શૂદ્રેણ નાયયેત્ ।

અસ્વર્ગ્યા હ્યાદુતિઃ સા સ્યાન્શૂદ્રસંસ્પર્શદૂષિતા ॥ ૧૦૪ ॥

પોતાની જ્ઞાતિના માણસો હોય, ત્યાંસુધી મરેલા બ્રાહ્મણને, શૂદ્રની પાસે ઉપડાવવો નહિ; કેમકે શૂદ્રના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલી તે (શબની) આહુતિ સ્વર્ગને અટકાવનારી થાય છે. ૧૦૪

પ્રાણીની શુદ્ધિ કરનારાં ૧૨ છે

જ્ઞાનં તપોઽગ્નિરાદ્યારો મૃન્મનો વાયુપાવનમ્ ।

વાયુઃ કર્માર્કકાલૌ ચં શુદ્ધેઃ કર્તૃણિ દેહિતામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

જ્ઞાન, તપ, અગ્નિ, આહાર, માટી, મન, જળ, લીંપણ, વાયુ, યજ્ઞકર્મ, સૂર્ય અને કાળ, એ (૧૨) પ્રાણીઓને શુદ્ધ કરનારાં છે. ૧૦૫

ધનશુદ્ધિ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

સર્વેષામેવ શૌચાનામર્થશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોઽયં શુચિર્દિં સ શુચિર્ન મૃદ્ધારિશુચિઃ શુચિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિઓમાં ધનશુદ્ધિને શ્રેષ્ઠ કહી છે. જો માણસ ધનના સંબંધમાં શુદ્ધ છે, તેજ શુદ્ધ છે; માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થયેલો શુદ્ધ નથી. (અર્થાત્ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનની પવિત્રતા, સર્વ કરતાં અધિક છે; તે પવિત્રતા ન હોય તો બધું બ્યર્થ છે.) ૧૦૬

શરીરશુદ્ધિનું પ્રકરણ

ક્ષાન્ત્યા શુદ્ધયન્તિ વિદ્વાંસો દાનેનાકાર્યકારિણઃ ।

પ્રચ્છન્નપાપા જપ્થેન તપસા વેદવિત્તમાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વિદ્વાનો ક્ષમાથી, અકાર્ય કરનારા દાનથી, છાનાં પાપ છેડનારા જપથી અને વેદ બાળનારાઓમાં ઉત્તમ એવા પુરોહિત તપથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૭

મૃતોયૈઃ શુદ્ધયતે શોઘ્યં નંદી વેગેન શુદ્ધયતિ ।

રજસાં સ્ત્રી મનોદુષ્ટા સંન્યાસેન દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અશુદ્ધ વસ્તુ માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થાય છે; નદી (પ્રવાહના) વેગથી શુદ્ધ થાય છે; મન વડે દૂષિત થયેલી સ્ત્રી સંન્યાસનથી અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૮

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોઘ્યાં મૃતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૯ ॥

શરીરના અવયવો પાણીથી શુદ્ધ થાય છે, મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે; જીવાત્મા વિદ્યા ને તપથી શુદ્ધ થાય છે અને બુદ્ધિ (બ્રહ્મના) જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૯

દ્રવ્યશુદ્ધિનું પ્રકરણ

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शुणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

શરીર સંબંધી શુદ્ધિનો આ નિર્ણય તમને ઠણો; હવે અનેક જાતનાં દ્રવ્યોની શુદ્ધિનો નિર્ણય તમે સાંભળો. ૧૧૦

तैजसानां मणीनां च सर्वस्वाश्ममपस्य च ।

मस्मनाદ્भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

સોનું વગેરે તેજસ્વી પદાર્થોની, મણિઓની અને સર્વ જાતના પથ્થરોની શુદ્ધિ વિદ્વાનોએ રાખ, પાણી અને માટીથી જ ઠણી છે. ૧૧૧

निर्लेपं काञ्चनं माण्डमद्भिरेव विशुद्धयति ।

अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुषङ्कृतम् ॥ ११२ ॥

(એહું વગેરે) લેપ લાગ્યા વિનાનાં અને ડાગરામણ

વિનાનાં સોનાનાં, રાંખ આદિનાં, પથ્થરનાં, તેમ જ રૂપાનાં
વાસણે પાણીથી જ શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૨

અપામન્નેષ સંયોગદ્વૈમં રૌપ્યં ચં નિર્વમૌ ।

તસ્માત્તયોઃ સ્વયોન્યૈવ નિર્ણેકો ગુણવત્તરઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સોનું અને રૂપું પાણી તથા અગ્નિના સંયોગથી ઊપજ્યાં
છે; તેથી તેની શુદ્ધિ એનું પોતાનું મૂળ કારણ-અગ્નિ અને
પાણીથી જ કરવી, તે વધારે ઉત્તમ છે. ૧૧૩

તામ્રાયઃકાંસ્પરૈસાનાં ત્રણઃ સીસકસ્ય ચ ।

શૌચં યયાર્દ કર્તવ્યં ક્ષારામ્લોદકવારિમિઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તાંબાનાં, લોહનાં, કાંસાનાં, પિત્તળનાં, જસતનાં અને
સીસાનાં વાસણેને રાખ, ખટાશ અને પાણીથી ઘટ્ટી રીતે
શુદ્ધ કરવાં.* ૧૧૪

દ્રવાણાં ચૈવ સર્વેષાં શુદ્ધિરુત્પવનં સ્મૃતમ્ ।

પ્રોક્ષણં સંહતાનાં ચ દારવાણાં ચ તક્ષણમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

(ધી, તેલ વગેરે) સર્વ પ્રવાહીઓ (કાગડા કે ઢીકા
વગેરેથી અશુદ્ધ થયાં હોય તો-) ને (દહાડીની બે સળીઓ વડે)
હલાવવાથી શુદ્ધ થાય છે; પથારી વગેરે જથ્થાને જળના પ્રોક્ષણ-
થી અને લાકડાની ચીજને હોલવાથી શુદ્ધ કરાય છે. ૧૧૫

+ આ સંબંધી-‘અંમસા’ હેમરોગ્યાયઃકાંસ્યં શુદ્ધપતિ મસમ્ ॥
અમ્લેસ્તામ્નં ચ રૈત્યં ચ પુનઃ પાત્રેન મૃષ્મયમ્-સોનું, રૂપું અને લોહું
પાણીથી; કાંસું રાખથી; તાંબું તથા જસત અને સીસું ખટાઈથી
શુદ્ધ થાય છે; પણ માટીનું વાસણ વગેરે તો ફરી અગ્નિમાં તપાવવા
વડે જ શુદ્ધ થાય છે. ’ એમ બૃહસ્પતિ વગેરેનાં વચનથી વિશેષતા
બાજીથી. (કુલ્લક)

માર્જનં યજ્ઞપાત્રાણાં પાણિના યજ્ઞકર્મણિ ।

ચમસાનાં પ્રદાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનેન તુ ॥ ૧૧૬ ॥

યજ્ઞકાર્યમાં યજ્ઞનાં પાત્રો હાથે માંજવાથી તથા ચમસ અને
અહો—એ યજ્ઞપાત્રો (પાણીથી) ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૬

ચરૂણાં સુકષ્ણુવાણાં ચ શુદ્ધિરુષ્ણેન વારિણા ।

સ્પયશૂર્પશકટાનાં ચ મુસલોલૂલસ્ય ચ ॥ ૧૧૭ ॥

ચરુ, સુક, સુષ્ણુ, સ્પય^x સૂપડું, ગાડું, સાંધેલું અને ખાંડણી-
ઓ, એની ઊના પાણીથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૧૭

અદ્વિસ્તુ પ્રોક્ષણં શૌચં ઘટ્નનાં ઘાન્યવાસસામ્ ।

પ્રક્ષાલનેન ત્વત્પાનામદ્વિઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

ધાન્ય અને વસ્ત્રોના (એક માણસથી ન ઊપડે તેટલા)
મોટા જથ્થાને પાણી વડે પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ કરાય છે પણ
તે થોડાં હોય તો તેઓને પાણીથી ધોઈને જ શુદ્ધ કરાય છે.

ચૈલવચ્ચર્મણાં શુદ્ધિર્વેદલાનાં તથૈવ ચ ।

શાકમૂલફલાનાં ચ ઘાન્યવચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

ચામડાની તથા વાંસની ચીજોની શુદ્ધિ વસ્ત્રોની વિધિએ
થાય અને શાક, મૂળ, તેમ જ ફળને ધાન્યની વિધિએ શુદ્ધ
કરાય છે. ૧૧૯

કૌશેયાવિકયોરૂપૈઃ કુતપાનામરિષ્ટકૈઃ ।

શ્રીફલૈરંશુષ્ઠાનાં ક્ષૌમાણાં ગૌરસર્પૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રેશમનાં અને ઊનનાં વસ્ત્રોને ખારાથી, નેપાળદેશની
શાકને અરીડાંથી, ઝીણાં વસ્ત્રોને બીડાંથી અને શણિયાને

સફેદ સરસવના લોટથી શુદ્ધ કરાય છે. ૧૨૦

ક્ષૌમવચ્છઙ્ગગૃહ્ણાણામસ્થિદન્તમયસ્ય ચ ।

શુદ્ધિર્વિજાનતા કાર્યા ગોમૂત્રેણોદકેન વા ॥ ૧૨૧ ॥

વિદ્વાન પુરુષે શંખ, શિંગડાં, હાડકાં અને હાથીદાંતની બનાવટોને શણિયાંની પેઠે શુદ્ધ કરવી; અથવા ગોમૂત્ર કે પાણીથી તેમની શુદ્ધિ કરવી. ૧૨૧

પ્રોક્ષણાત્તૃણકાષ્ઠં ચ પલ્લલં ચૈવ શુદ્ધયતિ ।

સાર્જનોપાલ્લનૈર્વૈશ્મ પુનઃ પાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

ખડ, લાકડું અને ફેાતરાં વગેરેનું ભૂસું કે પરાળ બળના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે; પાળવા અને લીંપવાથી ધર શુદ્ધ થાય છે; અને માટીનાં વાસણ વગેરે અગ્નિમાં ફરી પકવ્યાથી પવિત્ર થાય છે. ૧૨૨

મઘૈર્મૂત્રૈઃ પુરીષૈર્વૌ ઘ્રીવનૈઃ પૂયશોણિતૈઃ ।

સંસ્પૃષ્ટં નૈવ શુદ્ધયેત પુનઃપાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

પરંતુ માટીનું વાસણ જો દારૂ, પેશાબ, વિષા, થૂંક, પૂર અને લોહીથી બગડ્યું હોય, તો અગ્નિમાં ફરી પકવ્યાથી પણ તે શુદ્ધ થતું નથી. ૧૨૩

સંમાર્જનોપાલ્લનેન સૈકેનોલ્લેખનેન ચ ।

ગવાં ચ પરિવાસેન મૂમિઃ શુદ્ધયતિ પશ્ચમિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વાળઝૂડ, લીંપણ, પાણીનો છંટકાવ, ખેડકાખેડ અને ગાયોનો એક રાત્રિદિવસનો વાસો—એ પાંચ પ્રકારે જમીન શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૪

પક્ષિજગ્ધં ગવાઘ્રાતમવધૂતમવક્ષુતમ ।

દૂષિતં કેશકીટૈશ્ચ મૃત્પ્રક્ષેપેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૨૫ ॥

જે વસ્તુને (કાગડો, ગીધ વગેરે સિંચાયનાં બધય) પક્ષીએ
એઠી કરી હોય, ગાયે સૂંધી હોય, ઠેસે ચડી હોય; જેના ઉપર
છીંક થઈ હોય અને જે વાળ તથા છીડા વગેરેથી ખરાબ થઈ
હોય, તે માટી નાખ્યે શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૫

યાવન્નાપૈત્યમેધ્યાક્તાદ્રન્ધો લેપશ્ચ તત્કૃતઃ ।

તાવન્મૃદ્ધારિ ચાદિયં સર્વાસુ દ્રવ્યશુદ્ધિષુ ॥ ૧૨૬ ॥

અપવિત્રના લેપવાળી વસ્તુમાંથી જ્યાંસુધી તેને લાગેલા
ગંધ અને લેપ જાય નહિ, ત્યાંસુધી તે સર્વ વસ્તુઓની શુદ્ધિ.
માટે પાણી અને માટીનો ઉપયોગ કર્યા જ કરવો. ૧૨૬

ત્રીણિ દેવાઃ પવિત્રાણિ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયન્ ।

અદૃષ્ટમાદ્ધિર્નિર્ણિતં યચ વાચા પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

દેવોએ બ્રાહ્મણો માટે આ ત્રણ વસ્તુઓ પવિત્ર કહી છે :
જે વસ્તુને અપવિત્ર થયેલી નજરે ન દીઠી હોય, જેને અપવિત્ર
થયાની શંકાથી પાણીથી ધોઈ હોય અને જેની પવિત્રતા
માટે બ્રાહ્મણે (આ પવિત્ર યાઓ, એમ) વાણીથી પ્રશંસા
કરી હોય. ૧૨૭

આપઃ શુદ્ધા મૂમિગતા વૈતૃષ્ણં યાસુ ગોર્મવેત્ ।

અગ્નિસાધ્યેદમેધ્યેન ગન્ધવર્ણરસાન્વિતાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જેમાં એક ગાય તરસ છિપાવી શકે એટલું જે પાણી જમીન
ભેર રહેલું હોય, જે અપવિત્ર વસ્તુથી વ્યાપેલું ન હોય અને જે
ગંધ, વર્ણ તથા રસથી યુક્ત હોય તે પાણી પવિત્ર છે. ૧૨૮

જે કાયમ શુદ્ધ ગણાય છે તે

નિત્યં શુદ્ધઃ કારુહસ્તઃ પળ્યે યચ્ચ પ્રસારિતમ્ ।

મહાચારિગંતં મૈદ્વયં-નિત્યં મેધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૯ ॥

(મોળી વગેરે) કારીગરનો હાથ, ખજારમાં (રાંધ્યા વગરનું) જે કાંઈ વેચવા મૂક્યું હોય તે અને પ્રજ્ઞચારીને મળેલી ભિક્ષા કાયમ પવિત્ર છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૧૨૯

નિત્યમાસ્યં શુચિ સ્ત્રીणां શકુનિઃ ફલપાતને ।

પ્રસવે ચ શુચિર્વત્સઃ શ્વા મૃગગ્રહણે શુચિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્ત્રીઓનું મુખ કાયમ પવિત્ર છે; અને ફળ પાડતી વખતે પક્ષી, દોહતી વખતે વાછરડું અને મૃગ પકડતી વેળા કૂતરો શુદ્ધ છે. ૧૩૦

શ્મિર્હૃતસ્ય યન્માંસં શુચિ તન્મનુસ્ત્રવીત્ ।

ઋગ્વ્યાઙ્ઘિશ્ચ હૃતસ્યાન્યૈશ્ચળ્ડાલાઘૈશ્ચ દસ્યુમિઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કૂતરાએ મારેલાં(મૃગ વગેરે)નું માંસ, તેમ જ માંસાહારી પશુપક્ષીઓએ અને ચંડાળ તથા ચોર વગેરેએ મારેલાંનું માંસ (શ્રાદ્ધ તથા અતિથિભોજન આદિમાં જ) શુદ્ધ છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૩૧

[શુચિરગ્નિઃ શુચિર્વાયુઃ પ્રવૃત્તો હિ ચદિશ્ચરઃ ।

જલં શુચિ વિવિક્તસ્થં પન્થાઃ સંચરણે શુચિઃ ॥

અગ્નિ, ખડાર ફરતો વાયુ, એકાંતમાં રહેલું પાણી અને સરિયામ રસ્તો—એ પવિત્ર છે.]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यघस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रयुताः ॥ ૧૩૨ ॥

નાભિની ઉપરનાં જ ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રો છે; તે સર્વ પવિત્ર છે; પણ જ ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રો નાભિની નીચેનાં છે તે અને દેહમાંથી પડેલા મળો અપવિત્ર છે. ૧૩૨

મક્ષિકા વિપ્રુપરજાયા ગૌરશ્વઃ સૂર્યરશ્મયઃ ।

રજો મૂર્વાયુરમિશ્ચ સ્પર્શે મેઘ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

માંખી, થૂંકના ઝીણા છોટા, (પતિતાદિનો) ઓછાચો અને ગાય, ઘોડો, સૂર્યનાં કિરણ, ધૂળ, જમીન, વાયુ અને અગ્નિ, એટલાંને અંડાલનો સ્પર્શ થયો હોય છતાં શુદ્ધ જાણવાં. ૧૩૩

મળશુદ્ધિ માટે પૂરતાં પાણી ને માટીની જરૂર

વિષ્મૂત્રોત્સર્ગશુદ્ધ્યર્થે મૃદ્યાર્યાદેયમર્યવત્ ।

દૈહિકાનાં મલનાં ચ શુદ્ધિષુ દ્વાદશસ્વપિ ॥ ૧૩૪ ॥

વિષા અને મૂત્રના સ્નાન પછી શુદ્ધિ સાર માટી અને પાણી પૂરતાં લેવાં જોઈએ; તેમ જ શરીરનાં બાર મળોની શુદ્ધિ સાર પણ જટલું જોઈએ તેટલું પાણી તથા માટી વાપરવાં. ૧૩૪

માણસના ૧૨ મેલ

વસા શુક્રમસ્યજ્ઞા મૂત્રવિદ્ઘ્રાણકર્ણવિદ્ઘ્રા ।

શ્લેષ્માશ્રુ દૃપિકા સ્વેદો દ્વાદશૈતે નૃણાં મલાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચરખી, વીર્ય, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષા, નાકનો મેલ, કાનનો મેલ, કંઈ, આંસુ, ચીપડા અને પરસેવો; એ બાર મનુષ્યના મેલ છે. ૧૩૫

શુદ્ધિ માટે કયાં જેટલીવાર માટી લગાડવી ?

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दद्या ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमर्मीषतः ॥ ૧૩૬ ॥

(મળમૂત્ર તથા પછી) શુદ્ધિ ઇચ્છનારે પેશાબની જગ્યાએ એકવાર, ગુદાએ ત્રણ વાર, ડાબા હાથે દશવાર અને બાજે હાથે સાતવાર માત્રી લગાવવી. ૧૩૬

ચારે આશ્રમોનું શૌચ

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्यान्नस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ૧૩૭ ॥

આ શુદ્ધિ ગૃહસ્થો માટે કહી છે; બ્રહ્મચારીએ એથી બમણી, વાનપ્રસ્થીએ એથી ત્રણગણી અને સંન્યાસીઓએ એથી ચારગણી શુદ્ધિ કરવી. ૧૩૭

મળમૂત્ર તથા પછીનું ખાસ

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा स्वान्याचान्त उपस्पृશેत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश્નંश्च सर्वदा ॥ ૧૩૮ ॥

પેશાબ કરીને કે ઝાડે જઈ આવીને આયમન કર્યા પછી નાભિ ઉપરની ઇંદ્રિયોને સ્પર્શ કરવો; અને વેદ બણવો હોય કે અન્ન જુમવું હોય, ત્યારે પણ સદા એમ જ કરવું. ૧૩૮

ઉપરની જ બાબતમાં વિશેષ

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शरीरं शौचमिच्छन्द्वा स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ ૧૩૯ ॥

શરીરની શુદ્ધિ ઇચ્છનારે પહેલાં ત્રણવાર પાણીનું આયમન કરવું અને પછી બે વાર મોં લણવું; સ્ત્રી અને શૂદ્રે તો તે એક એક વાર જ કરવું. ૧૩૯

શત્રો માટે ખાસ આજ્ઞા

शूद्राणां मासिकं कार्यं चपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ ૧૪૦ ॥

ન્યાય પ્રમાણે વર્તતા શૂદ્રોએ મહિનેમહિને હજમત કરાવવી, વૈશ્યની જેમ સૂતકવિધિ પાળવે. અને બ્રાહ્મણ જમી રહ્યા પછીનું બાકી રહેલું જમવું. ૧૪૦

શાથી એકું ન ગણાય?

નોચ્છિદ્ધં કુર્વતે મુખ્યા વિપ્રોડ્ધે પતન્તિ યાઃ ।

ન શ્મશ્રૂણિ ગતાન્યાસ્યે ન દન્તાન્તરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મેંભાંથી થંકના જે ઝીણા છાંટા શરીર પર પડે છે તે, તેમ જ મેંભાં-ગયેલી મૂછ અને દાંતની કાટમાં રહી ગયેલું અન્ન એડવાડ નથી કરતાં. ૧૪૧

કયા પ્રાણીનું શું પવિત્ર ?

[અજાશ્વં મુલતો મેઘ્યં ગાવો મેઘ્યાશ્ચ ષ્ઠતઃ ।

બ્રાહ્મણાઃ પાદતો મેઘ્યાઃ સ્ત્રિયો મેઘ્યાશ્ચ સર્વતઃ ॥

બકરું અને ઘોડો મુખથી, ગાય પૂંઠથી, બ્રાહ્મણ પગથી અને સ્ત્રીઓ સર્વ અંગોથી પવિત્ર છે.]

[ગૌરમેઘ્યા મુલે પ્રોક્તા અજા મેઘ્યા તતઃ સ્મૃતા ।

ગોઃ પુરીપં ચ મૂત્રં ચ મેઘ્યમિત્યવ્રવીન્મનુઃ ॥

ગાય મોઢે અપવિત્ર છે, પણ બકરી મોઢે પવિત્ર કહેવાઈ છે. ગાયનાં છાણ અને મૂત્ર પવિત્ર છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.]

આયમન કરાવનારના પગ પર પડેલા છાંટા અશુદ્ધ નથી

સ્પૃશન્તિ વિન્દવઃ પાદૌ ય.આચામયતઃ પરાન્ ।

મૌમિકૈસ્તે સમા દ્વેયા ન તૈરાપ્રયતો મયેન્ ॥ ૧૪૨ ॥

બીજાઓને આયમન કરાવનારના પગ પર જે છાંટા પડે, તેમને ભૂમિ ઉપરનાં જળ સમાન જાણવા; તે છાંટાઓથી આયમન કરાવનારો અશુદ્ધ થતો નથી. ૧૪૨

દાંતમાં ભરાઈ રહેલું અશુદ્ધ નથી

[દન્તવદન્તલગ્નેષુ જિહ્વાસ્પર્શેષુ ચેન્નં તુ ।

પરિચ્યુતેષુ તત્સ્થાનાન્નિગિરન્નેવ તચ્છુચિઃ ॥

દાંતમાં ભરાઈ રહેલા અન્નને બે જગમ અડધી ન હોય, તો તેને દાંતના બેવું પવિત્ર સમજવું; તેથી તે અન્ન તે સ્થાનેથી ખરી પડે, ત્યારે તેને ગળી જનારો પવિત્ર જ રહે છે.]

આચમનથી જ શુદ્ધિ

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टો द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ૧૪૨ ॥

હાથમાં ઠાઈ પદાર્થ હોય અને ઠાઈ રીતે એઠી ચીજનો સ્પર્શ થઈ જાય, તો તે પદાર્થને હેડે મૂક્યા વિના જ આચમન કરી પવિત્રતા મેળવી શકાય છે. ૧૪૩

બિલટી, આડા, ભોજન અને મૈથુન પછીની શુદ્ધિ

વાન્તો વિરિક્તઃ સ્નાત્વા તુ ઘૃતપ્રાશનમાચરેત્ ।

આચામેદેવ શુક્ત્વાન્નં સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

બિલટી કે આડા થયા પછી નાહીને ધી યાદી લેવું; ભોજન જમ્યા પછી આચમન જ કરવું અને (ઋતુમતી પાત્રી સાથે) મૈથુન કરનારને (શુદ્ધિ) માટે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. ૧૪૪

ખાસ મૈથુન માટેની શુદ્ધિ

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ।

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वास्नानं મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥

ઋતુકાલે વિના મૈથુન કર્યું હોય, ત્યારે મળમૂત્રના ત્યાગની જેમ માટીથી શુદ્ધિ કરવી; પણ ઋતુકાલે મૈથુન કરનારે ગર્ભ રહેવાની શંકાથી સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે.]

વેદ-સ્વાધ્યાય ૪૨નાર માટે શુદ્ધિ

સુપ્ત્વા ક્ષુત્વા ચ ભુક્ત્વા ચ નિષ્ઠીવ્યોવત્વાનૃતાનિ ચ ।

પીત્વાપોઽધ્યેવ્યમાણશ્ચ આચામેત્રપયતોઽપિ સન્ ॥ ૧૪૫ ॥

(નિત્યનું) વેદાધ્યયન કરવા ઇચ્છનારે પોતે પવિત્ર હોય

તો યે નિદ્રા કર્યા પછી, છીંક ખાઈને, જમીને, ધૂંછીને, જૂઠું
ખોલ્યા પછી અને પાણી પીધા પછી આયમન કરવું. ૧૪૫

શ્રીઓના ધર્મ

અથ શૌચવિધિઃ કૃત્ત્વો દ્રવ્યશુદ્ધિસ્તથૈવ ચ ।

ઉક્તો વઃ સર્વવર્ણાનાં સ્ત્રીણાં ધર્માન્નિવોઘત ॥ ૧૪૬ ॥

સર્વ વર્ણો માટે પવિત્રતાની આ વિધિ અને પદાર્થોની

શુદ્ધિ તમને સંપૂર્ણ કહી; હવે શ્રીઓના ધર્મો સાંભળો. ૧૪૬

શ્રીએ સ્વતંત્રતાથી કાઈ કાર્ય ન કરવું

બાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધયા વાપિ યોપિતા ।

ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ ૧૪૭ ॥

બાળા હોય, જુવાન હોય કે ધરડી હોય, તોપણ શ્રીએ

ધરમાં કાઈ કાર્ય સ્વાધીનતાએ ન કરવું. ૧૪૭

શ્રીએ સ્વતંત્ર ન રહેવું

બાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ।

પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે ન ભજેત્સ્ત્રી સ્વતન્ત્રતામ્ ॥ ૧૪૮ ॥

શ્રીએ બાળપણમાં પિતાને વશ રહેવું, જુવાનીમાં પતિને

વશ રહેવું અને પતિ મરી જાય ત્યારે પુત્રોને વશ રહેવું; પણ

સ્વતંત્રતા સેવવી નહિ. ૧૪૮

‡ આ સંબંધી નારદ પણ્ય કહે છે : 'તન્મપિગ્દેષુ વાસત્સુ

પિતૃવશઃ પ્રભુઃ સ્ત્રિયાઃ । પશુદ્વયાવસ્થાને તુ રાજા મર્તાન્દ્રિયા મતઃ -સાસરિયા

શ્રીએ પિતા, પતિ કે પુત્રોથી અલગ ન થવું

પિત્રા મત્રા સુતૈર્વાપિ નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्भं कुर्यादुमे कुले ॥ ૧૪૯ ॥

શ્રીએ પિતા, ધર્મી કે પુત્રોથી પોતે અલગ થવા ઇચ્છવું નહિ; કેમકે એમનાથી અલગ થવાને લીધે સ્ત્રી બંને કુળોને નિંદાપાત્ર કરે છે. ૧૪૯

શ્રીનું ખાસ કર્તવ્ય

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ ૧૫૦ ॥

શ્રીએ સદા આનંદી રહેવું, ઘરકામોમાં કુશળ રહેવું, રાત્રીથી સાંસરૂં રાખવાં અને ખર્ચમાં છૂટો હાથ રાખવો નહિ.

પતિની સેવા કરવી

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।

तं शुश्रूषેत् जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ ૧૫૧ ॥

પિતા જને તેનું દાન કરે અથવા પિતાની સંમતિથી ભાઈ જને દાન આપે, તેની તેણે તેના જીવતાં સુધી સેવા કરવી અને તેના મરણ પછી પણ તેનું ઉદ્ધવન કરવું નહિ. (અર્થાત્ વ્યભિચાર કરવો નહિ; તેનું શ્રાદ્ધતર્પણ વગેરે કરવાં અને તેનાં પારલૌકિક કાર્ય ખંડિત ન કરવાં.) ૧૫૧

પક્ષનાં દોષ ન રવાં હોય, ત્યારે પિયરના પક્ષનાં અને સાચવે; પણ તે બંને પક્ષમાં દોષ હોય તો રાગ એ (વિધવા) શ્રીનું બરણપોષણ કરી, તેને સાચવે. (કલ્પક)

સ્ત્રીના વિવાહ એટલે શું ?

મજ્જલાયં સ્વસ્ત્યયનં યજ્ઞશ્ચાસાં પ્રજાપતેઃ ।

પ્રયુજ્યતે વિવાહેષુ વ્રદાનં સ્વામ્યકારણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિવાહોમાં શાંતિમંત્રનો પાઠ અને પ્રજાપતિનો જે યજ્ઞ કરાય છે, તે એ સ્ત્રીના મંગળ માટે છે અને એનું જે પ્રદાન કરાય છે, તે પતિની માલિકીનું કારણ બને છે. ૧૫૨

પતિ જ સ્ત્રીને સુખ દેનાર છે

અનૃતાવૃત્તકાલે ચ મન્ત્રસંસ્કારકૃત્પતિઃ ।

સુખસ્ય નિત્યં દાતેદ્ પરલોકે ચ યોષિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મંત્રપૂર્વક વિવાહસંસ્કાર કરનાર પતિ સ્ત્રીઓને ઋતુ-કાળમાં અને ઋતુકાળ સિવાયના સમયે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ નિત્ય સુખ દેનાર છે. ૧૫૩

ગમે તેવો પતિ સ્ત્રીને દેવ જેવો

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

પતિ સદાચારવિનાનો અથવા પરસ્ત્રીમાં કામાસક્ત હોય અથવા વિદ્યા વગેરે ગુણોથી રહિત હોય, તોપણ સારી સ્ત્રીએ તેની દેવની જેમ નિરંતર સેવા કરવી પડે. ૧૫૪

ન્યાં પતિ ત્વા પતિવ્રતા

[દાનપ્રમૃત્તિ યા તુ સ્પાદ્યાવદાયુઃ પતિવ્રતા ।

મર્ત્વલોકં ન ત્યજતિ યથૈવારુન્ધતી તથા ॥

કન્યાદાનથી માંડી છેક આવરદાના અંત સુધી જે પતિ-વ્રતા રહે છે, તે અરુન્ધતીની જેમ પતિના લોકને ત્યજતી નથી.]

પતિસેવાથી સ્ત્રી સ્વર્ગમાં પૂજાય

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

પતિં શુશ્રૂષતે યેન તેન સ્વર્ગે મહીયતે ॥ ૧૫૫ ॥

સ્ત્રીઓ માટે જુદો યજ્ઞ નથી, જુદું વ્રત નથી કે ઉપવાસ નથી; કારણકે તે પતિની સેવા કરે છે, તેથી (એ સેવાને લીધે જ) તે સ્વર્ગમાં પૂજાય છે. ૧૫૫

પતિ જીવતાં સ્ત્રીએ કંઈ કરવાનું નથી

[पत्या जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

પતિના જીવતાં જ સ્ત્રી ઉપવાસ કે વ્રત કરે છે, તે પતિની આવરદા હરે છે અને પોતે નરકમાં જાય છે.]

સારી સ્ત્રી પતિનું અપ્રિય ન કરે

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

પતિલોકમમીપ્સન્તી નાચરેત્કિંચિદપ્રિયમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

પતિલોકને મેળવવા ઇચ્છતી ઉત્તમ સ્ત્રીએ જીવતા કે મરેલા પતિનું કંઈ અપ્રિય કરવું નહિ. ૧૫૬

પતિવ્રતા પરપુરુષનું નામ પણ ન લે

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ ૧૫૭ ॥

પતિ મરી જાય ત્યારે પત્નીએ પવિત્ર ફૂલ, મૂળ અને ફળોથી લેલે દેહ ગાળવી (જીવન વિતાવવું), પણ પરપુરુષનું (વ્યભિચારને બુદ્ધિથી) નામ સુધ્ધાં ન લેવું. ૧૫૭

વિધવાએ મરણુ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું

આસીતામરણાત્કાન્તા નિયતા વ્રહ્મચારિણી ।

યો ધર્મં એકપત્નીનાં કાઢન્તી તમનુત્તમમ્ ॥૧૫૮॥

પતિમતાનેા સર્વોત્તમ ધર્મ ઇચ્છતી (વિધવા) સ્ત્રીએ

મરણુપર્યંત ક્ષમાયુક્ત, નિયમપરાયણ અને બ્રહ્મચારિણી રહેવું. ૧૫૮

બ્રહ્મચર્યનેા મહિમા

અનેકાનિ સદસ્રાણિ કુમારવ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસંતતિમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

અનેક હજારે બ્રાહ્મબ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણો કુલસંતતિ ઉત્પન્ન

કર્થો વિના (બ્રહ્મચર્ય પાળીને જ) સ્વર્ગમાં ગયા છે. ૧૫૯

મૃતે મર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી વ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગં ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે વ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પતિ મરી જાય ત્યારે જ ઉત્તમ સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યમાં પરાયણ

રહે છે, તે પુત્રવાળી ન હોવા છતાં ઉપર જણાવેલા બ્રહ્મચારી-ઓની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૧૬૦

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ઉભયબ્રહ્મ યાય

અપત્યલોમાઘા તુ સ્ત્રી મર્તરિમતિવર્તતે ।

સેદ્ધ નિન્દામયામોતિ પતિલોકાચ દીયતે ॥ ૧૬૧ ॥

પણ જ સ્ત્રી સંતાનના લોભથી સ્વામીનું ઉદ્ધવન કરે છે

વ્યભિચાર સેવે છે), તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને પતિના લોભથી બ્રહ્મ યાય છે. ૧૬૧

પતિવ્રતાનો બીજો પતિ ન હોય

નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે ।

ન દ્વિતીયથ સાધ્વીનાં કચિદ્વર્તોપદિશ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

(પતિ સિવાય) બીજા પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા, તે સ્ત્રીની (શાસ્ત્રીય) પ્રજા નથી; તેમ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની પણ તે પ્રજા નથી; સાધ્વી પતિવ્રતાઓ માટે ક્યાંય બીજા પતિનો ઉપદેશ કરાયો નથી. (એટલે પતિવ્રતા નાતરું પણ ન કરે.) ૧૬૨

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી 'પરપૂર્વા' કહેવાય

પતિં હિત્વાપકૃષ્ટં સ્વમુત્કૃષ્ટં યા નિપેવતે ।

નિન્ધૈવ સા ભવેલ્લોકે પરપૂર્વેતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

પોતાના જીતરતા પતિને છોડી જ સ્ત્રી ચડિયાતા પરપુરુષને સેવે છે, તે લોકમાં નિંદાપાત્ર થાય; અને તે 'પરપૂર્વા' [પરઃ પૂર્વશ્ચ પતિઃ યસ્યાઃ સા-બીજો અને પહેલાનો (બે) પતિ જેના હોય તે-બે ધણીની આયડી] કહેવાય. ૧૬૩

વ્યભિચારનું દળ

વ્યભિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્ધતામ્ ।

શૃગાલયોનિં પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈથ પીઙ્ગવતે ॥ ૧૬૪ ॥

સ્વામીનો ત્યાગ કરી વ્યભિચાર સેવનાથી સ્ત્રી લોકમાં નિંદા પામે છે અને (ક્ષય, ઠાઠ આદિ) પાપી રોગોથી પીડાય છે તેમ જ મરણ પછી શિયાળની યોનિમાં જન્મે છે. ૧૬૪

પતિવ્રતા 'સાધ્વી' કહેવાય

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્તુલોકમાપ્નોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી જ સ્ત્રી પતિનું
ઉદ્વેગન કરતી નથી, તે પતિલોક પામે છે અને સત્પુરુષો
તેને 'સાધ્વી' કહે છે. ૧૬૫

પતિવ્રતાના સદ્વર્તનનું ફળ

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाश्रयां कीर्तिमामोति पतिलोकं पत्र च ॥ १६६ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી સ્ત્રી આ સદ્-
વર્તનને લીધે આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ અને મંરણ પછી પતિ-
લોક પામે છે. ૧૬૬

પતિવ્રતાના અગ્નિસંસ્કારનો વિધિ

एवंवृत्तां सवर्णा स्त्रां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

એવા સદ્વર્તનવાળી પોતાની જાતિની પત્ની જે પોતાની
પહેલાં મરી જાય, તો ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણે; તેના અગ્નિહોત્રના
અગ્નિથી યજ્ઞનાં પાત્રો સાથે દાહ કરવો. ૧૬૭

પત્નીના મરણ પછી પુરુષ લગ્ન કરી શકે

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वामीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारिक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

પ્રથમ મરી ગયેલી પત્નીની અંત્યક્રિયામાં (એમ અગ્નિ-
હોત્રનો) અગ્નિ આપી દીધા પછી (પુરુષે) ફરી લગ્ન કરવું અને
ફરી અગ્નિહોત્ર ધારણ કરવું. ૧૬૮

આયુષ્યનો બીજો ભાગ મૃદરથાત્રમમાં

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न द्वापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे बसेत् ॥ १६९ ॥

એ વિધિએ નિત્ય પાંચ મહાયજ્ઞો અર્ચનું રાખવા અને પત્નીનો સ્વીકાર કરીને આયુષના બીજા ભાગ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ૧૬૯

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય પમેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ો

વાનપ્રસ્થ આશ્રમ

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्वિजितेन्द्रियः ॥ ૧ ॥

સ્નાતક બ્રાહ્મણે એમ વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા પછી નિયમપરાયણ તથા જિતેન્દ્રિય રહી વિધિ પ્રમાણે વનમાં વાસ કરવો. ૧

વાનપ્રસ્થ ધર્મ

[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥

હવે પછી હું વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મ તથા વનનાં ફળાં ફળભૂળ લેવાં ન લેવાં, તેના વિધિ કહું છું.]

વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ક્યારે ?

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ ૨ ॥

ગૃહસ્થ (પોતાના શરીર પર) જ્યારે કરચળીઓ જુએ,

અને માથાના ત્રાણ ઘોળા થયેલા હોયે અને દીકરાને ઘેર દીકરે।
જુએ, ત્યારે તેણે વનનો આશ્રય લેવો. ૨

વાનપ્રસ્થની પત્નીનું શું?

સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ।

પુત્રેષુ માર્યાં નિશ્ચિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥ ૩ ॥

ગામનાં ભોજન (ડાંગર, જવ વગેરે)નો આહાર તથા સર્વ
પરિવાર રાચરચીલું વગેરે ત્યજી પત્નીને (તેની ઇચ્છા હોય
તો) સાથે જ રાખવી અથવા (તેની ઇચ્છા ન હોય તો) પુત્રોને
સોંપી વનમાં જવું. ૩

વનમાં જિતેન્દ્રિય રહેવું

અગ્નિહોત્રં સમાદાય ગૃહં ચાગ્નિપરિચ્છદમ્ ।

ગ્રામાદરણ્યં નિઃસૃત્ય નિવસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪ ॥

ઘરનું અગ્નિહોત્ર તથા તે અગ્નિની સામગ્રી સાથે લઈ તેણે
ગામમાંથી નીકળી વનમાં જવું ને ત્યાં જિતેન્દ્રિય રહી વસવું. ૪

વનમાં પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા

મુન્યન્નૈર્વિવિધૈર્મેઘ્યૈઃ શાકમૂલફલેન વા ।

एतानेव मंहायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(સામે વગેરે) જાતજાતનાં પવિત્ર મુનિઅન્નોથી, શાકાથી,
મૂળોથી અથવા ફળોથી તેણે વિધિપૂર્વક (આગળ કહ્યા) તે જ
પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા. ૫

વાનપ્રસ્થનાં ખાસ કર્તવ્યો

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च विभृयान्नित्यं दमश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

તેણે (મૃગ વગેરેનું) ચામડું કે ઝાડની છાંલનાં વસ્ત્રો પહેરવાં; સવારે ને સાંજે સ્નાન કરવું અને જટા, મૂછ, દાઢી વાળ તથા નખ સદા રાખવા. ૬

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ।

अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

પોતાનું જે ખાવાનું હોય, તેમાંથી શક્તિ અનુસાર (વૈશ્વદેવ તથા નિત્યશ્રાદ્ધના) બલિ અને ભિક્ષા આપવાં; તેમ જ પોતાના આશ્રમમાં આવેલાઓને પાણી, મૂળ અને ફળની ભિક્ષાથી સત્કારવા. ૭

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

તેણે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેવું, ઇંદ્રિયો પર ઠાપ્યુ રાખવો, દરેક તરફ મિત્રભાવે વર્તવું અને સ્વસ્થચિત્ત રહેવું; નિત્ય દાન આપવું, કાર્યનું દાન ન લેવું અને પ્રાણી-માત્ર ઉપર દયા રાખવી. ૮

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व પૌર્ણમાસં ચ યોગતઃ ॥ ૯ ॥

વળી તેણે વિધિપૂર્વક વૈતાનિક (ગાહપત્યના કુંડમાં રહેલા અગ્નિને આહવનીય તેમ જ દક્ષિણાગ્નિના કુંડમાં લાવવા, તે વિતાને કહેવાય છે; અને તેને લગતું કર્મ તે વૈતાનિક) અગ્નિહોત્ર હોમનું અને પૂનમ તથા અમાસના પર્વોને (એમના ઝામ) ન જતા દર્શ બરાબર તેના સમયે (કરવાની) ઇષ્ટિઓ પણ કરવી. ૯

ઋદ્ધેષ્ઠ્યાગ્રયણં ચૈવ ચાતુર્માસ્યાનિ ચાહરેત્ ।

તુરાયણં ચ ક્રમશો દાક્ષસ્યાયનમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

નક્ષત્ર ઇષ્ટિ, આગ્રયણ (નવધાન્ય ઇષ્ટિ) તેમ જ ચાતુર્માસ્ય,
તુરાયણ અને દાક્ષાયણ; એ શ્રીત કર્મો પણ તેણે અનુક્રમે કરવાં.

વાસન્તશારદૈર્મેઘ્યર્મુન્યજૈઃ સ્વયમાહુતૈઃ ।

પુરોડાશાંશ્વરૂંથૈવ વિધિવન્નિર્વપેત્પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

વસંતઋતુ તથા શરદઋતુમાં થયેલાં પવિત્ર મુનિઅનોને
પોતે જાતે જ લાવી, તે વડે (તે તે યજ્ઞો માટે) વિધિપૂર્વક જુદા-
જુદા પુરોડાશો તથા ચરુઓ કરવા. ૧૧

દેવતામ્બસ્તુ તદ્ભૂત્વા વન્યં મેઘ્યતરં હવિઃ ।

શેષમાત્મનિ યુજીત લવણં ચ સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વનનાં પવિત્ર હોમદ્રવ્યો દેવો માટે હોમી પોતે તેથી
વધેશે બાકીનો ભાગ ખાવો અને તેમાં જાતે તૈયાર કરેલું હણુ
વાપરવું. ૧૨

સ્યલજૌદકશાકાનિ પુષ્પમૂલફલानि च ।

મેઘ્યશ્લોઙ્ગવાન્યઘાત્સ્નેહાંશ્ચ ફલસંમવાન્ ॥ ૧૩ ॥

જમીન અને જળમાં થતાં શાકો, પવિત્ર વૃક્ષોમાં થતાં ફૂલ,
ખૂણ અને ફળો, તેમ જ ફળમાંથી થતાં તેલો તેણે ખાવાં. ૧૩

ચાતપ્રરથે આ નીચે બતાવેલા પદાર્થો ત્યજવા

વર્જयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।

મૃસ્તૃણં શિયુકં ચૈવ શ્લેષ્માતરુફલानि च ॥ ૧૪ ॥

મધ, માંસ, બિણાડીના પ્રસિદ્ધ દોષ, ગળજીલી, સરગવો
અને સ્ત્રીકણાં કદ્યુક્ત ગૂંદાનાં ફળોનો તેણે ત્યાગ કરવો. ૧૪

ત્યજેદાશ્વયુજે માસિ મુન્યન્નં પૂર્વસંચિતમ્ ।

જીર્ણાનિ ચૈવ વાસાંસિ શાકમૂલફલાનિ ચ ॥ ૧૫ ॥

પહેલાંનાં સંધરી રાખેલાં (સામે વગેરે) મુનિઅન્નેને
આસો માસમાં ત્યજી દેવાં; તેમ જ જીર્ણ વસ્ત્રો, શાકો, મૂલો
અને ફળોનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૫

ન ફાલકૃષ્ટમશ્વીયાદુત્કૃષ્ટમપિ કેનચિત્ ।

ન ગ્રામજાતાન્યાર્તોઽપિ મૂલાનિ ચ ફલાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

આસ નાખી ખેડેલું અન્ન તેના કાઈ માલિકે રહેવા ઈ
જતું કર્યું હોય, તે પણ ન ખાવું; તેમ જ પોતે પીડિત હોય
તોપણ ગામમાં ધણેલાં મૂળિયાં અને ફળો ન ખાવાં. ૧૬

વાનપ્રસ્થે ઈતું અન્ન ખાવું?

અગ્નિપ્રકાશનો વા સ્યાત્કાલપક્કશુભેવ વા ।

અન્નકુટ્ટો ભવેદ્વાપિ દન્તોલ્લુલ્લિકોઽપિ વા ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિથી પકવેલું ખાવું, અથવા યોગ્ય કાળે એની મેળે
પકવેલું ખાવું, અથવા પથ્થર ઉપર ફેટેલું (કાચું જ) ખાવું,
અથવા દાંત વડે જ ફેટારાં કે છાલ ઉતારેલું ચાવી ખાવું. ૧૭

અનાજનો ફેટેલો સંધરો તે કરી શકે

સઘઃપ્રક્ષાલકો વા સ્યાન્માસસંચયિકોઽપિ વા ।

પન્માસનિચયો વા સ્યાત્સમાનિચય એવ વા ॥ ૧૮ ॥

એક ટંક જોગો, એક માસ જોગો, છ માસ જોગો કે એક
વરસ જોગો અન્નનો સંધરો વાનપ્રસ્થે કરવો. ૧૮

તેના બોજનનો સમય

નક્તં ચાન્નં સમશ્વીયાદિવા વાહત્ય શક્તિતઃ ।

ચતુર્થકાલિકો વા સ્યાત્સ્યાદ્વાપ્યષ્ટમકાલિકઃ ॥ ૧૯ ॥

યથાશક્તિ અન્નં દ્વાવી તેણે રાતે કે દિવસે એકવાર ભોજન કરવું; અથવા ચોથે કાળે કે આઠમે કાળે જમવું.⁺ ૧૯

અથવા તેણે આંદ્રાયણ વ્રતો કેયો કરવાં

ચાન્દ્રાયણવિધાનૈર્વા શુભકૃષ્ણો ચ વર્તયેત્ ।

પદ્ધાન્તયોર્વાપ્યશ્રીયાદ્યવાગું કથિતાં સકૃત્ ॥ ૨૦ ॥

અથવા સુદ અને વદમા (૧૧મા અધ્યાયના ૨૧૬મા શ્લોક-માં જણાવેલા) આંદ્રાયણ વ્રતોના વિધાનથી વર્તવું; અથવા બન્ને પખવાડિયાંના અતે એકવાર ઉકાળેલી (જવની) રાખ લેવી. ૨૦

પાંદડાં, તથા ફળ લેવાનો વિધિ

[યતઃ પત્રં સમાદદ્યાન્ન તતઃ પુષ્પમાહરેત્ ।

યતઃ પુષ્પં સમાદદ્યાન્ન તતઃ ફલમાહરેત્ ॥

જ્યાંથી પાંદડાં લે ત્યાંથી તેણે ફૂલ ન લેવાં; અને જ્યાંથી ફૂલ લે ત્યાંથી ફળ ન લેવાં.]

અથવા ફૂલ, મૂળ કે ફળ આઈ છત્રવું

પુષ્પમૂલફલૈર્વાપિ કેવલૈર્વર્તયેત્સદા ।

કાલપકૈઃ સ્વયંશીર્ણૈર્વિશ્વાનસમંતં સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

અથવા વાનપ્રસ્થમતર્માં રહેલા તેણે દેવળ સમયે પાકેલાં,

+ આરી આજ્ઞા છે, કે 'સાયં પ્રાતમંતુષ્યાણામગ્નને દેવમિમિતમ્'— સાંજે અથવા સવારે (એકવાર) મનુષ્યોનું ભોજન દેવોએ નિમીજ થયું છે.' એ નિપમાનુસાર દરરોઈ માણસે એક જ વાર સાંજે કે સવારે ભોજન કરવું; તે પ્રમાણે વાનપ્રસ્થે પણ કરવું; અથવા ચોથે કાળે એટલે એક દિવસે ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે સાંજે જમવું; અથવા આઠમે કાળે-એટલે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી ચોથે દિવસે સાંજે જમવું. (કલ્પદ્રુમ)

પોતાની મેળે ખરી પડેલાં ફૂલ, મૂળ અને ફળથી જ સદા રહેવું.

અવરજવર વગેરેનો નિયમ

ભૂમૌ વિપરિવર્તેત તિષ્ઠેદ્રા ગ્રપદૈર્દિનમ્ ।

સ્થાનાસનાભ્યાં વિહરેત્સત્રનેષ્ઠપયન્નપઃ ॥ ૨૨ ॥

(આવશ્યક સ્નાન, ભોજન વગેરેના સમય વિના કંઈ પાંચથાં વિનાની કેવળ) જમીન ઉપર આમતેમ જવું-આવવું, અથવા દિવસભર પગેના ફૂલાં ઉપર જિભા રહેવું, અથવા પોતાના સ્થાન અને આસન ઉપરથી વિહાર કર્યા કરવો (એટલે કે થોડીવાર બેસી રહી વળી જિભા યવું અને આમતેમ ફર્યા કરવું) અને સવારે, ખપેરે તથા સાંજે સ્નાન કરવું. ૨૨

તપવિધાન

ગ્રીષ્મે પશ્ચતપાસ્તુ સ્યાદ્વર્ષાસ્વધ્રાવકાશિકઃ ।

આર્દ્રવાસાસ્તુ હેમન્તે ક્રમશ્ચો વર્ધયન્સ્તપઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉનાળામાં (ચાર ખાણુ અગ્નિ અને પાંચમે ભૂય, એમ) પાંચ અગ્નિ તાપવા, ચોમાસામાં વરસતા વરસાદ નીચે બેસવું અને શિયાળામાં ભીતે વચ્ચે રહેવું; એમ ક્રમપૂર્વક તપ વધારતા રહેવું. ૨૩

ત્રિકાળ સ્નાન, તર્પણ અને તપથી દેહશોષણ

ઉપસ્પૃશંસ્ત્રિપવણં પિતૃન્દેવાંથ તર્પયેત્ ।

તપથરંશ્ચોગ્રતરં શોષયેદ્દેહમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

ત્રણ કાળ સ્નાન કરવું, દેવો તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરવું અને અતિ ઉચ્ચ તપ તપી પોતાના દેહને શોષવો. ૨૪

આમુક સમય વાનપ્રસ્થ રહ્યા પછી

અગ્રીનાત્મનિ વૈતાનાન્તમારોપ્ય યદ્યાવિધિ ।

અનમિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

(એમ છ મહિનાથી વધારે વાનપ્રસ્થ રહ્યા પછી) તેણે
વૈતાના આત્મા વિશે વિધિ પ્રમાણે વિતાન અગ્નિઓ સ્થાપી
દેવા અને અગ્નિ તથા ધરથી રહિત થવું, મૌનવ્રત ધરવું અને
મૂલદ્વજનો આહાર રાખવો. ૨૫

અપ્રયત્નઃ મુખાર્યેષુ બ્રહ્મચારી ઘરાગ્રયઃ ।

શરણેષ્વમમર્થેષુ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

તેણે સુખ માટે પ્રયત્ન ન કરવો, બ્રહ્મચારી રહેવું, બૃમિ
પર ચડવું, ધર વગેરે રહેઠાણો પર મમતા છાડવી અને ઝાડના
મૂળ તળે વાસો રાખવો. ૨૬

ભિશા ઉપર અવયુ

તાપસ્યેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં મૈઘમાહરેત્ ।

ગૃહમેષિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥ ૨૭ ॥

(ક્ષત્રુમૂળ ન દોય તો) તાપસ (વાનપ્રસ્થ) બ્રાહ્મણો
અથવા બીજા વનવાસી શૂદ્રથી બ્રાહ્મણો પાસેથી તેણે પ્રાણ
ટકવા પૂરતી ભિશા લાવવી. ૨૭

આઠ મોજિયા ન બિશા ખાતો

ગ્રામાદાદૃત્ય વાશીપાદર્ષી ગ્રાસાન્વને ધમન્ ।

પતિગૃષ્ઠ પુટંનૈવ પાણિના ચક્રલેન વા ॥ ૨૮ ॥

અથવા (તેઓ પણ ન દોય તો, એ) વનવાસીએ ગામ-
માંથી ભિશા લાવીને દાઢ ક પાંદડાં અથવા ડાઢિયાંના ઠકડા

વડે તેમાંથી આઠ દાળિયા લઈ ખાવા. ૨૮

ઉપનિષદોનો અભ્યાસ રાખવો

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रोः वने वसन् ।

વિવિધાશ્ચૌપનિષદીરાત્મસંસિદ્ધયે શ્રુતીઃ ॥ ૨૯ ॥

વનમાં વસતા બ્રાહ્મણે આ અને બીજા નિયમો સેવવા અને આત્મસિદ્ધિ માટે જુદીજુદી ઉપનિષદોની શ્રુતિઓનો અભ્યાસ રાખવો. ૨૯

ઉપનિષદોના અભ્યાસનું ફળ

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

વિદ્યાતપોવિદ્વદ્યથ શરીરસ્ય ચ શુદ્ધયે ॥ ૩૦ ॥

વિદ્યા અને તપની વૃદ્ધિ માટે તેમ જ શરીરની શુદ્ધિ સારુ ઋષિઓએ અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોએ તે શ્રુતિઓ જ સેવી છે. ૩૦

ન મટે તેવો દાઈ રોગ થાય તો

अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

આનિપાતાન્નરીરસ્ય યુક્તો વાર્યનિલાશનઃ ॥ ૩૧ ॥

અથવા (અસાધ્ય રોગ વગેરે થાય તો) તેણે જળ અને વાયુનો આહાર રાખી, નિયમપરાયણ રહી, સીધા ને સીધા શરીર પડે ત્યાંસુધી ઈશાન ખૂણામાં ચાલ્યા જવું. ૩૧

એમ શરીર પાડનાર બ્રહ્મલોકમાં પૂજ્ય

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तवान्यतमया तनुम् ।

વીતશોકમયો વિપ્રો મલ્લલોકે મહીયતે ॥ ૩૨ ॥

મહર્ષિઓના આ આચારમાંથી ગમે તે એક વડે જ

(વાનપ્રસ્થ) ધ્રાંક્ષણ શરીર તજે છે, તે શોક અને ભયથી હેંદિત થઈ બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૩૨

આયુષના ચોથા ભાગે સંન્યાસ

વનેષુ ચ વિહૃત્યૈવ તૃતીયં ભાગમાયુષઃ ।

ચતુર્થમાયુષો ભાગં ત્યક્ત્વા સજ્જાન્પરિવ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

એમ આયુષનો ત્રીજો ભાગ વનમાં ગાળ્યા પછી આયુષનો

ચોથો ભાગ (સર્વનો) સંગ્રહી સંન્યાસ લેવો. ૩૩

- સંન્યાસ નું ૧૭

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા દુત્તહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ભિક્ષાવલિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્પ્રેત્ય ઘર્ષતે ॥ ૩૪ ॥

(અતુકમે એક) એકથી બીજા (બીજા) આશ્રમમાં ગયેલો,

હોમહવન કરી ચૂકેલો, જિતેન્દ્રિય રહેલો અને ભિક્ષા તથા

બલિના (લાંબા કાળના સેવન) થી થાકેલો તે વાનપ્રસ્થી સંન્યાસી

થાય તો મરણ પછી મોક્ષરૂપ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૪

સંન્યાસનો અધિકાર કયારે ?

ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥ ૩૫ ॥

(દેવ, ઋષિ અને પિતૃનાં) ત્રણ ઋણ (દેવાં) દૂર કર્યા

પછી મનને મોક્ષના અંગરૂપ સંન્યાસમાં લગાડવું; પણ એ

ઋણ દૂર કર્યા વિના જ મોક્ષ (સંન્યાસ) સેવે છે, તે નરકમાં

જાય છે. ૩૫

ત્રણ ઋણ

અધીત્ય વિધિવદ્દેદાન્પુત્રાંશ્ચોત્પાદ ધર્મતઃ ।

શ્વપ્તા ચ શક્તિતો યજ્ઞર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥ ૩૬ ॥

વિધિપૂર્વકં વેદાધ્યયન કરી, ધર્મપૂર્વક પુત્રો ઉત્પન્ન કરી અને શક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કરીને (એમ ઋષિ, પિતૃ તથા દેવોનું દેવું પતાવી) મનને મોક્ષ(અંગરૂપ સંન્યાસ)માં લગાડવું. ૩૬

ત્રણ ઋણ ન પતાવે તો નરકે જાય

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ તથા સુતાન્ ।

અનિષ્ઠા ચૈવ યજ્ઞેશ્વ મોક્ષમિચ્છન્નજત્યધઃ ॥ ૩૭ ॥

જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞો વડે દેવાને પૂજ્યા વિના મોક્ષ ઇચ્છે છે, તે નરકમાં જાય છે. ૩૭

સંન્યાસવિધિ

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેદિ સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગ્રીન્સંમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ ૩૮ ॥

(પણુવેદના ઉપાખ્યાન અંતમાં કહેલી) સર્વસ્વની દક્ષિણાવાળી પ્રાજાપત્ય ઇદિ કરી અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓને આત્મામાં* સ્થાપી દઈ બ્રાહ્મણે ઘરમાંથી નીકળી સંન્યાસ લેવો. ૩૮

∴ 'જાયમાનો વૈ બ્રાહ્મણઃપ્રિમિશ્ઠેઋક્ષણવાજ્ઞાયતે-યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ, પ્રજયા પિતૃભ્યઃ, સ્વાધ્યાયેન ઋષિભ્યઃ-(તૈત્તિ. સં. ૬, ૩, ૧૦) બ્રાહ્મણ જન્મે છે, ત્યારે ત્રણ ઋણ (કરજ) સાથે દેવાદાર તરીકે જન્મે છેઃ પત્નો કરવા એ દેવોનું ઋણ, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી તે પિતૃઓનું ઋણ અને વેદ-સ્વાધ્યાય કર્યા કરવો-એ દેવોનું ઋણ (દેવું) તેના પર હોય છે.' એમ શ્રુતિવાક્યને જ અહીં કહે છે. (કુલ્લુક)

* આ સંખ્યાની જગ્યાએ શ્રુતિ આમ કહે છેઃ 'બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ય પુત્રો ભવેદ્ પુત્રી ભૂત્વા ધની ભવેત્, ધની મૃત્વા પ્રવ્રજેત્ ।' હવે ત્યાં બ્રહ્મચર્ય-

સંન્યાસી તેજોમય લોકમાં જાય

યો દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ શ્રવજત્યભયં ગૃહાત્ ।

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ મહાવાદિનઃ ॥ ૩૯ ॥

જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપી ધેરથી નીકળી સંન્યાસદીક્ષા લે છે, તે બ્રહ્મવાદીને તેજોમય (હિરણ્યગર્ભ વગેરેના) લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯

સંન્યાસી નિર્ભય થાય

યસ્માદણ્વર્ષિં ભૂતાનાં દ્વિજાદ્વોત્પદ્યતે ભયમ્ ।

તસ્ય દેહાદ્વિમુક્તસ્ય ભયં નાસ્તિ કુતશ્ચન ॥ ૪૦ ॥

જે (સંન્યાસી થયેલા) બ્રાહ્મણથી પ્રાણીઓને લગાર પણ ભય થતો નથી, તે દેહથી મુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણને પરલોકમાં ઢાઈનાથી ભય થતો નથી. ૪૦

નિઃસ્પૃહ થઈ સંન્યાસ લેવો

આગારાદભિનિષ્ક્રાન્તઃ પવિત્રોપચિતો મુનિઃ ।

સમુપોઢેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥ ૪૧ ॥

ધરમાંથી નીકળેલા, (હંડ આદિ) પવિત્ર વસ્તુઓથી યુક્ત અને મૌનવ્રતવાળા બ્રાહ્મણે સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ ભોગો પર નિઃસ્પૃહ થઈ સંન્યાસ લેવો. ૪૧

દેવ પ્રવ્રજેત્, ગૃહદ્વા વનાદ્વા '—અહ્યર્ચ્યાશ્રમ પૂરેા પાળી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવું, અને વાનપ્રસ્થાશ્રમી થયા પછી સંન્યાસ લેવો; અથવા ખીજી રીતે—અહ્યર્ચ્યાશ્રમમાંથી, ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી રીધા સંન્યાસી થવું.' (કુલ્લુક)

તેણે એકલા જ રહ્યું

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।

સિદ્ધિમેકસ્ય સંપશ્યન્ન જહાતિ ન હીયતે ॥ ૪૨ ॥

એકલાને જ મોક્ષસિદ્ધિ મળે છે, એમ વિચારી તેણે સિદ્ધિ માટે એકલા જ અને સહાયરહિત વિચર્યું; કેમકે તેથી કંઈ છોડતો નથી અને કાંઈથી છોડાતો યે નથી. ૪૨

સંન્યાસીના ધર્મો

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

ઉપેક્ષકોઽસદ્કુસુકો મુનિર્ભાવસમાહિતઃ ॥ ૪૩ ॥

તે અગ્નિરહિત રહે, ધરવિનાનો રહે અને (રાતદહાડે વનમાં રહી) કેવળ (ભિક્ષાના) અન્ન માટે જ ગામમાં જાય; (શરીરમાં રોગ વગેરે થાય તો યે તેની) ઉપેક્ષા કરે, સ્થિરબુદ્ધિ રહે, મૌનવ્રત ધરે અને ભાવપૂર્વક બ્રહ્મધ્યાનમાં એકતાન રહે. ૪૩

મુક્તાનું લક્ષણ

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

સમતા ચૈવ સર્વસ્મિન્નેતન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥

ભિક્ષાપાત્રો, ઝાડનાં મૂળો, કુચળી, જાડાં જીર્ણ (લંગોટ ને કંફનીરૂપ) વસ્ત્રો, સહાયરહિતપણું, તેમ જ સર્વ ઉપર સમ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિ, એ મુક્તનાં લક્ષણ છે. ૪૪

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥ ૪૫ ॥

તે મરણને પસંદ ન કરે અને જીવતર પણ ન ઝાંખે; પરંતુ સેવક જેમ આજ્ઞાની રાહ જુએ, તેમ કાલની જ વાટ જુએ. ૪૫

[ગ્રેષ્માન્દૈમન્તિકાન્માસાનઘૌ મિશ્રુર્વિચક્રમેત્ ।

દયાર્થં સર્વભૂતાનાં વર્ષાસ્વેકત્ર સંવસેત્ ॥

સંન્યાસીએ ગ્રીષ્મ અને હેમંતઋતુઓના આઠ મહિના બહાર ફરવું અને સર્વ પ્રાણી પરની દયા ખાતર ચોમાસામાં એક સ્થાને રહેવું.]

[નામ્નર્યં હિ વ્રજેન્માર્ગં નાદૃષ્ટાં ભૂમિમાક્રમેત્ ।

પરિપૂતામિરદ્ધિસ્તુ કાર્યં કુર્વીત નિત્યશઃ ॥

સૂર્યવિનાના (અંધારિયા) રસ્તા પર ન ચાલવું, ન જોયેલી જમીન ઉપર પગલાં ન મૂકવાં અને નિત્ય પવિત્ર જળથી (સ્નાનાદિ) કાર્ય કરવાં.]

સંન્યાસી કેવી વાણી બોલે ?

[સત્યાં વાચમર્હિસ્રાં ચ વદેદનપકારિણીમ્ ।

કલ્કાપેતામપરુષામનૃશંસામપૈશુનામ્ ॥

વળી તેણે સત્ય અને અહિંસાથી યુક્ત તેમ જ અપકાર, કપટ, ઠહોરતા, કૂરતા અને નિંદાથી રહિત વાણી બોલવી.]

સંન્યાસીના સદાચાર

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥

(સંન્યાસી) દૃષ્ટિથી પવિત્ર (જોયેલું) ડગલું મૂકે, વસ્ત્રથી

ગાળેલું વાણી પીએ, સત્યથી પવિત્ર થયેલી વાણી બોલે અને

મનથી શુદ્ધ આચરણ કરે. ૪૬

અતિવાદાંસ્તિતિથેત નાવમન્યેત કશ્ચન ।

ન ચૈમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વોત કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

(બીજાઓના) બહુવાદ સાંખી લે, ઢાઈનું અપમાન ન કરે અને આ દેહને (મમતાથી) વળગી રહી ઢાઈની સાથે વેર ન કરે. ૪૭

ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ।

સસદ્ધારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥ ૪૮ ॥

ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ ન કરે, ઢાઈ નિંદા કરે કે ગાળો દે તો થે તેની સામે સારું બોલે અને પાંચ ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ, એ સાત વિષયોમાં દ્રેલાયેલી⁺ અસત્ય વાણી ન બોલે. (પણ કેવળ બ્રહ્મના વિષયવાળી વાણી જ બોલે.) ૪૮

અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિરપેક્ષો નિરામિયઃ ।

આત્મનૈવ સહાયેન સુસ્વાર્થી વિચરેદિહ ॥ ૪૯ ॥

(સંન્યાસીએ) બ્રહ્મધ્યાનમાં પરાયણ રહેવું, યોગાસનમાં સ્થિર રહેવું, અપેક્ષારહિત (નિઃસ્પૃહ) રહેવું, વિષયોની અભિલાષાથી રહિત થવું અને કેવળ પોતાના શરીરની સહાયથી જ મોક્ષસુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખી આ સંસારમાં વિચરવું. ૪૯

દેવી ભિક્ષા સંન્યાસી ન લે !

ન ચોત્પાતનિમિત્તામ્યાં ન નક્ષત્રાઙ્ગવિધયા ।

નાનુશાસનવાદામ્યાં મિક્ષાં લિપ્સેત કર્હિંચિત્ ॥ ૫૦ ॥

(ભૂકંપ વગેરે) ઉત્પાતો અને (આંખ ફરકવી વગેરે) નિમિત્તોનાં કૃણ કહીને; નક્ષત્રવિદ્યા તથા (હસ્તરેખા વગેરે)

+ ઇંદ્રિયો આદિ સાતેના વિષયો તત્ત્વદષ્ટિએ ખોટા છે, તેથી તે વિષયોના સંબંધવાળી વાણી પણ અસત્ય-ખોટી જ ગણાય, એ અભિપ્રાય અહીં સૂચ્યો છે. (કુલ્લક)

અંગવિધાનો આશ્રય કરીને અથવા શાસ્ત્રના વિવાદ કરીને
શિક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા તેણે કરી ન રાખવી. ૫૦

કેવા ઘેર ભિક્ષા માટે ન જવું ?

ન તાપસૈર્વાહિણૈર્વા વયોમિરપિ વા શ્વભિઃ ।

આકીર્ણ મિશુર્કૈર્વાનૈરાગારમુપસંવ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

વાનપ્રસ્થો કે બ્રાહ્મણો; અથવા પંખીઓ, કૂતરાં કે ખીજ
ભિક્ષુઠાથી ઘેરાયેલા ઘેર ભિક્ષા માટે તેણે જવું નહિ. ૫૧

કેવી સ્થિતિમાં વિચરવું ?

ઘૃત્તકેશનલશ્મશ્રુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ ।

વિચરેન્નિયતો નિત્યં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૫૨ ॥

માયાના, દાદીના અને મૂંઝના વાળ મૂંડાવી નાખી;
હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર, દંડ તથા કમંડલુ રાખી, નિયમયુક્ત રહી,
સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કર્યા વિના તેણે નિત્ય વિચરવું. ૫૨

સંન્યાસીનાં પાત્રો

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

તેપામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિવાધ્વરે ॥ ૫૩ ॥

અલાલું દારૂપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા ।

एतानि यत्तिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ૫૪ ॥

સંન્યાસીનાં વાસણો સુવર્ણ આદિ ચક્રચકિત ધાતુઓનાં*
ન હોય; તેમ જ તે ઠાણાં કે ભાંગેલાં-કૂટેલાં ચે ન હોય. ચક્ષુનાં

* આ સંબંધી યમ ઠહે છે : ' સુવર્ણરુપપાત્રેષુ તામ્રકાંસ્વાયસેષુ
ચ । ગૃહ્ણન્ મિશાં ન ધર્મેડસ્તિ ગૃહીત્વા નરકં પ્રવેત્ - સોનાનાં, રૂપાનાં,
તાંબાનાં, કાંસાનાં કે લોહું, પિત્તળ વગેરેનાં વાસણોમાં જે સંન્યાસી
ભિક્ષા લે-તો તે એના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોઈ નરકમાં જાય છે.' (કુલ્લક)

અમસ આદિ પાત્રોની જમ તેનાં પાત્રોની શુદ્ધિ પણ પાણીથી જ કહી છે; એ યતિનાં પાત્રો તૂમડાનાં, લાકડાનાં, માટીનાં તેમ જ વાંસના દુકડાનાં હોય, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે. ૫૩, ૫૪

એક જ વાર તે થોડી ભિક્ષા ખાય

एककालं चरेद्भिक्षं न ग्रसज्जेत विस्तरे ।

મૈક્ષે ગ્રસક્તો હિ યતિર્વિષયેષ્વપિ સજ્જતિ ॥ ૫૫ ॥

સંન્યાસીએ એક જ વાર ભિક્ષા ખાવી; અને તેમાં પણ ખૂબ વિસ્તાર કરવા આસક્ત થવું નહિ; કેમકે ખૂબ ભિક્ષા- (ખાવા)માં આસક્ત થનારો સંન્યાસી (શ્રી આદિ) વિષયો-માં પણ આસક્ત થાય છે. ૫૫

ભિક્ષા લેવા ક્યારે જવું ?

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ૫૬ ॥

(રસોઈનો) ધુમાડો બંધ થયો હોય, સાંબેલાનું ખાંડવું બંધ થયું હોય, (ચૂલાના) અંગારા ઠરી ગયા હોય, સૌ માણસો જમી રહ્યાં હોય અને લોજનનાં વ્રાસણો મંજઈને ઠેકાણે મુકાઈ ગયાં હોય, ત્યારે સંન્યાસીએ નિત્ય ભિક્ષા માટે વિચરવું.* ૫૬

* અર્થાત્ દિવસનાં ત્રણ મુહૂર્ત બાકી રહ્યાં હોય, લગભગ સાંજ થવા આવી હોય, ત્યારે સંન્યાસીએ ભિક્ષા લેવા નીકળવું. યાગ્યવલ્ક્ય પણ આમ જ કહે છે : ' અપ્રમત્તધરેદ્ મૈક્ષં સાયાહનેનામિસંધિતઃ-લગભગ, સાંજે, અમુક રથએ ભિક્ષા લેવા જવું છે, એવો સંકલ્પ કયો વિના પ્રમાદ છોડી-સંભાળ રાખી, સંન્યાસીએ ભિક્ષા માટે ફરવું. (કુલ્લક)

ભિક્ષા મળે, ન મળે, તો હર્ષ-ખેદ ન કરે

અલાભે ન વિપાદો સ્વાછાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

ગ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્વાન્માત્રાસક્તાદિનિર્ગતઃ ॥ ૫૭ ॥

ભિક્ષા ન મળે તો તેણે ખેદ ન કરવો; ભિક્ષા મળે તો હર્ષ ન કરવો; માત્ર ગ્રાણુ ટકે તે પૂરતી જ ભિક્ષા લેવી અને કંડ, કમંડળ આદિ પોતાનાં ખાસ સાધનો ઉપર પણ આસક્તિ ન રાખવી. ૫૭

પૂજાપૂર્વકની ભિક્ષા ન લેવી

અભિપૂજિતલાભાંસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વદાઃ ।

અભિપૂજિતલાભૈશ્ચ યતિર્મુક્તોઽપિ વચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

પૂજાસત્કારથી મળેલી ભિક્ષા સર્વ કાળે નિંદાયાત્ર ગણવી; (અને તે ન લેવી;) કેમકે પૂજા-સત્કારપૂર્વક મળેલા લાભોના કારણે સંન્યાસી મુક્ત થયા જવો હોય, તોપણ સંસારમાં બંધાય છે. ૫૮

ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી

અલ્પાન્નામ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

હિયમાણાનિ વિષયૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥ ૫૯ ॥

અદૃષ્ટ અન્નનો આહાર કરીને, તેમ જ એકાંતસ્થાનમાં રહીને, તેણે વિષયોથી તણાતી ઇન્દ્રિયોને (વશ રાખી) રાકવી. ૫૯

મોક્ષ માટેની યોગ્યતા શાથી ?

ઇન્દ્રિયાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અહિંસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૬૦ ॥

ઇન્દ્રિયોના સંયમથી, રાગદ્વેષના નાશથી અને પ્રાણીમાત્રની અહિંસા પાળવાથી સંન્યાસી મોક્ષ માટે યોગ્ય થાય છે. ૬૦

સંસારના સ્વરૂપનો તેણે વિચાર કરવો

અવેક્ષેત ગતીર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્ભવાઃ ।

નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાથ ચમક્ષયે ॥ ૬૧ ॥

વિપ્રયોગં પ્રિયૈશ્ચૈવ સંયોગં ચ તથાઽપ્રિયૈઃ ।

જરયા ચાભિમવનં વ્યાધિભિશ્ચૌપપીડનમ્ ॥ ૬૨ ॥

કર્મના દોષોથી થતી માણસોની ગતિઓનો, નરકમાં તેમના પડવાનો, ચમલોકમાં મળતાં દુઃખોનો, પ્રિયજનોનાં વિયોગનો, અપ્રિય પ્રાણી-પદાર્થના સમાગમનો, ઘડપણના આક્રમણનો અને વ્યાધિઓથી થતી પીડાનો તેણે વિચાર કરવો.

દેહાદુત્ક્રમણં ચાસ્માત્પુનર્ગર્ભે ચ સંભવમ્ ।

યોનિકોટિસહસ્રેષુ સૃતીશ્ચાસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૬૩ ॥

વળી અંતરાત્મા આ દેહમાંથી નીકળે છે, ફરી ગર્ભમાં આવે છે અને હજારો તથા કરોડો યોનિઓમાં આવ-જા કરે છે, તેનો પણ વિચાર કરવો. ૬૩

અધર્મપ્રમથં ચૈવ દુઃસ્વયોગં શરીરિણામ્ ।

ધર્માર્થપ્રમથં ચૈવ સુસ્વયોગમક્ષયમ્ ॥ ૬૪ ॥

વળી પ્રાણીઓને દુઃખનો જ સંબંધ થાય છે, તે અધર્મના કારણે થાય છે; અને તેમને સુખનો જ અક્ષય સંબંધ થાય છે, તે ધર્મના કારણે થતા (બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ) અર્થને લીધે થાય છે, તે પણ વિચારવું. ૬૪

સૂક્ષ્મતાં ચાન્વેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ।

દેહેષુ ચ સમુત્પત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥ ૬૫ ॥

તેમ જ યોગ વડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતા જોયા કરવી અને

ઉત્તમ તથા અધમ દેહોમાં થતા (જીવોના) જન્મનો પણ વિચાર કરવો. ૬૫

સમદષ્ટિ એ જ ધર્મ

દૂષિતોઽપિ ચરેદ્ધર્મં યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્ ॥ ૬૬ ॥

હરકોઈ આશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય તે તે આશ્રમના આચારથી દૂષિત થયો હોય, તોપણ સર્વ પ્રાણી ઉપર સમદષ્ટિ રાખી તેણે ધર્મનું આચરણ કરવું; કેમકે બહારનું ચિહ્ન ધર્મનું કારણ નથી. ૬૬

સાચા ધર્મ વિના ઉપદ્રવ નહાતું

ફલં કતકવૃક્ષસ્ય યદ્યપ્યમ્બુપ્રસાદકમ્ ।

ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય વારિ પ્રસીદતિ ॥ ૬૭ ॥

નિર્મળીના વૃક્ષનું ફળ જો કે પાણીને નિર્મળ કરનાર છે, તોપણ તેનું માત્ર નામ લીધાથી પાણી નિર્મળ થઈ જતું નથી. (એ રીતે ઉપલક્ષ ચિહ્નના ધર્મનાં કારણ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ આચરવો જોઈએ.) ૬૭

જીવોની રક્ષાની કાળજી

સંરક્ષણાર્થં જન્તુનાં સત્રાવહનિ વા સદા ।

શરીરસ્પાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥ ૬૮ ॥

શરીરને પીડા થતી હોય, તોપણ તેણે જીવોની રક્ષા સાર રાત્રે અને દિવસે હમેશાં બેઈબેઈને પૃથ્વી ઉપર ચાલવું. ૬૮

અમણતાં થતી ૧૬ સારી શુદ્ધિ માટે શું ?

અદ્વા રાત્ર્યા ચ યાઞ્જન્તૂન્દિનસ્યજ્ઞાનતો યતિઃ ।

તેષાં સ્નાત્વા વિશુદ્ધયર્થં પ્રાણાયમાનપઢાચરેત્ ॥ ૬૯ ॥

સંન્યાસી રાત્રે અને દિવસે અબાણતાં જીવેાની જે હિંસા કરે છે, તેની શુદ્ધિ માટે તેણે સ્નાન કરી (રોજ) છ પ્રાણાયામ કરવા. ૬૯

પ્રાણાયામ શ્રેષ્ઠ તપ છે

પ્રાણાયામા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્કૃતાઃ ।

વ્યાહૃતિપ્રણવૈર્ધૃક્તા વિજ્ઞેયં પરમં તપઃ ॥ ૭૦ ॥

(સાત) વ્યાહૃતિઓ અને (દશ) પ્રણવો સાથે (ગાયત્રીથી) વિધિપૂર્વક (પૂરક, કુંભક અને રેચક વડે)* કરેલા ત્રણ પ્રાણાયામોને બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ઠ તપ બાણું. ૭૦

પ્રાણાયામથી દોષોનો નાશ

દહન્તે ધ્માયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દહન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ ૭૧ ॥

(સોનું વગેરે) ધાતુઓના મળ, જેમ (કુણ્ડીમાં) અગ્નિ વડે તે ધાતુઓને તપાવતાં બળી જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના દોષો પ્રાણના નિગ્રહથી બળી જાય છે.* ૭૧

* યોગી યાતુવલ્લભ કહે છે : ‘નાસિકોત્કૃટ ઉચ્છ્વાસો ધ્માતઃ પાક ઉચ્યતે । કુન્મ્ભકો નિશ્ચલશ્વાસો મુચ્યમાનસ્તુ રેચકઃ—નાસિકા દ્વારા બીચે બેચેલો ધમેલો શ્વાસ તે ‘પૂરક’; એ શ્વાસને અંદર સ્થિર કરી રાખી રાખવો તે કુંભક; અને તે (રાખી રાખેલા) શ્વાસને (ધીમેધીમે) મૂકવો—બહાર કાઢવો, તે રેચક કહેવાય છે.’ (આમ અનુક્રમે પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરવો; તે એક પ્રાણાયામ થાય છે; એવા ત્રણ પ્રાણાયામો અવશ્ય કરવા જ જોઈએ. (કુલ્લક)

* અર્થાત્ રાગદ્વેષ વગેરે મનના દોષો અને વિષયોમાં તત્પર થવું—એ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના દોષો પ્રાણાયામથી બળી જાય છે.

પ્રાણાયામૈર્દહેદોપાન્ધારણામિશ્વ કિલ્બિપમ્ ।

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ધ્યાનેનાનીશ્વરાન્ગુણાન્ ॥ ૭૨ ॥

પ્રાણાયામથી દોષોને, ધારણાથી પાપને, પ્રત્યાહારથી (વિષયો સાથેના) સંબંધોને અને ધ્યાનથી ક્રોધાદિ અનીશ્વર ગુણોને બાળવા. ૭૨

અંતરાત્માની ગતિ જાણવી

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ દુર્જેયામકૃતાત્મભિઃ ।

ધ્યાનયોગેન સંપશ્યેદ્ભૂતિમસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

આ જીવાત્મા ઉચ્ચનીચ પ્રાણીઓની યોનિમાં જન્મ પામી રહ્યો છે; એ તેની ગતિ (શાસ્ત્રોથી) અસંસ્કારી અંતઃકરણવાળા જીવો જાણતા નથી; તેથી (પૂર્વોક્ત) ધ્યાનયોગ વડે તે ગતિને સારી રીતે જાણવી. (તાત્પર્ય આ છે, કે અવિદ્યાથી કરાતાં કામ્યકર્મો તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોને લીધે જીવની તે ગતિ થાય છે, એમ જાણી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરવી.) ૭૩

જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું ફળ

સમ્યગ્દર્શનસંપન્નઃ કર્મભિર્ન નિવદ્ધયતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥

સત્યનો સાક્ષાત્કાર થવારૂપ બ્રહ્મદર્શન પામેલો માણસ

પ્રાણાયામ કરવાથી વિષયોનું ચિંતન દૂર થતાં તે દોષો પણ નાશ પામે છે. (કુલ્લક)

÷ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ - હું પરમાત્મા છું’ - એવો સમ્પત્તીય અનુભવનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવો, તે બ્રહ્મધ્યાન છે; એ ધ્યાન દ્વારા ક્રોધ, લોભ, અદેખાદિ-વગેરે ગુણો, કે જે પરમાત્માના નથી, તેઓને દૂર કરવા. (કુલ્લક)

નિઃસ્પૃહ થાય છે, ત્યારે આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં તે સનાતન-અવિનાશી સુખ પામે છે. ૮૦

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

આ વિધિએ ધીમેધીમે સર્વ સંગોને છોડી, (રાગદ્વેષાદિ) સમગ્ર જોડકાંથી મુક્ત થયેલો તે (સંન્યાસી) બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ કરે છે. ૮૧

આત્મા નહિ જાણનારની ધ્યાનક્રિયા વ્યર્થ .

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिશब्दितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

આ જે કશું તે બધું ધ્યાનથી જ સાધ્ય છે; કેમકે આત્માને નહિ જાણનારો કોઈ (પણ) એ (ધ્યાનરૂપ) ક્રિયાનું[†] ફળ (મોક્ષ) પામતો નથી. ૮૨

વેદના જપનો ઉપદેશ

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

યજ્ઞવિષયક વેદનો, દેવતાવિષયક વેદનો તથા વેદાંતરૂપે કહેલા આધ્યાત્મિક વેદભાગનો નિરંતર જપ કરવો.[†] ૮૩

+ શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ—(વૃહદા० ૪-૪-૨૨)—વેદના અધ્યયનથી અને નિત્યના તેના સ્વાધ્યાયથી બ્રાહ્મણો એ પરમાત્માને જાણવા ઇચ્છે છે.’ તેમ જ ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ—(તૈત્તિરીય० ૨-૧-૧) બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાન-સ્વરૂપ તથા અનંત છે’—ઇત્યાદિ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતા વેદભાગનો પણ સર્વકાળે જપ કર્યો કરવો. (કુલ્લક)

વેદ જ સાચું શરણ

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ૮૪ ॥

અજ્ઞાનીઓનું, વિજ્ઞાનીઓનું, સ્વર્ગ ઇચ્છનારાઓનું અને
મોક્ષાભિલાષીઓનું શરણ આ વેદ જ છે. (ક્રમદે વેદનો માત્ર
પાઠ કરાય, તોપણ તે પાપોનો નાશ કરે છે.) ૮૪

વિધિસરના સંન્યાસનું ફળ

अनेन क्रमयोगेन परिग्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेद् पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ૮૫ ॥

જો દ્વિજ આ (પૂર્વોક્ત) ક્રમયોગવડે સંન્યાસ સ્વીકારે છે,
આ લોકમાં પાપનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૫

કુટીયર સંન્યાસીઓનો ક્રમયોગ

एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ૮૬ ॥

નિયમપરાયણ મનવાળા (ચારે) સંન્યાસીઓનો આ
(સાધારણ) ધર્મ તમને ઠણો; હવે વેદસંન્યાસીઓનો
(કુટીયર* સંન્યાસીઓનો) ક્રમયોગ તમે સાંભળો. ૮૬

કર્મોથી બંધાતો નથી; પણ એ સાક્ષાત્કારથી જ રહિત છે, તે સંસાર પામે છે. ૭૪

પરમપદ પામવાના સાધન

અહિંસાચેન્દ્રિયાસંજ્ઞૈર્વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ।

તપસશ્ચરણૈશ્ચોગ્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥ ૭૫ ॥

અહિંસા, ઇન્દ્રિયોમાં અનાસક્તિ, (કામ્યકર્મ સિવાયનાં) વૈદિક (નિત્યનાં) કર્મો અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વડે મનુષ્યે આ લોકમાં તે પ્રથમ પદ પામી શકે છે. ૭૫

શરીર પરનું અગિમાન છે: ૭૬

અસ્થિસ્પૂર્ણં સ્વાયુયુતં માંસશોણિતલેપનમ્ ।

ચર્માવનદ્વં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણં મૂત્રપૂરીપયોઃ ॥ ૭૬ ॥

જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ।

રજસ્વલમનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥ ૭૭ ॥

હાડકાંડપી થાંભલાવાળું, નસોડપી દોરડીઓવાળું, માંસ ને લોહીના લીં પણવાળું, આમકાથી મટેલું, મળમૂત્રની ગંદકીથી ભરેલું, ઘડપણ ને શોકથી ઘેરાયેલું, રોગોનું ધર, ભૂખ વગેરેની વેદનાવાળું, રજોગુણી, નાશવંત અને પાંચ મહાભૂતોના રહેઠાણરૂપ આ શરીરનો (મોહ) ત્યાગ કરવો. ૭૬, ૭૭

÷ અહિંસા સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય, તે કર્મોથી બંધાતો નથી; એટલે કે તેનાં હરકોઈ કર્મ તેને ફરી જન્મ આપવા સમર્થ થતાં નથી; કેમકે પૂર્વજન્મમાં મેળવી રાખેલા તેના પુણ્યપાપરૂપી કર્મો તેના અહિંસાનથી નાશ પામે છે; પણ જેને અહિંસા સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તેને તો જન્મરણ ચાલુ જ રહે છે. (કુલ્લક)

દેહાભિમાન છૂટે તો સંસાર છૂટે

† નદીકૂલં યથા વૃક્ષો વૃક્ષં ધા શંકુનિર્યથા ।

તથા ત્યજન્નિમં દેહં કૃચ્છ્રાદ્ ગ્રાહાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

વૃક્ષ જેમ નદીનો કિનારો છોડે છે અને પાંખી જેમ વૃક્ષ છોડે છે, તેમ આ દેહનો (મોહ) જે ત્યાગ કરે છે, તે દુઃખમય સંસારરૂપી કથી છૂટે છે. ૭૮

ધ્યાનયોગ વડે અંતઃપ્રાપ્તિ

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્મામ્યેતિ સનાતનમ્ ॥ ૭૯ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાનાં પ્રિય-હિતકારીઓમાં પુણ્યને અને અપ્રિય-અહિતકારીઓમાં પાપને છોડી દઈ (પૂર્વોક્ત) ધ્યાનયોગ વડે સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. † ૭૯

નિઃસ્પૃહને જ સનાતન સુખ મળે

યદા માયેન ભવતિ સર્વમાયેષુ નિઃસ્પૃહઃ ।

તદા સુખમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચેહંચ શાશ્વતમ્ ॥ ૮૦ ॥

(સંન્યાસી) જ્યારે સર્વ વિષયો વિષે અંતઃકરણપૂર્વક

† આમ જ શ્રુતિ પણ કહે છે : 'તસ્ય પુના વાયુમુપયન્તિ સુહૃદઃ

સાપુહૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપહૃત્યામ્—ને જ્ઞાનીના પુત્રો તેના (જ્ઞાનનો) ભાગ મેળવે છે, તેના મિત્રો તેનાં પુણ્ય મેળવે છે અને તેના શત્રુઓ તેનાં પાપ મેળવે છે.' વળી બીજી શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : 'તત્ સુહૃતદુષ્ટતે વિધુન્નુતે, તસ્ય પ્રિયાઘાતયઃ સુકૃતમુપયન્ત્યપ્રિયા દુષ્ટતમ્—(જ્ઞાનીનું)

તે જ્ઞાન (તેના) પુણ્યપાપને દૂર કરે છે; (તે આ રીતે—) તેના પ્રિય-સંબંધીઓ તેનું પુણ્ય મેળવી લે છે અને તેના અપ્રિય-શત્રુઓ તેનું પાપ મેળવી લે છે.' (કુલ્લક)

ચારે આશ્રમોનું મૂળ ગૃહસ્થ

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થથ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

एते गृहस्थप्रमवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, એ ચારે જુદાજુદા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. ૮૭

સર્વ આશ્રમના સેવનથી પરમ ગતિ

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निपेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

આ સર્વ આશ્રમો શાસ્ત્ર અનુસાર અનુક્રમે જો સેવ્યા હોય (અથવા તેઓમાંના ત્રણ, બે કે એક નહીં સેવ્યા હોય), તો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સેવનારા બ્રાહ્મણને તેઓ પરમગતિએ પહોંચાડે છે. ૮૮

બધા કરતા ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

વેદ અને સ્મૃતિના વિધાનથી ગૃહસ્થાશ્રમ આ બધાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે; કેમકે તે ત્રણેનું પોષણ કરે છે. ૮૯

બધા આશ્રમો ગૃહસ્થના આધારે

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सव गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

જમ સર્વ નદો અને નદીઓ સાગરમાં બરાબર સ્થિતિ પામે છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થમાં સારી રીતે સ્થિતિ પામે છે. ૯૦

ચારે આશ્રમીએનો સામાન્ય ધર્મ

ચતુર્ભિરપિ ચૈવૈતૈર્નિત્યમાથમિભિર્દિજૈઃ ।

દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૧ ॥

આ ચારે આશ્રમના દ્વિગવર્ણોએ નિત્ય દશ લક્ષણવાળો ધર્મ પ્રયત્નથી સેવવો જોઈએ. ૯૧

ધર્મનાં દશ લક્ષણો

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તૈયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણનૃ ॥ ૧૨ ॥

ધૃતિ,^૧ ક્ષમા^૨, દમ^૩, અસ્તૈય^૪, શૌચ^૫, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ^૬, બુદ્ધિ^૭, વિદ્યા^૮, સત્ય^૯ અને અક્રોધ^{૧૦}, એ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૯૨

એ ધર્મના પાલનનું ફળ

દશ લક્ષણાનિ ધર્મસ્ય યે વિપ્રાઃ સમધીયતે ।

અધીત્ય ચાનુવર્તન્તે તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

જે વ્રાહ્મણો ધર્મનાં એ દશ લક્ષણોને સારી રીતે ભણે

૧ ધૃતિ એટલે સંતોષ; ૨ ક્ષમા એટલે ખીજાએ અપકાર કયો હોય છતાં તેનો અપકાર ન કરવો, ૩ દમ એટલે મન ઉપરનો કાબૂ 'મનસો દમન દમ' 'શીતાતપાદિદ્વન્દ્વસહિષ્ણતા દમ' - ૮૧૬-૮૩૬ વગેરે જોડકા સહન કરવા, તે દમ કહેવાય છે; ૪ અસ્તૈય એટલે અન્યાયથી પારકું ધન લેવું નહિ તે, ૫ શૌચ એટલે માટી તથા પાણીથી શરીરની સફાઈ રાખવી તે, ૬ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એટલે આપ્ત વગેરે ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી તે, ૭ બુદ્ધિ એટલે શાસ્ત્ર વગેરેના તત્ત્વનું જ્ઞાન; ૮ વિદ્યા એટલે આત્માનું જ્ઞાન, ૯ સત્ય એટલે સાચું સંપૂર્ણ જ્ઞાન; ૧૦ અક્રોધ એટલે ક્રોધનું કારણ હોય છતાં ક્રોધને ન યજા દેવો તે; આમ દશ પ્રકારનું ધર્મનું સ્વરૂપ છે (કુલ્લક)

(અથવા જાણે) છે અને તેને જાણી (જાણી) બરાબર તેનું પાલન કરે છે, તેઓ પરમ ગતિ મોક્ષ પામે છે. ૯૩

વેદાન્તશ્રવણ પછી સંન્યાસ

દશલક્ષણકં ધર્મમનુતિષ્ઠન્સમાહિતઃ ।

વેદાન્તં વિધિવચ્છ્રુત્વા સંન્યસેદનૃણો દ્વિજઃ ॥ ૯૪ ॥

દ્વિજવર્ણે દશ લક્ષણવાળા ધર્મનું સાવધાન ચિત્તે પાલન કરતા રહી વેદાન્તનું વિધિપૂર્વક શ્રવણ કરી, (તેણે) ઋણથી રહિત થયા પછી સંન્યાસ લેવો. ૯૪

કુટુંબીયર સંન્યાસીનો ત્યાગ ધર્મ

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ કર્મદોષાનપાનુદન્ ।

નિયતો વેદમભ્યસ્ય પુત્રૈશ્ચર્યે સુખં વસેત્ ॥ ૯૫ ॥

(અગ્નિહોત્રાદિ) સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી, કર્મના દોષોનો નાશ કરી, નિયમપરાયણ રહી અને વેદાભ્યાસ કરીને તેણે પુત્રના ઐશ્વર્યમાં (પુત્રને ઘેર જ તેણે આપેલાં અન્નવસ્ત્રાની નિશ્ચિંત બની) સુખપૂર્વક રહેવું. ૯૫

સંન્યાસી પણ વેદનો ત્યાગ ન કરે

[સંન્યસેત્સર્વકર્માણિ વેદમેકં ન સંન્યસેત્ ।

વેદસંન્યાસતઃ શુદ્ધસ્તસ્માદ્વેદં ન સંન્યસેત્ ॥

સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો, પણ એક વેદનો ત્યાગ ન કરવો; વેદનો ત્યાગ કરવાથી શુદ્ધ થઈ જવાય છે, તેથી વેદનો ત્યાગ કરવો નહિ.]

સંન્યાસથી પાપનો નાશ અને પરમગતિ

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

સંન્યાસેનાપહત્યૈનઃ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૬ ॥

એમ કર્મોનો ત્યાગ કરી (આત્મસાક્ષાત્કાર કરવારૂપ) પોતાના કાર્યમાં પરાયણ રહેનારો અને સ્પૃહાવગરનો થયેલો પુરુષ સંન્યાસથી પાપોનો નાશ કરી પરમ ગતિ-મોક્ષ પામે છે. ૮૬

રાજધર્મ કહેવાની પ્રતિષ્ઠા

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

પરલોકમાં અક્ષય ફળ આપવાવાળો બ્રાહ્મણનો આ પવિત્ર (બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી થવા રૂપ) ચાર પ્રકારનો ધર્મ તમને કહ્યો; હવે રાજાનો આ ધર્મ તમે સાંભળો. ૯૭

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

षष्ठोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તામાં સંહિતામાં અધ્યાય ૬ઠ્ઠો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

રાજાના ધર્મો

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

હવે હું રાજાના ધર્મો કહું છું; તેમ જ રાજાજેવા આચરણુ-વાળો હોવો જોઈએ, જે પ્રકારે તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જે પ્રકારે તેને પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ હું કહું છું. ૧

લોકરક્ષણ-એ રાજાનું કર્તવ્ય

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

વિધિં પ્રભાણે જનોઈનો સંસ્કાર પામેલાં ક્ષત્રિયે ન્યાય-
પૂર્વક આ સર્વ લોકતું બરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સર્વની રક્ષા માટે પ્રભુએ રાજાને સન્ન્યો છે

અરાજકે દિ લોકેઽસ્મિન્સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૩ ॥

કેમકે રાજાવિનાનો આ લોક આપાસના ભયથી નાસ-
ભાગ કરવા લાગ્યો, ત્યારે પ્રભુએ એ સર્વની રક્ષા માટે રાજાને
સન્ન્યો છે. ૩

રાજા દેવાંશી છે

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्द्वन्द्व शाश्वतीः ॥ ૪ ॥

ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને કુબેરના
સનાતન (અંશોને) આકર્ષી પ્રભુએ રાજાને સન્ન્યો છે. ૪-

રાજા સર્વ કરતાં અધિષ્ઠિતો છે

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राम्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादભિમવત્પેષ સર્વમૂતાનિ તૈજસા ॥ ૫ ॥

એમ ઇન્દ્રાદિ દેવોના એ અંશોથી રાજા સર્જાયો છે; તેથી
તે પોતાના તેજ વડે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. ૫

तपत्यादित्यवचैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

ન ચૈનં ભુવિ શક્નોતિ કશ્ચિદપ્યભિવીક્ષિતુમ્ ॥ ૬ ॥

÷ અહીં સૂચ્યું છે, કે ક્ષત્રિય જ રાજ્યનો અધિકારી છે.
તેનાં સર્વ કર્મોમાં પ્રાણી રક્ષણ, એ જ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે. પ્રાણી, વૈશ્ય જ
કે શૂદ્ર પણ જે આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તે ' જીવેત્ ક્ષત્રિયધર્મેન-
ક્ષત્રિય કર્મથી પણ તેણે છવડું એમ કહેવાશે. (કુલ્લક)

તે (સર્વનાં) મનને તથા આંખને સૂર્યની જેમ તપાવે છે;
જેથી પૃથ્વી પર કાઈ પણ તેની સામે જોવા સમર્થ થતું નથી. ૬
રાજા આઠ લોકપાલોરૂપ છે.

સોઽગ્નિર્મવતિ વાયુશ્ચ સોઽર્કઃ સોમઃ સ ધર્મરાટ્ ।

સ કુવેરઃ સ વરુણઃ સ મહેન્દ્રઃ પ્રમાવતઃ ॥ ૭ ॥

પ્રભાવ વડે તે અગ્નિરૂપ, વાયુરૂપ, સૂર્યરૂપ, ચંદ્રરૂપ
યમરૂપ, કુબેરરૂપ, વરુણરૂપ અને ઈન્દ્રરૂપ થાય છે. ૭

બાળક રાજાનું પણ અપમાન કરતું નહિ

બાલોઽપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય ઇતિ મૂનિષઃ ।

મહતી દેવતા દ્યૌષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૮ ॥

રાજા બાળક હોય, તોપણ તેનું અપમાન કરતું નહિ;
કેમકે એ મનુષ્યના રૂપમાં મહાન દેવતા જ છે. ૮

રાજાનું અગ્નિ આખું કુળ બાળા નાખે

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

અગ્નિ તો અસાવધપણાથી પાસે આવનાર જોઈને જ
બાળે છે; ત્યારે રાજારૂપી અગ્નિ તો પશુ અને ધનના સંગ્રહ
સાથે આખા કુળને બાળે છે. ૯

રાજા અનેક સ્વરૂપો ધરે છે

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुस्ते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

કાર્ય, શક્તિ અને દેશકાળનો સાચો વિચાર કરી ધર્મની
સિદ્ધિ માટે વારંવાર અનેક રૂપો તે ધારણ કરે છે. ૧૦

રાજ સર્વ તેજમય છે

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोगयो हि सः ॥ ११ ॥

જેની પ્રસન્નતા થતાં લક્ષ્મી મળે છે, જેના પરાક્રમમાં વિજય રહે છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુ વસે છે, તે રાજ ખરેખર, સર્વ તેજથી યુક્ત છે. ૧૧

રાજનો દ્વેષ કરનાર નાશ પામે

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुस्ते मनः ॥ १२ ॥

મૂઠતાથી જે રાજનો દ્વેષ કરે છે, તે અવશ્ય નાશ પામે છે; ક્રમકે રાજ તેનો તત્કાળ નાશ કરવા મનમાં વિચાર કરે છે. ૧૨

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

તેથી રાજ પોતે ઇચ્છેલામાં જે ધર્મની વ્યવસ્થા કરે, તથા પોતે નહિ ઇચ્છેલા વિષયમાં જે નિર્ણય આપે, તે ધર્મ-નિર્ણયનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. ૧૩

રાજદંડની મોટાઈ

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डममृतपूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

તે રાજના પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે ઈશ્વર-પ્રજાએ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર અને બ્રહ્મતેજથી પૂર્ણ ધર્મશપ(પોતાના) પુત્ર એવા દંડને પ્રથમ સન્ન્યો છે. ૧૪

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

તે દંડના ભયથી જંગમ અને સ્થાવર સર્વ જીવો ભોગ-
ભોગવી શકે છે અને પોતાના ધર્મથી અલિપ્ત થતા નથી. ૧૫

રાજદંડના ઉપયોગ માટે રાજાને સૂચના

તં દેશકાલૌ શક્તિં ચ વિદ્યાં ચાવેક્ષ્ય તત્ત્વતઃ ।

યયાર્હતઃ સંપ્રણયેન્નરેષ્વન્યાયવર્તિષુ ॥ ૧૬ ॥

રાજાએ દેશ, કાળ, શક્તિ અને વિદ્યાની બરાબર તપાસ
કર્યા પછી અન્યાયથી વર્તનારા માણસો વિષે તે દંડનો યથા-
યોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ૧૬

બીરી રીતે રાજદંડ જ રાજા

સ રાજા પુરુષો દણ્ડઃ સ નેતા શાસિતા ચ સઃ ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિમુઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

તે દંડ જ રાજા છે, તે જ પુરુષ છે, તે જ નેતા છે, તે જ
શાસનકર્તા છે; અને તે દંડને જ આરે આશ્રમોના ધર્મનો
સાક્ષી કહ્યો છે. ૧૭

રાજદંડ એ જ ધર્મ

દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા દણ્ડ એવામિરક્ષતિ ।

દણ્ડઃ સુષ્ટેષુ જાગર્તિ દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧૮ ॥

દંડ જ સર્વ પ્રજાનું શાસન કરે છે, દંડ જ સૌનું ચોપાસ
રક્ષાય કરે છે; અને બધાં સૂઝે ગયા હોય ત્યારે દંડ જ બગે
છે; માટે પાંડિતો દંડને જ ધર્મરૂપ બોલે છે. ૧૮

એ દંડના સદુપયોગ તથા જરૂરિયાત વિશે

સમીક્ષ્ય સ ધૃતઃ સમ્યક્સર્વા રક્ષયતિ પ્રજાઃ ।

અસમીક્ષ્ય પ્રણીતસ્તુ વિનાશયતિ સર્વેતઃ ॥ ૧૯ ॥

પરાખર તપાસ કરી યથાયોગ્ય યોજલો તે દંડ સર્વ પ્રજાઓને રાજી રાખે છે; પણ તપાસ કર્યા વિના વગરવિચારે વાપરેલો તે દંડ સર્વનો નાશ કરે છે. ૧૯

રાજા શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા ન કરે તો અનર્થ

પદિ ન પ્રણયેદ્રાજા દણ્ડં દણ્ડ્યેષ્વતન્દ્રિતઃ ।

શૂલે મત્સ્યાનિવાપક્ષ્યન્દુર્યલાન્બલવત્તરાઃ ॥ ૨૦ ॥

જો રાજા શિક્ષા કરવા યોગ્ય માણસોને શિક્ષા ન કરે, તો જમ (મચ્છીમાર) શૂળી ઉપર માછલાંને વીંધી નાખે છે, તેમ બળવાન માણસો દુર્બળોને મારી નાખે. ૨૦

અઘાત્કાકઃ પુરોડાશં શ્વા ચ લિઘ્યાદ્ધવિસ્તયા ।

સ્વામ્યં ચ ન સ્યાત્કસ્મિંચ્છિત્પવર્તેતાધરોત્તરમ્ ॥ ૨૧ ॥

(જો રાજા શિક્ષા ન કરે તો) કાગડો પુરોડાશ ખાઈ જાય, કૂતરો દેવખસિ ચાટી જાય, ક્યાંય કોઈની માલિકી ન રહે અને નીચ લોઢા જીયાની તથા જીયા-લોઢા નીચાની પ્રવૃત્તિ કરવા મંડી પડે. ૨૧

દંડના બચથી જ બધા પરાખર વર્તે છે

સર્વો દણ્ડજિતો લોકો દુર્લભો હિ શુચિર્નરઃ ।

દણ્ડસ્ય હિ મયાત્સર્વં જગદ્મોગાય કલ્પતે ॥ ૨૨ ॥

બધા લોક દંડથી જ વશ રહે છે; કેમકે સ્વભાવથી પવિત્ર એવો માણસ દુર્લભ છે. દંડના બચથી જ આખું જગત (પોતા-પોતાના) ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે. ૨૨

દેવદાનવગન્ધર્વ રક્ષાંસિ પતંગોરગાઃ ।

તેડપિ મોગાય કલ્પન્તે દણ્ડેનૈવ નિષીઢિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને સર્પો પણ
કંથી જ દબાઈને પોતપોતાના ભોગ ભોગવી શકે છે. ૨૩

દંડના દુરુપયોગનાં માહાં ૬૭

દુષ્યેયુઃ સર્વવર્ણાશ્ચ મિથેરન્સર્વસેતવઃ ।

સર્વલોકપકોપશ્ચ મવેદ્દણ્ડસ્ય વિપ્રમાત્ ॥ ૨૪ ॥

દંડના દુરુપયોગથી સર્વ વર્ણો દૂષિત થાય, સર્વ શાસ્ત્ર-
નિયમો તૂટી પડે અને સર્વ લોકમાં અજલજાટ જશે. ૨૪

યત્ર ક્ષમામો લોહિતાક્ષો દણ્ડશ્ચરતિ પાપહા ।

પ્રજાસ્તત્ર ન મુહ્યન્તિ નેતા ચેત્સાધુ પદ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

જ્યાં પાપનો નાશ કરનારો, ક્ષમાવર્ણવાળો અને લાલ
આંખોવાળો દંડ ધૂમે છે અને જ્યાં દંડ કરનારો બરાબર
તપાસ રાખે છે (એટલે યથાયોગ્ય શિક્ષા કરી જાય), ત્યાં પ્રજા
મૂંઝાતી નથી. ૨૫

એ દંડ કરનાર રાજા કેવો જોઈએ ।

તસ્યાદ્રુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ।

સમીક્ષ્યકારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્યકોવિદમ્ ॥ ૨૬ ॥

તે દંડનો ઉપયોગ કરનારો રાજા સત્યવાદી, વિચારપૂર્વક
કામ કરનારો, બુદ્ધિમાન અને ધર્મ, અર્થ તથા કામને સારી
રીતે જાણનારો હોવો જોઈએ, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૬

દંડના રાજાની શક્તિ અને નાશ

તં રાજા પ્રણયન્સમ્પક્તિર્વિવર્ગેણામિવર્ધતે ।

કામાત્મા વિપમઃ છુદ્ધો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૨૭ ॥

રાજા તે દંડનો બરાબર ઉપયોગ કરે, તો ધર્મ, અર્થ

અને કામ એ ત્રણેથી વૃદ્ધિ પામે છે; પણ એ રાજ નીચ, વિધ્યાસક્ત અને અન્યાયી હોય, તો તે વિપરીત વર્તનારે શસ્ત્ર દંડથી જ માર્યો જાય છે. ૨૭

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८ ॥

ક્રમકે દંડ એ અતિશય મોટું તેજ છે; (શાસ્ત્રીય) સંસ્કાર વિનાના (રાજ)ઓ વડે તેને ધારણ કરેલા મુશ્કેલ છે; એથી જ (એ દંડ) ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાનો જ તેના સર્ગાસંબંધીઓ સાથે નાશ કરે છે. ૨૮

ગેરવાળા દંડ શું કરે છે ?

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्च મુનીન્દેવાંશ્ચ પીડयेत् ॥ २९ ॥

તેથી (અન્યાયી દંડ) દુર્ગને, રાષ્ટ્રને, સચરાચર લોકને, અંતરિક્ષમાં રહેલા મુનિઓને તેમ જ દેવોને પણ પીડે છે. ૨૯

કેવો રાજ ન્યાયી દંડ નથી કરી શકતો ?

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

જે રાજ સહાયવિનાનો, મૂઠ, લોભિયો, અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો અને વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, તે ન્યાયપૂર્વક દંડ કરી શકતો નથી. ૩૦

અને કેવો રાજ ન્યાયી દંડ કરી શકે છે ?

शुचिना सत्यसन्धेन ययाशाम्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

જે રાજા પવિત્ર, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો, શાસ્ત્રાનુસાર વર્તનારો,
(મંત્રી આદિ) ઉત્તમ સહાયકોવાળો અને બુદ્ધિમાન હોય છે,
તે જ ન્યાયપૂર્વક કંડ કરી શકે છે. ૩૧

રાજાને શિખામણ

સ્ત્રાપ્ટે ન્યાયવૃત્તઃ સ્યાદ્દૃશદણ્ડઃ શત્રુષુ ।

સુદૃસ્વજિહ્વાઃ સ્તિગ્ધેષુ બ્રાહ્મણેષુ ક્ષમાન્વિતઃ ॥ ૩૨ ॥

રાજાએ પોતાના દેશમાં ન્યાયથી વર્તવું, શત્રુઓને તીક્ષ્ણ
શિક્ષા કરવી; સ્નેહી મિત્રો વિષે કપટ ન કરવું અને બ્રાહ્મણો
વિષે ક્ષમાયુક્ત રહેવું. ૩૨

સદાચારી રાજાનો યશસ્વિસ્તાર

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोच्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ૩૩ ॥

એમ (સદાચારથી) વર્તનારો રાજા (કાંઈ વેળા ખાનનો
ખૂટી પડતાં) શિલોઁછવૃત્તિથી જીવતો હોય, તોપણ તેનો યશ
પાણીમાં તેલના ટીપાંની જેમ લોકમાં ફેલાય છે. ૩૩

દુરાચારી રાજા યશસ્વી ન બને

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भસि ॥ ૩૪ ॥

પણ એથી જિહ્વું વર્તનાર અને ત્રિપથને વશ ચિત્તવાળા
રાજાનો યશ, જેમ ધીનું ટીપું પાણીમાં સંઘાચાર્ય જાય છે, તેમ
લોકમાં સંક્ષિપ્ત-ટૂંકો થાય છે. ૩૪

રાજા સર્વનું રક્ષણ કરનાર હોય

स्वे स्वे घर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा मष्टोऽभिरक्षिता ॥ ૩૫ ॥

અનુક્રમે પોતપોતાના ધર્મમાં રહેનારા સર્વ વર્ણોનું તંથા
આશ્રમેનું ચોપાસથી રક્ષણ કરનાર તરીકે રાજ સર્જાયો છે. ૩

રાજનાં કર્તવ્ય

તેન યયત્સમૃત્યેન કર્તવ્યં રક્ષતા પ્રજાઃ ।

તત્તદ્વોઽહં પ્રવક્ષ્યામિ યંયાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રજાઓનું રક્ષણ કરતા રાજાએ પોતાના (પ્રધાન વગેરે)
સેવકોની સાથે રહી જ જ કરવું જોઈએ, તે તે હું બરાબર
અનુક્રમે તમને કહું છું. ૩૬

રાજાએ વિદ્વાન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો સેવા

બ્રાહ્મણાન્પ્રયુપાસીત પ્રાતરુત્થાય પાર્થિવઃ ।

ત્રૈવિધવૃદ્ધાન્વિદુષસ્તિષ્ઠેતેષાં ચ શાસને ॥ ૩૭ ॥

સવારમાં બેઠીને રાજાએ ત્રણ વેદોના જ્ઞાતથી વૃદ્ધ ગણાતા
વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવું.

વૃદ્ધાંશ્ચ નિત્યં સેવેત વિપ્રાન્વેદવિદઃ શુચીન્ ।

વૃદ્ધસેવી હિ સતતં રક્ષોભિરપિ પૂજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

રાજાએ વૃદ્ધ, વેદ જાણનાર અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોની નિત્ય
સેવા કરવી; કારણકે (એવા) વૃદ્ધોની સેવા કરનારને રાક્ષસો
પણ નિરંતર પૂજે છે. ૩૮

વિનયવાળો રાજા નાશ ન પામે

તેમ્યોઽધિગન્ધેદ્વિનયં વિનીતાત્માપિ નિત્યશઃ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન વિનયતિ કદ્દિંચિત્ ॥ ૩૯ ॥

પોતે (સંસ્કારી હોઈ) વિનયવાળો હોય, તોપણ રાજાએ
તે વૃદ્ધ પાસેથી નિત્ય વધારે વિનય મેળવવો; કદાચ વિનયી

રાજા કદી નાશ પામતો નથી. ૩૯

અવિનય તથા વિનયનું ફળ

વહ્નોઽવિનયાન્નઘ્ન રાજાનઃ સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાસ્પ્રતિપેદિરે ॥ ૪૦ ॥

અવિનયથી ઘણા રાજાઓ પરિવાર સાથે નાશ પામ્યા છે;
જ્યારે વિનયથી વનમાં રહેલા પણ રાજાઓ પામ્યા છે. ૪૦

અવિનયથી નાશ પામેલાના દાખલા

વેનો વિનયોઽવિનયાન્નહુપશ્ચૈવ પાર્થિવઃ ।

સુદાઃ પૈજવનશ્ચૈવ સુમુખો નિમિરેવ ચ ॥ ૪૧ ॥

વેન, નહુપ રાજા, પિજવનનો પુત્ર સુદાસ, સુમુખ અને
નિમિર; એ રાજાઓ અવિનયથી જ નાશ પામ્યા હતા. ૪૧

વિનયથી રાજ્ય વગેરે પામેલાના દાખલા

પૃથુસ્તુ વિનયાદ્રાજ્યં પ્રાપ્તવાન્મસુરેવ ચ ।

કુવેરશ્ચ ધનૈર્ધર્મ્યં બ્રાહ્મણ્યં ચૈવ ગાધિજઃ ॥ ૪૨ ॥

જ્યારે વિનયને લીધે પૃથુ અને મતુ રાજ્ય પામ્યા હતા;
અને કુવેરે ધનપતિપણું તથા વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું
હતું. ૪૨

રાજા માટે વેદો વગેરેનો અભ્યાસ જરૂરી

ઋગ્વિષ્ણ્વસૂર્યાં વિદ્યાં દળ્ડનીતિ ચ શાશ્વતીમ્ ।

આન્વીક્ષિકાં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારિમ્ભાંચ લોકતઃ ॥ ૪૩ ॥

રાજાએ ત્રણ વેદોના જાણનાર પાસેથી ત્રણ વેદોનું અધ્યયન
કરવું, સનાતન ઠંડનીતિ શીખવી, તર્કવિદ્યા જાણવી, શ્રવણવિદ્યા
મેળવવી અને લોકો પાસેથી ખેતી તથા વેપાર વગેરેની

વ્યવહાર વિધા જાણવી. ૪૩

રાજા જિતેન્દ્રિય હોવો જ નેઈ એ

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्वानिशम् ।

જિતેન્દ્રિયો હિ શક્તોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ ૪૪ ॥

રાજાએ રાતદિવસ ઇન્દ્રિયોને જીતવા યત્ન કરવો; કેમકે જિતેન્દ્રિય રાજા જ પ્રજાઓને વશમાં રાખી શકે છે. ૪૪

તેણે વ્યસનો છોડવાં

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

વ્યસનાનિ દુસ્ત્તાનિ પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૪૫ ॥

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ દુષ્ટ પરિણામવાળાં વ્યસનોને (રાજાએ) પ્રયત્નથી છોડવાં. ૪૫

વ્યસનોથી ખરાબી

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

વિયુજ્યતેર્ધર્માભ્યાં ક્રોધજેષ્વાત્મનૈવ તુ ॥ ૪૬ ॥

જે રાજા કામથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તે ધર્મ અને અર્થથી ભણ થાય છે; અને જે ક્રોધથી જીવજતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તે જીવથી જાય છે. ૪૬

કામથી થતાં દશ વ્યસનો

मृगयाञ्छो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

તૌર્યત્રિકં વૃથાત્વા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૪૭ ॥

શિકાર, જુગાર, દિવસે જાગ, દૂધલી, સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ, મદ્યપાન, નાચ, ગાન, વાદન તેમ જ વ્યર્થ રખડવું; એ દશ કામથી થતાં વ્યસનો છે. ૪૭

ક્રોધથી થતાં આઠ વ્યસનો.

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહ ईर्ष्यास्त्रિયાર્થદૂષણम् ।

વાદ્વૃણ્ણજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોડપિ ગણોડષ્ટકઃ ॥ ૪૮ ॥

ચાંડીચૂગણી, સાહસકાર્ય, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, (ખીજ ઉપર ખોટા) દોષારોપ, ખીજની વસ્તુ પડાવી લેવી, લેણું ન આપવું અને કઠોર વાણી તથા મારામારીથી થતી કંડોરતા; એ આઠ ક્રોધથી કીપજતાં વ્યસનો છે. ૪૮

એ વ્યસનોનું મૂળ લોભ

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।

તં યત્નેન જયેહ્યોમં તજાવેતાચુમૌ ગર્વૌ ॥ ૪૯ ॥

સર્વ પાંડિતો આ એ (વ્યસનોના) સમૂહોના મૂળરૂપે લોભને જાણે છે, માટે તે લોભને પ્રયત્નથી છૂતવે; કેમકે એ લોભથી જ તે એ વ્યસનોનાં જૂથો કીપજે છે. ૪૯

કામનાં વ્યસનોમાં ચાર તો મહા ભંગકર છે

पानमत्साः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्કष्टतमं विद्याच्चतुष्કं कामजे गणे ॥ ૫૦ ॥

દશ પ્રકારનાં કામથી થતાં જૂથમાં મહિસાપાન, જીગાર, (અતિશય) સ્ત્રીસંગ અને શિકાર; એ ચાર અનુક્રમે વધારે દુઃખકારી છે. ૫૦

ક્રોધનાં વ્યસનોમાં ત્રણ વધારે ખરાબ છે

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥ ૫૧ ॥

(અયોગ્ય) દંડ દેવો, કઠોર વાણી અને પારખી વસ્તુ પડાવી

લેવી; એ તણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોના જૂથમાં સદા
અત્યંત કષ્ટરૂપ છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત સાતમાં વિશેષતા

સપ્તકસ્યાસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રૈવાનુપદ્ધિનઃ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં વિદ્યાદવ્યસનમાત્મવાન્ ॥ ૫૨ ॥

(મદિરાપાન વગેરે ચાર અને અયોગ્ય દંડ વગેરે ત્રણ, એમ) એ સાત વ્યસનો દરેક રાજામાં (લગભગ) લાગુ જ રહેનારાં છે અને તેમાં પહેલુંપહેલું વ્યસન પછીપછીના વ્યસન કરતાં વધારે કષ્ટદાયક હોય છે, એમ ઉત્તમ રાજાએ જાણવું.

મોત કરતાં યે વ્યસન ખરાબ

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્ગાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

વ્યસન અને મૃત્યુ એ બેમાં વ્યસન વધારે દુઃખદાયી કહેવાય છે; કેમકે વ્યસની માણસ નીચેનીચે (ઘણાં) તરકમાં પડ્યા કરે છે; જ્યારે વ્યસનવિનાનો માણસ (પુણ્યાત્મા હોઈ) મરીને સ્વર્ગમાં જાય છે. ૫૩

રાજાએ સાત કે આઠ મંત્રીઓ રાખવા

મૌલાઞ્છાસ્ત્રવિદઃ શૂરાંલ્લબ્ધલક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ।

સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ટૌ વા પ્રકુર્ચીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૪ ॥

રાજાએ વંશપરંપરાથી સેવા કરનારા, શાસ્ત્રોને જાણનારા, શૂરવીર, ધાર્યું નિશાન પાડે એવા આયુધકુશળ, શુદ્ધ કુળમાં જન્મેલા અને પરીક્ષા કરેલા એવા સાત કે આઠ મંત્રીઓ નીમવા. ૫૪

મંત્રીઓની સહાય જરૂરી

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

જે કામ સહેલું હોય તે પણ એકલાએ કરવું મુશ્કેલ હોય છે; તેા મહાદેવનાથું રાજ્ય તેા સંહાય વિના એકલાએ ચલાવવું, એ વધારે મુશ્કેલ કેમ ન હોય ? ૫૫

મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।

स्थानं समुદयं शुक्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

સામાન્ય સંધિવિગ્રહ, સ્થાન, સમુદય, શુક્તિ અને લબ્ધ-પ્રશમન-એ વિષે તે મંત્રીઓ સાથે નિત્ય વિચાર કરવો. ૫૬

કાર્યવિધાનની રીતિ

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्विदितमात्मनः ॥ ५७ ॥

÷ સ્થાન ચાર પ્રકારનું છે : દંડ, કોશ, પુર અને રાષ્ટ્ર; એમાં દંડ એટલે હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનું પોષણ તથા રક્ષણ કરવું તે; કોશમાં હીરા, મોતી, સોનું, રૂપું વગેરેની આવકગણક તથા ન્યાયખાતામાં જાગૃતિ એ જાળવે છે; પુર વિશે આ પુસ્તકમાં જ વિવરણ આવશે; રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં જળાશયો, જળપ્રવાહો તથા પશુઓ વગેરેનું સંરક્ષણ તથા નહેરુ વગેરે છે; સમુદય એટલે ખેતીવાડી, શિક્ષકજ્ઞા વગેરે ધન ઉત્પન્ન કરનારા વ્યવહારો; શુક્તિ એટલે પેનાની અને દેશની રક્ષા. લબ્ધપ્રશમન એટલે મેળવેલા શત્રુરાજ્યને પ્રીતિ અને પ્રતાપથી પ્રસન્ન રાખવું; સ્થાન, સમુદય, શુક્તિ અને લબ્ધપ્રશમન, એ ચારના આ પણ બીજા અર્થો અનુક્રમે છે : પેનાની જગ્યાએ રહેવું, ચર્ચા, સમગ્ર રાજ્યના આશયે રહી આત્મરક્ષણ કરવું અને મેળેલી વસ્તુઓની સંપાદનમાં વહેંચણી કરવી.

હરેકાર્થ કાર્યમાં પ્રથમ તે દરેક મંત્રીના પોતપોતાના જુદાજુદા અભિપ્રાયો લઈને બધાનો એકઠો અભિપ્રાય લેવો અને તે પછી પોતાનું જે હિત(કર) હોય તે કાર્ય કરવું. ૫૭

છ ગુણુવાળી મંત્રણા

સર્વેષાં તુ વિશિષ્ટેન બ્રાહ્મણેન વિપશ્ચિતા ।

મન્ત્રયેત્પરમં મન્ત્રં રાજા પાઙ્ગુણ્યસંયુતમ્ ॥ ૫૮ ॥

રાજાએ સર્વ મંત્રીઓમાં ઉત્તમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ (મંત્રી) સાથે (સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વેષ અને આશ્રય-એ) છ ગુણુવાળી શ્રેષ્ઠ મંત્રણા કરવી. ૫૮

ઉત્તમ મંત્રી પર વિશ્વાસપૂર્વકનો કાર્યારંભ

નિત્યં તસ્મિન્સમાશ્વસ્તઃ સર્વકાર્યાણિ નિઃશ્ણિપેત્ ।

તૈન સાર્ધં વિનિશ્ચિત્ય તતઃ કર્મ સમારભેત્ ॥ ૫૯ ॥

નિત્ય તેના પર વિશ્વાસ રાખી બધાં કાર્યો તેના ઉપર મૂકવાં અને તેની સાથે નિર્ણય કર્યા પછી કાર્ય આરંભવું. ૫૯

બીજા પણુ મંત્રીઓ રાખવા

અન્યાનપિ પ્રકુર્વીત શુચીન્પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ ।

સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરીક્ષિતાન્ ॥ ૬૦ ॥

બીજા પણુ પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, ઠરેલા, સારી રીતે ધન લાવી આપનાર અને બરાબર પરીક્ષા કરેલા મંત્રીઓ નીમવા. ૬૦

પોતાના દરેક કાર્ય માટે કેવા માણસો રાખવા?

નિર્વર્તતાસ્ય યાવદ્ભિરિતિકર્તવ્યતા નૃભિઃ ।

તાવતોઽતન્દ્રિતાન્દક્ષાન્પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૬૧ ॥

જેટલા માણસોથી પોતાનું કાર્ય થઈ શકે એમ હોય, તેટલા આજસરહિત, ચતુર અને હોંશિયાર માણસોને તેણે નીમવા. ૬૧

તૈષામર્થે નિયુજીત શૂરાન્દક્ષાન્કુલોદ્ધતાન્ ।

શુચીનાકરકર્માન્તે મીરુનન્તર્નિવેશને ॥ ૬૨ ॥

તેઓમાંના શૂરવીર, ચતુર, કુળવાન અને ચોખ્ખા માણસો-
ને ધનનાં ઉત્પત્તિસ્થાન સોતું વગેરેની ખાણો પર તથા ધાન્યા-
દિનાં સંગ્રહસ્થાનો પર નીમવા અને બીકણોને અંતર્વાસ
(ભોજનગૃહ, શયનગૃહ તથા રાણીવાસ)માં નીમવા. ૬૨

હૃત કેવો રાખવો?

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વોત્ત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

શક્તિત્રાકારચેષ્ટણં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ધતમ્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ શાસ્ત્રો જાણનારો; અભિપ્રાય, હાવભાવ તથા ચેષ્ટા
સમજનારો; પવિત્ર, ચતુર અને કુળવાનને હૃત બનાવવો. ૬૩

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલવિત્ ।

વપુષ્માન્વીતમીર્વાગ્મી દૂતો રાજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૪ ॥

રાજાનો જે હૃત પ્રેમાળ, પવિત્ર, ડાહ્યો, સ્મરણશક્તિવાળો,
દેશઠાળ જાણનારો, સુંદર બાંધાવાળો, નિર્ભય અને ઘોલવામાં
હોંશિયાર હોય, તે વખણાય છે. ૬૪

ખજાનો વધારવા કેવા માણસો રાખવા?

[સંધિવિગ્રહકાલજ્ઞાન્સમર્થાનાયતિદક્ષમાન્ ।

પરૈરહાર્યાન્શુદ્વાંશ્વ ધર્મતઃકામતોર્ઝયતઃ ॥

સમાહૃતું પ્રકુર્વોત્ત સર્વશાસ્ત્રવિપશ્ચિતઃ ।

કુલીનાન્ વૃત્તિસંપન્નાન્નિપુણાન્કોશવૃદ્ધયે ॥

સંધિવિચક્રનો વખત જાણનારો, સમર્થ, સારા શવિકમ
માટેની યોગ્યતાવાળો, બીજાઓથી કૂટે નહિ એવો; ધૃમ, અર્થ

અને કામની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન, કુળ-
વાન, (ધરની) આજીવિકાવાળા અને હોંશિયાર એવા માણસો
બનતો વધારવા માટે ધન ખેંચી લાવવા નીમવા.]

આવકબચકનો હિસાબ રાખનારા કેવા જોઈએ ?

[આયઋપયસ્ય કુશલાન્ ગણિતજ્ઞાનલોહુપાન્ ।

નિયોજ્યેદ્ધર્મનિષ્ઠાન્સમ્પકાર્યાર્થચિન્તકાન્ ॥

કુશળ, ગણિત જાણનારા, લોહુપતાવિનાના, ધર્મનિષ્ઠ
અને કામના પ્રયોજનને સારી રીતે વિચારનારા માણસોને
આવકબચકના (હિસાબના) કાર્યમાં નીમવા.]

બહારના ને અંદરના માણસો કેવા જોઈએ ?

[કર્મણિ ચાતિકુશલાન્ લિપિજ્ઞાનાયતિશ્ચમાન્ ।

સર્વવિશ્વાસિનઃ સત્યાન્ સર્વકાર્યેષુ નિશ્ચિતાન્ ॥

અકૃતાશાસ્ત્તથા મર્તુઃ કાલજ્ઞાંશ્ચ પ્રસંગિનઃ ।

કાર્યકામોપેધાશુદ્ધાન્ શાંદ્યામ્યંતરચારિણઃ ॥

કામ કરવામાં ધણા જ હોંશિયાર, જુદીજુદી લિપિઓ
જાણનારા, ભવિષ્ય માટે સમર્થ, સૌના ભરોસાને લાયક, સાચા,
સર્વ કામોમાં નિશ્ચયવાળા, સ્વામી તરફની કશી આશા નહિ
કરનારા, સમય જાણનારા, પ્રસંગ જોનારા અને કાર્ય તેમ જ
કામની પરીક્ષામાં શુદ્ધ એવા માણસોને બહારનાં અને ધરની
અંદરનાં કામો ઉપર મૂકવા.]

રાજ્યનાં કયાં અંગો કેને સ્વાધીન હોય ?

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે વૈનયિકી ક્રિયા ।

નૃપતૌ કોશરાષ્ટ્રે ચ દુતે સંધિવિપર્યયૌ ॥ ૬૫ ॥

દંડ (હાંથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ) પ્રધાનને સ્વાધીન, મિત્ર શીખવનારી ક્રિયા દંડને સ્વાધીન, ખબરો તથા દેશ રાજાને સ્વાધીન અને સંધિવિગ્રહ દૂતને સ્વાધીન રખાય છે. ૬૫

દૂતની જવાબદારી

દૂત एव हि संघत्ते भिनत्येव च संहतान् ।

દૂતસ્તત્કુલ્તે કર્મ મિથ્યન્તે યેન માનવાઃ ॥ ૬૬ ॥ -

દૂત જ વિખૂટા પડેલાઓને મેળવી આપે છે અને એકઠા મળેલાઓને ફેડે છે; દૂત જ એવું કામ કરે છે, જેથી માણસો ફૂટે છે. ૬૬

स विषादस्य कृत्येषु निगूढेज्जितचेष्टितैः ।

આકારમિજ્જિતં ચેષ્ટાં મૃત્યુષુ ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૬૭ ॥ ✓

શત્રુરાજનાં કાર્યોમાં તેમ જ નોકરચાકરો વિષે, એ શત્રુ-રાજાએ જ કરવા ધાયું હોય, તેને તેમના શુભ આકાર, અભિ-પ્રાય અને ચેષ્ટાઓ વડે આકાર, અભિપ્રાય તથા ચેષ્ટાને દૂત જાણી લે. ૬૭

દૂત દ્વારા બધું જાણી રાજાએ સાવધ રહેવું

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।

તથા પ્રયત્નમાતિષ્ઠેયથાત્માનં ન ખીડયેત્ ॥ ૬૮ ॥ ✓

(એમ થોડું દૂત દ્વારા) શત્રુરાજાએ જ કરવા ધાયું હોય, તેને બરાબર જાણી લઈ, રાજાએ, તે શત્રુ પોતાને હરાત ન કરે, એવો પ્રયત્ન કરવો. ૬૮

રાજાએ ક્યા દેશમાં રહેવું ?

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

રમ્યમાનતસામન્તં સ્વાજીવ્યં દેશમાવસેત્ ॥ ૬૯ ॥

રાજ્યે જમાં ખૂબ ધાન્ય થતું હોય, જમાં માટેભાગે આર્યો રહેતા હોય, જે રાગાદિથી રહિત હોય, જે મનોહર હોય, જેમાં સામંતો નમતા રહેતા હોય અને જેમાં ખેતી અને વેપાર સારાં આદતમાં હોઈ આજીવિકા થઈ શકે તેમ હોય, એવા જંગલ દેશ (જેમાં ધાસપાણી ઓછાં ને પવન-તડકા વધારે હોય એવા દેશ)માં વાસ કરવો. ૬૯

રાજધાનીનું શહેર કેવું વસાવવું ?

ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગમન્દુર્ગ વાર્ધમેવ વા ।

નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥ ૭૦ ॥

ત્યાં ધન્વદુર્ગ, મહીદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, મનુષ્યદુર્ગ અથવા ગિરિદુર્ગનો આશ્રય લઈ (રાજધાનીનું) નગર વસાવવું.* ૭૦

ગિરિદુર્ગની શ્રેષ્ઠતા

સર્વેણ તુ પ્રયત્નેન ગિરિદુર્ગ સમાશ્રયેત્ ।

एषां हि ब्राह्मण्येन ગિરિદુર્ગ વિશિષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

પણ હરેકાઈ પ્રયત્ન કરી ગિરિદુર્ગનો (આસ) આશ્રય કરવો; કેમકે એ દુર્ગમાં ગિરિદુર્ગ પોતાના અનેક ગુણોને લીધે

* ચારે બાજુએ દરું માર્ગસુધી જે પ્રદેશ જળરહિત હોય તે ધન્વદુર્ગ કહેવાય છે. જે કિલો પથ્થર કે ઈંટનો બનાવેલો હોય, ખાસ હાથે બનેલો હોય, ખૂબ વિસ્તારવાળો હોય, જેમાં વગર શેરે દરીદરી શકાય એવું હોય અને જેમાં જાળિયાં હોય, તે મહીદુર્ગ કહેવાય છે. જેની ચારે બાજુ જાડું પાણી હોય, તે જળદુર્ગ છે; અને જો જળ સુધી જોને ફરતી ઝાડોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ છે. હાથી, ઘોડા આદિનું સૈન્ય જેની રક્ષા માટે ચોતરફ જીલું રખાતું હોય, તે મનુષ્યદુર્ગ છે; અને જેના ઉપર ખૂબ મુશ્કેલીથી ચડી શકાય છે તથા જે પર્વતોની વચ્ચે હોય છે, તેને ગિરિદુર્ગ કહે છે.

સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૭૧

★

છ દુર્ગોમાં વસતાં પ્રાણી

ત્રીણ્યાદ્યાન્યાશ્રિતાસ્તેષાં મૃગગર્તાશ્રિયાંડપ્સરાઃ ।

ત્રીણ્યુત્તરાણિ ક્રમશઃ પુવઙ્ગમનરામરાઃ ॥ ૭૨ ॥

પ્રથમના ધનુદુર્ગ, મહીદુર્ગ અને જળદુર્ગ, એ ત્રણ દુર્ગોમાં અનુક્રમે મૃગો, જાંદરો અને જળચરો રહે છે; અને તે પછીના ત્રણમાં અનુક્રમે વાંદરાં, મનુષ્યો અને દેવો રહે છે. ૭૨

કિલ્લાના આશ્રયની જરૂર

યથા દુર્ગાશ્રિતાનેતાન્નોપહિસન્તિ શત્રવઃ ।

તથાસ્યો ન હિસન્તિ નૃપં દુર્ગસમાશ્રિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

જેમ કિલ્લાને આશ્રયે રહેલાં એ પ્રાણીઓને તેના શત્રુઓ મારી શકતા નથી; તેમ દુર્ગને આશ્રયે રહેલા રાજાને પણ તેના શત્રુઓ મારી શકતા નથી. ૭૩

एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

શતં દશસદ્સાણિ તસ્માદુર્ગં વિધીયતે ॥ ૭૪ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક જ ધનુર્ધારી યોદ્ધો સો યોદ્ધાઓ સામે અને સો ધનુર્ધારીઓ દશ હજાર યોદ્ધાઓ સામે લડી શકે છે, તેથી કિલ્લો ખાસ કરવામાં આવે છે. ૭૪

મનુષ્યદુર્ગ પણ જરૂરી

[मन्दरस्यापि शिखरं निर्माण्यं न शक्यते ।

મનુષ્યદુર્ગ દુર્ગાનાં મનુઃ સ્વાયંભુવોઽબ્રવીત્ ॥

મંદરાચલનું શિખર પણ જે માણસવિનાનું હોય, તે વખણાતું નથી, તેથી દુર્ગોમાં મનુષ્યદુર્ગ (પણ) શ્રેષ્ઠ છે, એમ

સ્નાયંભુવ મનુષ્યે કલ્યું છે.]

કિલ્લો કેવો હોય ?

તત્સ્પાદાયુધસંપન્નં ધનધાન્યેન વાહનૈઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ શિલ્પિભિર્યન્ત્રૈર્યવસેનોદકેન ચ ॥ ૭૫ ॥

તે દુર્ગ (કિલ્લો) આયુધો, ધનધાન્ય, વાહનો, બ્રાહ્મણો, શિલ્પીઓ, યંત્રો, ધાસ અને પાણીથી ભરપૂર હોવો જોઈએ. ૭૫

એવા કિલ્લાની વચ્ચે રાજાનું ઘર હોય

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાસિં કારસેદ્ગૃહમાત્મનઃ ।

ગુપ્તં સર્વતુકં શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥ ૭૬ ॥ ૦

તે દુર્ગની વચ્ચે પોતાનું ઘર રાજાએ કરાવવું; તે બધી રીતે પરિપૂર્ણ, ચોતરફથી સુરક્ષિત, સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારી અને જળ તથા વૃક્ષથી યુક્ત હોય. ૭૬

કેવી કન્યા રાજાએ પરણવી ?

તદધ્યાસ્યોદ્વહેદ્ધાયાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

કુલે મહત્તિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

તે ઘરમાં રહ્યા પછી પોતાની જાતની, શુભ લક્ષણવાળી, મોટા કુળમાં જન્મેલી, મનોહર અને ૩૫ તથા ગુણવાળી કન્યા રાજાએ પરણવી. ૭૭

રાજાએ પુરોહિત રાખવો

પુરોહિતં ચ કુર્વોત વૃણુયાદેવ ચર્ત્વિજમ્ ।

તેઽસ્ય ગૃહ્યાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વેતાનિકાનિ ચ ॥ ૭૮ ॥

રાજાએ પુરોહિત કરવો અને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોનું વરણ અવશ્ય કરવું; જેથી તેઓ રાજાનાં (વૈદિક) ગૃહકર્મો તથા વિતાનાશ્ચિ સંબંધી હોમાદિ કાર્યો કરે. ૭૮

જાતજાતના યજ્ઞો કરવા

યજેત રાજા ક્રતુર્ભિર્વિવિધૈરાસદક્ષિણૈઃ ।

ધર્માર્થં ચૈવ વિપ્રેભ્યો દદ્યાન્દ્રોગાન્ધનાનિ ચ ॥ ૭૯ ॥

રાજાએ પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા જાતજાતના યજ્ઞોથી (પરમાત્માનું) યજ્ઞન કરવું અને ધર્મ માટે બ્રાહ્મણોને ભોગ્ય વસ્તુઓ તેમ જ ધનનાં દાન દેવાં. ૭૯

કરવેરા તથા વર્તન વિષે

સાંવત્સરિકમાસૈશ્વ રાષ્ટ્રાદાહારયેદ્રલિમ્ ।

સ્વાચામ્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપ ॥ ૮૦ ॥

પોતાના હિતેચ્છુ માણસો દ્વારા તેણે દેશમાંથી વાર્ષિક

કરક્રી બસિ ઉધરાવવો, લોકમાં શાસ્ત્રાનુસાર વર્તવું અને

પ્રજા પ્રત્યે પિતાની જેમ વર્તવું. ૮૦

તેણે વિદ્વાન અધ્યક્ષો નીમવા

અધ્યક્ષાન્વિવિધાન્કુર્યાત્તત્ર તત્ર વિપશ્ચિતઃ ।

તેઽસ્ય સર્વાણ્યવેક્ષેરન્નૃણાં કાર્યાણિ કુર્વતામ્ ॥ ૮૧ ॥

રાજાએ તે તે કાર્યોમાં જુદાજુદા વિદ્વાન લોકોને અધ્યક્ષો

નીમવા. તેઓ રાજાનું કાર્ય કરનારા માણસોનાં સર્વ કાર્યોની

તપાસ રાખે. ૮૧

રાજાઓનો અસ્ય બંડાર કયો ।

આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદિગ્રાણાં પૂજકો મયેત્ ।

નૃપાણામધયો હોષ નિધિર્બ્રાહ્મોઽમિધીયતે ॥ ૮૨ ॥

રાજાએ ગુરુકુલથી (વેદાધ્યયન કરી ઘેર) આવેલા બ્રાહ્મણો-

નું (પત્ર-ધાન્યાદિ દ્વારા) પૂજન કરવું; કેમકે રાજાઓનો અસ્ય

બંડાર એ ઠહેવાય છે. ૮૨

ન તં સ્તેના ન ચામિત્રા હરન્તિ ન ચ નશ્યતિ ।

તસ્માદ્રાજા નિધાતવ્યો બ્રાહ્મણેષ્વક્ષ્યો નિધિઃ ॥ ૮૩ ॥

તે ભંડારને ચોરો ચોરતા નથી, શત્રુઓ તેનાં નાશ કરતા નથી અને એ ભંડાર કદી નાશ પામતો નથી; આથી રાજાએ બ્રાહ્મણોને વિશે અક્ષયનિધિ સ્થાપવો; અર્થાત્ તેઓને ધનધાન્યાદિ દેવું. ૮૩

બ્રાહ્મણને આપેલા દાનનું મહત્ત્વ

ત સ્કન્દતે ન વ્યથતે ન વિનશ્યતિ કર્હિચિત્ ।

વરિષ્ઠમગ્નિહોત્રેભ્યો બ્રાહ્મણસ્ય મુખે હુતમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણના મુખમાં હોમેલું (ભોજનાદિ) કદી સ્પર્શિત થતું નથી, કદી સુકાઈ જતું નથી અને કદી નાશ પામતું નથી; તેથી એ અગ્નિહોત્રો કરતાં (પણ) શ્રેષ્ઠ છે. ૮૪

સમમબ્રાહ્મણે દાનં દ્વિગુણં બ્રાહ્મણબ્રુવે ।

પ્રાધીતે શતસાહસ્રમનન્તં વેદપારગો ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ સિવાયનાને આપેલું દાન (આપવા યોગ્ય વસ્તુના દાનનું જ ક્ષણ હોય છે, તેના) સમાન ક્ષણ આપે છે, બ્રાહ્મણને આપેલું દાન લાખગણું ક્ષણ આપે છે અને વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણને આપેલું દાન અનંતગણું ક્ષણ આપે છે. ૮૫

પાત્ર તથા શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાનક્ષણ

પાત્રસ્ય હિ વિશેષેણ શ્રદ્ધાધાનતયૈવ ચ ।

અલ્પં વા વહુ વા પ્રેત્ય દાનસ્યાવાપ્યતે ફલમ્ ॥ ૮૬ ॥

પાત્રની વિશેષતા તથા શ્રદ્ધાને અનુસરીને જ થોડું કે ઘણું દાનનું ક્ષણ પરલોકમાં મેળવાય છે. ૮૬

બ્રાહ્મણને દાન એ જ શ્રેષ્ઠ રાજધર્મ

[એવ એવ પરો ધર્મઃ કૃત્સ્નો રાજ ઉદાહૃતઃ ।

જિત્વા ધનાનિ સંગ્રામાદ્ દ્વિજેમ્યઃ પ્રતિષાદયેત્ ॥

સંગ્રામમાંથી ધન જીતી બ્રાહ્મણોને તે આપી દેતું, એ જ રાજનો સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવાયો છે.]

દાન જ ધર્મમાધન

[દેશકાલવિધાનેન દ્રવ્યં શ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ।

પાત્રે પ્રદીયતે યત્તુ તદ્ધર્મસ્ય પ્રસાધનમ્ ॥

દેશ અને કાળના વિધાન પ્રમાણે શ્રદ્ધા સહિત જે દ્રવ્ય સુપાત્રને અપાય છે, તે ધર્મનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.]

રાજ્યને સંગ્રામથી પાછા ન હોવું

સમોત્તમાધર્મે રાજા ત્યાહૃતઃ પાલયન્પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત્ સંગ્રામાત્ક્ષોદ્રં ધર્મમનુભવન્ ॥ ૮૭ ॥

સમાન, ઉત્તમ કે અધમ શત્રુએ યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું હોય, ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કરવા રાજ્યને ક્ષાત્રધર્મ ત્યાદ કરી સંગ્રામથી પાછા ન હોવું. ૮૭

રાજ્યનું પરમ કલ્યાણ સમ્યક્

સંગ્રામેષ્વનિવર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ ।

શુશ્રૂષા માશ્વળાનાં ચ રાણાં શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥ ૮૮ ॥

યુદ્ધમાં પાછા ન હોવું, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, એ રાજ્યોનું પરમ કલ્યાણ કરનાર છે. ૮૮

પીડ ન જતાવી યુદ્ધ કરનારા સ્વર્ગે જાય

આહ્વેષુ મિથોઽન્યોન્યં જિષ્ણામન્તો મહીક્ષિતઃ ।

ગુપ્તમાનાઃ પરં શત્રુયા સ્વર્ગં પાન્યપગદ્મુત્વાઃ ॥ ૮૯ ॥

યુદ્ધમાં એકબીજાને સામસામા મારવા ઇચ્છતા રાજાઓ
પીઠ ખતાવ્યા વિના પરમ શક્તિથી ને યુદ્ધ કરે, તો સ્વર્ગે જાય છે.
યોદ્ધાઓનો ધર્મ

ન કૂટરાયુધૈર્હન્યાદ્યુધ્યમાનો રણે રિપૂન્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નામિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥ ૯૦ ॥

યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાએ છાનાં હથિયારોથી તેમ જ શરીરમાં
પેઠા પછી પાછાં નીકળી શકે નહિ એવાં, એર પાયેલાં અને
અગ્નિમાં તપાવી ધારદાર કરેલાં શસ્ત્રોથી શત્રુઓને મારવા નહિ.

ન ચ હન્યાત્સ્યલારુઢં ન છીવં ન કૃતાઞ્ગલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥ ૯૧ ॥

(પોતે રથ ઉપર બેઠો હોય તો) ને જમીન ઉપર હોય,
ને નપુંસક હોય, ને હાથ બેડી બિભો હોય, ને છટા વાળનાળો
હોય, ને બેઠો હોય અને ને 'હું તમારો છું' એમ કહેતો હોય
એવા શત્રુને મારવો નહિ. ૯૧

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નમ્રં ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૯૨ ॥

અતેલાને ન મરાય, બપ્તરવગરનાને ન મરાય, નાગાને
ન મરાય, હથિયારરહિતને ન મરાય, યુદ્ધ ન કરનારને ન મરાય,
યુદ્ધ બેનારાને ન મરાય તેમ જ બીજાની સાથે લડી રહેલાને
ન મારવો. ૯૨

નાયુધ્યવ્યસનપ્રાપ્તં નાતં નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન મીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૯૩ ॥

સત્પુરુષોના ધર્મને યાદ રાખતો રાજા હથિયારની લીડમાં

આવેલાને ન મારે, દુખિયારાને ન મારે, બેહદ જખમી થયેલાને
ન મારે, ડરેલાને ન મારે અને પીઠ બતાવનારને પણ ન મારે.

યુદ્ધમાં નાસેલો યોદ્ધો માર્યો જાય તો ?

યસ્તુ મીતઃ પરાવૃત્તઃ સંગ્રામે હન્યતે પરઃ ।

મર્ત્યુર્દુષ્કૃતં કિંચિત્તત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૯૪ ॥

ભયભીત થયેલો અને પૂંઠ ફેરવી પાછો ફરેલો જે યોદ્ધો
યુદ્ધમાં શત્રુઓથી માર્યો જાય, તો તેને તેના સ્વામી-રાજાનું જે
કંઈ પાપ હોય છે, તે બધું લાગે છે. ૯૪

યુદ્ધમાં નાસેલો પુણ્ય શુભાવે

યચ્ચાસ્ય સુકૃતં કિંચિદમુગ્ધાર્યમુપાર્જિતમ્ ।

મર્તા તત્સર્વમાદત્તે પરાવૃત્તહતસ્ય તુ ॥ ૯૫ ॥

યુદ્ધમાં નાસેલા અને મરાયેલા યોદ્ધાએ પરલોક માટે
(યોતાના જીવનમાં) જે કંઈ (પુણ્ય મેળવ્યું) હોય, તે બધું
તેનો રાજા લઈ લે છે. ૯૫

યુદ્ધમાં જે વસ્તુ જે જીતે તે તેની

સ્થાથં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશુન્સ્ત્રિયઃ ।

સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્ઞયતિ તસ્ય તત્ ॥ ૯૬ ॥

રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, પશુઓ, સ્ત્રીઓ, સર્વ
પદાર્થો અને સોનારૂપા સંવાયની ધાતુઓ (યુદ્ધમાં) જે જીતે
છે, તેનાં તે થાય છે. ૯૬

પણ ઉત્તમ વસ્તુઓ તો રાજાની જ

રાજશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેવા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

રાજા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૯૭ ॥

જીતમાં મળેલી સુવર્ણાદિ ઉત્તમ વસ્તુઓ તો રાજાને આપવી,
એમ વેદની શ્રુતિ કહે છે; અને રાજાએ પણ (અથાએ મળીને)
જીતેલી વસ્તુઓ સર્વ યોદ્ધાઓને (જિતું જીતું પરાક્રમ, તે
પ્રમાણે) વહેંચી આપવી. ૯૭

રાજાએ નામમાત્રથી સંતોષ રાખવો

[મૃત્યેભ્યો વિમજેદર્થાન્નૈકઃ સર્વહરો ભવેત્ ।

નામમાત્રેણ તુષ્યેત છત્રેણ ચ મહીપતિઃ ॥

રાજાએ તે વસ્તુઓ સેવકોને વહેંચી દેવી, પણ પોતે જ
બધી ન લઈ લેવી; તેણે તો નામમાત્રથી તથા છત્રથી સંતોષ
રાખવો.]

પૂર્વોક્ત શુદ્ધધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થવું

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योषधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेत् क्षत्रियो मन्त्रणे सिद्ध्य ॥ ९८ ॥

યોદ્ધાનો આ શુદ્ધ સનાતનધર્મ કહ્યો; રણમાં શત્રુઓને
મારતા ક્ષત્રિયે એ ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થવું. ૯૮

બધી મથેલું ધન રાજાએ સુપાત્રોને આપી દેવું.

अलब्धं चैव लिप्सेत् लब्धं रक्षेत्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(ભૂમિ, રત્ન આદિ) જે મળ્યું ન હોય તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી; જે મેળવ્યું હોય તેની રક્ષા કરવી; રક્ષેલા ધનની વૃદ્ધિ કરવી અને (વંધી ગયેલા) ધનનું સત્પાત્રોને દાન કરી દેવું. ૯૯

આજ્ઞા ન રહી ઉચ્ચ સાધુ રાખવો

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

રાજ્યે પોતાના પુરુષાર્થનું, આ ચાર પ્રકારનું પ્રયોજન જાણવું અને નિત્ય સાવધાન રહી એનું સારી રીતે આચરણ કરવું. ૧૦૦

પુરુષાર્થનાં ચાર પ્રયોજન

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्दृष्ट्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(ધન આદિ) જે ન મળ્યું હોય, તેને દંડથી મેળવવા ઇચ્છવું, મેળેલાનું તપાસથી રક્ષણ કરવું, રક્ષેલાને વેપાર આદિથી વધારવું અને વધી ગયેલા ધનનું સત્પાત્રોને દાન કરી દેવું. ૧૦૧

રાખનાં નિત્ય કર્તવ્યો

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसर्वार्थो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

નિત્ય હુગામેલો દંડ તૈયાર રાખવો, નિત્ય પુરુષાર્થ ત્રિકટાવધો, નિત્ય સર્વ પ્રયોજનો ગુપ્ત રાખવાં અને નિત્ય શત્રુનાં છિદ્ર શોધતા રહેવું. ૧૦૨

સર્વને હંડથી વશ રાખવાં

નિત્યમુઘતદણ્ડસ્ય કૃત્સ્નમુદ્વિજતે જગત્ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ દણ્ડેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

હંડને તૈયાર રાખનારા રાજાથી આખું જગત હમેશાં ખીતું રહે છે; તેથી સર્વ પ્રાણીઓને હંડથી જ વશ રાખવાં. ૧૦૨

નિષ્કપટ વર્તાવ રાખવું

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથञ्ચન માયયા ।

બુદ્ધયેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાં નિત્યં સ્વસંયુતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

રાજાએ (મંત્રી આદિ) સાથે નિષ્કપટપણે વર્તાવું; પણ દાઈ રીતે કપટલાવે ન વર્તાવું; વળી તેણે શત્રુઓએ ચોગલું કપટ જાણી લેવું અને પોતાનું હમેશાં ગુપ્ત રાખવું. ૧૦૩

શત્રુનાં છિદ્ર જાણવાં, પણ તે પોતાનાં ન જાણે

નાસ્ય છિદ્રં પરો વિષાદ્વિષાઞ્છિદ્રં પરસ્ય તુ ।

ગૃહેત્કુર્મ્મ ક્વાઙ્ગાનિ રક્ષેદ્વિવરમાત્મનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

શત્રુ પોતાનું છિદ્ર ન જાણે, પણ પોતે શત્રુનું છિદ્ર જાણી લેવું; કાચખાની જેમ એણે પોતાનાં અંગો લપાવવાં અને પોતાનાં છિદ્ર દાંઢવાં. ૧૦૪

ખાસ વિશ્વાસ ધાર્મિકો ન કરાવ

[ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાદ્યમુત્પન્નં મૃલાન્યપિ નિકૃન્તતિ ॥

વિશ્વાસ નહિ પામેલાનો વિશ્વાસ ન કરવો અને વિશ્વાસ પામેલાનો પણ અતિ વિશ્વાસ ન કરવો; ઢબડે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ખય મૂળિયાં મુઠ્ઠાં કાપી નાખે છે.]

બગસો, સિંહ, વરુ અને સસલા જેવું વર્તન

યકવચિન્તયેદર્થાન્સિહવચ્ચ પરાક્રમેત્ ।

બૂકવચાવલુમ્પેત શશવચ્ચ વિનિષ્પતેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

રાજાએ બગલાની જેમ (શત્રુના દેશો લઈ લેવા વગેરે) વિષયોનું ચિંતન કરવું, સિંહની જેમ પરાક્રમ કરવું, વરુની જેમ ધાનો છાપો મારવો અને સસલાની જેમ સટપટી જવું. ૧૦૬

વિરોધીઓને સામાદિ ઉપાયોથી વશ કરવા.

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्वશं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

એમ વિજય પામતા એ રાજાના જે વિજય-વિરોધીઓ હોય, તે સર્વને સામ આદિ ઉપાયોથી વશ કરવા. ૧૦૭

જેઓ ત્રણને ન ગાંઠે તેઓ સામે હંડ

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव પ્રસહ્યતાંશ્ચનકૈર્વશમાનયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

સામ, દાન અને ભેદ એ પ્રથમના ત્રણ ઉપાયોથી જો તેઓ (વિરોધ કરતા) ન અટકે, તો રાજાએ બળપૂર્વક હંડથી જ ધીમેધીમે તેઓને વશ કરવા. ૧૦૮

ચાર ઉપાયોમાં સામ તથા હંડ ઉત્તમ

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

સામદણ્ડૌ પ્રશંસન્તિ નિત્યં રાષ્ટ્રાભિવૃદ્ધયે ॥ ૧૦૯ ॥

દેશની આબાદી માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાં સામ અને હંડને પંડિતો નિત્ય વખાણે છે. ૧૦૯

દેશના રક્ષણ માટે શત્રુઓનો નાશ કરવો જ

યથોદ્ધરતિ નિર્દાતા કક્ષં ધાન્યં ચ રક્ષતિ ।

તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાચ્ચ પરિપન્થિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

જમ ખેતરોમાં ધાનકચરો ઉખેડી નાખનાર ખેડૂત ધાન વગેરે ઉખેડી કાઢે છે અને ધાન્યનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ શત્રુઓનો નાશ કરવો અને દેશનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૦

પ્રજાને પીડે તે તરત મરે

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્યનવેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્ભ્રમ્યતે રાજ્યાઝીવિતાંચ સવાન્ધવઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જ રાજા મૂર્ખાઈથી પોતાની પ્રજાને વગરવિચારે પીડે છે, તે ટૂંક વખતમાં કુટુંબ સાથે રાજ્યથી તથા જીવિતથી બ્રહ્મ થાય છે. ૧૧૧

દેશને પીડવાથી નાશ થાય

શરીરકર્પણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ।

તથા રાજામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્પણાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

જમ શરીરને ચૂકવવાથી પ્રાણીઓના પ્રાણ નાશ પામે છે, તેમ દેશને પીડવાથી રાજાના પ્રાણ પણ નાશ પામે છે. ૧૧૨

દેશની રક્ષા કરે તો મુખથી વધે

રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિધાનમિદમાચરેત્ ।

સુસંગૃહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુસ્વમેધતે ॥ ૧૧૩ ॥

રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે રાજાએ નિત્ય એ (ઉપર કહેલી) વિધિ આચરવી; કેમકે જનું રાજ્ય સુરક્ષિત હોય, તે રાજા મુખથી વધે છે. (આખાની પામે છે.) ૧૧૩

રાજ્યના રક્ષણ માટેનાં થાણાં

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પશ્ચાનાં મધ્યે ગુલ્મમધિષ્ઠિતમ્ ।

તથા ગ્રામશતાનાં ચ કુર્યાદ્રાપ્તસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

બે, ત્રણ, પાંચ અને સો ગામોની વચ્ચે થાણું રાખી
રાજ્યનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૪

જુદાજુદા અધિપતિ નીમવા

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાદશગ્રામપતિં તથા ।

વિંશતીશં શતેશં ચ સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

એક ગામનો, દશ ગામનો, વીસ ગામનો, સો ગામનો
અને હજાર ગામનો (એક-એક) અધિપતિ નીમવો. ૧૧૫

તે તે અધિપતિનાં કામ

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્નાન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્ ગ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિને ॥ ૧૧૬ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય નિવેદયેત્ ।

શંસેદ્ ગ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

(એક) ગામના અધિપતિએ (પોતાના) ગામમાં થયેલા
દોષો પોતે (ન અટકાવી શકે તો) શુભ રીતે દશ ગામના
અધિપતિને જણાવવો; દશ ગામના અધિપતિએ તેની ખબર
વીસ ગામના અધિપતિને આપવી; વીસ ગામના અધિપતિએ
તે બધી ખબર સો ગામના અધિપતિને જણાવવી અને સો
ગામના અધિપતિએ જાતે તે હજાર ગામના અધિપતિને
જણાવવી. ૧૧૬, ૧૧૭

એક ગામના અધિકારીની આજીવિકા

યાનિ રાજપ્રદેયાનિ પ્રત્યહં ગ્રામવાસિભિઃ ।

અન્નપાનેન્ધનાદીનિ ગ્રામિકસ્તાન્યવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

આમવાસીઓએ ખાન, પાન, ઇંધણાં વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ દરરોજ રાજને (તેના દૈનિક કરૂપે) આપવાની હોય છે, તે વસ્તુઓ (એક) ગામનો અધિકારી (પોતાની આજીવિકા માટે) મેળવે. ૧૧૮

દશ, વીસ, સો અને હજાર ગામના અધિકારીની આજીવિકા

દશી કુલં તુ ભુઝીત વિંશી પચ્ચ કુલાનિ ચ ।

ગ્રામં ગ્રામશતાધ્યક્ષઃ સહસ્રાધિપતિઃ પુરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

દશ ગામનો અધિપતિ (પોતાના નિર્વાહ માટે) એક કુલ (એટલે છ બળદોનું એક હળ અને એવા બે હળથી ખેડાય એટલી જમીન પોતાની આજીવિકા માટે) ભોગવે, વીસ ગામનો અધિપતિ પાંચ કુલો જ ભોગવે, સો ગામનો અધિપતિ એક ગામ ભોગવે અને હજાર ગામનો અધિકારી એક નગર ભોગવે. ૧૧૯

તે અધિકારીઓ પર દેખરેખ રાખનાર મંત્રી

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્કાર્યાણિ ચંચ હિ ।

રાજોઽન્યઃ સચિવઃ સ્થિત્યસ્તાનિ પચ્ચેદતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

એ અધિકારીઓનાં ગામ સંબંધી તેમ જ બીજાં જે અલગ કાર્યો હોય, તેને રાજનો બીજો રનેદપાત્ર મંત્રી સાવધાનીથી તપાસે. ૧૨૦

દરેક શહેરમાં એકએક ઉચ્ચ અમલદાર, જોઈએ
નગરે નગરે ચૈકં કુર્યાત્સર્વાર્થચિન્તકમ્ ।

ઉચ્ચેસ્થાનં ઘોરરૂપં નક્ષત્રાણામિવ વ્રહ્મ ॥ ૧૨૧ ॥

રાજ્યે દરેક નગરમાં સર્વ કાર્યોની તપાસ રાખનાર
એકએક અધિકારી રાખવો; તે ઉચ્ચ કુલનો, સેના વગેરે પરના
અધિકારથી ઉચ્ચ અને નક્ષત્રોમાં શુક્ર જેવો તેજસ્વી હોય. ૧૨૧
પૂર્વોક્ત અમલદારનું કામ

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનિવ સદા સ્વયમ્ ।

તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સમ્યગ્રાષ્ટ્રેષુ તંચરૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

તે અધિકારી ગામના તે સર્વ અધિકારીની પોતે જાતે
પાછળથી તપાસ રાખે અને પોતાના જસૂસો દ્વારા દેશો
માંહેના તેમનાં વર્તનની જાણ મેળવે. ૧૨૨

હુઆ અધિકારીઓથી પ્રજાના રક્ષણની જરૂર

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શઠાઃ ।

મૃત્યા ભવન્તિ પ્રાયેણ તેમ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કેમકે રક્ષાના અધિકારે નિભાયેલા રાજાના તે અધિકારીઓ
લગભગ પારકું ધન પડાવી લેનારા હુઆ હોય છે; માટે તેઓ-
થી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૧૨૩

લાંચિયાઓને દેશપારની શિક્ષા

યે કાર્યિક્રેમ્યોર્ધમેવ ગૃહ્ણીયુઃ પાપચેતસઃ ।

તેષાં સર્વસ્યમાદાય રાજા કુર્યત્પ્રિવાસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જે પાપી ચિત્તવાળાઓ કાર્યોથી (મુકદમાવાળા)ઓ
પાસેથી પૈસાની લાંચ લે, તેમનું રાજ્યે સર્વસ્વ લઈ લેવું અને
તેમને દેશપાર કરવા. ૧૨૪

અમુક-અમુકને રોજિંદી આજીવિકા આપવી

રાજા કર્મસુ યુક્તાનાં સ્ત્રીનાં પ્રેવ્યજનસ્ય ચ ।

પ્રત્યહં કલ્પયેદ્વત્તિ સ્થાનં કર્માનુરૂપતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

કામમાં રોજિંદી સ્ત્રીઓને તેમજ સેવકાને તે તે કામ અને સ્થાનને અનુસરી રોજિંદી આજીવિકા પાંધી આપવી. ૧૨૫

દાને ઢેલેલા પગાર આપવો ?

પણો દેયોઽવકૃષ્ટસ્ય પટુત્કૃષ્ટસ્ય વેતનમ્ ।

પાખ્યાસિકસ્તથાચ્છાંદો ધાન્યદ્રોણસ્તુ માસિકઃ ॥ ૧૨૬ ॥

(વાળખૂડ કરનારા અને પાણી ભરનારા જેવા) હલકા સેવકને રોજ એક પણખનો પગાર, મહિનેમહિને એક દ્રોણ* અનાજ અને છ છ મહિને એક જોડ કપડાં આપવાં; જારે કામ કરનાર મોટા સેવકને રોજ છ પણનો પગાર, મહિનેમહિને છ દ્રોણ અનાજ અને છ છ મહિને છ જોડ કપડાં આપવાં. ૧૨૬

વેપારી પાસેથી કર લેવાની રીત

ક્રયવિક્રયમધ્વાનં ભક્તં ચ સપરિવ્યયમ્ ।

યોગક્ષેમં ચ સંપ્રેક્ષ્ય વણિજો દાપયેત્કરાન્ ॥ ૧૨૭ ॥

ખરીદી, વેચાણ, માર્ગવ્યવહાર, ભાડુંઅથ્થું, રક્ષાનો ખર્ચ અને નફો એ બધું જોઈને વેપારી પાસેથી કર લેવો. ૧૨૭

* પણ=એક આયોન સિંધો

* દ્રોણનું ઢાલક નીચે મુજબ છે : ૮ મૂડી=૧ ફૂંચી; ૮ ફૂંચી=

૧ પુષ્કસ; ૪ પુષ્કસ=૧ આંક અને ૪ આંક=૧ દ્રોણ; આમ,

૧૦૨૪ મૂડી=૧ દ્રોણ.

થોડાં પર કર નાખવાની પદ્ધતિ

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ કર્મણામ્ ।

તથાવેક્ષ્ય નૃપો રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૧૨૮ ॥

જ રીતે રાજા અને ખેતી વગેરે કામ કરનારને પોતા-
પોતાનાં કામનું ફળ મળે, તે રીતે સદા વિચાર કરી રાજાએ
રાજ્ય ઉપર કર નાખવો. ૧૨૮

વાર્ષિક કર બહુ જ થોડા લેવો

યથાલ્પાલ્પમદન્ત્યાયં વાર્યોકોવત્સપટ્પદાઃ ।

તથાલ્પાલ્પો ગ્રહીતવ્યો રાષ્ટ્રાદ્રાજ્ઞાદિકઃ કરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જમ જળો લોહીને, વાછરડું દૂધને અને જમરો મધને

થોડામાં થોડું પીએ છે, તેમ રાજાએ પણ દેશ પાસેથી થોડા-

થોડા વાર્ષિક કર લેવો. ૧૨૯

રામાંથી કેટલો ભાગ રાખવો ?

પચ્ચાશસ્ત્રાગ આદયો રાજા પશુહિરણ્યયોઃ ।

ધાન્યાનામષ્ટમો ભાગઃ પષ્ટો દ્વાદશ એવ વા ॥ ૧૩૦ ॥

પશુ અને સોનાના નફામાંથી રાજાએ પચાસમો ભાગ

લેવો અને અનાજ વગેરેના નફામાંથી છઠો, આઠમો ઠે બારમો

ભાગ લેવો. ૧૩૦

આદદીતાય પદ્મભાગં દ્રુમાંસમધુસર્પિષામ્ ।

ગન્ધીપધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥ ૧૩૧ ॥

પત્રશાકતૃણાનાં ચ ચર્મણાં વૈદલસ્ય ચ ।

મૃગમયાનાં ચ માળ્ડાનાં સર્વસ્યાશ્મમયસ્ય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

વૃક્ષ, માંસ, મધ, ઘી, સુગંધી દ્રવ્યો, ઔષધિ, રસ, ફૂલ,

મૂળ, ફળ, પાંદડાં, શાક, ઘાસ, ચામડાં, વાંસની બનાવટો અને માટીનાં તથા પથ્થરનાં સર્વ વાસણોમાંથી રાજ્યે છઠ્ઠો ભાગ લેવો. ૧૩૧, ૧૩૨

વેદ બહેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી કર ન જ લેવાય

મ્રિયમાણોડપ્યાદદીત ન રાજા શ્રોત્રિયાત્કરમ્ ।

ન ચ ક્ષુધાસ્ય સંસીદિચ્છોત્રિયો વિષયે વસન્ ॥ ૧૩૩ ॥

ધન વિના પોતે મરી જતો હોય, તો યે રાજ્યે વેદ બહેલા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ; તેમ જ તેના રાજ્યમાં વસતો શ્રોત્રિય ભૂખથી પીડાવો ન જોઈએ. ૧૩૩

જે રાજ્યમાં શ્રોત્રિય પીડાય તેના તરત નાશ

યસ્ય રાજસ્તુ વિષયે શ્રોત્રિયઃ સીદતિ ક્ષુધા ।

તસ્યાપિ તત્ક્ષુધા રાષ્ટ્રમચિરેણૈવ સીદતિ ॥ ૧૩૪ ॥

જે રાજના રાજ્યમાં શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ ભૂખથી રિખાય છે, તે રાજનું રાજ્ય તરત જ ભૂખમરાથી નાશ પામે છે. ૧૩૪

શ્રોત્રિયની આશ્ચરિકા જાંધી ઈ રક્ષા કરવી

શ્રુતવૃત્તે વિદિત્વાસ્ય વૃત્તિં ધર્મ્યા પ્રકલ્પયેત્ ।

સંરક્ષેત્સર્વતથૈનં પિતા પુત્રમિવોરસમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

એ બ્રાહ્મણનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સદાયરણુ બણી ઈ રાજ્યે એને ધર્મોદ આશ્ચરિકા ઠરાવી દેવી; અને પિતા જેમ પોતાના સગા પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજ્યે તેનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું. ૧૩૫

શ્રોત્રિયના ધર્મોચરણથી રાગની આત્માદી

સંરક્ષ્યમાણો રાજા યં કુરુતે ધર્મમન્વહમ્ ।

તેનાસુર્વધતે રાજો દ્રવિણં રાષ્ટ્રમેવ ચ ॥ ૧૩૬ ॥

રાજાથી રક્ષા કરાતો એ બ્રાહ્મણ રાજા ને ધર્મ આપે છે,
જોનાથી રાજાનું આયુષ્ય, ધન ને રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૩૬

ગરીબો પાસેથી એક વર્ષ થોડો કર લેવો

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ ૧૩૭ ॥

શાકપાન વહેંચી રાજા ચલાવતા રાજ્યના સામાન્ય
માણસ પાસેથી પણ રાજાએ થોડો જ વાર્ષિક કર લેવો. ૧૩૭

કારીગરો-મજૂરો વગેરેનું શું ?

काह्कान्छित्पिनश्चैव शूद्राश्चारमोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ ૧૩૮ ॥

કારીગરો, શિલ્પીઓ અને શ્રમજીવી શૂદ્રોની પાસે
રાજાએ મહિનેમહિને એકએક દિવસ કામ કરાવવું. ૧૩૮

પોતાનાં કે પારકાં મૂળ ન ઉખેડવાં

नोच्छिन्वादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ ૧૩૯ ॥

રાજાએ અતિ તૃષ્ણાથી પોતાનું કે પારકાનું મૂળ ન
ઉખેડવું; કેમકે પોતાનું મૂળ ઉખેડતો રાજા પોતાને અને
પારકાને પીડે છે. ૧૩૯

+ અહીં આ આશય છે : પ્રજા ઉપરના સ્નેહથી રાજા કોઈની
પાસેથી પણ કોઈ જાતનો કરવેરા ન લે, તો પોતે પોતાનું જ મૂળ
ઉખેડે છે; તેમ જ અતિશય લેભથી લોકો પાસેથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં
કરવેરા લે, તો સમસ્ત પ્રજાનાં મૂળ તે ઉખેડી રહ્યો છે. (કુલ્લક)

રાજાએ ક્રોધને કહોર પણ થવું

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ।

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ 'રાજા ભવતિ સંમતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

કાર્ય જોઈને રાજાએ ક્રોધને કહોર પણ થવું;
(યોગ્ય સમયે) ક્રોધને કહોર થનારો રાજા સર્વને માન્ય
થાય છે. ૧૪૦

મુખ્ય પ્રધાન રાજાના આસને ક્યારે ?

અમાલમુખ્યં ધર્મજ્ઞં પ્રાજ્ઞં દાન્તં કુલોદ્ભૂતમ્ ।

સ્યાપયેદાસને તસ્મિન્નિલ્લઃ કાર્યેક્ષણે નૃણામ્ ॥ ૧૪૧ ॥

પ્રજાનાં કાર્યો તપાસવામાં રાજા થાકે, ત્યારે તેણે ધર્મ
જાણનાર, વિશેષ જાણકાર, જિતેન્દ્રિય અને કુળવાન એવા મુખ્ય
મંત્રીને તે આસને સ્થાપવો. ૧૪૧

પ્રજાસક્ષણની કાળજી

एवं सर्वं विषायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

યુક્તશ્ચૈવાપ્રમત્તશ્ચ પરિક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

એમ પોતાનું આ સર્વ કર્તવ્ય કરી રાજાએ પ્રમાદરહિત
અને કાર્યપરાયણ રહી, આ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું. ૧૪૨

કેવો રાજા જીવતાં મરેલો ગણાય ?

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्यियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

સંપશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥ ૧૪૩ ॥

સેવકો સહિત પોતાના દેખતાં જેના રાજ્યમાં ચોરડાકુચો
ઠકળતી પ્રજાને હરી જાય, તે રાજાને મરેલો જ ગણવો; એવો
રાજા જીવે છે, એમ ગણાય જ નહિ. ૧૪૩

પ્રજારક્ષણ એ જ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે

ક્ષત્રિયસ્ય પરો ધર્મઃ પ્રજાનામેવ પાલનમ્ ।

નિર્દિષ્ટફલમોક્તા હિ રાજા ધર્મેણ યુજ્યતે ॥ ૧૪૪ ॥

પ્રજાઓનું પાલન એ જ ક્ષત્રિયનો પરમધર્મ છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (કર વગેરે) કૃણ ભોગવનાર રાજા ધર્મ સાથે જોડાય છે. ૧૪૪

સભાપ્રવેશ પહેલાંનું કર્તવ્ય

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

હુતામિર્માક્ષણાંશ્ચાર્ચ્ય પ્રવિશેત્સ શુભાં સમામ્ ॥ ૧૪૫ ॥

રાજાએ રાત્રિને પાછલે પહોરે ઊઠવું, શૌચથી પરવારવું, સ્વસ્થચિત્ત થવું, અશ્વિમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો અને પછી ઉત્તમ રાજસભામાં પ્રવેશ કરવો. ૧૪૫

સભાપ્રવેશ પછીનું કાર્ય

તત્ર સ્થિતઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્ધ વિસર્જયેત્ ।

વિસૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મન્ત્રયેત્સહ મન્ત્રિભિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

સભામાં બેસી રાજાએ સર્વ પ્રજાજનોને આનંદથી સત્કારી વિદાય આપવી; અને વિદાય કર્યા પછી મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરવી. ૧૪૬

મંત્રણા શુભ હોવી જોઈએ

ગિરિપૃથ્ઠં સમારુદ્ધ પ્રાસાદં વા રહોગતઃ ।

અરણ્યે નિઃશલોકે વા મન્ત્રયેદવિભાવિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પર્વત ઉપર કે મહેલમાં બેસીને અથવા એકાંત જગ્યામાં કે ઝાડઝાંખરાં વિનાના જંગલમાં ડાઈ નજણે એમ મંત્રણા કરવી.

શુભ મંત્રણાનું ફળ

યસ્ય મન્ત્રં ન જાનન્તિ સમાગમ્ય પૃથગ્જનાઃ ।

સ કૃત્ત્વાં પૃથિવીં મુહુક્તે કોશહીનોઽપિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૪૮ ॥

સાધારણ માણસો (એકલા મળી) જની મંત્રણાને જાણી શકતા નથી, તે રાજનો ખજનો ખૂટી પડ્યો હોય, તોપણ તે સમગ્ર પૃથ્વી ભોગવે છે. ૧૪૮

મંત્રણા વખતે ખાસ દૂર કરવા જેવા

જહમૂકાન્વષધિરાંસ્તૈર્યગ્યોનાન્વયોતિગાન્ ।

સ્ત્રીમ્લેચ્છવ્યાધિતવ્યજ્ઞાન્મન્ત્રકાલેઽપસારયેત્ ॥ ૧૪૯ ॥

પુદ્ધિવગરના, મૂંગા, આંધળા, બહેરા, પોપટ વગેરે પંખી-ઓ, અતિવૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, મ્લેચ્છો, રોગીઓ અને જ્યાં શરીરે ખોડ-ખાંપણવાળા હોય, તેઓને મંત્રણા વખતે દૂર કરવા. ૧૪૯

મિન્દન્ત્યવમતા મન્ત્રં તૈર્યગ્યોનાસ્તયૈવ ચ ।

સ્ત્રિયશ્ચૈવ વિશેષેણ તસ્માત્તપ્રાદતો મવેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

કારણકે એ લોકો જ્યારે અપમાન પામે ત્યારે મંત્રણાને ભેદ પુણી કરી દે છે; તેમ જ પોપટ વગેરે પંખીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ મંત્રનો ભેદ પુણી કરી નાખે છે; આથી તેવા સમયે તેમને દૂર કરવામાં કાળજી રાખવી. ૧૫૦

ધર્મ, અર્થ અને કામનું ચિંતન

મધ્યંદિનેઽર્ધરાત્રે વા વિશ્રાન્તો વિગતક્લમઃ ।

ચિન્તયેદ્ધર્મકામાર્થાન્સાર્ધં તૈરેક एव વા ॥ ૧૫૧ ॥

બપોરે અથવા અરધી રાત્રે વિશ્રાંતિ લઈ, થાક ઉતારીને રાત્રીએ તે મંત્રીઓ સાથે અથવા એકલા ધર્મ, અર્થ અને

કામનું ચિંતન કરવું. ૧૫૧

ખાસ વિચારવાનો આખતો

પરસ્પરવિરુદ્ધતાનાં તેષાં ચ સમુપાર્જનમ્ ।

કન્યાનાં સંપ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પરસ્પર વિરુદ્ધ જવા (જણાતા) તે ધર્માદિનો વિરોધ ટાળી તેમને ઉપાર્જન કરવાનો, કન્યાઓને પરણાવવાનો, તેમ જ કુમારોને (શિક્ષણરૂપ) રક્ષણ આપવાનો તેણે વિચાર કરવો. ૧૫૨

દૂતસંપ્રેષણં ચૈવ કાર્યશેષં તથૈવ ચ ।

અન્તઃપુરપ્રચારં ચ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

દૂતો મોકલવા વિષે, ખાટો રહેલાં કામો વિષે, રાણી-

શાસની હિલચાલ વિષે, તેમ જ શત્રુ રાજાઓ તરફ મોકલેલા

અસૂસોની ચેષ્ટા જણવાની તેણે કાળજી રાખવી. ૧૫૩

કૃત્સ્નં ચાષ્ટવિધં કર્મ પञ્ચવર્ગં ચ તત્ત્વતઃ ।

અનુરાગાપરાગૌ ચ પ્રચારં મण्डलस्य च ॥ ૧૫૪ ॥

વળી તેણે આઠ* પ્રકારનું કર્મ સંપૂર્ણ વિચારવું અને પાંચ*

* આ આઠ કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) યોગ્ય કાર્યોનો આરંભ,

આરંભેલાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાં, તેમનો વિસ્તાર કરવો અને તેમનાં

ફળ મેળવવાં; એ ચાર ઉપરાંત સામ, દાન, દંડ અને ભેદ; (૨) વેપાર,

પૂલ ખાંધવા, કિલ્લાઓ કરવા, દુર્ગોની મરામત કરવી, હાથીખાનાં

કરવાં, ખાણો ખોદાવવી, બિજ્જડ જગામાં વસવાટ અને જંગલોમાં

સુકામ; અને (૩) વૈસ્ય વગેરે પાસેથી કર, નોકરોને પગાર, દુષ્ટોનો

ત્યાગ, બારે ખર્ચનો અટકાવ, ફાગટ પ્રવૃત્તિ અંધ કરવી, ધર્મકર્મની

તપાસ, દંડ અને પ્રાયશ્ચિત.

* પાંચ વર્ગો આ પ્રમાણે છે : કાપટિક (કપટથી બીજાઓનાં

વર્ગોત્તો બરાબર વિચાર કરવો; તેમ જ મંત્રીઓની પ્રીતિ-
અપ્રીતિ અને રાજમંડળની હાથીકત બાણવી. ૧૫૪

ભક્ષણની યોજના ૦

[વને વનેચરાઃ કાર્યાઃ શ્રમણાદિકાદયઃ ।

પરપ્રવૃત્તિજ્ઞાનાર્થે શીઘ્રાચારપરંપરાઃ ॥

પરસ્ય ચૈતે યોદ્ધવ્યાસ્તાદૃશૈરેવ તાદૃશાઃ ।

ચારસચ્ચારિણઃ સંસ્થાઃ શઠાશ્વાગૃહસંજ્ઞિતાઃ ॥

ઝટ સમાચાર મેળવી શકે એવા વનમાં ફરનારા સાધુને
તથા રખડુ વગેરે લોકોને શત્રુની પ્રવૃત્તિ બાણવા વનમાં રાખવા;
વળી બહેરમાં લુગ્ધાર્થ કરતા, છૂપા ભક્ષણ તરીકે કરતા અથવા
થાણું નાખી રહેતા શત્રુના દૂતોને તેવા જ પોતાના દૂતો
મારફત બાણવા.]

ચાર મૂળ રાજપ્રકૃતિ

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોષ ચેષ્ટિતમ્ ।

ઉદાસીનપ્રચારં ચ શત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મધ્યમ⁺ રાજના પ્રચારને, હતની ધમ્મવાળા *રાજના

રહસ્ય બાણી લેનારો, સાહસિક, ચતુર અને મણીને તરત આવેલો
વિદ્યાર્થી); ઉદારિયત (સંન્યસ્તઆશ્રમ છોડી ધર્મ સંમંધમાં દોષ
પામેલો હતાં રાજ્યમક્ત એવો અદ્ય સંન્યાસી); શુદ્ધપતિ (આજીવિકા
મટે ખીજ રાજ્યમાંથી આવીને વસેલો ખેડૂત); વૈદેહિક (રાજનું
ધન સર્થ વેપાર કરનારો ખીજ રાજ્યનો વેપારી) અને તાપસ
(આજીવિકા છુટ્છો વેપારી તપસ્વી).

+ મધ્યમ રાજ તે આ છે: જે રાજ રતુને હતવા છુટ્છો
દોષ, તેની જાણના સીમાડે જ જેનું રાજ્ય દોષ, અંદરઅંદર મજેલા

ઉઘમને, ઉદાસીન રાજના પ્રચારને તેમજ શત્રુ રાજના પ્રચારને કાળજીથી જાણવા. ૧૫૫

આઠ શાખા-પ્રકૃતિ

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

અષ્ટૈ ચાન્યાઃ સમાખ્યાતા દ્વાદશૈવ તુ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૫૬॥

(ઉપર જણાવેલી) આ ચાર (રાજ્યોની) પ્રકૃતિઓ, ટૂંકમાં (ખીજાં પ્રધાનો વગેરેના) મંડળનું મૂળ છે; અને ખીજી આઠ પ્રકૃતિ કહી છે; તે સાથે તે કુલ બાર* ગણાય છે. ૧૫૬

ખીજા એ રાજને મદદ કરવા જે સમર્થ હોય અને નહિ મળેલા ખીજા એ રાજ્યોને શિક્ષા કરવા જે સમર્થ હોય (તેવો રાજ, કે જે ખીજા બેની વચ્ચે-રહી લવાદી કરી શકે તેવો હોય.)

* જીતની ઇચ્છાવાળો રાજ 'વિનિગીપુ' કહેવાય છે; તે શુદ્ધિ તથા ઉત્સાહના ગુણથી પ્રધાનમંડળ તથા પ્રજામંડળ ઉપર પોતાનો કાબૂ ધરાવતો હોય છે.

÷ જે રાજ ઉપર જણાવેલા વિનિગીપુ તથા મધ્યમ રાજ્યો અંદરઅંદર જો મળી ગયા હોય, તો તેઓને મદદ કરવા સમર્થ હોય અથવા જો ન મળેલા હોય તો તેઓને શિક્ષા કરવા સમર્થ હોય, તે 'ઉદારીન' કહેવાય છે. (કુલ્લુક)

* રાજમંડળની બાર પ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) વિનિગીપુ (પ્રજાની ઉત્તતિવાળો, ઉત્સાહી અને વિજયશીલ),
(૨) અરિ (શત્રુ), (૩) અરિસેવિત (શત્રુ જોને અનુકૂળ વર્તે તે),
(૪) અરિમિત્ર (શત્રુનો મિત્ર), (૫) પાષ્વિર્માહ (વિનિગીપુ રાજ્ય ચઢાઈ કરે તે વખતે જોનો ચઢી આવવાનો સંભવ હોય એવો રાજ),
(૬) પાષ્વિર્માહાસાર (પાષ્વિર્માહના રાજ્ય પછીના દેશનો રાજ),
(૭) વિનિગીપુનો મિત્ર, (૮) વિનિગીપુના મિત્રનો મિત્ર, (૯) આફંદ (પાષ્વિર્માહના પછીના રાજ્યનો રાજ), (૧૦) આફંદાસાર (પાષ્વિર્માહાસારના પછીના રાજ્યનો રાજ), (૧૧) મધ્યમ

પાંચ દ્રવ્ય-પ્રકૃતિ

અમાત્યરાષ્ટ્રદુર્ગાર્યદળઢાઝ્યાઃ પચ્ચ ચાપરાઃ ।

પ્રત્યેકં કથિતા હેતાઃ સંક્ષેપેણ દ્વિસસતિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, દેશ અને દંડ; એ બીજી પાંચ (દ્રવ્ય) પ્રકૃતિ પણ છે; (ઉપરની બાર પ્રકૃતિ) અને એ દરેકની આ પાંચ પ્રકૃતિ (એકંદર સાઠ હોઈ ઉપરની બાર સાથે મળી) સંક્ષેપમાં બોતેર કહી છે. ૧૫૭

શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન રાજા

અનન્તરમરિં વિદ્યાદરિસેવિનમેવ ચ ।

એસનન્તરં મિત્રમુદાસીનં તયોઃ પરમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સીમાડા ઉપર રહેતા રાજાને શત્રુ બણવો, શત્રુને સેવનાર રાજા પણ શત્રુ બણવો, શત્રુના સીમાડા ઉપર રહેનાર રાજામિત્ર બણવો અને એ બેયથી અળગો રહેનાર ઉદાસીન બણવો. ૧૫૮

ઉદાસીન; વિજિગીષુ અને મધ્યમ

[વિપ્રકૃષ્ટેધ્વન્યધૃત ઉદાસીનો પલાન્વિતઃ ।

વિજિગીષુર્મંડલાર્યો યસ્મિન્જ્ઞેયઃ સ મધ્યમઃ ॥

બાર રાજમંડળમાં લાગ ન લેનારો રાજા ઉદાસીન છે, બળવાન રાજા વિજિગીષુ છે અને રાજમંડળનો જ નિગ્રહ

(વિજિગીષુ અને અરિ, એ બે જુદાજુદા હોય તો તેમને કબજે કરવામાં અથવા મેળવવામાં સમર્થ અને તે બે એકઠા હોય તો તેમ કરવામાં અસમર્થ એવો રાજા), અને (૧૨) ઉદાસીન (વિજિગીષુ, અરિ અને મધ્યમ રાજાઓ એકઠા થયા ન હોય તો તેમનો નિગ્રહ અને અનુમદ કરવાને સમર્થ હોય, પણ તે એકઠા થયા હોય તો તેમ કરવા અસમર્થ હોય એવો રાજા).

તથા અનુચ્છ કરી શકે છે તે મધ્યમ છે.]

શત્રુ વગેરેને વશ કરવાના ઉપાયો

તાન્સર્વાનમિસંદધ્યાત્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ।

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૧૫૯ ॥

આ સર્વ શત્રુ આદિ રાજાઓને સામ આદિ સામટા ઉપાયોથી કે છૂટાછૂટા ઉપાયથી, પુરુષાર્થથી અને રાજનીતિથી વશ કરવો. ૧૫૯

૭ ગુણો

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીભાવં સંશ્રયં ચ પદ્મગુણાંશ્ચિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

સંધિ, વિગ્રહ, યાન (શત્રુ ઉપર ચડાઈ), આસન (કિલ્લામાં બસાઈ રહેવું), દ્વૈધીભાવ (સેનાના બે ભાગ કરવા) અને સંશ્રય (બીજા સમર્થનો આશ્રય), એ ૭ ગુણોનો રાજાએ હમેશાં વિચાર કરવો. ૧૬૦

કાર્ય પ્રમાણે તે ગુણોનો ઉપયોગ

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ।

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુજીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

(પોતાની વૃદ્ધિ અને શત્રુની હાનિરૂપ) કાર્યો જોઈને આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રયનો પ્રયોગ કરવો

છે ગુણોના બે બે પ્રકાર

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

ઉમે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

* આ સંબંધી કહ્યું છે : ' સામદંડી પ્રશંસન્તિ નિયં રાષ્ટ્રાભિવૃદ્ધયે । રાજ્યની આખાની માટે સામ તથા દંડ એ બે જ વખણાય છે. ' (કુસ્મક)

સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વેધીલાવ અને સંશ્રય; એ
દરેકને રાજ્યે બધ્યે પ્રકારનાં બણવાં. ૧૬૨

બે પ્રકારની સંધિ

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ ।

તદાત્વાયતિસંયુક્તઃ સંધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તાત્કાલિક કે લવિધ્યના કૃણવાળી સંધિ બે પ્રકારની
બણવી: એક સમાનયાનકર્મા (જેમાં મિત્ર રાજ્યોની સાથે
મળીને બીજા એક ઉપર ચડાઈ કરવાની હોય); અને બીજી
તેથી જાણી અસમાનયાનકર્મા (જેમાં એક મિત્ર રાજ્યે
અમુક રાજ ઉપર અને બીજાએ બીજા રાજ ઉપર ચડાઈ લઈ
જવાની હોય). ૧૬૩

વિગ્રહના બે પ્રકાર

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થમકાલે કાલ એવ વા ।

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વિગ્રહ બે પ્રકારનો ઠહ્યો છે: યોગ્ય કે અયોગ્ય વખતે
પોતાના વિજયરૂપ પ્રયોજન માટે જાતે જ વિગ્રહ કરવો તે
પહેલો વિગ્રહ; અને (બીજા રાજ્યે પોતાના) મિત્ર રાજ્યનું
ખૂન કરવામાં આવતાં (મિત્રની રક્ષા માટે) વિગ્રહ માંડવામાં
આવે, તે બીજો વિગ્રહ. ૧૬૪

બે પ્રકારનું યાન

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

યાન (ચડાઈ) બે પ્રકારનું ઠહ્યું છે: એક તો અઠસ્માત્

શત્રુ દુઃખ વગેરેમાં આવી પડે ત્યારે પોતે જો શક્તિમાન હોય તે જોઈલાએ ચડાઈ કરવી તે; અને બીજું પોતે જો અશક્ત હોય તો મિત્ર સાથે મળીને ચડાઈ લઈ જવી તે. ૧૬૫

જે પ્રકારનું આસન

ક્ષીણસ્ય ચૈવ ક્રમશઃ દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દેવથી કે પૂર્વકર્મના કારણે નબળા થયેલા રાજાએ ચૂપ-ચાપ બેસી રહેવું તે એક પ્રકાર; અને મિત્રને અનુસરી (તેનું કામ નહિ બગાડી દેવા) છાના બેસી રહેવું તે બીજો પ્રકાર; એમ બે જાતનાં આસન કહ્યાં છે. ૧૬૬

જે પ્રકારનો દ્વિધીભાવ

ઘલસ્ય સ્વામિનશ્ચૈવ સ્થિતિઃ કાર્યાર્થસિદ્ધયે ।

દ્વિવિધં કીર્ત્યતે દ્વૈધં ષાઙ્ગુણ્યગુણવેદિમિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

કાર્ય અને હેતુની સિદ્ધિ માટે રાજાએ (શત્રુનો ઉપદ્રવ શમી-વના સાર) થોડી સેનાને અમુક જગ્યાએ રાખવી; અને બાકીના થોડા સૈન્ય સાથે પોતે અમુક રક્ષિત ભાગમાં રહેવું; એમ દ્વિધીભાવને છ ગુણના ગુણ જાણનારાઓ જે પ્રકારનો કહે છે. ૧૬૭

જે પ્રકારનો સંશ્રય

ઘર્થસંપાદનાર્થ ચ ષીઙ્ગમાનસ્ય શત્રુમિઃ ।

સાધુષુ વ્યવદેશાર્થ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

શત્રુઓથી પીડાઈ રહેલો રાજા પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા બીજા બળવાન રાજાનો આશ્રય કરે તે; અને પોતાનો ખરાબ વરો, એવી શંકાથી ('આ રાજાએ અમુક મહાબળવાન રાજાનો

આશ્રય કર્યો છે' એવી) સારા લોકોમાં જાહેરાત કરવા બીજા રાજાનો આશ્રય લેવો; એમ એ જાતનો સંશ્રય કહ્યો છે. ૧૬૮ સંધિ ક્યારે?

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदा त्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ ૧૬૯ ॥

ભવિષ્યમાં એ પોતાની અધિકતા નક્કી જણાય; અને તે વખતે તાત્કાલિક એ આધું તુકસાન લાગે, તો સંધિનો આશ્રય લેવો. ૧૬૯

વિગ્રહ ક્યારે ?

यदा प्रहृष्ट मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

अत्युच्छ્રિતं तदात्मानं તદા કુર્વિત વિગ્રહમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

જ્યારે પોતાનું મંત્રી આદિ સર્વ પ્રકૃતિ-મંડળ અત્યંત પ્રસન્ન લાગે અને પોતાને અત્યંત ઉત્તમ થયેલો માને, ત્યારે રાજાએ વિગ્રહ કરવો. ૧૭૦

શત્રુ સામે અદાર્થ ક્યારે ?

यदा मन्येत मावेन दृष्टं पुष्टं षट् स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च તદા યાયાદ્રિષ્ટં પ્રતિ ॥ ૧૭૧ ॥

જ્યારે પોતાના સૈન્યને (ધનાદિ) ભાવથી દૃષ્ટપુષ્ટ જાણે અને શત્રુના સૈન્યને તેથી જિજ્ઞૃષ્ણ જાણે, ત્યારે રાજાએ શત્રુની સામે અદાર્થ કરવી. ૧૭૧

આસન ક્યારે ?

यदा तु स्यात्परिक्षीणो बाह्वनेन घलेन च ।

तदासीतं प्रयत्नेन शनैः सान्त्वयन्तरीन् ॥ ૧૭૨ ॥

જ્યારે પોતે વાહન અને સૈન્યમાં નબળો હોય, ત્યારે શત્રુઓને પ્રયત્નપૂર્વક ધીમેધીમે શાંત રાખી રાજ્યે બેસી રહેવું.

દ્વિધીભાવ ક્યારે ?

મન્યેતારિં યદા રાજા સર્વથા બલવત્તરમ્ ।

તદા દ્વિધા બલં કૃત્વા સાધયેત્કાર્યમાત્મનઃ ॥ ૧૭૨ ॥

જ્યારે શત્રુને સર્વ પ્રકારે વધારે બળવાન બને, ત્યારે રાજ્યે પોતાના સૈન્યના બે ભાગ કરી દ્વિધીભાવથી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું. ૧૭૩

બળવાનનો આશ્રય ક્યારે કરવો ?

યદા પરબલાનાં તુ ગમનીયતમો મહેત્ ।

તદા તુ સંશ્રયેસ્થિપ્રં ધાર્મિકં બલિનં નૃપમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

જ્યારે શત્રુનાં સૈન્યો પોતાને અત્યંત તાબે કરી લેશે એમ લાગે, ત્યારે રાજ્યે તરત જ બીજા ધાર્મિક અને બળવાન રાજાનો આશ્રય કરવો. ૧૭૪

એ બળવાન રાજા કેવો હોવો જોઈએ ?

નિમ્નદં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્ધોડરિબલસ્ય ચ ।

ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈર્ગુરું યથા ॥ ૧૭૫ ॥

જે રાજા મંત્રી આદિ પ્રકૃતિને અને શત્રુના સૈન્યને વશ કરી શકે એવો હોય, તેવા (એ બળવાન) રાજાની (શરણે ગયેલા રાજ્યે) નિત્ય ગુરુની જમ સર્વ પ્રયત્ને સેવા કરવી. ૧૭૫

એમાંય હોય જણાય તો યુદ્ધ

યદિ તત્રાપિ સંપશ્યેદ્દોષં સંશ્રયકારિત્વમ્ ।

સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશક્તઃ સમાચરેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

આશ્રય કરવાથી એમાં પણ જે દોષ દેખાય, તે નિઃશંક
થઈ (પોતાની) તે દુર્બળ સ્થિતિકાળે પણ ઉત્તમ યુદ્ધ કરવું. ૧૭

ખાસ રાજનીતિ

સર્વોપાયૈસ્તથા કુર્યાન્નીતિજ્ઞઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથાસ્યામ્યાધિકાં ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

નીતિ જાણનાર રાજાએ સર્વ ઉપાયોથી એવું કાર્ય કરવું,
જે જોઈ તેના મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ પોતાથી અધિક
ન થઈ જાય. ૧૭૭

આયતિં સર્વકાર્યાણાં તદાત્વં ચ વિચારયેત્ ।

અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષૌ ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

સર્વ કાર્યોના ભવિષ્યકાળનું પરિણામ અને વર્તમાન
કાળનો રાજાએ વિચાર કરવો; તેમ જ ભૂતકાળનાં સર્વ કાર્યોના
શુભદોષો ખરાખર તપાસવા. ૧૭૮

આયત્યાં ગુણદોષજ્ઞસ્તદાત્વે ક્ષિપ્રનિશ્ચયા ।

અતીતે કાર્યશેષજ્ઞઃ શત્રુમિર્નામિમૂયતે ॥ ૧૭૯ ॥

જેમજ ભવિષ્યકાળના (કાર્યોના) શુભદોષો જાણનારો, વર્ત-
માનકાળના કાર્યમાં તત્કાળ નિર્ણય કરનારો અને ભૂત-
કાળનાં કાર્યોના બાકી રહેલા ભાગને સમજનારો રાજા શત્રુઓથી
પરાજય પામતો નથી. ૧૭૯

દ્વંદ્વા નીતિ

યયૈનં નામિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

તથા સર્વં સંવિદ્ધ્યદેપ સામાસિકો નયઃ ॥ ૧૮૦ ॥

મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ પોતાને જે રીતે પીડી શકે

નહિ, તે રીતે રાજ્યે સપજા ઉપાય કરવા. આ દૂંઝી નીતિ છે.

ચઢાઈની રીત

યદા તુ યાનમાતિષ્ઠેદરિપુરં પ્રતિ પ્રમુઃ ।

તદાનેન વિધાનેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥

રાજ્યે જ્યારે શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય, ત્યારે આ(નીચેના) ઉપાયોથી ધીમેધીમે શત્રુના નગર તરફ જવું. ૧૮૧

ચઢાઈનો સમય

માર્ગશીર્ષે શુમે માસિ યાયાદાત્રાં મહીપતિઃ ।

ફાલ્ગુનં વાય ચૈત્રં વા માસૌ પ્રતિ યથાચલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

રાજ્યે પોતાના સૈન્યબળ પ્રમાણે શુભ માગશર માસમાં અથવા ફાગણ માસમાં અથવા ચૈત્ર માસમાં શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૮૨

અન્યેષ્વપિ તુ કાલેષુ યદા પર્યેદ્ ધ્રુવં જયમ્ ।

તદા યાયાદ્વિગૃહ્યૈવ વ્યસને ચૌત્યિતે રિપોઃ ॥ ૧૮૩ ॥

જો પોતાનો વિજય ચોક્કસ દેખાતો હોય અને શત્રુને સંકટ બાંધું થયું હોય, તો ઉપર જણાવેલા સિવાયના બીજા સમયે પણ તેણે ચઢાઈ કરી જવી. ૧૮૩

આટલું કયા પછી શત્રુનગર તરફ જવું

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ ।

ઉપગૃહ્યાસ્પર્દં ચૈવ ચારાન્સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧૮૪ ॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં ષડ્વિધં ચ બલં સ્વકમ્ ।

સાંપરાયિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૫ ॥

પોતાના મૂળરૂપ રાજધાનીમાં વ્યવસ્થા કરીને, યુદ્ધયાત્રા

માટેનાં સર્વ સાધનો વિધિપૂર્વક મેળવીને, શત્રુનાં સ્થાન-તેના
સેવક પક્ષના લોકોને વશ કરી, પોતાના શુભ દૂતો ખરાબર
ગોઠવીને, તણ જાતના (પોતાના જાંગલ, આનૂપ અને આટવિક)
માર્ગોને ખરાબર શોધી-સાફ કરી, તેમ જ છ પ્રકારનાં પોતાનાં
સૈન્યને ખરાબર સજ્જ કરીને રાજ્યે ધીમેધીમે સંગ્રામની
વિધિ પ્રમાણે શત્રુનગર તરફ જવું. ૧૮૪, ૧૮૫

કેનાથી ખાસ સાવધ રહેવું ?

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તતરો મવેત્ ।

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૧૮૬ ॥

છૂપી રીતે શત્રુ સેવનારા (પોતાના) મિત્રને વિષે, તેમ જ
એકવાર નીકળી ફરી આવેલા પોતાના આકર વિષે ખાસ
સાવધ રહેવું; કેમકે તે મોટા કષ્ટરૂપ (વશ કરવાને અતિશય
મુશ્કેલ) શત્રુ છે. ૧૮૬

ચઢાઈના બૂદો

દણ્ડવ્યૂદ્ધેન તન્માર્ગં યાયાતુ શકટેન વા ।

વરાહમકરામ્યાં વા સૂચ્યા વા ગરુડેન વા ॥ ૧૮૭ ॥

(ચઢાઈ ધરછતા) તે રાજ્યે દંડના, શકટના, વરાહના,
મકરના, સૂચીના કે ગરુડના આકારે બૂદો રચી તે માર્ગે
ચાલવું. ૧૮૭

રાજ્યે પદ્મવ્યૂદ્ધમાં રહેવું

યતશ્ચ મયમાશ્લેષ્તો વિસ્તારયેદ્વલપ્ ।

પદ્મેન ચૈવ વ્યૂદ્ધેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

જે દિશામાંથી ભયની શંકા આવે, તે જ દિશામાં જ

સેનાનો વિસ્તાર કરવો અને રાજ્યો પોતે હુમલા પાડીને
બંધીમાં રહેવું. ૧૮૮

યુદ્ધની દિશા

સેનાપતિબલધ્યક્ષૌ સર્વદિક્ષુ નિવેશયેત્ ।

યતશ્ચ મયમાશક્તેત્રાર્ચી તાં કલ્પયેદ્દિશમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સર્વ દિશાઓમાં સેનાપતિ અને સેનાધ્યક્ષોને ગોઠવી દેવા;
અને જ દિશાઓથી ભયની શંકા હોય, તે દિશાને પૂર્વ (મોખરા-
ની) દિશા કહવાની. ૧૮૯

ચોતરફ લશ્કરી થાણાં ગોઠવવાં

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાસાન્કૃતસંજ્ઞાન્સમન્તતઃ ।

સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનમીરૂનવિકારિણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

સ્થાનમાં અને યુદ્ધમાં કુશળ, નિર્ભય, અડગ તથા વિશ્વાસુ
લશ્કરી થાણાં સંકેત આપીને ચારેબાજુ ગોઠવવાં. ૧૯૦

સૂચીવ્યૂહ તથા વજ્રવ્યૂહથી યુદ્ધ

સંહતાન્યોધયેદલ્પાન્કામં વિસ્તારયેદ્બહુન્ ।

સૂચ્યા વજ્રેણ ચૈવૈતાન્વ્યૂહૈન વ્યૂહ યોધયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

પોતાના સૈનિકો થોડા હોય, તો તેમને વિસ્તારવા અને
તેમને સૂચીવ્યૂહ તથા વજ્રવ્યૂહમાં ગોઠવી યુદ્ધ કરાવવું. ૧૯૧

કયા પ્રદેશમાં કયા સાધને યુદ્ધ

સ્પન્દનાશ્ચૈઃ સમે યુદ્ધચેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા ।

વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિર્વાયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૧૯૨ ॥

સપાટ જમીન પર રથ અને ઘોડાઓથી લડવું, અનૂપ
(પાણીવાળા) પ્રદેશમાં નૌકા અને હાથીઓથી લડવું; ગાડ-

ગ્રાંખરાંવાળા ભાગમાં બાણોથી લડવું અને (ખાડા, કાંકરા ને પથરાવિનાની) જમીન પર તલ્લવાર, ઢાલ તથા (ભાલા વગેરે) હથિયારોથી લડવું. ૧૯૨

કેવા માણસો મોખરે ?

કુરુક્ષેત્રાંશ્ચ મત્સ્યાંશ્ચ પદ્માભ્યશ્ચ રસેનજાન્ ।

દીર્ઘાલ્લુપુંશ્ચૈવ નરાનગ્રાનીકેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૯૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ અને શૂરસેન દેશોમાં જન્મેલા લાંબા અને ટૂંકા માણસોને સેનાના મોખરે રાખવા. ૧૯૩

પોતાના યોદ્ધાની પશુ ખારીક તપાસ

પ્રદર્ષયેદ્રલં વ્યૂહ્ય તાંશ્ચ સમ્યક્પરીક્ષયેત્ ।

ચેષ્ઠાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરીન્યોઘયતામપિ ॥ ૧૯૪ ॥

સેનાને વ્યૂહમાં ગોઠવી યોદ્ધાઓને ઉત્સાહ આપવો તેમની ખરાબર પરીક્ષા કરવી અને શત્રુઓ સાથે લડી રહેલા હોય છતાં તે યોદ્ધાઓની ચેષ્ઠાઓ જાણવી. ૧૯૪

શત્રુને ઘેરી લઈ શું કરવું ?

ઉપરુધ્યારિમાસીત રાષ્ટ્રં ચાસ્યોપવીડયેત્ ।

દૂષયેચ્ચાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

શત્રુને ચોતરફથી ઘેરી લઈ પડી રહેવું, એના દેશને ખેદાન-ખેદાન કરવો અને એનાં ઘાસ, અનાજ, પાણી તેમ જ ઇંધણાં હુમેશાં ખરાબ કરવાં. ૧૯૫

મિન્યાચૈવ તડાગાનિ પ્રાકારપરિસ્થાસ્તયા ।

સમવસ્કન્દયેર્ધનં રાત્રી વિગ્રાસયેત્તયા ॥ ૧૯૬ ॥

તેનાં જળાશયો, કિલ્લા અને ખાઈઓ તોડી નાખવું તેના પર અણધાર્યો આક્રમણ કરવાં તેમ જ રાત્રે (નોખતો,

રણશિંગાં વગેરે વગડાવી) તેને ત્રાસ આપવો. ૧૯૬

उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेतैव च तत्कृतम् ।

યુક્તે ચ દેવે સુદ્ધયેત જયપ્રેક્ષુરપેતમીઃ ॥ ૧૯૭ ॥

શત્રુના કૂટી શકે એવા માણસોને ફેડવા અને તેમની પાસેથી શત્રુની યોજના બહી લેવી; તે પછી અહમ્શા વગેરેથી શુભ ફળવાળું દેવ અનુકૂળ હોય, ત્યારે નિર્ભય થઈ જય ઇચ્છનાર રાજાએ યુદ્ધ કરવું. ૧૯૭

ખતી શકે ત્યાંસુધી યુદ્ધ ન જ કરવું

साम्ना 'दानेन' भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

વિજેતું પ્રયત્તેતારીજ સુદ્ધેન કદાચન ॥ ૧૯૮ ॥ ✓

રાજાએ સામ, દાન અને ભેદ, એ ત્રણેનો એકીસાથે અથવા અલગઅલગ પ્રયોગ કરી શત્રુઓને જીતવા પ્રયત્ન કરવો; પણ (એકદમ) યુદ્ધથી જીતવા પ્રયત્ન કરવો નાહ. ૧૯૮

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते सुद्धयमानयोः ।

પરાજયશ્ચ સંગ્રામે તસ્માદ્યુદ્ધં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

કેમકે લડી રહેલા બંને રાજાઓનો વિજય અને પરાજય અચોક્કસ દેખાય છે, તેથી યુદ્ધ છોડી જ દેવું. ૧૯૯

વિના જીતે જ યુદ્ધ કરવું

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

તથા સુદ્ધયેત સંપન્નો વિજયેત રિપૂન્યથા ॥ ૨૦૦ ॥

પણ ઉપર કહેલા ત્રણે ઉપાયો જો નિષ્ફળ બન્ય, તો રાજાએ જ રીતે શત્રુઓને જીતી શકાય, એ રીતે બરાબર તૈયાર થઈને યુદ્ધ કરવું. ૨૦૦

વિજ્ય પછીનું કર્તવ્ય

જિત્વા સંપૂજયેદેવાન્બ્રાહ્મણાંશ્ચૈવ ધાર્મિકાન્ ।

પ્રદદ્યાત્પરિહારાંશ્ચ સ્થાપયેદમયાનિ ચ ॥ ૨૦૧ ॥

જિત્યા પછી રાજ્યે (જીતેલા દેશના) દેવો અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણોનું* પૂજન કરવું, (જીતેલી પ્રજાને) અમુક ખતપત્રો અથવા કરવેરામાં છૂટછાટ આપવી અને (સૌને) અભય આપ્યાની જાહેરાત કરવી. ૨૦૧

જીતેલા રાજ્ય પર તેના વારસને સ્થાપવો.

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।

સ્થાપયેત્તત્ત્વં તદ્વંશ્યં કુર્યાચ્ચ સમયક્રિયામ્ ॥ ૨૦૨ ॥

(જિતાયેલા શત્રુરાજ તથા તેના મંત્રી આદિ) એ સૌના અભિપ્રાયને ટૂંકમાં જાણી લઈ ત્યાં તે (માર્ગો ગયેલા) રાજના, દ્વાર્ધ વંશજને (ગાદીએ) સ્થાપવો; તેમ જ તેની સાથે (અમુક) શરતો કરવી. ૨૦૨

એ રાજનો પોતે સત્કાર કરવો.

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्वयोदितान् ।

રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૨૦૩ ॥

(દેશધર્મરૂપે) શાસ્ત્રમાં માન્ય કરેલા તેમના ધાર્મિક આચારોને પ્રમાણરૂપ કરવા અને (રાજ્ય પર) અભિષેક પમેલા એ રાજનો મુખ્ય પુરુષો સાથે રત્નોથી સત્કાર કરવો. ૨૦૩

* યાતવસ્કચ આ સંગ્રહી કહે છે : 'જાતઃ પરતરો ધર્મો નૃપાણાં યદ્વરણર્જિતમ્ । વિપ્રેભ્યો દીયંતે દ્રવ્યં પ્રજામ્યથામયં સદા ॥ રાજ્યો રથુ-સંગ્રામમાં જે દ્રવ્ય જીતે, તેનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દે; અને જિતાયેલા દેશની પ્રજાએને અભય આપે; એનાથી શ્રેષ્ઠ બીજા કોઈ ધર્મ નથી.

લેવું-દેવું સમયે શાને

આદાનમપ્રિયકરં દાનં ચ પ્રિયકારકમ્ ।

અમીપ્સિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

જોકે કોઈ પાસેથી તેની ઇષ્ટ વસ્તુઓ લઈ લેવી, એ અપ્રિયકારી છે; અને તે આપવી એ પ્રિયકારી છે; તોપણ યોગ્ય કાળે તે લેવું-આપવું વખણાય છે. ૨૦૪

માનવી વિધાન જરૂરી છે

सर्वं कर्मेदमायतनं विधाने दैवमानुषे ।

तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ ૨૦૫ ॥

આ સર્વ કર્મ (પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપાપરૂપ) દૈવી વિધાન અને માનવી વિધાન (વ્યાપાર) ને આધીન છે; પણ તેમાં દૈવી વિધાન વિચારવું અશક્ય છે, (પરંતુ માનુષી વિધાન વિચારી શકાય છે,) તેથી માનવી વિધાનમાં ક્રિયા હોઈ શકે છે. (એટલે મનુષ્યોના વ્યાપાર દ્વારા જ કાર્યસિદ્ધિ માટે યત્ન કરવો જોઈએ.) ૨૦૫

પુરુષાર્થથી જ કાર્યસિદ્ધિ

[दैवेन विधिनाऽयुक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।

परिक्षेपेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥

દેવની વિધિ-અનુકૂળતાથી યુક્ત ન હોવા, છતાંજ માનુષી પુરુષાર્થ ચાલુ થાય છે, તે મહાક્ષેપે પણ કાર્યની સિદ્ધિ કરાવી આપે છે.]

પુરુષાર્થ વિના કાર્યસિદ્ધિ ન થાય

[संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ।

विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं न यच्छति ॥

દેવની અનુકૂળતા હોવા છતાં જ પુરુષાર્થથી રહિત હોય, તે ક્ષેત્ર પુરુષાર્થ વિના ક્ષણ આપતું નથી.]

[ચંદ્રાર્કાદ્યા ગ્રહા વાયુરગિરાપસ્તથૈવ ચં ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥

ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ ગ્રહો, વાયુ, અગ્નિ તેમ જ જળ; એ બધાં પ્રયત્નથી દૈવ અને પુરુષાર્થ દ્વારા આ લોકમાં સાધ્ય થાય છે.]

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं मूर्ध्नि वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

રાજાએ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું; અથવા તે શત્રુ મિત્ર બને અને સોનું તથા જમીન આપે, તો એ ત્રણ પ્રકારનું યુદ્ધયાત્રાનું ક્ષણ જોઈ તેની સાથે પ્રયત્નપૂર્વક સંધિ કરી પાછા આવવું. ૨૦૬

पार्श्विग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।

मित्रादयाप्यमित्राद्वा यात्रાफलમवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

વિજયેચ્છુ રાજાએ રાજમંડળમાંના પાર્શ્વગ્રાહ તથા આક્રંદ, એ બે રાજાએ તરફ ધ્યાન રાખી શત્રુ કે મિત્ર થયેલા રાજા પાસેથી પણ ચઢાઈ કાઢાવું ક્ષણ મેળવી લેવું. ૨૦૭

રાજાને મિત્રરાજાની ખાસ જરૂર

हिरण्यमूर्धिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तयैषते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

સોનું અને જમીન મેળવી રાજા, તેવી વૃદ્ધિ પામતો નથી, કે જેવી (હમણાં) દુર્બળ હોવા છતાં ભવિષ્યમાં આબાદીવાળા સ્થિર મિત્રને મેળવી તે વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦૮

કેવો મિત્ર વખાણવા લાયક છે ?

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિમેવ ચ ।

અનુરક્તં સ્થિરાસ્મં લઘુમિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

ધર્મ જાણનાર, કરેલો ઉપકાર યાદ રાખનાર, જેનું પ્રધાન-
મંડળ અને પ્રજામંડળ સંતુષ્ટ હોય, જે પ્રેમી હોય અને જનો
આરામ સ્થિર હોય, એવો નાનો મિત્ર પણ વખાણાય છે. ૨૦૯

કેવો શત્રુ કષ્ટસાધ્ય છે ?

પ્રાજ્ઞં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતાસ્મેવ ચ ।

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તં ચ કષ્ટમાહુરરિં બુધાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

વિદ્વાન, કુળવાન, શૂરો, ચતુર, દાંતા, કરેલો ઉપકાર યાદ
રાખનાર અને ધીરજવાળો શત્રુ કષ્ટસાધ્ય છે,* એમ પંડિતો
કહે છે. ૨૧૦

ઉદાસીન રાજની ગુણસામગ્રી

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ।

સ્થૈરલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સન્મનતા, પુરુષપરીક્ષા, શૂરવીરતા, દયાળુતા અને
હંમેશનું અતિશય દાતાપણું,† એ ઉદાસીન રાજની ગુણ-
સામગ્રી છે.‡ ૨૧૧

આત્મરક્ષણ ન મુખ્ય મણિ

ક્ષેમ્યાં સસપ્રદાં નિત્યં પશુવૃદ્ધિકરીમપિ ।

પરિત્યજેન્નૃપો મૂમિમાત્માર્થમવિચારયન્ ॥ ૨૧૨ ॥

* એટલે એવા શત્રુ સાથે તો સંધિ ન કરવી.

† માટે એવા ઉદાસીન રાજનો આશ્રય કરી હરોઈ શત્રુ
સાથે લડી સઘાય છે.

રાજ્યે કલ્યાણકારી, ધાન્યદાયી અને નિત્ય પશુની વૃદ્ધિ કરનારી એવી પણ જમીન વિચાર કર્યા વિના પોતાની રક્ષા માટે ત્યજ દેવી. ૨૧૨

આપદયં ધનં રક્ષેદ્દાતાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદ્દારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૨૧૩ ॥

આપત્તિ (દુર કરવા) માટે ધનની રક્ષા કરવી; ધનથી પણ પત્નીની રક્ષા કરવી અને ધન તેમ જ પત્નીથી પણ હુમેશાં પોતાની રક્ષા કરવી. ૨૧૩

સામઘી આપત્તિઓ: સાચે સર્વ ઉપાયો

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રસમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ।

સંયુક્તાંશ્ચ વિયુક્તાંશ્ચ સર્વોપાયાન્સજેદ્ધુષઃ ॥ ૨૧૪ ॥

શાસ્ત્રવેદો રાજ્યે બધી આપત્તિઓને એકસામઘી જગ્યામઘી-
ઊપજેલી જોઈ ને, સામઘી કે છૂટાછવાયા સર્વ ઉપાયો કરવા.
(પણ ગભરાઈ જવું નહિ.) ૨૧૪

કાર્યસિદ્ધિ માટે ત્રણેનો આશ્રય

ઉપેતારમુપેયં ચ સર્વોપાયાંશ્ચ કૃત્સલશઃ ।

એતત્રયં સમાશ્રિત્ય પ્રયતેતાર્યસિદ્ધયે ॥ ૨૧૫ ॥

રાજ્યે ઉપાય કરનારા પોતાનો, ઉપાયયોગ્ય વસ્તુનો અને સામ આદિ સર્વ ઉપાયોનો-એમ ત્રણેનો સંપૂર્ણ આશ્રય કરી કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો. ૨૧૫

રાજાનો ભોગતસમય

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिमिः ।

ધ્યાયમ્યાપ્તુત્ય મધ્યાહે મોકતુમન્ત:પુરં વિશેત્ ॥ ૨૧૬ ॥

રાજાએ મંત્રીઓ સાથે એમ આ સર્વની મંત્રણા કર્યા પછી ઠસરત કરવી અને પછી રનાન કરી બપોરે જમવા માટે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૧૬

રાજાની ભોજનવિધિ.

તત્રાત્મમૂલૈઃ કાલકૌરહાયૈઃ પરિચારકૈઃ ।

સુપરીક્ષિતમન્નાઘમદ્યાન્મન્તૈર્વિપાપૈઃ ॥ ૨૧૭ ॥

ત્યાં (જઈને) રાજાએ પોતાના જવા, સમયને જાણનારા અને ફોડ્યા ફૂટે નહિ એવા (રસોઘયા) સેવકોએ રાંધેલું અને સારી રીતે પરીક્ષા કરેલું અન્ન, વિષનાશક મંત્રોચ્ચાર-પૂર્વક જમવું. ૨૧૭

ઝેરથી સાવધ રહેવું

વિષઘૈરગદૈશ્ચાસ્ય સર્વદ્રવ્યાણિ યોજયેત્ ।

વિષગ્નાનિ ચ રત્નાનિ નિયતો ધારયેત્સદા ॥ ૨૧૮ ॥

રાજાના ભોજનના સર્વ પદાર્થોમાં વિષનાશક ઔષધિઓ નાખવી અને રાજાએ નિયમપૂર્વક સદા વિષનાશક રત્નો ધારણ કરવાં. ૨૧૮

ભોજન વખતે સ્ત્રીઓ રાજાની સેવા કરે

પરીક્ષિતાઃ સ્ત્રિયથૈનં વ્યજનોદકધૂપનૈઃ ।

વેષામરણસંશુદ્ધાઃ સ્પૃશેયુઃ સુસમાદિતાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

પરીક્ષા કરેલી, વસ્ત્ર અને આભૂષણવડે અતિશય શુદ્ધ

* ચોર પક્ષીને બતાવવાથી રાધેલા અન્ન માટેના ઝેરની પરીક્ષા કરાય છે; કેમકે ઝેરવાળું અન્ન દેખતાં જ ચોર પક્ષીની આંખ લાલ થઈ જાય છે.

અને ઘણી જ સાવધ મનવાળી સ્ત્રીઓ પાંખો, પાણી તેમ જ
સુગંધી ધૂપથી એ રાત્રની સેવા કરે. ૨૧૯

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

સ્થાને પ્રસાધને ચૈવ સર્વાલંકારકેષુ ચ ॥ ૨૨૦ ॥

વાહન, શય્યા, આસન, ભોજન, સ્નાન, શણગાર તેમ જ
સર્વ અલંકારો વિષે પણ રાત્રએ એમ (પરીક્ષા કરવા
પ્રયત્ન કરવો. ૨૨૦

ભોજન પછીનું કાર્ય

मुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तापुरे सह ।

વિહૃત્ય તુ યયાકાલં પુનઃ કાર્યાણિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૨૧ ॥

જમ્યા પછી રાત્રએ રાણીવાસમાં સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર
કરવો; પણ ફરી સમય પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો વિચારવાં. ૨૨૧

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

વાહનાનિ ચ સર્વાણિ શસ્ત્રાણ્યામરણાનિ ચ ॥ ૨૨૨ ॥

પછી રાત્રએ અલંકાર ધારણ કરી આયુર્ધધારી થોડાંઓને,
સર્વ વાહનોને, શસ્ત્રોને અને આભૂષણોને તપાસવાં. ૨૨૨

સાંજે સંધ્યા ક્યો પછી

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।

રહસ્યાख्याયિનાં ચૈવ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પછી (સાંજે) સંધ્યોપાસના કરી રાત્રએ મહેસની અંદર
જઈ, શસ્ત્ર ધારણ કરી, ખાનગી ખબરો સાવનારા દૂતોનાં
તેમ જ એલચીઓનાં કામે સાંભળવાં. ૨૨૩

ભોજન માટે રાણીવાસમાં

ગત્વા કક્ષાન્તરં ત્વન્યત્સમતુજ્ઞાપ્ય તં જનમ્ ।

પ્રવિશેદ્ધોજનાયં ચ સ્ત્રીવૃત્તોઽન્તઃપુરં પુનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પછી તે દૂતને તથા એલચીને જવાની આજ્ઞા આપી, તેણે બીજા ખંડમાં જવું અને (ત્યાંથી) સ્ત્રીઓની સાથે રહી ફરી ભોજન માટે રાણીવાસમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૨૪

જન્યા પછી નિદ્રા લઈ યોગ્ય સમયે ઊઠવું

તત્ર મુક્ત્વા પુનઃ કિંચિત્તૂર્યઘોષૈઃ પ્રદર્શિતઃ ।

સંવિશેતુ યયાકાલમુત્તિષ્ઠેચ ગતક્લમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

ત્યાં રાત્રીએ ફરી થોડુંક જમી લઈ વાજિંત્રોના નાદથી આનંદિત થઈ તેણે યોગ્ય સમયે ઊઠી જવું અને વિશ્રામ લઈ યોગ્ય વખતે ઊઠવું. ૨૨૫

અસ્વાસ્થ્ય સિવાય રાત્રીએ પોતે રાત્રીકાર્ય કરવાં

एतद्विधानमातिष्ठेद्દરोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

નીરોગી રાત્રીએ એમ જાતે આ (પ્રજારક્ષણ વગેરે) કાર્ય કરવાં; પણ પોતે જો અવસ્થ હોય, તો તેણે તે સર્વ કાર્યો સેવકોને સોંપવાં. ૨૨૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે બૃહુકથિત સંહિતામાં અધ્યાય ૭મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

વ્યવહાર તપાસવા રાજ્યએ સભામાં જવું

વ્યવહારાન્દિદ્ધુસ્તુ બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

મન્ત્રજ્ઞૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવ વિનીતઃ પ્રવિશેત્સભામ્ ॥ ૧ ॥

વ્યવહાર* જેવા ઇચ્છતા રાજ્યએ બ્રાહ્મણો તથા મસલત કરી જાણનારા મંત્રીઓ સાથે* વિનયયુક્ત થઈ સભા-
(રાજસભા-અદાલત-કોર્ટ)માં પ્રવેશ કરવો. ૧

સભામાં ઠેવી રીતે ધર્મો તપાસવાં ?

તત્રાસીનઃ સ્થિતો વાપિ પાણિમુદ્યમ્ય દક્ષિણમ્ ।

વિનીતવેષાભરણઃ પश्यેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨ ॥

ત્યાં વિનીત વેષાલં કારવાળા તેણે જમણે હાથ જોયો રાખી*

* અહીં 'વ્યવહાર' શબ્દ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એના અનેક અર્થો થાય છે. દાખલા તરીકે દાવો, ન્યાય, નિર્ણય વગેરે. એક અર્થ આવો છે વાદીપ્રતિવાદી જે પોતપોતાના પક્ષો રજૂ કરે, તેને અંગે જે સદેહ જોશે થાય, તેને દૂર કરનારો વિચાર. સરખાવો. કાલ્યાણનનો અર્થ: 'વિ નાનાર્થેઽવ સદેહે હરણ દ્વાર ડચ્યતે। નાનાસદેહરણાદ્યવદાર इति स्मृत ॥ 'વ્યવહાર' શબ્દમાં ત્રણ શબ્દો છે: 'વિ' 'અવ' 'હાર' । 'વિ-ગ્નુદાગ્નુદા, અવ-સદેહો, હાર-દૂર કરવા' તે વ્યવહાર કહેવાય છે. આમ અનેક સદેહો દૂર કરવા, એવો વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ છે. (કુલ્લક)

* વાણી, હાથ, પગ વગેરેની ચપલતા છોડી ઉદ્ધતાઈ વિના રાજ્યએ ન્યાયસભા-કોર્ટ-કચેરીમાં પ્રવેશ કરવો; ઠેમકે રાજ્ય જે ઉદ્ધત થઈ કોર્ટમાં દાખલ થાય, તો વાદી-પ્રતિવાદીઓની ખુદ્દિ (ક્ષોભ પામી) બરાબર કામ ન કરે અને તેથી જેમનેમ બોલાઈ જવાથી ખરી યામતતો નિર્ણય ન થઈ શકે. (કુલ્લક)

ખેડાંખેડાં કે જામાંજામાં કાર્યો (પક્ષકારોના દાવા) તપાસનાં. ૨
પ્રત્યહં દેશદૃષ્ટૈશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટૈશ્ચ હેતુમિઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ નિવૃદ્ધાનિ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩ ॥

અદાર ખાખતોમાં પડતાં એ કાર્યો (દાવાઓ) રાજ દેશ-
વ્યવહાર અને શાસ્ત્રવ્યવહારના હેતુઓ દ્વારા અલગઅલગ
તપાસનાં. ૩

વિવાદનાં એ સ્થાન

[હિંસાં યઃ કુસ્તે કથિદેયં વા ન પ્રયચ્છતિ ।

સ્થાને તે દ્વે વિવાદસ્ય મિત્તોઽષ્ટાદશઘા પુનઃ ॥

(જે હિંસા કરે છે, અથવા જે દેહું આપતો નથી, તે એ
વિવાદ (દાવા)નાં સ્થાન છે; વળી એ વિવાદ અદાર જાતનો છે.]

અદાર જાતનાં વ્યવહાર

તેષામાદ્યમૃણાદાનં નિશ્ચેપોઽસ્વામિવિક્રયઃ ।

સંભૂયં ચ સમુત્થાનં દત્તસ્થાનપર્કમ્ ચ ॥ ૪ ॥

વેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ।

ક્રયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૫ ॥

સીમાવિદધર્મશ્ચ પારુણ્યે દણ્ડવાચિકં ।

સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીપુંઘર્મો વિભાગશ્ચ દ્યૂતમાહુય એવ ચ ।

પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારંસ્થિતાવિહ ॥ ૭ ॥

તેઓમાં પહેલું દેહું ન આપવું, તે પછી ધરાણે મૂકવું,

આપોતે માલિક ન હોવા છતાં પારશ્રી વસ્તુ વેચવી, ભાગિયો

વેપાર કરવો, આપેલું દાન પાછું ખૂંટવી લેવું, ટરાવેલા પગાર

ક રોજી ન આપવી, કરેલો કરાર તોડવો, ખરીદીવેચાણમાં
કંજિયો થવો, ઢોરના માલિક અને ઢોર પાળનાર વચ્ચે ટંટે,
સીમનો ઝઘડો, ગાળાગાળી અને મારપીટ, ચોરી, જોરજબ-
રાઈ, પારછી સીં લઈ લેવી, સ્ત્રીપુરુષના ધર્મની વ્યવસ્થા,
મિલકતની વહેંચણી, જુગાર અને અમુક હોડ પૂર્વક પશુપક્ષી
લકાવવાં, એ અઢાર બાળતો માણસોના દાવા-કંજિયાનાં
કારણ છે. ૪-૭

ધર્મ દ્વારા ન્યાય આપવો

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

ધર્મ શાશ્વતમાશ્રિત્ય કુર્યાત્કાર્યવિનિર્ણયમ્ ॥ ૮ ॥

લગભગ આ કારણો ઉપર વિવાદ કરતા માણસોનાં
કાર્યો(દાવાઓ)નો નિર્ણય; રાજાએ અનાદિ પરંપરાથી આલતા
સનાતન ધર્મનો આશ્રય લઈ કરવો: ૮

પોતાથી ન થઈ શકે તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નીમવો

यदा स्वयं न कुर्याच्च नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

તદા નિયુક્ત્યાદિદ્વાસં બ્રાહ્મણં કાર્યદર્શને ॥ ૯ ॥

(દ્વાઈ કારણથી) રાજા પોતે એ કામની તપાસ ન કરી
શકે, તો તેણે એ કામની તપાસ માટે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નીમવો. ૯

તે બ્રાહ્મણે ત્રણ સભ્યો સાથે રાખવા

सौष्ठ्य कार्याणि संपश्येत्सम्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

સમામેવ પ્રવિશ્યાધ્યામાસીનઃ સ્થિત એવ ચા ॥ ૧૦ ॥

તે વિદ્વાને ત્રણ સભ્યોની સાથે જ ઉત્તમ રાજસભામાં
જઈ બેઠાગેઠાં કે જામાંજામાં જ તે કાર્યો સારી રીતે તપાસવાં.

એ સભાને બ્રહ્માની સભા કહે છે

૪૧ યસ્મિન્દેશે નિષીદન્તિ વિપ્રા વેદવિદસ્ત્રયઃ ।

રાજાશ્ચાધિકૃતો વિદ્વાન્બ્રહ્મણસ્તાં સમાં વિદુઃ ॥ ૧૧ ॥

જે સ્થાને (ત્રણ) વેદ જાણનારા ત્રણ બ્રાહ્મણો તેમ જ રાજાએ નીમેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બેસે છે, તેને પાંડિતો (ચાર મોઢાંવાળા) બ્રહ્માની સભા કહે છે. ૧૧

એ સભામાં અધર્મ ધૂસવો ન જોઈએ

ધર્મો વિદ્વસ્ત્વધર્મેણ સમાં યત્રોપતિષ્ઠતે ।

શુલ્યં चास्य न कुन्तन्ति विद्वास्तत्र समासदः ॥ ૧૨ ॥

જે સભામાં અધર્મથી ધર્મ વી ધાઈ જાય, ત્યાં સભાસદો પણ અધર્મથી વી ધાઈ જઈ ધર્મને ભોંકાયેલી શૂળ જવો અધર્મ દૂર કરી શકતા નથી. ૧૨

સભાપ્રવેશ સામાન્ય નથી

સમાં વા ન પ્રવેષ્ય વ્યક્તવ્યં વા સમગ્રસમ્ ।

અનુવન્વિદ્વન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્બિષી ॥ ૧૩ ॥

અથવા (પાંડિતે) સભામાં જવું જ નહિ; અને જો જવું તો સત્ય જ કહેવું, ટકમકે (સભામાં ગયા પછી) ચૂપ રહેવાથી કે જૂઠું બોલવાથી મનુષ્ય પાપી થાય છે. ૧૩

ધર્મ તથા સત્યના નાશથી સભાસદોનો નાશ

યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ।

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્ત્ર સમાસદઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સભામાં સર્વના દેખતા, અધર્મથી ધર્મનો અને અસત્યથી સત્યનો નાશ કરાય છે, તે સભામાં (એ પાપથી)

સભાસદો માર્યા જાય છે. ૧૪

ધર્મનો નાશ ન કરવો

ધર્મ એવ હંતો હંન્તિ ધર્મો રક્ષંતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હંતોઽવધીત્ ॥ ૧૫ ॥

હણાયેલો ધર્મ જ હણે છે અને રક્ષાયેલો ધર્મ રક્ષા જ કરે છે; તેથી હણાયેલો ધર્મ આપણો નાશ ન કરે, તે માટે ધર્મને ન હણવો. ૧૫

ધર્મનો નાશ કરનાર જ શદ્ર છે

વૃષો'દિ ભગવાન્ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુરુતે હ્યલમ્ ।

વૃષલં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મં ન લોપયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ભગવાન ધર્મ જ 'વૃષ' કહેવાય છે; જે માણસ એ 'વૃષ'નો નિષેધ અથવા નાશ કરે છે, તેને દેવો 'વૃષલ' અર્થાત્ શદ્ર કહે છે; માટે ધર્મનો નાશ કરવો નહિ. ૧૬

ધર્મ એક જ સાચો મિત્ર

एक एव सुहृद्धर्मो निघनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ ૧૭ ॥

એક ધર્મ જ મિત્ર છે, જે મરણકાળે પણ પાછળ આવે છે; કારણકે બીજું બધું તો શરીરની સાથે જ નાશ પામે છે. ૧૭

અધર્મ ચાર ભાગે વહેંચાય છે

पादोऽधर्मस्य कर्तारिं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः समासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ ૧૮ ॥

અધર્મનો એક ભાગ તેના કરનારને, બીજો ભાગ તેને નજરે જોનારને, ત્રીજો ભાગ સભાસદોને અને ચોથો ભાગ

રાજને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

પાપ તેના કરનારને નથી જ હોડતું

રાજા ભવત્યનેનાસ્તુ મુચ્યન્તે ચ સમાસદઃ ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

પણ જ સમામાં (ખરાખર ન્યાય થતાં) નિંદાપાત્ર નિંદાય છે, ત્યાં રાજ અને સમાસદો પાપરહિત થાય છે અને પાપ તેના કરનારને જ લાગે છે. ૧૯

ન્યાયાધીશ કોણ હોઈ શકે ?

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

માત્ર પોતાની જાતિથી જ જીવનારો (બ્રાહ્મણકર્મથી રહિત) અથવા માત્ર કહેવાનો જ એવો + બ્રાહ્મણ પણ રાજનો ધર્મપ્રવક્તા (ન્યાયાધીશ) થઈ શકે; પરંતુ શૂદ્ર તો કોઈ રીતે ન જ થઈ શકે. ૨૦

+ ખરી રીતે તો વિદ્વાન અને યોગ્ય બ્રાહ્મણ જ રાજનો ન્યાયાધીશ થઈ શકે, છતાં એવો યોગ્ય બ્રાહ્મણ ન મળે, તો માત્ર બ્રાહ્મણ જાતિનો પણ કર્મથી રહિત છતાં ન્યાયાધીશપણું કરી શકે એવો ન્યાયાધીશ થઈ શકે છે, પરંતુ શૂદ્ર ધાર્મિક કે બ્યવહારકુશળ હોવા છતાં તે ન્યાયાધીશ ન જ થઈ શકે; પરંતુ તેવી યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણ ન જ મળે તો યોગ્યતા ધરાવનાર ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પણ ન્યાયાધીશ થઈ શકે છે. કાલ્યાણને લખ્યું છે, કે 'યત્ર વિદ્વો ન વિદ્વાન્ સ્યાત્ ક્ષત્રિય તત્ર' યોજયેત્ । વૈશ્ય વા ધર્મશાસ્ત્ર શૂદ્ર ચલેન વર્જયેત્ ॥ ત્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ન મળી શકે, ત્યાં ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને ન્યાયાધીશ તરીકે નીમવો; પણ શૂદ્રને કોઈ પણ હિસાબે ન્યાયાધીશ બનાવવો ન જોઈએ.' (કુલ્લક)

શદ્ર જો ન્યાયાધીશ અને તો દેશનો નાશ

યસ્ય શદ્રસ્તુ કુલ્તે રાજો ધર્મવિવેચનમ્ ।

તસ્ય સીદતિ તદ્રાષ્ટં પદ્ધે ગૌસ્વિ પશ્યતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે રાજનું ધર્મવિવેચન (ન્યાયનિર્ણય) શદ્ર કરે છે, તે રાજનો દેશ તેના જોતાં જ નાશ પામે છે. ૨૧

કેવું રાજ્ય નાશ પામે ?

યદ્રાષ્ટં શદ્રભૂયિષ્ઠં-નાસ્તિકાક્રાન્તમદ્વિજમ્ ।

વિનશ્યત્યાશુ તત્કૃત્ત્વં દુર્મિક્ષવ્યાધિર્પીડિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે રાજ્યમાં શદ્રો ધણા હોય, જે નાસ્તિકોથી દબાયું હોય અને જેમાં (બ્રાહ્મણાદિ) દ્વિજવર્ણો ન હોય, તે સમગ્ર રાજ્ય દુઃકાળ અને વ્યાધિથી પીડાઈ તત્કાલ નાશ પામે છે. ૨૨

દાર્પદર્શનનો આરંભ

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાઙ્ગઃ સમાહિતઃ ।

પ્રણમ્ય લોકપાલેભ્યઃ કાર્યદર્શનમારમેત્ ॥ ૨૩ ॥

ધર્માસન ઉપર બેસી, સર્વ અંગોને હાંથી, સ્વસ્થયિતે લોકપાલોને પ્રણામ કરી રાજ્યને કામોની તપાસ આરંભવી. ૨૩

× કારણકે 'અનો પ્રાસ્તાદુતિઃ ગમ્યગાદિત્યુપતિષ્ઠતે । આદિ-ત્યાગ્રાસંતે યૃષ્ટિવૃષ્ટેરામં તતઃ પ્રજાઃ ॥ (મૈત્રાયણ્યુપનિષદ-૬-૩૭) અગ્નિમાં દોમેથી આદુતિએ બરાબર સૂર્યમંડળમાં પડેએ છે, સૂર્ય-મંડળમાંથી (એ આદુતિએના પ્રભાવે) વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અનાજ પેદા થાય છે અને અનાજથી પ્રજા જીવે છે' એટલે (નાસ્તિકોના રાજ્યમાં) વનુષાગ વગેરે શાંતિકારો બંધ પડી જતાં વરસાદ નહિ થવાથી દુઃકાળ, રોગ વગેરે ઉપદ્રવો ફાટી નીકળે છે, જેથી આખા રાજ્યનો નાશ થાય છે. (કુલ્લુક)

શ્રીયોની તપાસ

અર્થનિર્થાકુમ્ભો બુદ્ધા ધર્માધર્મો ચ કેવલૌ ।

વર્ણક્રમેણ સર્વાણિ પશ્યેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ અને અનર્થ જાણી, તેમ જ કેવળ ધર્મ અને અધર્મ વિચારીને, વર્ણના ક્રમથી તેણે- કાર્યાર્થી (દાવાવાળા) નાં સર્વ કામો તપાસવાં. ૨૪

દરેકના મનના ભાવો જાણવાનો સાધનો

વાદૈર્વિભાવયેલ્લિજ્ઞૈર્માવમન્તર્ગતં નૃણામ્ ।

સ્વરવર્ણેક્ષિતાકારૈશ્ચક્ષુષા ચેષ્ટિતેન ચ ॥ ૨૫ ॥

અવાજ, રંગ, નીચે જોવું વગેરે ચેષ્ટાઓ, આકાર, આંખ તેમ જ હાથ અક્ષાંશવા વગેરે ચાળાથી અને બહારનાં ચિહ્નો ઉપરથી તેણે માણસોની અંદરના બાવ જાણી લેવા. ૨૫

આકારરિજ્ઞિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાપિતેન ચ ।

નેત્રવક્રાવિકારૈશ્ચ ગૃહ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

ક્રમકે રેખાંચ આદિ આકારોથી, નીચી નજર કરવી વગેરે ચેષ્ટાથી, હાલચાલથી, ચાળાથી, બોલવાથી અને આંખ તથા મોંના ફેરફારોથી મનનો બાવ જણાય છે. ૨૬

અનાથ બાળકની મિલકતનું રક્ષણ

વાલદાયાદિકં રિક્થં તાવદ્રાજાનુપાલયેત્ ।

યાવત્સ સ્યાત્સમાવૃત્તો યાવચ્ચાતીતશૈશવઃ ॥ ૨૭ ॥

(અનાથ) બાળકની વારસા આદિની મિલકતનું રાખવું ત્યાંસુધી રક્ષણ કરવું, કે જ્યાંસુધી તે બાલ્યાવસ્થા બાળગી જાય અને સમાવર્તન સંસ્કાર પામી ચક્ર. ૨૭

સ્રીધનની રક્ષા

વશાઽપુત્રાસુ ચૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥ ૨૮ ॥

વાંઝણી, પુત્રવિનાની, દુકુંબીઓવિનાની, પતિવ્રતા, વિધવા અને રાણી સ્ત્રીઓના ધનની રક્ષા પણ એ રીતે (અનાથ) બાળકના ધનની જેમ કરવી. ૨૮

પતિત સ્ત્રીઓની પણ રક્ષા

[એવમેવ વિધિઃ કુર્યાદ્યોપિત્સુ પતિતાસ્વપિ ।

વસ્ત્રાન્નપાનં દ્રેયં ચ વસેયુશ્ચ ગૃહાન્તિકે ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ વિધે પણ એ જ રીતે કરવું અને તેમને વસ્ત્ર તથા અન્નપાન આપવાં; ઘણી એ સ્ત્રીઓએ (પતિના) ધરની બાબતમાં જ વસવું.]

સ્રીધન લઈ લેનારાને ઘેરાની સજા

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेयुः स्वचान्वयाः ।

ताञ्छिष्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

તે સ્ત્રીઓના જીવતાં જ તેમનાં ઘાઈ સર્ગાવહાલાં તેમની મિલકત લઈ લે, તો તેમને ધાર્મિક રાજાએ ઘેરાની શિક્ષા પ્રમાણે સજા કરવી. ૨૯

નધણિયાતી મિલકતનું રક્ષણ

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा ज्येष्ठं निधापयेत् ।

अर्वाक् ज्येष्ठाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

જ મિલકતનો ધણી જણાતો ન હોય, તે મિલકતને રાજાએ તથા વર્ષ સુધી સુરક્ષિત રાખવી; એ તથા વર્ષમાં

તેના ધણીનો પત્નો લાગે, તો તે તેને આપી દેવી; અને પત્નો ન
મળે, તો ત્રણ વર્ષ પછી પોતે લઈ લેવી. ૩૦

દાવાદારની પૂરતી તપાસ

મમેદમિતિ યો મ્ર્યાત્સોઙ્ગુયોજ્યો યથાવિધિ ।

સંવાદ્ય રૂપસંખ્યાદીન્સ્વામી તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥

જો કોઈ કહે, કે 'આ મિલકત મારી છે' તો તેને રાજ્ય
વિધિપૂર્વક પૂછપરછ કરવી; મિલકતની વસ્તુનાં ૩૫, સંખ્યા
વગેરેની તેની પાસે ખાતરી કરાવ્યા પછી જ તેનો ધણી તે
દ્રવ્યને (લેવા) યોગ્ય થઈ શકે છે. ૩૧

ખોટો દાવો કરનારને શિક્ષા

અવેદયોનો નષ્ટસ્ય દેશં કાલં ચ તત્ત્વતઃ ।

વર્ણં રૂપં પ્રમાણં ચ તત્સમં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

પણ જો દાવાદાર એ ગૂમ થયેલી વસ્તુનાં રંગ, ૩૫ અને
પ્રમાણને તેમ જ તેના દેશકાળને બરાબર પુરવાર ન કરી શકે,
તો એનો તે વસ્તુની કિંમત જટકો કહે કરવો પડે છે. ૩૨

કાઈની ખોવાયેલી-સાચવેલી વસ્તુમાં રાખતો હિસ્સો

આદદીતાથ પદ્મમાર્ગં પ્રણટાધિગતાનૃપઃ ।

દશમં દ્વાદશં વાપિ સર્તાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૩ ॥

ખોવાયેલી જ વસ્તુ રાજ પાસે આવે, તેમાંથી સત્પુરુષો-
ના ધર્મને જાણનારો રાજ (તેના રક્ષણાદિ નિમિત્તે) તેમાંથી
છઠો, દશમો કે બારમો ભાગ લે. ૩૩

કાઈનું ખોવાયેલું, રાખતા રક્ષણ તજ્યો છૂટી લેનારા ગેરોને સજા

પ્રણટાધિગતં દ્રવ્યં તિષ્ઠેદ્યુક્તૈરધિષ્ઠિતમ્ ।

યાંસ્તન્ન ચૌરાન્મુક્તીયાચાન્તાજેમેન ઘાતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

ખોવાયેલું ને દ્રવ્ય રાજ પાસે આપ્યું હોય, તે પહેરે-
ગીરોના રક્ષણ તળે રહેવું જોઈએ; ત્યાંથી ન ચોરો તેને હોઈ
જાય, તેમને રાજ્યે હાથીથી મારી નાખવા. ૩૪

કોઈને મળેલા ખમ્મનામાં રાજનો હિસ્સો

મમાયમિતિ યો વ્રૂયાન્નિધિં સત્યેન માનવઃ ।

તસ્યાદદીત પદ્મભાગં રાજા દ્વાદશમેવ વા ॥ ૩૫ ॥

ને માણસ સત્યપૂર્વક કહે, કે 'આ (મળેલો) ધનભંડાર
મારો છે', તેમાંથી રાજ્યે તેનો છઠ્ઠો કે બારમો ભાગ જ લેવો.
(અને બાકીનો તેને આપી દેવો.) ૩૫

જૂઠું બોલનારનો દંડ

અનૂતં તુ વદન્દણ્યઃ સ્વવિત્તસ્પાંશમષ્ટમમ્ ।

તસ્યેવ વા નિધાનસ્ય સંખ્યાયાલ્પીયસીં કલામ્ ॥ ૩૬ ॥

પણ જે કોઈ જડેજૂઠું જ એ પ્રમાણે કહે, તો તેની
મિલકતમાંથી આઠમા ભાગનો અથવા તે ભંડારનો જ અતિ-
શય થોડો ભાગ ગણી કંઈ તેટલો તેનો દંડ કરવો. ૩૬

વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મળેલો ખમ્મનો તેનો જ

વિદ્વાંસ્તુ બ્રાહ્મણો દૃષ્ટ્વા પૂર્વોપનિહિતં નિધિમ્ ।

અદ્યોપતોઽપ્યાદદીત સર્વેસ્પાધિપતિર્દિ સઃ ॥ ૩૭ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પહેલાં કોઈએ દાટેલો ધનભંડાર જો
જડી આવે, તો તેણે નં બધો ય લઈ લેવો; કેમકે બ્રાહ્મણ સર્વ-
ધનનો સ્વામી છે. ૩૭

રાજાને મળેલા ખજાના સંબંધી

યં તુ પश्यેન્નિધિં રાજા પુરાણં નિહિતં ક્ષિતૌ ।

તસ્માદ્દ્વિજેમ્યો દક્ષાઽર્ધમર્ધં કોર્શે પ્રવેશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

પણ જમીનમાં દટાયેલો પુરાણો ધનભંડાર જે રાજાને મળી આવે, તો તે ભંડારમાંથી અર્ધો ભાગ તેણે બ્રાહ્મણોને આપવો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ (પોતાના) ખજાનામાં સંઘવે. ૩૮

રાજાનો અર્ધભાગ કેમ ?

નિધીનાં તુ પુરાણાનાં ધાતૂનામેવ ચ ક્ષિતૌ ।

અર્ધમાગ્રક્ષણાદ્રાજા ભૂમેરધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૯ ॥

ભૂમિમાંના પુરાણો ધનભંડારો અને ધાતુઓના અર્ધો ભાગનો રાજા હકદાર છે; કેમકે ભૂમિનું રક્ષણ કરવાથી તે તેનો અધિપતિ છે. ૩૯

ચોરાએ ચોરેલું રાજથી ન લેવાય

દાતવ્યં સર્વવર્ણેભ્યો રાજા ચૌરૈર્દ્ધતં ધનમ્ ।

રાજા તદુપયુજાનશ્ચૌરસ્યાપ્રોતિ કિલ્બિપમ્ ॥ ૪૦ ॥

ચોરાએ ચોરેલું ધન રાજાએ (તેના તેના માલિક) સૌ

હરકોઈને મળે, તો તેનો માલિક રાજા છે, પણ તે ખજાનો બ્રાહ્મણને મળે, તો તેનો માલિક બ્રાહ્મણ જ છે, રાજા નહિ. ' યાજ્ઞવલ્ક્યનો પણ એ જ મત છે : ' રાજા સત્ત્વા નિધિં દક્ષાદ્ દ્વિજેમ્યોઽર્ધં દ્વિજઃ પુનઃ । વિદ્વાનશોષનાદચાત્સ સર્વસ્ય પ્રભુર્યતઃ - (હરકોઈને મળેલો ખજાનો) રાજાએ સંઘ લેવો, પણ તેમાંથી અર્ધો ખજાનો તેણે બ્રાહ્મણોને આપી દેવો; પરંતુ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ખજાનો મળી આવે, તો તેનો માલિક એ બ્રાહ્મણ જ ગણાય છે; (રાજા નહિ) કેમકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સર્વ વસ્તુનો માલિક છે. ' (કુલ્લક)

વર્ણોને પાહું આપવું; ચોરોએ ચોરેહું રાજથી ન લેવાય;
કારણે રાજ તે ધનનો એ ઉપયોગ કરે, તે તેને ચોરનું પાપ
લાગે છે. ૪૦

રાજએ ધર્મો તપાસી નિર્ણય આપવો

જાતિજાનપદાન્ધર્માઞ્ચેળીધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ ।

સમીક્ષ્ય કુલધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિષાદયેત્ ॥ ૪૧ ॥

જાતિધર્મો, દેશધર્મો, શ્રેણીધર્મો તથા કુલધર્મોને બરાબર
જાણીને ધર્મ જાણનાર રાજએ ન્યાયનિર્ણય કરવો. ૪૧

પોતપોતાનાં કર્મો કરનારા લોકપ્રિય થાય

સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાણા દૂર સન્તોઽપિ માનવાઃ ।

પ્રિયા ભવન્તિ લોકસ્ય સ્વે સ્વે કર્મણ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

પોતાના ધર્મોને આચરતા અને પોતપોતાનાં નિત્યકર્મો
કરતા માણસો દૂર હોય તોપણ લોકોને પ્રિય થાય છે. ૪૨

રાજ અને તેના અધિકારીઓની ખાસ કરજ

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદયં કથંચન ॥ ૪૩ ॥

રાજએ પોતે અને તેના અધિકારીએ પણ દાઈ ખટલો
(ધનના લોભ વગેરે કારણે) ઊભો કરવો* નહિ; તેમજ
બીજાએ માડેલો દાંવો (ધન આદિના લોભથી) દાઈ રીતે

+ આ વાત કાત્યાયન પણ જણાવે છે : ' ન રાજા તુ વશિત્વેન
ધનલોભેન વા પુનઃ । સ્વયં કર્માણિ કુર્વોત ન તાન્નામવિવાદિનામ્ ॥ પોતે
જાતે વાદવિવાદ અથવા દાવાઓ નહિ કરતા લોકોમાં, રાજએ ક્રોધની
વથ ધર્મ અથવા ધનના લોભથી પોતે જાતે વાદવિવાદ કે દાવા ઊભા
કરતા નહિ. ' (કુચ્ચક)

માંડી વાળવો નહિ. ૪૩

ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવું

યથા નયત્યસૃવપાતૈર્મૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ।

નયેત્તથાઽનુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥ ૪૪ ॥

જેમ શિકારી પડેલાં લોહીનાં દીપાં ઉપરથી (શસ્ત્રથી પોતે મારેલા) મૃગનું સ્થાન શોધી કાઢે છે, તેમ રાજાએ અનુમાનથી ધર્મનું રહસ્ય (ન્યાયનિર્ણય) તારવી કાઢવું. ૪૪

દાવાઓની તપાસ કયા માર્ગે ?

સત્યમર્થં ચ સંપદ્યેદાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।

દેશં રૂપં ચ કાલં ચ વ્યવહારવિધૌ સ્થિત્વ ॥ ૪૫ ॥

દાવાની તપાસમાં જેકેલા રાજાએ સત્ય જોવું, (ધનાદિ)

અર્થ જોવો, (સાચા ફેંસલો અપાશે, તો પોતાને સ્વર્ગોદિ ફળ મળશે, એમ) પોતાનો વિચાર કરવો, સાક્ષીઓ તપાસવા તેમ જ દેશ, (દાવાનું) સ્વરૂપ અને સમયનો વિચાર કરવો. ૪૫

સદ્ધિરાચરિતં યત્સ્યાદ્ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિમિઃ ।

તદેશકુલજાતીનામવિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬ ॥

સત્પુરુષોએ તથા ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ જે આચરણ કર્યું

હોય, તેને દેશ, કુળ અને જાતિથી અવિરુદ્ધ જણવું. (અને તેને અનુસરી ફેંસલો આપવો.) ૪૬

લેણદેણના દાવા વિશે

અધમર્ણાર્થસિદ્ધયર્થમુત્તમર્ણેન ચોદિતઃ ।

દાપયેદ્ધનિકસ્યાર્થમધમર્ણોદ્વિમાવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

કરજદાર પાસેથી ધન વસૂલ કરવા લેણદારે દાવો

માંજ્યો હોય, તો તે લેણુદારનું સાખિત થયેલું લેણું દેવાદાર પાસેથી તેને અપાવવું. ૪૭

લેણુદારનું લેણું વસૂલ કરાવવાના ઉપાયો

યૈર્ઘૈરૂપાયૈર્યં સ્વં પ્રાપ્તુયાદુત્તમર્ણિકઃ ।

તૈસ્તૈરૂપાયૈઃ સંગૃહ્ય દાપયેદધમર્ણિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

લેણુદાર જ ઉપાયોથી પોતાનું ધન મેળવી શકે એમ હોય, તે ઉપાયો વડે રાજાએ તેને દેવાદાર પાસેથી તે અપાવવું. ૪૮

ધર્મેણ વ્યવહારેણ છલેનાચરિત્તેન ચ ।

પ્રયુક્તં સાધયેદર્થં પશ્ચમેન ત્રલેન ચ ॥ ૪૯ ॥

ધર્મ, વ્યવહાર, છળ, લાંઘણ વગેરે દબાણ અને પાંચમું બળ, એ ઉપાય વડે લેણુદારનું લેણું વસૂલ કરાવવું. ૪૯

યઃ સ્વયં સાધયેદર્થમુત્તમર્ણોઽધમર્ણિકાત્ ।

ન સ રાજાઽભિયોક્તવ્યઃ સ્વકં સંસાધયન્ધનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જ લેણુદાર પોતે જ દેવાદાર પાસેથી પોતાનું લેણું ધન મેળવી લે; તો તેનું પોતાનું ધન મેળવી લેનારા એ લેણુદારને રાજાએ શિક્ષે નહિ. ૫૦

દેવાદાર છટકી જવા ધારે તો ?

અર્થેઽપવ્યયમાર્જનં તુ કરણેન વિમાવિતમ્ ।

દાપયેદ્વનિકસ્યાર્યં દણ્ડલેશં ચ શક્તિતઃ ॥ ૫૧ ॥

પણ લેણા વિષે દેવાદાર ના પાડે અને તપાસથી લેણું સાખિત થાય, તો લેણુદારને તેનું લેણું અપાવવું અને દેવાદારનો તેની શક્તિ અનુસાર થોડો દંડ પણ કરવો. ૫૧

જો કોઈ પુરાવો ન મળે તો ?

[યત્ર ન સ્પાત્કૃતં યત્ર કરણં ચ ન વિઘટે ।

ન ચોપલમ્ભપૂર્વોક્તસ્તત્ર દૈવી ક્રિયા મહેત્ ॥

ન્યાં કંઈ લખાણ કરાવું ન હોય અને કોઈ પુરાવો કે
હસ્તાવેજ ન હોય, ત્યાં ઉપર કહેલી તપાસ ન કરતાં દૈવી
ક્રિયા જ (ધાર્મિક પુસ્તક તથા સોગંદ અથવા ધીનો દીવો
ઉપડાવવો વગેરે) કરવી.]

દેવાદાર નામુકર જાય તો ?

અપહ્વેજ્ઞમર્ણસ્ય દેહીત્યુક્તસ્ય સંસદિ ।

અમિયોક્તા દિશેદૈશ્યં કરણં વાજ્ઞ્યદુદ્દિશેત્ ॥ ૫૨ ॥

‘આપી કે’ એમ ન્યાયસભામાં કહેવા છતાં દેવાદાર દેણું
છુપાવે, તો લેણદાર વાદીએ સાક્ષીઓ અથવા બીજાં ખત વગેરે
પુરાવા રજૂ કરવા. ૫૨

કેવા માણસો દાવા હારી જાય ?

અદેશ્યં યથા દિશતિ નિર્દિશ્યાપહ્નુતે ચ યઃ ।

યથાધરોત્તરાર્થાન્વિગીતાન્નાવબુદ્ધયતે ॥ ૫૩ ॥

અપદિશ્યાપદેશ્યં ચ પુનર્વસ્ત્વપધાવતિ ।

સમ્યક્પ્રણિહિતં ચાર્થં વૃષ્ટઃ સન્નામિનન્દતિ ॥ ૫૪ ॥

અસંભાગ્યે સાક્ષિમિથ્ર દેશે સંભાપતે મિથઃ ।

નિરુચ્યમાનં પ્રશ્નં ચ નેચ્છેદ્યથાપિ નિષ્પત્તૈત્ ॥ ૫૫ ॥

બ્રૂહીત્યુક્તથ ન બ્રૂયાદુક્તં ચ ન વિભાવયેત્ ।

ન ચ પૂર્વાપરં વિદ્યાત્તસ્માદર્થોત્સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥

જે કેકાણાવિનાના (ખોટા) સાક્ષીપુરાવા આપે, જે સાક્ષી-

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રોને વાદી જો સાક્ષી તરીકે બોલાવે; તો તેઓ સાક્ષીપણામાં યોગ્ય ગણાય છે, પણ આપત્તિરહિત તે (લેણદ્રેશ-ના) પ્રસંગોમાં હરકાઈ માણસો સાક્ષી થઈ શકે નહિ. (મારાં મારી વગેરે આપત્તિના પ્રસંગોમાં હરકાઈ સાક્ષી થઈ શકે છે.) ૬૨

આત્માઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ।

સર્વધર્મવિદોઽલુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ વર્ણોમાં જન્મે સાચું બોલનારા હોય, સર્વ ધર્મોને જાણનારા હોય. અને લોભરહિત હોય, તેમને જ દાવાઓમાં સાક્ષીઓ કરવા, એથી વિપરીત ગુણવાળાઓને તો છોડી જ દેવા.

દેવા સાક્ષી ન કરવા?

નાર્થસંબન્ધિનો નાત્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ।

ન દૃષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્તા ન દૂષિતાઃ ॥ ૬૪ ॥

લેણામાં જમનો સંબંધ હોય, જન્મે સ્નેહીસંબંધી હોય, સહાયક હોય, વેરી હોય, જમણે જૂઠી સાક્ષી પૂરી હોય, જન્મે રોગથી પીડાયેલા હોય, તેમજ જન્મે દૂષિત થયેલા હોય, તેમને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૪

ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશીલવૌ ।

ન શ્રોત્રિયો ન લિઙ્ગસ્થો ન સંજ્ઞેભ્યો વિનિર્ગતઃ ॥ ૬૫ ॥

રાજા, કારીગર, નટ વગેરે ધંધાદારીઓ, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી અને સંગરહિત સંન્યાસી—એમને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૫

નાધ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ।

ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નૈકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥ ૬૬ ॥

અત્યંત પરતંત્ર હાસં વગેરે, નિંદાપાત્ર, ચોરડાકુ, અવળાં

કામો કરનાર, વૃદ્ધ, બાળક, ચંડાળ અને અપંગને સાક્ષી કરના નહિ. ૬૬

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃષ્ણોપવીઢિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

દુઃખી, નશામાં પડેલો, ઉન્મત્ત (માંડો) થયેલો, મૂખ-
તરસથી પીડાયેલો, શ્રમથી થાકેલો, કામથી પીડાયેલો, ક્રોધે
ભરાયેલો અને ચાર, એ પણ સાક્ષી ન થઈ શકે. ૬૭

જાતિ અનુસાર સાક્ષી

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓ પૂરે, દ્વિજોની સાક્ષી દ્વિજો આપે,
શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રો પૂરે અને ચંડાળોની સાક્ષી ચંડાળો આપે.

હરકોઈ જાણુકાર સાક્ષી કયારે ?

अनुभावि तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वેष्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ૬૯ ॥

ઘરની અંદર, જંગલમાં કે શરીરના ધાતના સંબંધમાં જ
કોઈ જાણુકાર હોય, તે વાદીપ્રતિવાદીઓનો સાક્ષી થઈ શકે છે.
(પણ લેણુદેણુની બાબતમાં હરકોઈ સાક્ષી થઈ શકે નહિ.) ૬૯

સ્ત્રી વગેરે પણ સાક્ષી થઈ શકે

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ૭૦ ॥

એનો અસંભવ હોય, તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય,
કુટુંબી, દાસ અને ચાકર પણ સાક્ષી થઈ શકે. ૭૦

કામો કરનાર, વૃદ્ધ, બાળક, ચંડાળ અને અપંગને સાક્ષી કરતા નહિ. ૬૬ :

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુતૃષ્ણોપર્ષિહિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

દુઃખી, નશામાં પડેલો, ઉન્મત્ત (ગાંડો) થયેલો, મૂખ-
તરસથી પીડાયેલો, શ્રમથી થાડેલો, કામથી પીડાયેલો, ક્રોધે
ભરાયેલો અને ચોર, એ પણ સાક્ષી ન થઈ શકે. ૬૭

જાતિ અનુસાર સાક્ષી

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓ પૂરે, દ્વિજોની સાક્ષી દ્વિજો આપે,
શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રો પૂરે અને ચંડાળોની સાક્ષી ચંડાળો આપે.

હરકોઈ બહુકાર સાક્ષી મારે ?

अनुभावि तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ૬૯ ॥

ધરની અંદર, જંગલમાં કે શરીરના ઘાતના સંબંધમાં જે
કોઈ બહુકાર હોય, તે વાદીપ્રતિવાદીઓનો સાક્ષી થઈ શકે છે.
(પણ લેણદેણની બાબતમાં હરકોઈ સાક્ષી થઈ શકે નહિ.) ૬૯

શ્રી વગેરે પણ સાક્ષી થઈ શકે

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ૭૦ ॥

એનો અસંભવ હોય, તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય,
કુટુંબી, કાસ અને ચાકર પણ સાક્ષી થઈ શકે. ૭૦

બાળક વગેરેની વાણી તપાસવી.

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ સાક્ષ્યેષુ વદતાં મૃષા ।

જાનીયાદસ્થિરાં વાચમુત્તિસ્ત્તમનસાં તથા ॥ ૭૧ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને ચંચળ ચિત્તવાળાઓ, સાક્ષી-
પણામાં જો બૂઠું બોલી નાખે, તો રાજ્યે તેમની વાણીને
અસ્થિર જાણી લેવી. ૭૧

અમુક બાબતોમાં સાક્ષીઓની પરીક્ષા બિનજરૂરી

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસંગ્રહણેષુ ચ ।

વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુણ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

સાહસકાર્ય, ચોરી, છિનાણું, ગાળાગાળી અને ભારા-
ભારી; એવી સર્વ બાબતોમાં સાક્ષીઓની પરીક્ષા ના કરવી. ૭૨

કેવું સાક્ષીપણું માન્ય કરવું ?

વહુત્વં પરિગૃહ્ણીયાત્સાક્ષિદ્વૈધે નરાધિપઃ ।

સમેષુ તુ ગુણોત્કૃષ્ટાન્ ગુણિદ્વૈધે દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૭૩ ॥

(જો ય પક્ષના) સાક્ષીઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોય, તો
ધણા સાક્ષીઓનું કહેવું રાજ્યે માન્ય કરવું; બધા સાક્ષીઓ
વિરુદ્ધ વાત જણાવે, તો રાજ્યે ગુણવાન સાક્ષીઓની વાત
સ્વીકારવી; પણ ગુણવાન સાક્ષીઓમાં જે બે ભેદ જણાય, ત્યારે
તેણે ઉત્તમ દ્વિજોની સાક્ષી માન્ય રાખવી. ૭૩

સાક્ષીએ સાચું કહેવું

સમક્ષદર્શનાત્સાક્ષ્યં શ્રવણાચૈવ સિદ્ધયતિ ।

તત્ર સત્યં બ્રુવન્સાક્ષી ધર્માર્થાભ્યાં ન હીયતે ॥ ૭૪ ॥

(દેખવાનું) નજરોનજર દેખવાથી અને (સાંભળવાનું)

કનોકાંન સાંભળેવાથી સાક્ષીપણું સિદ્ધ થાય છે (કરી શકાય છે). તેમાં સત્ય બોલનારો સાક્ષી ધર્મ અને અર્થથી બ્રહ્મ થતો નથી. ૭૪

સાક્ષી જુદું બોલે તો નરકે જાય

સાક્ષી દષ્ટશ્રુતાદન્યદ્વિમુવન્નાયસંસદિ ।

અવાહનસ્કમમ્યેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાચ હીયતે ॥ ૭૫ ॥

જે સાક્ષી પોતે બેયું હોય અને સાંભળ્યું હોય તેથી બિલકુળ આર્યસભામાં કહે છે, તે મરણ પછી જાંધે માથે નરકમાં જાય છે અને મર્યા પછી સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. ૭૫

બોધા-સાંભળ્યા પ્રમાણે સાક્ષી કહે

યત્રાનિવદ્ધોઽપીક્ષેત શ્રુણુયાદ્વાપિ કિંચન ।

દદ્ધસ્તત્રાપિ તદ્ભૂયાદ્વાદદ્ધં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭૬ ॥

સાક્ષી તરીકે નહિ બંધાયેલો માણસ પણ એ (કેલુકેલુકે મારામારી વગેરે) બાબતમાં જો કંઈ જોઈ શકે કે સાંભળી શકે, તો એને પૂછવામાં આવતાં એણે પણ પોતે જુવું જોઈ કે સાંભળ્યું હોય તેવું જ કહેવું. ૭૬

સાક્ષી લોભી ન હોવો જોઈએ

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्मचः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीषुદ્વેરસ્થિત્વાત્તુ દોષૈથાન્યેઽપિ યે વૃતાઃ ॥ ૭૭ ॥

એક પણ લોભવિનાનો સાક્ષી બસ-પૂરતો થાય; પણ સ્ત્રીબુદ્ધિની અસ્થિરતાને લીધે અનેક પવિત્ર સ્ત્રીઓ પણ સાક્ષી તરીકે પૂરતી ન ગણાય; તેમ જ બીજાઓ, જે (ચોરી આદિ) દોષોથી ઘેરાયેલા હોય છે, તેઓ પણ સાક્ષી તરીકે પૂરતા

ગણાતા નથી. ૭૭

સાક્ષીઓનું સ્વાભાવિક વચન માન્ય

સ્વભાવેનૈવ યદ્બ્રૂપુસ્તદ્ગ્રાહ્યં વ્યાવહારિકમ્ ।

અતો યદન્યદ્વિબ્રૂયુર્ધર્માર્થં તદપાર્થકમ્ ॥ ૭૮ ॥

સાક્ષીઓ જે સ્વાભાવિક કહે, તે દાવાને અંગે માન્ય કરવું; પણ તે (કાંઈ કારણથી) જે અવળસવળ બોલે, તેને ન્યાય માટે નકામું જાણવું. ૭૮

ન્યાયાધીશે સાક્ષીઓને સાંત્વનપૂર્વક પૂછવું

સમાન્તઃ સાક્ષિણઃ પ્રાપ્તાનર્થિપ્રત્યર્થિસંનિધૌ ।

પ્રાહ્વિવાકોઽનુયુક્તિત વિધિના તેન સાન્ત્વયન્ ॥ ૭૯ ॥

વાદીપ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સમામાં આવેલા સાક્ષીઓને ન્યાયાધીશે નીચેની વિધિથી સાંત્વનપૂર્વક પૂછવું. ૭૯

સાચું કહેજો, તમે સાક્ષી છો

યદ્દ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેઽસ્મિન્થેષ્ટિતં મિથઃ ।

તદ્ બ્રૂત સર્વં સત્યેન યુષ્માકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૮૦ ॥

આ (વાદીપ્રતિવાદી) ના કામમાં એ બંનેનું જે કંઈ પરસ્પર ચેષ્ટિત થયું છે, તેને તમે જાણો છો; માટે તમે તે બધું સત્યપૂર્વક કહેજો; કેમકે એમાં તમારું સાક્ષીપણું છે. ૮૦

સત્યવાણી બ્રહ્મા વડે પૂનર્મ છે

સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામોતિ પુષ્કલાન્ ।

ઈહ ચાનુત્તમાં કીર્તિં વાગેષા બ્રહ્મપૂજિતા ॥ ૮૧ ॥

જે સાક્ષી સાક્ષીપણામાં સત્ય બોલે છે, તે ધણા ઉત્તમ લોકોને પામે છે અને આ લોકમાં સર્વોત્કૃષ્ટ કીર્તિ મેળવે છે;

મોટે આ સત્યવાણી પ્રજ્ઞા વડે પૂઝઈ છે. ૮૧

જાહે! સાક્ષી સો જન્મો સુધી બંધાય છે

સાક્ષ્યેન્નૃતં વદન્યાશૈર્વદ્યતે વાસ્તૃર્ભૃશમ્ ।

વિવશઃ શતમાજાતીસ્તસ્માત્સાક્ષ્યં વંદેદૃતમ્ ॥ ૮૨ ॥

સાક્ષીપણામાં જે અસત્ય બોલે છે, તે વસ્તુના પાશોથી અતિશય બંધાય છે અને સો જન્મો સુધી પરાધીન થાય છે; આથી સાક્ષીપણામાં સત્ય જ કરેવું. ૮૨

ધર્મોમાં સત્ય ઉત્તમ છે

[વ્રાહ્મણો વૈ મનુષ્યાણામાદિત્યસ્તેજસાં દિવિ ।

શિત્તો વા સર્વગાત્રાણાં ધર્મીણાં સત્યમુત્તમમ્ ॥

આકાશ માંહેના તેજસ્વી પદાર્થોમાં જેમ સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે,

મનુષ્યોમાં જેમ વ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ અંગોમાં જેમ મસ્તક શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ધર્મોમાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે.]

સત્ય જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે

[નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

સાશ્વિધર્મે વિશેષેણ તસ્માત્સત્યં વિશિષ્યતે ॥

સત્યથી શ્રેષ્ઠ કોઈ ધર્મ નથી, અસત્યથી મોટું કોઈ પાપ

નથી અને સાક્ષીના ધર્મમાં તો સત્ય અતિશય શ્રેષ્ઠ છે.]

સત્ય સ્વર્ગની સીડી છે

[એક एवाद्वितीयं तु પ્રવુવન્નાવવુધ્યતે ।

સત્યં સ્વર્ગસ્ય સોપાનં પારાવારસ્ય નૌસ્તિ ॥

‘વ્રજ એક જ અદ્વિતીય છે’ એમ (ખાલી) બોલતો માણસ

વ્રજને જાણી શકતો નથી. (પણ તેને જાણવા જે યત્ન કરે છે,

તે જ પ્રજા જાણે છે.) મહાસાગરમાં નાવ જમ (તરવાની) સીડી છે, તેમ સત્ય સ્વર્ગે જવાની સીડી છે. (તેથી સત્ય જોડનાર જ સ્વર્ગે જઈ શકે છે.)]

માટે સાક્ષીએ સત્ય જ જોડવું જોઈએ

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વર્ધતે ।

તસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥ ૮૩ ॥

સત્યથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને સત્યથી ધર્મ વધે છે; તેથી સર્વ વર્ણો વિષે સાક્ષીઓએ સત્ય જ જોડવું. ૮૩

તું સાક્ષી હોઈ આત્માને અવગણીશ મા

આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ।

માવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૮૪ ॥

પોતે જ પોતાનો સાક્ષી છે અને પોતે જ પોતાની ગતિ છે; માટે માણસોના સાક્ષી પોતાના ઉત્તમ આત્માને : અવગણીશ મા. ૮૪

અંતર્યામી બધું દેખે છે

મન્યન્તે વૈ પાપકૃતો નઃકશ્ચિત્પશ્યતીતિ નઃ ।

તાંસ્તુ દેવાઃ પ્રપશ્યન્તિ સ્વસ્યૈવાન્તરૂપઃ ॥ ૮૫ ॥

પાપ કરનારાઓ માને છે કે ‘અમને કંઈ જોતું નથી;’ પણ દેવો અને તેમનો પોતાનો જ અંતર્યામી આત્મા (બધું) જુએ જ છે. ૮૫

૧૩ બધું દેખે છે

ધૌર્ધ્મિરાપો હૃદયં ચન્દ્રાર્કાગ્નિયમાનિલાઃ ।

રાત્રિઃ સંધ્યે ચ ધર્મશ્ચ વૃત્તજ્ઞાઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

આકાશ, બૃહિ, જળ, હૃદય, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ,

વાયુ, રાત્રિ, બે સંધ્યાઓ, તેમ જ ધર્મ—એ સર્વ પ્રાણીઓનાં વર્તન બંધે છે. ૮૬

સાક્ષીપણું પૂજવાની વિધિ

દેવબ્રાહ્મણસાંનિધ્યે સાક્ષ્યં પૃચ્છેદ્દતં દ્વિજાન્ ।

ઉદ્ભ્રુમ્સ્વાન્પ્રાહ્મુસ્વાન્વાં પૂર્વાદ્દિ વૈ શુચિઃ શુચીન્ ॥ ૮૭ ॥

દિવસના પહેલા ભાગમાં શુદ્ધ થઈ (ન્યાયાધીશે) દેવ અને બ્રાહ્મણની સમક્ષ, હિતર કે પૂર્વ તરફ મોં રાખી રહેલા (ત્રણે) પવિત્રદ્વિજવર્ણોને સત્ય સાક્ષીપણું (આ રીતે) પૂછવું. ૮૭

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोपीजकाञ्चनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ૮૮ ॥

બ્રાહ્મણને ‘કહો’ એમ કહી પૂછવું, કનિયને ‘સાચું કહો’ એમ કહી પૂછવું; વૈશ્યને ગાય, અનાજ અને સોનાની ચોરીનું પાપ બતાવી પૂછવું અને શૂદ્રોને સર્વ પાપો બતાવી પૂછવું. ૮૮

જૂઠું બોલનારને પાપો લોભની પ્રાપ્તિ

ब्रह्मणो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्भवतो मृषा ॥ ૮૯ ॥

જે જે લોક બ્રહ્મહત્યારા, સ્ત્રીહત્યારા, બાલહત્યારા, મિત્ર-દ્રોહી અને કૃતઘ્ની માટે કહ્યા છે, તે તે લોક જૂઠું બોલનારને મળે છે. ૮૯

જૂઠું બોલે, તેનું પુણ્ય ફતરાને જાય

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ૯૦ ॥

જન્મ પ્રભૃતિ યત્કિંચિત્પુણ્યં ભદ્ર ત્વયા કૃતમ્ । તત્તે સર્વં શુનો ગચ્છેદ્યદિ બ્રૂયાસ્ત્વમન્યથા ॥ ૯૦ ॥

જે બધું જો તું જૂઠું બોલશે, તે ફતરાને જશે. ૯૦

પરમાત્મા હૃદયમાં જ છે

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

ભલા ભાઈ ! તું માને છે, કે 'હું એકલો જ જીવાત્મા રૂપે છું;' પણ (એમ તું ન માન; કારણકે) તારા હૃદયમાં પુણ્યપાપ જોનારો આ પરમાત્મા નિત્ય રહ્યો છે. ૯૧

ગંગા કે કુરુક્ષેત્રની યાત્રા જરૂરી નથી

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन्गमः ॥ ९२ ॥

એ વૈવસ્વત યમદેવ (પરમાત્મા) તારા હૃદયમાં જ રહ્યા છે; તેમની સાથે તારે (સત્ય બોલવા વિષે) જો વિવાદ ન હોય, તો તો તું ગંગાએ ન જઈશ અને કુરુક્ષેત્રમાં પણ ન જઈશ. ૯૨

જૂઠા સાક્ષી ભિખારી બને

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

જ જૂઠી સાક્ષી આપે છે, તે નાગો, જોડકા, ભૂખ્યા, તરસ્યા અને આંધજો થઈ, ખરખર લઈ, શત્રુને ઘેર ભીખ માગવા જાય છે (રજળતો ભિખારી થઈ જાય છે). ૯૩

ખોટા સાક્ષી નરકે જાય

अवाकूशिरास्तमस्यन्दे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

ન્યાયના નિર્ણય વિષે પુછાય, ત્યારે જ સાક્ષી પ્રશ્નનો જવાબ ખોટા આપે છે, તે પાપિયો હોય માથે અંધારિયા નરકમાં પડે છે. ૯૪

જૂડો સાક્ષી કાંટાવાળાં માછલાં ખાય

અન્ધો મત્સ્યાનિવાશ્રાતિ સ નરઃ કણ્ઠકૈઃ સહ ।

યો માપતેઽર્ધવૈકલ્યમપ્રત્યક્ષં સમાં ગતઃ ॥ ૯૫ ॥

ન્યાયસભામાં જઈ, જે ગોટાળાભર્યા અર્થવાણું જુઠાણું
કહે છે, તે માણસ આંધળાની જેમ કાંટાઓ સાથે માછલાં
ખાય છે. ૯૫

સાચું બોલનાર જેવો શ્રેષ્ઠ જીજ્ઞે દેઈ નથી.

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिगच्छते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ૯૬ ॥

જે બોલનારાનો વિદ્વાન (સર્વજ્ઞ) અંતર્યામી આત્મા આ
(સાચું બોલશે કે જૂઠું ?) એવી શંકા કરતો નથી, તે પુરુષ કરતાં
ક્ષીબ્ધ કોઈને દેવો, આ લોકમાં અડિયાતો માનતા નથી. ૯૬

જૂડો સાક્ષી પોતાનાં સગાંઓને પણ નરકમાં પાડે

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम્યાનુपूर्वशः ॥ ૯૭ ॥

હે સૌમ્ય! જે સાક્ષીપણામાં અસલ્ય બોલનારો માણસ
પોતાના જટલા બાંધવોને નરકમાં પાડે છે, તેટલાની સંખ્યા
તું અનુક્રમે સાંભળ. ૯૭

જૂડો સાક્ષી સર્વશ્રેષ્ઠ બને

[एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशुन्गोश्चपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥

એમ પણ, ગાય, ઘોડા, પુરુષ, સોનું અને ભૂમિના
સંબંધમાં જૂડું બોલવાથી માણસ તે તે પદાર્થોથી કાયમ
યુક્ત હોય, તોપણ તેથી શ્રદ્ધ થાય છે.]

કયું અસત્ય બોલી કેટલાને નરકમાં નાખે ?

પચ્ચ પશ્વનૃતે હન્તિ દશ હન્તિ ગવાનૃતે ।

શતમશ્વાનૃતે હન્તિ સહસ્રં પુરુષાનૃતે ॥ ૯૮ ॥

પશુ સંબંધી અસત્ય બોલી પાંચ બાંધવોને, ગાય સંબંધી અસત્ય બોલી દશ બાંધવોને, ઘોડા સંબંધી અસત્ય બોલી સો બાંધવોને અને પુરુષ સંબંધી અસત્ય બોલી હજાર બાંધવોને તે નરકમાં નાખે છે. ૯૮

હન્તિ જાતાનજાતાંશ્ચ હિરણ્યાથઽનૃતં વદન્ ।

સર્વં ભૂમ્યનૃતે હન્તિ મા સ્મ ભૂમ્યનૃતં વદીઃ ॥ ૯૯ ॥

સોના માટે અસત્ય બોલનારો જન્મેલા અને ન જન્મેલા બાંધવોને નરકમાં પાડે છે અને જમીન માટે અસત્ય કહેનારો સર્વ પ્રાણીઓને નરકમાં પાડે છે; તેથી જમીન માટે તું અસત્ય ન બોલીશ. ૯૯

અપ્સુ ભૂમિવદિત્યાહુઃ સ્ત્રીणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ ૧૦૦ ॥

જળાશયો વિષે, સ્ત્રીઓના ભોગ-મૈથુન વિષે, મોતી વગેરે વિષે, રત્નો વિષે, તેમ જ સર્વ પથ્થરના પદાર્થો વિષે, જૂઠી સાક્ષી આપનારને જમીન માટેના અસત્ય જવો દોષ લાગે છે; એમ ઋષિઓ કહે છે. ૧૦૦

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानिषु च तथाऽश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥

મધ અને ધીના સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને પશુને લગતું, વાહનો સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને ઘોડાને લગતું, ચાંદી અને

વસ્ત્રના સંબંધમાં જુદું બોલનારને ગાયને લગતું અને ધાન્યના સંબંધમાં જુદું બોલનારને બ્રાહ્મણને લગતું પાપ લાગે છે.]

જેવું સાંભળ્યું કે જેવું હોય તેવું કહેજે

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वान्नृत्तभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाज્ઞસા વદ ॥ ૧૦૧ ॥

અસત્ય બોલવામાં રહેલા એ સર્વ દોષો જોઈને તેં જેવું જોયું કે સાંભળ્યું હોય, તેવું બધું તું સાચું કહેજે. ૧૦૧

આરા હલકટ બ્રાહ્મણો શ્રદ્ધ જેવા

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्વાર્धુषિકાંશ્ચૈવ વિપ્રાશ્શુદ્રવદાચરેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ઢોર ચારનારા, વેપાર કરનારા, કારીગરો, ગવૈયા, નટ આદિ-ધંધા કરનારા, ચાકરો અને વ્યાજ લેવાનો ધંધો ચલાવતા બ્રાહ્મણો તરફ રાજાએ શૂદ્રના જેવો આચાર રાખવો. (અર્થાત્ જેવું હલકું જીવન જીવતા બ્રાહ્મણો સાક્ષીપણામાં ઊભા થાય, તો તેમને શૂદ્ર પેડે પૂછવું.) ૧૦૨

[येप्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शुद्रान्निवाचरेत् ॥

વળી જ્યો પોતાના ધર્મથી અપ્ર સયા હોય અને પારકું અન્ન ખાઈ જીવતા હોય છતાં બ્રાહ્મણપણું ઇચ્છે, તેમના તરફ પણ રાજાએ શૂદ્રના જેવો વર્તીવ કરવો.]

ધર્મના કારણે અસત્ય બોલાય

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु ज्ञानमप्यन्यथा नरः ।

न स्वर्गादिष्वते लोकादर्थी वाचं वदन्ति ताम् ॥ ૧૦૩ ॥

દાવાની બાબતમાં જાણતો હોય, છતાં જ માણસ (દયા વગેરે) ધર્મના કારણે જાણતું કે અસત્ય બોલે, તે સ્વર્ગલોકથી શ્રેષ્ઠ થતો નથી; ઋષિઓ તે વાણીને દેવી કહે છે. ૧૦૩

અહિંસા માટેનું અસત્ય સત્યથી વધે

શૂદ્રવિદ્વજવિપ્રાણાં યત્તર્તોક્તૌ ભવેદ્વધઃ ।

તત્ર વક્તવ્યમનૃતં તદ્ધિ સત્યાદ્વિશિષ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

સત્ય બોલવાથી જ્યાં શૂદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણનો વધ થાય એમ હોય, ત્યાં અસત્ય બોલે બોલવું; કેમકે તે અસત્ય સત્ય કરતાં ઉત્તમ છે.* ૧૦૪

છતાં એ અસત્યનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ

વાગ્દેવત્યૈશ્વ ચરુમિર્યજેરંસ્તે સરસ્વતીમ્ ।

અનૃતસ્યૈનસસ્તસ્ય કુર્વાણા નિષ્કૃતિં પરામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

તેવા અસત્યના પાપનું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારે વાણી-દેવતાને ઉદ્દેશી ચરુઓ બનાવી તેના પડે સરસ્વતીનું યજ્ઞન કરવું જોઈએ. ૧૦૫

* ખૂણ કે મરહત વગેરેના કારણે અધર્મ થઈ ગયો હોય અને તેથી બ્રાહ્મણ વગેરે માણસ જાણતા હોય, તે જ વખતે આ અસત્ય બોલવાની છૂટ સમજવાની છે; આ સંબંધી ઝોનમ પણ આમ કહે છે : 'નાનૃતાદને દોષો યજ્ઞીયને ચેત્તુરર્ધાને ન્નુ પાર્યાયનો જીવનમ્ - જ્યાં અસત્ય બોલવાથી જ કેમકેનું જીવન બચી જતું હોય, ત્યાં જુદું બોલવામાં દોષ નથી; પણ એ જીવન પોર પાપીનું જગતું હોયું ન જોઈએ; અર્ધાવ પોર પાપી માણસનું જીવન બચાવવા ખાતર જુદું બોલાવ જ નહિ.' (કુલ્લુક)

કૂષ્માણ્ડૈર્વાપિ જુહુયાદ્ઘૃતમગ્નૌ યથાવિધિ ।

ઉદિત્યૃચા વા વારુણ્યા ઋચેનાદ્ઘૈવતેન વા ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા કૂષ્માંડમંત્રો (યદેવા દેવદેહનમ્ ધત્યાદિ) વડે

અગ્નિમાં, વિધિ પ્રમાણે ધીનો હોમ કરવો; અથવા વરુણદેવના

‘ઉદુત્તમં વરુણપાશં’ એ મંત્ર વડે કે ‘આગો હિષ્ઠા’ આદિ યજ્ઞ-

દેવતાની ત્રણ ઋચાઓ વડે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૦૬

સાક્ષી પણ ક્યારે દંડાય?

ત્રિપક્ષાદબ્રુવન્સાક્ષ્યમૃણાદિષુ નરોઽગદઃ ।

તદ્દર્શનં પ્રાપ્તુયાત્સર્વં દશવન્ધં ચ સર્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

યસ્ય દૃશ્યેત સસાદાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્જ્ઞાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥ ૧૦૮ ॥

લેણદેણના દાવાઓમાં કરજદારનો સાક્ષી નીરોગી હોય,

છતાં જો ત્રણ પખવાડિયાં સુધી સાક્ષીપણું ન આપે, તો લેણાની

બધી રકમ લેણદાર મળે ને તે લેણાની રકમનો દશમો

ભાગ રાખને (તે સાક્ષી) દંડ આપે. સાક્ષીપણું આપી ગયેલા

સાક્ષીને જો સાત દિવસમાં રોગ, આગ કે સંબંધીનું મરણ

આવી પડેલું જણાય, તો રાખએ કરજદાર પાસેથી લેણદારને

તેનું લેણું અપાવવું અને તે સાક્ષીનો દંડ કરવો. ૧૦૭, ૧૦૮

સાક્ષીઓ ન હોય તેમાં સોગંદ

અસાક્ષિકેષુ ત્વર્થેષુ મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અવિન્દંસ્તત્તતઃ સત્યં શપથેનાપિ લગ્મયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

જે દાવાઓમાં પરસ્પર ત્રિવાદ કરનારાઓના સાક્ષીઓ ન

હોય અને ખરું-સત્ય જણી શકાતું ન હોય, તેમાં સોગંદ

આપીને પણ સત્ય જાણવું. ૧૦૯

વસિષ્ઠે પણ સોગંદ લીધા હતા

મહર્ષિમિથ્ર દેવૈશ્ચ કાર્યાર્થં શપથાઃ કૃતાઃ ।

વસિષ્ઠશ્ચાપિ શપથં શેષે પૈજવને નૃપે ॥ ૧૧૦ ॥

દેવે! અને મહર્ષિઓએ પણ સંદેહવાળી બાબતોના નિર્ણય માટે સોગંદ લીધા હતા અને વસિષ્ઠે પણ પિંજવનના પુત્ર મુદાસરાજની આગળ સોગંદ લીધા હતા.* ૧૧૦

ખોટા સોગંદ લેનારો નાશ પામે

ન વૃથા શપથં કુર્યાપ્સ્વલ્પેઽપ્યર્થે નરો બુધઃ ।

વૃથા હિ શપથં કુર્વન્નેત્ય ચેહ ચ નશ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

હાલ્લા માણસે નાની બાબતમાં પણ ખોટા સોગંદ ન લેવા; કેમકે ખોટા સોગંદ લેનારો માણસ આ લોક ને પરલોક-માં નાશ પામે છે. ૧૧૧

અમુક બાબતોમાં ખોટા સોગંદ લે, તો એ પાપ ન લાગે

કામિનીષુ વિવાહેષુ ગવાં મદ્યે તથેન્ધને ।

ત્રાક્ષણામ્યુપપત્તૌ ચ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

કામિનીઓ સાથેના વિલાસો માટે, વિવાહો વિષે, ગાયો કંઈ ખાઈ ગઈ હોય ત્યારે તેમ જ યજ્ઞનાં ઇંધણાં સંબંધી અને બ્રાહ્મણની રક્ષા માટે ધન વગેરે કંઈ લીધું હોય, તેવા પ્રસંગે (ખોટા) સોગંદ લેવામાં પાપ નથી. ૧૧૨

* ' આ વસિષ્ઠ મારા સો પુત્રો ખાઈ ગયો છે ' એવું વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ ઉપર ત્યારે હત્યાનું આગ્રહ કર્યું. ત્યારે વસિષ્ઠે પોતાની નિર્દોષતા માટે દેવ મુદાસરાજની પાસે સોગંદ લીધા હતા. (કુન્દર)

સોગંદવિધિ

સત્યેન શાપયેદ્વિપ્રં ક્ષત્રિયં વાહનાયુધૈઃ ।

ગોઘીજકાશ્વનૈર્વૈશ્યં શૂદ્રં સર્વેસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

બ્રાહ્મણને સત્યના, ક્ષત્રિયને વાહન અને આયુધના,
વૈશ્યને ગાય, ધાન્ય તેમજ સુવર્ણના અને શૂદ્રને સર્વ પાપોના
સોગંદ લેવડાવવા. ૧૧૩

આગ્નિં વાહારચેદેનમષ્ટુ ચૈનં નિમજ્જયેત્ ।

પુત્રદારસ્ય વાપ્યેનં શિરાંસિ સ્પર્શયેત્પૃથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

અથવા એની પાસે દેવતા ઉપડાવવો અથવા એને પાણીમાં
ડુબાડી લેવડાવવી અથવા એની પત્ની કે પુત્રના સાથે પર
જુદોજુદો હાથ મુકાવવો. ૧૧૪

સોગંદમાં કેને શુદ્ધ જાણવો ?

યમિદ્ધો ન દહત્યગ્નિરાપો નોન્મજ્જયન્તિ ચ ।

ન ચાર્તિમૃચ્છતિ ક્ષિપ્રં સ જ્ઞેયઃ શપથે શુચિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જને ધગધગતો દેવતા બાળે નહિ, જને પાણી ડુબાડી
દે નહિ અને જ તત્કાળ મોટી પીડા ન પામે, તેને સોગંદમાં
શુદ્ધ જાણવો. ૧૧૫

સાચા સોગંદમાં વત્સક્રપિ અગ્નિથી બળ્યા ન હતા

વત્સસ્ય હ્યમિશસ્તસ્ય પુરા બ્રાત્રા યયીયસા ।

નાગ્નિર્દદાહ રોમાપિ સત્યેન જગતઃ સ્પૃશઃ ॥ ૧૧૬ ॥

પૂર્વે વત્સક્રપિને તેના (આરમાન) નાનાભાઈએ દોષ
લગાડ્યો હતો (કે તું શૂદ્ર છે, બ્રાહ્મણ નથી, ત્યારે 'મારા પરનો
આ દોષ ખોટો છે' એમ સાબિત કરી આપવા તેમણે અગ્નિમાં

પ્રવેશ કર્યો હતો), ત્યારે સત્યના કારણે જગતનું બધું જાણનાર
જસૂસ સરખા અગ્નિએ તેનું રૂંવાડું પણ ખાળ્યું ન હતું. ૧૧૬

ખોટા સાક્ષીવાળા દાવા ફરી ચલાવવા

યસ્મિન્યસ્મિન્નિવાદે તુ કૌટસાક્ષ્યં કૃતં ભવેત્ ।

તત્તત્કાર્યં નિવર્તેત કૃતં ચાપ્યકૃતં ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જે જે દાવાના કાર્યમાં ખોટી સાક્ષી અપાયેલી હોય, તે
તે કાર્ય ફરી ચલાવવું અને તેમાં જે થયેલું હોય તેને ન થયેલું
ગણવું. ૧૧૭

ખોટી સાક્ષીનાં કારણે

લોભાન્મોહાદ્વ્યાન્મૈત્રાત્કામાત્ક્રોધાત્તયૈવ ચ ।

અજ્ઞાનાદ્રાલભાવાચ સાક્ષ્યં વિતથમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

લોભ, મોહ, ભય, મિત્રતા, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન અને
ખાળપણને લીધે (ભૂખાઈથી) ખોટી સાક્ષી અપાય છે. ૧૧૮

ખોટી સાક્ષીના કારણે અનુસાર હંડ

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ૧૧૯ ॥

આમાંથી ગમે તે કારણે જે જૂઠી સાક્ષી પૂરે, તેના કયા
ખાસ હંડ કરાય, તે હું અનુક્રમે કહું છું. ૧૧૯

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ૧૨૦ ॥

લોભને લીધે એક હજાર (ચાલુ અધ્યાયના ૧૩૬માં
શ્લોકમાં બતાવેલ) પણનો હંડ થાય; મોહને લીધે (આગળ
કહેવાશે તે) પ્રથમ સાહસનો, ભયને લીધે બે મધ્યમ સાહસનો
અને મિત્રતાને લીધે પ્રથમ સાહસનો ત્રણગણો હંડ થાય. ૧૨૦

કામાદયગુણં પૂર્વં ક્રોધાત્ત્રિગુણં પરમ્ ।

અજ્ઞાનાદ્દ્વે શતે પૂર્ણે વાલિશ્યાચ્છતમેવ તુ ॥ ૧૨૧ ॥

(સ્ત્રીસંભોગ૩૫) કામને કારણે પ્રથમ સાહસથી દશગણો,
ક્રોધને કારણે મધ્યમ સાહસથી ત્રણગણો, અજ્ઞાનને કારણે બસો
પણનો અને મૂર્ખાઈના કારણે સો પણનો હંડ કરવો. ૧૨૧

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ ૧૨૨ ॥

ધર્મની જળવણી માટે અને અધર્મ અટકાવવા માટે
વિદ્વાનોએ (એકવારની) સાક્ષી સંબંધી આ હંડો કહ્યા છે. ૧૨૨

वारंवार जोड़ी साक्षी आपनारने सज

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धारमिको नृपः ।

प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ૧૨૩ ॥

(વારંવાર) જોડી સાક્ષી પૂરનાર (બ્રાહ્મણ સિવાયના)
ત્રણ વર્ણોનાને ધાર્મિક રાજાએ (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) હંડ કરી
દેશવટો આપવો; પણ બ્રાહ્મણને (ધનનો હંડ કર્યા વિના) માત્ર
દેશનિકાલ કરવો. ૧૨૩

ત્રણ વર્ણો જ હંડપાત્ર છે, બ્રાહ્મણ નહિ

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ૧૨૪ ॥

મનુએ હંડનાં ૧૦ દશ સ્થાનો કહ્યાં છે, તે બ્રાહ્મણ સિવાય
ત્રણ વર્ણો માટે છે; બ્રાહ્મણ તો (મોટો અપરાધી હોય તોપણ
શરીરે ધન પહોંચાડ્યા સિવાય તેના ધન સાથે) દેશનિકાલ જ
કરાય. ૧૨૪

સગ્નનાં દશ સ્થાને।

ઉપસ્થમુદરં જિહ્વા હસ્તૌ પાદૌ ચ પञ्चમम् ।

ચક્ષુર્નાસા ચ કર્ણૌ ચ ધનં દેહસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૨૫ ॥

(શુદ્ધ ઇન્દ્રિય) ઉપસ્થ, પેટ, જીભ, બે હાથ, બે પગ, એ પાંચ; તેમ જ બે આંખ, નાક, બે કાન, ધનસંપત્તિ અને શરીર, એમ શિક્ષાનાં દશ સ્થાને। છે. ૧૨૫

બરાબર વિચાર કર્યા પછી સગ્ન કરવી

અનુબંધં પરિજ્ઞાય દેશકાલૌ ચ તત્ત્વતઃ ।

સારાપરાધૌ ચાલોક્ય દણ્ડં દણ્ડયેષુ પાતયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

વારંવારના અપરાધો, તેમના દેશકાલ, અપરાધીની સહનશક્તિ તેમ જ અપરાધ; એ બધાંનો બરાબર વિચાર કર્યા પછી રાજાએ શિક્ષાપાત્રોને શિક્ષા કરવી. ૧૨૬

અન્યાયી સગ્ન ન કરાય

અધર્મદણ્ડનં લોકે યશોઘ્નં કીર્તિનાશનમ્ ।

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

અધર્મથી સગ્ન કરતાં આ લોકમાં યશ અને કીર્તિનો નાશ થાય છે; તેમ જ પરલોકમાં સ્વર્ગથી વ્રજ થવાય છે; માટે અન્યાયી સગ્ન ન કરવી. ૧૨૭

અદણ્ડ્યાન્દણ્ડયન્સાજા દણ્ડ્યાંશ્રવાપ્યદણ્ડયન્ ।

અયશો મહદામોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥

જો રાજા શિક્ષાપાત્ર ન હોય એવાને શિક્ષા કરે છે અને શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા કરતો નથી, તે મોટો અપયશ પામે છે અને નરકમાં જાય છે. ૧૨૮

સજ્જ્ઞાના કમ

વાગ્દણ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્વિગ્દણ્ડં તદનન્તરમ્ ।

તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ વધદણ્ડમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પ્રથમ વાણીથી સજ્જ કરવી, પછી વિકારથી સજ્જ કરવી,
એ પછી ધનનો દંડ કરવો અને છેલ્લે માર મારવાનો દંડ કરવો.

એ ચારે સજ્જ સાથે ક્યારે કરાય ?

વધેનાપિ યદા ત્વેતાન્નિગ્રહીતું ન શક્નુયાત્ ।

તદૈષુ સર્વમપ્યેતત્પ્રયુક્તીત ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

શારીરિક દંડથી પણ જો તે અપરાધીઓને કબજા ન કરી
શકાય, તો તેમને વિષે ઉપરની ચારે સજ્જાઓ સાથે પ્રયોગ
કરવો. ૧૩૦

વ્યવહાર વજનો

લોકસંવ્યવહારાર્થે યાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથિતા શુચિ ।

તામ્રરૂપ્યસુવર્ણાનાં તાઃ પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લોકના વહેવાર માટે જગતમાં તાંબાનાં, રૂપાનાં અને
સોનાનાં જે વજનો અથવા નાણાંનાં પ્રસિદ્ધ છે, તે બધાં હું
કહું છું. ૧૩૧

ત્રસરેણુ માપ

જાલાન્તરગતે માનૌ યત્કક્ષ્મં દૃશ્યતે રજઃ ।

પ્રથમં તત્પ્રમાણાનાં ત્રસરેણું પ્રવક્ષતે ॥ ૧૩૨ ॥

જાળિયામાં પડેલાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે સૂક્ષ્મ રજ દેખાય
છે, તેને વજનોમાં પહેલું વજન ત્રસરેણુ કહે છે. ૧૩૨

લીખ અને સરસવતું માપ

ત્રસરેણ્વોઽષ્ટૌ વિજ્ઞેયા લિઘૈકા પરિમાણતઃ ।

તા રાજસર્પપસ્તિસ્તસ્તે ત્રયો ગૌરસર્પપઃ ॥ ૧૩૩ ॥

આઠ ત્રસરેણુઓને વજનમાં એક લિઘા (લીખ) બણવી;
એ તણ લિઘાનો એક રાજસર્પપ (સરસવનો દાણો) અને
તણ રાજસર્પપનો એક ગૌરસર્પપ (સફેદ સરસવ) બને છે. ૧૩૩
જવ, રતી, માસો અને સુવર્ણનું માપ

સર્પપાઃ પઙ્ચ યવો મધ્યસ્ત્રિયવં ત્વેકકૃષ્ણલમ્ ।

પચ્ચકૃષ્ણલકો માપસ્તે સુવર્ણસ્તુ પોઢશ ॥ ૧૩૪ ॥

છ સરસવનો એક મધ્યમ યવ થાય છે; તણ યવની એક
કૃષ્ણલ (રતી) થાય છે; પાંચ રતીનો એક માપ (માસો) થાય
છે અને સોળ માસાનું એક સુવર્ણ થાય છે. ૧૩૪

પલ્લ, ધરણ અને રૌપ્યમાપકનું માપ

પલં સુવર્ણાશ્વત્વારઃ પલ્લાનિ ધરણં દશ ।

દ્વે કૃષ્ણલે સમઘૃતે વિજ્ઞેયો રૌપ્યમાપકઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચાર સુવર્ણનો એક પલ્લ થાય, દશ પલ્લનો એક ધરણ
થાય અને બે કૃષ્ણલ એકઠી થતાં એક રૌપ્યમાપક (ચાંદીનો
માસો) બણવો. ૧૩૫

પુરાણ અને કાર્પાપણનું માપ

તે પોઢશ સ્યાદ્વરણં પુરાણશ્ચૈવ રાજતઃ ।

કાર્પાપણસ્તુ વિજ્ઞેયસ્તાગ્રિકઃ કાર્પિકઃ પણઃ ॥ ૧૩૬ ॥

એ સોળ માસાનો ચાંદીનો એક ધરણ કે પુરાણ થાય;
તાંબાના કાર્પિક પણને કાર્પાપણ બણવો. (પલ્લનો ચોથો ભાગ
તે આ કાર્પાપણ અથવા પણ છે.) ૧૩૬

શતમાન તથા નિષ્ક્રુ માપ

ધરણાનિ દશ જ્ઞેયઃ શતમાનસ્તુ રાજતઃ ।

ચતુઃસૌવર્ણિકો નિષ્કો વિજ્ઞેયસ્તુ પ્રમાણતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ચાંદીનાં દશ ધરણને એક શતમાન બાણવો અને ચાર સુવર્ણનો એક નિષ્ક બાણવો. ૧૩૭

સાહસ નામે માપ

પણાનાં દ્વે શતે સાર્થે પ્રથમઃ સાહસઃ સ્મૃતઃ ।

મધ્યમઃ પચ્ચ વિજ્ઞેયઃ સહસ્રં ત્વેવ ચોત્તમઃ ॥ ૧૩૮ ॥

બસોપચાસ પણનો પ્રથમ સાહસ કહેવાય છે, પાંચસો પણનો મધ્યમ સાહસ બાણવો અને હજાર પણનો ઉત્તમ સાહસ કહેવાય છે. ૧૩૮

દેવાદારનો દંડ

ઋણે દેયે પ્રતિજ્ઞાતે પચ્ચકં શતમર્હતિ ।

અપહ્લવે તદ્વદ્વિગુણં તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

(જે કોર્ટમાં દેવાદાર) દેવું આપવા કબૂલ કરે તો એ દેવાદાર પાંચ ટકા દંડને ચોગ્ય ગણાય છે, પણ તે છુપાવે અને દેવું સાબિત થાય, તો તેનો બમણો દંડ થાય, એવી મનુની આજ્ઞા છે. ૧૩૯

વાજાખી વ્યાજ

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિ સુજેદ્વિત્તવિવર્ધિનીમ્ ।

અર્ણાતિમાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્યાર્ધુષિકઃ શતે ॥ ૧૪૦ ॥

વ્યાજ લઈ ધીરધાર કરનારો માણસ, (પોતે ધીરેલી મૂઢીમાં વધારો કરવા) મહર્ષિ વસિષ્ઠે ડરાવેલી વ્યાજની રકમ વ્યાજ તરીકે લઈ શકે; એટલે કે, વ્યાજ લેનારો દર માસે દર સેંકડે

એંશીમે ભાગ (સવા ટકા) વ્યાજ લઈ શકે. ૧૪૦

દ્વિકં શતં વા ગૃહ્ણીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ।

દ્વિકં શતં હિ ગૃહ્ણાનો ન ભવત્યર્થકિલ્ચી ॥ ૧૪૧ ॥

અથવા સંજ્ઞાનોના ધર્મને યાદ રાખી સેંકડે બે ટકા પણ વ્યાજ લઈ શકે; કેમકે સેંકડે બે ટકા લેનારો નાણાંની બાબતમાં પાપી થતો નથી. ૧૪૧

દ્વિકં ત્રિકં ચતુષ્કં ચ પચ્ચકં ચ શતં સમમ્ ।

માસસ્ય વૃદ્ધિ ગૃહ્ણીયાદ્વર્ણનામનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૪૨ ॥

બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણોતું અનુક્રમે બે ટકા, ત્રણ ટકા, ચાર ટકા અને પાંચ ટકા દર સેંકડે દર મહિને વ્યાજ લેવાય. * ૧૪૨

કંઈ ગીરો લઈ વ્યાજ ન લેવાય

ન ત્વેવાધૌ સોપકારે કૌસીદિં વૃદ્ધિમાપ્રુયાત્ ।

ન ચાધેઃ કાલસંરોધાન્નિસર્ગોઽસ્તિ ન વિક્રયઃ ॥ ૧૪૩ ॥

નાણાંના અવેજમાં ધરેણાં, જમીન વગેરે કંઈ વસ્તુ લેણુદારને ત્યાં જો ગીરો મુકાઈ હોય, તો લેણુદાર દેણુદાર પાસેથી વ્યાજનો વધારો મેળવી ન શકે; તેમજ (ઠરાવેલી મુદત કરતાં)

* શ્લોક ૧૪૦થી ૧૪૨ સુધીમાં વ્યાજની જે વાત લખી છે, તે વાચકને સંદેહમાં નાખે એવી છે. આમાંથી તાત્પર્ય આ નીકળે છે, કે શાકુતાર જે દર મહિને દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવા છતાં પોતાની આજીવિકા ચલાવી ન શકે, તો તેણે દર મહિને દર સેંકડે બે ટકા વ્યાજ લેવું. યાગવલ્કય આ સંબંધમાં જણાવે છે: 'જર્ણીતિમાસો વૃદ્ધિઃ સ્યાન્માસિ માસિ સબન્ધકે । વર્ણક્રમાચ્છતં દ્વિત્રિચતુ-ત્વચ્ચન્નપ્રયા ॥' એટલે અવેજવાળા રકમોમાં દર મહિને દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવાય; પણ વગરઅવેજની રકમોમાં બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની કસેરી અનુક્રમે બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ટકા વ્યાજ લેવાય. (કુલ્લુક)

વધારે મુદત થઈ જાય, તોપણ તે લેણુદાર ગીરો આવેલી તે વસ્તુ ઠાઈને આપી શકે નહિ, તેમ વેચી પણ શકે નહિ. ૧૪૩

ગીરો મુકાયેલું જળથી ન ભોગવાય

ન મોક્તવ્યો વલાદાધિર્મુજ્જાનો વૃદ્ધિમુત્સૃજેત્ ।

મૂલ્યેન તોયયેચૈનમાધિસ્તેનોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

ગીરો આવેલી વસ્તુને લેણુદાર બળાત્કારે ભોગવી ન શકે; છતાં તે ભોગવે, તો તેણે વ્યાજ છોડી દેવું. એવા ભોગવટાથી તે ગીરવી વસ્તુ બગડી ગઈ હોય, તો લેણુદારે દેવાદારને એની કિંમત આપી સંતોષ પમાડવો; નહિ તો તે લેણુદાર ચાર ડરે છે. ૧૪૪

ગીરો કે વાપણુની મુદત આખત

આધિશ્ચોપનિધિશ્ચોમૌ ન કાલાત્પયમર્હતઃ ।

અવહાર્યૌ ભવેતાં તૌ દીર્ઘકાલમવસ્થિતૌ ॥ ૧૪૫ ॥

ગીરવી મિલકતને તેમ જ સોંપેલી વાપણુને મુદતને બાધ લાગતો નથી. એ બંને વસ્તુ રાખનારને ત્યાં તે લાંબી મુદત રહે, તોપણ મૂળ ધણી માગે, ત્યારે તેને તે સોંપી દેવી જોઈએ.

ગીરો મુકાયેલાં પ્રાણીઓ આખત

સંપ્રીત્યા મુજ્યમાનાનિ ન નશ્યન્તિ કદાચન ।

ધેનુરુશ્ત્રો વહનશ્ચો યથ્વ દમ્યઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

ગાય, હાંટ, સવારી કરતો ઘોડો અને બળદ વગેરે પ્રાણીને ગીરો મુક્યાં હોય અને પ્રીતિથી વાપરનાં દીધાં હોય, તેથી તેઓ ગીરો મૂકનાર મૂળધણીની માલિકીનાં મદી જતાં નથી. (અર્થાત્ તેઓ પર તેમના મૂળ માલિકની માલિકી રહે જ છે.) ૧૪૬

દશ વર્ષનો ભોગવટો થાય તો માલિકી ૨૬

યત્કિચ્ચિદ્દશ વર્ષાણિ સન્નિધૌ પ્રેક્ષતે ધની ।

ભુજ્યમાનં પરૈસ્તૂર્ણાં ન સ તદ્ભુમર્હતિ ॥ ૧૪૭ ॥

માલિકના દેખતાં અને તેની હાજરીમાં (પ્રાણી સિવાય) તેની વસ્તુને ખીજાઓ જે દશ વર્ષ સુધી ભોગવ્યા કરે અને માલિક એ વિશે ચૂપ રહે, તો માલિક તે વસ્તુ પાછી મેળવવા આધિકારી રહેતો નથી. ૧૪૭

અજડશ્વેદપોગણ્ડો વિષયે चास्य भुज्यते ।

મગ્નં તદ્વ્યવહારેણ મોક્ત્તા તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૧૪૮ ॥

ધણી ગાંડો અથવા (સોળ વર્ષથી નાનો) સગીર ન હોય અને ખીજે માણસ જે તેની મિલકતને તેના દેખતાં જ ઉપર મુજબ દશ વર્ષ સુધી ભોગવે, તો તે મિલકત ઉપર એ ધણીની માલિકી ૨૬ થાય છે અને ભોગવટો કરનાર તેના હકદાર થાય છે. ૧૪૮

પણ આ વસ્તુઓ તેની માલિકાની ન મટે

आधिः सीमा-बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः

રાજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન મોગેન પ્રણશ્યતિ ॥ ૧૪૯ ॥

ગીરવી મૂકલી મિલકત, સીમા, બાળકનું ધન, ધરેણું આદિની અનામત અથવા સીલબંધ થાપણ, દાસી વગેરે સ્ત્રીઓ, રાજધન અને બ્રાહ્મણધનનો ભોગવટો થાય, તોપણ તે ઉપરની તેના મૂળ માલિકની માલિકી નાશ પામતી નથી. ૧૪૯

[यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरयागतम् ॥

દાર્ઘ્ય મિલકતનું લેખ કે લખાણ ન હોય, છતાં ત્રણ પેઢીથી તે ભોગવાતી આવી હોય, તો તે, ત્રણ પેઢીના પુરુષોથી ભિતરેલી આવેલી હોવાથી (રાજ વડે) લઈ શકાતી નથી.]

માલિકની રજા વિના ગીરો વસ્તુ ભોગવે તો !

યઃ સ્વામિનાઽનુજ્ઞાતમાર્ધિં મુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।

તેનાર્ધવૃદ્ધિર્મોક્તવ્યા તસ્ય ભોગસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

જ મૂખ માણસ મિલકતના માલિકની રજા વિના તેની ધરાણે મુકાયેલી ચીજ ભોગવે, તો તેણે ભોગવટાના પ્રાયશ્ચિત્ત બદલ અર્ધુ વ્યાજ છોડી દેવું. ૧૫૦

મૂળ રકમથી બેવડું વ્યાજ ક્યારે ?

કુસીદવૃદ્ધિર્દેગુણ્યં નાત્યેતિ સઠ્ઠદાહૃતા ।

ધાન્યે સદે લવે યાદ્યે નાતિકામતિ પશ્ચતામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

એકસામટું વ્યાજ લેવામાં આવે, તો તે વ્યાજ મૂળ રકમથી બમણા કરતાં વધારે હોવું ન જોઈએ; તેમ જ ધાન્ય, ફળ, ભિત અને વાહનો, એ મૂળ સાથે પાંચગણા કરતાં વધારે ન લઈ શકાય. ૧૫૧

વધારેમાં વધારે પાંચ ટકા વ્યાજ લેવાય

કૃતાનુસારાદધિકા વ્યત્તિસ્તિક્તા ન સિદ્ધયતિ ।

કુસીદપથમાદુસ્તં પશ્ચકં શતમર્દતિ ॥ ૧૫૨ ॥

કરાવ્યા ત્રિધિ પ્રમાણેના વ્યાજ કરતાં વધુ એવું શાસનબદ્ધ વ્યાજ ન લઈ શકાય; પાંડિતો તેને અધમ માર્ગ કહે છે. બહુ બહુ તો, દર માસે દર સેંકડે પાંચ ટકા વ્યાજ થોગ્ય ગણાય.

અમુક વ્યાજે ન જ લેવાં

નાતિસાંવત્સરીં વૃદ્ધિ ન ચાદૃષ્ટાં પુનર્હરેત્ ।

ચક્રવૃદ્ધિઃ કાલવૃદ્ધિઃ કારિતા કાયિકા ચ યા ॥ ૧૫૩ ॥

વ્યાજને એક વર્ષથી વધુ ચડવા ન દેવું; તેમ જ શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ પણ વ્યાજ ન લેવું; વળી ચક્રવૃદ્ધિ (વ્યાજનું વ્યાજ), કાલવૃદ્ધિ (મુદતે વધતું શરતી વ્યાજ), કારિતાવૃદ્ધિ (દેણદારે ગરજના માર્યા કબૂલેલું વ્યાજ), કાયિકાવૃદ્ધિ (કાયાથી કામ કરાવવારૂ વ્યાજ), એ વ્યાજે પણ લેવાં નહિ. ૧૫૩

દેવાદાર દેવું ભરવા અશક્ત થાય તો ?

[અથ શક્તિવિહીનઃ સ્યાદ્ ક્રણી કાલવિપર્યયાત્ ।

✓ પ્રેક્ષ્યશ્ચ તમૃણં દાપ્યઃ કાલે દેશે યથોદયમ્ ॥

સમય પલટાવાથી દેવાદાર જે દેવું આપવા અશક્ત થાય તો દેશકાળ ફરતાં એનો ઉદય થાય એ એતા રહી તેની પાસે તે દેવું ભરાવવું.]

ક્રણં દાતુમશક્તો યઃ કર્તુમિચ્છેત્પુનઃ ક્રિયામ્ ।

સ દત્ત્વા નિર્જિતાં વૃદ્ધિં કરણં પરિવર્તયેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જ દેવું આપવા અશક્ત હોય અને લેખકરાર કરવા ઇચ્છતો હોય, તે ચડેલું વ્યાજ આપી લખાણ ફેરવી શકે. ૧૫૪

/ અદર્શયિત્વા તત્રૈવ હિરણ્યં પરિવર્તયેત્ ।

યાવતી સંભવેદ્વૃદ્ધિસ્તાવેતીં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૫ ॥

ચડેલું વ્યાજ આપ્યા વિના પણ તે લખાણ ફેરવી શકે. જટલું વ્યાજ ચડ્યું હોય, તેટલું તેણે આપવું જોઈએ. (એજ નવા ખાતામાં એ વ્યાજ ચઢાવી આપે.) ૧૫૫

વાહનભાડા વ્યાજત

ચક્રવૃદ્ધિં સમારૂઢો દેશકાલવ્યવસ્થિતઃ ।

અતિક્રામન્દેશકાલૌ ન તત્કલમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

જે અમુક સ્થળે અને અમુક વખતે ગાડાં વગેરેથી અમુક માલ પહોંચાડી દેવા વાહનભાડું ઠરાવે અને પછી તે જગ્યાએ તેજ સમયે માલ પહોંચાડી ન શકે, તો તે ધણીને ઠરાવેલું પૂરું વાહનભાડું ન મળે. ૧૫૬

સમુદ્રપાનકુશલા દેશકાલાર્થદર્શિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિં સા તત્રાધિગમં પ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જળસ્થળની યાત્રામાં કુશળ અને દેશ તથા કાળને અનુસરી ધનલાભ જાણનારા વેપારીઓ જે ભાડું અથવા વ્યાજ સ્વીકારે, તે તેમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય. ૧૫૭

જામીન ધ્યેસાની જવાબદારી

યો यस્ય પ્રતિભૂસ્તિષ્ઠેદર્શનાયેહ માનવઃ ।

અદર્શયન્ત્સ તં તસ્ય પ્રયચ્છેત્સ્વધનાદણમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

જે માણસ જે દેવાદારને હાજર કરવા જામીન થાય, તે જો તેને હાજર ન કરી શકે, તો તેણે પોતાના ધનમાંથી લેણદારનું લેણું ચૂકવી આપવું. ૧૫૮

ધિતાનું કયું દેવું પુત્ર ન ભરે ?

પ્રાતિભાવ્યં વૃથાદાનમાધિકં સૌરિકં ચ યત્ ।

દણ્ડશુલ્કાવશેષં ચ ન પુત્રો દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૯ ॥

જામીનગીરી પેટેનું ધન, અમસ્તું કરેલું દાન, જુગાર નિમિત્તે દેણું, મદ્યપાન નિમિત્તે દેવું, તેમ જ દંડભરણાની અને

જકાત વગેરેની ખાણી રહેલી રકમ આપવા (પિતાના મૃત્યુ પછી) પુત્ર બંધાયેલો નથી. ૧૫૯

પિતાનું ક્યું દેવું પુત્રે ભરવું ?

दर्शनप्राप्तिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

ઉપર કહેલો વિધિ દેણદારને હાજર કરવા જમીન થયેલા માટે જ છે; પણ દેવું અપાવવા જે જમીન થયો હોય, તે જો ભરણ પામે, તો તે દેવાની રકમ તેના વારસો પાસેથી પણ અપાવવી. ૧૬૦

જમીન ગુજરી જાય તો ?

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

દેવાદાર દેવું આપે નહિ અને લેણદેણની ખરી વાત જાણનારો જમીન ગુજરી જાય, તો લેણદારે પાછળથી કયા કારણે લેણું મેળવવા ઇચ્છવું ? ૧૬૧

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंघनः ।

स्वधनादेव तदद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥

જો એ જમીન પાસે દેવાદારે જમીનગીરી પેટ કંઈ ધન સોંપ્યું હોય અને જમીન પાસે જો આપવા જોગ ધન હોય, તો એ જમીનના પુત્રે પોતાના ધનમાંથી તે દેવું ભરપાઈ કરી આપવું, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૧૬૨

અમુક સાથે કરેલા લેણદેણનો વ્યવહાર ફોક જાય

मत्तोन्मत्तातर्ध्वधनैर्वालिन स्थविरेण वा ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

નશાખોર, ગાંડા, દુષ્પિયારા, પરતંત્ર, ખાળક, વૃદ્ધ તેમ જ અસ્વતંત્ર સાથે કરેલો (લેણદેણનો) વ્યવહાર સાચો ન કરે.

સત્યા ન માપા મળતિ યદ્યપિ સ્યાત્પ્રતિષ્ઠિતા ।

વહિશ્ચેન્નાપ્યતે ધર્માન્નિયતાઘ્વાવહારિકાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

એવો વ્યવહાર ખરાખર લખાઈ ને પાકો થયો હોય, છતાં જો તે નિશ્ચિત ધર્મવ્યવહારથી બહાર જતો હોય, તો તેનો કરાર કે લેણ સાચો ન ગણાય. ૧૬૪

કેવો દાવો રાખએ રદ કરવો ?

યોગાધમનવિક્રીતં યોગદાનપ્રતિગ્રહમ્ ।

યત્ર વાપ્યુષધિં ષડ્યેત્તત્સર્વં ચિનિર્વર્તયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥

કોઈ વસ્તુ કપટથી ગીરો મૂકી હોય, વેચી હોય, દાનમાં આપી હોય, દાનમાં લીધી હોય અથવા જોમાં કપટ દેખાતું હોય, તે વસ્તુનો દાવો રાખએ રદ કરવો. ૧૬૫

વારસદારોએ ખાસ ભરવાનું કરજ

ગ્રહોક્તા યદિ નષ્ટઃ સ્યાત્કુટુમ્બાર્થે કૃતો વ્યયઃ ।

દાતવ્યં વાન્ધવૈસ્તત્સ્યાત્પ્રવિમત્કૌરપિ સ્વતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

કરજ કરનારો જો મરી જાય અને એ ખર્ચ જો કુટુંબ માટે કરાયું હોય, તો ભાઈભાંડુઓ અલગ થઈ ગયા હોય તોપણ તેમણે તે કરજ ભરી દેવું જોઈએ. ૧૬૬

નોકરનો ક્યો વ્યવહાર માલિકે માન્ય રાખવો ?

કુટુમ્બાર્થેઽધ્યધીનોઽપિ વ્યવહારં સમાચરેત્ ।

સ્વદેશે વા વિદેશે વા તં જ્વાયાન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૬૭ ॥

ખોતાને અધીન નોકર પણ સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં સ્વામીના

કુટુંબ માટે જે વ્યવહાર કરે, તે સ્વામીએ ઉઠાપવો નહિ.
(કષ્ટૂલ રાખવો.) ૧૬૭

બળથી કરાવેલું બધું બ્યર્થ

बलादत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान्विलकृतानर्थानिकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

બળાત્કારે આપેલું, બળાત્કારે ભોગવેલું; બળાત્કારે લખાવી
લીધેલું અને બળાત્કારે કરાવેલું હરકોઈ કામ ન કર્યા જેવું-
બ્યર્થ સમજવું, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૬૮

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्मूषः ॥ १६९ ॥

સાક્ષી, જમીન અને પંચ અથવા લવાઈ; એ ત્રણ પારકા
માટે કલેશ અનુભવે છે;+ ત્યારે બ્રાહ્મણ, ધનાઢ્ય લેણુદાર, વેપારી
અને રાજા, એ ચાર બીજાઓથી ધનવૃદ્ધિ પામે છે.* ૧૬૯

રાજાએ ન લેવાનું લેવાય નહિ અને લેવા જેવું છોડાય નહિ

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

રાજા નિર્ધન હોય તોપણ તેણે ન લેવાય તેવું-અણુઘટનું
ધન લેવું નહિ, તેમ જ સમૃદ્ધ હોય છતાં લેવાય એવી ઘટતી
નજીવી વસ્તુ પણ છોડવી નહિ. ૧૭૦

+ માટે તેઓ પાસે બળજબરીથી સાક્ષીપણું, જમીનગીરી તથા
વ્યવહારની તપાસ ન કરીલાવાય.

* માટે બ્રાહ્મણે દાતા પાસે, લેણુદારે દેવાદાર પાસે, વેપારીએ,
ખરીદનાર પાસે અને રાજાએ દાવા માંડનારા પાસે બળથી કંઈ ન
કરાવવું. (કુલ્લક)

દેવા રાજાને પ્રજાઓ અનુસરે ?

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોડ્યર્થાન્ધર્મેણ પશ્યતિ ।

પ્રજાસ્તમનુવર્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥ ૧૭૫ ॥

પણ જે રાજા કામ ને ક્રોધ કાપ્યુમાં રાખી ધર્મપૂર્વક કાર્યો સંભાળે છે, તેને નદીઓ જેમ સાગરને અનુસરે છે, તેમ પ્રજાઓ અનુસરે છે. ૧૭૫

રાજાનો વહાલો દેવાદાર ખોટી ક્ષતિયાદ કરે તો ?

યઃ સાધયન્તં છન્દેન વેદયેદ્વનિકં નૃપે ।

સ રાજા તચ્ચતુર્ભાગં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

કરજદાર માણસ રાજાનો વહાલો હોઈ (રાજા આગળ ખોટું) જણાવે, કે લેણદાર બળજબરીથી લેણું વસૂલ કરે છે, તો રાજાએ લેણદારને તેનું લેણું અપાવવું અને કરજદારનો તે રકમના ચોથા ભાગનો દંડ કરવો. ૧૭૬

દેવું ભરપાઈ કરવાનો છેલ્લો ભાગ

કર્મણાપિ સમં કુર્યાદ્વનિકાયાધર્મણિકઃ ।

સમોઽવકૃષ્ટજાતિસ્તુ દદ્યાચ્છ્રેયાંસ્તુ તચ્છનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥

દેણદાર લેણદારની જાતનો કે તેનાથી ઊતરતી જાતનો હોય (અને દેવું ભરપાઈ કરવાનું નાણું તેની પાસે ન હોય) તો તેણે કામ કરીને પણ લેણદારને (ઠરાવ પ્રમાણે) નાણું ચૂકવી આપવું; પણ તે જો લેણદારથી ઊંચી જાતનો હોય, તો તેણે તે ધીમેધીમે ભરપાઈ કરવું. ૧૭૭

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિવદતાં નૃણામ્ ।

સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધાનિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

જે રીતે રાજાએ પરસ્પર વિવાદ કરતા માણસોની સાક્ષી-

પુરાવાથી સિદ્ધ થયેલી બાબતોનો નિર્ણય આપવો. ૧૭૮

યાપણ બાબત

કુલજે વૃત્તસંપન્ને ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ।

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિક્ષેપં નિક્ષિપેદ્બુધઃ ॥ ૧૭૯ ॥

કુળવાન, સદાચારસંપન્ન, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી, કુટુંબકબીલા-
વાળા અને ધનાઢ્ય એવા સન્નતને ત્યાં હાથા માણસે
યાપણ મૂકવી. ૧૭૯

યાપણ જેમ મુશાય તેમ લેવાય

યો યથા નિક્ષિપેદ્બુધસ્તે યમર્થં યસ્ય માનવઃ ।

સ તથૈવ ગ્રહીતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જે માણસ જેના હાથમાં જે રીતે જે યાપણ મૂકે, તેણે
તેજ રીતે તે યાપણ પાછી લેવી; કેમકે જેમ અપાય તેમજ લેવાય.

યાપણ રાખનાર માખ્યા છતાં તે ન આપે તો ?

યો નિક્ષેપં યાચ્યમાનો નિક્ષેપ્તુર્ન પ્રયચ્છતિ ।

સ યાચ્યઃ પ્રાઢૂચિવાકેન તન્નિક્ષેપ્તુરસંનિધૌ ॥ ૧૮૧ ॥

યાપણ મૂકનાર યાપણ પાછી માગે, ત્યારે યાપણ લેનાર
જે તે પાછી ન આપે, તો ન્યાયાધીશે તે યાપણ મૂકનારની
ગેરહાજરીમાં યાપણ લેનાર પાસે માગણી કરવી. ૧૮૧

યાપણ મૂકનારનો કોઈ સાક્ષી ન હોય તો ?

સાક્ષ્યમાયે પ્રણિધિર્નિર્વયોરૂપસમન્વિતૈઃ ।

અપદેશૈથ સંન્યસ્ય દિટ્થં તસ્ય તત્ત્વતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

યાપણ મૂકનારનો જે કોઈ સાક્ષી ન હોય, તો યાપણ
લેનારને ત્યાં રાખએ અમુક બહાને ઉંમર તથા રૂપવાળા દૂતો

દ્વારા પોતાનું સોનું સારી રીતે થાપણ મુકાવવું.* ૧૮૨

સ યદિ પ્રતિષદ્યેત યથાન્યસ્તં યથાકૃતમ્ ।

ન તત્ર વિદ્યતે કિંચિદત્પરૈરમિયુજ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

તે જો એ થાપણ મૂકેલું સોનું જ રીતે અને જ સ્થિતિમાં
સોંપાયું હોય તે જ રીતે તે જ સ્થિતિમાં (દૂતોને) પાછું આપે,
તો બીજાઓ આના ઉપર (ખોટા) આરોપ મૂકે છે, તેમાં કંઈ
જ સાચું નથી, એમ જણવું. ૧૮૩

તેષાં ન દદ્યાદદિ તુ તદ્વિરુદ્ધં યથાવિધિ ।

ઉભૌ નિગૃહ્ય દાપ્યઃ સ્યાર્દિતિ ધર્મસ્ય ધારણા ॥ ૧૮૪ ॥

પણ જો તે તેમને તે સોનું ખરાબર વિધિ પ્રમાણે ન આપે,
તો તે બંને થાપણો કબજે કરી તેની તેને અપાવવી, આવે
ધર્મનિર્ણય છે. ૧૮૪

થાપણ તેના મૂકનારને જ અપાય

નિક્ષેપોપનિધી નિત્યં ન દેયૌ પ્રત્યનન્તરે ।

નશ્યતો વિનિષાતે તાવનિષાતે ત્વનાશિનો ॥ ૧૮૫ ॥

નિક્ષેપ (ગણીને ખુદલી મૂકેલી થાપણ) અને ઉપનિધિ
(સીલબંધ મૂકેલી થાપણ), એ બેય થાપણો જો મૂકનાર
જીવતો હોય, તો તેના વારસને કદી પાછી ન આપવી; કુમકે
તે મરી જાય, તો થાપણો નાશ પામે છે; અને જીવતો રહે તો
તે અવિનાશી રહે છે.* ૧૮૫

* અને પછી તે જ દૂતો દ્વારા તે સોનું એ થાપણ દેનાર પાસે
ન્યાયાધીશે મંગાવવું. (કુચ્છક)

* થાપણ લઈ જનાર વારસ બંને મરી ન જાય, પણ તેની

થાપણ મૂકનારો મરી ગયા પછી

૧. સ્વયમેવ તુ યો દધાન્મૃતસ્ય પ્રત્યનન્તરે ।

ન સ રાજા નિયોક્તવ્યો ન નિષ્કેપ્તુશ્ચ વન્ધુભિઃ ॥ ૧૮૬ ॥ ✓

થાપણ રાખનારો જો પોતાની મેળે જ મરનાર-થાપણ મૂકનારના વારસને તે થાપણ પાછી આપે, તો રાજાએ તેમ જ થાપણ મૂકનારના સગાઓએ તેના ઉપર 'આથી પણ ખીજું વધારે તારે ત્યાં મુકાયું છે' એવો આક્ષેપ કરવો નહિ. ૧૮૬

થાપણ પાછી લેવાની રીત

અચ્છલેનૈવ ચાન્વિચ્છેત્તમર્થ પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

વિચાર્ય તસ્ય વા વૃત્તં સામૈવ પરિસાધયેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે થાપણની મિલકત (સંબંધી જો આંતિ થાય તો યે) મિલકતભાવે પ્રીતિપૂર્વક જ (તપાસ કરી) મેળવવા ઇચ્છવી, (પણ એકદમ સોગંદ વગેરે ન આપવા) અથવા થાપણ રાખનારના સદાચારનો વિચાર કરી મુલેહસંપત્તી જ તે (તપાસી) મેળવવી. ૧૮૭

નિષ્કેપેષ્વેપુ સર્વેષુ વિધિઃ સ્યાત્પરિસાધને ।

સમુદ્રે નાણુયાત્કિચિષદિ તસ્માન્ન સંહરેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

સર્વ થાપણો (સીલવિનાની) પાછી મેળવવા સંબંધી આ (પૂર્વોક્ત) વિધિ છે, પણ સીલબંધ થાપણમાંથી જો કંઈ

દાનત જગડતાં એ થાપણ તેના મૂળ ધણીને તે આપે જ નહિ, તો એ થાપણ નાશ પામતી નથી; એટલે મૂળ ધણીની તે માટેની આગણી એમની એમ જોઈ રહે છે, એવો ભાવ છે; અર્થાત્ મૂલી થાપણ તેના મૂકનાર સિવાય ખીજા કોઈ-તેના વારસ વગેરેને ન આપતી, તે જ મોગ્ય છે. (કુચ્ચક)

કાઢી ન લેવાયું હોય, તો તે વિષે કંઈ દોષ ન અપાય. ૧૮૮

ચોર વગેરે દારા થાપણુ નાથ પામે તો ?

ચૌરૈર્દતં જલેનોદમગ્નિના દગ્ધમેવ વા ।

ન દદ્યાદિ તસ્માત્સ ન સંહરતિ કિંચન ॥ ૧૮૯ ॥

જે થાપણુને ચોરો ચોરી ગયા હોય, પાણી તાણી ગયું હોય અથવા આગે બાળી નાખી હોય, પણ તેના રાખનારે જો એમાંથી કંઈ પણ લીધું ન હોય, તો તે થાપણુ એને આખરે ભરી આપવાની ન હોય. ૧૮૯

થાપણુ ઓળવનાર તથા તેનો ખોટો દાવો કરનાર માટે

નિલેપસ્યાપહર્તારમનિલેપ્તારમેવ ચ ।

સર્વેરૂપાયૈરનિચ્છેદ્યથૈશ્વૈવ વૈદિકૈઃ ॥ ૧૯૦ ॥

થાપણુ દબાવી એસનારને તેમ જ તેનો ખોટો દાવો કરનારને (સામ આદિ) સર્વ ઉપાયોથી અને (અગ્નિ ઉપકાવો વગેરે) વૈદિક સોગંદોથી તપાસવા. ૧૯૦

યો નિલેપં નાર્પયતિ યથાનિશ્ચિપ્ય યાચતે ।

તાવુમૌ ચૌરચ્છાસ્યૌ દાંપ્ત્યૌ વા તત્સમં દમમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

જે થાપણુ આપે નહિ અને જે તેને મૂક્યા વિના (ખોટી) માગણી કરે, તે બન્નેને ચોરની જેમ શિક્ષા કરવી અથવા તેમનો થાપણુ જટલો દંડ કરવો. ૧૯૧

નિલેપસ્યાપહર્તારં તત્સમં દાપયેદમમ્ ।

તયોપનિધિહર્તારમવિશેષેણ પાર્થિવઃ ॥ ૧૯૨ ॥

ખુદ્દસી થાપણુ ઓળવનારનો તથા સીલબંધ થાપણુ પચાવી પાડનારનો રાજ્યએ તે નિલકતની કિંમત જટલો દંડ કરવો.

કપટથી પારકું ધન પડાવનારને સગ

ઉપધામિથ યઃ કથિત્પરદ્રવ્યં હરેન્નરઃ ।

સસહાયઃ સ હન્તવ્યઃ પ્રકાશં વિવિધૈર્વધૈઃ ॥ ૧૯૩ ॥

જે માણસનું છળપ્રયંચો કરી પારકું ધન પડાવે છે, તેને તેના સહાયકો સાથે જાહેરમાં વિવિધ પ્રકારના મારથી મારવો.

યાપણુ જેટલી હોય તેટલી જ ગણાય

નિક્ષેપો યઃ કૃતો યેન યાવાંધ કુલસંનિધૌ ।

તાવાનેવ સ વિજ્ઞેયો વિમુવન્દણ્ડમર્હતિ ॥ ૧૯૪ ॥

• જેણે સાક્ષીની હાજરીમાં જેટલી યાપણુ મૂકી હોય, તેટલી જ તે કપ્પૂલ રખાય; એમાં હાથુ બોલનારો શિક્ષાપાત્ર છે. ૧૯૪

• યાપણુ જેમ મૂકી હોય તેમ અપાય

મિથો દાયઃ કૃતો યેન ગૃહીતો મિથ એવ વા ।

મિથ એવ પ્રદાતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જે યાપણુ એકાંતમાં મૂકી હોય અને જે એકાંતમાં સ્વીકારી હોય, તે એકાંતમાં જ પાછી સોંપાય; જેમ અપાય તેમ જ લેવાય. ૧૯૫

યાપણુ રાખનારને રાખએ ખોટી રીતે ફેરવન કરવો નહિ

નિધિસ્ય ધનસ્યેવં પ્રીત્યોપનિહિતસ્ય ચ ।

રાજા વિનિર્ણયં કુર્યાદધિષ્ઠ્યાસધારિણમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

યાપણુ મૂકેલું ખુલ્લું ધન, સીલબંધ યાપણુ અને પ્રેમથી અમુક વખત વાપરવા) આપેલા ધન સંબંધી રાખએ એવો

• તારા પર રાખ ગુરસે થયો છે, મારે તો તું અને અમુક રકમ આપે, તો હું તને ખચાવું, વગેરે ખેડું કદી માર્ગ કરતો વગેરે.

માલનો મૂળ ધણી ખરીદનાર પાસેથી તે માલ (અર્ધા કિંમતે) પાછો મેળવી શકે.† ૨૦૨

વસ્તુઓ વેચવા સંબંધી

નાન્યદન્યેન સંસૃષ્ટરૂપં વિક્રયમર્હતિ ।

ન ચાસારં ન ચ ન્યૂનં ન દૂરેણ તિરોહિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

એક ચીજને બીજી (ભળતી) ચીજ સાથે સેળસેળ કરી

વેચવી નહિ; ખરાબ વસ્તુને સારી કહી વેચવી નહિ; ઓછા વજનની, ખરીદનારથી દૂર-પરેશ રહેલી તથા સ્નેહ વગેરેના કારણે જેનું સાચું સ્વરૂપ છુપાવ્યું હોય એવી વસ્તુઓ પણ વેચવી નહિ. ૨૦૩

સારી કન્યાને બદલે ખરાબ કન્યા ઠાઈ પરણાવે તો

અન્યાં ચેદર્શયિત્વાઽન્યા વોદુઃ કન્યા પ્રદીયતે ।

ઉમે તે 'એકશુલ્કેન વહેદિત્યવ્રવીન્મનુઃ ॥ ૨૦૪ ॥

+ આ સંબંધી બહુસ્પર્ધિતો પણ આવો જ મત છે: 'વજિ-
શ્વીયીપરિગ્લે વિગ્લાતં રાજપૂરુષૈઃ । અવિગ્લાતાપ્રવાદ ક્ષીતં દિગ્લેતા યત્ર વા મૃતઃ ॥
સ્વામી દસ્વાડધંમૂલ્યં તુ પ્રગૃણીયાદ સ્વકં ધનમ્ । અર્ધ દ્વયોરપદ્ધતં તત્ર
સ્વાદ વ્યવહારતઃ ॥ (ઠાઈની ખોનાયેલી) જે વસ્તુ વેપારીઓની
બજારમાં વેચાવા આવી હોય અને તે (જેને જાડી હોય, તેવા)
અગમ્ય વેચનાર પાસેથી ઠાઈથી વેચાતી લેવાઈ હોય, પણ તે
વસ્તુ અમુક ઠાઈની માલિકાની છે, એમ પાછળથી રાજપુરુષોના
બજારમાં આવ્યું હોય અને તેનો વેચનારો જે મરી ગયો હોય
(અથવા પરદેશી ઠાઈ પરદેશમાં જતો રહ્યો હોય,) તે પોતાની
વસ્તુને એનો મૂળ માલિક તે જોઈ કિંમતે ઠાઈએ વેચાણ રાખી
હોય, તેનાથી અર્ધા કિંમત તે ખરીદનારને આપી પોતે પાછી
લઈ શકે છે; એટલે બજારદટ્ટિએ તે ખરીદનારનું તથા મૂળ ધણીનું
અર્ધ-અર્ધ ધન વળતું છે.' (કુલ્લુક)

(પ્રથમ) એક કન્યા (સારી) બતાવી બીજી (ખરાબ) કન્યા આપવામાં આવે, તો પરણનારો એક જ મૂલે બન્ને કન્યાઓને પરણી શકે, એમ મનુએ કહ્યું છે. (એટલે એક કન્યા મારે જે ધન આપવાનું હરાવ્યું હોય, તે જ ધનથી બીજી કન્યાને પણ વર પરણી શકે.) ૨૦૪

નોન્મત્તાયા ન કુષ્ટિન્યા ન ચ યા સ્પૃષ્ટમૈથુના ।

પૂર્વ દોષાનભિર્યાપ્ય પ્રદાતા દણ્ડમર્હતિ ॥ ૨૦૫ ॥

ગાંડી, ઢાઢવાળી અને મૈથુન પામી ચૂકેલી કન્યાના દોષો પ્રથમ જણાવીને જે તેનું દાન કરે છે, તે દાતા દંડને પાત્ર નથી. (પણ તે દોષો પ્રથમ જણાવ્યા વિના જે તેવી દોષવાળી કન્યા પરણાવી દે, તે તો શિક્ષાપાત્ર હરે જ છે.) ૨૦૫

ઋત્વિજની દક્ષિણા સંબંધી

ઋત્વિગ્યદિ વૃતો યજ્ઞે સ્વકર્મ પરિહાપયેત્ ।

તસ્ય કર્માનુરૂપેણ દેયોઽયઃ સંદ્ધ કર્તૃભિઃ ॥ ૨૦૬ ॥

યજ્ઞકર્મમાં વરણ પામેલો ઋત્વિજ (માંદગી વગેરેના કારણે) જે પોતાનું કર્મ છોડી દે, તો તેની સાથે કામ કરનારા બીજા ઋત્વિજોએ તેને પણ તેના કામ પ્રમાણે દક્ષિણાનો ભાગ આપવો જોઈએ. ૨૦૬

દક્ષિણાસુ ચ દક્ષાસુ સ્વકર્મ પરિહાપયન્ ।

કૃત્ત્વમેવ લભેતાંશમન્યેર્નથ ચ કારયેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

(દક્ષિણા સમયે) દક્ષિણા અપાઈ ગઈ હોય, ત્યારે (રોગ વગેરેના કારણે) ઋત્વિજ જે પોતાનું (અધૂરું) કર્મ છોડી દે, તો તેને પૂરો દક્ષિણાભાગ મળે; તેમ જ તેનું બાકી રહેલું યજ્ઞકાર્ય

નિર્ણય આપવો, કે જે અનામત રાખનારને નુકસાનકારક ન હોય. ૧૯૬

ધણીની રજા વિના પારકા માલ વેચી નાખનાર વિશે

વિક્રીર્ણિતે પરસ્ય સ્વં યોડસ્વામી સ્વામ્યસંમતઃ ।

ન તં નયેત સાક્ષ્યં તુ સ્તેનમસ્તેનમાનિનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

પારકી ચીજનો પોતે માલિક ન હોય, છતાં જે તેના મૂળ માલિકની રજા વિના જ તે ચીજ વેચી નાખે તે ચોર જ છે; છતાં પોતાને શાહુકાર માનનારા એ ચોરને રાજાએ (કાઈ) સાક્ષીકામમાં ન લેવો. ૧૯૭

અવહાર્યોં ભવેચૈવ સાન્વયઃ પરદ્રશતં દમમ્ ।

નિરન્વયોડનવસરઃ ગ્રાસઃ સ્યાચ્ચૌરકિલ્વિપમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

એમ તકડાવી પારકી ચીજ વેચી નાખનારો જે મૂળ માલિકના કુળનો સગોસંબંધી હોય, તો તેનો છસો પણનો દંડ કરવો; પણ જે તેનો તેવો સગોસંબંધી ન હોય, તેમ જ લેવું-વેચવું વગેરે કાઈ જાતનો પણ તે ધન ઉપર તેનો કંઈ હક્ક ન હોય, તો તેને ચોરીનો અપરાધી ગણવો. (એટલે તેને ચોર જેવી જ સજા કરવી.) ૧૯૮

માલિક ન હોય તેનું આપ્યું-વેચ્યું ગણાય નહિ

અસ્વામિના કૃતો યસ્તુ દાયો વિક્રય એવ વા ।

અકૃતઃ સ તુ વિજ્ઞેયો વ્યવહારે યથા સ્થિતિઃ ॥ ૧૯૯ ॥

માલિક ન હોય એવા મનુષ્યે જે આપ્યું-વેચ્યું હોય, તે અપાપ્યું-વેચાપ્યું નથી, એમ જાણવું; કેમકે વ્યવહારમાં જેવી મર્યાદા છે, તે પ્રમાણે તે કરાવેલું હોતું નથી. ૧૯૯

[અનેન વિધિના શાસ્ત્રા કુર્વન્નસ્વામિક્રયમ્ ।

અજ્ઞાનાજ્ઞાનપૂર્વન્તુ ચૌરવદ્દમર્હતિ ॥

માલિકી ન હોય છતાં જે અજ્ઞાણતાં એવું વેચાણ કરે, તે ઉપરની વિધિએ શિક્ષાપાત્ર થાય છે; પણ જો એ વેચાણ જાણીજોઈને કરે તો તે ચોરના જેવી સજાને પાત્ર થાય છે.]

ભોગવદો માલિકી માટે પ્રમાણ ન ગણાય

સંભોગો દ્રશ્યતે યત્ર ન દ્રશ્યેતાગમઃ ક્વચિત્ ।

આગમઃ કારણં તત્ર ન સંભોગ इति स्थितिः ॥ ૨૦૦ ॥

જ્યાં (કોઈ વસ્તુનો) ભોગવદો જણાતો હોય, પણ તે આગમનું કારણરૂપ પ્રમાણ ન જણાતું હોય, ત્યાં તે ભોગવદો પ્રમાણરૂપ ન ગણાય, પણ કારણ જ પ્રમાણરૂપ ગણાય, એવી સ્થિતિમર્યાદા છે. ૨૦૦

જાહેરમાં વેચાણ લીધેલું શુદ્ધ ગણાય

વિક્રયાદ્યો ધનં કિંચિદ્ગૃહ્નીયાત્કુલસંનિધૌ ।

ક્રયેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

જે માણસ ખજાનેમાં વેપારીઓની સમક્ષ કંઈ ધન-વસ્તુ વેચાણ લે, તે માણસ ખરીદીના કારણે તે શુદ્ધ જ ધન-વસ્તુ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૦૧

અથ મૂલમનાદાયં પ્રકાશક્રયશોધિતઃ ।

અદણ્ડયો મુચ્યતે રાજા નાટિકો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

(કોઈનો જે માલ ચોરાયેલો ન હોય, પણ ખોનાયો હોય તેને) ખરીદનાર જો જાહેરમાં તે ખરીદાતું સાબિત કરી આપે, તો રાજાએ તેને દંડપાત્ર નહિ ગણતાં છોટી ફેરો; પછી મલે તે ખરીદનારો વેચનાર પાણીને રજા ન કરી શકે. એ ખોનાયેલા

ખીજ પાસે કરાવી લેવું. ૨૦૭

પ્રત્યંગ દક્ષિણાઓ ઢાળે લેવી ?

યસ્મિન્કર્મણિ યાસ્તુ સ્યુરુક્તાઃ પ્રત્યઙ્ગદક્ષિણાઃ ।

સ એવ તા આદદીત મજેરન્સર્વ એવ વા ॥ ૨૦૮ ॥

જ કર્મોમાં પ્રત્યેક અંગ વિષે જ દક્ષિણાઓ કહી છે; તે દક્ષિણાઓ કર્મ કરાવનારા ઋત્વિજ લેવી કે સૌએ વહેંચી લેવી !

ઉપરના સંસ્યનું સમાધાન

રથં હરેત વાઘ્વર્યુર્ઘ્નદ્વાધાને ચ વાજિનમ્ ।

હોતા વાપિ હરેદશ્વમુદ્ગાતા ચાપ્યનઃ ક્રયે ॥ ૨૦૯ ॥

આધાનકર્મમાં અધ્વર્યુ રથ લે, ઘ્ર્ણા ઘોડો લે, હોતા પણ ઘોડો લે અને ઉદ્ગાતા સોમની ખરીદી માટેનું ગાડું લે. ૨૦૯

સોળ ઋત્વિજોના દક્ષિણા-વિભાગ

સર્વપામર્ધિનો મુખ્યાસ્તર્ધેનાર્ધિનોઽપરે ।

તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશાશ્વંતુર્યોશાશ્વ પાદિનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

(સોળ ઋત્વિજોમાંના હોતા, અધ્વર્યુ, ઘ્ર્ણા અને ઉદ્ગાતા એ ચાર) મુખ્ય ઋત્વિજો સર્વ દક્ષિણાઓના અર્ધા ભાગના અધિકારી છે; ખીજ (ચાર-મૈત્રાવરુણ, પ્રાતપ્રસ્થાતા, આક્ષણ-અઞ્સી અને પ્રસ્તોતા) એ પ્રથમના ચારની અર્ધા દક્ષિણાના હકદાર છે; ત્રીજ (ચાર-અચ્છાવાક, નેષા, આશ્લીધ્ર અને પ્રતિહર્તા) એ પ્રથમના ચારની ત્રીજ ભાગની દક્ષિણાના હકદાર છે; અને ચોથા (ચાર-આવસ્તુતૃ, ઉન્નેતા, પોતા અને સુઅક્ષણ્ય) એ પ્રથમના ચારની ચોથા ભાગની દક્ષિણાના હકદાર છે. (આમ કુલ સોળ ઋત્વિજો થાય; તેમાં પ્રથમના ચારને ૪૮

ગાયોની દક્ષિણા મળે; એટલે ૪૫ આ પ્રમાણે આવે : ૪૮, ૫૨, ૧૬, ૧૨=૧૦૦) ૨૧૦

સાથે કામ કરનારાઓએ તે રીતે જ ભાગ લેવા

સંભૂય સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વન્નિરિદ્ધ માનવૈઃ ।

અનેન વિધિયોગેન કર્તવ્યાંઽઞ્ચપ્રકલ્પના ॥ ૨૧૧ ॥

આ લોકમાં સાથે મળી ચોતાનાં કામ કરનારા માણસોએ, આ વિધિયોગ (એટલે પૂર્વોક્ત દક્ષિણાના વિભાગ) પ્રમાણે (ચોતચોતાનાં વિજ્ઞાન અને કામનાં પ્રમાણમાં મહેનતાણના) ભાગ કલ્પવા. ૨૧૧

ધર્મોદા આપેલા ધન સંબંધી

૧. ધર્માર્થે યેન દત્તં સ્યાત્કસ્મૈચિદાચ્ચત્તે ધનમ્ ।

પથાચ્ચ ન તથા તત્સ્યાન્ન દેયં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

કોઈએ કોઈ યાચકને ધર્મક્રિયા માટે કંઈ ધન આપ્યું હોય (અથવા આપવા કહ્યું હોય) અને પછીથી તે યાચક તે ધર્મક્રિયા કરે નહિ, તો આપેલું કે આપવા કહેલું તે ધન તે યાચકનું થાય નહિ. ૨૧૨

યદિ સંસાધયેત્તત્તુ દર્પાછોભેન વા પુનઃ ।

રાજ્ઞા દાપ્યઃ સુવર્ણં સ્યાત્તસ્ય સ્તેયસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

છતાં તે યાચક ગર્વથી કે લોભથી જો તે ધન પાછું ન આપે અથવા દાવો નોંધાવે, તો રાજાએ તે ચોરીના પાપની કડિયા માટે તેનો એક સુવર્ણ દંડ કરવો. (અને તેણે ધર્મોદા લીધેલું ધન તેના આપનારને પાછું અપાવવું.) ૨૧૩

નોકરોના પગાર સંબંધી

દત્તસ્યૈવોદિતા ધર્મ્યાં યથાવદનપ્રક્રિયા ।

અતઃ કર્ણ્વં પ્રવક્ષ્યામિ વેતનસ્યાનપ્રક્રિયામ્ ॥ ૨૧૪ ॥

આપેલું (અથવા આપના કપ્પૂલેલું) ધન ન આપવા સંબંધી એ ધર્મયુક્ત ન્યાય બરાબર કહ્યો; હવે પછી પગાર ન આપવા સંબંધી હું કહું છું. ૨૧૪

નોકર સાંજે હોય છતાં તેનું કામ ન કરે તો ?

મૃતો નાર્તો ન કુર્યાદ્યો દર્પાત્કર્મ યથોદિતમ્ ।

સ દણ્ડયઃ કૃષ્ણાલાન્યદૌ ન દેયં ચાસ્ય વેતનમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

માંદો ન હોય છતાં જે નોકર ગર્વથી તેને કહ્યા પ્રમાણેનું કામ ન કરે, તો તેનો આઠ રતી દંડ કરવો અને તેનો પગાર ન આપવો. ૨૧૫

માંદા નોકરને તો પગાર મળવો જ જોઈએ

આર્તસ્તુ કુર્યાત્સ્વસ્યઃ સન્યથાભાપિતમાદિતઃ ।

સ દીર્ઘસ્યાપિ કાલસ્ય તલ્લભેતૈવ વેતનમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

પણ તે જો માંદો પડે અને સાંજે યથા પછી પ્રથમ કપ્પૂલ્યા પ્રમાણે કામ કરે, તો તે પોતાના લાંબા કાળનો પણ ચડતો પગાર મેળવી શકે. ૨૧૬

દાંડાર્ધ કરે તે નોકરને કંઈ ન અપાય

યથોક્તમાર્તઃ સુસ્થો વા યસ્તત્કર્મ ન કારયેત્ ।

ન તસ્ય વેતનં દેયમલ્પોનસ્યાપિ કર્મણઃ ॥ ૨૧૭ ॥

પણ જે માંદો કે સાંજે હોઈ તેનું કરાવેલું કામ ન કરે અથવા ન કરાવે, તેને જે કામ તેણે કરેલું થોડું બાકી રહ્યું હોય તેનો પણ પગાર ન અપાય. ૨૧૭

પ્રતિજ્ઞાભંગ સંબંધી

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

પગાર ન આપવા બાબતનો આ સમગ્ર ધર્મ કહ્યો; હવે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા સંબંધી ધર્મ કહીશ. ૨૧૮

કરાર તોડનારને દેશનિકાલની સજા

यो ग्रामदेशसङ्गानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

જે માણસ ગામ, દેશ અને સંઘના (કોઈ) સંકેતને (અથવા કરારને) સત્ય વગેરેના સોગંદપૂર્વક કબૂલ્યા પછી લોભને લીધે જે ફરી બંધ, તે માણસને રાજ્યે દેશનિકાલ કરવો. ૨૧૯

અથવા તેને કેદની કે દંડની સજા

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्पणिष्काञ्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

અથવા એ કરાર તોડનારાને કેદ કરવો અને તેનો ચાર સુવર્ણ, છ નિષ્ક અને ચાંદીના એક શતમાનનો છૂટક કે સામટો દંડ કરવો. ૨૨૦

एतद्विधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

ગામ અને બીજા સમૂહોમાં જેઓ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનારા હોય, તેમનો ધાર્મિક રાજાએ એ પ્રમાણે એ દંડ કરવો. ૨૨૧

અરીદેશી ખસતો ૨૬ કરવા વિશે નિર્ણય

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्वद्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥ २२२ ॥

કાઈ વસ્તુ ખરીદીને કે વેચીને જીને આ લોકમાં કંઈ પસ્તાવો થાય, તે દશ દિવસની અંદર તે વસ્તુ પાછી આપી શકે કે પાછી લઈ શકે. ૨૨૨

પરેણ તુ દશાહસ્ય ન દદ્યાન્નાપિ દાપયેત્ ।

આદદાનો દદચૈવ રાજા દણ્ડયઃ શત્તાનિ પદ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પણ દશ દિવસ પછી તે પાછી ન અપાય કે પાછી ન લેવાય; છતાં તેમ કાઈ આપે કે લે, તે રાજાએ તેનો છસો પણ દંડ કરવો. ૨૨૩

દોષવાળી કન્યાના દાન વિષે દંડ

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાસ્વાય પ્રયચ્છતિ ।

તસ્ય કુર્યાન્નૃપો દણ્ડં દ્વયં પળ્લવતિ પળાન્ ॥ ૨૨૪ ॥

જે માણસ કન્યાની ખોડખાંપણ કહ્યા વિના જ તેનું દાન કરે, તેનો રાજાએ જાતે છત્તુ પણ દંડ કરવો. ૨૨૪

કન્યાને પણ જે અકન્યા કહે તેનો દંડ

અકન્યેતિ તુ યઃ કન્યાં વ્રૂયાદ્દ્વેપેણ મોનવઃ ।

સ શતં પ્રાપ્નુયાદ્દણ્ડં તસ્યા દોષમદર્શયન્ ॥ ૨૨૫ ॥

જે માણસ દ્વેષથી કાઈ કન્યાને પણ તે અકન્યા (ક્ષત-ચાનિ) છે, એમ કહે અને તે કન્યાનો દોષ ન બતાવી શકે, તેનો રાજાએ સો પણ દંડ કરવો. ૨૨૫

ઉપર બતાવેલા દંડનું કારણ

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રાઃ કન્યાસ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

નાકન્યાસુ કચિન્નૃણાં લુપ્તધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

મનુષ્યોના પાણિગ્રહણ સંબંધી. ('અર્ચમર્ણનુ દેવં કન્યા અગ્નિ-
મયક્ષત' ઇત્યાદિ) મંત્રો, અક્ષતયોનિ કન્યાઓના વિષયમાં જ
સ્થાપિત છે; પણ ક્ષતયોનિ અકન્યાઓ વિષે તે ક્યારેય લાગુ
પડતા નથી;* કેમકે તે અકન્યાઓની ધર્મક્રિયાઓ તો નાશ જ

૪ આ નિષેધથી, જે કન્યા ક્ષતયોનિ (પુરુષસંભોગવાળી)
ચર્ચ ચૂકી હોય, તેના સંબંધી વિવાહના મંત્રોચ્ચારપૂર્વક હોમક્રિયા
વગેરે કંઈ ચર્ચ શકે જ નહિ, એમ નથી સમજવાનું; કેમકે મનુ,
પોતે જ હમા અધ્યાયના ૧૭૨, ૧૭૩મા શ્લોકમાં જે ક્ષતયોનિ
ચર્ચ ચૂકેલી હોય તેનો પણ વિવાહસંસ્કાર જણાવે છે. દેવલ તો,
'ગાન્ધર્વેષુ વિવાહેષુ પુનર્વાહિકો વિધિઃ। કર્તવ્યથ ત્રિભિર્વર્ણેઃ સમયેનાગ્નિ-
સાક્ષિકઃ ॥ ત્રણે વર્ણોના લોકોએ ગાંધર્વવિવાહોમાં, સંકેત પ્રમાણે
અગ્નિની સાક્ષીએ ફરી વિવાહવિધિ કરવો' એમ કહી ગાંધર્વ
વિવાહોમાં (ક્ષતયોનિ ચર્ચ ચૂકેલી માટે પણ) હોમ-મંત્રો વગેરે-
પૂર્વકનો વિવાહવિધિ જણાવ્યો છે; અને ગાંધર્વવિવાહમાં (લભ-
વિધિ પહેલાં જ) પુરુષ સાથેનો કન્યાનો સંભોગ ચર્ચ ચૂક્યો જ
હોય છે, એ વિવાહને મનુએ ક્ષત્રિયોના સંબંધમાં જ હિતમ્ ધર્મરૂપ
મણ્યો છે; માટે આ શ્લોકમાં જે આ ક્ષતયોનિના વિવાહને જે
અધર્મરૂપ કહ્યો છે, તે સામાન્ય-વિશેષ ન્યાયને અનુસરી ખીજ
વિષયમાં કહેલ છે. (અર્થાત્ જે સ્ત્રી, કન્યા અવસ્થામાં જે પુરુષના
સમાગમથી ક્ષતયોનિ ચર્ચ હોય, તે જ પુરુષ સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર
ચર્ચ હોય, તો તે કન્યાનો વિવાહ રીતસર વિવાહ સંબંધી મંત્રોચ્ચાર
પૂર્વક હોમાદિ ક્રિયા સાથે ચર્ચ શકે છે, પણ જે આ કન્યા
અવસ્થામાં જે પુરુષના સમાગમથી ક્ષતયોનિ ચર્ચ હોય, તે સિવાયના
ખીજ પુરુષ સાથે જે વિવાહ કરવા તૈયાર થાય, તો તે વિવાહ
રીતસરનો ગણાય નહિ અને તેમાં વિવાહ સંબંધી મંત્રોચ્ચારપૂર્વકનો
હોમાદિ વિધિ કદી ચાલ જ નહિ-એવો જ ક્ષતયોનિનો વિવાહ,
અહીં અધર્મરૂપ જણાવ્યો છે.) (કુલ્લક)

પામી ચૂટી * છે (અકન્યાઓને વિવાહ ધાર્મિક ગણાતો જ નથી.)

વિવાહવિધિમાં સાતમે પગલે કન્યા પત્ની થઈ ચૂકે છે

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વાદ્ધ્રઃ સપ્તમે પદે ॥ ૨૨૭ ॥

પાણિગ્રહણના મન્ત્રો કન્યામાં પત્નીનું લક્ષણ ચોક્કસ કરનારા છે; પણ વિદ્વાનોએ તેમની પૂરી સિદ્ધિ, સપ્તપદીના સાતમે પગલે બાણવી. ૨૨૭

એ વિધિએ ધર્મમાર્ગે સ્થાપન

યસ્મિન્યસ્મિન્કૃતે કાર્યે યસ્યેહાનુશયો ભવેત્ ।

તમનેન વિધાનેન ધર્મે પથિ નિવેશયેત્ ॥ ૨૨૮ ॥

જ જે કાર્ય કર્યા પછી જને તે તે સંબંધી પસ્તાવો થાય, તેને રાત્રીએ એ વિધિએ ધર્મમાર્ગે ચૂકવો. ૨૨૮

પશુ સંબંધી વિવાદનિર્ણય

પશુષુ સ્વામિનાં ચૈવ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ।

વિવાદં સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્ધર્મતત્ત્વતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

પશુઓના સંબંધમાં તેમના માલિકો અને પાળનારા વચ્ચે ઠરાવ વૂટે, ત્યારે ધર્મના તત્ત્વપૂર્વક તેની જે રીતે બરાબર પતાવટ થાય, તે હું સારી રીતે કહું છું. ૨૨૯

* એટલે જે માણસ કન્યા હોય તેને પણ ખોટી રીતે અકન્યા કહે અને ખોટી રીતે વિવાહવિધિથી બ્રહ્મ કરવા પ્રયત્ન કરે તેને ગુનેગાર સમજી રાત્રીએ ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે કંડવો જ લેઈએ ને ? (કુલ્લક)

પશુઓ માટેની જવાબદારી

દિવા વક્તવ્યતા પાલે સત્રૌ સ્વામિનિ તદ્ગૃહે ।

યોગક્ષેમેઽન્યથા ચેત્તુ પાલો વક્તવ્યતામિયાત્ ॥ ૨૩૦ ॥

પશુઓના સંબંધમાં દિવસે રખેવાળની જવાબદારી રહે છે અને રાત્રે ધણીના ઘરમાં તે ધણીની રહે; પણ એથી ઊલટું— રાત્રે પણ જો રખેવાળને પશુઓ સોંપાતાં હોય તો પશુના યોગક્ષેમના સંબંધમાં (જો કંઈ વિપરીત થાય, તો) તેની જવાબદારી રખેવાળને માથે જાય. ૨૩૦

ગોવાળનો પગાર

ગોપઃ ક્ષીરમૃતો યસ્તુ સ દુદ્ધાદયતો વરામ્ ।

ગોસ્વામ્યનુમતે મૃત્યઃ સા સ્યાત્પાલેઽમૃતે મૃતિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જો ગોવાળ પગારપેટે દૂધથી પોષાતો હોય, તે ગાયોના સ્ત્રામીની સંમતિથી દશ ગાયોમાંથી એક સારી ગાય ઢાહી શકે; બિનપગાર ગોવાળનો એ પગાર ગણાય. ૨૩૧

ખોવાઈ ગયેલું વગેરે પશુ ગોવાળ આપે

નષ્ટં વિનષ્ટં કૃમિભિઃ શ્વહર્ત વિપમે મૃતમ્ ।

હીનં પુરુષકારેણ પ્રદદ્યાત્પાલ એવ તુ ॥ ૨૩૨ ॥

ઢોર ગૂમ થાય, ઢીડાઓથી ખવાઈ જાય, તેને ફૂતરાં કરડી ખાય, ખાડા વગેરેમાં પડી તે મરી જાય અથવા ગોવાળિયાના પુરુષાર્થના અભાવે નાશ પામે, તો ગોવાળે જ (તેના બદલામાં બીજું) ઢોર આપવું જોઈ એ. ૨૩૨

ચોરાયેલું પશુ ગોવાળ ન આપે

વિષુષ્ય તુ હૃતં ચૌરૈર્ન પાલો દાતુમર્હતિ ।

યદિ દેશે ચ કાલે ચ સ્વામિનઃ સ્વસ્ય શંસતિ ॥ ૨૩૩ ॥

પણ (ઘણા જોરદાર) ચારે શોરખંડાર કરી પશુને હરી જાય, તો ગોવાળે તે બદલ બીજું આપવાનું ન હોય; પરંતુ આ શરતે, કે તે સ્થાને અને તે જ સમયે તે પોતાના સ્વામીને તે વાત જો કહી ખતાવે તો. ૨૩૩

પશુ મરી જાય તે પછી

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।

પશુનું સ્વામીનાં દધાન્મૃતેષ્વક્ષાનિ દર્શયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

પશુ મરી જાય, ત્યારે ગોવાળિયાએ તેનાં ચિહ્નો સ્વામીને ખતાવવાં અને તેને પશુનાં કાન, આમડું, વાળ, બસ્તિભાગ, સ્નાયુ તથા રોચના આપી દેવાં. ૨૩૪

જન્મલભાં પશુઓને વરુઓ મારી નાખે તો રખેવાળને દોષ

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

યાં પ્રસન્ન વૃકો હન્યાત્પાલે તત્કલિપિં ભવેત્ ॥ ૨૩૫ ॥

(ટાં ચરતાં) ઘેટાંખંડરાંને વરુઓ ઘેરી લે, ત્યારે રખેવાળ તેને છોડાવવા ન જાય અને વરુઓ તે ઘેટાંખંડરાંને બળજબરીથી મારી નાખે, તો તેનો દોષ રખેવાળને લાગે. ૨૩૫

રખેવાળનો દોષ ક્યારે ન ઝણાય ?

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य વૃકો હન્યાન્ન પાલસ્તન્ન કિલ્વિપી ॥ ૨૩૬ ॥

પણ તે ઘેટાંખંડરાં વનમાં રખેવાળે રાષ્ટ્રી નિયમિત રાખેલાં એકઠાં થઈને ચરતાં હોય, ત્યારે જો વરુ છલંગ મારી (તેમાંના એકાદને) મારીફાડી નાખે, તો તે બદલ રખેવાળ દોષિત ન ગણાય. ૨૩૬

પશુઓને ચરવા માટે દેટલી જમીન રાખવી ?

ધનુઃશતં પરીહારો ગ્રામસ્ય સ્યાત્સમન્તતઃ ।

શમ્યાપાતાશ્ચયો વાપિ ત્રિગુણો નગરસ્ય તુ ॥ ૨૩૭ ॥

ગામડાંની ચારેખાજી સો ધનુષ (ચારસો હાથ) જટલી અથવા તો ત્રણ વાર ફેંદેલી લાકડી જટલી દૂર જાય, તેટલી જમીન ઠોરને ચરવા માટે ડોઈ જાતના વાવેતરવિનાની રાખવી; પણ શહેરની ચોપાસ એ ગોચરની જમીન ઉપર કહી તેથી ત્રણગણી રાખવી. ૨૩૭

એ જમીનમાં ચરવાની પશુઓને છટ

તત્રાપરિવૃત્તં ધાન્યં વિદિંસ્યુઃ પશવો યદિ ।

ન તત્ર પ્રણયેદ્દણ્ડં નૃપતિઃ પશુરક્ષિણામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

એ જમીનમાં વાડ વિના ખુલ્લા વાવેલા ધાન્યને જો પશુઓ ખાઈ જાય, તો રાજાએ તે માટે ઠોરના રખવાળોને દંડ ન કરવો. ૨૩૮

ત્યાંનું ખેતર વાડવાળું કરવું

વૃત્તિં તત્ર પ્રકુર્વીત યામુષ્ટો ન વિલોકયેત્ ।

છિદ્રં ચ વારયેત્સર્વં શ્વસૂકરમુખાનુગમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

તે ખેતરને એવી વાડ કરવી, કે જને જાંટ પણ જોઈ શકે નહિ; તેનું જ દોઈ છીંકું ફતરાં અને બૂંડનાં મોં જમાં આવી શકે એવું હોય, તે સર્વ પુરાવી દેવું જોઈએ. ૨૩૯

વાડવાળાં ખેતરમાં પશુઓને પેસતાં રાકી શકાય

પથિ ક્ષેત્રે પરિવૃત્તે ગ્રામાન્તીયેડથવા પુનઃ ।

સપાલઃ શતદણ્ડાર્હો વિપાલાન્વારયેત્પશુન્ ॥ ૨૪૦ ॥

રસ્તા ઉપરનાં અથવા ગામની પાસેનાં વાડવાળાં ખેતરમાં ઢોર રંજડ કરે, ત્યારે એ ઢોર જો રખેવાળની સાથે હોય, તો રખેવાળનો સો પણ દંડ કરવો; પણ ઢોર જો રખેવાળવિનાનાં હોય, તો તેમને માત્ર હાંડી કાઢવાં. ૨૪૦

પશુ માટેની જમીન સિવાયનાં ખેતરો માટે

ક્ષેત્રેષ્વન્યેષુ તુ પશુઃ સપાદં પળમર્હતિ ।

સર્વત્ર તુ સદો દેયઃ ક્ષેત્રિકસ્યેતિ ધારણા ॥ ૨૪૧ ॥

પરંતુ જો ઢોર એથી બીજાં ખેતરોમાં નુકસાન કરે, તો રખેવાળનો સવા પણ દંડ કરવો; પરંતુ ખેતરના માલિકને હરકોઈ ખેતરમાં નુકસાની ભરી જ આપવી જોઈએ, એવો ઠરાવ છે. ૨૪૧

કેવાં પશુ દંડપાત્ર નથી ?

અનિર્દેશાહાં ગાં સૂતાં વૃષાન્દેવપશુંસ્તથા ।

સપાલાન્વા વિપાલાન્વા ન દણ્ડ્યાન્મનુરઘવીત્ ॥ ૨૪૨ ॥

દશ દહાડામાં ચિયાયેલી ગાય, સાંઢિયો તેમ જ દેવને અર્પાયેલાં પશુઓ, રખેવાળ સાથે હોય કે રખેવાળ વિના હોય અને કંઈ રંજડ કરે, છતાં તે દંડપાત્ર નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે.

ખેતરના માલિકને સજા ક્યારે ?

ક્ષેત્રિયસ્યાત્યયે દણ્ડો માગાદશગુણો ભવેત્ ।

તતોઽર્ધદણ્ડો મૃત્યાનામજ્ઞાનાત્ક્ષેત્રિકસ્ય તુ ॥ ૨૪૩ ॥

ખેતરના માલિકનાં પોતાનાં પશુઓ ધાન્ય ખાઈ જાય અથવા અયોગ્ય કાળે વાવણી-વગેરે તેની ગફલતથી તેના પાકને નુકસાન થાય, તો રાજભાગને થયેલી નુકસાનીથી દશગણી

રકમનો તેનો ઢંડ કરવો; પણ ખેતરના ધણીના નોકરોના
બજાનથી નુકસાન થયું હોય, તો ઉપરની રકમથી અધી
રકમનો ઢંડ કરવો. ૨૪૩

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

સ્વામિનાં ચ પશૂનાં ચ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ॥ ૨૪૪ ॥

ધણી, ઘેર અને રખેવાળોના અપરાધો હોય, ત્યારે ધાર્મિક
રાજાએ (ઉપર જણાવેલું) એ કર્તવ્ય આચરવું. ૨૪૪

सीमादानो निर्णय

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ઝવેઢે માસિ નયેત્સીમાં સુપ્રકાશેષુ સેતુષુ ॥ ૨૪૫ ॥

એ ગામના સીમાડા સંબંધી વિવાદ જિલ્લો થાય, ત્યારે જઠ
મહિનામાં પાળ વગેરે ચિહ્નો સારી રીતે ખુલાં હોય, તે
વખતે સીમા નક્કી કરવી. ૨૪૫

सीमाडा भाटेनां जाड

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

શાત્મલીન્ શાલતાલાંશ્ચ ક્ષીરિણશ્ચૈવ પાદપાન્ ॥ ૨૪૬ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्यलानि च ।

શરાન્કુઝ્જકગુલ્માંશ્ચ તથા સીમા ન નવવત્તિ ॥ ૨૪૭ ॥

વડ, પીપળો, ખાખરા, શીમળો, સાગ, તાડ, દૂધવાળાં
ઝાડ, ગુરુછાદાર વૃક્ષો, વિવિધ વાંસો, ખીજડી, વેણા, ટીંબા,
બાણો અને કુખ્જકનાં ઝાંખરાં રોપાવવાં (અને હદ ઠેરવવી);
એથી સીમા નાશ ન પામે. ૨૪૬, ૨૪૭

સીમાડાની સાંધ ઉપર તળાવો વગેરે

તડાગાન્યુદપાનાનિ વાપ્યઃ પ્રસ્રવણાનિ ચ ।

સીમાસંધિષુ કાર્યાણિ દેવતાયતનાનિ ચ ॥ ૨૪૮ ॥

તળાવ, ફવા, વાવો, ઝરણાં અને દેવસ્થાનો સીમાડાના સંધિભાગ ઉપર બાંધવાં. ૨૪૮

શુભ સામાચિહ્નો

ઉપચ્છન્નાનિ ચાન્યાનિ સીમાલિજ્ઞાનિ કારયેત્ ।

સીમાજ્ઞાને નૃણાં વીક્ષ્યં નિત્યં લોકે વિપર્યયમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

સીમાના જ્ઞાન બાબતમાં લોકમાં નિત્ય ફેરફારી હોય છે, એ જોઈ રાખવો બીજાં શુભ સામાચિહ્નો કરાવવાં. ૨૪૯

અશ્મનોડસ્યીનિ ગોવાલાંસ્તુષાન્મસ્ર કપાલિકાઃ ।

કરીષમિષ્ટકાજ્ઞારાચ્છર્કરા ચાલુકાસ્તથા ॥ ૨૫૦ ॥

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ કાલાદ્મૂર્મિર્ન મક્ષયેત્ ।

તાનિ સંધિષુ સીમાયામપ્રકાશાનિ કારયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

પથરા, હાડકાં, ગાયના વાળ, કુસકા, રાખ, ઠીંકરાં, અડાયાં, ઇંટો, કોયલા, પથ્થરની કપચી અને રેતી; એ અને એવી બતની બીજી વસ્તુઓ, કે જમને લાંબે ગાળે પણ જમીન બાઈ ન જાય, તેમને સીમાના સંધિભાગો ઉપર છૂપી રીતે રખાવવી. ૨૫૦, ૨૫૧

સીમા નક્ષી કરવાના ત્રણ ઉપાય

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ ૨૫૨ ॥

જે ગામના લોકો સીમ અંગે વિવાદ કરતા હોય, સારે
૧ રાત્રીએ એ ચિહ્નો ઉપરથી, પ્રથમના ભોગવટા ઉપરથી, તેમ જ
પાણી આવવાના માર્ગ ઉપરથી સીમા નક્કી કરવી. ૨૫૨

હવે સાક્ષીઓથી સીમાનિર્ણય

યદિ સંશય એવ સ્પાહિજ્ઞાનામપિ દર્શને ।

• સાક્ષિપ્રત્યય એવ સ્વાત્સીમાવાદવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૫૩ ॥

નિશાનીઓ જોયા છતાં જ સંશય રહે, તો સાક્ષીઓની
ખાતરી ઉપરથી જ સીમાના વિવાદનો નિર્ણય થાય. ૨૫૩

ગ્રામીયકુલનાં ચ સમક્ષં સીમ્નિ સાક્ષિણઃ ।

પ્રવ્યાઃ સીમલિજ્ઞાનિ તયોશ્ચૈવ વિવાદિનોઃ ॥ ૨૫૪ ॥

સીમા સંબંધી તે વિવાદીઓ અને ગામના કુળવાન પંચો
સમક્ષ સાક્ષીઓને સીમાચિહ્નો પૂછવાં. ૨૫૪

તે પૃથ્વાસ્તુ યથા વ્રુયુઃ સમસ્તાઃ સીમ્નિ નિશ્ચયમ્ ।

નિવધીયાત્તથા સીમાં સર્વાસ્તાંશ્ચૈવ નામતઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પુછાયેલા તે બધા સાક્ષીઓ જ રીતે સીમાને નિર્ણય
આપે, તે રીતે સીમા બાંધવી અને તેમનાં નામ નોંધી લેવાં.

એ સાક્ષીઓની સોગંદવિધિ

શિરોમિસ્તે ગૃહીત્વોર્વી સ્પર્શિતો રક્તવાસસઃ ।

સુકૃતૈઃ શાપિતાઃ સ્વૈસ્સ્વૈર્નયેયુસ્તે સમજ્ઞસમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

માળા ધારણ કરેલા અને લાલ વસ્ત્ર પહેરેલા તે સાક્ષી-
ઓએ માથે માટીનાં ઢેકાં લઈ પોતપોતાનાં પુણ્યના સોગંદ
ખાઈ બરાબર સીમાનિર્ણય આપવો. ૨૫૬

જોડી સાક્ષી આપે તો દંડ

યયોક્તેન નયન્તસ્તે પૂયન્તે સત્યસાક્ષિણઃ ।

વિપરીતં નયન્તસ્તુ દાપ્યાઃ સ્યુર્દિશતં દમમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

શાસ્ત્રોક્ત રીતે નિર્ણય કરનારા તે સાચા સાક્ષીઓ પાપ-
રહિત રહે છે; પણ એથી જીવદુઃ કહેનારા (જોડા) સાક્ષીઓ
ખસો પણના દંડને યોગ્ય થાય છે. ૨૫૭

સાક્ષીઓ પણ ન હોય તો ?

સાક્ષ્યમાવે તુ ચત્વારો ગ્રામાઃ સામન્તવાસિનઃ ।

સીમાવિનિર્ણયં કુર્યુઃ પ્રયતા રાજસંનિધૌ ॥ ૨૫૮ ॥

સાક્ષીઓ પણ ન હોય તો ચોપાસનાં ગામેમાં રહેનારા
ચાર આગેવાનો રાજની હાજરીમાં પ્રયત્નપૂર્વક સીમાનો
નિર્ણય કરે. ૨૫૮

આગેવાનો પણ ન મળે તો ?

સામન્તાનામભાવે તુ મૌલનાં સીમ્નિ સાક્ષિણામ્ ।

ઇમાનપ્યનુયુજીત પુરુષાન્વનગોચરાન્ ॥ ૨૫૯ ॥

વ્યાધાંદછાકુનિકાન્ગોપાન્કૈવર્તાન્મૂલ્કાનકાન્ ।

વ્યાલગ્રાહાનુચ્છવૃત્તીનન્યાંશ્ચ વનચારિણઃ ॥ ૨૬૦ ॥

ચોપાસના એ આગેવાનો જ્યાં સીમા વિશે અસલથી
જાણકાર હોય, એવા માણસો ન મળે, તો વનમાં ફરનારા
આ નીચેના માણસોને પણ સાક્ષીમાં લેવા: પારધીઓ, પક્ષી
મારી જીવનારા, ગોવાળિયા, માછીમારો, મૂળિયાં ઉપેડી
આજીવિકા કરનારા, સર્પ પકડનારા, ઉંછવૃત્તિથી જીવનારા
અને બીજા જંગલી લોકો. ૨૫૯, ૨૬૦

તેમના કહેવા પ્રમાણે સીમાનિર્ણય

તે પૃથાસ્તુ યથા વ્રુયુઃ સીમાસંધિષુ લક્ષણમ્ ।

તત્તથા સ્થાપયેદ્રાજા ધર્મેણ ગ્રામયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૬૧ ॥

પૂછનામાં આવેલા તેઓ સીમાસંધિ વિષે જ લક્ષણ કહે, તે પ્રમાણે રાજાએ ન્યાયપૂર્વક બે ગામો વચ્ચેની સીમા સ્થાપવી. ૨૬૧

એતર વગેરેની હદનો નિર્ણય

ક્ષેત્રકૃષતઢાગાનામારામસ્ય ગૃહસ્ય ચ ।

સામન્તપ્રત્યયો જ્ઞેયઃ સીમાસેતુવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૬૨ ॥

એતર, કૃષા, તળાવ, ખગીયા અને ધરની સીમાનો નિર્ણય, પાસે રહેનારાઓની સાક્ષી ઉપરથી કરવો. ૨૬૨

પાસે રહેનારા જૂઠું ખોલે તો તેમનો હંડ

સામન્તાશ્વેન્મૃષા વ્રુયુઃ સેતૌ વિવદતાં નૃણામ્ ।

સર્વે પૃથક્પૃથગ્દણ્ડયા રાજા મધ્યમસાહસમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

સીમાડાનાં ચિહ્ન વિષે લોકો વિવાદ કરે, ત્યારે સીમાની પાસે રહેનારાઓ જો ખોટી જુખાની આપે, તો તે દરેકનો રાજાએ અલગ-અલગ મધ્યમ સાહસનો (પાંચસો પશુ) હંડ કરવો. ૨૬૩

દમદાટીથી ધર વગેરે પડાવી લેનારનો હંડ

ગૃહં તઢાગમારામં ક્ષેત્રં વા મીપયા હરન્ ।

શતાનિ પચ્ચ દણ્ડયઃ સ્યાદજ્ઞાનાદ્દ્વિશતો દમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

જો માણસ ખીક ખતાવીને ધર, તળાવ, બાગ કે એતરનો પડાવી લે, તેનો પાંચસો પશુનો હંડ કરવો; પણ તે અજ્ઞાનથી

તેમ કરે, તો તેનો રાજ્યે ખસે પણનો દંડ, કરવો. ૨૬૪
સીમાડાની સામિતી ન મળે તો રાજ્યે પોતે ફેંસલો આપવો.

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

સીમા સંબંધી ખાતરીલાયક પ્રમાણ ન મળે, તો ધર્મજ્ઞ
રાજ્યે પોતે જ એ વાદીપ્રતિવાદીઓના ઉપકાર માટે તેમની
જમીન નક્કી કરી આપવી; એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૨૬૫

સીમાના પાંચ પ્રકાર

[ધ્વજિની મરિસની ચૈવ નિધાની મયવર્જિતા ।

રાજશાસનનીતા ચ સીમા પંચવિધા સ્મૃતા ॥

ધ્વજિની, મરિસની, નિધાની, ભયવર્જિતા અને રાજ-
શાસનનીતા, એ પાંચ પ્રકારની સીમા કહી છે.⁺]

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

સીમા સંબંધી નિર્ણય વિષે એ ધર્મ સંપૂર્ણ કહ્યો; હવે
વાક્પારુષ્ય (ગાળાગાળી) સંબંધી નિર્ણય કહીશ. ૨૬૬

ગાળાગાળી માટેના દંડ

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

ક્ષત્રિય જો બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેનો સો પણ દંડ

+ ધ્વજિની-જેના ઉપર ધ્વજ ભરી કરી દેાય; મરિસની-જેના
ઉપર માછલું લટકાવ્યું દેાય; નિધાની-જેમાં છૂપી નિશાની દાટી
દેાય; ભયવર્જિતા-જેના ઉપર નદી અને પર્વત વગેરે દેાય; અને
રાજશાસનનીતા-જેનો રાજ્યે નિર્ણય કર્યો દેાય.

ધટે; વૈશ્ય જે બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેનો દોઢસો કે બસો પશુ દંડ થાય; પણ શૂદ્ર બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેને મારની શિક્ષા થાય. ૨૬૭

પચાશદ્રાક્ષણો દણ્ડયઃ ક્ષત્રિયસ્યામિશંસને ।

વૈશ્યે સ્યાદર્ધપચાશચ્છૂદ્રે દ્વાદશકો દમઃ ॥ ૨૬૮ ॥

બ્રાહ્મણ જે ક્ષત્રિયને ગાળ દે તો તેનો પચાસ પશુ; વૈશ્યને ગાળ દે તો તેનો પચીસ પણ અને શૂદ્રને ગાળ દે તો તેનો બાર પણ દંડ થાય. ૨૬૮

સમવર્ણે દ્વિજાતીનાં દ્વાદશૈવ વ્યતિક્રમે ।

વાદેષ્વવચનીયેષુ તદેવ દ્વિગુણં મવેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

દ્વિજવર્ણોમાંનો કોઈ માણસ તેની પોતાની જ બતવાળાને ગાળ દે, તો તેનો બાર પણ દંડ કરાય; પણ તે જે ભૂંડી ગાયો દે, તો આ જ દંડ બેવડો થાય. ૨૬૯

[વિપ્રક્ષત્રિયવત્કાર્યો દણ્ડો રાજન્યવૈશ્યયોઃ ।

વૈશ્યક્ષત્રિયયોઃ શૂદ્રે વિપ્રે યઃ ક્ષત્રવશૂદ્રયોઃ ॥

ક્ષત્રિય વૈશ્યને ગાળ દે, તો તેનો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય, તે (પચાસ પશુનો) દંડ કરવો; વૈશ્ય ક્ષત્રિયને ગાળ દે, તો તેનો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (સો પશુનો) દંડ કરવો; ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય શૂદ્રને ગાળ દે, તો તેનો બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (બાર પશુનો) દંડ કરવો; અને શૂદ્ર ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને ગાળ દે, તો તેનો શૂદ્ર બ્રાહ્મણને ગાળ દે ત્યારે જ દંડ થાય તે (મારની સજા) કરવો.]

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयान्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

પણ જે શૂદ્ર દ્વિજવર્ણનાને ભયંકર ગાળો ભાંડે, તે
જીભના છેદની શિક્ષા પામે કેમકે તે હલકી જાતનો છે. ૨૭૦

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयःशङ्कुर्वलत्रास्ये दशङ्गुलः ॥ २७१ ॥

જે શૂદ્ર એ દ્વિજવર્ણનાં નામ અને જાતિ ઉચ્ચારી
એમને ભાંડે તો એના મોંમાં દશ આંગળનો લોઢાનો ધગધગતો
સળિયો ધુસાડી દેવો. ૨૭૧

यद् गर्वथी ब्राह्मણोने धर्मोपदेश करे तो ?

धर्मोपदेशं दुर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे શ્રોત્રે च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

કોઈ શૂદ્ર જે ગર્વથી બ્રાહ્મણોને ધર્મોપદેશ કરે, તો રાજાએ
તેના મોંમાં અને કાનમાં તપાવેલું તૈલ અગ્રઅગ્રતું તેલ રેડાવવું. ૨૭૨

गर्वथी ખોટા આદેષ કરનારનો દંડ,

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितयेन ब्रुवन्दर्पावाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

જે કોઈ ગર્વથી બીજાનાં વેદજ્ઞાન, દેશ, જાતિ અને
શરીરનાં સંસ્કારરૂપ કર્મ વિષે (આદેષો કરી) બૂઠું ગોણે,
તેનો ખસો પણ દંડ કરવો. ૨૭૩

સામી ખોડ પણ ગહેરમાં કહેનારનો દંડ

काणं वाप्यथवा खल्वमन्यं वापि तथाविधम् ।

तप्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पाषणावरम् ॥ २७४ ॥

જે ઠાઠી બીજને કાણો, લંગડો કે એવી બીજ ખોડવાળો
(જાહેરમાં) કહે અને જે એ સાચું હોય, તોપણ તેનો
ઓછામાં ઓછો એક કાર્પાપણનો દંડ કરવો. ૨૭૪

गुरु तथा मातापिता वगैरेनु अपमान करनारनो दंड

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

આક્ષાયચ્છતં દાપ્યઃ પન્થાનં ચાદદુરોઃ ॥ ૨૭૫ ॥

મા, બાપ, પત્ની, ભાઈ, પુત્ર અને ગુરુ-એમને ગાળ
દેનારનો તેમ જ ગુરુને માર્ગ ન આપનારનો સો પણ દંડ કરવો.

આઘાણાદિ વર્ણો અંદરોઅંદર ગાળાગાળી કરે તો ?

ब्राह्मणक्षत्रियार्भ्यां तु दण्डः कार्यो विज्ञानता ।

બ્રાહ્મણે સાહસઃ પૂર્વઃ ક્ષત્રિયે સ્વેવ મધ્યમઃ ॥ ૨૭૬ ॥

આઘણુ અને ક્ષત્રિય અંદરોઅંદર ગાળાગાળી કરે, તો
સમજી સંજો આઘણુનો પૂર્વસાહસ (અઢીસો પણ) અને
ક્ષત્રિયનો મધ્યમસાહસ (પાંચસો પણ) દંડ કરવો. ૨૭૬

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

છેદવર્જ પ્રણયનં દણ્ડસ્યેતિ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૭૭ ॥

એ જ પ્રમાણે વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાની જાતવાળાને
સામાસામી ગાળ દે, તો તેમનો જીભના છેદ સિવાયનો દંડ
કરવો, એવો નિર્ણય છે. (એટલે વૈશ્યનો અઢીસો પણ અને
શૂદ્રનો પાંચસો પણ દંડ થાય.) ૨૭૭

वटक्षेत्राने वटक्षेत्रो અને ચોરને ચોર પણ ન કહેવાય

[પતિતં પતિતેત્યુક્ત્વા ચૌરં ચૌરેતિ વા પુનઃ ।

વચનાતુલ્યદોષઃ સ્યાન્મિથ્યા દ્વિર્દોષતાં વ્રજેત્ ॥

પતિતને પતિત કહેનારનો અને ચોરને ચોર કહેનારનો તેના
એ વચનથી ઉપર જણાવેલા જવો જ દોષ ગણવો; (એટલે-ઉપર
પ્રમાણે જ દંડ કરવો;) પણ તે જો ખોટો ખોટું જ કહે, તો ઉપર
જણાવેલ કરતાં બેગડો દોષ તેને લાગે. (તેથી તેના બમણો
દંડ કરવો.)]

મારામારીનો નિર્ણય

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ ૨૭૮ ॥

ગાળાગાળી માટેનો આ તત્ત્વદષ્ટિથી-જવો છે તેવો જ દંડ-
વિધિ કહ્યો; હવે મારામારી બાબતનો દંડનિર્ણય કહીશ. ૨૭૮

અંગઝેદની આશા

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चैष्टमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ૨૭૯ ॥

જો અંત્યજ પોતાના ગમે તે અવયવથી શ્રેષ્ઠ પુરુષને મારે,
તો રાત્રએ તેનો તે અવયવ છેદી નાંખાવવો, એવી મનુની
આજ્ઞા છે. ૨૭૯

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ ૨૮૦ ॥

તે હાથ કે લાકડી ઉગામી મારે, તો રાત્રએ તેના હાથ
કપાવી નાખવો ધટે; તે ક્રોધ કરી પગગડે પ્રહાર કરે, તો તેના
પગ કપાવી નાખવા યોગ્ય છે. ૨૮૦

ઉચ્ચ વર્ણવાળાની સાથે હલો. એક આસને બેસી ન શકે
સદાસનમમિપ્રેસુરુઃકૃષ્ટસ્યાપકૃષ્ટજઃ ।

કઠ્યાં કૃતાદ્વો નિર્વાસ્યઃ સ્થિત્યં વાડસ્યાવકર્તયેત્ ॥ ૨૮૧ ॥

હલકા વર્ણનો માણસ જો ઉચ્ચ વર્ણના માણસ સાથે
(અભિમાનથી) એક આસને બેસવા ચાહે, તો તેને કેડ ઉપર
કામ દઈ દેશનિકાલ કરવો અથવા તેના કૂલા કતરાવી નાખવા.

હલકો ઉચ્ચ વર્ણ પર થૂંકે, મૂતરે કે પાદે તો ?

અવનિષ્ઠીવર્તો દર્પાદ્દ્વાવોષ્ઠૌ છેદયેઋષઃ ।

અવમૂઋયતો મેદૂમવશર્ષયતો ગુદમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

નીચ વર્ણનો મનુષ્ય અહંકારથી ઉચ્ચ વર્ણના ઉપર થૂંકે,
મૂતરે કે પાદે, તો સજાએ અનુક્રમે તેના બંને હોડ, તેનું લિંગ
કે ગુદા કપાવી નાખવાં. ૨૮૨

કયા અપરાધે હાથ કપાવી નાખવા ?

કેષેષુ ગૃહ્ણતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ।

પાદયોર્દાઢિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥ ૨૮૩ ॥

હલકી જાતિનો મનુષ્ય ઉચ્ચ જાતિના મનુષ્યના વાળ,
પગ, દાઢી, ગરદન કે વૃષણ પકડે, તો વિનાવિચારે તેના બે થ
હાથ કાપી નખાવવા. ૨૮૩

દંડની સજા કયારે ?

ત્વમેદકઃ શતં દણ્ડ્યૌ લોહિતસ્ય ચ દર્શકઃ ।

માંસમેતા તુ યણિષ્કાન્પ્રવાસ્યસ્ત્વસ્થિમેદકઃ ॥ ૨૮૪ ॥

સમાન વર્ણવાળાની ચામડી ચીરનારનો તથા તેને લોહી
કાઢનારનો સો પણ અને તેનું માંસ પીંધનારનો છાનિષ્ક દંડ
કરવો; અને તેનાં હાડકાં ભાંગનારને દેશનિકાલ કરવો. ૨૮૪

વનસ્પતિઓનો નાશ કરે તો દંડનિર્ણય

વનસ્પતીનાં સર્વેષામુપમૌગં યથા યથા ।

તથા તથા દમઃ કાર્યો દિંસાયમિતિ ધારણા ॥ ૨૮૫ ॥

સર્વ વનસ્પતિઓનો જવોજવો ઉત્તમ, મધ્યમ, આદિ ઉપલોગ થતો હોય, તે તે પ્રમાણે એ વનસ્પતિઓનો નાશકરે ત્યારે (એ ઉપલોગના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, સાદસ, આદિ) દંડ કરવો, એવી ન્યાયમર્યાદા છે.^x ૨૮૫

માણસો કે પશુઓને ઈજા કરનારનો દંડ

મનુષ્યાणां पशूनां च दुःखाय प्रद्वेते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

મનુષ્યોને અને પશુઓને દુઃખ કરવા માટે જો માર માર્યો હોય, ત્યારે જેવુંજેવું મહાદુઃખ ઉપજાવ્યું હોય તેવોતેવો દંડ કરવો. ૨૮૬

ઈજા કરનારે ઈજા પામનારને ખર્ચ ભરપાઈ કરવો

अज्ञावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

કોઈ મનુષ્ય કોઈના હાથપગ આદિ અંગોને પીડે, તેને જખમ કરે અથવા લોહી કાઢે, તો રાગએ તે (ઈજા પામનાર) સાજો થાય, ત્યાંસુધીનો ખર્ચ તે મારનાર પાસેથી અપાવવો અથવા તેના (ધનદંડ, શરીરદંડ વગેરે) સર્વ જાતના દંડ કરવા. ૨૮૭

^x આવો જ વિષયનો અભિપ્રાય છે : ‘જે વક્ત્રો ઉપયોગ દ્વારાથી થતો હોય, તેને કાપનારનો ઉત્તમ સાદસ; જેનો ઉપયોગ પુષ્પોથી થતો હોય, તેને કાપનારનો મધ્યમ સાદસ; વેણા, મુઝા કે વેણીઓને જે કાપી નાખે તેનો સો કાર્ગોપજ અને ધાસને જે કાપી નાખે, તેનો એક કાર્ગોપજ દંડ કરવો.’ અહીં કાર્ગોપજ સજ્જનો અર્થ મનુષ્યે જે કર્યો છે, તે જ ‘પજ’ સમજવાનો છે. (સ્મૃત્ક)

માર્ગના માલને માર્ગ નુકસાન કરે તો ?

દ્રુપાણિ હિંસ્યાયો यस્ય જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતોઽપિ વા ।

સ તસ્યોત્પાદયેતુષ્ઠિં રાજે દદ્યાચ તત્સમમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

જે માણસ બાણતાં કે અબાણતાં જેના માલને નુકસાન કરે, તેણે માલધણી પ્રસન્ન થાય તેમ કરવું અને રાજને તે નુકસાન નેટવો દંડ ભરવો. ૨૮૮

અમુક વસ્તુઓની નુકસાનીમાં પાંચમણો દંડ

ચર્મચાર્મિકમાળેષુ કાષ્ઠલોષ્ઠમયેષુ ચ ।

મૂલ્યાત્પચ્ચગુણો દણ્ડઃ પુષ્પમૂલકલેષુ ચ ॥ ૨૮૯ ॥

આમડાને કે આમડાનાં, લાકડાનાં અને માટીનાં વાસણને તેમ જ ફૂલ, મૂળ અને ફળને નુકસાન કરનાર પાસેથી તે તે વસ્તુની કિંમતથી પાંચમણો દંડ લેવો. ૨૮૯

વાહન તથા હાંકનાર વગેરે કપારે દંડપાત્ર નથી ?

યાનસ્ય ચૈવ યાતુશ્ચ યાનસ્વામિન એવ ચ ।

દશાતિવર્તનાન્યાહુઃ શ્રેષ્ઠે દણ્ડો વિધીયતે ॥ ૨૯૦ ॥

વાહન, વાહન ચલાવનાર અને વાહનનો ધણી, એમનો નીચેનાં દશ કારણોમાં દંડ કરાતો નથી; બાકીનામાં દંડ કરાય.

એ દશ કારણો

છિન્નનાસ્યે મગ્નયુગે તિર્યક્પ્રતિમુખાગતે ।

અક્ષમજ્જે ચ યાનસ્ય ચક્રમજ્જે તથૈવ ચ ॥ ૨૯૧ ॥

છેદને ચૈવ યન્ત્રાણાં યોક્ત્રરશ્મ્યોસ્તથૈવ ચ ।

આક્રન્દે ચાપ્યપૈદ્ધીતિ ન દણ્ડં મનુરવ્રવીત્ ॥ ૨૯૨ ॥

* ૨૨ નાથ તૂટી બય, ધૂંસરી ભાંગી બય, લાચીનીચી જમીનને લીધે વાહન તીરછાં ચાલે, કે તે અવળાં પડી બય; વાહનનાં

પેડાં તૂટી જાય, ચામડાની તાવરી કપાઈ જાય, જોતરું કે દોર-
લગામ તૂટી જાય અને 'દૂર ખસો' એમ બૂમ પાડ્યા છતાં
કોઈને ઈજા થાય, તો કોઈનો દંડ ન થાય, એમ મનુએ કહ્યું છે.

હાંકનાર અણુધડ હોય તો માલિકનો દંડ

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ ૨૧૩ ॥

પણ હાંકનારની અણુઆવડતને લીધે વાહન આડું અવળું
જતું રહે અને તુકસાન કરે, તો વાહનના ધણીનો ખસો પણ
દંડ કરવો. ૨૬૩

હાંકનાર વગેરેનો દંડ

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ ૨૧૪ ॥

હાંકનારો જો હોશિયાર હોય, (છતાં કંઈ તુકસાન કરે)
તો હાંકનાર દંડપાત્ર થાય; તે હોશિયાર ન હોય તો વાહનમાં
બેઠેલા દરેકનો સો સો પણ દંડ કરવો. ૨૬૪

આ રીતિમાં હાંકનારનો ખાસ દંડ

स चेत्तु पयि संरुद्धः पशुमिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ ૨૧૫ ॥

ઢોરડાંખરને લીધે કે સામે આવતા રથને કારણે તે હાંકનાર
રસ્તામાં અટકી પડ્યો હોય, છતાં વાહન આગળ ચલાવે અને
એમ કરતાં કોઈ પ્રાણીને મારી નાખે, તો રાજાએ વિનાવિચારે
તેનો નીચે પ્રમાણે દંડ કરવો. ૨૬૫

મનુષ્યમારણે ક્ષિપ્રં ચૌરવત્કલિષ્ઠં મવેત્ ।

શ્રૂણમૃત્સુ મહત્સ્વર્ધં ગોગજોટ્ઠદયાદિપુ ॥ ૨૯૬ ॥

જે માણસને મારી નાખે તો તે હાંકનારનો ચોરની પેઠે તરત અપરાધ ગણાય; (તેથી ૧૦૦૦ પણ દંડ કરવો;) પણ એમાં જે ગાય, હાથી, ઊંટ અને ઘોડો વગેરે મોટાં પ્રાણીઓ માર્યાં ગયાં હોય, તો તેથી અર્ધો દંડ (૫૦૦ પણ) કરવો. ૨૯૬

શુદ્રકાળાં પશૂનાં તુ દિંસાયાં દ્વિશતો દમઃ ।

પંચાશતુ મવેદ્દણ્ડઃ શુભેષુ મૃગપક્ષિપુ ॥ ૨૯૭ ॥

નાનાંનાનાં પશુઓ માર્યાં જાય, તો બસો પણ દંડ કરવો; અને સારાં મૃગો કે પક્ષીઓ માર્યાં જાય, તો પચાસ પણ દંડ કરવો. ૨૯૭

*ગર્દભાજાવિકાનાં તુ દણ્ડઃ સ્યાત્પચ્ચમાપિકઃ ।

માપકસ્તુ મવેદ્દણ્ડઃ શ્વસૂકરનિપાતને ॥ ૨૯૮ ॥

ગધેડાં કે મેંદાંબકરાં માર્યાં જાય, તો પાંચ માપાનો દંડ કરવો; પણ કૂતરાં કે બૂંડ માર્યાં ગયાં હોય તો એક માપાનો દંડ કરવો. ૨૯૮

ઓ, પુત્ર વગેરેના શુનામાં શિક્ષા

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ પ્રેષ્યો બ્રાતાં ચ સોદરઃ ।

બ્રામ્ણપરાધાસ્તાલ્યાઃ સ્યૂ રજ્જ્વા વેણુદલેન વા ॥ ૨૯૯ ॥

પત્ની, પુત્ર, દાસ, નોકર કે નાનોભાઈ અપરાધ કરે, ત્યારે તેમને દોરડાથી અથવા વાંસની લાકડીથી મારવાં. ૨૯૯

ઉપર જણાવ્યા વિરુદ્ધ શિક્ષા કરે તેને સજા

*૨૦ પૃષ્ઠતસ્તુ શરીરસ્ય નોતમાન્ને કથંચન ।

અતોડન્યથા તુ પ્રહરન્પ્રાપ્તઃ સ્યાચૌરકલિષ્ઠપમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

પણ એ માર વાંસા ઉપર મારવો; પરંતુ મસ્તક આદિ
ઉત્તમ અંગ ઉપર ઠી મારવો નહિ; એથી ઊલટી રીતે મહાક
કરનારને ચોરની પેઠે સજા થાય. ૩૦૦

ચોરને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય

एषोऽखिलेनामिदितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ૩૦૧ ॥

આ મારામારી સંબંધી નિર્ણય સંપૂર્ણ ઠહ્યો; હવે
ચોરના સંબંધી શિક્ષાનિર્ણય વિધેની વિધિ ઠહીશ. ૩૦૧

ચોરોને વશ કરવાથી, રાજ્યની આગાદી

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ૩૦૨ ॥

રાજ્યએ ચોરોને સજા કરવામાં ખાસ યત્ન કરવો; ઠહ્યો
ચોરોને સજા કરવાથી રાજ્યનો યશ અને રાજ વધે છે. ૩૦૨

ચોરોને સજા કરવી એ બ. પ્રજાને અભયદાન

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवामयदक्षिणम् ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજા (પ્રજાને) અભયદાન કરે છે, તે નિરંતર પૂજાય છે;
તે રાજ્યનો અભયરૂપી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ હમેશાં વધે છે. ૩૦૩

પ્રજાના ધર્મઅધર્મમાં રાજ્યનો છટો ભાગ

सर्वतो धर्मपट्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पट्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ૩૦૪ ॥

પ્રજાની રક્ષા કરતા રાજ્યને સર્વ પ્રજાના ધર્મનો છટો
ભાગ મળે છે અને રક્ષા નહિ કરતા રાજ્યને (પ્રજાના) અધર્મ-
માંથી પણ છટો ભાગ મળે છે. ૩૦૪

યદધીતે યદ્યજતે યદ્દદાતિ યદર્ચતિ ।

તસ્ય પદ્મમાગમાગ્રાજા સમ્યગ્મવતિ રક્ષણાત્ ॥ ૩૦૫ ॥

(પ્રજા) ને અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન અને પૂજન કરે છે, તેનો છઠો ભાગ, પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવાથી રાજાને મળે છે.

પ્રજાપાલનથી રાજાને રાજા થયોનું ફળ

રક્ષન્ ધર્મેણ મૂતાનિ રાજા વધ્યાંશ્વ પાતયન્ ।

યજતેઽહરદ્યઙ્ગૈઃ સદસ્રશતદક્ષિણૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥ ૧૦૦,૦૦૦

પ્રાણીઓનું ધર્મથી પાલન કરતો અને શિક્ષાપાત્રોને યોગ્ય શિક્ષા કરતો રાજા રાજા એક લાખ (ગાયો)ની દક્ષિણાવાળા થયો કરે છે. (એમ સમજવું.) ૩૦૬

પ્રજાપાલન નહિ કરતો રાજા નરકે જાય

૧ યોઽરક્ષન્ચટિમાદત્તે કરં શુલ્કં ચ પાર્થિવઃ ।

પ્રતિભાગં ચ દણ્ડં ચ સ સઘો નરકં ઘ્રજેત્ ॥ ૩૦૭ ॥

જો રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે છતાં (પ્રજાનાં) ધાન્ય વગેરેનો છઠો ભાગ, કર, દણ અને દંડ લે છે, તે તત્કાળ નરકે જાય છે. ૩૦૭

રક્ષણ ન કરનારો રાજા બધાનાં પાપ લે છે

અરક્ષિતારં રાજાનં ચલ્પિપદ્મમાગહારિણમ્ ।

તમાહુઃ સર્વલોકસ્ય સમગ્રમલહારકમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે છતાં જો રાજા ધાન્યનો છઠો ભાગ લે છે, તેને સર્વ લોકોનાં સર્વ પાપનો લેનાર કહે છે. ૩૦૮

૧૦૧ રાજા અધોમતિ પામે ।

૨ અનપેક્ષિતમર્યાદં નાસ્તિકં વિપ્રલુપ્તકમ્ ।

અનપેક્ષિતારમચારં નૃપં વિષાદધોગતિમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

શાસ્ત્રમર્યાદાની દરકાર નહિ રાખનારો, નાસ્તિક, પ્રજાને
લૂંટનારો અને રક્ષણ ન કરે છતાં (કર વગેરે) હોઈયાં કરી
જનારો રાજા અધોગતિ પામે છે, એમ બાણવું. ૩૦૯

રાજાએ અધર્મીને ત્રણ રીતે સજા કરવી

અધાર્મિકં ત્રિમિર્ચાયૈર્નિર્ગૃહ્ણીયાત્પ્રયત્નતઃ ।

નિરોધનેન વન્ધેન વિવિધેન વધેન ચ ॥ ૩૧૦ ॥

નિરોધન (કેદ), બંધ (ગેદી) અને જાતજાતના માર,
એ ત્રણ ઉપાયોથી રાજાએ (ચોર આદિ) અધર્મીને પ્રયત્નથી
શિક્ષા કરવી. ૩૧૦

રાજાએ સાચી રાજ પવિત્ર થાય છે ?

નિગ્રહેણ દિ પાપાનાં સાધૂતાં સદ્ગ્રહેણ ચ ।

દ્વિજાતય ઇવેજ્યામિઃ પૂયન્તે સતતં નૃપાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

જેમ દ્વિજાતિઓ યજ્ઞાદિથી પવિત્ર થાય છે, તેમ રાજાઓ
પાપીઓને સજા કરવાથી અને સજ્જનોનું રક્ષણ કરવાથી
નિરંતર પવિત્ર થાય છે. ૩૧૧

રાજાએ કેને રાજ ક્ષમા આપવી ?

ધુન્તવ્યં પ્રમુળા નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્મિણાં નૃણામ્ ।

ષાલ્લુદ્ધાતુરાગાં ચ કુર્વતા દિતમાત્મનઃ ॥ ૩૧૨ ॥

દાવાના વાદીપ્રતિવાદી માણસો, બાળકો, વૃદ્ધો તેમ જ
રાગિયાઓ કંઈ આક્ષેપ કરે, તો પોતાનું દિત ધૃતતા રાજાએ
તેમને નિત્ય ક્ષમા આપવી. ૩૧૨

એવી ક્ષમા-અક્ષમાનું ફળ

યઃ ક્ષિપ્તો મર્ષયત્યાર્તસ્તેન સર્ગે મહીયતે ।

યસ્ત્વૈશ્વર્યાન્ન ધમતે નરકં તેન મચ્છતિ ॥ ૩૧૩ ॥

દુઃખી લોહાએ આક્ષેપ કર્યા છતાં જ રાજા તે સહન કરી
લેતો, તે સ્વર્ગમાં પૂજાય છે; પણ જ રાજા (પોતાના)
અશ્વથામને લીધે તેઓને ક્ષમા આપતો નથી, તે નરકમાં
જાય છે. ૩૧૩

ચોરે જાતે રાજા પાસે હાજર થવું

રાજા સ્તેનેન ગન્તવ્યો મુક્તકેશેન ધાવતા ।

આચક્ષાણેન તસ્તેયમેવંકર્માસ્મિ શાધિ મામ્ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્કન્ધેનાદાય મુસલં છગુડં વાપિ સ્વાદિરમ્ ।

શક્તિ-ચોમયતસ્તીક્ષ્ણમાયસં દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૧૫ ॥

ભૂશળ, ખેરની લાકડી, બેધારી તીક્ષ્ણ ખરદી અથવા
લોખંડી ઘોડો, ખાંધ ઉપર રાખી ચોરે છટાવાળે દોડતાં રાજા
પાસે જવું અને કહેવું, કે ‘અમુક ચોરી મેં કરી છે, મને
શિક્ષા કરો.’ ૩૧૪, ૩૧૫

ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથી જ શુદ્ધ થાય

[ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદન્યાતુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુદ્ધયતિ સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ વા ॥

રાજાએ પોતે તે ભૂશળ લઈ લેને એકવાર પ્રહાર કરવો;
કેમકે ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથી જ શુદ્ધ થાય છે.]

ચોરને સજા ન કરે તો રાજાને ચોરનું પાપ લાગે

શાસનાદ્વા વિમોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ સ્તેયાદિમુચ્યતે ।

અશાસિત્વા તુ તં રાજા સ્તેનસ્યામ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

શિક્ષા કરવાથી જ છોડી દેવાથી ચોર તે ચોરીના

પાપ)માંથી છૂટી જાય છે; પણ તે ચોરને સજા ન કરવાથી રાજ ચોરનું પાપ પામે છે. ૩૧૬

કાનાં પાપ ક્યાં ધોવાય છે ?

અન્નાદે ધૂણહા માર્ઘિં પત્નૌ માર્યાપચારિણી ।

ગુરૌ શિષ્યશ્ચ યાજ્યશ્ચ સ્તેનો રાજનિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

ગર્ભહત્યા કરનારો જેનું અન્ન ખાય છે, ત્યાં વ્યભિચારિણી પત્ની પતિમાં, શિષ્ય ગુરુમાં અને યજમાન પોતાના ગોરમાં જેમ પોતાનાં પાપ ધૂએ છે, તેમ ચોર રાજાને વિષે પોતાનું પાપ ધૂએ છે.* ૩૧૭.

+ યાનુવક્ષ્ય પણ આમજ લખે છે: 'મૃતકલ્પ: પ્રહારાત્તો જીવમ્પિ વિશુદ્ધયતિ । (રાજાએ અપરાધની સજા તરીકે કરેલા) પ્રહારથી પીડાયેલો તે ચોર મરી જાય અથવા મૂએલા જેવો થઈ બચી જાય તો એ પોતાનાં પાપથી છૂટી જાય છે, 'પણ દયા વગેરેના કારણે રાજા તેને જો મારે નહિ, તો એ ચોરનું પાપ રાજાને જ લાગે છે. (કુલ્લુક)

* અર્થાત્ ગર્ભહત્યા જેણે કરી હોય, તેનું એ પાપ જાણવામાં આવે, છતાં જો તેને અન્ન ખવડાવે તેને; પોતાની પત્ની વ્યભિચાર કરે છે, એ વાત ચોક્કસ જાણ્યા છતાં તેનો પતિ આંખ આડા કાન કરી સહન કર્યો કરે તેને; શિષ્ય સંખ્યાવંદન-અગ્નિહોમ વગેરે ન કરે અને ગુરુ તે વાત જાણવા છતાં સહન કરે, તે ગુરુને; અને યજમાન કોઈ યજ્ઞવિધિ ઓળંગે, તે છતાં તેને યજ્ઞ કરાવનાર-તેનો ગોર વગેરે તેનું આલવા દે અને અમુક ચોર ચોરી કરે છે, એમ જાણ્યા છતાં રાજા તેને સજા ન કરે, તો તેમને તેઓના પાપનો સંખંધ થાય છે, પણ તેથી ગર્ભહત્યા કરનાર, વ્યભિચારિણી પત્ની, દુષ્ટ શિષ્ય, અરાજ યજમાન અને ચોર તો પોતપોતાનાં પાપથી છૂટતા જ નથી, એમ સમજવું. (કુલ્લુક)

રાજદંડો મહિમા

રાજમિઃ કૃતદણ્ડાસ્તુ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।

નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥ ૩૧૮ ॥

પાપ કરીને રાજાએ દ્વારા સખ પામેલા માણસો નિર્મળ થઈ પુણ્યશાળીઓની જેમ સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૧૮

હૂવા પરથી દોરડું કે ઘડો ચોરનાર અને પરખ ભાંગનારને સખ યસ્તુ રજ્જું ઘટં કૂવાદ્ધોરેદ્ધિન્વાચ યઃ પ્રપામ્ ।

સ દણ્ડં ગ્રાપ્તુયાન્માપં તે ચ તસ્મિન્સમાદેરેત્ ॥ ૩૧૯ ॥

જે હૂવા પરથી દોરડું કે ઘડો ચોરી જાય અથવા પરખને તોડી નાખે, તેનો એક માપો દંડ કરવો અને તે દોરડું વગેરે હૂવા ઉપર પાછાં મુકાવવાં (અને પરખ ચાલુ કરાવવી). ૩૧૯

અનાજની ચોરી કરનારને સખ

ધાન્યં દશમ્યઃ કુમ્ભેમ્યો હસ્તોડમ્યધિકં વધઃ ।

શેષેડપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્ધનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

દશ કુંબન કરતાં વધારે ધાન્યની જ ચોરી કરે, તેને બારે મારની સખ કરવી; એથી ઓછા ધાન્યની જ ચોરી કરે, તેનો ધાન્યના મૂલ્યથી અગિયારગણો દંડ કરવો અને ધણીનો તે માલ પાછો અપાવવો. ૩૨૦

સોનું વગેરે તથા કપડાં ચોરનારને સખ

તથા ધરિમમેયાનાં શતાદમ્યધિકે વધઃ ।

સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાં ચ વાસસામ્ ॥ ૩૨૧ ॥

વળી ત્રાજવે તોળવા યોગ્ય સોનું અને આંદી વગેરેની જેમ જ ઉત્તમ વસ્ત્રોની ચોરી સો પલથી વધુ વજનની હોય, તેનો પદનો એક દોણ અને વીસ દોળનો એક કુંબ.

તો ચોરનારને મારની શિક્ષા ધટે. ૩૨૧

પચાશતસ્ત્વમ્યધિકે હસ્તચ્છેદનમિષ્યતે ।

શેષે ત્વેકાદશગુણં મૂલ્યાદ્દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

તે ચોરી પચાસ પદ્મ કરતાં વધુ વજનની હોય, તો તે ચોરનારના હાથ કાપી નખાવવા; પણ તેથી ઓછા વજનની હોય, તો તેનો માલની કિંમતથી અગિયારગણો દંડ કરવો.

પુરુષ, સ્ત્રી તથા રત્નો ચોરનારને સજા

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ।

મુખ્યાનાં ચૈવ રત્નાનાં હરણે વધમર્દતિ ॥ ૩૨૩ ॥

કુલીન પુરુષોનું અને ખાસ કરી સ્ત્રીઓનું તેમ જ ઉત્તમ રત્નોનું હરણ કરનારને (અંગછેદન વગેરે) મારની શિક્ષા ધટે છે. ૩૨૩

મોટાં પશુ, શસ્ત્રો તથા ઔપધ ચોરનારને સજા

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામૌપધસ્ય ચ ।

કાલમાસાય કાર્યં ચ દણ્ડં રાજા પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૨૪ ॥

મોટાં પશુઓના, શસ્ત્રોના અને ઔપધના હરણમાં સમય તથા અપરાધ ઝેર ને રાજાએ દંડ કરવો. ૩૨૪

અર્ધો પગ કાપી નખાવવાની સજા

ગોપુ મ્રાક્ષણસંસ્થાસુ હૃત્તિકાયાશ્ચ મેદને ।

પશૂનાં હરણે ચૈવ સઘઃ કાર્યોઽર્ધપાદિકઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ગ્રામજનની ગાયો ચોરવા માટે, ગાયને નાથ નાખી હળે જોડવા માટે તથા મેઠાંબકરાં વગેરે પશુઓ હરવા માટે અર્ધ-રાધીનો અર્ધો પગ તરત જ કાપી નખાવવો. ૩૨૫

नीयेनी आ भीजे येरनारने। ६३ -

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

वेषुवैदलमाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो मस्मन एव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनथैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वाभानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

दोरा; कपास, डेङ्गनां जीज, छाशु, गोण, ढडीं, दूध,
छाश, पीछुं, धास, वांसना टोपला वगेरे पात्रो, भीडुं, भाटीनां
वासणो, भाटी, राख, भाछलां, पंभीआ, तेल, धी, मांस,
मध, पशुमां गती शिंगडां वगेरे भीजे, पार जतनां मधो,
रांधिला भात, तेम न सख प्रकारनां पकवानो वगेरेनी येरी
करनारने ते ते भीजनी किंमतथी जमणो। ६३ करवो। ३२६-३२९

पुष्पो वगेरे येरनारने। ६३

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिप्लेपु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

दूलो, लीलां धान्य, जुय्छा, वेक्षीआ, वृक्षो अने साक्ष-
सूत्र करी तैयार न करेलां भीजनां धान्योनी येरी करनारने
पांथ कृष्णुल्लो। ६३ करवो। ३३०

साक्ष करेलां धान्य वगेरे येरनारने। ६३

परिप्लेपु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

સાફ કરેલાં ધાન્ય, શાક, મૂળ અને ફળ સંબંધી ચોરી કરનાર જે માલધણીનો સંબંધી હોય, તો તેનો પચાસ પશ્ચ અને સંબંધી ન હોય તો સો પશુનો દંડ કરવો. ૩૩૧

સાહસ-ચોરીની વ્યાખ્યા

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसमं कर्म यत्कृतम् ।

નિરન્વયં મવેત્સ્તેયં હત્વાઽપચ્યયતે ચ યત્ ॥ ૩૩૨ ॥

ધણીની નજર આગળ જે કામ બળજબરીથી કરવામાં આવે, તે સાહસ ગણાય; અને જે તેની નજર બહાર તફાવવામાં આવે, તે ચોરી ગણાય. ૩૩૨

અગ્નિની ચોરી કરનારનો દંડ . . .

यस्त्वेतान्युપकलृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

તમાઘં દણ્ડયેદ્રાજા ધમ્યાગ્નિં ચોરયેદ્ગૃહાત્ ॥ ૩૩૩ ॥

જે માણસ (દોર વગેરે) આ ઉપર કહેલી તૈયાર વસ્તુઓને તેમ જ ધરમાંથી અગ્નિને ચોરી બંધ, તેનો રાજાએ પ્રથમ સાહસનો દંડ કરવો. ૩૩૩

જે જે અંગથી ગુનો તે તે અંગનું છેલ્લ

येन येन ययाऽङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ।

તત્તદેવ હરેત્તસ્ય પ્રત્યાદેશાય પાર્થિવઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ચોર પોતાનાં જે જે અંગ વડે માણસોમાં ચોરી વગેરે ગુનો કરે, તેનાં તે તે અંગોને રાજાએ ફરી તેવો ગુનો અટકાવવા માટે ફરી લેવાં. ૩૩૪

શિક્ષાપાત્ર પિતા વગેરેને પણ રાજા શિક્ષા કરે

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

નાદણ્ડયો નામ રાજ્ઞોઽસ્તિ યઃ સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ ॥ ૩૩૫ ॥

પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, ભાતા, પત્ની, પુત્ર અને પુરોહિત
પ્રભુ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, તે તેમને પણ રાજ શિક્ષા કરી
શકે છે. ૩૩૫

રાજા યુદ્ધ કરે તે તે બીજાઓ કરતાં હજારગણો શિક્ષાપાત્ર

કાર્પાષણં મવેદ્દણ્ડયો યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તત્ર રાજા મવેદ્દણ્ડયઃ સદ્સત્તમિતિ ધારણા ॥ ૩૩૬ ॥

જે અપરાધ માટે બીજો સામાન્ય માણસ એક કાર્પા-
ષણનો હંડપાત્ર થાય, તે જ અપરાધ માટે રાજા પોતે એક
હજારનો હંડપાત્ર થાય, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૩૩૬

હવે વધુ અનુક્રમે અધિક અપરાધી

અષ્ટપાદં તુ શૂદ્રસ્ય સ્ત્રેયે મવતિ કિલ્ચિપમ્ ।

ષોડશૈવ તુ વૈશ્યસ્ય દ્વાવિંશત્ક્ષત્રિયસ્ય ચ ॥ ૩૩૭ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય ચતુઃપદ્ધિઃ પૂર્ણં વાપિ શતં મયેત્ ।

દ્વિગુણા વા ચતુઃપદ્ધિસ્તદોષગુણવિદ્ધિ સઃ ॥ ૩૩૮ ॥

ચોરીમાં તેના ગુણદોષ જાણનાર શૂદ્રને આઠગણું, વૈશ્યને
સોળગણું અને ક્ષત્રિયને બત્રીસગણું પાપ લાગે છે; પણ બ્રાહ્મણ
તેના ગુણદોષને (ખાસ) જાણનારો છે, એટલે તેને ચોસગણું,
પૂરું સોગણું કે એકસોઅઠાવીશગણું પાપ લાગે છે. ૩૩૭, ૩૩૮

હવે વધુ લેવામાં ચોરી ન જાય ।

વાનસ્પત્યં મૂલકલં દાર્વાગ્ન્યર્થં તથૈવ ચ ।

તૂળં ચ ગોમ્પો ગ્રાહ્યર્થમસ્ત્રેયમનુરમ્ભવીત્ ॥ ૩૩૯ ॥

વનસ્પતિનાં મૂળ, ફળ, અગ્નિ માટેનાં લાકડાં અને ગાયને

'ખાયા સારૂ પાસ લેવું, એમાં ચોરી નથી, (અધર્મ પણ નથી)

એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. ૩૩૯

ચોરને યજ્ઞાદિ કરાવી તેની પાસેથી ધન લેનાર બ્રાહ્મણ પણ ચોર

। યોડદત્તાદાયિનો હસ્તાલિપ્સેત બ્રાહ્મણો ધનમ્ ।

યાજનાધ્યાપનેનાપિ યથા સ્તેનસ્તથૈવ સઃ ॥ ૩૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ ચોરને યજ્ઞ અને વેદાધ્યયન કરાવી તેની પાસેથી ધન મેળવવા ઇચ્છે છે, તે ચોર જેવો જ છે. (માટે તેને ચોર જેવી જ સજા થાય.) ૩૪૦

કયો દિવ્ય શિક્ષાપાત્ર નથી ?

। દ્વિજોડધ્વગઃ ક્ષીણવૃત્તિર્દ્વાવિક્ષુદ્ધે ચ મૂલકે ।

આદદાનઃ પરક્ષેત્રાન્ન દણ્ડં દાતુમર્હતિ ॥ ૩૪૧ ॥

વટેમાગું દિવ્યજાતિ જે બાતું ખૂટી ગયું હોય, તેથી પારકા ખેતરમાંથી શેલડીના જે સાંઠા તથા જે મૂળા તે લે, તે તેનો દંડ કરવો ન ધટે. ૩૪૧

નીચે બતાવેલ આ ચોર જેવો જ ગુનેગાર થાય

અસંદિતાનાં સંદાતા સંદિતાનાં ચ મોક્ષકઃ ।

દાસાશ્વરથહર્તા ચ પ્રાપ્તઃ સ્યાચોરકિલ્બિપમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

જે માણસ બીજનાં છૂટાં પશુઓ (ગર્વથી) બાંધી લે અને બાંધેલાંને છોડી મૂકે; તેમ જ દાસ, ઘોડા તથા રથને જ હરી લે, તે ચોર જેવો અપરાધી થાય. ૩૪૨

ચોરને વશ રાખનાર રાજા યશસ્વી અને સુખી થાય

અનેન વિધિના રાજા કુર્વાણઃ સ્તેનનિગ્રહમ્ ।

યશોડસ્મિન્પ્રાપ્તુયાલ્લોકે પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૩૪૩ ॥

એ રીતે જે રાજા ચોરને વશ રાખે છે, તે આ લોકમાં યશ પામે છે અને પરલોકમાં પરમ ઉત્તમ સુખ મેળવે છે. ૩૪૩

લૂંટકાટ કરનારને રાજાએ લગારે ન સાંખવો

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

નોપેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

છેંદ્રના સ્થાનને અને અખૂટ અવિનાશી પ્રયાતિ પામવા ઇચ્છતા રાજાએ (લૂંટ વગેરે) સાહસકર્મ કરનાર માણસને એક ક્ષણ પણ ન સાંખવો. ૩૪૪

લૂંટકાટ કરનાર મહાપાપી

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિજ્ઞેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૩૪૫ ॥

ગાળ આપનાર, ચોરી કરનાર અને લાકડીથી માર મારનાર કરતાં પણ સાહસકર્મી-લૂંટારા માણસને વિશેષ પાપ કરનારો સમજવો. ૩૪૫

લૂંટારને સાંખનાર રાજા તરત નાશ પામે

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેષં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૩૪૬ ॥

જે રાજા સાહસ -લૂંટકાટકરનારાને સાંખ્યા કરે છે, તે તત્કાળ નાશ પામે છે અને (પ્રજાની) અપ્રીતિ પામે છે. ૩૪૬

લૂંટારને કોઈ પણ કારણે ન છોડવા

न मित्रकारणाद्वाजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

સમુત્સૃજેત્સાહસિકાન્સર્વભૂતમયાવદાન્ ॥ ૩૪૭ ॥

પ્રાણીમાત્રને ભય આપનારા સાહસિકને-લૂંટારાએને રાજાએ મિત્રતાને લીધે કે પુષ્કળ ધનની આવકના કારણે પણ કદી છોડવા નહિ. ૩૪૭

ત્રણે દિગ્ગેએ શસ્ત્ર કપારે ધારણ કરતાં ?

શસ્ત્રં દ્વિજાતિમિર્ગાઢ્યં ધર્મો યત્રોપરુઘ્યતે ।

દ્વિજાતીનાં ચ વર્ણનાં વિપ્લવે કાલકારિતે ॥ ૩૪૮ ॥

આત્મનશ્ચ પરિત્રાણે દક્ષિણાનાં ચ સંગેરે ।

સ્ત્રીવિપ્રામ્યુપપત્તૌ ચ મ્નન્ધર્મેણ ન દુષ્યતિ ॥ ૩૪૯ ॥

જ્યારે ધર્મમાં અટકાયત થતી હોય અને કાળના કારણે (નાસ્તિકોનું રાજ્ય થતાં) જ્યારે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ (તથા આશ્રમના ધર્મ) સંબંધી વિનાશ જાગે, ત્યારે ત્રણે દ્વિજવર્ણોએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં; તેમ જ પોતાની રક્ષા માટે, યજ્ઞની દક્ષિણાના (રક્ષણ) માટેના યુદ્ધ પ્રસંગે તથા સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો ઉપરના સંકટ સમયે (વહાર કરવા જે ધર્મયુદ્ધ થાય તેમાં) હિંસા કરતા દ્વિજને દોષ લાગતો નથી. ૩૪૮, ૩૪૯

હરકોઈ આતતાપીને મારી જ નાખવો

ગુરં વા પાઠવૃદ્ધી વા વ્રાહ્મણં વા મહુશ્રુતમ્ ।

આતતાપિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૩૫૦ ॥

ગુરુ, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ; એમાંનો (પણ) જે કોઈ આતતાપી થઈ મારવા ચડી આવે (અને પોતાની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય જ ન હોય) તો વિનાવિચારે તેને મારી જ નાખવા.* ૩૫૦

* આથી જ શુક્રાચાર્ય કહે છે : ' મૃત્યોત્તરમ્મમજ્જાતિને દ્વયા ન શ્વરઃ । શસ્ત્રધારી-આતતાપી માણસ, જે મારવા ધસી આવે, તો તેને મારવાથી દોષ લાગતો નથી. ' કાત્યાયન પણ મંનુના આ વચનને જ ૨૫૪ કહે છે : ' મત્તાદિજિ ચાનુદ્ધે ત્વ. ત્વાપ્ચાવગ્મનઃ । રથમ્ત્રય તુ મૈત્ર સ્વતઃ ત્વં દંભે વશં મૃગુઃ ' ॥ આતતાપી થઈ મારવા

આતતાયી કોણ ?

[અમિદો ગરદથૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપદઃ । -

ક્ષેત્રદારહરથૈવ પટેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥

આગ લગાડનારો, ઝેર દેનારો, હાથમાં હથિયાર લઈ
મારવા ધસી આવતો, ધન. લૂંટી લેતો, ખેતર તક્કાવનારો
અને સ્ત્રીહરણ કરનારો—એ છ આતતાયીઓ છે.]

નીચેના આ પછુ આતતાયી મણ્ડાપ

[ઉઘતાસિર્વિષામિભ્યાં શાપોઘતકસ્તથા । -

આયર્વણેન હન્તા ચ વિશુનશ્વાપિ રાજનિ ॥

માર્થારિક્યાપદારી ચ રન્ધ્રાન્વેષણતત્પરઃ ।

एवमाद्यान्विजानीयात् सर्वानेवाતતાयिनः ॥

હગામેલી તલવારવાળો, ઝેર આપતો, આગ લગાડતો,
શાપ આપવા (તૈયાર થઈ) હાથ ઊંચો કરનારો, અથર્વવેદના
અભિયારમંત્રથી મારનારો, રાત્ર પાસે ચાડી ખાનારો, પત્નીનું
હરણ કરનારો, મિલકત હરી જનારો અને છિદ્રો શોધવામાં
તત્પર રહેનારો—એ સૌને આતતાયી જણાવા.]

આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥ ૩૫૧ ॥

છૂપી કે ખુલ્લી રીતે મારવા તૈયાર થયેલા આતતાયીનો
નાશ કરવામાં હણુનારને કંઈ દોષ લાગતો નથી; કેમકે એકનો

ધસી આવતો માણસ કદાચ તપ, સ્વાખ્યાય-વિહતા કે ઉંમરે મોટાં
હોય, તોપણ તેનો વધ કરવાયી નાનાને પછુ પાપ લાગતું નથી. (સ્મૃત્ક)

ક્રોધ બીજના ક્રોધને વધારે છે. ૩૫૧

પરસ્ત્રીકંપટેને સગ

પરદારાભિમર્શેષુ પ્રવૃત્તાનૃન્મહીપતિઃ ।

ઉદ્વેજનકરૈર્દૃષ્ટૈર્ચિહ્નિયિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ માટે તત્પર થયેલા પુરુષોને રાજાએ ઉદ્વેગ કરાવે એવી શિક્ષા કરી નાક, કાન આદિ કપાવી (નિશાનીવાળા કરી) દેશનિકાલ કરવા. ૩૫૨

વ્યભિચાર એ સર્વવિનાશક અધર્મ છે

તત્સમુત્થો હિ લોકસ્ય જાયંતે વર્ણસંકરઃ ।

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥ ૩૫૩ ॥

કારણકે વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી લોકની પ્રજા વર્ણ-સંકર થાય છે; અને જેથી જગતના મૂળનો નાશ કરનારો અધર્મ સર્વનો નાશ કરી નાખે છે. ૩૫૩

વ્યભિચારી પુરુષ પરસ્ત્રી સાથે એકાંત કરે તો તે દંડ

પરસ્ય પત્ન્યા પુરુષઃ સંભાષાં યોજયત્ત્રુદ્ધઃ ।

પૂર્વમાક્ષારિતો દોષૈઃ પ્રાપ્નુયાત્પૂર્વસાદમમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

અગાઉના વ્યભિચારાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલો કોઈ પુરુષ (યોગ્ય કારણ વિના) પારકાની પત્ની સાથે એકાંતમાં વાત-ચીત કરે, તો તેનો પ્રથમ સાહસ દંડ કરવો. ૩૫૪

નિર્દોષ પુરુષ કારણને લીધે એમ વાત કરે તો અપરાધી નથી

યસ્ત્વનાક્ષારિતઃ પૂર્વમભિમાપેત કારણાત્ ।

ન દોષં પ્રાપ્નુશત્કિંચિદ્વ હિ તસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥ ૩૫૫ ॥

પણ જેને અગાઉ એવો દોષ લાગ્યો ન હોય, એવો પુરુષ

ઢાઈ કારણથી એ પ્રમાણે વાત કરે, તો તેને કંઈ દોષ ન લાગે,
તેમ જ તેનો તે અપરાધ પણ ન ગણાય. ૩૫૫

અમુક સ્થળે તો પરસ્ત્રી સાથે વાત ન જ થાય

પરસ્ત્રિયં યોડમિવદેત્તીર્થેડરણ્યે વનેડપિ વા ।

નદીનાં વાપિ સંમેદે સ સંગ્રહણમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૫૬ ॥

જો ઢાઈ માણસ તીર્થ, અરણ્ય, વન કે નદીના સંગમ
આગળ પરસ્ત્રી સાથે વાતચીત કરે, તો તેને સ્ત્રીસંગ્રહણ-
(પરસ્ત્રી ભોગવ્યા)નો દોષ લાગે. ૩૫૬

નીચેનું આ બધું સ્ત્રીસંભોગ જ ગણાય

ઉપચારઃ ક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો મૂષણવાસસામ્ ।

સદ્ સદ્વાપનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણ સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

(સ્ત્રીને) માલાચંદનાદિ ઉપચારે આપવા, તેની સાથે હાસ્ય
અને આલિંગન વગેરે કરવાં, તેનાં વસ્ત્રાભૂષણોને સ્પર્શ કરવો
અને તેની સાથે એક ખાટલે બેસવું, એ બધું સંગ્રહણ
(સંભોગ) કહેવાય છે. ૩૫૭

સ્ત્રિયં સૃષ્ટેદ્દેશે યઃ સૃષ્ટો વા-મર્યપેત્તયા ।

પરસ્પરસ્યાનુમતે સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

એકબીજાની સંમતિથી પુરુષ જો સ્ત્રીનાં અને સ્ત્રી જો પુરુષ
ન અડકવા લાયક સ્થાનોને સ્પર્શ કરે, તેમ જ બંને એવા
સ્પર્શને સહી લે, તો તે બધું સંગ્રહણ (સંભોગ જ) કહેવાય છે.

પરસ્ત્રી-સંગ્રહણમા સખ

અમાહ્વણઃ સંગ્રઃણે પ્રાણાન્તે દણ્ડમર્દતિ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં દારા રક્ષણમાઃ સદા ॥ ૩૫૯ ॥

બ્રાહ્મણ જાતિ સિવાયનો (ઠાઈ પર) પુરુષ (એમ) સ્ત્રીસંત્ર-
હણ (સંભોગ) કરે, તો તે દેહાંતદંડની શિક્ષાને પાત્ર થાશે
છે; (કેમકે) ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ હંમેશાં અતિશય રક્ષણને
યોગ્ય છે. ૩૫૯

નીચેના લોકો પરસ્ત્રી સાથે છૂટથી વાત કરી શકે

મિશ્રુકા વન્દિનશ્ચૈવ દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ।

સંમાષણં સહ સ્ત્રીભિઃ કુર્યુરપ્રતિવારિતાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

લિશ્વકા, ભાટચારણો, યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનારાઓ, રસોધ્યા
તથા કારીગરો પરસ્ત્રીઓ સાથે વગરરોકાયે-છૂટથી વાત કરી
શકે છે. ૩૬૦

ધણીની રજા વિના તેની સ્ત્રી સાથે વાત ન થાય

ન સંભાષાં પરસ્ત્રીભિઃ પ્રતિપિદ્ધઃ સમાચરેત્ ।

નિપિદ્ધો માપમાણસ્તુ સુવર્ણં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૬૧ ॥

જને (ધણીએ) નિષેધ કર્યો હોય, તેવાએ પરસ્ત્રી સાથે
વાતચીત કરવી નહિ; નિષેધ કર્યા છતાં તે જો વાતચીત
કરે, તો તેનો એક સુવર્ણનો દંડ કરવો ધટે. ૩૬૧

નટમૈયા વગેરેની સ્ત્રીઓ સંબંધી પૂર્વોક્ત વિધિ નથી

નૈવ ચારણદોષુ વિધિર્નાત્મોપજીવિષુ ।

સજ્જયન્તિ હિ તે નારીર્નિગૂઢાશ્ચારયન્તિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

પરંતુ નાચનારો, ગાવાખજવવાવાળા તેમ જ બેરી ઉપર
પેટ બરનારા લોકોની પત્નીઓના સંબંધમાં એ નિષેધ લાગુ
પડતો નથી; કારણકે એ લોકો જાતે જ પોતાની સ્ત્રીઓને
પરપુરુષો સાથે ભેટાવે છે અને ગુપ્ત રીતે પરપુરુષોમાં ફેરવે છે.

છતાં થોડો દંડ તો કરવો જ

કિંચિદેવ તુ દાપ્યઃ સ્વાત્સંમાર્ષાં તામિત્તચરન્ ।

પ્રેમ્યાસુ ચૈકમક્તાસુ રહઃ પ્રવજિતાસુ ચ ॥ ૩૬૩ ॥

છતાં તેવી સ્ત્રીઓ સાથે તથા ડાઈની રખાત દાસી સાથે
અને વેરાગણ (સાધ્વી કે ખાવી) સાથે જ એકાંતમાં વાતચીત
કરે; તેનો કંઈક દંડ તો કરવો જ. ૩૬૩

કન્યાને બગાડનારને સજા

યોડકામાં દૂપયેત્કન્યાં સ સઘો વધમર્હતિ ।

સકામાં દૂપયંસ્તુલ્યો ન વધું પ્રાપ્તુયાન્નરઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જે પુરુષ નહિ ધરછતી કન્યાને બગાડે, તેને તત્કાલ
(સિંગે કપાવી) ભારી નાખવો ધટે; પણ (સજાતીય) પુરુષ,
ધરછતી કન્યાને બગાડે; તો તેને ભારી નાખવાની સજા
ન કરાય. ૩૬૪

કન્યાને સજા

કન્યાં મજન્તીમુત્ક્રુષ્ટં ન કિંચિદપિ દાપયેત્ ।

જઘન્યં સેવમાર્તાં તુ સંયતાં વાસયેદ્રુદ્ધે ॥ ૩૬૫ ॥

ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષને ભજતી કન્યાનો કંઈ પણ દંડ ન
કરવો, પણ જીતરતા વર્ણના પુરુષને સેવતી કન્યાને તો ઘરમાં
કબજે રાખવી. ૩૬૫

ઉચ્ચ વર્ણની કન્યાને બગાડનારને વધની શિક્ષા

ઉત્તમાં સેવમાનસ્તુ જઘન્યો વધમર્હતિ ।

શુલ્કં દદ્યાત્સેવમાનઃ સમામિચ્છેત્પિતા યદિ ॥ ૩૬૬ ॥

હસકી બાતિનો પુરુષ ઉત્તમ બાતિની (ધરછતી કે નહિ

ધચ્છતી) કન્યાને સેવે, તો તે ભારી નાખવાને યોગ્ય છે; પણ તે પોતાની જ જાતની કન્યાને સેવે, તો તે કન્યાનો પિતા જોઈ ધચ્છે, તો તે કન્યાનું મૂલ્ય આપે (અને તેને જ પરણે). ૩૬૬

જળાતકારે આંગળીથી કન્યાને જગાડનારને સજા

અમિષદ્વ તુ યઃ કન્યાં કુર્યાદિર્પેળ માનવઃ ।

તસ્માશુ કલ્પે અજ્ઞત્યૌ દણ્ડં ચાર્હતિ પટ્ટશતમ્ ॥ ૩૬૭ ॥

જે માણસ જળજાતીથી અહંકારપૂર્વક કન્યાને (આંગળીથી) જગાડે, તેની જાતે આંગળીઓ તરત જ કાપી નાંખાવવી અને તેનો છસો પણ દંડ કરવો. ૩૬૭

જળાતકાર વિના જગાડનારનો દંડ

સકામાં દૂપયંસ્તુલ્યૌ નાજ્ઞલિચ્છેદમાશ્રુયાત્ ।

દ્વિશતં તુ દમં દાપ્યઃ પ્રસન્નવિનિવૃત્તયે ॥ ૩૬૮ ॥

જે સન્નતીય પુરુષ કામેચ્છાત્રાળી કન્યાને (આંગળીથી) જગાડે, તેને આંગળીઓ કાપાવવાની શિક્ષા ન કરવી, પણ (તેની) અભ્યાસક્તિ (અટકાવવા માટે) તેનો બસો પણ દંડ કરવો. ૩૬૮

કન્યા જ કન્યાને આંગળીથી જગાડે તો

કન્યૈવ કન્યાં યા કુર્યાત્તસ્વાઃ સ્યાદ્દ્વિશતો દમઃ ।

શુત્કં ચ દ્વિગુણં દદ્યાન્નિષ્કાશ્વૈકાશ્રુયાદય ॥ ૩૬૯ ॥

જે કન્યા જ ખીચી કન્યાને (આંગળીથી) જગાડે, તેનો બસો પણ દંડ કરવો; ઉપરાંત દ્વિગુણ કરાગેલી કન્યાના પિતાને તેણે જમણું મૂલ્ય આપવું અને દ્વિગુણ કરનારીને દસ ગાળખાનો ભાર મારવો. ૩૬૯

જે કાંઈ સ્ત્રી એ રીતે કન્યાને બગાડે તે!

યા તુ કન્યાં પ્રકુર્યાત્સ્ત્રી સા સયો મૌઢ્યમર્હતિ ।

અહુત્યોરેવ વા હેદં સ્વરેણોદ્વહનં તથા ॥ ૩૭૦ ॥

પણ જે સ્ત્રી કન્યાને (આંગળીથી) દૂષિત કરે, તેનું તરત જ માથું મુંડાવી નાખવું થયે, તેની આંગળીઓ કાપી નાંખાવવી અને તેને ગધેડે બેસાડી ફેરવવી. ૩૭૦

ધણીને અવગણનારી સ્ત્રીને કૂતરાંને ખવડાવી દેવી

મર્ત્યારં લક્ષ્યેષ્ટા તુ સ્ત્રી જ્ઞાતિગુણદર્ષિતા ।

તાં શ્રમિઃ સ્વાદયેદ્રાજા સંસ્થાને વહુસંસ્થિતે ॥ ૩૭૧ ॥

જે સ્ત્રી પોતાનાં સગાંવહાલાંના તથા સૌંદર્યાદિ ગુણોનાં

ધમંડને લીધે (પરપુરુષ સાથે ચાલી) પોતાના સ્વામીનો અના-

દર કરે, તેને રાજાએ ધણા માણસોના મેળાની (વચ્ચેની)

જગ્યાએ કૂતરાંને ખવડાવી દેવી. ૩૭૧

વ્યભિચારી પુરુષને બગાડી નાખવો

ગુમાંસં દાહયેત્પાપં શયને તત્ત આયસે ।

અમ્યાદધ્યુશ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દક્ષેત પાપકૃત્ ॥ ૩૭૨ ॥

(વ્યભિચારનું) પાપ કરનાર પુરુષને રાજાએ લોઢાના ધગ-

દગતા ખાટલા ઉપર બાળી નખાવવો અને તે પાપ કરનારો

ત્યાં બળીને ખાખ થઈ જાય તે સારુ તેના ઉપર (તેને મારી

નાખનારા લોઢાએ) લાકડાં મૂકવાં. ૩૭૨

દેવા વ્યભિચારીનો બેવડો દંડ !

સંવત્સરાભિશસ્તસ્ય દુષ્ટસ્ય દ્વિગુણો દમઃ ।

ત્રાત્યપા સદ્ધ સંવાસે ચાણ્ડાલ્યા તાવદેવ તુ ॥ ૩૭૩ ॥

એક જ વર્ષમાં જેના પર ફરી વ્યભિચારનો આરોપ

આવે, તે દુષ્ટનો બમણો દંડ કરવો; માતૃ (શદ્ર) જાતિની સ્ત્રી અને ચંડાળણ સાથે સંભોગ કરનારનો પણ તેટલો જ બમણો દંડ કરવો. ૩૭૩

બિચારી શદ્રનો દંડ

શદ્રો ગુપ્તમગુપ્તં વા દ્વૈજાતં વર્ણમાવસન્ ।

અતુષ્પમક્લસર્વસ્વૈર્ગુપ્તં સર્વેણ હીયતે ॥ ૩૭૪ ॥

ઠાઈ શદ્ર દ્વિજજાતિની ઠાઈ ધણિયાતી કે નધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવે, તો નધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવ્યા બદલ તેનું લિંગ કપાવી નાખવું અને ધણિયાતી સ્ત્રીને ભોગવ્યા બદલ તેનાં સર્વ અંગો કપાવી નાખવાં તથા તેનું સર્વ ધન લઈ લેવું.

બિચારી વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો દંડ

વૈશ્યઃ સર્વસ્વદણ્ડઃ સ્વાત્સંવત્સરનિરોધતઃ ।

સદ્વસ્ત્રં ક્ષત્રિયો દણ્ડયો મૌળ્ડયં મૂત્રેણ ચાર્હિતિ ॥ ૩૭૫ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી ગ્રાહણસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે, તો તેને એક વર્ષની કેદ આપવી; અને જે ક્ષત્રિય તે પ્રમાણે કરે, તો તેનો એક હજાર પણનો દંડ કરવો અને (ગધેડાના) મૂતરથી તેનું માથું મુંડાવવું. ૩૭૫

ગ્રાહણીં યદગુપ્તાં તુ ગચ્છેતાં વૈશ્યપાર્થિવી ।

વૈશ્યં પચ્ચશતં કુર્પાત્ક્ષત્રિયં તુ સદ્વસિનમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

જે વૈશ્ય અને ક્ષત્રિય નધણિયાતી ગ્રાહણીને ભોગવે, તો વૈશ્યનો પાંચસો પણ અને ક્ષત્રિયનો એક હજાર પણ દંડ કરવો. ૩૭૬

उमावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शुद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ૩૭૭ ॥

તે બન્ને બે ઠાઈ ધણિયાતી બ્રાહ્મણી સાથે સંભોગ કરે, તો તેમનો શુદ્રના બેવો દંડ કરવો. અથવા તેમને કટ જાતના ધાસના અગ્નિ વડે બાળી નાખવા. ૩૭૭

વ્યભિચારી બ્રાહ્મણનો ૬૩

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ;

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ૩૭૮ ॥

બે ઠાઈ બ્રાહ્મણ રક્ષિત (ધણિયાતી) બ્રાહ્મણીને બળાત્કારે ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો; પણ બે તે બ્રાહ્મણીની ધગ્ધાથી તેનો તે સમાગમ કરે, તો તેનો પાંચસો પણ દંડ કરવો. ૩૭૮

બ્રાહ્મણ તથા બીજાઓની દેહાંત સમ્પન્ના કરક

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिकો भवेत् ॥ ૩૭૯ ॥

(વ્યભિચારના અપરાધમાં) બ્રાહ્મણનું માથુ મુંડી નખાવવું, એ જ એને માટે દેહાંતદંડ ગણાય છે, પણ બીજા વર્ણોને તો (એ અપરાધ બદલ) દેહાંતદંડની જ શિક્ષા હોય. ૩૭૯

હરકોઈ અપરાધમાં બ્રાહ્મણને મારી ન નાખવો

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात्समप्रधनमक्षतम् ॥ ૩૮૦ ॥

બ્રાહ્મણ ભલે બધાં ય પાપોમાં હોય, તોપણ તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ન કરવી; પરંતુ તેને તો સમગ્ર ધન સાથે

અક્ષત શરીરે દેશપારજ કરવો. ૩૮૦

બ્રાહ્મણવધ એ મોટો અધર્મ

ન બ્રાહ્મણવધાદ્મૂયાનધર્મો વિદ્યતે ભુવિ ।

તસ્માદસ્ય વધં રાજા મનસાઽપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૩૮૧ ॥

પૃથ્વી પર બ્રાહ્મણવધથી મોટો કોઈ અધર્મ નથી, તેથી રાજાએ એના વધનો મનથી પણ વિચાર કરવો નહિ ૩૮૧

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય અમુક વ્યભિચારમાં અમુક દંડને પાત્ર .

વૈશ્યથ્વેક્ષત્રિયાં ગુપ્તાં વૈશ્યાં ચા ક્ષત્રિયો વ્રજેત્ ।

યો બ્રાહ્મણ્યામગુપ્તાયાં તાવુમૌ દણ્ડમર્હતઃ ॥ ૩૮૨ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી ક્ષત્રાણીને ભોગવે અથવા ક્ષત્રિય જે ધણિયાતી વૈશ્ય સ્ત્રીને ભોગવે, તો નધણિયાતી બ્રાહ્મણીને ભોગવનારનો જેટલો દંડ થાય, તેટલો આ બેયનો પણ થાય.

બ્રાહ્મણની સખમાં ફરક

[ક્ષત્રિયાં ચૈવ વૈશ્યાં ચ ગુપ્તાં તુ બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

ન મૂત્રમુણ્ડઃ કર્તવ્યો દાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥

જે બ્રાહ્મણ ધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી કે વૈશ્યાનો સંગ કરે, તેનું માથું મૂતરથી ન મુંડાવવું, પણ તેનો ઉત્તમ સાહસ દંડ કરવો.]

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જે અમુક ગતનો વ્યભિચાર કરે તો

સહસ્રં વ્રાહ્મણો દણ્ડં દાપ્યો ગુપ્તે તુ તે વ્રજન્ ।

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રિયવિશોઃ સાહસો વૈ મવેદનઃ ॥ ૩૮૩ ॥

ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની ધણિયાતી સ્ત્રીને જે બ્રાહ્મણ ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો; જે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય ધણિયાતી શૂદ્ર સ્ત્રીને ભોગવે તો તેનો પણ એક હજાર પણ દંડ થાય. ૩૮૩

વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયના અમુક વ્યભિચાર વિશે

ક્ષત્રિયાયામગુણાયાં વૈશ્યે પશ્ચશતં દમઃ ।

મૃદ્વેણ મૌઢ્યમિચ્છેત્ ક્ષત્રિયો દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૮૪ ॥

વૈશ્ય જે નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણીને ભોગવે તો તેનો પાંચસો પણ દંડ કરવો; પણ ક્ષત્રિય જે નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણીને ભોગવે તો મૂતરથી તેનું મુંડન કરાવવું અથવા તેનો પાંચસો પણ દંડજ કરવો. ૩૮૪

બ્રાહ્મણના અમુક વ્યભિચાર વિશે

અગુપ્તે ક્ષત્રિયાવૈશ્યે શૂદ્રાં વા બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

શતાનિ પશ્વ દણ્ડ્યઃ સ્યાત્સદૃશં ત્વન્ત્યજસ્ત્રિયમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ જે નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી, વૈશ્યા કે શૂદ્ર સ્ત્રીને ભોગવે તો તેનો પાંચસો પણ દંડ કરવો; પણ તેને અંત્યજ સ્ત્રીને ભોગવે, તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો. ૩૮૫

અમુક દંડરૂપે આવેલા ધનની વ્યવસ્થા

[શૂદ્રોત્પન્નાંશપાપીયાજ્ઞ વૈ મુચ્યેત કિલ્વિપાત્ ।

તેમ્યો દણ્ડાદૃતં દ્રવ્યં ન કોશે સંપ્રવેશયેત્ ॥

અયાજિકં તુ તદ્રાજા દદ્યાદ્મૃતકવેતનમ્ ।

યથા દણ્ડવતં વિત્તં બ્રાહ્મણેન્વસ્તુ લભ્યયેત્ ॥

શૂદ્ર દ્વારા જાંચા વર્ણની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાપી પુરુષ પાપમુક્ત થતો નથી; તેમની પાસેથી દંડરૂપે લીધેલું ધન જાંડારમાં હાખસ ન કરવું. જેમ દંડમાં આવેલું ધન બ્રાહ્મણોને રાજાપવામાં આવે છે, તેમ યજ્ઞયાગમાં અતુલ્યોગી તે ધન રાજાએ નોકરચાકરાને પગાર પેટે આપી દેવું.]

કેવો રાજા ઇંદ્રલોકને ભોગવે ?

યસ્ય સ્તેનઃ પુરે નાસ્તિ નાન્યસ્ત્રીગો ન દુષ્ટવાક્ ।

ન સાહસિકદણ્ડમૌ સ રાજા શક્રલોકમાક્ ॥ ૩૮૬ ॥

જે રાજાના નગરમાં ચોર નથી, પરસ્ત્રીગામી નથી, અપશબ્દ બોલનારો નથી, સાહસકર્મી નથી, તેમ મારામારી કરનારો નથી, તે રાજા ઇંદ્રલોક ભોગવે છે. ૩૮૬

ઉપર જણાવેલા પાંચને વશ રાખવાથી રાજાને ક્ષણ
એતેષાં નિગ્રહો રાજ્ઞઃ પશ્ચાન્નાં વિષયે સ્વકે ।

સામ્રાજ્યકૃત્સજાત્યેષુ લોકે ચૈવ યશસ્કરઃ ॥ ૩૮૭ ॥

પોતાના દેશમાં એ પાંચને વશ રાખવા, તે, રાજાને પોતાના સમાન રાજાઓમાં સામ્રાજ્ય અને લોકમાં યશ કરનાર થાય છે. ૩૮૭

યજ્ઞમાન તથા તેના ચોર સંબંધી

ઋત્વિજં યસ્યજેઘ્યાજ્યો યાજ્યં ચર્ત્વિકલ્પજેઘદિ ।

શક્તં કર્મણ્યદુષ્ટં ચ તયોર્દણ્ડઃ શતં શતમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

જે યજ્ઞમાન કર્મ કરાવી શકે એવા શક્તિમાન ઋત્વિજને છાંડી દે અને જે ઋત્વિજ કર્મ કરાવવા યોગ્ય નિર્દોષ યજ્ઞમાનને ત્યજી દે, તો તે બંનેનો સો સો પણ દંડ કરવો. ૩૮૮

માતાપિતા આદિના જે ત્યાગ કરે તેનો દંડ

ન માતા ન પિતા ન સ્ત્રી ન પુત્રસ્ત્યાગમર્હતિ ।

ત્યજન્નપતિતનિતાનૂરાજ્ઞા દણ્ડ્યઃ શતાનિ પટ્ ॥ ૩૮૯ ॥

માતા, પિતા, પત્ની અને પુત્ર ત્યાગને યોગ્ય નથી. જે (માણસ) અપતિત એવાં તેઓને ત્યજે છે, તેનો રાજાએ છસો, પણ દંડ કરવો. ૩૮૯

રાજાએ પોતે શાસ્ત્રીય ધર્મનિર્ણય ન આપી દેવો

આશ્રમેષુ દ્વિજાતોનાં કાર્યે વિવદતાં મિથઃ ।

ન વિદ્મ્યાનૃપો ધર્મ ચિકીર્ષન્દિતમાત્મનઃ ॥ ૩૯૦ ॥

યયાર્દમેતાનમ્યર્ચ્ય બ્રાહ્મણૈઃ સદ્ પાર્થિવઃ ।

સાન્ત્વેન પ્રશમ્યાદૌ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૩૯૧ ॥

બ્રાહ્મણુ આદિ ત્રણે વર્ણો ગૃહસ્થાદિ આશ્રમે સંબંધી પોતાનાં કાર્યો વિષે ('શાસ્ત્રનો અર્થ' આ છે, આ નથી ' એવો) પરસ્પર વિવાદ કરતા હોય, ત્યારે પોતાનું હિત ધૃષ્ટતા રાજાએ (વચ્ચે પડી) ધર્મનિર્ણય ન કરી નાખવો; પણ (બીજા) બ્રાહ્મણોને સાથે રાખી તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવો; પ્રથમ તેમને સાન્ત્વન આપી શાંત પાડવા અને પછી તેમને સ્વધર્મ સમજાવવો. ૩૯૦, ૩૯૧

અમુક બ્રાહ્મણુ ભોજનમાં બે પાડોશી તો ન જ હોય.

પ્રાતિવેશ્યાનુવેશ્યૌ ચ કલ્યાણે વિંશતિદ્વિજે ।

અર્હાવમોજયન્વિપ્રો દણ્ડમર્હતિ માષકમ્ ॥ ૩૯૨ ॥

મંગલ પ્રસંગે વીસ બ્રાહ્મણોને ભોજન અપાતું હોય, ત્યારે જ બ્રાહ્મણુ ધરને અડીને રહેનારા અને તેના એક ધરથી આંતરે રહેતા—બે યોગ્ય પાડોશી બ્રાહ્મણોને ન જમાડે, તેનો (રૂપાનો) એક માસો દંડ કરવો. ૩૯૨

સારા પ્રસંગે શ્રોત્રિયે શ્રોત્રિયને જમાડવો જોઈએ

શ્રોત્રિયઃ શ્રોત્રિયં સાધું ભૂતિકૃત્યેષ્વમોજયન્ ।

તદન્નં દ્વિગુણં દાપ્યો દિરણ્યં ચૈવ માષકમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

જ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણુ ઉત્સવકાર્યોમાં ઉત્તમ શ્રોત્રિયને ન

જામાડે, તેનું ખમણું અન્ન અને એક સુવર્ણ માષો, એટલો
દંડ (રાજાએ પેલા શ્રોત્રિયને) અપાવે. ૩૯૩

શાની પાસેથી રાજાએ કર ન લેવો ?

અન્ધો જહઃ પીઠસર્પી સસત્યા સ્યવિરશ્ચ યઃ ।

શ્રોત્રિયેષૂપકુર્વશ્ચ ન દાપ્યાઃ કેનચિત્કરમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

આંધળો, ખહેરો, પાંગળો, સિત્તેર વર્ષનો ધરડો અને
જ શ્રોત્રિયોનો ઉપકાર કરનાર હોય, એટલા પાસેથી કાંઈ
રાજાએ કર ન લેવો. ૩૯૪

રાજાએ સદા સત્કારવા યોગ્ય કોણ ?

શ્રોત્રિયં વ્યાધિતાર્તૈં ચ થાલવૃદ્ધાવકિચ્ચનમ્ ।

મહાકુલીનમાર્યં ચ રાજા સંપૂજયેત્સદા ॥ ૩૯૫ ॥

શ્રોત્રિય, રોગી, દુઃખી, બાળક, વૃદ્ધ, નિર્ધન, મહાકુલીન
અને સજ્જન; એમનો રાજાએ હિમેશાં સત્કાર કરવો. ૩૯૫

ધોખી સંજંધો

શાત્મલીફલકે શ્લક્ષ્ણે નેનિજ્યાન્નેજકઃ શ્વૈઃ ।

ન ચ વાસાંસિ વાસોમિર્નિર્દરેન્ન ચ વાસયેત્ ॥ ૩૯૬ ॥

ધોખીએ શીમળાના લીસા પાટિયા ઉપર ધીમેધીમે
લગાડાં ધોવાં; વળી તેણે એકબીજાનાં લગાડાં અદૃશ્યબદ્ધ કરવાં
નહિ, તેમ બીજાને પહેરવા પણ આપવાં નહિ. (છતાં એમ
તે ન વર્તે, તો રાજાએ તેનો દંડ કરવો.) ૩૯૬

વધાર સંજંધો

તન્તુવાયો દશપલં દયાદેકપલાધિકમ્ ।

અતીઝ્વયથા વર્તમાનો દાપ્યો દ્વાદશકું દમમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

વણકરે દશ પલ સૂતર લઈ (ખેળ સાથે) અગિયાર પલ
તે પશ્તું આપવું; છતાં જો તેથી ઓછું આપે, તો તેનો બાર
પણ દંડ કરવો. ૩૯૭

માત્ર પર કેટલી જકાત રાખ લઈ શકે ?

શુલ્કસ્થાનેષુ કુશલાઃ સર્વપણ્યવિચક્ષણાઃ ।

કુર્યુર્થં યયાપણ્યં તત્તો વિંશ નૃપો હરેત્ ॥ ૩૯૮ ॥

જળ અને જમીનના માર્ગે આવતાજતા માલની જકાત
લેવામાં કુશળ અને દરેક માલની બાબતમાં હોશિયાર એવા
વેપારીઓ જે મૂલ્ય ઠરાવે, તેનો વીસમો ભાગ રાજ્યે દાણ
અથવા જકાત તરીકે લેવો. ૩૯૮

રાજ્યે કેતું બધું લઈ લેવું ।

રાઘ્નઃ પ્રશ્ન્યાત્તમાણ્ડાનિ પ્રતિપિદ્ધાનિ ચાનિ ચ ।

તાનિ નિર્હરતો લોભાત્સર્વદારં હરેન્નૃપઃ ॥ ૩૯૯ ॥

(હાથી, ઘોડા વગેરે) જે વસ્તુઓ રાજના પોતાના
કામની જાહેર થઈ હોય અને જે વસ્તુઓને પરદેશમાં મોકલ-
વાની રાજ્યે બંધી કરી હોય, તેને જે કાંઈ વેપારી લોભથી
પરદેશમાં મોકલી દે, તેનું સર્વસ્વ રાજ્યે લઈ લેવું. ૩૯૯

આગણો દંડ કેનો કરવો ?

શુલ્કસ્થાનં પરિહરજ્ઞકાલે ક્રયવિક્રયી ।

મિથ્યાવાદી ચ સંહ્યાને દાખ્યોઽષ્ટગુણમલયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

જે દાણનાં તાકાં (લુચ્ચાર્થથી છાનાં) છોડી બચ, જે ક્વખતે
જેરીદી-વેચણકરે અને જે માલનો ખોટો આંકડો આપે,
તેનો રાજ્યે માલની કિંમતથી આઠગણો દંડ કરવો. ૪૦૦

માલનાં ખરીદી-વેચાણ સંબંધી

આગમં નિર્ગમં સ્થાનં તથા વૃદ્ધિશ્ચયાવુમૌ ।

વિચાર્યં સર્વવૃણ્યાનાં કારણેત્કયવિક્રયૌ ॥ ૪૦૧ ॥

માલની આયાત અને નિકાસ, તેનાં સ્થાન તેમ જ તેનો નફોતોટો-એ બંને વિચારી સર્વ માલનાં ખરીદી-વેચાણ કરાવવાં. (તે એ રીતે કે જ્યાં વેપારીઓને તથા ખરીદનારાઓને પીડા-હરકત-તુકસાન કે મુશ્કેલી ન થાય.) ૪૦૧

માલના ભાવતાલ અમુક સમયે નહીં ક્યો કરવા

પશ્ચરાત્રે પશ્ચરાત્રે પક્ષે પક્ષેડયવા ગતે ।

કુર્વીત ચૈર્વાં પ્રત્યક્ષમર્ધસંસ્થાપનં નૃપઃ ॥ ૪૦૨ ॥

રાત્રિએ પાંચ-પાંચ દિવસે કે પખવાડિયે-પખવાડિયે એ સર્વ માલના ભાવ એની કિંમત (જાણનાર) વેપારી વગેરેની હાજરીમાં ઠેરવવા. ૪૦૨

તુલ્યમાનં પ્રતીમાનં સર્વં ચ સ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ।

ષટ્સુ ષટ્સુ ચ માસેષુ પુનરેવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥

તમામ કાંટા ને માપિયાં ખરાબર તપાસેલાં હોવાં જોઈએ અને છ-છ મહિને તેમની ફરીફરી પરીક્ષા કરાવવી. ૪૦૩

નોકમાં બેસી નદીપાર જનારાઓ પાસેથી શું લેવું ।

પણં યાનં તોર દાપ્યં પૌરુષોઽર્ધપણં તોર ।

પાદં પશુધ્વ યોષિચ પાદાર્ધં રિક્તકઃ પુમાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

(નદીના સામા) પાર બિતરવા માટે ખાલી વાહનનો એક પણ, બાર સાથેના પુરુષનો અર્ધો પણ, પશુ તથા સ્ત્રીનો એક ચતુર્થાંશ પણ અને બારવિનાના પુરુષનો એક અષ્ઠમાંશ

કુદરતી તુકસાન ખલાસીઓ ન ભરે
 એ નીપાયિનામુક્તો વ્યવહારસ્ય નિર્ણયઃ ।
 દાશાવસથતસ્તોયે દૈવિકે નાસ્તિ નિગ્રહઃ ॥ ૪૦૯ ॥
 વહાણથી જતારાઓના વ્યવહારનો આ નિર્ણય
 તેમાં પાણીની અંદર ખલાસીઓની ઠસૂ થઈ હોય, તે
 તેમણે તુકસાની ભરી આપવાની હોય; પણ કુદરતી-પ
 તોફાન વગેરેથી થયેલું તુકસાન ખલાસીઓએ ભરી આ
 ન હોય. ૪૦૯

વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પાસે શું કરાવવું ?
 વાણિજ્યં કારયેદૈર્યં કુસીદં કૃપિમેવ ચ ।
 પશુનાં રક્ષણં ચૈવ દાસ્યં શૂદ્રં દ્વિજન્મનામ્ ॥ ૪૧૦ ॥
 વૈશ્ય પાસે રાજાએ વેપાર, વ્યાજવદ્ધું, ખેતી અને પશુ
 કરાવનાં; અને શૂદ્ર પાસે દ્વિજવર્ણોની સેવા કરાવવી. ૪૧

અમુક સમયની બ્રાહ્મણની દરજ
 દ્વિવિધં ચૈવ વૈશ્યં ચ બ્રાહ્મણો વૃત્તિકર્મિતૌ ।
 વિમુચ્ચાદાનૃશંસ્યેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયન્ ॥ ૪૧૧ ॥
 શત્રિયો અને વૈશ્યો એ આશ્રયિકા ચલાવવામાં દુબ
 યયા હોય, તો (શક્તિમાન) બ્રાહ્મણે હૂરપણું કર્યા વિ
 હ્યાથી પોતાનાં કર્મો તેમની પાસે કરાવી નેમતું ભરણપોશ
 કરવું. ૪૧૧

બ્રાહ્મણ પણ દંડપાત્ર ક્યારે ?

દાસ્યે તુ કારયહોમાદ્વાહ્નયઃ સંસ્કૃતાન્દિજાન્ ।

અનિચ્છતઃ પ્રામવત્યાદ્રાજાઃ દણ્ડ્યઃ શતાનિ પદ્ ॥ ૪૧૨ ॥

જ બ્રાહ્મણ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પાસે તેમની ઇચ્છા ન હોય છતાં પોતાના પ્રભુત્વ અથવા સામર્થ્યના બેરથી લોભને લીધે દાસકર્મ કરાવે, તેનો રાજાએ છસો પણ દંડ કરવો. ૪૧૨

શૂદ્ર પાસે બ્રાહ્મણ દાસકર્મ કરાવી શકે

શૂદ્રં તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સુષ્ટોઽસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંબુવા ॥ ૪૧૩ ॥

ખરીદલા કે ન ખરીદલા શૂદ્ર પાસે તો બ્રાહ્મણ દાસકર્મ કરાવી શકે; કેમકે સ્વયંબૂ-બ્રહ્માએ શૂદ્રને બ્રાહ્મણના દાસપણા બોલે જ સમજ્યો છે. ૪૧૩

શૂદ્રનું દાસપણું સ્વાભાવિક

ન સ્વામિના નિસુષ્ટોઽપિ શૂદ્રો દાસ્યાદિમુચ્યતે ।

નિર્ગર્જં હિ તત્તસ્ય કસ્તસ્માન્નદગોદતિ ॥ ૪૧૪ ॥

(કોઈ) સ્વામીએ શૂદ્રને દાસપણામાંથી મુક્ત કર્યો હોય, તોપણ તે શૂદ્ર (બ્રાહ્મણના) દાસપણામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; કેમકે એ તેનું દાસપણું સ્વભાવસિદ્ધ છે; તેમાંથી એને છાણ હઠાવી શકે? ૪૧૪

સાત પ્રકારના દાસ

ધ્વજાહતો મક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્તિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સંસૃતે દાસયોનયઃ ॥ ૪૧૫ ॥

ધ્વજદત્ત (યુદ્ધમાં જીતી આણેલો), લક્ષ્મણદાસ (આવા બદલ રહેલો), શૂદ્રજ (ધરની દાસીમાં જન્મેલો), પૃષ્ઠીત (વેચાતો લીધેલો), દત્તિમ (કોઈએ દાનમાં આપેલો), પૈત્રિક (પેઢીથી ચાકરી કરતો) અને દંડદાસ (દંડ ભરવાની અશક્તિને લીધે ચાકરી કરતો), એમ આ સાત કારણપૂર્વકના દાસો છે. ૪૧૫

ત્રણ જ નિર્ધન કહેવાય છે

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમવિગચ્છન્તિ યસ્ય તે તસ્ય તદ્દનમ્ ॥ ૪૧૬ ॥

પત્ની, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણને જ અધન (ધનની માલિકી વિનાનાં) કહ્યાં છે; કેમકે તેઓ જ ધન મેળવે છે, તે જમન તેઓ હોય તેમનું થાય છે. ૪૧૬

આપત્તિકાળે ગ્રાહણ શુદ્રનું ધન લઈ શકે

વિસ્રવ્ધં વ્રાહ્મણઃ શુદ્રાદદ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

નહિ તસ્યાસ્તિ કિંચિત્સ્વં મર્તૃહાર્યધનો હિ સઃ ॥ ૪૧૭ ॥

ગ્રાહણ (આપત્તિસમયે પોતાના દાસ) શુદ્ર પાસેથી તેનું દ્રવ્ય કોઈ શંકા કર્યા વિના લઈ શકે; કેમકે તે શુદ્રનું પોતાનું કંઈ જ દ્રવ્ય નથી; એનું જ કંઈ ધન હોય તે સ્વામીથી લઈ શકાય છે. (એટલે કે આપત્તિસમયે ગ્રાહણ બળથી પણ શુદ્ર પાસેથી ધન લઈ લે, તોપણ રાજા તેને શિક્ષા ન કરી શકે.) ૪૧૭

વૈશ્ય અને શુદ્ર પાસે તેનાં કામ રાજા કરાવ્યે જ રાજા વૈશ્યશુદ્રો પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ।

તૌ હિ ચ્યુતૌ સ્વકર્મભ્યઃ ક્ષોભયેતામિદં જગત્ ॥ ૪૧૮ ॥

રાજાએ વૈશ્યો પાસે (ખેતીવાડી, વેપાર વગેરે) તેનાં કર્મ કરાવ્યાં કરવાં અને શૂદ્રોની પાસે (સેવા વગેરે) તેનાં કર્મ કરાવ્યાં જ કરવાં; કેમકે સ્વકર્મોથી બ્રહ્મ થયેલા (અને અવળા ભાગે ધન કમાઈને મહોન્મત્ત બનેલા) તેઓ આ જગતને ખળભળાવી મૂકે છે. ૪૧૮

રાજાની પોતાની કરજ

અહન્યહન્યવેદ્યેત કર્મોન્તાન્વાહનાનિ ચ ।

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોશમેવ ચ ॥ ૪૧૯ ॥

રાજાએ રાજરોજ આરંભેલાં કામોનાં પરિણામોની, વાહની, નિયમિત આવકઅવકની, ખાણોની તેમ જ ભંડારોની પાસે રાખ્યા કરવી. ૪૧૯

એમ વર્તનાર રાજાની પરમ ગતિ

एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोढ्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

એમ આ સર્વ વ્યવહારોને સંપૂર્ણ સમાપ્ત કરતો રાજા સર્વ પાપોનો નાશ કરી પરમગતિ પામે છે. ૪૨૦

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुपौत्रायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુકથિત સંહિતામાં અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯મો

પુરુષ તથા સ્ત્રીના ધર્મો

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ।

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ ધર્માન્વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥ ૧ ॥

ધર્મ માર્ગો રહેતો પુરુષ અને સ્ત્રી જ્યાં સાથે હોય અને
(કાઈ કાળે) જ્યાં છૂટા પડ્યાં હોય, તે સંબંધના તેમના
સનાતન ધર્મો હું કહું છું. ૧

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર થવા ન દેવી

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશ્ચમ્ ।

વિષયેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

પુરુષોએ સ્ત્રીઓને રાત્રિવસ સ્વતંત્ર ન કરવી;
પોતાને વશ જ રાખવી) વળી (શાસ્ત્રીય) વિષયોમાં આસક્તો
રહેતી હોય, તેવી સ્ત્રીઓને પણ પોતાને વશ જ રાખવી. ૨

સ્ત્રીનું રક્ષણ સર્વ કાળ જરૂરી

પિતા રક્ષતિ કૌભારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

સ્ત્રીને કુમારાવસ્થામાં પિતા રક્ષે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષે અને
ઘડપણમાં પુત્રો રક્ષે; (પણ કાઈ કાળે) સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન થટે. ૩

સ્ત્રીના સંબંધમાં નિંદાપાત્ર હોય ?

કાલેડદ્રાતા પિતા વાન્યો વાન્યશ્વાનુપવન્પતિઃ ।

મૃતે મર્તરિ પુત્રસ્તુ વાન્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

યોગ્યકાળે (એટલે જનુકાળ પહેલાં) વાન્યશ્વાન ન કરના ૧૮ ॥

પિતા, ઝંતુકાળે પત્નીગમન ન કરનાર પતિ અને ઘણી મરી ગયેલી માતાનું રક્ષણ ન કરનારો પુત્ર નિંદાપાત્ર થાય છે. ૪
હરકોઈ પ્રસંગે સ્ત્રીને સાચવવી

સૂક્ષ્મેભ્યોઽપિ પ્રસક્તેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોકમાવદ્દેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

(દુરાચાર તરફ ધસડી જાય એવા હરકોઈ) સૂક્ષ્મ પ્રસંગ-
થી પણ સ્ત્રીઓને ખાસ સાચવવી જોઈએ; (તો મોટા
પ્રસંગોએ તો કહેવું જ શું ?) કેમકે સાચવણી અથવા દેખરેખ
વિનાની (સ્વતંત્ર બનેલી) તે સ્ત્રીઓ પિયર અને સાસરું—એ
બન્ને કુળને સંતાપ પમાડે છે. ૫

સ્ત્રીની સાચવણીથી બહુ સચવાય

[માર્યાયાં રક્ષ્યમાણાયાં પ્રજા મવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયાં રક્ષ્યમાણાયામાત્મા મવતિ રક્ષિતઃ ॥

સ્ત્રી સચવાય તો પ્રજા સચવાય છે; અને પ્રજા સચવાય
તો પોતે સુરક્ષિત બને છે.]

સ્ત્રીની સાચવણી એ ઉત્તમ ધર્મ

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

યતન્તે રક્ષિતું માર્યાં મર્તારો દુર્બલા અપિ ॥ ૬ ॥

સર્વ વર્ણો માટે આ સ્ત્રીરક્ષણરૂપી ધર્મને ઉત્તમ જોતા
પતિઓ પોતે દુર્બળ હોય, તોપણ પત્નીનું રક્ષણ કરવા કાળજી
રાખે છે. ૬

સ્ત્રીને સાચવનારો બહુ સાચવી શકે

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

સ્વં ચ ધર્મં પ્રયત્નેન જાયાં રક્ષન્દિ રક્ષતિ ॥ ૭ ॥

જ પુરુષ પોતાની પત્નીને સાચવે છે, તે જ પોતાનાં સંતા-
નની, ચારિત્રની, કુળની, પાંડની તેમ જ ધર્મની પણ પ્રયત્નથી
રક્ષા કરી શકે છે. ૭

પિતા જ પુત્રરૂપે પત્નીમાં જન્મે છે

પતિર્માયાં સંપ્રવિદ્ય ગર્ભો મૂલ્લેહં જાયતે ।

જાયાયાસ્તદ્ધિ જાયાત્વં યદસ્યાં જાયતે પુનઃ ॥ ૮ ॥

પતિ પત્નીમાં (વીર્યરૂપે) પ્રવેશી ગર્ભરૂપ (પુત્રરૂપે)
થઈ આ લોકમાં (કરી) જન્મે છે; આમ પુરુષ કરીને પત્નીમાં
જન્મે છે, તે જ જાયા(પત્ની)નું જાયાપણું છે. ૮

સારી સંતતિ માટે પણ સ્ત્રીની સાચવણી જરૂરી

યાદશં મજતે હિ સ્ત્રી સુતં સુતે તથાવિષમ્ ।

તસ્માત્પ્રજાવિશુદ્ધચર્યં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૯ ॥

સ્ત્રી જવા પુરુષને સેવે છે; તેવા જ પુત્રને તે જન્મ આપે
છે; તેથી પ્રજાની વિશુદ્ધિ માટે પણ સ્ત્રીને કાળજીથી સાચવવી. ૯

સ્ત્રીની સાચવણી અધરી તો છે

ન કશ્ચિદ્યોપિતઃ શક્તઃ પ્રસદ્ય પરિક્ષિતુમ્ ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिक्षितुम् ॥ १० ॥

કોઈ પણ માણસ બળજબરીથી સ્ત્રીને સાચવી ન શકે;
પરંતુ નીચેના ઉપાયો કરવાથી સ્ત્રીઓને સાચવી શકાય છે. ૧૦.

સ્ત્રીરક્ષણના ઉપાય

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाद्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

ધનના સંગ્રહમાં, તેના ખર્ચમાં, સ્નાન આદિ શીય,

કાર્યમાં, પૂજા આદિ ધર્મમાં, રસોઈનાં અને ધરવખરીની સંભાળ વગેરે-કામોમાં સ્ત્રીને જોડી રાખવી. ૧૧

સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે.

અરક્ષિતા ગૃહે સદ્ધાઃ પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

હિતેચ્છુ અને આજ્ઞાધીન માણસો દ્વારા ધરમાં ગોંધી રાખવાથી પણ સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત થતી નથી; પણ જ સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાને રક્ષે છે, તે જ સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહી શકે છે.* ૧૨

સ્ત્રીને ખગાડનારાં છ

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોડટનમ્ ।

સ્વમ્નોડ્વ્યગેહવાસશ્ચ નારીસંદૂપણાનિ પટ્ ॥ ૧૩ ॥

મધપાન, દુર્જનની સોખત, પતિનો વિયોગ, રખડરખળ, ઊધણશીપણું અને પારકે ઘેર રહેલું; એ છ સ્ત્રીઓને ખગાડનારાં છે. ૧૩

‘પુરુષ છે ને!’ એટલું જ સ્ત્રી જુએ

નૈતા રૂપં પરીક્ષન્તે નાસાં વયસિ સંસ્થિતિઃ ।

સુરૂપં વા વિરૂપં વા પુમાનિત્યેવ મુજ્જતે । ૧૪ ॥

(દુરાચારિણી) સ્ત્રીઓ (સુંદર) રૂપની પરીક્ષા કરતી નથી; તેમ જ (જુવાની) વગેરે ઉંમર માટે પણ તેમને આદર ડાતો નથી. રૂપાણે કે કદરૂપે ‘પુરુષ છે ને!’ એટલું જ જોઈને તેઓ ભોગવે છે. ૧૪

* અર્થાત્ ધર્મ તથા અધર્મનું જ્ઞાન સ્વર્ગ તથા નરક છે, વગેરે ઉપદેશ આપ્યા કરવો, એ જ સ્ત્રીરક્ષણનો મુખ્ય ઉપાય છે. (કુલ્લક)

ધણી તરફ સ્ત્રીના અણુગમાનાં કારણે।

પૌંશ્વલ્યાચ્છલચિત્તાચ્છ નૈસ્રેહ્યાચ્છ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોડપીહ મર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥ ૧૫ ॥

વ્યભિચારીપણું; ચિત્તની અંચળતા તેમ જ સ્વાભાવિક
સ્નેહનો અભાવ, એ કારણોને લીધે સ્ત્રીઓ, કાળજીથી રક્ષાયેલી
હોય, તોપણ પોતાના પતિ વિષે અભાવ રાખે છે; ૧૫

માટે જ સ્ત્રીના રક્ષણની પુરુષે કાળજી રાખવી

एवं स्वमावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिर्गमम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ ૧૬ ॥

સ્ત્રીઓનો એવો સ્વભાવ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ સાથે જન્મ્યો છે,
એમ જાણી પુરુષે તેમના રક્ષણ માટે અતિશય પ્રયત્ન કરવો. ૧૬

સ્ત્રીનાં કાર્ય

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहमावं कुचयां च स्त्रीभ्यो मनुસ્કલ્પયत् ॥ ૧૭ ॥

શય્યા, આસન, અલંકાર, કામ, ક્રોધ, દુષ્ટિસત્તા, દ્રોહભાવ
અને દુરાચાર; એ મનુષ્યે સ્ત્રીઓ માટે કલ્પ્યાં છે. (તેથી સ્ત્રીનું
રક્ષણ બહુ જરૂરી છે.) ૧૭

સ્ત્રીઓ અસત્ય જેવી અશુભ છે

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया घमन्त्वाथ छियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ૧૮ ॥

સ્ત્રીઓની વેદિક મંત્રોથી (જાતકર્માદિ) સંસ્કારક્રિયા થઈ
શકે નહિ, એવી ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા છે; તેમને શ્રુતિ અનુ-
સ્મૃતિનો તેમ જ મંત્રોનો અધિકાર નથી; આથી તેઓ અસત્ય
જેવી અશુભ છે. (અને તેથી જ તેની સાચવણી બહુ જરૂરી છે.)

શ્રીઓના વ્યભિચારી સ્વભાવમાં ઘણી વૈદિક શ્રુતિનો પુરાવો
તથા ચ શ્રુતયો વહ્વચો નિગીતા નિગમેષ્વપિ ।

સ્વાલક્ષણ્યપરીક્ષાર્થ તાસાં શ્રુત નિષ્કૃતીઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીઓના વ્યભિચારી સ્વભાવની પરીક્ષા માટે વેદોમાં પણ
અનેક શ્રુતિઓ* ગનાઈ છે, તેમાંની પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકેની શ્રુતિ-
ઓ તમે સાંભળો. ૧૯

માતાનો વ્યભિચાર બાળ્યતા પુત્રનું વચન

‘યન્મે માતા પ્રલુલુભે વિચરન્ત્યપતિવ્રતા ।

તન્મે રેતઃ પિતા વૃક્તા મિત્યસ્યૈતન્નિદર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

‘મારી માતા અપતિવ્રતા હોઈ પરપુરુષની કામનાવાળી
જે થઈ હતી, તેથી મારા પિતા તેના રજ્જને શુદ્ધ કરે’—આ
(વેદમંત્ર) તેનું (એટલે શ્રીના વ્યભિચારી સ્વભાવનું) ઉદાહરણ
છે. (માતાના માનસિક વ્યભિચારને બાળ્યતા હોઈ પુત્રનું
આ વચન છે.) ૨૦

શ્રીના માનસિક વ્યભિચારમાં એ પુરાવો

ધ્યાયત્યનિષ્ઠં યત્કિંચિત્પાણિગ્રાહસ્ય ચેતસા ।

તસ્યૈષ વ્યભિચારસ્ય નિહ્વઃ સમ્વગુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રી મનથી પણ પોતાના પતિનું જે કાંઈ અનિષ્ઠ (અર્થાત્
પરપુરુષનું ગમન) ચિંતવે છે, તે માનસિક વ્યભિચારનું આ
(મંત્રમાં) સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. ૨૧

* જેવી કે ‘ન ચૈતદ્ વિષ્ણો વ્રાહ્મણાઃ સ્મોઽબ્રાહ્મણા વા-અમે નથી
બાળ્યતા કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે બ્રાહ્મણરહિત છીએ?’ અર્થાત્
શ્રીઓનાં મન ચંચળ હોય છે, તેથી અમે વ્યભિચારથી જન્મેલા
ખીજ બાતના તો નહિ હોઈએ! (કુલ્લક)

જેવે પતિ તેવી પત્ની બને

યાદગુણેન મર્ગા દ્વી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદગુણા સા મવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ ૨૨ ॥

નદી જેમ સમુદ્ર સાથે સમુદ્રના જેવા ગુણવાળી (મીઠી મીઠી ખારી) થાય છે, તેમ સ્ત્રી જેવા ગુણવાળા પતિને પરણે છે, તેવા ગુણવાળી થાય છે. ૨૨

ઉપયુક્ત આગતમાં દર્શાવે

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામાંમ્યર્દનીયતામ્ ॥ ૨૩ ॥

નીચ જાતિમાં જન્મેલી અક્ષમાલા વસિષ્ઠ સાથે અને શારંગી મન્દપાલ સાથે લગ્નથી જોડાઈ પૂન્યપણાને પામી હતી. ૨૩

જેવાં તે ધણાં દર્શાવે છે

એતાશ્વાન્યાશ્ચ લોકેડસ્મિન્નપકૃષ્ટપ્રસૂતયઃ ।

ઉત્કર્ષ યોપિતઃ પ્રાપ્તાઃ સ્વૈઃ સ્વર્મર્તૃગુણૈઃ શુભૈઃ ॥ ૨૪ ॥

આ લોકમાં એ ને બીજી હીન જાતિમાં જન્મેલી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના સ્વામીઓના શુભ ગુણોને લીધે ઉત્કર્ષ પામી છે.

પ્રગળના ધર્મો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

એપોદિતા લોકયાત્રા નિલ્યં દ્વીપુંસયોઃ શુભા ।

પ્રેત્યેહ ચ સુખોદર્કાન્નગ્રજાધર્માન્નિષોધત ॥ ૨૫ ॥

શ્રીપુરુષનો આ નિત્યનો શુભ લોકવ્યવહાર કર્યો; હવે ૨૫ લોક તથા પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ પમાડનારા સંતતિના ધર્મો તમે સાંભળો. ૨૫

સ્ત્રીનાં શુભગતિઃ સ્ત્રી અને લક્ષ્મી સરખાં
પ્રજનાર્થે મહામાયાઃ પૂજાર્હા ગૃહદીપતયઃ ।

સ્ત્રિયઃ શ્રિયશ્ચ મેહેષુ ન વિશેષોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે સ્ત્રીઓ મહાભાગ્યવાળી, પૂજાપાત્ર
અને ધરના પ્રકાશરૂપ છે; સ્ત્રીઓ ધરમાં લક્ષ્મી છે; માટે સ્ત્રી
અને લક્ષ્મીમાં કોઈ તફાવત નથી.† ૨૬

સાંસારિક બધી બાબત સ્ત્રીને અધીન

ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્ ।

પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષં સ્ત્રીનિબન્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥

સંતાન ઉત્પન્ન કરવું, થયેલી સંતાનને ઉછેરી મોટી કરવી
અને નિત્યનો લોકવ્યવહાર ચલાવવો, એ પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીઓને
અધીન છે. ૨૭

સ્વર્ગ પણ સ્ત્રીને અધીન !

અપત્યં ધર્મકાર્યાણિ શુશ્રૂષા રતિરુત્તમા ।

દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનશ્ચ હ ॥ ૨૮ ॥

સંતાન, ધર્મકાર્યો, સેવા, ઉત્તમ પ્રીતિ અને પોતાનું
તથા પિતૃઓનું સ્વર્ગ પણ સ્ત્રીઓને અધીન છે. ૨૮

† જો કે ઉપર, સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે તેમના દોષો કહ્યા છે,
તોપણ એ દોષોને દૂર કરવાના ઉપાયો છે; તેથી એ દોષો ન ગણાય,
એ અભિપ્રાયથી અહીં સ્ત્રીઓને ઘણા જ ઉપકાર કરનારી, ધર્મની
ઉત્પત્તિ માટેનું અતિ કલ્યાણકારક પાત્ર અને વસ્ત્રઆભૂષણ વગેરે
આપીને સન્માન કરવા યોગ્ય બતાવી છે. સ્ત્રીઓ અને લક્ષ્મી ધરમાં
શોભા કરનારી છે, તેથી તેઓ બંનેમાં કોઈ તફાવત નથી; જેમ
લક્ષ્મીવિનાનું ઘર શોભતું નથી, તેમ સ્ત્રીવિનાનું ઘર પણ શોભતું
નથી. (કુલ્લુક)

૧૧ીં શ્રી સાધ્વી કહેવાય છે ?

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્તૃલોકાનામ્નોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મન, વાણી અને દેહના સંયમવાળી જે શ્રી પતિનું ઉદ્ધંધન (અથવા વિરુદ્ધ વર્તન) કરતી નથી, તે પતિલોકને પામે છે અને સત્પુરુષો તેને સાધ્વી કહે છે. ૨૯

વ્યભિચારથી શ્રી શિયાળ થાય !

વ્યભિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્ધતામ્ ।

શૃગાલયોર્નિ પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડયતે ॥ ૩૦ ॥

પણ જે શ્રી સ્વામીથી આડો વ્યવહાર રાખે છે, તે, આ લોકમાં નિંદા પામે છે; મરણ પછી શિયાળની ચોનિમાં જન્મે છે તથા (ક્ષય, ડાઠ વગેરે) પાપી રોગોથી પીડાય છે. ૩૦

પુત્ર સંબંધી પ્રાપ્તિન મહર્ષિઓના વિચારો

પુત્રં પ્રત્યુદિતં સદ્ધિઃ પૂર્વજૈશ્ચ મહર્ષિભિઃ ।

વિશ્વજન્યમિમં પુણ્યમુપન્યાસં નિવોદયત ॥ ૩૧ ॥

સત્પુરુષોએ અને પૂર્વના મહર્ષિઓએ પુત્ર સંબંધી જે વિશ્વહિતકારી પવિત્ર વિચાર કહ્યો છે, તે તમે સાંભળો. ૩૧

પુત્ર પિતાનો મળાય છે

મર્તુઃ પુત્રં વિજાનન્તિ શ્રુતિદ્વંધં તુ મતેરિ ।

આહુસ્ત્યાદકં કેચિદપરે દ્વેષિણં વિદુઃ ॥ ૩૨ ॥

દેહલાક (મુનિઓ) પુત્રને ભત્રાનો (પિતાનો) માને છે, પણ ભત્રા સંબંધી બે જાતની શ્રુતિ છે: દેહલાક પુત્રને તેની ઉત્પાદકનો (એટલે પુત્રની માતાને પોતે જે પરણ્યો ન હોય

છતાં તેમાં જણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેનો) માને છે; ત્યારે બ્રહ્મા (મુનિઓ) તેને જની સ્ત્રીમાં તે જન્મ્યો હોય, તેનો (ઉત્પન્ન નહિ કરનારનો) માને છે. ૩૨

સ્ત્રી ખેતર જેવી અને પુરુષ ખી જેવો

ક્ષેત્રમૂતા સ્મૃતા નારી વીજમૂતઃ સ્મૃતઃ પુમાન્ ।

ક્ષેત્રવીજસમાયોગાત્સંભવઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીને ખેતર જેવી કહી છે અને પુરુષને ખી જેવો કહ્યો છે; ક્ષેત્ર-ખેતર અને ખીજના સાથે જોડાવાથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૩

જ્યાં બંને સમાન ત્યાં ઉત્તમ પ્રજા

વિશિષ્ટં કુવ્રચિદ્વીજં સ્ત્રીયોનિસ્તેવ કુવ્રચિત્ ।

ઉમયં તુ સર્મ યત્ર સા પ્રસૂતિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪ ॥

કોઈક સ્થળે ખીજ ઉત્તમ ગણાય છે, તો જ્યાંક સ્ત્રીની યોનિરૂપ જ ક્ષેત્ર ઉત્તમ ગણાય છે; પણ જ્યાં ખીજ અને ક્ષેત્ર બંને સમાન હોય છે, ત્યાં પ્રજા પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ૩૪

ખીજની જ ઉત્કૃષ્ટતા

વીજમ્ય ચૈવ યોન્યાથ વીજમુત્કૃષ્ટમુચ્યતે ।

સર્વમૂતપ્રસૂતિર્દિ વીજલક્ષણલક્ષિતા ॥ ૩૫ ॥

ખીજ અને યોનિ એ એમાં ખીજ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય છે; કારણકે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ ખીજનાં (રૂપ, રંગ, રચના, માત્રાદિ) લક્ષણોવાળી દેખાય છે. ૩૫

જેવું ખીજ તેવી તેની ઉત્પત્તિ

યાદશં તૂપ્યતે વીજં ક્ષેત્રે કાલોપવાદિતે ।

તાદ્યોદ્ધતિ તત્તસ્મિન્વોજં સ્વૈર્મ્યદ્વિતં ગુણૈઃ ॥ ૩૬ ॥

સમયે તૈયાર કરાયેલા ખેતરમાં જે જાતનું બી વાવવામાં આવે છે, તે જાતનું તે બી પોતાના ગુણો સાથે પ્રકટ થઈ રહે તે ક્ષેત્રમાં (છાડરૂપે) જગે છે. ૩૬

જમીનના ગુણ બીમાં નથી આવતા

इयं भूमिर्हि मृतानां शश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

આ જમીને પ્રાણીઓની સનાતન યોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન) કહી છે; છતાં બીજ(માંથી જગેલો છાડ પોતાની) પુષ્ટિરૂપ ઢાઈ અવસ્થાઓમાં જમીનના યોનિરૂપ ઢાઈ ગુણને ધારણ કરતું નથી. ૩૭

એક જ ક્યારામાં વાવેલાં જુદાંજુદાં બી જુદાંજુદાં જગે છે

मूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृषीवलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

જમીનમાં પણ એક જ ક્યારામાં ખરી મોસમે ખેડૂતોએ જે જુદાંજુદાં બી વાવ્યાં હોય છે, તે પોતાના સ્વભાવને લીધે જુદીજુદી જાતનાં અહીં જગે છે. ૩૮

ब्रीहयः शलयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।

यथावीजं प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

સાઠી અને દાલમની ડાંગર, મગ, તલ, અડદ, જવ, લસણ અને શેરડી વગેરે પોતપોતાનાં બીજ પ્રમાણે જગે છે. ૩૯

વાળું હોય જુદું ને જગે જુદું, એમ નથી જાનવું

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते यद्धि यद्वीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

વાગ્યું હોય તે બીજું હોય અને જો તે બીજું હોય-
એમ બનતું નથી; જ જ બીજ વવાય છે, તે તે જ જો છે. ૪૦

માટે સમજી પુરુષે પરસ્ત્રીમાં બીજ ન વાવું

તત્પ્રાજ્ઞેન વિનીતેન જ્ઞાનવિજ્ઞાનવેદિના ।

આયુષ્કામેન વસવ્યં ન જાતુ પરયોષિતિ ॥ ૪૧ ॥

તેથી (લાંબા) આયુષની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન, વિનય-
વાન અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અણુકાર પુરુષે પરસ્ત્રીમાં કદી પણ
બીજ વાવવું નહિ. (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી નહિ.) ૪૧

ઉપરની સૂચના પર વાયુએ ગાયેલી ગાથાઓ

અત્ર ગાથા વામુગીતાઃ કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ ।

યયા ધીજં ન વસવ્યં પુંસા પરપરિગ્રહે ॥ ૪૨ ॥

આ બાબતમાં પુરાણવેત્તાઓ વાયુએ ગાયેલી ગાથાઓ કહે
છે, કે પુરુષે કદાપિ પરસ્ત્રીમાં બીજ ન રોપવું. (ગર્ભધાન
કરવું નહિ.) ૪૨

પરસ્ત્રામાં નાખેલું બીજ નિષ્ફળ

નશ્યતીપુર્યયા વિદ્ધઃ સ્વે વિદ્ધમનુવિદ્ધયતઃ ।

તયા નશ્યતિ વૈ સ્થિતં ધીજં પરપરિગ્રહે ॥ ૪૩ ॥

એક પુરુષના બાણથી વીંધાઈ ચૂકેલા મૃગને બીજો તે જ
છેલમાં બાણથી ફરી વીધે, તો તેનું બાણ જોમ નકામું જાય છે,
તેમ પરસ્ત્રીમાં નાખેલું બીજ પણ ગોઠસ નિષ્ફળ જાય છે. +૪૩

+ ૧મો ગર્ભધારણ ચર્ચ ગયા પછી એ સંતતિષ્ઠ રજ તો જ
પુરુષની એ પત્ની હોય છે, તેને જ મજનારું છે.

પૂર્વોક્ત બાબતે દર્શાવે

પૃથોરપીમાં પૃથિવીં માર્યાં પૂર્વવિદો વિદુઃ ।

સ્થાણુચ્છેદસ્ય કેદારમાહુઃ શલ્યવતો મૃગમ્ ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વવેત્તાઓ આ પૃથ્વીને (અનેક રાજાઓએ ભોગવેલી છતાં) પણ પૃથુની પત્ની જણે છે; જ ખેતરને ખેડી સાફ કરે છે, તેનો જ ક્યારે કહે છે અને જ મૃગને પ્રથમ વીધે છે, તેનું જ એ મૃગ કહે છે.* ૪૪

ભત્તા એ જ ભાર્યા

एतावानेव पुरुषो यज्ञायात्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

પત્ની, પોતે અને પ્રજા, એ ત્રણે મળી એક પુરુષ કહેવાય છે. વિપ્રો કહે છે, કે 'જ ભત્તા છે તે જ ભાર્યા છે.'† ૪૫

પતિની પત્ની કેમ રીતે મટે નહિ

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां मर्तुर्मर्या विमुच्यते ।

एवं धर्म विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

* એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીને પુરુષ પ્રથમ પરણ્યો હોય છે, એ જ તેનો સ્વામી ગણાય, તેથી તેનું સંતાન પણ એ જ પુરુષનું કહેવાય છે.

† આ સ્થોત્રનો જે ભાવ છે, તે જ વાળસનેય બ્રાહ્મણની આ શ્રુતિમાં કહ્યો છે: 'અર્થો હ વા એ આત્મનસ્તાસ્માયજ્ઞાયાં ન વિન્દતે, નૈતાવત્ પ્રજાયતે અસર્વો હિ તાવદ્ ભવતિ, અથ યદૈવ જ્ઞાયાં વિન્દતેઽથ પ્રજાયતે તર્હિ સર્વો ભવતિ તથા ચૈતદ્વેદવિદો વિપ્રા વદન્તિ ચો મર્તા સૈવ માર્યા સ્મૃન્તિ । જ્યાંસુધી પુરુષ પત્ની મેળવતો નથી, ત્યાંસુધી તે અર્ધો જ છે; તેમ જ પત્નીને મેળવ્યા પછી પણ જ્યાંસુધી તેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરતો નથી ત્યાંસુધી પણ તે અધૂરો જ છે; માત્ર જ્યારે પત્નીને મેળવે છે, ત્યારે જ તે સંપૂર્ણ થાય છે. આ કારણથી જે ભત્તા તે જ ભાર્યા કહેવાય છે.'

વેચી દેવાથી કે ત્યાગ કરવાથી પત્ની પતિની મટી જતી નથી, એમ પ્રજાપતિએ પૂર્વે નિર્માણ કરેલા ધર્મને 'અમે' જાણીએ છીએ.† ૪૬

તથુ વસ્તુ સનજનો માટે એક જ વાર

સકૃદંશો નિપતતિ સકૃત્કન્યા પ્રદીયતે ।

સકૃદાદ દદામીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સતાં સકૃત્ ॥ ૪૭ ॥

વારસાલાગ એક જ વાર પડે (તેમાં પાછળથી ફેરફાર ન થાય); કન્યાદાન એક જ વાર થાય (પછી એ જ કન્યાનું પ્રીતિવાર દાન થાય નહિ) અને 'હું આપું છું' એવું વચન એક જ વાર કહેવાય. (એટલે કે એકવાર કાઢીને કંઈ આપવાનું કહી ફરી ન જવાય.) સંપુરુષો આ તથુ બાબતો એક જ વાર કરે છે. ૪૭

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા પોતાની ન જ ગણાય

યથા ગોઽશ્વોઽપ્ત્રદાસીષુ મદ્વિષ્યજાવિકાસુ ચ ।

નોત્પાદકઃ પ્રજામાગી તથૈવાન્યાક્ષનાસ્વપિ ॥ ૪૮ ॥

જમ ગાય, ઘોડી, હાટડી, દારી, ભેંસ, બકરી અને ઘેટી વગેરેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારો (બળદ, ઘોડો વગેરે) પ્રજાનો સ્વામી થતો નથી, તેમ પરસ્ત્રીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારો (પરપુરુષ એ) પ્રજાનો ધણી ગણાતો નથી. ૪૮

† એટલે કે પારકા સ્ત્રીને વેચાતી હઈને પણ પોતાની કરી હોય, તોપણ એ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલું સંતાન એ સ્ત્રીના મૂળ સ્વામીનું જ ગણાય; પણ તેમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરનાર પાછળના પુરુષનું ન જ ગણાય (કુલ્લક)

પારકા ખેતરમાં વાવેલું પોતાનું ધાન્ય પણ પોતાનું નથી ગણાતું
યેઽક્ષેત્રિણો વીજવન્તઃ પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

તે વૈ સસ્યસ્ય જાતસ્ય ન લભન્તે ફલં ક્વચિત્ ॥ ૪૯ ॥

જેઓ ક્ષેત્રના સ્વામી ન હોય પણ ખીજના જ માલિક હોય,
તેઓ પારકાના ખેતરમાં વાવણી કરે, તો પણ જોગેલા ધાન્યનું
ફળ કદી પામતા નથી. (કેમકે ખેતર પારકું છે, તેથી તે જોગેલું
ધાન્ય પણ પારકું જ ગણાય.) ૪૯

પારકી ગાયોમાં આખલો વાછરડાં પેદા કર્યો કરે, તેમાં એને શું ?

યદન્યગોષુ વૃષભો વત્સાનાં જનયેન્છતમ્ ।

ગોમિનામેવ તે વત્સા મોઘં સ્કન્દિતમાર્ષમમ્ ॥ ૫૦ ॥

(કદી ઠાઈનો.) આખલો પારકી ગાયોમાં જોડે સેંકડો
વાછરડાં પેદા કરે, તોપણ તે વાછરડાં ગાયના ધણીનાં જ
ગણાય અને એ સાંઢનું વીર્ય સિંચન નિષ્ફળ જાય છે. ૫૦

તેમ પારકી સ્ત્રીમાં ગ્રન્થ ઉત્પન્ન કરે, તેમાં એનું શું ?

તથૈવાક્ષેત્રિણો વીજં પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

કુર્વન્તિ ક્ષેત્રિણામર્યં ન વીજી લભતે ફલમ્ ॥ ૫૧ ॥

તે જ પ્રમાણે, ક્ષેત્રનો (પરસ્ત્રીનો) સ્વામી ન હોય એવો
જ પુરુષ એ ખેતરમાં ખીજની રોપણી કરે છે, તે પરક્ષેત્રના
સ્વામીનું જ કામ કરી આપે છે; ખીજનો માલિક-વાવનાર
તેનું ફળ પામતો નથી. ૫૧

ખીજ કરતાં યોનિનું ગૌરવ

ફલં ત્વનમિસંધાય ક્ષેત્રિણાં વીજિનાં તથા ।

પ્રત્યક્ષં ક્ષેત્રિણામર્યો વીજાદ્યોનિર્ગરીયસી ॥ ૫૨ ॥

ક્ષેત્રવાળાઓ તથા ખીજવાળાઓના કુળ સંબંધી કંઈ નિયમ નાંચર્યો હોય, તો પ્રત્યક્ષ (કુળ સ્પષ્ટ) રીતે ક્ષેત્ર સ્વામીનું જ ગણાય છે; કેમકે ખીજ કરતાં ચોનિ વિશેષ ગૌરવવાળી છે. પર

ક્ષેત્રસ્વામી તથા ખીજસ્વામીનો સંતાન પર સમાન હજી ક્યારે ?

ક્રિયામ્યુપગમાસ્ત્વેતદ્વીજાર્યં યત્પ્રદીયતે ।

તસ્યેહ માગિનૌ દ્યૌઃ વીજી ક્ષેત્રિક એવ ચ ॥ ૫૩ ॥

પણ (આમાં જે સંતાન થશે, તે આપણા બેયનું ગણાશે, એમ) ક્રિયાકુળ વિષે ઠરાવ કરી જે તે ક્ષેત્રને ખીજ માટે આપવામાં આવે, તો ક્ષેત્રસ્વામી અને ખીજસ્વામી બંને તેના કુળના ભાગિયા ગણાય છે. ૫૩

જેનું ખેતર તેનું જ ખી

ભોષવાતાહતં વીજં યસ્ય ક્ષેત્રે પ્રરોહતિ ।

ક્ષેત્રિકસ્યેવ તદ્વીજં ન વક્ષા લભતે ફલમ્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રવાહથી કે પવનથી તણાઈ આવેલું જે ખી, જેના ખેતર-માં જગી આવે છે, તે એ ખેતરના ધણીનું જ થાય છે, પણ વાવનારને તેનું કુળ મળતું નથી. (તેમ જમણાથી પોતાની પત્ની જાણી પારકી સ્ત્રીમાં મૈથુન કરીને ‘આ સંતાન મારું થશે’ એમ સમજે, તોપણ તે સંતાન તો પરસ્ત્રીના ધણીનું જ ગણાય.) ૫૪

આ જ ધર્મો આ સંતાનો માટે પણ છે

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विद्वंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ૫૫ ॥

ગાય, ઘોડી, દાસી, હાટડી, બઠરી, ઘેટી, પક્ષી, ભેંસ
વગેરેની આલાદના સંબંધમાં પણ આ જ ધર્મ જાણવો. ૫૫

સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મ

एतद्वः सारफल्गुत्वं वीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वोषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

ખીજ અને યોનિની આ મુખ્યતા અને અમુખ્યતા તમને
ઠહી; હવે સ્ત્રીઓનો આપદ્ધર્મ હું ઠહીશ. ૫૬

भोटा तथा नानाभार्धनी पत्नीओ संबधी

प्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्तुपा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

મોટાભાઈની વહુ તે નાનાભાઈને ગુરુપત્નીરૂપ અને
નાનાભાઈની વહુ તે મોટાભાઈને પુત્રવધૂરૂપ (મુનિઓએ)
ગણી છે. ૫૭

भोटा ३ नानो भार्ध उवादे पतित याय ?

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनारदि ॥ ५८ ॥

આપદ્ધાળ ન હોય (એટલે પોતપોતાનાં સંતાન હોય)
છતાં જ મોટાભાઈ નાનાભાઈની પત્નીમાં અને જ નાનાભાઈ
મોટાભાઈની પત્નીમાં નિયોગગમન કરે છે, તે બંને પતિત
યાય છે. ૫૮

संतान न होय तो नियोगगमन याय

देवराद सपिण्डाद स्त्रिया सम्मज्जनियुक्तया ।

प्रजेषिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिषये ॥ ५९ ॥

સંતાન ખિલકુલ ન હોય, તો પ્રજાની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ
જિયર કે સપિંડી સાથે વિધિપૂર્વક નિયોગગમન કરી ઇચ્છિત
પ્રજા મેળવવી. ૫૯

નિયોગ પામેલો પુરુષ એક જ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે
વિધવાયાં નિયુક્તસ્તુ ઘૃતાક્તો વાગ્યતો નિશિ ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

વિધવામાં નિયોગની આજ્ઞા પામેલા પુરુષે શરીરે ધી
ચોપડવું, વાણીને સંયમમાં રાખી રાત્રે સંગ કરવો; એ રીતે
તેણે એક જ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો; બીજા પુત્રની ઉત્પત્તિ કદી
કરવી નહિ. ૬૦

કેટલાક આચાર્યોના મત

૧ દ્વિતીયમેકે પ્રજનં મન્યન્તે સ્ત્રીષુ તદ્વિદઃ ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

નિયોગવિધિ જાણનારા કેટલાક આચાર્યો (‘એક પુત્ર-
વાળો પુત્રરહિત જ છે’ એમ) ‘એક પુત્રથી સ્ત્રીપુરુષના નિયોગનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી,’ એમ જુએ છે; તેથી તેઓ સ્ત્રીઓ
વિષે ધર્મપૂર્વક બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, એમ માને છે. ૬૧

નિયોગ પતી ગયા પછી તો મૂળ વ્યવહાર

વિધવાયાં નિયોગાર્થે નિર્વૃત્તે તુ યથાવિધિ ।

गुस्त्वच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

વિધવા વિષે નિયોગનું પ્રયોજન વિધિ પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ
ગયા પછી, તે પુરુષે તે સ્ત્રી પ્રત્યે પુત્રવધૂની જેમ અને તે સ્ત્રીએ
એ પુરુષ પ્રત્યે ગુરની જેમ પરસ્પર વર્તન રાખવું. ૬૨

નિયોગ પામેલા બે કામી અને તે પતિત થાય

નિયુક્તૌ ચૌ વિધિં દિત્વા વર્તેયાતાં તુ કામતઃ ।

તાવુમૌ પતિતૌ સ્યાતાં સ્તુપાગગુરુતલ્પગૌ ॥ ૬૩ ॥

નિયોગમન કરનાર જે બે બ્રાહ્મણો, વિધિને આજંગી કામવંશ થઈ વર્તે છે, તે બંને પતિત થાય છે અને પુત્રવધૂ સાથે કે ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનાર જેવા પાપી થાય છે. ૬૩

નિયોગ એ ધર્મ તો નથી જ

નાન્યસ્મિન્વિધવા નારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ ।

અન્યસ્મિન્દિ નિયુક્તાના ધર્મં હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥ ૬૪ ॥

‘ખંરી રીતે દ્વિજાતિઓએ વિધવા સ્ત્રીનો બીજા પર-પુરુષ સાથે નિયોગ ન કરાવવો જોઈએ; કારણકે પરપુરુષ સાથે નિયોગ કરાવનારાઓ, (એક પતિપણાકૃપ) સનાતન-ધર્મનો નાશ કરે છે. ૬૪

વેદમંત્રોમાં ક્યાંય નિયોગ કહ્યો નથી

નોદ્વાદિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ ।

ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ ॥ ૬૫ ॥

(વેદના) વૈવાહિક મંત્રોમાં ક્યાંય નિયોગ કહેવાતો નથી; તેમજ વિવાહવિધિમાં વિધવાનું પુનર્લગ્ન પણ કહ્યું નથી. ૬૫

નિયોગ એ પશુધર્મ છે

વયં દ્વિજૈર્હિ વિદ્વદ્ભિઃ પશુધર્મો વિગદિતઃ ।

મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વૈને રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ ૬૬ ॥

વિદ્વાન દ્વિજોએ આ (નિયોગ) ને પશુધર્મરૂપે નિંદ્યો છે; એ પશુધર્મ તો વૈનરાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે મનુષ્યોમાં પણ કહેવાયો હતો. ૬૬

એ વર્ણસંકરતા વેનરાજ્યએ ચાલુ કરી છે

સ મહીમસ્થિલાં મુક્તિનાજર્ણિપ્રવરઃ પુરા ।

વર્ણનાં સંકરં ચક્રે કામોપહતચેતનઃ ॥ ૬૭ ॥

પૂર્વે આખી પૃથ્વીને ભોગવતા તે શ્રેષ્ઠ રાજર્ણિએ કામથી મુદ્ધચિત્ત થઈ આ વર્ણોની સંકરતા (નિયોગરૂપે) ચલાવી હતી. ૬૭

સમજાતો એને નિદે છે.

તતઃ પ્રભૃતિ યો મોહાત્પ્રમીતપતિકાં છિયમ્ ।

નિયોજયત્યપત્યાર્થં તં વિગર્હન્તિ સાધવઃ ॥ ૬૮ ॥

ત્યારથી માંડી જે પુરુષ મોહને લીધે વિધવા સ્ત્રીને સંતતિ માટે (પરપુરુષ સાથે) નિયોગમાં યોગ્ય છે, તેને સત્પુરુષો નિદે છે.*

* આ સંબંધી જુદરૂપિતિ જણાવે છે :

‘ ઉક્તો નિયોગો મુનિના વિષિદ્ધઃ સ્વયમેવ ત્વ ।

યુગ્મમાદશમ્યોઽયં કર્તુમન્યૈર્વિધાવતઃ ॥

તત્રોદ્ધાનસમાયુક્તાઃ કૃતત્રેતાયુગે નરાઃ ।

દ્વપરે ચ કલ્પો નૃણાં શક્તિહાનિર્હિ નિર્મિતા ॥

અનેકધા કૃતાઃ પુત્રા ઋષિમિથ પુરતનૈઃ ।

ન શમ્યન્તેઽધુના કર્તુ શક્તિહીનૈરિદંતનૈઃ ॥

મનુએ નિયોગ કહ્યો છે અને પાછો તેમણે પોતે જ તેનો નિષેધ કર્યો છે; તેનું કારણ આ છે, કે યુગના ક્રમ પ્રમાણે (યુગ બદલાતાં) ખીજા તે તે દરેક યુગના લોકો એ નિયોગને વિધિપૂર્વક કરી શકતા નથી. સત્યયુગ તથા ત્રેતાયુગમાં તો માણસો તપ તથા જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે; પરંતુ દ્વાપર તથા કલિયુગમાં લોકોની (એ તપ તથા જ્ઞાનની) શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. પૂર્વકાળના ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, પણ દ્વાપર તથા કલિયુગના લોકો શક્તિવિનાના હોઈ અનેક રીતે પુત્રો કરી શકે નહિ. આમ યુગવિશેષની વ્યવસ્થા અહીં સમજાવી બોધાઈ. (કલ્પક)

જેનું માત્ર વાગ્દાન કયું હોય તેવી કન્યાનો પતિ મરી જાય તો ?

યસ્યા મ્રિયેત કન્યાયા વાચા સત્યે કૃતે પતિઃ ।

તામનેન વિધાનેન નિજો વિન્દેત દેવરઃ ॥ ૬૯ ॥

જે કન્યાના દાનનો વાણીથી (માત્ર) સંકલ્પ થયો હોય, તે કન્યાનો પતિ મરી જાય, તો તેનો દિયર નીચેની આ વિધિથી તેને પરણી શકે. ૬૯

દિયર તેને પરણે

યથાવિધ્યધિગમ્યૈનાં શુક્લવસ્ત્રાં શુચિવ્રતામ્ ।

મિથો મજેતાપ્રસવાત્સકૃત્સકૃદતાવૃતૌ ॥ ૭૦ ॥

ધોળાં વસ્ત્રવાળી અને પવિત્ર વ્રતવાળી તે કન્યાને દિયરે વિધિપૂર્વક પરણીને તેને સંતાન થાય ત્યાંમુંધી દરેક જંતુ-
કાળે એકાંતમાં તેની સાથે એકએક પાર સંગ કરવો.⁺ ૭૦
વચનથી એકને કન્યાદાન આપ્યા પછી તે કન્યા બીજાને ન અપાય

ન દત્ત્વા કસ્યચિત્કન્યાં પુનર્દદ્યાદ્વિચક્ષણઃ ।

દત્ત્વા પુનઃ પ્રયચ્છન્દિ પ્રાપ્નોતિ પુરુષાનૃતમ્ ॥ ૭૧ ॥

સમજી માણસે દોઈ એકને કન્યા આપીને ફરી તે કન્યા બીજા દોઈને આપતી નહિ; કેમકે એમ કન્યાને ફરી આપનારો પુરુષ જૂઠાણું કર્યાનો દોષ પામે છે.⁺ ૭૧

+ એમ કન્યાનો નિયોગ પ્રદાર (દરકોઈ યુગમાં) છે અને તેની સાથે પણ વિવાહનો આગ્રહ રાખીને જ (તેનો દિયર સંતતિ માટે) ગમન ફરી શકે છે, છતાં તેમાં જે સંતાન હતપત્ત થાય, તે તો પ્રથમ જે (મરનાર) પુરુષને તે કન્યાનું વાગ્દાન કયું હતું, તેનું જ ગણાય છે. (કુલ્લક)

÷ હાલવિધિમાં સુસપ્તીકરણ બ્યાંમુંધી થયું ન હોય, ત્યાંમુંધી કન્યા દોઈની પત્ની થઈ જતી નથી, તેથી એવી કન્યાનું વાગ્દાન થયું

વાગ્દાનથી સ્વીકારેલી કન્યા પણ આ સ્થિતિમાં છોડી શકાય :

• વિધિવસ્ત્રપ્રતિગૃહ્યાઽપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

ધ્યાંધિતાં વિપ્રદુષ્ટાં વા છદ્મના ચોપપાદિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

કન્યાને (વાગ્દાનની) વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા છતાં તે જે નિંદિત, રોગી કે દૂષિત હોય અથવા છળકપટથી અપાયેલી હોય, તો તેને ત્યજી શકાય છે. * ૭૨

કેવું કન્યાદાન ફેરફાર કરી શકાય છે ?

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાસ્વાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્વિતથં કુર્યાત્કન્યાદાનુર્દુરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

જે માણસ પોતાની દોષવાળી કન્યાને દોષયુક્ત કદાચ વિના જ આપી દે છે, તે દુરાત્મા કન્યાદાતાનું એ કન્યાદાન વ્યર્થ કરી શકાય છે. (એટલે તે કન્યા તેને પાછી સોંપી દે, તો તેમાં દોષ નથી લાગતો.) ૭૩

મુસાફરી કરતા પુરુષને સ્વયંના

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસેત્કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૭૪ ॥

કાર્યવાળા માણસે પત્નીના ભરણપોષણની જોગવાઈ

હોય, તોપણ બીજાને આપવામાં શો વાધો છે ? એવી ચંકાના સમાધાન તરીકે આ વચન છે. (અર્થાત્ જેનું વાગ્દાન થઈ ગયું હોય તેવી કન્યા ફરી બીજાને આપાય જ નહિ.) (કુલ્લુક)

* અર્થાત્ સમપદીકરણ પહેલાં એ કન્યા એવી ખરાબ કે નિંદ્ય હુજુરાર્થ હોય, તો તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ નથી લાગતો, એમ જ આહી સૂચવ્યું છે; પરંતુ તેનો ત્યાગ જ કરી દેવો, એમ જણાવ્યું નથી. (કુલ્લુક)

કરીને જ પ્રવાસે જવું; કેમકે સદાચારી શ્રી પાણુ આજીવિકાની સાંકડમાં આવતાં (પરપુરુષ સાથે) દૂષિત થઈ જાય છે. ૧૪

પતિ પ્રવાસે ગયા પછીનું પત્નીનું જીવન

વિધાય પ્રોષિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।

પ્રોષિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેન્નિયમૈર્ગર્હિતૈઃ ॥ ૭૫ ॥

જ શ્રીનો પતિ ભરણપોષણની જોગવાઈ કરીને પ્રવાસે જાય, તે શ્રીએ નિયમપરાયણ રહી જીવન જીવવું; અને જોના પતિ એવી જોગવાઈ કર્યા વિના જ પ્રવાસે જાય, તેણે (પણ કાંતવું, સીવવું, ભરવું, ગૂંથવું વગેરે) નિંદારહિત કારીગીરીઓ દ્વારા જીવન જીવવું. ૭૫

પરદેશ ગયેલા પતિની પત્ની ક્યાંસુધી વાટ જુએ?

પ્રોષિતો ધર્મકાર્યાર્થં પ્રતીક્ષ્યોડયૌ નરઃ સમાઃ ।

વિદ્યાર્થં પટ્ યશોડયં વા કામાર્થં ત્રીસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૭૬ ॥

પતિ જે ધર્મકાર્ય સારુ પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ આઠ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોવી; તે જે વિદ્યા માટે કે યશ સારુ ગયો હોય, તો છ વર્ષ સુધી રાહ જોવી; પણ તે જે કામ-ભોગ સારુ પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ ત્રણ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોવી.† ૭૬

† તે છતાં પતિ ઘેર ન આવે, તો પત્નીએ તેની પાસે જતા રહેવું. આ સંબંધી વસિષ્ઠ કહે છે : ‘ પ્રોદિતપત્ની પચરપાંચિ ઉપાસીત, ઋષ્ય પતિસંચરં મત્સ્યજીવ । પરદેશ ગયેલા પુરુષની પત્ની, પાંચ વર્ષ સુધી તેની રાહ જોતી ઘેર રહે; પણ તે પછી તેણે પતિ પાસે જતા રહેવું. (કુસ્તુક)

દેવ કરતી પત્નીને પતિ ક્યાંસુધી સાંખે ?

●સંવત્સરં પ્રતીક્ષત દ્વિપન્તીં ચોષિતં પતિઃ ।

ઔર્ધ્વં સંવત્સરાત્ત્વેનાં દાયં દૃત્વા ન સંવસેત્ ॥ ૭૭ ॥

પતિએ દેવ કરતી પત્નીને એક વર્ષ સુધી સહન કરવી;
એક વર્ષ પછી (પણ તે સુધરે નહિ તો) તેણે તેનાં ધરણ્યાંગાંડાં
લઈ લેવાં અને તેની સાથે સહવાસ ન કરવો. ૭૭

અપમાન કરતી પત્નીનો ત્રણ મહિના ત્યાગ

અતિક્રમેત્પ્રમત્તં યા મત્તં રોગાર્તમેવ વા ।

સા ત્રીન્માસાન્યરિત્વાજ્યા વિમૂષણપરિચ્છદા ॥ ૭૮ ॥

જે સ્ત્રી પ્રમાદી, નશાખોર અને રોગાતુર પતિનું ઉદ્ભવન
(અવગણના કે અપમાન) કરે, તેનાં ધરણ્યાં અને રાચરચીલાં
છીનવી લેવાં; તેમ જ ત્રણ માસ સુધી તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૮

પણ આવી પત્ની ન તબવ

ઉન્મત્તં પતિતં સ્ત્રીવમવીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિષન્ત્યાશ્ચ ન ચ દાયાવર્તનમ્ ॥ ૭૯ ॥

પણ જે સ્ત્રી-ઉન્મત્ત, પતિત, નપુંસક, બીજરહિત અને
(કાઠ વગેરે) પાપરોગી એવા પતિનો દેવ અથવા અનાદર
કરે, તો તેનો ત્યાગ કરી શકાય નહિ, તેમ જ તેની મિલકત
પણ લઈ લેવાય નહિ. ૭૯

૧૧૧ અને ઉપર બીજી પત્ની કરાય ?

મયપાડસાધુવૃત્તા ચ પ્રતિકૂળા ચ યા મન્વેત્ ।

વ્યાપિતા વાઙધિવેતધ્યા દિસ્ટાઽર્ધમા ચ સર્વદા ॥ ૮૦ ॥

જે સ્ત્રી સદા હાડિયણ, દુરાચારિની, આડું વર્તનારી,

રોગિણી, મારકણી અને પેસો ઉડાવનારી હોય, તે શ્રી ઉપર પતિએ બીજી પત્ની કરવી. ૮૦

વંધ્યાઽષ્ટમેઽધિવેદ્યાઽદ્વે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

ઋતુમતી થયા પછી જે શ્રી આઠ વર્ષ સુધી વાંઝણી રહે, તેના પર પતિએ બીજી શ્રી કરવી; તેમ જે શ્રીની સંતતિ જીવતી ન હોય અને જે શ્રી માત્ર પુત્રીને જ જન્મ આપતી હોય, તેના સંબંધી અનુક્રમે દશ અને અગિયાર વર્ષ સુધી રાહ જોઈને બીજી શ્રી કરવી, પણ જે શ્રી કડવાઓલી હોય, તેના પર તો તરત જ બીજી પત્ની કરવી. ૮૧

नरी पत्नी कथं पछी जूनीतुं अपमान कही न कराय

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

જે શ્રી રોગિણી હોય છતાં હિતકારિણી અને શીલવતી હોય, તેની સલાહ લઈને પતિએ બીજી શ્રી કરવી; પણ એ જૂની પત્નીનું ક્યારેય અપમાન કરવું નહિ. ૮૨.

જૂની શ્રી રિસાઈને જતી રહે તો

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छद्रूपिना गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ ८३ ॥

જે શ્રીના ઉપર બીજી શ્રી કરી હોય, તે (જૂની શ્રી) જો રોય કરીને ઘર બહાર નીકળી પડે, તો તેને તરત જ અટકાવવી અથવા કુટુંબીઓ સમક્ષ તેનો ત્યાગ કરવો. ૮૩

રાખએ ફેરી અતિને દંડ કરવો?

▶ પ્રતિવિદ્વાપિ ચેષા તુ મધમમ્યુદયેષ્વપિ ।

પ્રેક્ષાસમાર્જ ગચ્છેદ્વા સા દળ્ઢયા કૃષ્ણલગ્નિ ષટ્ ॥ ૮૪ ॥

રોઢ્યા છતાં જે સ્ત્રી ઉત્સવપ્રસંગોએ પણ મદિરાપાન કરે,
અથવા નાટકચેટક તથા લોકનાં ટોળામાં જણે, તો (રાખએ)
તેનો છ કૃષ્ણ દંડ કરવો. ૮૪

અનેક સ્ત્રીઓનો તેમની જાત પ્રમાણે આદર-સત્કાર

યદિ સ્વાશ્વાપરાશ્ચૈવ વિન્દેન્ યોષિતો દ્વિજાઃ ।

તાસાં વર્ણક્રમેણ સ્વાઙ્ગ્યૈષ્ટ્યં પૂજા ચ વેશ્મ ચ ॥ ૮૫ ॥

દ્વિજો પોતાની જાતની કે પરજાતિની જે જે સ્ત્રીઓને
પૂરણે, તે તે સ્ત્રીઓને તેમની તેમની જાતના ક્રમ પ્રમાણે મોટાઈ,
સન્માન અને ઘર હોય. ૮૫

પોતાની જાતની પત્નીજ પતિસેવા આદિ કરી શકે

મર્તુઃ શરીશુશ્રુષાં ધર્મકાર્યેષ્વ નૈત્યકમ્ ।

સ્વા ચૈવ કુર્યાત્સર્વેષાં નાસ્વજાતિઃ કથંચન ॥ ૮૬ ॥

એ સૌ સ્ત્રીઓમાં સ્વામીના શરીરની સેવા તથા તેનું
નિત્યનું ધર્મકાર્ય તો પોતાની જાતની સ્ત્રીજ કરે; પરજાતિની
સ્ત્રીઓએ તે કદી ન કરવાં. ૮૬

પરજાતિની સ્ત્રી પાસે કામ કરાવનાર અંગ્રજ

યસ્તુ તત્કારયેન્મોહાત્સજાત્યા સ્થિતપાડન્યયા ।

યથા વ્રાહ્મણવાણ્ઢાલઃ પૂર્વદ્દષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥ ૮૭ ॥

પોતાની જાતની સ્ત્રી હોય છતાં જે પુરુષ મોહથી બીજી
જાતની સ્ત્રી પાસે તે કામો કરાવે, તેને પૂર્વના ઋષિઓએ જેવો

ઠહો છે, તેવો—પ્રાક્ષણીમાં શુદ્ધ થી ઉત્પન્ન થયેલો ચંડાળ બાણવો.

ચોખ્ખ વર મળતાં તરત કન્યાદાન કરવું.

ઉત્કૃષ્ટયામિરૂપાય વરાય સદૃશાય ચ ।

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દદ્યાદયથાવિધિ ॥ ૮૮ ॥

ઉત્કૃષ્ટ, સુંદર અને ચોખ્ખ એવો વર મળી આવે, તો તેને વિધિ પ્રમાણે કન્યા આપી દેવી; પછી બલે તે કન્યા ઉંમરે ન આપી હોય. ૮૮

ઋતુકાળ પહેલાં કન્યાદાન કરવું.

[પ્રયચ્છેન્નગ્નિકાં કન્યામૃતુકાલમયાન્વિતઃ ।

ઋતુમત્યાં હિ તિષ્ઠન્ત્યામેનો દાતારમૃચ્છતિ ॥

ઋતુકાલના ભયવાળાએ કન્યાને તેની નક્ષિકાવયમાં જ પરણાવી દેવી; ઢંભડે તે ઋતુમતી થઈ જાય તો તેનું દાન કરનારને પાપ લાગે છે.]

શુભરહિતને કન્યા ન દેવી

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિંચિત્ ॥ ૮૯ ॥

કન્યા ઋતુમતી થતી હોય તો એ બહે તે મરણ સુધી ઘેર રહે, પણ તેને શુભહીન વરને કદી ન જ આપવી. ૮૯

ઋતુમતી કન્યા ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જુએ

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ।

ઝર્ષૈ તુ કાલાદેવસ્માદિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઋતુમતી કુમારિકા ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જુએ. એ વખતે પછી તેણે પોતે જ લાયક વર મેળવી લેવો. ૯૦

યોગ્ય સમયે પોતાની મેળે લગ્ન કરનાર વરકન્યાને પાપ નથી

અદીષમાના મતારમધિગચ્છેદિ સ્વયન્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાડધિગચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

(સમય થયા છતાં) ઠાઈને ન દેવાતી કન્યા જે પોતે જ પતિ મેળવી લે, તો તે કન્યાને તેમ જ તે જને પરણે તેને કશું પાપ લાગતું નથી. ૯૧

પોતાનો મેળે વરનારી કન્યા પિતા વગેરેનાં ઘરેણાં ન લે

અલંકારં નાદદીતં વિગ્યં કન્યા સ્વયંવરા ।

માતૃકં આતૃદત્તં વા સ્તેના સ્યાદિ તં હરેત્ ॥ ૯૨ ॥

(જે રીતે) ઇચ્છાવર કરનારી કન્યાએ પિતા, માતા અથવા ભાઈ તરફનાં ઘરેણાં ન લેવાં; જે તે લઈ જાય તો ચોર ઠરે છે. (અર્થાત્ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે વરનારી કન્યાએ પોતે વરને સ્વીકાર્યા પહેલાંનાં પિતા વગેરેનાં ઘરેણાં તેમને સોંપી દેવાં.)

ઋતુમતી યતી કન્યાને સ્વીકારનારો તેનું મૂલ્ય ન આપે

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતુમતીં હરન્ ।

સ હિ સ્વામ્યાદતિક્રમેદ્યતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૯૩ ॥

ઋતુમતી કન્યાને લઈ જનારે કન્યાના પિતાને મૂલ્ય આપવું નહિ; કેમકે કન્યાના ઋતુકાલોને રોકવાથી કન્યા-ઉપરનું તે પિતાનું સ્વામીપણું જતું રહે છે. ૯૩

પુરુષે કેટલી ઉંમરની કન્યા પરણવી?

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં હૃદ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીષ્ ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્વરઃ ॥ ૯૪ ॥

ત્રીસ વર્ષના પુરુષે બાર વરસની મનગમતી કન્યા પરણવી;

અથવા ચોવીસ વર્ષનાએ આઠ વર્ષની કન્યા વરવી; અથવા
ધર્મમાં હાનિ થતી હોય, તો જલદી પરણવું.⁺ ૯૪

સદાચારી પત્નીનું પોષણ એ પતિની ફરજ
દેવદત્તાં પતિર્ભાર્યા વિન્દતે નેચ્છયાડ્ડત્મનઃ ।

તાં સાધ્વીં વિમૃયાન્નિત્યં દેવાનાં પ્રિયમાચરન્ ॥ ૯૫ ॥

દેવોએ દીધેલી પત્નીને પતિ પરણે છે, સ્વેચ્છાએ પરણતો
નથી; તેથી દેવોનું પ્રિય આચરતા તેણે તે સદાચારી પત્નીનું
નિત્ય પોષણ કરવું. ૯૫

પતિ-પત્નીનું સંયુક્ત ધર્માચરણ વેદોક્ત છે
પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થં ચ માનવાઃ ।

તસ્માત્સાધારણો ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યા સદ્બોદિતઃ ॥ ૯૬ ॥

ગર્ભધારણ માટે સ્ત્રીએ સંજાઈ છે અને ગર્ભધાન માટે
પુરુષો સંજાયા છે, તેથી પતિએ સાધારણ ધર્માચરણ પત્ની
સાથે કરવું, એન વેદમાં કહ્યું છે. ૯૬

જે કન્યાનું મૂલ્ય અપાયું હોય તે સંજાઈ
કન્યાયાં દક્ષગુલ્કાયાં ત્રિવેતંત્રિયં શુલ્કદઃ ।

દેવરાય પ્રદાતવ્યાંયદિ કન્યાડ્ડનુમન્યતે ॥ ૯૭ ॥

જે કન્યાનું મૂલ્ય આપ્યું હોય, તે (નહિ પરણેલી)
કન્યાનો મૂલ્ય આપનાર પતિ (પરણ્યા પહેલાં) જે મરી જાય
ને કન્યા જે સંભત હોય, તો તેના દિયરને તે આપવી. ૯૭

+ આ શ્લોકમાં પુરુષને પરણવાનો યોગ્ય કાળ જ મતાવ્યો છે,
તેવો ખાસ નિયમ જણાવ્યો નથી; એ સમયે વેદાધ્યયન સમાપ્ત થઈ
જાય અને પોતાના કરતાં લગભગ ત્રણ ભાગે ઓછી ઉંમરની કન્યા
યુવાન પુરુષને યોગ્ય ગણાય, એવું સૂચન છે. (કુલ્લક)

ખરી રીતે કન્યાનું મૂલ્ય ન લેવાય

આદદીત ન શૂદ્રોઽપિ શુલ્કં દુહિતં દદત્ ।

શુલ્કં હિ શૂદ્રકુરુને છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૯૮ ॥

દીકરીનું ધાન કરતા શૂદ્રે પણ દીકરીનું મૂલ્ય ન લેવું; જ
પુત્રીના પૈસા લે છે, તે છૂપી રીતે પુત્રીનું વેચાણ કરે છે. ૯૮
એકને કન્યા આપવાનું કહી બીજાને ન અપાય

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ૯૯ ॥

એકને (આપવાનું) વચન આપી બીજાને કન્યા અપાય,
એવું પૂર્વકાળના સત્પુરુષોએ કદી કયું નથી કે હમણાંના તેઓ
કરતા નથી. ૯૯

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

શુલ્કસંજ્ઞેન મૂલ્યેન છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

શુલ્ક નામે મૂલ્ય લઈ છાનું દીકરીનું વેચાણ થતું હોય,
એવું અમે પૂર્વજન્મોમાં પણ કદી સાંભળ્યું નથી. ૧૦૦
પતિપત્નીનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ

अन्योन्यस्याव्यभिचारो मवेदामरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंषयोः परः ॥ ૧૦૧ ॥

મરણ પર્યંત સ્ત્રી અને પુરુષે પરસ્પર અન્યભિચારી (સર્વ
ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં સાથે જ) રહેવું, એ સ્ત્રીપુરુષનો પરમ
અથવા ધર્મ દૂઠામાં જાણવો. ૧૦૧

પતિપત્નીએ કદી વિખૂટાં ન પડવું

तथा नित्यं यतेयात्तांस्त्रीपुंसौ तु कृतक्रिणौ ।

યથા નામિચરતાં તૌ વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર પામેલાં સ્ત્રીપુરુષે નિત્ય એવો યત્ન કરવો, કે જ્યાં તેઓ બન્ને (કાઈ પણ ધર્મ, અર્થ કે કામમાં) એકબેકથી વિખૂટાં પડી ન જાય. (અર્થાત્ હરકોઈ બાબતે એકબીજાને અનુકૂળ જ રહેવું.). ૧૦૨

પિતા વગેરેની મિલકતના ભાગ

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

આપદ્યપત્યપ્રાપ્તિશ્ચ દાયમાગં નિવોધત ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીપુરુષનો આ પ્રીતિયુક્ત ધર્મ મેં તમને કહ્યો, તેમજ આપત્કાલે સંતતિપ્રાપ્તિ વિષે પણ કહ્યું. હવે દાયમાગ વિષે તમે સાંભળો. ૧૦૩

માતાપિતાના મરણ પછી તેમની મિલકત ભાઈઓ વહેંચી લે

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

મજેરન્નૈતૃકં રિક્થમનીશાસ્તે હિ જીવતોઃ ॥ ૧૦૪ ॥

માતાપિતાના મરણ પછી ભાઈઓ એકઠા મળી તેમની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લે; પણ માતાપિતાનાં જીવતાં તેઓ તેમના ધનના માલિક નથી * ૧૦૪

ખરી રીતે મોટા ભાઈજ પિતાની મિલકત લઈ લે

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

શેષાસ્તમુપજીવેયુર્યથૈવ પિતરં તથા ॥ ૧૦૫ ॥

* અર્થાત્ માતાપિતાના જીવતાં તેમની મિલકત તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ભાઈઓ વહેંચી લઈ શકે નહિ; કેમકે તેમના જીવતાં તેમની મિલકતમાં ભાઈઓનો દોહ હજી નથી, છતાં યાતુવદ્વ્ય કહે છે, તેમ- 'વિમાગં ચેત્ પિતા કુર્યાદિચ્છ્યા વિમજેત્ મુતાન્' । જો પિતા પોતે જ પોતાની મિલકતમાંથી ભાઈઓના ભાગ પાડી દેવા ઇચ્છે, તો પોતાનો ઇચ્છા પ્રમાણે તે પોતાના પુત્રોને વહેંચી દઈ શકે છે. (કુલ્લક)

મોટા પુત્ર જ પિતાનું બધું ધન લઈ લે; અને બીજા ભાઈ-એક તો, પિતાની જેમ મોટાભાઈને વશ રહી આજીવિકા ચલાવે. (એમ મોટાભાઈની આજ્ઞામાં બધાએ સાથે જ રહેવું.) ૧૦૫

મોટા પુત્ર જ બધી મિલકતનો અધિકારી

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

મોટા પુત્રના જન્મવાથી જ મનુષ્ય પુત્રવાળો થાય છે અને તે મોટા પુત્રથી જ તે પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે; આથી તે મોટા પુત્ર જ (પિતાનું) સર્વ ધન મેળવવાને યોગ્ય છે.*

મોટા પુત્ર ધર્મપુત્ર, બીજા કામપુત્ર

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

જ પુત્રને વિષે પિતા પોતાનું પિતૃઋણ અર્પણ કરે છે અને જ પુત્ર વડે તે મોક્ષ પામે છે, તે પુત્ર જ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયે છે; બીજા પુત્રોને તો કામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વાનો સમજે છે." ૧૦૭

* 'प्रजया पितृभ्यः', 'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः' । संततिधी भाष्यसः पितृभ्योना देवाभांथी ह्येते अने 'पुत्र जेवो जन्मे छे के पुरत ज भाष्यसः पितृभ्योना देवाभांथी ह्येते छे' धर्मादि श्रुतिओथी मोटो पुत्र ज पिता वजरेनी अधी मिलकतनो अधिकारी करे छे अने नानाभाष्यओमे तेनी साथे योग्य वर्तन राખी (तेनुं मान जलवी) वर्तवुं जेईअ. (कुल्लूक)

* આવેા જ અભિપ્રાય આ શ્રુતિ પણ જણાવે છે : 'કળમસ્મિન્ સમુપયત્યમૃતત્વં ચ ગચ્છતિ । પિતા પુત્રસ્ય જાતસ્ય પરયેષ્વેજીવિતો મુલમ્' ।

મોટાભાઈની ૬૨૦

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાઙ્જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃન્યવીયસઃ ।

પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરઙ્જ્યેષ્ઠ ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

મોટાભાઈએ પિતાની જમ નાનાભાઈઓનું પાલન કરવું; અને નાનાભાઈઓએ મોટાભાઈ તરફ પોતે તેના પુત્રો હોય તેમ વર્તવું. ૧૦૮

મોટા પુત્રની પ્રશંસા

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્ધયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ।

જ્યેષ્ઠઃ પૂજ્યતમો લોકે જ્યેષ્ઠઃ સદ્ધિરગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

મોટા પુત્રજ (બરાબર વર્તે તો) કુલને વધારે છે અને તેજ (બરાબર ન વર્તે તો) કુલનો નાશ પણ કરે છે. મોટા પુત્ર ક્ષેત્રોમાં પરમ પૂજ્ય હોય છે અને સત્પુરુષો તેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૦૯

મોટા ભાઈ માતાપિતા જોવો

યો જ્યેષ્ઠો જ્યેષ્ઠવૃત્તિઃ સ્યાન્માતેવ સ પિતેવ સઃ ।

અજ્યેષ્ઠવૃત્તિર્યસ્તુ સ્યાત્સંપૂજ્યસ્તુ વન્ધુવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

જો મોટાભાઈ મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો હોય, તો તે માતા અને પિતા જોવો (માનને લાયક) છે; પરંતુ તે જો મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો ન હોય, તો તેને (સાધારણ) બંધુ જેટલું જ માન ધટે. ૧૧૦

જો પિતા પોતાના જન્મેલા પુત્રનું મોટું શ્રવણ જુએ છે, તો એના પૂર પોતાનું દેવું હોડી શકે છે અને પોતે મોક્ષ પામે છે. (કુલ્લુક)

ભાઈઓએ સાથે અથવા અલગ પણ રહી શકાય

• એવં સહ વસેયુર્વા પૃથગ્વા ધર્મકામ્યયા ।

પૃથગ્વિવર્ધતે ધર્મસ્તરમાદ્ધર્મ્યા પૃથક્ક્રિયા ॥ ૧૧૧ ॥

એમ સૌ ભાઈઓએ સાથે રહેવું અથવા ધર્મની ઇચ્છાથી જુદાજુદા રહેવું; જુદા રહેવાથી ધર્મક્રિયા વધે+ છે, તેથી જુદા રહેવું, એ ધર્મયુક્ત છે. ૧૧૧

• વધારાનો ભાગ મને કેટલો?

જ્યેષ્ઠસ્ય વિંશ ઉદ્ધારઃ સર્વદ્રધ્યાચ્ચ યદ્વારમ્ ।

તતોડર્ધ મધ્યમસ્ય સ્યાત્તુરીયં તુ ચવીયસઃ ॥ ૧૧૨ ॥

મોટા પુત્રને વારસાની સર્વ મિલકતમાંથી વીસમો ભાગ વધારાનો આપવો, તેમ જ જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય તે પણ તેને આપવી; વચલાને તેનો અર્ધ ભાગ એટલે મિલકતનો આઠી-સમો ભાગ વધારાનો આપવો; અને સૌથી નાનાને મોટાનો ચોથો ભાગ એટલે મિલકતનો એંશીમો ભાગ વધારાનો આપવો. (પછી બાકી રહેલી મિલકત બધાએ સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવી.) ૧૧૨

જ્યેષ્ઠશ્ચૈવ કનિષ્ઠશ્ચ સંહરેતાં યથોદિતમ્ ।

યેઽન્યે જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠાભ્યાંતેષાં સ્યાન્મધ્યમંધનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

+ આ વાત બહુરૂપાત પણ કહે છે: ‘એકાકેન વસતાં પિતૃદેવદ્વિ-જાર્વનમ્ । એકં ભવેદ્વિભક્તાનાં તદેવ સ્યાદ્ ગૃહેશ્વરે । એક રસોડે-સાથે રહેતા ભાઈઓ, પિતૃઓનું, દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન એક જ કરે છે (અલગઅલગ કરી શકે નહિ), તેથી તે જ ભાઈઓ જો અલગઅલગ રહે તો એ જ પિતૃ આદિનું પૂજન ધેરધેર અલગ થઈ શકે.’ (જેથી ધર્મક્રિયામાં વધારો થાય છે.) (કુલ્લક)

મોટાએ તેમ જ નાનાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ભાગ લેવા; મોટા અને નાના સિવાયના બીજા જે વગેરે ભાઈઓ હોય, તેઓને (વચલાની જેમ) મધ્યમ-ચાળીસમા ભાગે ધન મળે. ૧૧૩

બધી મિલકતમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે મોટાનું

સર્વેષાં ધનજાતાનામાદદીતાડયમગ્રજઃ ।

યચ સાતિશયં કિંચિદશતશ્ચાપ્તુયાદ્વરમ્ ॥૧૧૪॥

સર્વ ધન કે મિલકતમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય, તે મોટા પુત્ર (વધારે) લે; તેમ જ ગાય આદિ દશ પશુઓમાં જે કંઈ ઉત્તમ હોય તે પણ તે લે.* ૧૧૪

બધા ભાઈઓ સમાન ગુણવાન હોય તો?

ઉદ્ધારો ન દશસ્વસ્તિ સંપન્નાનાં સ્વકર્મસુ ।

યત્કિંચિદેવ દેયં તુ વ્યાયસે માનવર્ધનમ્ ॥૧૧૫॥

બધા ભાઈઓ પોતાનાં કર્મોમાં સમાન ગુણવાળા હોય, તો મોટાભાઈને આ દશ પશુઓમાંથી વધારા તરીકે ન અપાય; છતાં તેનું માન વધારનારું કંઈક તો તેને દેવું જોઈએ. ૧૧૫

બાકીની મિલકત સરખે ભાગે

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयत् ।

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥૧૧૬॥

એ પ્રમાણે વધારે આપવાનો ભાગ કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલી મિલકત સરખા ભાગે વહેંચી લેવી; પણ એ

* આ વાત મોટા પુત્ર ને બધા કરતાં ગુણવાન હોય અને બીજા નાના પુત્રો ગુણરહિત હોય તો તેને અનુસરી કહી છે.

ભાગ બુદ્ધો કાઢવામાં ન આવ્યો હોય, તો નીચે પ્રમાણે ભાગ વહેંચણી કરવી. ૧૧૬

ભાઈ-ભાગ વહેંચણી

एकाविकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्षं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

મોટાએ બે ભાગ લેવા, તેનાથી નાનાએ દોઢ ભાગ લેવો અને

તેથી નાનાએ એક એક ભાગ લેવો, આવી ધર્મ વ્યવસ્થા છે. ૧૧૭

ભાઈઓ પોતપોતાના ભાગમાંથી કુંવારી બહેનોને આપે

स्वैर्म्योऽश्वेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्धरातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंશचतुर्भागं पतिताः स्युरदिस्सवः ॥ ११८ ॥

ભાઈઓ પોતપોતાના અલગ ભાગોમાંથી ચોથો ભાગ

પોતાની કુંવારી બહેનોને (સંસ્કારી કરવા માટે) આપે. જ

ભાઈઓ પોતાના ભાગમાંથી એ ચોથો ભાગ આપવા ઇચ્છતા

નથી, તેઓ પતિત થાય છે. ૧૧૮

ભાગ ન થઈ શકે એવાં ઘેટાંખડરાં મોટાભાઈનાં

अजाविकं सैकशकं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

ખડરાં, ઘેટાં વગેરે એક ખરીવાળાં પશુઓ કદી સરખી

સંખ્યામાં ન હોય, તો તેના ભાગ ન પાડવા, પણ તે

ભાગ ન થઈ શકે એવી સંખ્યાનાં ખડરાંઘેટાં, સૌથી મોટા

ભાઈને જ આપવાં. + ૧૧૯

+ પણ તે ઘેટાંખડરાંની કિંમતનું ધન અથવા તે બદલ ખીચ

કાઈ વસ્તુ આપીને કે તે ઘેટાંખડરાં વહેંચી નાખી તેનાં નાણાં કરી

તે સરખે ભાગે વહેંચી ન લેવાય. (કુલ્લુક)

મોટાભાઈની વડુમાં નાનોભાઈ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો ?

યવીયાઞ્જ્યેષ્ઠમાર્યાયાં પુત્રમુત્પાદયેદદિ ।

સમસ્તત્ર વિમાગઃ સ્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

નાનોભાઈ જો મોટાભાઈની પત્નીમાં (નિયોગથી) પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો તે પુત્રને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કાકાના જીલ્લો (સરખો) ભાગ મળે, એવી ધર્મ મર્યાદા છે. ૧૨૦

એ પુત્રને વધારાનો ભાગ ન મળે

ઉપસર્જનં પ્રધાનસ્ય ધર્મતો નોપપદ્યતે ।

પિતા પ્રધાનં પ્રજને તસ્માદ્ધર્મેણ તં મજેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

(એ ક્ષેત્રજ પુત્રને) પ્રધાન (મોટા પિતા) ના જીલ્લો ભાગ ધર્મ પ્રમાણે ન ધટે; કેમકે પુત્રોત્પત્તિમાં પિતા જ મુખ્ય ગણાય છે; તેથી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉપર કહેલા ધર્મ પ્રમાણે જ ભાગ પામે. ૧૨૧

એ પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રો સંબંધી

પુત્રઃ કનિષ્ઠો જ્યેષ્ઠાયાં કનિષ્ઠાયાં ચ પૂર્વજઃ ।

કયં તત્ર વિમાગઃ સ્યાદિતિ ચેત્સંશયો મવેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રથમની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર નાનો હોય અને પછીની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર મોટો હોય, તો તે વખતે સંશય થાય ત્યારે ભાગ કેવી રીતે પાડવો ? ૧૨૨

માતાના વિવાહ પ્રમાણે પુત્રો મોટા-નાના

एकं वृषममुद्धारं संदरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

પ્રથમની પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રે એક શ્રેષ્ઠ વળદ વધારાનો

લેવો અને તે પુત્રના તેજ માતાથી થયેલા ખીજ નાનાભાઈ-
ઓએ સાધારણ બળદો લેવા. ૧૨૩

મોટીમાં જન્મેલા મોટા પુત્રનો ભાગ

જ્યેષ્ઠસ્તુ જાતો જ્યેષ્ઠાયાં હરેદ્વૃષમણોઢયાઃ ।

તતઃ સ્વમાતૃતઃ શેષા મજેરન્નિતિ ધારણા ॥ ૧૨૪ ॥

મોટી પત્નીમાં જન્મેલા મોટા પુત્રે એક બળદ અને પંદર
ગાયો લેવી; બાકીના પુત્રોએ પોતાની બે માતાના અધિકાર
પ્રમાણે મિલકતભાગ લેવા, એવો ધર્મનિર્ણય છે. ૧૨૪

સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રો સંબંધી

સદશસ્ત્રીષુ જાતાનાં પુત્રાણામવિશેષતઃ ।

ન માતૃતો જ્યૈષ્ઠ્યમસ્તિ જન્મતો જ્યૈષ્ઠ્યમુચ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

પણ સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રોની જાતિ
સમાન હોવાથી માતાના હિસાબે મોટાપણું હોતું નથી; પણ
એ મોટાપણું તો તેમના જન્મક્રમ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૧૨૫

ઉપરની બાળનમાં પ્રમાણ

જન્મજ્યેષ્ઠેન ચાહ્વાનં સુવ્રક્ષણ્યાસ્વપિ સ્મૃતમ્ ।

યમયોશ્વૈવ ગર્ભેષુ જન્મતો જ્યેષ્ઠતા સ્મૃતા ॥ ૧૨૬ ॥

સુવ્રક્ષણ્ય મંત્રમાં પણ જન્મથી મોટાના નામપૂર્વક
આહ્વાન કહ્યું છે. બેડકાં બાળકોમાં જ પ્રથમ જન્મે છે તે
મોટો કહેવાય છે. ૧૨૬

પુત્રવિનાનો હોય તે દીકરીના દીકરાને દીકરો કરે

અપુત્રોઽનેન વિધિના સુતાં કુર્વૈત પુત્રિકામ્ ।

યદપત્યં મવેદસ્યાં તન્મમ સ્યાત્સ્વધાકરમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

જને પુત્ર ન હોય તેણે આ વિધિએ પોતાની પુત્રીને પુત્રિકા કરવી— 'આને વિષે જ બાળક જન્મે તે મારી શ્રાદ્ધદિ ઉત્તરક્રિયા કરે.' ૧૨૭ .

[અબ્રાતૃકાં પ્રદાસ્યામિ તુમ્યં કન્યામલંકૃતામ્ ।

અસ્પાં યો જાયતે પુત્રઃ સ મે પુત્રો મેવદિતિ ॥

‘ભાઈવિનાની આ શણગારેલી કન્યા હું તને આપું છું; તેને વિષે જ પુત્ર જન્મે તે મારો પુત્ર થાય.’]

દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે એમ ક્યું હતું

અનેન તુ વિધાનેન પુરા ચક્રેઽથ પુત્રિકાઃ ।

વિવૃદ્ધયર્થં સ્વવંશસ્ય સ્વયં દક્ષઃ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

પૂર્વે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે એ વિધાન પ્રમાણે પુત્રિકાઓ કરી હતી. (અર્થાત્ દીકરીઓના દીકરાઓને પોતાના પુત્રોરૂપે સ્વીકાર્યા હતા.) ૧૨૮

દદૌ સ દશ ધર્માય કર્શપાય ત્રયોદશ ।

સોમાય રાજે સત્કૃત્ય પ્રીતાત્મા સસવિંશતિમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

તેણે (પુત્રીઓના પુત્રો પોતાને આપી દેવા, એવા કરારથી) પ્રસન્નચિત્તે ધર્મને દશ, કર્શપને તેર અને સોમરાજને સત્તાવીસ પુત્રીઓ આપી હતી. ૧૨૯

પુત્ર અને પુત્રી સરખાં

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

જેવો પોતાનો આત્મા છે, તેવો પોતાનો પુત્ર છે; પુત્રી

(પણ) પુત્રની સમાન છે; આમ આત્મારૂપ પુત્રી હોય છતાં
જીજ્ઞાસુ ધન કેમ લઈ શકે ? ૧૩૦

માતાના મોસાળનું ધન પુત્રીનું

માતૃસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીમાય એવ સઃ ।

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદપુત્રસ્યાશ્ચિલં ધનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

મોસાળથી માતાને જે ધન મળ્યું હોય, તે દીકરીના જ
ભાગનું છે. દીકરીનો દીકરો જ અપુત્ર આજ (માતા બાપ) નું
સમગ્ર ધન લે. ૧૩૧

પુત્રરહિત પિતાનું ધન દીકરીના દીકરો લે

દૌહિત્રો અશ્ચિલં રિક્ત્યમપુત્રસ્ય પિતૃર્હેરત્ ।

સ એવ દદ્યાદ્ દ્વૌ પિણ્ડૌ પિત્રે માતામહાય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

એ દીકરીનો દીકરો પુત્રરહિત પિતાની પણ સમગ્ર સંપત્તિ
મેળવે અને તે પિતાને તથા આજને એકએક પિંડ આપે. ૧૩૨

પુત્રનો પુત્ર અને દીકરીનો દીકરો સમાન

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે ન વિશેષોઽસ્તિ ધર્મતઃ ।

તયોર્હિ માતાપિતરૌ સંમૂતૌ તસ્ય દેહતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

આ લોકમાં પુત્રનો પુત્ર અને પુત્રીનો પુત્ર, એ બેમાં ધર્મ-
નુસાર કોઈ તફાવત નથી; કેમકે તે બન્નેનાં માતાપિતા, તેના
દેહથી ઉત્પન્ન થયાં છે. ૧૩૩

પુત્રીના પુત્રને બોળે લીધા પછી પુત્ર જન્મે તો ?

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ યદિ પુત્રોઽનુજાયતે ।

સમસ્તત્ર વિમાગઃ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠતા નાસ્તિ હિ સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

પુત્રિકા કર્યા પછી (એટલે દીકરીના દીકરાને બોળે લીધા

પછી) જો-પુત્રજન્મ થાય, તો પુત્ર અને દીકરીનો દીકરો-એ બેયના સરખા ભાગ પડે; તેમાં (જન્મદાત્રી) સ્ત્રીનું મોટાપણું ન ગણાય. ૧૩૪

જોનો પુત્ર લેવા નહીં ક્યું હોય તે પુત્રી જો પુત્રરહિત મરી જાય તો !

અપુત્રાયાં મૃતાયાં તુ પુત્રિકાયાં કથંચન ।

ધનં તત્પુત્રિકામર્તા હરેતૈવાવિચારયન્ ॥ ૧૩૫ ॥

જોનો પુત્ર લેવા ઠરાવ્યું હોય તે-પુત્રિકા ઠરાયેલી પુત્રી, જો કદી પુત્રરહિત મરી જાય, તો તે પુત્રિકાનો સ્વામી તેનું ધન, વગરવિચારે લઈ જ લે. ૧૩૫

ગમે તેમ પણ છોકરીનો છોકરો પુત્રરહિતનો જ ગણાય

અકૃતા વા કૃતા વાપિ યં વિન્દેત્સદૃશાત્સુતમ્ ।

પૌત્રી માતામહસ્તેન દદ્યાત્ પિઙ્ડં હરેદ્ધનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

પુત્રીને પુત્રિકા ઠરી હોય કે ન ઠરી હોય, તોપણ તે પુત્રીને સમાન જાતિના પતિથી જ પુત્ર થાય, તેથી માતામહ પૌત્રવાન ગણાય છે અને તે પુત્ર તેને પિંડ આપે તેમ જ તેનું ધન લે. ૧૩૬

પૌત્રથી સૂર્યલોક મળે

પુત્રેણ લોકાજયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્રુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રધ્નસ્યામોતિ વિષ્ટપમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પુરુષ પુત્રથી સ્વર્ગલોક જીતે છે, પૌત્રથી (સાં) અનંત સુખ ભોગવે છે અને પુત્રના પૌત્રથી સૂર્યલોકને પામે છે. ૧૩૭

‘પુત્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા

પુત્રાન્નો નરકાયસ્માત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ૧૩૮ ॥

પુત્ર પિતાને 'પુત્ર' નામના નરકથી ત્રાણ (રક્ષણ) કરે છે, તેથી સ્વયંભૂએ પોતે જ તેને 'પુત્ર' એમ કહ્યો છે. ૧૩૮

દીકરીનો દીકરો પણ દીકરાના દીકરાની જેમ તારે

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે વિશેષો નોપપદ્યતે ।

દૌહિત્રોઽપિ હ્યમુત્રૈનં સંતારયતિ પૌત્રવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

લોકમાં દીકરાનો દીકરો અને દીકરીનો દીકરો—એ બેમાં કાંઈ ફરક નથી. દીકરીનો દીકરો પણ દીકરાના દીકરાની જેમ એ માતામહને પરલોકમાં તારે છે. ૧૩૯

પુત્રિકા-પુત્રનું પિંડપ્રદાન

માતુઃ પ્રયમતઃ પિણ્ડં નિર્વપેત્પુત્રિકાસુતઃ ।

દ્વિતીયં તુ પિતૃસ્તસ્યાસ્તૃતીયં તત્પિતૃઃ પિતૃઃ ॥ ૧૪૦ ॥

પુત્રિકાના પુત્રે પહેલો પિંડ માતાને આપવો, બીજો પિંડ માતામહને આપવો અને ત્રીજો પ્રમાતામહને આપવો. ૧૪૦

દત્તકપુત્ર બોલે લેનારનો જ ગણાય

ઉપપન્નો ગુણૈઃ સર્વૈઃ પુત્રો यस્ય તુ દત્તિમઃ ।

સ હરેતૈવ તદ્વિકૃયં સંપ્રાપ્તોઽપ્યન્યગોત્રતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

જે દત્તકપુત્ર સર્વ ગુણોથી યુક્ત હોય, તે બીજા ગોત્રમાંથી આવ્યો હોય છતાં દત્તક લેનાર પિતાની બધી મિલકત લઈ જ શકે છે. ૧૪૧

દત્તક છોકરો પોતાના મૂળ પિતાનો મટી જ ગય

ગોત્રસ્થિતે જનયિતુર્ન હરેદત્તિમઃ કચિત્ ।

ગોત્રસ્થિતાનુગઃ પિણ્ડો વ્યપૈતિ દદતઃ સ્વધા ॥ ૧૪૨ ॥

બોલે ગયેલો પુત્ર પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પિતાના ગોત્રને

તથા મિલકતને કદી ન લઈ શકે; ક્રમક્ર તે જનાં ગોત્ર અને મિલકતને સ્વીકારે છે, તેને જ તે પિંડદાન કરી શકે છે. જ પિતા પુત્રને હસ્તક તરીકે આપી દે છે, તેના તેની પાસેથી શ્રાદ્ધ લેવાનો અધિકાર (પણ) જતો રહે છે. ૧૪૨.

વ્યભિચાર તથા કામવાસનાથી થયેલા છોકરા મિલકતનો અધિકારી ન ગણાય

અનિયુક્તાસુતશ્ચૈવ પુત્રિણ્યાસથ દેવરાત્ ।

ઉભૌ તૌ નાર્દતો ભાગં જારજાતકકામજૌ ॥ ૧૪૩ ॥

નિયોગ ન પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર તેમ જ પુત્રવાળી સ્ત્રીએ દ્વિયરથી મેળવેલો પુત્ર—એ બંને મિલકતના ભાગના અધિકારી નથી; (ક્રમક્ર) તેમાં પહેલો બરથી જન્મે છે ને બીજો કામથી થયેલો છે. (અર્થાત્ વ્યભિચાર તથા કામવાસનાથી તેઓ જન્મેલા હોઈ મિલકતના વારસ ન થઈ શકે.) ૧૪૩

વિધિ વિના નિયોગ પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર પણ મિલકતનો અધિકારી નથી

નિયુક્તાયામપિ પુમાન્નાર્યાં જાતોઽવિધાનતઃ ।

નૈવાર્હઃ પૈતૃકં રિક્ત્યં પતિતોત્પાદિતો હિ સઃ ॥ ૧૪૪ ॥

નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાંથી જ પુત્ર (ધી ચોપડવું વગેરે) વિધિ વિના જન્મે હોય, તે આપીથી મિલકતનો હક્કદાર નથી; ક્રમક્ર તેને પતિત પુરુષે ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૧૪૪

વિધિપૂર્વક નિયોગ પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર સમા પુત્ર જેવો

હરેત્તત્ર નિયુક્તાયાં જાતઃ પુત્રો યથૌરસઃ ।

ક્ષેત્રિકસ્ય તુ તદ્વીજં ધર્મતઃ પ્રસવશ્ચ સઃ ॥ ૧૪૫ ॥

પણ વિધિપૂર્વક નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જ પુત્ર જન્મે

હોય છે, તે સગા પુત્ર સમાન છે; કારણકે તેમાં ક્ષેત્રસ્વામીનું બીજ છે, અને તે પુત્રોત્પત્તિ ધર્મયુક્ત છે. ૧૪૫

ધનં યો વિમૃચાત્ પ્રાતુર્મૃતસ્ય હિયમેવ ચ ।

સોઽપત્યં પ્રાતુસ્ત્વાઘ દદ્યાત્તસ્યૈવ તદ્દનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જ પુરુષ મરી ગયેલા ભાઈની સ્ત્રીનું પોષણ કરે અને તેનું ધન સાચવે, તેણે તે સ્ત્રી વિષે નિયોગથી ભાઈનો પુત્ર ઉત્પન્ન કરી તેને તેનું ધન આપી દેવું. ૧૪૬

નિયોગ પામેલી પણ કામવાસનાથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તે બ્યર્થ છે
યા નિયુક્તાઽન્યતઃ પુત્રં દેવરાદ્વાઽપ્યવાપ્નુયાત્ ।

તં કામજમરિક્ષીયં વૃથોત્પન્નં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૭ ॥

જ સ્ત્રી (વડીલો દ્વારા) નિયોગની આજ્ઞા પામી હોય, છતાં જો કામવશ થઈ દિયર કે દાઈ બીજા પુરુષથી પુત્ર મેળવે, તો શાસ્ત્રવેત્તાઓ તે પુત્રને કામથી જન્મેલો ગણી મિલકતનો અનધિકારી અને બ્યર્થ જન્મેલો કહે છે. * ૧૪૭

અનેક જાતની સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી જન્મેલા પુત્ર સંબંધી

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ ૧૪૮ ॥

* વિધિસર નિયોગ પામેલીનો પુત્ર પણ કામવાસનાથી જન્મેલો ન હોય, તો જ મિલકતનો અધિકારી હરે છે. આ સંબંધી નારદ આમ કહે છે: 'મુખાન્મુખં પરિહરન્ ગાત્રેર્ગાગ્રાણ્યતંસ્પૃશન્ । કુલે તદવશેષે ચ સંતાનાર્ય ન કામતઃ । પોતાના કુળમાં અથવા તે કુળના અવશેષમાં (નિયોગ પામેલી સ્ત્રી સાથે નિયોગ પામેલા પુરુષ) એ સ્ત્રીના મોઢાથી પોતાના મોઢાને દૂર રાખી શરીરના અવશેષોને પણ સ્પર્શ કર્યા વિના કેવળ સંતાનની ઇચ્છાથી મૈથુન કરવું, પણ કામવાસનાથી નહિ. '

: એક જાતિની સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી થયેલા પુત્રોના ભાગ વિષે આ વિધાન બાણુ. હવે બુદ્ધિબુદ્ધિ જાતિની અનેક સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોના ભાગ વિષે તમે સાંભળો. ૧૪૮

બ્રાહ્મણની ચારે વર્ણોની પત્નીઓના પુત્ર સમ્બંધી

બ્રાહ્મણસ્યાનુપૂર્વ્યેણ ચતસ્રસ્તુ યદિ સ્ત્રિયઃ ।

તાસાં પુત્રેષુ જાતેષુ વિભાગેઽયં વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

બ્રાહ્મણને અનુક્રમે જો ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય, તો તેમને થયેલા પુત્રોના વિભાગ વિષે આ (નીચેનો) વિધિ કહ્યો છે :

બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારો આપવો

કીનાશો ગોવૃષો યાનમલક્ષારશ્ચ વેશ્મ ચ ।

વિપ્રસ્યૌદ્ધારિકં દેયમેકાંશશ્ચ પ્રધાનતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ખેડૂત, ખૂંટ, વાહન, અક્ષંકાર, ઘર તેમ જ બીજી સંપત્તિ-માં જ એક ભાગ મુખ્ય હોય, તે બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા તરીકે આપવો. ૧૫૦

બાકીની-મિલકતના ભાગ

ત્ર્યંશં દાયાદ્ધરેદ્વિપ્રો દ્વાવંશૌ ક્ષત્રિયાસુતઃ ।

વૈશ્યાજઃ સાર્ધમેવાંશમંશં શૂદ્રાસુતો દરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

બ્રાહ્મણીના પુત્રે ત્રણ ભાગ, ક્ષત્રિયાણીના પુત્રે બે ભાગ, વૈશ્ય સ્ત્રીના પુત્રે દોઢ ભાગ અને શૂદ્ર સ્ત્રીના પુત્રે એક ભાગ—એમ મિલકતના ભાગ લેવા. ૧૫૧

અથવા બધી મિલકતના આવા ભાગ

સર્વં વા સ્વિયજાતં તદ્વશધા પરિકલ્પ્ય ચ ।

ધર્મ્યં વિભાગં કુર્વીત વિધિનાઽનેન ધર્મવિત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અથવા આખી મિલકતના દશ ભાગ કલ્પવા અને ધર્મ
બ્રાહ્મણનાર પુરુષે (નીચેની) આ વિધિએ ધર્માનુસાર ભાગો
પાડવા : ૧૫૨

ચતુરોઽશ્વન્દરેદ્વિપ્રસ્ત્રીનંશન્કશ્ચત્રિયાસુતઃ ।

વૈશ્યાપુત્રો હરેદ્વયંશમંશં શૂદ્રાસુતો હરેત્ ॥ ૧૫૩ ॥

બ્રાહ્મણીનો પુત્ર ચાર ભાગ અને ક્ષત્રિયાણીનો પુત્ર ત્રણ
ભાગ લે; વૈશ્યસ્ત્રીનો પુત્ર બે ભાગ લે અને શૂદ્રસ્ત્રીનો પુત્ર એક
ભાગ લે. ૧૫૩

યદ્યપિ સ્યાત્તુ સત્પુત્રોઽપ્યસત્પુત્રોઽપિ વા મવેત્ ।

નાધિકં દશમાદ્યાચ્છૂદ્રાપુત્રાય ધર્મતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

બ્રાહ્મણને દ્વિજતિ (બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી અને વાણિયણી)
સ્ત્રીઓથી પુત્ર હોય કે ન હોય, તોપણ શૂદ્રસ્ત્રીના પુત્રને ધર્મ-
પૂર્વક દશમા ભાગથી વધારે ન અપાય. ૧૫૪

શૂદ્ર સ્ત્રીનો પુત્ર ખરી રીતે ભાગીદાર નથી

માત્રાણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાપુત્રો ન રિક્તમાક્ ।

યદેવાસ્ય પિતા દયાત્તદેવાસ્ય ધનં મવેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને શૂદ્રસ્ત્રીથી જે પુત્ર થાય, તે
મિલકતનો ભાગિયો છે જ નહિ; પિતા પોતાની ઇચ્છાથી તેને
જે આપે તે જ તેનું ધન થાય છે. ૧૫૫

સમાન જાતિના પુત્રોમાં મેટાને વધારો આપવો જ

સમવર્ણાસુ યે જાતાઃ સર્વે પુત્રા દ્વિજન્મનામ્ ।

ઉદ્ધારં જ્યાયસે દત્ત્વા મજેરન્નિતરે સમમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

દ્વિજને સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જે પુત્રો જન્મ્યા હોય,

તે સૌએ, મોટાભાઈને અમુક ઉત્તમ ભાગ વધારા તરીકે આપી,
બાકીની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. ૧૫૬

શૂદ્રના પુત્રો વિશે

શૂદ્રસ્ય તુ સર્વર્ણેવ નાન્યા ભાર્યા વિધીયતે ।

તસ્યાં જાતાઃ સમાંશાઃ સ્યુર્યદિ પુત્રશતં ભવેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

શૂદ્રને તો પોતાના જ વર્ણની સ્ત્રી હોવી બેઈએ; અને
માટે બીજા વર્ણની પત્નીનું વિધાન નથી; તે-શૂદ્ર સ્ત્રીમાં તેને
સો પુત્રો થાય, તોપણ તે સૌને સરખો હિસ્સો મળે. ૧૫૭.

બાર જાતના પુત્રો

પુત્રાન્દ્વાદશ યાનાહ નૃણાં સ્વાયંભુવો મનુઃ ।

તેષાં ષડ્વન્ધુદાયાદાઃ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

બ્રહ્માના પુત્ર-સ્વાયંભુવ મનુએ મનુષ્યોના જ બાર
(જાતના) પુત્રો કહ્યા છે, તેમાં પહેલા છ બાંધવો દાયાદો
(વારસાના અધિકારી) છે, પણ પાછલા છ બાંધવો અદાયાદો
(વારસાના અધિકારવિનાના) છે. ૧૫૮

બારમાંથી છ વારસદાર

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ દત્તઃ કૃત્રિમ એવ ચ ।

ગૃહોત્પન્નોઽપવિદ્ધશ્ચ દાયાદા વાન્ધવાશ્ચ પદ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્તક, કૃત્રિમ, ગૃહોત્પન્ન અને અપવિદ્ધ-
એ છ બાંધવો દાયાદો (વારસાના અધિકારી) છે. ૧૫૯

જે વારસદાર નથી, તે છ

કાનીનશ્ચ સહોદશ્ચ ક્રીતઃ પૌનર્ભવસ્તથા ।

સ્વયંદત્તશ્ચ શૌદ્રશ્ચ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત અને શૌદ્ર-એ
છાખાધિવો[†] અદાયાદો (વારસાના અધિકારવિનાના) છે. ૧૬૦

અરાધ્ય હોદ્દરો ભાગેલી નાવ ન્હેવો

યાદશં ફલમામોતિ કુપુત્રૈઃ સંતરંજલમ્ ।

તાદશં ફલમામોતિ કુપુત્રૈઃ સંતરંસ્તમઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ભાગેલી હોડીઆથી પાણીને તરતો માણસ જેવું ફળ પામે
છે, તેવું ફળ કુપુત્રોથી તમસ(સંસાર)ને પાર કરતો માણસ
મેળવે છે. ૧૬૧

ઔરસ અને ક્ષેત્રજમાં ઔરસ મુખ્ય

યથેકરિક્ષિત્થનૌ સ્યાતામૌરસક્ષેત્રજૌ સુતૌ ।

યસ્ય યત્પૈતૃકં રિક્થં સ તદ્ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો એક મિલકતના ભાગીદાર ઔરસ અને ક્ષેત્રજ-એમ
બે પુત્રો હોય, તો તે મિલકત જેના પિતાની હોય, તે તે મિલ-
કતને લે, બીજો ક્ષેત્રજ પુત્ર એ ન લે. ૧૬૨

બાપના ધનનો અધિકારી ઔરસ જ

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ ૧૬૩ ॥

+ આ છ બાઈઓ બલે વારસાના અધિકારી નથી, છતાં
તેઓ સગાબાઈ તરીકે તો ગણાય જ છે. આ સંબંધી બોધાયન
આમ કહે છે : ‘ કાનીનં ચ સહોદં ચ ક્રીતં પૌનર્ભવં તથા । સ્વયંદત્તં નિપાદં
ચ ગોત્રમાજઃ પ્રવક્ષતે । કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત
અને નિપાદ-એ છ પુત્રોને બાઈઓ તો કહ્યા જ છે. ’ (કુલ્લક)

† અર્થાત્ જેમ ભાગેલી હોડીથી પાણીને તરવા જતો માણસ
ફળે છે, તેમ અરાધ્ય પુત્રથી સંસારને તરવા છડ્છતો ફળે છે.

પિતાની ધનસંપત્તિનો સ્વામી એક ઔરસ પુત્ર જ હોય,
છતાં ક્ષેત્રજ આદિ બાકીના પુત્રોને પણ તેણે દયા કરી
આજીવિકા પૂરતું આપવું જોઈએ. ૧૬૩

છઠ્ઠો કે પાંચમો ભાગ ક્ષેત્રજનો

પદ્મં તુ ક્ષેત્રજસ્યાંશં પ્રદદ્યાત્પૈતૃકાદ્વનાત્ ।

ઔરસો વિમજન્દાયં પિતૃયં પદ્મમેવ વા ॥ ૧૬૪ ॥

ઔરસ પુત્રે બાપીકા વારસાનો ભાગ પાડતાં, પિતાના
ધનમાંથી ક્ષેત્રજ પુત્રને છઠ્ઠો કે પાંચમો ભાગ આપવો. ૧૬૪

પિતાના ધનના ભાગીદાર એ પુત્રો

ઔરસક્ષેત્રજૌ પુત્રૌ પિતૃરિક્વચસ્ય માગિનૌ ।

દશાપેરે તુ ક્રમશઃ ગોત્રરિક્વચાંશમાગિનઃ ॥ ૧૬૫ ॥

ઔરસ અને ક્ષેત્રજ—એ બે પુત્રો બાપીકા મિલકતના
ભાગિયા છે; બીજા દશ પુત્રો તો અનુક્રમે ગોત્ર અને મિલકતના
અંશભાગી છે. ૧૬૫

ઔરસ પુત્ર કયો ?

સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાયાં તુ સ્વયમુત્પાદયેદ્ધિ યમ્ ।

તમૌરસં વિજાનીયાત્પુત્રં પ્રથમકલ્પિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

સંસ્કારપૂર્વક પરણેલી પોતાના સમાન વર્ણની પોતાની
પત્નીમાં પોતે જ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તેને પ્રથમ કહેલો ‘ઔરસ’
પુત્ર બાણવો. ૧૬૬

ક્ષેત્રજ પુત્ર કયો ?

યસ્તલ્પજઃ પ્રમીતસ્ય ક્લીબસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ।

સ્વધર્મેણ નિયુક્તાયાં સ પુત્રઃ ક્ષેત્રજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૭ ॥

જેના સ્વામી મરી ગયો હોય, નપુંસક હોય અથવા રોગી હોય, તે ધર્માનુસાર નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જે પુત્ર થાય, તે 'દેવજ' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૬૭

દત્તક પુત્ર કયો ?

માતા પિતા વા દયાતાં યમદ્વિઃ પુત્રમાપદિ ।

સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો દત્તિમ સુતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

આપત્કાળે માતાપિતા પોતાની અતિવાળાને પ્રસન્નતા-પૂર્વક અને પાણીના સંકલ્પ સાથે જે પુત્ર આપી દે, તે 'દત્તિમ' (દત્તક) પુત્ર જાણવો. ૧૬૮

કૃત્રિમ પુત્ર કયો ?

સદૃશં તુ પ્રકુર્યાદિં ગુણદોષવિચક્ષણમ્ ।

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયશ્ચ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

પોતાની અતના, ગુણદોષને જાણનારા અને પુત્રના ગુણોથી યુક્ત એવા જે પુત્રને માણસ પોતાનો પુત્ર કરી રાખે તેને 'કૃત્રિમ' પુત્ર જાણવો. ૧૬૯

ગૃહોત્પન્ન પુત્ર કયો ?

ઉત્પદ્યતે ગૃહે યસ્ય ન ચ જ્ઞાયેત કસ્ય સઃ ।

સ ગૃહે ગૃહે ઉત્પન્નસ્તસ્ય સ્યાદસ્ય તત્પજઃ ॥ ૧૭૦ ॥

જેના ઘરમાં (રહેલી પોતાની જ) અમુક સ્ત્રીને પુત્ર જન્મે (અને તે પુત્ર સજાતીય હોવા) છતાં તે કયા પુરુષનો છે, એની જાણ ન મળે, ત્યારે ઘરમાં ગૃહ રીતે જન્મેલો એ 'ગૃહોત્પન્ન' પુત્ર કહેવાય અને જેની પત્નીમાં તે જન્મેલો હોય તેનો જ એ પુત્ર ગણાય. ૧૭૦

અપવિદ્ધ પુત્ર કયો ?

માતાપિતૃમ્યામુત્સૃષ્ટં તયોરન્યતરેણ વા ।

યં પુત્રં પરિગૃહ્ણીયાદપવિદ્ધઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

માતાપિતાએ (મળીને) અથવા તેમનામાંના કોઈ એકે પુત્રને તજી દીધો હોય અને બીજો કોઈ પુરુષ તેને સ્વીકારી લે, તો તે પુત્ર તેને સ્વીકારનારનો 'અપવિદ્ધ' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૭૧

કાનીન પુત્ર કયો ?

પિતૃવેશ્મનિ કન્યા તુ યં પુત્રં જનયેદ્રઢઃ ।

તં કાનીનં વદેન્નામ્ના વૌહુઃ કન્યાસમુદ્ભવમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

જે કન્યા પિતાને ઘેર એકાંતમાં જે પુત્રને જન્મ આપે, તે કન્યાને થયેલા એ પુત્રને 'કાનીન' નામે કહે છે અને એ પુત્ર તે કન્યાને પરણનારનો પુત્ર ગણાય છે. ૧૭૨

સહોદ પુત્ર કયો ?

ગ્રા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી ।

વૌહુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોદ્ભવો ઇતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

ગર્ભવતી તરીકે બાળીતી કે અબાળીતી રહેલી જે સ્ત્રીનો વિવાહસંસ્કાર થાય, તેનો તે ગર્ભ, તે સ્ત્રીને પરણનાર પતિનો થાય અને તે 'સહોદ' પુત્ર કહેવાય. ૧૭૩

ક્રીતક પુત્ર કયો ?

ક્રીણીયાદસ્ત્વપત્યાર્થં માતાપિત્રોર્યમન્તિકાત્ ।

સ ક્રીતકઃ સુતસ્તસ્ય સદૃશોઽસદૃશોઽપિ વા ॥ ૧૭૪ ॥

જે સત્ક્રીતિ કે પરક્રીતિ પુત્રને તેનાં માતાપિતા પાસેથી પુત્ર કરવા માટે લેવાતો લેવાય, તે 'ક્રીતક' પુત્ર કહેવાય છે. ૧૭૪

પૌનર્ભવ પુત્ર કથો ?

યા પત્ન્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છયા ।

ઉત્પાદયેત્પુનર્ભૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

પતિ વડે ત્યજાયેલી અથવા વિધવા થયેલી જે સ્ત્રી સ્વેચ્છાથી પુનર્લગ્ન કરી જે પુત્રને જન્મ આપે, તે પુત્ર 'પૌનર્ભવ' કહેવાય છે. ૧૭૫

એ સ્ત્રીને ફરી વિવાહસંસ્કાર થવો જોઈએ .

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાદ્વિતપ્રત્યાગતાઽપિ વા ।

પૌનર્ભવેન મર્ત્ત્ત સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૧૭૬ ॥

તે સ્ત્રી જે અક્ષતયોનિ હોય તો પુનર્લગ્ન કરનાર પતિ સાથે તે ફરી વિવાહસંસ્કારને યોગ્ય છે; અથવા તે એક પતિને છોડી બીજા પાસે ગઈ હોય અને પાછી મૂળ પતિ પાસે આવી હોય, તોપણ મૂળ પતિ સાથે તે ફરી વિવાહ-સંસ્કારને યોગ્ય છે. ૧૭૬

સ્વયંદત્ત પુત્ર કથો ?

માતાપિતૃવિહીનો'યસ્ત્યક્તો વા સ્યાદકારણાત્ ।

આત્માનં સ્પર્શયેદ્યસ્મૈ સ્વયંદત્તસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

જે પુત્ર માતાપિતા વિનાનો હોય અથવા જે વગરકારણે ત્યજાયેલો હોય, તે પુત્ર પોતે જ પોતાને ઘાઈને આપણ કરી દે, તેને 'સ્વયંદત્ત' પુત્ર કહ્યો છે. ૧૭૭

શૌદ્ર અથવા પારશ્વ પુત્ર કથો ?

યં બ્રાહ્મણસ્તુ શૂદ્રાયાં કામાદુત્પાદયેત્સુતમ્ ।

સ પારયજ્ઞેવ શ્વસ્તસ્માત્પારશ્વઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

બ્રાહ્મણ કામને વશ થઈ (પોતાને પરણેલી જ) શૂદ્ર સ્ત્રીમાં જ પુત્ર પેદા કરે, તે જીવતાં છતાં મરેલા જેવો કોઈ 'પારશવ' કહેવાય છે. ૧૭૮

શૂદ્રનો પુત્ર પણ ભાગીદાર છે

દાસ્યાં વા દાસદાસ્યાં વા યઃ શૂદ્રસ્ય સુતો ભવેત્ ।

સોઽનુજ્ઞાતો હરેદંશમિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

દાસીમાં કે દાસની દાસીમાં શૂદ્રનો જ પુત્ર જન્મે, તે પિતાની આજ્ઞાથી મિલકતનો ભાગ લે, એવી ધર્મ વ્યવસ્થા છે.

ક્ષેત્રજ વગેરે પુત્રો પુત્રના પ્રતિનિધિ૩૫

ક્ષેત્રજાદીન્સુતાનેતાનેકાદશ યથોદિતાન્ ।

પુત્રપ્રતિનિધીનાહુઃ ક્રિયાલોપાન્મનીષિનઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ક્ષેત્રજ આદિ જે આ અગિયાર પુત્રો કહ્યા છે, તેમને વિદ્વાનોએ શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓનો લોપ ન થાય, તે સારુ પુત્રના પ્રતિનિધિ૩૫ ગણ્યાં છે. ૧૮૦

જેનું બીજ તેના એ અગિયારે પુત્રો

ય એતેઽમિહિતાઃ પુત્રાઃ પ્રસન્નાદન્યવીજનાઃ ।

યસ્ય તે વીજતો જાતાસ્તસ્ય તે નેતરસ્ય તુ ॥ ૧૮૧ ॥

બીજના બીજથી જન્મેલા આ જે પુત્રો પ્રાસંગિક કહ્યા છે, તે જેના બીજથી જન્મ્યા હોય તેના જ પુત્રો છે, બીજના નથી જ.† ૧૮૧

† જો કે એ અગિયારમાંના પૌનર્ભવ તથા શૂદ્ર એ જે પુત્રો પોતાના વીર્યથી જન્મેલા હોય છે, છતાં તેઓને પણ પોતાના પુત્રો તરીકે ન ગણ્યા. આ અભિપ્રાયથી જ બૃહસ્પતિ કહે છે: 'આજ્યં

ભાઈના પુત્રથી બધા ભાઈ પુત્રવાળા ગણાય

પ્રાતૃણામેકજાતાનામેકથેત્પુત્રવાન્મવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ પુત્રિણો મનુરમવીત્ ॥ ૧૮૨ ॥

એક ભાતાપિતાથી જન્મેલા ભાઈઓમાં એ એક જ પુત્ર-
વાળો હોય, તો તે એક પુત્રથી (પણ) સર્વ ભાઈઓ પુત્રવાળા
છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૮૨

સાકના એક પુત્રથી પણ બધી શોક પુત્રવાળા છે

સર્વાસામેકપત્નીનામેકા ચેત્પુત્રિણી ભવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ પ્રાહ પુત્રવતીર્મનુઃ ॥ ૧૮૩ ॥

એકની સર્વ પત્નીઓમાં એ એક જ પુત્રવાળી હોય, તો
તે પુત્રથી તે સર્વ પત્નીઓ પુત્રવાળી છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.

વારસાની યોગ્યતાનો વિષય

શ્રેયસઃ શ્રેયસોડ્ભામે પાપીયાનિકથમર્દતિ ।

બહવથેતુ સદ્ગ્નાઃ સર્વે રિક્થસ્ય માગિનઃ ॥ ૧૮૪ ॥

શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠ પુત્ર ન હોય તો જિતરતા-જિતરતા પુત્ર વારસાના
અધિકારી છે; પણ ઘણા પુત્રો એકસરખા હોય, તો તે બધાએ
મિલકતના સરખા ભાગિયા થાય. ૧૮૪

વિના કથા મિત્રે સદ્ધિઃ પ્રતિનિધિઃ સ્મૃતઃ । તથેચ્ચદસ પુત્રાસ્તુ પુત્રિકૌરમસો-
વિના । એમ થી ન હોય ત્યારે તેઓ ધીનું પ્રતિનિધિ ગણાય છે, તેમ
ઔરસ (સગા) પુત્ર કે હોદ્દારનો હોદ્દાર તત્ક લીધેલો ન હોય,
તો આ ક્ષેત્રના વચ્ચે અગિયાર પુત્રોને પુત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે
ગણી શકાય છે. (જન્મક)

પિતાની મિલકતના અધિકારી પુત્રો જ

ન વ્રાતરો ન પિતરઃ પુત્રા રિક્થહરાઃ પિતુઃ ।

પિતા હરેદપુત્રસ્ય રિક્થં વ્રાતર એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

પુત્રો જ પિતાની મિલકતના અધિકારી છે, ભાઈઓ કે બીજા પિતૃપક્ષીઓ નથી; છતાં અપુત્રની મિલકત તેનો પિતા અને તેના ભાઈઓ જ લે. ૧૮૫

અપુત્ર દાદા વગેરેની મિલકતમાં ક્ષેત્રજ પુત્ર વગેરેનો પણ હક્ક

ત્રયાણામુદકં કાર્યં ત્રિપુ પિણ્ડઃ પ્રવર્તતે ।

ચતુર્યઃ સંપ્રદાતૈર્વાં પચ્ચમો નોપપદ્યતે ॥ ૧૮૬ ॥

પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને જલ્દાન અને પિંડદાન અપાય છે; તેમ જ ચોથો તે પિંડ આપનારો હોય છે; આમાં પાંચમો ઘાઈ પડતો જ નથી.* ૧૮૬

સંતતિવિનાની પત્નીઓ પણ હક્કદાર

[અસુતાસ્તુ પિતુઃ પત્ન્યઃ સમાનાંશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પિતામહ્યશ્ચ તાઃ સર્વા માતૃકલ્પાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સંતતિવિનાની પિતાની બીજી પત્નીઓ પણ સમાન ભાગીદાર છે; અને તે બધી દાદીમા છે અને તેમને માતાના જેવી (અધિકારવાળી) ઠહી છે.]

x અહીં કહેવાનો ભાવ આ છે, કે પુત્રરહિત દાદા વગેરેની મિલકતમાં ક્ષેત્રજ વગેરે ગોણુ (મુખ્ય ન ગણાય તેવા) પુત્રોનો પણ અધિકાર હોઈ શકે છે. ઔરસ પુત્ર તથા પૌત્રનો અધિકાર તો 'પુત્રેણ લોપ્તમ્બયતિ' એ ૧૩૭મા શ્લોકમાં જ કહેવાઈ ગયો છે. (કુલ્લક)

એકંદર વારસદારો

• અનન્તરઃ સપિઙ્ગાચસ્તસ્ય તસ્ય ધનં મવેત્ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં સકુલ્યઃ સ્યાદાચાર્યઃ શિષ્ય એવ વા ॥ ૧૮૭ ॥

જે સપિંડીઓમાં નજીકનો સંબંધી (પુરુષ કે સ્ત્રી હરેકાઈ) હોય, તેનું (એ અપુત્રી મરેલાનું) ધન થાય છે; પણ તે ન હોય તો કુળનો પુરુષ વારસ થાય છે; તેના અભાવે આચાર્ય* અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય, એમ વારસદાર થાય છે.*

* આ શ્લોકમાં સામાન્ય વારસદારો જણાવ્યા છે, નહિ કે ખાસ વારસદાર-ઔરસ વગેરેને ઉદ્દેશી અહીં કહેલું છે; તેથી જોઓ તો 'વારસાદક્ષ હજી મુધી જણાવ્યો નથી, તે પત્ની વગેરેનો પણ વારસાદક્ષ છે, એમ જણાવવાનો આ શ્લોકમાં મુખ્ય અભિપ્રાય છે. તેમાં 'એક ઔરસઃ પુત્રઃ ।' એમ ચાલુ અધ્યાયના ૧૬૩મા શ્લોકમાં કહેલું હોવાથી ખરી રીતે તો મરેલા પિતા વગેરેના ધનનો મુખ્ય અધિકારી તો એક ઔરસ પુત્ર જ છે; શ્વેતજ તથા શુણ્વણ દત્તક પુત્રને તો મિલકતનો પાંચમો કે છઠ્ઠો ભાગ જ આપવાનો છે અને કૃત્રિમ આદિ પુત્રોને તો તેમની આજીવિકા પૂરતું જ આપવાનું છે, એમ પણ કહેવાઈ ગયું છે; પરંતુ ઔરસ પુત્ર જો ન હોય, તો દત્તક સ્ત્રીધેનો દીકરીનો દીકરો જ મરેલા પિતા આદિનું ધન લે એમ 'દૌહિત્ર એવ ચ હરેદ્પુત્રસ્થાશ્ચિલં ધનમ્ ।' આ અધ્યાયના ૧૩૧મા શ્લોકમાં કહેલું છે અને ત્યાં 'અપુત્રસ્ય' એ પદનો અર્થ 'ઔરસ પુત્રવિનાનો' એવો જ સમજવાનો છે; પરંતુ એ દીકરીનો દીકરો પણ ન હોય તો શ્વેતજ વગેરે અગ્રિયાર પુત્રો, અનુક્રમે પિતાના ધનના અધિકારી સમજવા. પરંતુ સ્ત્રી યદ્દ જાતિની સ્ત્રીનો પુત્ર જો મૃયો હોય, તો એ આખી મિલકતના દશમા ભાગનો જ ભાગ અધિકારી છે, એમ 'નાષિકં દશમાશ્વણપુત્રાવ ।' આ અધ્યાયના ૧૫૪મા શ્લોકમાં કહેવાયું છે. એ દશમો ભાગ તેને આપતાં જે

ઠાઈ પણ વારસદાર ન હોય તો બ્રાહ્મણો વારસદાર

સર્વેષામપ્યમાવે તુ બ્રાહ્મણા રિક્વમાગિનઃ ।

ત્રૈવિદ્યાઃ શુચયો દાન્તાસ્તથા ધર્મો ન હીયતે ॥ ૧૮૮ ॥

(ઉપરના). બધા—વારસદારો પણ જો ન હોય, તો બ્રાહ્મણો મિલકતના હકદાર થાય છે; તે બ્રાહ્મણો ત્રણ વેદોને બણનારા; પવિત્ર અને જિતેન્દ્રિય હોય, તો (શ્રાદ્ધાદિક) ધર્મનો નાશ થતો નથી. ૧૮૮

બ્રાહ્મણ સિવાય બીનવારસીનું ધન રાજા લઈ શકે

અહાર્યં બ્રાહ્મણદ્રવ્યં રાજા નિત્યમિતિ સ્થિતિઃ ।

ઇતરેષાં તુ વર્ણાનાં સર્વામાવે હરેન્નૃપઃ ॥ ૧૮૯ ॥

(બીનવારસી) બ્રાહ્મણનું ધન રાજાએ કદી ન લેવું, એવી ધર્મની કાયમી મર્યાદા છે; પણ બીજા વર્ણોના ઠાઈને જો ઠાઈ પણ વારસ ન હોય, તો તેનું ધન રાજાએ લઈ લેવું. ૧૮૯

નિયોગથી જન્મેલો પુત્ર વારસદાર

સંસ્થિતસ્થાનપત્યસ્ય સગોત્રાત્પુત્રમાહરેત્ ।

તત્ર યદ્રિક્વજાતં સ્પાત્તત્તસ્મિન્પ્રતિષાદયેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

ઠાઈ પુત્રરહિત મરી જાય તો (તેની પત્ની) તેના સગોત્રી પુરુષથી નિયોગધર્મ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે અને મરનારનું જ ધન હોય તે તેને સુપરત કરે. ૧૯૦

મિલકત બાકી વધે, તે નજીકનો જે સર્પિડ અથવા સગોત્રી હોય, તેણે લેવી; પરંતુ જો તેર પ્રકારના પુત્રોમાંથી એકે પુત્ર હયાત ન હોય, તો મરેલા પતિની બધી મિલકતની વારસદાર તેની પત્ની જ ગણાય છે. (કુલ્લક)

એ પુરુષોથી એક સ્ત્રીમાં એ પુત્રો જન્મ્યા હોય તો ?

હૌ તુ યૌ વિવદેયાતાં દ્વામ્યાં જાતૌ સ્ત્રિયા ધને ।

તયોર્ઘસ્ય પિત્ર્યં સ્યાત્તત્સ શૃક્ષીત નેતરઃ ॥ ૧૯૧ ॥

એક સ્ત્રીમાં એ પુરુષોથી થયેલા એ પુત્રો જો મિલકત માટે ઝઘડો કરે, તો જો ધન જના પિતાનું હોય તેને તે લે; ખીજો પુત્ર તે ન લે. ૧૯૧

મરેલી માતાની મિલકતના વારસદારો

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

मजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनामयः ॥ १९२ ॥

માતા ગુજરી જતાં, સર્વ સગા ભાઈઓએ તથા બહેનો-એ માતાની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. (બહેનો જ પરણેલી હોય, તેઓનો તો મિલકતના પ્રમાણમાં સત્કાર જ કરવો.)⁺ ૧૯૨

× શ્લોક ૧૯૨માં ઔરસ તથા ક્ષેત્રજ પુત્ર સંબંધી કહેવાયું છે; જ્યારે આ શ્લોકમાં ઔરસ તથા પૌનર્ભવ (નાતરે ગયા પછી થયેલા) પુત્ર સંબંધી કહેવાયું છે. પ્રથમ જન્મેલા ઔરસ પુત્રનો (મૂળ) પિતા મરી જાય, ત્યારે એ બાળક પુત્રને તથા પોતાના એ (મૂળ) પતિના ધનને સાથે લઈ તે વિધવા સ્ત્રી નાતરે જાય કે પુનર્લગ્ન કરે, ત્યારે તે ખીજા પુરુષથી જો ખીજો પુત્ર થાય અને તેનો પિતા (ખીજો પતિ) પણ મરી જાય, તો તેનું ધન પણ એ સ્ત્રીને જ મળેલું હોય; ત્યારે એ જન્મે પુત્રો મોટા થયા પછી એ સ્ત્રીના તાત્કાલિક રહેલા એ જન્મે તરફના ધન માટે જો વિવાદ કરે, તો તે માટે અહીં નિર્ણય આપ્યો છે. (કુલ્લક)

+ આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે બૃહસ્પતિ પણ કહે છે : ‘સ્ત્રી ધનં સ્યાદપત્યાનાં દુહિતા ચ તર્દશિની । અપુત્રા જેનું સમુદાય નુ સમતે માન-

દીકરીઓની દીકરીઓને પણ કંઈક આપવું :

યાસ્તાસાં સ્યુર્દુહિતંસ્તાસામપિ યથાર્હતઃ ।

માતામહ્યાઃ ધનાર્થિક્ષિત્પ્રદેયં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

તે બહેનોને, જે દીકરીઓ હોય, તેમને પણ થોડાં પ્રમાણે આજીવન (માની મા)ના ધનમાંથી કંઈક પ્રીતિપૂર્વક આપવું. ૧૯૩

સ્ત્રીધન ૭ પ્રકારનું

અધ્યગ્ન્યધ્યાવાહનિકં દત્તં ચ પ્રીતિકર્મણિ ।

બ્રાતૃપ્રાતૃપિતૃપ્રાપ્તં વહ્નિવિધં સ્ત્રીધનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

અધ્યગ્નિ* (વિવાહ વખતે અગ્નિ સમક્ષ પિતા આદિએ આપેલું) ધન, અધ્યાવાહનિક* (લગ્ન પછી સાસરે જતી વખતે મળેલું) ધન; (પતિ વગેરેએ) પ્રીતિપૂર્વક આપેલું

માત્રકમ્ । સ્ત્રીનું ધન તેનાં સંતાનોનું જ ગણાય છે; તેથી (ન પરણેલી) દીકરી પણ તે ધનમાં ભાગીદાર મનાય છે; પરંતુ જે દીકરી પરણેલી હોય અને તે જો પુત્રવિનાની હોય તો (મિલકતના પ્રમાણમાં) માત્ર તે સત્કાર જ મેળવે. (પણ ભાગીદારી ન મેળવે.)' (કુલ્લક)

* કાત્યાયન કહે છે :

‘વિવાહકાલે યત્ સ્ત્રીભ્યો દીયતે હ્યગ્નિસંનિધૌ ।

તદધ્યગ્નિ કૃતં સદ્ગ્નિઃ સ્ત્રીધનં પરિકીર્તિતમ્ ’ ॥

વિવાહ સમયે અગ્નિની સમક્ષ જે ધન સ્ત્રીઓને આપાય છે; તેને સત્પુરુષો ‘અધ્યગ્નિ’ નામનું સ્ત્રીધન કહે છે. (કુલ્લક)

† આ સંબંધી કાત્યાયન પણ કહે છે : ‘યત્ પુનર્લભતે નારી નીયમાના તુ પૈતૃકાત્ । અધ્યાવાહનિકં નામ તત્ સ્ત્રીધનમુદાહૃતમ્ । પરણેલી સ્ત્રીને પિતાને ઘેરથી બ્યારે સાસરે લઈ જવામાં આવે, ત્યારે જે ધન તેને મળે છે, તે ધન અધ્યાવાહનિક કહેવાય છે.’ (કુલ્લક)

ધન; ભાઈ તરફથી, માતા તરફથી અને પિતા તરફથી મળેલું
ધન એમ છ પ્રકારનું સ્ત્રીધન કહ્યું છે. ૧૯૪

સ્ત્રીધન તેની સંતતિનું

અન્વાધેયં ચ યદ્દત્તં પત્ન્યા પ્રીતેન ચૈવ યત્ ।

પત્નૌ જીવતિ વૃત્તાયાઃ પ્રજાયાસ્તદ્ધનં મવેત્ ॥ ૧૯૫ ॥

અન્વાધેયઃ (વિવાહ પછી પિયરિયાં કે સાસરિયાં તરફથી
મળેલું) ધન તથા પતિએ પ્રીતિપૂર્વક આપેલું ધન, એ (બધું)
પતિના જીવતાં સ્ત્રી ગુજરી જાય, તો તે સ્ત્રીની પ્રજાનું થાય.

કયું સ્ત્રીધન તેના પતિનું થાય?

બ્રાહ્મદૈવાર્ષગાન્ધર્વપ્રાજાપત્યેષુ યદ્વસુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં મર્તુરેવ તદિષ્યતે ॥ ૧૯૬ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, ગાન્ધર્વ અને પ્રાજાપત્ય એ (પાંચ)
વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે એ સ્ત્રીને સંતાન
રહિત ગુજરી જાય, તો તેના સ્વામીનું જ મળેલું છે. ૧૯૬

કયું સ્ત્રીધન તેનાં માતાપિતાનું થાય?

યત્ત્વસ્યાઃ સ્યાદ્ધનં દત્તં વિવાહેષ્વાસુરાદિષુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં માતાપિત્રોસ્તદિષ્યતે ॥ ૧૯૭ ॥

પણ આશુરાદિ (આશુર, રાક્ષસ તથા પેશાચ) વિવાહોમાં

† આ સંબંધી પણ કાલ્યાણન કહે છે : ‘વિવાહાદ પરતો યત્
લભ્યં મર્તુકુલે ક્રિયા । અન્વાધેયં તદુષ્ણં તુ સર્વવન્નુકુલે તથા ॥ વિવાહ
આર્ષ. મયા પછી સ્ત્રીએ, ધણીને ઘેર જે ધન મેળવ્યું હોય તેમ જ
પોતાના સર્વ ભાઈએને ઘેર જે ધન મેળવ્યું હોય, તે અન્વાધેય
કહેવાય છે. (કુલ્લક)

શ્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે તે સ્ત્રી સંતાનવિનાની મરી જાય, તો તેનાં માતાપિતાનું ગણાય છે. ૧૯૭

કંઈ સ્ત્રીનું ધન તેનાં શોકનાં સંતાનને મળે ?

સ્ત્રિયાં તુ યદ્ધવેદિત્તં પિત્રા દત્તં કયંચન ।

બ્રાહ્મણી તદ્ધરેત્કન્યા તદપત્યસ્ય વા મવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

(બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણી ઉપરાંત બીજી જે સ્ત્રીઓ હોય, તેમાંની કોઈ સંતાનવિનાની મરણ પામે, તો તે) સ્ત્રી પાસે તેના પિતાએ આપેલું જે કંઈ ધન હોય, તે ધન બ્રાહ્મણીની કન્યાને અથવા તેના પુત્રને મળે. ૧૯૮

સ્ત્રીઓ ધનસંગ્રહ ન કરી શકે

ન નિર્હારં સ્ત્રિયઃ કુર્યુઃ કુટુમ્બાદ્દહમધ્યગાત્ ।

સ્વકાદપિ ચ વિત્તાદ્ધિ સ્વસ્ય મર્તુરનાજ્ઞયા ॥ ૧૯૯ ॥

વિશાળ કુટુંબના મજિયારા ધનમાંથી સ્ત્રીઓએ ધનસંગ્રહ ન કરાય; તેમજ પોતાના ધનમાંથી પણ પતિની આજ્ઞા વિના. કંઈ (ધરેણાંગાઠાં) ન કરાવાય. ૧૯૯

ધણીના જીવતાં સ્ત્રીએ પહેરેલા દાગીના ભાગમાં ન લેવાય

પત્યૌ જીવતિ યઃ સ્ત્રીમિરલક્ષ્મરો ઘૃતો મવેત્ ।

ન તં મજેરન્દાપ્યાદા મજમાનાઃ પતન્તિ તે ॥ ૨૦૦ ॥

પતિના જીવતાં જે અલંકારો સ્ત્રીઓએ પહેર્યા હોય, તેઓને વારસદારો (જે સ્ત્રીના મરી ગયા પછી ભાગ પાડતી વેળા) ભાગમાં લઈ ન શકે; છતાં તેના પણ જો તેઓ ભાગ પાડે તો પતિત થાય છે. ૨૦૦

આ બધા વારસદાર નથી

અનંશૌ ક્લીષપતિતૌ જાત્યન્ધવધિરૌ તથા ।

ઉન્મત્તજહમૂકાશ્ચ યે ચ કેચિન્નિરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૦૧ ॥

નપુંસક, પતિત, જન્માંધ, બહેરો, ગાંડો, બેવફૂર, મૂંગો અને જે ઇન્દ્રિયરહિત હોય, તેઓ પિતાની મિલકતના વારસદાર થઈ શકતા નથી. ૨૦૧

છતાં તેમને જીવનપૂરતું આપવું

સર્વેવામપિ તુ ન્યાય્યં દાતું શક્ત્યા મનીષિણા ।

ગ્રાસાચ્છાદનમત્યન્તં પતિતો હૃદદશ્નવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

તોપણ વિદ્વાને યથાશક્તિ એ સૌને જીવતાં સુધી આનયાન અને વસ્ત્રાદિ આપવાં તે યોગ્ય છે; છતાં તે ન આપે તો પાપી જ થાય છે. ૨૦૨

એ નપુંસક આદિનાં ક્ષેત્રજનાં સંતાન ભાગીદાર હોઈ થકે

યદ્યર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાત્ક્લીષાદીનાં કર્યંચન ।

તેષામુત્પન્નતન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥ ૨૦૩ ॥

જે નપુંસક આદિ પણ 'કોઈ રીતે' પત્ની કરવા ઇચ્છે, તો તેમના થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્રોના પુત્રને વારસાનો ભાગ મળવો પડે છે. ૨૦૩

મોટા મેળવે તેમાં નાનાના ભાગ

વત્કિંચિત્પિતરિ પ્રેતે ધનં જ્યેષ્ઠોઽધિગચ્છતિ ।

માગો યવીયસાં તત્ર યદિ વિદ્યાનુપાલિતઃ ॥ ૨૦૪ ॥

પિતા મરી જતાં (સાથે રહેતો) મોટોભાઈ જે કંઈ

* આમ કહી સૂચવ્યું છે કે એ નપુંસક વગેરે ખરી રીતે વિવાહને યોગ્ય જ નથી, છતાં તેમને વિવાહની ઇચ્છા થાય તો.

(પોતાની કમાણીનું) ધન મેળવે, તેમાં નાનાભાઈઓનો ભાગ હોય; પરંતુ તે નાનાભાઈઓ જો વિદ્યાર્થી હોય તો. (વિદ્યાર્થી ન હોય તો તેમને ભાગ ન મળે.) ૨૦૪

મળિયારા ઉદ્યોગની આવક સરખે હિસ્સે.

અવિદ્યાનાં તુ સર્વેષામીદાતશ્ચેદ્ધનં ભવેત્ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાદપિગ્ય્ય ઇતિ ધારણા ॥ ૨૦૫ ॥

પણ સૌ અવિદ્વાન ભાઈઓને (મળિયારા ઠાઈ) ઉદ્યોગથી જો ધન પ્રાપ્ત થતું હોય, તો પિતાના ધન સિવાય તે ધનના સરખા ભાગ પડાય, એવો શાસ્ત્રનિશ્ચય છે. ૨૦૫

કયું ધન આગવું જ ગણાય ?

વિદ્યાધનં તું યદ્યસ્ય તત્તસ્યૈવ ધનં ભવેત્ ।

મૈત્ર્યમૌદાહિકં ચૈવ માધુપર્કિકમેવ ચ ॥ ૨૦૬ ॥

વિદ્યા, મૈત્રી, વિવાહ અને મધુપર્ક, એ અંગે જોને જ ધન મળ્યું હોય તે તેનું જ થાય. ૨૦૬

x આ શ્લોકમાં જણાવેલું વિદ્યાધન કયું ? તે સંબંધી કાત્યાયન જણાવે છે :

‘ પરમક્તપ્રદાનેન પ્રાપ્તા વિદ્યા યદાહન્યતઃ ।

તથા પ્રાપ્તં ચ વિધિના વિદ્યાપ્રાપ્તં તદુચ્યતે ॥

રૂપન્યસ્તો ચ યદ્ધર્મ્યં વિદ્યાયા પળપૂર્વકમ્ ।

વિદ્યાધનં તુ તદ્ વિદ્યાદ્ વિભાગે ન વિભજ્યતે ॥

શિષ્યાદાર્ત્વિજ્યતઃ પ્રથ્રાત્ સંદિગ્ધપ્રથ્રનિર્ણયાત્ ।

સ્વજ્ઞાનશંસનાદ્ વાદાદ્ધર્મ્યં પ્રાજ્યધનાચ્ચ યત્ ।

વિદ્યાધનં તુ તત્પ્રાદુર્ધિભાગે ન વિભજ્યતે ’ ॥

ખીજાને જોરાક આપી તેની પાસેથી જો વિદ્યા મેળવી હોય તે વિદ્યા વડે વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલું ધન; વિદ્યાથી શરત કરવા

ભાઈઓનું ધન જે ન ઇચ્છે તેના વિષે

• આતૃષ્ણાં યસ્તુ નેહેત ધનં શક્તઃ સ્વકર્મણા ।

સ નિર્માજ્યઃ સ્વકાર્દંશાત્કિંચિદત્વોપજીવનમ્ ॥ ૨૦૭ ॥

(રાજાને અનુસરવું વગેરે) પોતાના કર્મથી ધન કમાવા સમર્થ એવો જે ભાઈ, ભાઈઓના (મજિયારા) ધનની ઇચ્છા ન કરે, તેને તેના પોતાના ભાગમાંથી આશ્ચરિકા પૂરતું કંઈક આપી અક્ષય થવા દેવો. (જેથી તેના પુત્રો ઠાઈ કાળે દાવો ન કરી શકે.) ૨૦૭

જાતમહેનતે કમાયેલો પોતાનું કંઈ ન આપે તો આલે

અનુપમ્નન્ પિતૃદ્રવ્યં શ્રમેણ ચદુપાર્જિતમ્ ।

સ્વયમીહિતલબ્ધં તન્નાકામો દાતુમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

પિતાના દ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના જણે પોતાના શ્રમથી કંઈ કમાઈ કરી હોય, તે પોતે જે ઇચ્છતો ન હોય તો પોતાનું રજેલું એ ધન ભાઈઓને ન પણ આપે. ૨૦૮

જાપદાદાની કંઈ મિલકત પિતા પુત્રાને ન આપવી હોય તો ન આપે?

પૈતૃકં તુ પિતા દ્રવ્યમનવાસં યદાપ્નુયાત્ ।

ન તત્પુત્રૈર્મજેત્સાર્ધમકામઃ સ્વયમર્જિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

(મેળવવી મુરકેલ હોઈ) ન મળી શકેલી વડવાઓની

પૂર્વક વાક્યનો આરંભ કે વાક્યપ્રયોગ કર્યો હોય, તેથી જે ધન મળ્યું હોય; તેમ જ શિષ્ય પાસેથી, ગોરપકું કરવાથી, પ્રજા કરવાથી, સંદેહ-વાળા પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપવાથી, પોતાનું જ્ઞાન જાહેર કરવાથી અને વાદ કરવાથી જે ધન મેળા ધનવાન પાસેથી મેળવ્યું હોય, તેને 'પિલાધન' કહે છે અને તેમાંથી ભાઈઓના ભાગ પડે નહિ.

(કુલ્લક)

મિલકતને જ્યારે પિતા મેળવે, ત્યારે તે જો ઇચ્છતો ન હોય
તો તે એણે પોતેજ મેળવેલી મિલકત પુત્રોને ન પણ વહેંચી
આપે. ૨૦૯

ભાઈઓ જુદા થઈ ફરી ભેગા થાય તો ?

વિમક્તાઃ સહ જીવન્તો વિમજેરન્પુનર્યદિ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જયૈષ્ઠ્યં તત્ર ન વિઘતે ॥ ૨૧૦ ॥

(એકવાર ભાગ વહેંચી) જુદા થયેલાઓ ફરી ભેગા
રહી સાથે જીવનનિર્વાહ કરે (મજિયારો ધંધો કરે) અને
ફરી પાછા ભાગ વહેંચે, તો તેમાં વહેંચણી સરખે ભાગે થાય;
(મોટાને વધારે કંઈ ન મળે કેમકે) મોટાપણું તેમાં રહેતું નથી.

મોટા કે નાનો ભાગમાંથી એકો થાય તો ?

યેષાં જ્યેષ્ઠઃ કનિષ્ઠો વા હીયેતાંશપ્રદાનતઃ ।

ત્રિયેતાન્યતરો વાપિ તસ્ય ભાગો ન લુપ્યતે ॥ ૨૧૧ ॥

ભાઈઓમાં મોટા કે નાનો ભાઈ ભાગની વહેંચણી વખતે
મરી જાય કે સંન્યાસ વગેરે કારણે છૂટા પડે, તોપણ તેનો
ભાગ નાશ પામતો નથી. ૨૧૧

એના ભાગને બાઈબહેનો વહેંચી લે

સૌદર્યા વિમજેરન્સ્તં સમેત્ય સહિતાઃ સમમ્ ।

ઞાતરો યે ચ સંસૃષ્ઠા મગિન્યશ્ચ સનામયઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પણ (તેનો પુત્ર, પત્ની કે માતાપિતા ન હોય તો) સગા
ભાઈઓ (મજિયારું ધન રાખી સાથે ધંધો કરતા ને) સાથે
રહેતા સાવકા ભાઈઓ અને સગી બહેનો એકઠાં મળી તેનો
તે ભાગ સરખે હિસ્સે વહેંચી લે. ૨૧૨

મોટા નાનાભાઈઓને કહે તો?

૨૧૦ જ્યેષ્ઠો વિનિકુર્વીત લોમાઙ્ગાતૃન્યવીયસઃ ।

સૌડજ્યેષ્ઠઃ સ્યાદભાગશ્ચ નિયન્તવ્યશ્ચ રાજમિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

જ મોટાભાઈ, લોભને લીધે નાનાભાઈઓને હેતરે, તે મોટાભાઈના માનને લાયક રહેતો નથી, તેને મોટાભાઈ તરીકેનો ભાગ પણ મળે નહિ અને રાજ્યે તેને શિક્ષા કરવી. ૨૧૩

અરાજ કામ કરનારા પુત્રો પિતાની મિલકતના અધિકારી નથી

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ ૨૧૪ ॥

(જુગાર, વેશ્યાગમન વગેરે) અયોગ્ય કર્મ કરવા લાગેલા

સર્વ ભાઈઓ પિતાના ધનને યોગ્ય રહેતો નથી; તેમ જ (એવો) મોટાભાઈ પણ નાના ભાઈઓને તેમના ભાગ આપ્યા વિના પોતીછી મિલકત ન કરી શકે. ૨૧૪

કઈ રીતિમાં પિતા પુત્રોને આછાવધતા ભાગ ન આપી શકે?

भ्रातृणामविमक्तानां यद्युत्थાનं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ ૨૧૫ ॥

(પોતાની) ભેગા રહેતા ભાઈઓની જો સાથે (વ્યાપાર આદિ) ઉત્પત્તિ થાય, તો પિતાએ પુત્રોને આછાવધતા ભાગ આઈ રીતે ન આપવા. ૨૧૫

ભાગ પડ્યા પછી કાઈ જન્મે તો?

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विमज्जेत स तैः सह ॥ ૨૧૬ ॥

ભાગ વહેંચાયા પછી જન્મેલો પુત્ર પિતાની જ મિલકતનો

ભાગ લે; અથવા જ ભાઈઓ તેની સાથે રહેતા હોય તેમની સાથે સરખે ભાગે મિલકત વહેંચી લે. ૨૧૬

પુત્રવિનાનો પુત્ર મરી જતાં કોણ વારસ ?

અનપત્યસ્ય પુત્રસ્ય માતા દાયમવાપ્તયાત્ ।

માતર્યપિ ચ વૃત્તાયાં પિતુર્માતા હરેદ્ધનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

પુત્રરહિત મરી ગયેલા પુત્રનો ભાગ તેની માતા⁺ મેળવે. માતા પણ ગુજરી ગઈ હોય, તો પિતાની માતા તે ધનની વારસ થાય. ૨૧૭

છેવટે કંઈ દેખાય તે પણ સમભાગે

ઋણે ધને ચ સર્વસ્મિન્પ્રવિભક્તે યથાવિધિ ।

પશ્ચાદ્દૃશ્યેત યત્કિન્નિત્તત્સર્વં સમતાં નયેત્ ॥ ૨૧૮ ॥

બધું લેણુંદેણું વિધિ પ્રમાણે વહેંચાઈ ગયા પછી કંઈ ધન-મિલકતની બાકી થાય, તો તે બધુંયે સરખે ભાગે વહેંચી લેવું

કંઈ વસ્તુના ભાઈભાગ ન હોય ?

વસ્ત્રં પત્રમલક્ષારં કૃતાન્નમુદકં સ્ત્રિયઃ ।

યોગક્ષેમં પ્રચારં ચ ન વિમાઙ્ગ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૧૯ ॥

+ એટલે પિતા હયાત હોય તો પિતામાતા જન્મે વહેંચી લે. જુઓ. અધ્યાય ૯, શ્લો. ૧૮૫. યાનૃવન્ધ્યની જેમ વિષ્ણુ પણ એ જ સૂચવે છે : ‘અપુત્રસ્ય ધનં પત્ન્યભિગામિ, તદભાવે હૃદિતૃગામિ, તદભાવે પિતૃગામિ । પુત્રવિનાનો માણસ મરી જાય ત્યારે તેનું ધન તેની પત્નીને, પત્ની હયાત ન હોય તો દીકરીને અને દીકરી પણ ન હોય તો તેનાં માતાપિતાને મળે;’ એમ માતાપિતા જન્મે તેનાં વારસ છેલાં છે; પરંતુ એ જન્મેમાંથી પણ કોઈ ન હોય અને પત્ની, ભાઈ કે બત્રીને પણ ન હોય તો પિતાની માતા તે ધન લઈ શકે. (કુલ્લક)

વસ્ત્ર, પાડન, અલંકાર, રાધેલું અનાજ, ફૂવા વગેરેનું પાણી, દાસી, મંત્રી, પુરોહિત, છત્ર, ચામર અને ગાયો વગેરેનો પ્રચારમાર્ગ, એટલાના ભાગ ન પડાય, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.^x

જુગાર વિષે

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥ २२० ॥

આ ક્ષેત્રજ આદિ પુત્રોનો વારસો તેમ જ તેમની ક્રિયાવિધિ અનુક્રમે તમને કહ્યાં; હવે જુગાર સંબંધી વ્યવસ્થા તમે સાંભળો.

જુગાર અને સમાહ્વય રાત્ર્યમાં ન જોઈએ

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राच्चिवायेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

^x આ શ્લોકમાં જે જે વસ્તુના ભાગ ન પાડવા વિષે કહ્યું છે, તે બહુ જ કિંમતી ન હોય, તે સંબંધી સમજવાનું છે; પણ દાગીના વગેરે જે અતિશય કિંમતી હોય, તેના તો ભાગ પડે જ, એમ 'વિક્રીય વસ્ત્રામરણમ્ ।' ઘણું જ કિંમતી વસ્ત્રો તથા દાગીના વહેંચી નાખી તેના ભાગ પાડી શકાય છે. રાધેલું અનાજ-ખાત, સાથે વગેરેના ભાગ ન પડે, પણ તેમાં જે અતિશય ભારે કિંમતના સાથે વગેરે હોય તે બદલ તેટલી જ કિંમતનું ધન ગણી લઈ વહેંચી લેવાય અથવા 'કૃતાન્નં ચાકૃતાન્નેન પરિવર્ત્ય વિમજ્યતે । રાધેલું અનાજ કાચા અનાજથી બદલી નાખી ભાગ પાડી શકાય છે.' એમ જુહસ્પતિ કહે છે. ફૂવા વગેરેનું પાણી, જે સર્વને વાપરવા લાયક ગણાય છે, તેના તો ભાગ ન જ પડે, તેમ જ દાસી વગેરે સ્ત્રીઓમાં સમાન ભાગ થઈ શકે નહિ, તેથી તેમના પણ ભાગ ન પડાય; પરંતુ તેમની પાસે સુરખે ભાગે કામ કરાવાય. મંત્રી, પુરોહિત વગેરે યોગશેમનાં કારણ છે, તેથી તેમનો તથા ગાયો વગેરેના પ્રચારમાર્ગનો ભાગ ન પાડી શકાય. (કુલ્લક)

રાજ્યે જુગાર અને સમાહ્વય એ બંનેને દેશમાંથી દૂર કરવાં; કેમકે રાજ્યોના એ બંને દોષો તેના રાજ્યને નાશ કરનારા છે. ૨૨૧

જુગાર અને સમાહ્વય બંને ઉઘાડી ચોરી

પ્રકાશમેતત્ત્સર્કયં યદેવનસમાહ્વયૌ ।

તયોર્નિત્યં પ્રતીઘાતે નૃપતિર્યત્નવાન્મવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

જુગાર અને સમાહ્વય એ બંને ઉઘાડી ચોરી છે; રાજ્યે એમનો નાશ કરવામાં હમેશ પ્રયત્નશીલ રહેવું. ૨૨૨

જુગાર અને સમાહ્વય કેને કહેવાય?

અપ્રાણિભિર્વત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્વયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

પ્રાણુરહિત વસ્તુઓથી (પાસા, સોગઠાં વગેરેથી) ન જુગડું રમાય છે, તે જુગાર કહેવાય છે; અને પ્રાણીઓ (ગાય, બકરી વગેરે) થી ન હારજીત રમાય છે, તેને સમાહ્વય જાણવો.

જુગાર તથા સમાહ્વય માટે આઠરી શિક્ષા

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ઘાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિઙ્ગિનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

જેઓ જુગાર કે સમાહ્વય પોતે રમે કે બીજાને રમાડે, તે સૌને તેમ જ આઠાણુવેશી શૂદ્રોને રાજ્યે સખત સજા કરવી. ૨૨૪

આ બધાને શહેરમાંથી હાંકી કાઢવા :

કિતવાન્કુશીલવાન્ કૂરાન્પાષ્ણ્વસ્થાંશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્યાન્ઘૌણિઙ્કાંશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

જુગારી, જવાયા, ઘાતઘી, પાખંડી, અવળાં કામ કરનારા તથા દાડડિયા લોકોને રાજ્યે જલદી શહેરની બહાર કાઢવા.

છૂપા ચોર,

એતે રાષ્ટ્રે વર્તમાના રાજા પ્રચ્છન્નતસ્કરાઃ ।

વિકર્મક્રિયયા નિત્યં વાધન્તે ભદ્રિકાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

કેમકે રાજના રાજ્યમાં તેઓ છૂપા ચોરરૂપે રહે છે અને પોતાનાં અવળાં આચરણોથી તેઓ સજ્જન પ્રજાને હિમેશાં હેરાન કરે છે. ૨૨૬

જુગાર એ વેરનું મૂળ

દ્યૂતમેતત્પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈરકરં મદત્ ।

તસ્માદ્ દ્યૂતં ન સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

પહેલાંના જમાનામાં એ આ જુગાર મહાવેર કરાવનારું અનુભવાયું છે, તેથી બુદ્ધિમાને વિનોદ માટે પણ જુગારનું સેવન કરવું નહિ. ૨૨૭

રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે જુગારીનેઃ દંડ

પ્રચ્છન્નં વા પ્રકાશં વા તત્તિપેવેત યો નરઃ ।

તસ્ય દણ્ડવિકલ્પઃ સ્વાધ્યથેષ્ટં નૃપતેસ્તથા ॥ ૨૨૮ ॥

જે માણસ ઇના કે જાહેરમાં જુગદું રમે, તેનો હરકોઈ દંડ રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકે છે. ૨૨૮

જેઓ દંડ ન ભરી શકે તેઓ માટે

ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનિસ્તુ દણ્ડં દાતુમશક્તુવન્ ।

આનૃણ્યં કર્મણા ગચ્છેદ્વિપ્રો દદ્યાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતનો માણસ એ દંડ ન ભરી શકે, તો તેણે કામ કરી તે દંડ ભરપાઈ કરવો; પણ બ્રાહ્મણે તે દંડ ધીરેધીરે આપવો. ૨૨૯

દટકા વગેરેની સગ કાને કરવી ?

શ્રીવાલોન્મત્તવૃદ્ધાનાં દરિદ્રાણાં ચ રોગિણામ્ ।

શિષ્યાવિદલરજ્જ્વાદૈર્વિદધ્યાનૃપતિર્દમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

શ્રી, બાળક, ગાંડો, વૃદ્ધ, દરિદ્રી અને રોગી; એમને રાજ્યે દારડાથી, વાંસની સોટીથી કે રસી વગેરેથી શિક્ષા કરવી. ૨૩૦

ધનની ગરમીવાળાને નિર્ધન કરવા

યે નિયુક્તાસ્તુ કાર્યેષુ હન્યુઃ કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ।

ધનોઘ્મણા પચ્યમાત્તાસ્તાન્નિઃસ્વાન્કારયેન્નૃપઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જ્યો (લોકીનાં) કામો ઉપર નિભાયેલા હોય, તેજો ધનની ગરમીથી ફૂદફૂદી ઊઠી કામોને નુકસાન કરે, તેમને રાજ્યે નિર્ધન કરાવી નાખવા. ૨૩૧

દેહાંત સળતે પાત્ર

કૂટશાસનકર્તૃશ્ચ પ્રકૃતીનાં ચ દૂષકાન્ ।

શ્રીવાલભ્રાણ્ણાંશ્ચ હન્યાદ્દ્વિટ્સેવિનસ્તથા ॥ ૨૩૨ ॥

ફૂડકપટથી શાસન કરનારા, મંત્રીઓમાં બગાડ ધાલનારા, શ્રીઓ, બાળકો અને બ્રાહ્મણોને મારી નાખનારા તેમજ શત્રુને સેવનારા માણસોને રાજ્યે મારી નાખવા. ૨૩૨

અમુક કામ ફરી ન કરાવવાં

તીરિતં ચાનુશિષ્ટં ચ યત્ર કચન યદ્ભવેત્ ।

કૃતં તદ્ધર્મતો વિદ્યાન્ન તદ્ભૂયો નિવર્તયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

જે દાઈ કામમાં ધર્માનુસાર સમાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય, શાસ્ત્રવ્યવસ્થા પ્રમાણે નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હોય અને દંડ સુધીની ફેંસલો પણ અપાઈ ગયો હોય અથવા જ્યાં આરોપીને શિક્ષા

પણ થઈ ચૂકી હોય; તે કામ ધર્મપૂર્વક સંપૂર્ણ થયેલું જાણવું;
તેને ફરી ન કરાવવું. ૨૩૩

મંત્રીઓ તથા ન્યાયાધીશોના દંડ

અમાત્યાઃ પ્રાહ્વિચાકૌ વા યત્કુર્યુઃ કાર્યમન્યથા ।

તત્સ્વયં નૃપતિઃ કુર્યાન્નાન્સદ્દસં ચ દણ્ડયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

મંત્રીઓ કે ન્યાયાધીશ જે કામ બિલટી રીતે પતાવે, તેને
રાજાએ પોતે (ફરી) ચલાવવું અને તે મંત્રીઓ કે ન્યાયા-
ધીશોને એક હજાર પણ દંડ કરવો. ૨૩૪

મહાપાપી માણસો

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ ૨૩૫ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનાર, દારૂ પીનાર, ચોરી કરનાર અને
ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનાર—આ સૌને અલગઅલગ
મહાપાપી માણસો જાણવા. ૨૩૫

તેમને શારીરિક ડામની સજા

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ ૨૩૬ ॥

આ ચારમાંના જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તેમને રાજાએ
ધર્મયુક્ત દંડ સાથે નીચેની શારીરિક સજા કરવી. ૨૩૬

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ ૨૩૭ ॥

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનાર પુરુષને કપાળે સ્ત્રીની
ચોનિના આઠાથે ડામ દેવો, દારૂ પીનારને કલાલની ધબ્બા

આઠારે ડામ દેવો, ચોરી કરનારને કૂતરાના પગના આઠારે
 ડામ દેવો અને પ્રજાહત્યા કરનારને માથાવિનાના ધડના
 આઠારનો ડામ દેવો. ૨૩૭

તેમનો સર્વ ધર્મોથી ખહિષ્કાર

અસંમોજ્યા હ્યસંયાજ્યા અસંપાઠ્યાઽવિવાહિનઃ ।

ચરેયુઃ પૃથિવીં દીનાઃ સર્વધર્મબહિષ્કૃતાઃ ॥ ૨૩૮ ॥

તેવાઓ સાથે જમાય નહિ, તેમને યજ્ઞ કરાવાય નહિ,
 તેમની સાથે વેદાદિ પાઠ થાય નહિ; તેમ જ તેમની સાથે વિવાહ-
 સંબંધ પણ કરાય નહિ; સર્વ ધર્મથી ખહિષ્કૃત થયેલા તેઓ
 રાંધ હાલતે પૃથ્વી ઉપર ભલે બટક્યા કરે. ૨૩૮

તેઓ સંબંધી મનુની ખાસ આજ્ઞા

જ્ઞાતિસંવન્ધિમિસ્ત્વેતે ત્યક્ત્વ્યાઃ કૃતલક્ષણાઃ ।

નિર્દયા નિર્નમસ્કારાસ્તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

સગાંસંબંધીઓએ અને જ્ઞાતિજનોએ તે ડામની નિશાની-
 વાળાઓનો ત્યાગ કરવો; તેમના ઉપર દયા ન કરવી તેમ જ
 તેમને નમસ્કાર પણ ન કરવો; એવી મનુની આજ્ઞા છે. ૨૩૯

જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેમને ડામની સજા ન કરવી

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ કુર્વાણાઃ સર્વવર્ણા યથોદિતમ્ ।

નાક્લ્યા રાજ્ઞા લ્લોટે સ્યુર્દાપ્યાસ્તુત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

પણ જેઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તે સર્વ
 વર્ણના માણસોને કપાળે રાજાએ ડામ ન દેવડાવવો, પણ તેમની
 પાસેથી તેણે ઉત્તમ સાહસનો દંડ લેવો. ૨૪૦

તેવા અપરાધી બ્રાહ્મણને સજા

આગઃસુ બ્રાહ્મણસ્યૈવ કાર્યો મધ્યમસાદસઃ ।

વિવાસ્યો વા મવેદ્રાપ્તસદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ॥ ૨૪૧ ॥

ઉપલા અપરાધમાં બ્રાહ્મણનો જ મધ્યમ સાદસ ઢંડ કરવો

અથવા તેને કુટુંબ તથા ધનમાલ સાથે દેશનિકાલ કરવો. ૨૪૧

તેવા અપરાધી બીજા વર્ણને સજા

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामंतस्तु प्रवासनम् ॥ ૨૪૨ ॥

પરંતુ (બ્રાહ્મણ સિવાય) બીજા વર્ણના પુરુષોએ અજાણતાં પણ એ પાપો કર્યા હોય, તો તેમનું સર્વસ્વ લઈ લેવું;

પણ જોએ જાણીજોઈને એ પાપો કર્યા હોય, તેમને તો દેશનિકાલ કરવા. ૨૪૨

મહાપાપીનું ધન ધાર્મિક રાજા ન લે

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ ૨૪૩ ॥

ધાર્મિક રાજાએ મહાપાપીનું ધન ન લેવું જોઈએ; છતાં

લોભને લીધે તે ધન જો લે, તો તે રાજા પણ એના દોષથી ખરડાય છે. ૨૪૩

મહાપાપીના દંડની રકમનું ચુ ?

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोપપન્ને વા બ્રાહ્મણે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

દંડરૂપે આવેલા તે ધનને પાણીમાં નાખી દઈ વરુણદેવને

અર્પણ કરવું અથવા વેદસંપન્ન સદાચારી બ્રાહ્મણને આપી દેવું. ૨૪૪

વરુણ તથા વેદપારંગત બ્રાહ્મણ તે દંડના સ્વામી

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ૨૪૫ ॥

એ દંડનો સ્વામી વરુણ છે; કેમકે તે રાજાઓને ય દંડ દેનારો છે; અને વેદમાં પારંગત થયેલો બ્રાહ્મણ સમગ્ર જગતનો સ્વામી છે. ૨૪૫

पापीभ्योऽनु धनं छेदयति राजाना राजन्यमां दोष्टो क्षत्रियो क्षत्र

यत्र वर्जयते राज्ञा पापकृद्भ्यो धनमगमम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ ૨૪૬ ॥

જ્યાં રાજા પાપ કરનારાઓ તરફથી આવતી ધનની આવક છોડી દે છે, ત્યાં માણસો ઠાળે કરી લાંબું જીવનારાં થાય છે. ૨૪૬

ત્યાં બહુ ડીક જ હોય

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यद्योष्ठानि विशां पृथक् ।

વાહાશ્ચ ન ગ્રમીયન્તે વિકૃતં ન ચ જાયતે ॥ ૨૪૭ ॥

ત્યાં ખેડૂતોનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં ધાન્યો જમીનમાં ખરાબર વાવ્યા પ્રમાણે ખરાબર પાકે છે, ત્યાં બાળકો મરતાં નથી અને કોઈ ખોડખાંપણવાળું પણ જન્મતું નથી. ૨૪૭

બ્રાહ્મણોને પીડા કરનારને દેહાંત સળ

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्वाच्चित्रैर्वધोपायैरुद्वેजनकरैर्नृपः ॥ ૨૪૮ ॥

ખીજ વર્ણનો જે કોઈ માણસ જાણીએઈને બ્રાહ્મણને પીડા કરે, તેને રાજાએ ઉદ્વેગ ઉપજાવે એવા અનેક માર્તો ઉપાયોથી મારી નાખવો. ૨૪૮

શું કરતાં રાજા અધર્મ તથા ધર્મ પામે ?

• યાવાનવધ્યસ્ય વધે તાવાન્વધ્યસ્ય મોક્ષણે ।

અધર્મો નૃપતેદંદ્રો ધર્મસ્તુ વિનિયચ્છતઃ ॥ ૨૪૯ ॥

વધને અયોગ્ય માણસને વધ કરતાં રાજાને જેટલો અધર્મ લાગે, તેટલો જ અધર્મ વધને યોગ્ય માણસને છોડી દેતાં લાગે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે શિક્ષા કરવાથી રાજાને ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪૯

ઉદિતોડય વિસ્તરશો મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ વ્યવહારસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ૨૫૦ ॥

વ્યવહારના અઢાર પ્રકારો વિષે ૧૨૨૫૨ વિવાદ કરનારાઓ માટે આ વિસ્તારપૂર્વક નિર્ણય કહ્યો. ૨૫૦

રાજાની કરજ

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांलिप्સેત લબ્ધાંશ્ચ પરિપાલयेत् ॥ ૨૫૧ ॥

એમ ધર્મયુક્ત કાર્યોને સારી રીતે કરનારો રાજા જ મેળવેલા દેશો મેળવવા ઇચ્છે અને મેળવેલા દેશોનું રક્ષણ કરે. ૨૫૧

કાંટા ઉખેડી કાઢવા માટે રાજા કાળજી રાખે

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गंध शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्નमुत्तमम् ॥ ૨૫૨ ॥

દેશને સારી રીતે વસાવી તેમ જ (સાતમા અધ્યાયમાં

કહેલા પ્રકારે) શાસ્ત્રપૂર્વક કિંદ્રણ કરી રાજાએ ચોર-ડાકુ

વગેરે કાંટાઓને ખૂણથી કાઢી નાખવા માટે નિત્ય ઉત્તમ યતન

કરવો. ૨૫૨

શું કરવાથી રાજ્યેા સ્વર્ગે જાય છે?

રક્ષણાદાર્યવૃત્તાનાં કણ્ઠકાનાં ચ શોધનાત્ ।

નરેન્દ્રાસ્ત્રિદિવં યાન્તિ પ્રજાપાલનતત્પરાઃ ॥ ૨૫૨ ॥

પ્રજાપાલનમાં તત્પર રહેતા રાજ્યેા સદાચારી માણસોનું રક્ષણ કરવાથી તથા કાંટા જેવા દુષ્ટોને યોગ્ય શિક્ષા કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય છે. ૨૫૩

કેવો રાજ્ય સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે?

અશાસંસ્તસ્કરાન્યસ્તુ બલિં ગૃહ્ણાતિ પાર્થિવઃ ।

તસ્ય પ્રક્ષુમ્યતે રાષ્ટ્રં સ્વર્ગાન્ન પરિહીયતે ॥ ૨૫૪ ॥

પણ જે રાજ્ય ચોરોને સજા કરતો નથી, છતાં કેસેરા લે છે, તેનું રાજ્ય ખજાજી-ઊઠે છે અને તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. ૨૫૪

નિર્ભય રાજ્ય આપાદ અને

નિર્મયં તુ મવેદ્યસ્ય રાષ્ટ્રં બાહુબલાશ્રિતમ્ ।

તસ્ય તદ્વર્ધતે નિત્યં સિન્ધ્યમાન ઇવ દ્રુમઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પરંતુ જે રાજ્યના બાહુખજના આશ્રયવાળું રાજ્ય નિર્ભય થાય છે, તેનું એ રાજ્ય નિત્ય જળ સિન્ધાતા વૃક્ષની પેઠે વધે છે. ૨૫૫

જાતજાતના ચોર લોકોને રાજ્યે પારખવા

દ્વિવિધાંસ્તસ્કરાન્વિદ્યાત્પરદ્રવ્યાપહારકાન્ ।

પ્રકાશાંશ્ચપ્રકાશાંશ્ચ ચારચક્ષુર્મહીપતિઃ ॥ ૨૫૬ ॥

પારકું દ્રવ્ય હરી લેનારા છાના ને ઉઘાડા બેય જાતના ચોરોને જાણીપી આંખવાળા રાજ્યે પારખવા. ૨૫૬

ઉધાડા અને છાના ચોર

પ્રકાશવચ્ચકાસ્તેષાં નાનાપણ્યોપજીવિનઃ ।

પ્રચ્છન્નવચ્ચકાસ્તેતે યે સ્તેનાટવિકાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

તેમાં જ્યેા જાતજાતની દુકાનદારીથી જીવિકા ચલાવે છે, તેજ્યો (અયોગ્ય રીતે વેપાર કરતા) ઉધાડા ચોર છે અને જ્યેા જંગલ આદિમાં છુપાઈ રહેતા લૂંટારાં છે, તેજ્યો છાના ચોરા છે.

લોકમાં રહેલા ખીજા કાંટા

ઉત્કોચકાશ્વોપધિકા વચ્ચકાઃ કિતવાસ્તથા ।

મજ્જલાદેશવૃત્તાશ્ચ મદ્રાશ્ચેક્ષણિકૈઃ સહ ॥ ૨૫૮ ॥

અસમ્યક્કારિણશ્ચૈવ મહામાત્રાશ્ચિકિત્સકાઃ ।

શિલ્પોપચારયુક્તાશ્ચ નિપુણાઃ પણ્યયોપિતઃ ॥ ૨૫૯ ॥

એવમાદીન્વિજાનીયાત્પ્રકાશ્લોકકળ્ટકાન્ ।

નિગૂઢચારિણશ્ચાન્યાનનાર્યાનાર્યલિક્તિનઃ ॥ ૨૬૦ ॥

લાંચ લેનારા, ભય ખતાવી પૈસા પડાવનારા, ઠગાઈ કરનારા, જુગારી, ખોટી-મંગલ વાતો કહી પેટ ભરનારા, ઉપલક સારા દેખાવના છતાં છાના પાપી હોઈ પૈસા કઢાવનારા, હાથની રેખા ઉપરથી ફલાદેશ કહી ગુજરાન મેળવનારા, અવળાં કામો કરનારા મોટા અધિકારીજ્યો, ઠગ વૈધો, (ચિત્રો કાઢવાં વગેરે) કારીગીરીના ધંધા કરી ધન ફેસલાવી લેનારાજ્યો અને દોશિયાર વેશ્યા સ્ત્રીજ્યો વગેરે લોકમાં ખુલ્લા કાંટા જેવા તેમજ (ઉપલક) સારા વેશ ધારણ કરનારા ખીજા છુપા કરતા અનાય-દુષ્ટોને રાજ્યે જાણી લેવા. ૨૫૮-૨૬૦

એ બધાને કેદ કરવા

તાન્વિદિત્વા સુચરિતૈર્ગૃહૈસ્તત્કર્મકારિભિઃ ।

ચરિશ્ચાનેકસંસ્થાનૈઃ પ્રોત્સાદ્ય વશમાનયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥

જસૂક્ષ્મીના કામમાં કુશળ, સારાં ચરિત્રવાળા, શુભ અને
અનેક સ્થાનોમાં રહેનારા જસૂક્ષ્મ દ્વારા ઉપર કહેલા લોકોને
જાણી લઈ તેમને (ચોર તરીકે આગળ લાવી) વશ કરવા (કેદ
પકડવા.) ૨૬૧

તેમને અપરાધ પ્રમાણે સજા કરવી

તેષાં દોષાનમિત્યાય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ।

કુર્વેતિ શાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

રાજાએ તે ચોર વગેરેના જે જે અપરાધો હોય, તે સાચી
રીતે જાહેર કરી તેમના અપરાધ પ્રમાણે તેમને બરાબર શિક્ષા
કરવી. ૨૬૨

સગ્ર વિના પાપીઓ સીધા ન થાય

ન હિ દણ્ડાદ્યે શક્યઃ કર્તું પાપવિનિગ્રહઃ ।

સ્ત્રેનાનાં પાપશુદ્ધીનાં નિમૃતં ચરતાં ક્ષિતૌ ॥ ૨૬૩ ॥

પૃથ્વી ઉપર છાતા ફરતા પાપી બુદ્ધિના ચોરોનાં પાપોને
શિક્ષા સિવાય અંકુશમાં લાવી શકતાં નથી. ૨૬૩

નીચેનાં સ્થાનો પર થાણાં તથા જાસૂક્ષ્મ ફેરવવા

સમાપ્તપાપ્પશાઢ્યવેગમયાત્ત્રવિક્રયાઃ ।

ચતુષ્પથાર્થેભ્યશ્ચ : સમાજાઃ પ્રેક્ષણાનિ ચ ॥ ૨૬૪ ॥

જીર્ણોવાતાન્યરખ્યાનિ કારુણ્યવેગનાનિ ચ ।

શુન્યાનિ ચાપ્યગારાણિ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

एवंविधान्नृपो देशान्तुर्मैः स्यावरज्जमैः ।

तस्करप्रतिपेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

સભા, પરબો, મીઠાઈની દુકાનો, વેશ્યાધર, દારૂનાં પીઠાં, શીઝો, ચોરા, મોટાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો, મેળા, તાટકપરો, બૂના બગીચા, જંગલો, કારીગરોનાં મકાનો, સૂતાં પરો, વનો અને પાડીઓ, એ અને એવાં સ્થાનોમાં રાજ્યે ચોરોની એટકાયત સાર સ્થાવર અને જંગમ ધાણાં રાખ્યાં તેમ જ દૂતો દ્વારા તપાસ રખાવવી. ૨૬૪-૨૬૬

ચોરોનાં મૂળ ઉખેડનાં

तस्मद्वायैरनुगतैर्नानाकर्मभवेदिभिः ।

विद्यादुस्सादयेर्वाच निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

ચોરોના સાગરીતો, તેમના અનુયાયીઓ, તેમનાં વિવિધ કામો જાણવાવાળા અને અગાઉ ચોરી કરી એટલા દોષિયાર ભેદુઓ દ્વારા તે ચોરોને જાણી લેવા અને તેમને ઉખેડી કાઢવા.

ચોર લોકોને ઈર્ષીને મેળવવા

मध्यमोज्योपदेशैश्च माक्षणां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समगमम् ॥ २६८ ॥

તે ભેદુઓ ખાનપાનનાં, નિમંત્રણનાં, બાજબેટાં દર્શનનાં અને બહાદુરીમયો કામોના પ્રદર્શનનાં બતાવનાં તથા તે ચોરોને બેગા કરે. ૨૬૮

જે ચોરો ત્યાં ન આવે તથા જેઓ આ દૂતોથી સાવધ રહી બળગા રહે, તેઓ પર રાજ્યે (તે ભેદુઓ દ્વારા જ જાણ મેળવી) બળથી આક્રમણ કરીને તેમના મિત્ર, નાતવાળા તથા ખાંધેલા સાથે તેમને મારી નાખવા. ૨૬૯

મુદામાલ વિના ચોરને મારી ન નાખવો

न.होद्वेनं विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।

सहोदं सोषकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

ધાર્મિક રાજ્યે ચોરને મુદામાલ વિના મરાવી નાખવો નહિ, પણ મુદામાલ તથા પુરાવા સાથે (ચોર તરીકે) સાબિત થાય, ત્યારે વિચાર કર્યા વિના તેને મારી નાંખાવવો. ૨૭૦

ચોરને મદદ કરનારાઓનો પણ નાશ કરવો

ग्रामेष्वपि च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ગામેમાં પણ જે દેઈ ચોરને ખાવાનું, સામાન કે આશરો આપનારા હોય, તે બધાયને મારી નાંખાવવા. ૨૭૧

રક્ષણના અધિકારીઓ દાળણ ન રાખે તો તેમને ચોર જેવી સજા

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थान्छिष्याचौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

રાજ્યમાં રક્ષણના અધિકારીઓ તથા સીમાડા પર નિભા-યેલાઓ ધાડ વખતે જે તટસ્થ રહે, તો તેમને ચોરોની જેમ તરત શિક્ષા કરવી. ૨૭૨

ન્યાયાધીશ પણ ન્યાયક્ષત્ર થાય તો સજાપાત્ર

यद्यापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योपेतस्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

જે ન્યાયાધીશ (બ્રાહ્મણ છતાં) ન્યાયમર્યાદાથી બ્રહ્મ થાય,
સ્વદેશમાંથી બ્રહ્મ થયેલાને પણ દંડથી જ સંતાપ પમાડવો.

૬૨૪ ચૂંટણી રખેવાળો દેશનિકાલ

ગ્રામપાતે દિતામક્રે પથિ મોષામિદર્શને ।

શક્તિતો નામિધાવન્તો નિર્વાસ્યાઃ સપસ્ચિદ્દાઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ગામ લૂંટાય, પૂલ વગેરે ભાગે અને રસ્તામાં ચોરી થેતી
દેખાય, તે વખતે જે રખેવાળો શક્તિ પ્રમાણે (મદદ માટે)
દોડી નાંખે, તેમને માલમિલકત સાથે દેશનિકાલ કરવા. ૨૭૪

ખજનો લૂંટનાર વગેરેને સજા

રાજ્ઞઃ કોશપદતૃથ્ પ્રતિકૂલેષુ ચ સ્થિતાન્ ।

પાતયેદ્વિવિધૈર્દળૈરરીણાં ચોપજાપકાન્ ॥ ૨૭૫ ॥

રાજાનો ખજનો ચોરી લેનાર, રાજાથી પ્રતિકૂળ વર્તનાર
અને રાજાને ફોડનારાઓને જાતજાતની સજાથી શિક્ષા કરવી. ૨૭૫

ધરણી ચોરાને સજા

સંધિં છિત્ત્વા તુ યે ચૌર્યે રાત્રૌ કુર્વન્તિ તસ્કરાઃ ।

તેષાં છિત્ત્વા નૃપો હસ્તૌ તીક્ષ્ણે શૂલે નિવેશયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

જે ચોરો રાતે બાહ્ય-સુરંગ વગેરે પાડી ચોરી કરે, તેમના
બન્ને હાથ રાજાએ કાપી નાંખાવવા અને તેમને તીક્ષ્ણ રાજી
ઉપર ચડાવવા. ૨૭૬

ગાંસડીશાહ ચોરાને શિક્ષા

બંગુલીર્મન્યમેદસ્ય હેદયેઽપ્યમે ગૃહે ।

દ્વિતીયે હસ્તચરણૌ તૃતીયે વધમર્દતિ ॥ ૨૭૭ ॥

ગાંસડીશાહ ચોરના પટેલા અપરાધે તેની આંગળીઓ કાપી

નંખાવવી; ખીજ અપરાધે તેના હાથપગ કાપી નંખાવવા અને
ત્રીજ અપરાધે તેને મારી નાખવો યોગ્ય છે. ૨૭૭

ચોરને સદાય ધરનારા ચોર જેવા શિક્ષાપાત્ર

અમિદાન્મક્તદાંશ્વૈવ તથા શસ્ત્રાવકાશદાન્ ।

સંનિધાતુંથ મોષસ્ય હન્યાચૌરમિવેશ્વરઃ ॥ ૨૭૮ ॥

જેઓ ચોરોને દેવતા, ભોજન, શસ્ત્ર અને જગ્યા આપે,
તેમ જ જેઓ ચોરીનો માલ સંધરે, તેમને રાજ્યે ચોરની જેમ
સજા કરવી. ૨૭૮

જળાશય તોડનારને સજા

તઙ્ગાગમેદકં હન્યાદપ્સુ શુદ્ધવધેન વા ।

યદ્વાપિ પ્રતિસંસ્કુર્યાદાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૭૯ ॥

જે માણસ (પાળ તોડીને) જળાશય તોડે, તેને પાણીમાં
ડુબાડીને કે ખીજી શુદ્ધ રીતે મારી નંખાવવો; પણ જો તે
જળાશય ફરી બંધાવી આપે, તો તેનો ઉત્તમ સાહસ દંડ
કરવો. ૨૭૯

કોઠાર વગેરે તોડનાર તથા હાથી-ઘોડા વગેરે ચોરનારને સજા

કૌષ્ઠાગારાયુધાગારદેવતાગારમેદકાન્ ।

હસ્ત્યશ્વચરતૃધ હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૨૮૦ ॥

જે કોઠાર, આયુધશાળા અને દેવમંદિરને તોડે, તેમજ
હાથી, ઘોડા અને રથને ચોરી જાય, તેમને વિચાર કર્યા વિના
રાજ્યે મારી જ નાખવા. ૨૮૦

પાણી ચોરનાર તથા વઢેજ કોડનારનો દંડ

યસ્તુ પૂર્વનિવિષ્ટસ્ય તઙ્ગાગસોદકં હરેત્ ।

આગમં વાપ્યપાં મિંચાત્સ દાપ્યઃ પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

જે આગળથી કરેલા જળાશયનું પાણી ચોરે અથવા પાણી-
નાં બહેણને ફેંડે, તેનો રાજાએ અદીસો પણ દંડ કરવો. ૨૮૧

રાજભાગ પર ગંદવાડ નાખનારનો દંડ

સમુત્સજેદ્રાજમાર્ગે યસ્ત્વમેધ્યમનાપદિ ।

સ દ્વૌ કાર્પાષ્ણૌ દદાદમેધ્યં ચાશુ શોધયેત્ ॥ ૨૮૨ ॥

જે સાગ્રે હોવા છતાં રાજભાગ ઉપર જે ગંદવાડ નાખે,
તો તેનો બે કાર્પાષણ દંડ કરવો અને તરત જ તેની પાસે
ગંદવાડ સાફ કરાવવો. ૨૮૨

રાગી વગેરે તેમ કરે તો ૬૫કા જ દેવાય

આપદ્રત્તોઽથવા વૃદ્ધો ગર્મિણી બાલ એવ વા ।

પરિભાષણમર્દન્તિ તદ્દ શોધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૩ ॥

રાગી, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી અથવા બાળક એમ રાજભાગ પર
ગંદવાડ નાખે, તો તેને ૬૫કા જ આપવો અને તેની પાસે તે
ગંદવાડ સાફ કરાવવો, એવી મર્યાદા છે. ૨૮૩

હાલવેદું કરનારને સજા

ચિકિત્સકાનાં સર્વેષાં મિથ્યાપ્રચરતાં દમઃ ।

અમાનુષેષુ પ્રથમો માનુષેષુ તુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

ખધી જાતના વૈદ્યોમાં જે ખોટું વેદું કરતો હોય, તેને
શિક્ષા કરવી; તેણે મનુષ્યો સિવાય પણ સંબંધમાં તેણું વેદું
કયું હોય, તો પ્રથમ સાહસનો અને મનુષ્યો સંબંધી તેણું
વેદું કયું હોય તો મધ્યમ સાહસનો તેનો દંડ કરવો. ૨૮૪

પ્રથમ વગેરે જાગનારનો દંડ

સંક્રમણ્વચયટીનાં પ્રતિમાનાં ચ ભેદકઃ ।

પ્રતિકુર્યાદ્ તત્સર્વં પચ દપાચ્છતાનિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

નાનો પૂલ, રાજધ્વજ, ધ્વજદંડ અથવાં નાની પ્રતિમાઓને જ લાંગે, તેની પાસે તે બધાં પાછાં કરાવવાં તેમ જ તેનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો. ૨૮૫

વસ્તુઓમાં બગાડ વગેરે કરનારનો દંડ

અદૂષિતાનાં દ્રવ્યાણાં દૂષણે મેદજ્ઞે તથા ।

મળીનામપવેષે ચ દણ્ડઃ પ્રથમસાહસઃ ॥ ૨૮૬ ॥

ચોખ્ખા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર, કે લાંગતાર તથા મણિ-ઓમાં ખોટો વેધ પાડનારનો પ્રથમ સાહસ (અઢીસો પાણુ) દંડ કરવો. ૨૮૬

વસ્તુઓ તથા તેની ચોગ્ય કિંમતમાં ફેરફાર કરનારનો દંડ

સમૈર્હિ વિપમં યસ્તુ ચોરૈઃ મૂલ્યતોઽપિ વા ।

સમાપ્તયાદમં પૂર્વં નરો મધ્યમમેવ વા ॥ ૨૮૭ ॥

જ સરખી કિંમત આપનાર સાથે ભારેઓછી કિંમતની વસ્તુ આપીને અચોગ્ય વ્યવહાર કરે અથવા જ સરખી કિંમતવાળી વસ્તુ આપીને ડોઠની વધારે કે ડોઠની ઓછી—એમ અચોગ્ય કિંમત લે, તે માણસ વસ્તુના મૂલ્ય પ્રમાણે કે મધ્યમ સાહસ દંડને પ્રાપ્ત થાય. ૨૮૭

કેદખાનાં ગહર રસ્તા પર રાખવાં

વન્ધનાનિ ચ સર્વાણિ રાજા માર્ગે નિવેશયેત્ ।

દુઃસ્થિતા યત્ર દરયેરન્વિકૃતાઃ પાપકારિણઃ ॥ ૨૮૮ ॥

રાજ્યે બધાં કેદખાનાં રસ્તા ઉપર રાખવાં, તેથી તેમાંના દુઃખી અને વિકૃત (બેડોળ) પાપાચારીઓ લોઢાની નજરે પડે.*

* કારણકે એથી લોહાને ખ્વાસ આવે કે યુનો કરવાથી આવી ક્રિયા ભોગવતી પડે છે.

જલદી દેશનિકાલ કરવા યોગ્ય ગુનેગારો

પ્રાકારસ્ય ચ મેતારં પરિલાણાં ચ પૂરકમ્ ।

દ્વારાણાં ચૈવ મહૂક્તારં ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

ઠોટકિલ્લા તોડનારા, ખાઈએ પૂરી દેનારા અને દરવાજા ભાંગી નાખનારાને તરત જ દેશનિકાલ કરવા. ૨૮૯

મારણ, વશીકરણ વગેરે પ્રયોગો કરનારને સજા

અમિચારેષુ સર્વેષુ કતર્થ્યો દ્વિશતો દમઃ ।

મૂલકર્મણિ ચાનાસેઃ કૃત્વાસુ વિવિધાસુ ચ ॥ ૨૯૦ ॥

(આપ્તજન સિવાયનાએ કરેલા) દરેક જાતના મારણ-પ્રયોગો, વશીકરણો અને વિવિધ હિંચાટનોમાં જે માણસ મરણ ન પામે, તો તે કરનારાનો બસો પણ ફાંડ કરવો, (પણ માણસ જે મરણ પામે, તો તેને મારી નાખવાની સજા થાય.) ૨૯૦

નાક, કાન વગેરે કાપી બેડોળ કરવાની સજા કેને?

અબીજવિક્રયી ચૈવ બીજોત્ક્રુષ્ટં તથૈવ ચ ।

મર્યાદામેદકથૈવ વિકૃતં પ્રાપ્તયાદ્વધમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

ન જોગે એવાં બી વેચનારો, નહારાં બી સાથે થોડાં સારાં બી લેજવી—આ બધાં સારાં છે, એમ કહી તે વેચનાર તેમ જ ગામ અને શહેરની સીમાને ભાંગનારો—એટલાને નાકકાન વગેરે કાપી બેડોળ કરવાની સજા પ્રાપ્ત થાય. ૨૯૧

મદ્દાપાપી સોનીને બારે સજા

સર્વકણ્ટકપાપિષ્ઠં દ્વેમકારં તુ પાર્થિવઃ ।

પ્રવર્તમાનમન્યાયે હેદયેહ્યવશઃ દુરૈઃ ॥ ૨૯૨ ॥

સર્વ પાપીઓમાં અત્યંત પાપી એવો સોની જે અન્યાયે

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજાએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા હુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓળરો, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા
સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાથ કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓળરો, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજાએ કાળ ને વખત જોઈ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાત્મૌ પુરં રાષ્ટ્રં કૌશંદણ્ડૌ સુદૃત્તથા ।

સસ પ્રકૃતયો દેતાઃ સસાજ્ઞં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું ચડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યયાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના ખગડવાથી મહાસંકટ બાળવું. ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં કેઈ કેઈથી અધિક નથી

સસાન્નસ્યેદ રાજ્યસ્ય ત્રિષ્ટન્યસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંવિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ હાંડની જેમ એક

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજ્યએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ટુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓઝારા, હથિયારા કે દવાની ચોરી કરનારને સજા
સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓઝારા, તલવાર વગેરે હથિયારા તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજ્યએ કાળ ને વખત બોધ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાત્મૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશદણ્ડૌ સુદૃત્તયા ।

સસ પ્રકૃતયો દ્વેતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું ચડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્થાસાં યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના ખગડવાથી મહાસંકટ બાજુવું. ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં કેાઈ કેાઈથી અધિક નથી

સસાઙ્ગસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ણ્વસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની જેમ એક

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજાએ છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ઢુકડેકુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓળરો, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા

સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓળરો, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજાએ કાળ ને વખત બોધ સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાત્સૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશંદણ્ડૌ સુદૃત્તથા ।

સસ પ્રકૃતયો દ્યેતાઃ સસાક્ષં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું ચડિયાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ જાણવું. ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં કાઈ કોઈથી અધિક નથી

સસાક્ષસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ણુસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની જેમ એક-

પ્રવર્તે (અને સોના વગેરેની ચોરી કરે) તો રાજ્યે છરાથી તેના ઝીણાઝીણા ટુકડેટુકડા કરાવી નાંખાવવા. ૨૯૨

ખેતીનાં ઓખરો, હથિયારો કે દવાની ચોરી કરનારને સજા સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાઘ કાર્યં ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેતીનાં ઓખરો, તલવાર વગેરે હથિયારો તથા દવાઓની ચોરી કરનારને રાજ્યે કાળ ને વખત બેઠી સજા કરવી. ૨૯૩

રાજાનાં સાત અંગ

સ્વામ્યમાતૃયૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશદણ્ડૌ સુદૃત્તયા ।

સસ પ્રકૃતયો ઘેતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૯૪ ॥

રાજા, પ્રધાન, શહેર, દેશ, ખજાનો, લશ્કર અને મિત્ર; આ સાત પ્રકૃતિઓ (રાજ્યનાં મૂળ) છે; તેથી રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે. ૨૯૪

એ સાતમાં પહેલું-પહેલું અડિમાતું

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યયાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્વચસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં અતુકમે જે પહેલીપહેલી છે, તે પછીપછીના કરતાં અડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ બાણુવું ૨૯૫

ખરી રીતે એ સાતમાં ક્રમ ક્રમથી અધિક નથી

સસાઙ્ગસ્યેહ રાજ્યસ્ય ત્રિષ્ઠગ્યસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

બન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંવિદત્તિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

એકબીજાના વિશેષ ગુણોને લીધે ત્રણ દંડની જેમ એક-

ખીજના આધારે રહેલા આ સાતે રાજ્યનાં અંગોમાં કોઈ
કે એક અંગ કોઈ ખીજ અંગથી અધિક નથી. ૨૯૬

છતાં કાર્ય પરત્વે અમુક શ્રેષ્ઠ કહેવાય

તેષુ તેષુ તુ કૃત્યેષુ તત્તદ્વિશિષ્યતે ।

યેન યત્સાધ્યતે કાર્યં તત્તસિશ્રોષ્ટુમ્ચતે ॥ ૨૯૭ ॥

છતાં તે તે કાર્યોમાં તે તે અંગ વિશેષ છે; જે કામ જેનાથી
સંધાય, તે કામમાં તે અંગ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૨૯૭

રાજ્યએ પોતાની તથા શત્રુની શક્તિ હમેશાં જાણવી

ચારેણોત્સાદયોગેન ક્રિયયૈવ ચ કર્મણામ્ ।

સ્વશક્તિં પરશક્તિં ચ નિત્યં વિદ્યાન્મહીપતિઃ ॥ ૨૯૮ ॥

જસૂસો દ્વારા, ઉત્સાહના યોગથી, તેમજ કાર્યોની ક્રિયાથી
રાજ્યએ પોતાની અને શત્રુની શક્તિ હમેશાં જાણવી. ૨૯૮

કોઈ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં શું વિચારવું ?

પીઠનાનિ ચ સર્વાણિ વ્યસનાનિ તયૈવ ચ ।

આરમેત તતઃ કાર્યં સંચિન્ત્ય ગુરુભાષવમ્ ॥ ૨૯૯ ॥

સર્વ જાતનાં દુખાણ કે દુઃખો અને સંકટોનું ભારેપણું
તથા હલકાપણું વિચાર્યા પછી રાજ્યએ કાર્ય શરૂ કરવું. ૨૯૯

કાર્યો શરૂ રાખનારને લક્ષ્મી મળે

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમમાણં હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥ ૩૦૦ ॥

થાક ઉપર થાક લાગે, તો યે રાજ્યએ ફરીફરી કાર્યો શરૂ
કર્યા કરવાં; કેમકે કાર્યો શરૂ કર્યા કરતા પુરુષને જ લક્ષ્મી
સેવે છે. ૩૦૦

રાજા જ યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સસ્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ—એ સર્વ યુગો, રાજના આચરણરૂપ છે; જેમકે રાજા જ યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજના કયા વર્તનથી કયો યુગ આવે ?

કલિઃ પ્રસુપ્તો મવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વપ્નુઘતક્ષેતા વિચારંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજા જાંઘ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આજસથી ઉઘમ-રહિત બને), ત્યારે કલિયુગ થાય છે; તે જાગૃત રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્યા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજાનું વર્તન ઇંદ્રાદિ દેવો જેવું ઉત્તમજન જેવું એ

इन्द्रसार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपक्षरेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમનાં જેવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

રાજાનું ઇંદ્ર જેવું મન

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कौमिरिन्द्रघृतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ગોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું મન આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

રાજા ન યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા દિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ—એ સર્વ યુગો, રાજના આચરણરૂપ છે; દેમોકે રાજ ન યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજના કયા વર્તનથી કયો યુગ ચાલે ?

કલિઃ પ્રસુપ્તો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુષતઃત્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજા ઊંઘ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આજસથી ઉઘમ-રહિત બને), ત્યારે કલિયુગ થાય છે; તે જાગ્રત રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્યા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજનું વર્તન ઇંદ્રાદિ દેવો જેવું ઉગ્ગત્ત્વ જોઈએ

इन्द्रसार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમનાં જેવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

રાજનું ઇંદ્ર જેવું વ્રત

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું વ્રત આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

રાજા ન યુગ કહેવાય છે

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા દિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ—એ સર્વ યુગો, રાજના આચરણરૂપ જ છે; કેમકે રાજ જ યુગરૂપ કહેવાય છે. ૩૦૧

રાજના કયા વર્તનથી કયો યુગ ચાલે ?

કલિઃ પ્રસુતો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુદતસ્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજ જાંઘ્યા કરે (એટલે અજ્ઞાન તથા આળસથી ઉદ્ભવ-રહિત બને), ત્યારે કલિયુગ થાય છે; તે બાકી રહે, ત્યારે દ્વાપરયુગ થાય છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, ત્યારે ત્રેતાયુગ થાય છે; અને તે કામ કરતો કર્મા કરે, ત્યારે સત્યયુગ છે. ૩૦૨

રાજનું વર્તન ઇંદ્રાદિ દેવો જેવું ઉત્તમજન બેઠે એ

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી; એમનાં જેવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

રાજનું ઇંદ્ર જેવું ધર્મ

वार्षिकांश्चतुरो मासान्ययेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिવर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇંદ્ર જેમ ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ વરસાવે છે, તેમ રાજાએ ઇંદ્ર જેવું ધર્મ આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓનો વરસાદ વરસાવવો. ૩૦૪

સૂર્ય જેવું વ્રત

અષ્ટૌ માસાન્યયાદિત્યસ્તોયં હરતિ રશ્મિમિઃ ।

તથા હરેસ્કરં રાષ્ટ્રાન્નિત્યમર્કવ્રતં હિ તત્ ॥ ૩૦૫ ॥

સૂર્ય જન્મ પોતાનાં કિરણો દ્વારા આઠ મહિના પાણી લે છે, તેમ રાજાએ રાષ્ટ્ર પાસેથી નિત્ય કર લેવો—એ જ તેનું સૂર્યવ્રત છે. ૩૦૫

વાયુ જેવું વ્રત

પ્રવિશ્ય સર્વમૂતાનિ યથા ચરતિ મારુતઃ ।

તથા ચારૈઃ પ્રવેષ્યં વ્રતમેતદ્દિ મારુતમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

જન્મ વાયુ સર્વ બૂતોમાં પ્રવેશીને વિચરે છે, તેમ રાજાએ જાસૂસો દ્વારા બધે પ્રવેશવું—એ જ તેનું વાયુવ્રત છે. ૩૦૬

યમ જેવું વ્રત

યથા યમઃ પ્રિયદ્વેષ્યૌ ગ્રાપ્તે કાલે નિયજ્ઞતિ ।

તથા રાજા નિયન્તવ્યાઃ પ્રજાસ્તદ્દિ યમવ્રતમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

જન્મ યમ પ્રિય કે અપ્રિયને સમય પ્રાપ્ત થતાં પોતાને વશ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રજાને વશ રાખવી—તે જ એનું યમવ્રત છે. ૩૦૭

વરુણ જેવું વ્રત

વરુણેન યથા પાર્શ્વૈર્વદ્ધ એવામિદૃશ્યતે ।

તથા પાપાન્નિગૃહ્ણીયાદ્ વ્રતમેતદ્દિ વારુણમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

જન્મ પ્રાણી વરુણથી પાસો વડે બંધાયેલો જ જણાય છે, તેમ રાજાએ પણ પાપીઓને કબજે રાખવા—એ જ તેનું વરુણ-વ્રત છે. ૩૦૮

ચંદ્ર જેવું મત

પરિપૂર્ણ યથા ચન્દ્રં દદ્ધા દૃષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તથા પ્રકૃતયો યસ્મિન્સ ચાન્દ્રવ્રતિકો નૃપઃ ॥ ૩૦૯ ॥

જેમ પરિપૂર્ણ ચંદ્રને જોઈ મનુષ્યો હર્ષ પામે છે, તેમ તે રાજા વિશે પ્રધાનો તથા પ્રજામંડળ આનંદ પામે છે, તેને ચંદ્ર જેવા મતવાળો બલુવો. ૩૦૯

અગ્નિ જેવું મત

પ્રતાપયુક્તસ્તેજસ્વી નિલ્યં સ્વાસ્થાપકર્મણુ ।

દુષ્ટસામન્તદિંસથ તદામેયં વ્રતં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

જે રાજા પ્રતાપયુક્ત, પાપ કર્મ કરનારાઓ તરફ નિત્ય તેજસ્વી, હવે અને દુષ્ટ સામંતોનો નાશ કરનાર હોય-તે એવું અગ્નિમત કહ્યું છે. ૩૧૦

પૃથ્વી જેવું મત

યથા સર્વાણિ ભૂતાનિ ધરા ધારયતે સમમ્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ વિવ્રતઃ પાર્થિવં વ્રતમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

જેમ પૃથ્વી દરેક પ્રાણી-પદાર્થને સરખી રીતે ધારણ કરે છે, તેમ રાજા પ્રાણીઓને સમાન રીતે પાળેપોષે, એ તેનું પૃથ્વીમત છે. ૩૧૧

એમ ચોરોને વશ કરવા

ઈતૈરુપાયૈરન્યૈશ્ચ યુક્તો નિલ્યમતન્દ્રિતઃ ।

સ્તેનાન્ રાજા નિમૃદ્ધૈયાસ્ત્વરાષ્ટ્રે પર એવ ચ ॥ ૩૧૨ ॥

આ અને બીજા ઉપાયોથી યુક્ત એવા રાજાએ નિત્ય સાવધાન રહી પોતાના રાજ્યમાંના તેમ જ પરરાજ્યમાંના ચોરોને કબજે રાખવા. ૩૧૨

આહણોને ઢાપાવવા નહિ

પરામપ્યાપદં પ્રાપ્તો માણ્ણાન્ન પ્રકોપયેત્ ।

તે છેને ક્રુપિતા હન્યુઃ સઘઃ સઘલવાહનમ્ ॥ ૩૧૩ ॥

મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, તોપણ રાજ્યે
આહણોને ઢાપાવવા નહિ; કેમકે ક્રુપિત થયેલા તેઓ સૈન્ય
અને વાહન સહિત રાજ્યનો તરત નાશ કરે છે. ૩૧૩

આહણોને ઢાપાવી ઢાણ નાશ ન પામે?

યૈઃ કૃતઃ સર્વમધ્યોઽગ્નિરપેયશ્ચ મહોદધિઃ ।

ક્ષયીં ચાપ્યાયિતઃ સોમઃ કો ન નશ્યેત્પ્રકોપ્ય તાન્ ॥ ૩૧૪ ॥

જમણે અગ્નિને સર્વજાલી કર્યો છે, મહાસાગરને ન પિવાય
એવો કર્યો છે અને ચંદ્રને ક્ષયવાળો કરી (પાછળથી) પૂર્ણ
કલાવાન કર્યો છે, તે આહણોને ઢાપાવી ઢાણ નાશ ન પામે! ૩૧૪

આહણોને છંછેડી ઢાણ સમૃદ્ધિ પામે?

લોકાનન્યાન્મૃજેયુર્યે લોકપાલાંશ્ચ કોપિતાઃ ।

દેવાન્કુર્યુરદેવાંશ્ચ કઃ ક્ષિણ્વંસ્તાન્સમૃદ્ધુયાત્ ॥ ૩૧૫ ॥

છંછેડાયેલા જ આહણો બીજા લોકોને અને લોકપાલોને
સર્જી શકે છે અને દેવોને અદેવ કરી નાખે છે, તેમને સંતા-
પનારો કયો માણસ સમૃદ્ધિ પામી શકે? ૩૧૫

જીવવા ઇચ્છતો ઢાણ આહણોને મારે?

યાનુપાશ્રિત્ય તિષ્ઠન્તિ લોકા દેવાશ્ચ સર્વદા ।

બ્રહ્મ ચૈવ ધનં યેષાં કો હિંસ્યાત્તાઙ્ગિજીવિષુઃ ॥ ૩૧૬ ॥

લોકો અને દેવો જમનો સદા આશ્રય કરી રહે છે,
અને વેદ જ જમનું ધન છે એવા આહણોને કયો જીવવાની
ઇચ્છાવાળો હણે? ૩૧૬

હરશેષાં બ્રાહ્મણુ મોટા દેવ જેવો.

અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ।

પ્રણીતશ્ચાપ્રણીતશ્ચ યથાઽગ્નિર્દૈવતં મહત્ ॥ ૩૧૭ ॥

અગ્નિ, વેદમંત્રોથી પ્રકટાળ્યો હોય કે વેદમંત્રો સિવાય પ્રકટાળ્યો હોય, તોપણ તે જન્મ મોટા દેવરૂપ છે, તેમ બ્રાહ્મણુ વિદ્વાનહોય કે અવિદ્વાન હોય, તોપણ તે મોટા દેવરૂપ છે. ૩૧૭

અગ્નિ અને બ્રાહ્મણુ સર્વથા પૂજ્ય

શ્મશાનેષ્વપિ તેજસ્વી પાવકો નૈવ દુષ્યતિ ।

હૂયમાનશ્ચ યજ્ઞેષુ મૂય એવામિવંધેતૈ ॥ ૩૧૮ ॥

એવં યદ્યપ્યનિષ્ઠેષુ વર્તન્તે સર્વકર્મસુ ।

સર્વથા બ્રાહ્મણાઃ પૂજ્યાઃ પરમં દૈવતં હિ જત્ ॥ ૩૧૯ ॥

તેજસ્વી અગ્નિ શ્મશાનમાં પણ જન્મ અપવિત્ર થતો નથી, અને યજ્ઞોમાં હોમ ક્રિયાને પામતાં અધિક વધે જ છે, એ જ રીતે બ્રાહ્મણો સર્વ અનિષ્ઠ કર્મોમાં વર્તે, તો પણ સર્વથા પૂજ્ય છે; કેમકે તે પરમ દૈવતરૂપ જ છે. ૩૧૮-૩૧૯

છોકલા ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણુ જ ઢેકાણે લાવે

ક્ષત્રસ્યાપિ પ્રવૃદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણાન્પ્રતિ સર્વશઃ ।

બ્રહ્મૈવ સંનિયન્તૃ સ્યાત્ક્ષત્રં હિ બ્રહ્મસંમવન્ ॥ ૩૨૦ ॥

બ્રાહ્મણો પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે અત્યંત છટ્ટી ગયેલા ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણુ જ પરાખર વશમાં આણે; કેમકે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણુથી જ જન્મેલા છે. ૩૨૦

ક્ષત્રિયનું તેજ બ્રાહ્મણુ સામે શમી જાય

અદ્ભયોઽગ્નિર્બ્રહ્મતઃ ક્ષત્રમશ્મનો લોહમુત્થિતમ્ ।

તેષાં સર્વત્રગં તેજઃ સ્વાસુ યોનિષુ શામ્યતિ ॥ ૩૨૧ ॥

રાજનો આ સનાતન કર્મવિધિ સંપૂર્ણ કહ્યો; હવે આ
(નીચે કહેવાય છે તે) વૈશ્ય અને શૂદ્રનો કર્મવિધિ ક્રમપૂર્વક
બતાવેા. ૩૨૫

વૈશ્યનું કર્મ

વૈશ્યસ્તુ કૃતસંસ્કારઃ કૃત્વા દાપરિગ્રહમ્ ।

વાર્તાયાં નિત્યયુક્તઃ સ્વાત્પશુનાં ચૈવ રક્ષણે ॥ ૩૨૬ ॥

જાતકર્માદિ સંસ્કાર પામેલા વૈશ્યે લગ્ન કરી ખેતીવાડી,
વેપાર વગેરેમાં તથા ઢોરઢાંખરના પાલનમાં નિત્ય તત્પર રહેવું.

પશુપાલન એ વૈશ્યનું મુખ્ય કર્મ

પ્રજાપતિર્હિ વૈશ્યાય સ્મૃત્વા પરિદેદે પશુન્ ।

બ્રાહ્મણાય ચ રાજે ચ સર્વાઃ પરિદેદે પ્રજાઃ ॥ ૩૨૭ ॥

કેમકે બ્રહ્માએ પશુઓ સર્જીને વૈશ્યને સોંપ્યાં છે અને
સર્વ પ્રજાઓ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને સોંપી છે. ૩૨૭

ન ચ વૈશ્યસ્ય કામઃ સ્વાન્ન રક્ષેયં પશુનિતિ ।

વૈશ્યે ચેચ્છતિ નાઽન્યેન રક્ષિતવ્યાઃ કથંચન ॥ ૩૨૮ ॥

વૈશ્યને એવી ઇચ્છા થવી જ ન જોઈએ કે હું પશુઓનું
રક્ષણ ન કરું. જ્યાંસુધી વૈશ્ય ઇચ્છે ત્યાંસુધી બીજા કોઈએ
તે પશુપાલન કાર્ય રીતે કરવું નહિ. ૩૨૮

મણિ, મોતી વગેરેના માત્ર વૈશ્યે બાંધવા

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાન્તવસ્ય ચ ।

ગન્ધાનાં ચ રસાનાં ચ વિદ્યાદર્પણાચલમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

મણિઓ, મોતીઓ, પરવાળાં, લોહું, વસ્ત્ર, સુગંધી દ્રવ્યો

અને રસો, એમના ચક્રોતર ભાવો વૈશ્યે બાણવા. ૩૨૯

બીની વાવણી વગેરે પણ વૈશ્યે બાણવું

વીજાનામુસિવિચ્ચ સ્યાત્ક્ષેત્રદોષગુણસ્ય ચ ।

માનયોગં ચ જાનીયાત્તુલાયોગાંશ્ચ સર્વશઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેમ જ બિયાં રોપવાની રીતનો તે બાણકાર હોઈ એત-
રના ગુણદોષો અને બધી જાતનાં માપિયાં અને કાટલાં પણ
તે જાણે. ૩૩૦

વેપાર તથા પશુઓની ઉછેર વગેરે વૈશ્ય ખાસ જાણે

સારાસારં ચ માણ્ડાનાં દેશાનાં ચ ગુણાગુણાન્ ।

લામાલામં ચ પળ્યાનાં પશૂનાં પરિવર્ધનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

માણનું સારાસારપણું, મુલકના ગુણઅવગુણ, વેપારનો
નફોતોટો તેમ જ પશુઓની ઉછેર-એ તેણે જાણવાં જોઈએ. ૩૩૧

બીજા આવશ્યક જ્ઞાનની જરૂર

મૃત્યાનાં ચ મૃતિં વિદ્યાદ્ધાપાશ્ચ વિવિધા નૃણામ્ ।

દ્રવ્યાણાં સ્થાનયોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ ચ ॥ ૩૩૨ ॥

નોકરચાકરોનો પગાર, માણસોની વિવિધ લાખાઓ,
માણની સાચવણ, ખરીદી તથા વેચાણ-એ તેણે જાણવાં જોઈએ.

ધર્મથી ધનવૃદ્ધિ તથા સર્વને અબદાન તેણે કરવું

ધર્મેણ ચ દ્રવ્યવૃદ્ધિવાતિષ્ઠેઘત્નમુત્તમમ્ ।

દદાચ્ચ સર્વમૂતાનામન્નમેવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

તેણે ધર્મથી દ્રવ્યવૃદ્ધિ કરવામાં ઉત્તમ યત્ન કરવો અને
સર્વ પ્રાણીઓને કાળજીથી અન્ન આપતા જ રહેવું. ૩૩૩

સેવા એ જ શૂદ્રનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ

વિપ્રાણાં વેદવિદુષાં ગૃહસ્થાનાં યશસ્વિનામ્ ।

શુશ્રૂષૈવ તુ શૂદ્રસ્ય ધર્મો નૈશ્રેયસઃ પરઃ ॥ ૩૩૪ ॥

વેદવેત્તા, ગૃહસ્થી અને યશસ્વી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી,
એ જ શૂદ્રનો પરમ કલ્યાણકારી ધર્મ છે. ૩૩૪

આવે શૂદ્ર ઊંચી જાતિ પામે

શુચિસ્તુકૃષ્ટશુશ્રૂષુર્મદુવાગનદંકૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાઘાત્રયો નિત્યમુત્કૃષ્ટાં જાતિમશ્રુતે ॥ ૩૩૫ ॥

પવિત્ર, ઊંચી સેવા કરનારો, ડામળ બોલનારો, અહંકાર-
વિનાનો અને બ્રાહ્મણ આદિના આશ્રયવાળો શૂદ્ર નિત્ય ઊંચી
જાતિ પામે છે. ૩૩૫

હવે ત્રણે વર્ણોના આપદ્ધર્મ

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निर्गोचत ॥ ૩૩૬ ॥

આપત્તિરહિત કાળમાં આ સર્વ વર્ણોનો શુભ કર્મવિધિ
કલ્પો; હવે આપત્કાળે તેમનો જ ધર્મ છે, તે અનુક્રમે તમે
સાંભળો. ૩૩૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં અધ્યાય દશે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦મો

વેદનું અધ્યાપન બ્રાહ્મણ કરાવે

અધીયોરંઘ્રયો વર્ણાઃ સ્વકર્મસ્થા દ્વિજાતયઃ ।

પ્રત્નૂયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વેષાં નેતરાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

પોતપોતાનાં કર્મમાં રહેલા તથે દ્વિજાતિ વર્ણોએ વેદા-
ધ્યયન કરવું; પરંતુ એઓમાં બ્રાહ્મણ જ તે અધ્યયન કરાવે;
બીજા એ વર્ણો તે ન કરાવે, આવો નિર્ણય છે. ૧

સર્વની આજીવિકાના ઉપાયો પણ બ્રાહ્મણ જ જાણે તથા જતાવે

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદૃત્સુપાયાન્યયાવિધિ ।

પ્રત્નૂયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો વિધિ પ્રમાણે
જાણવા અને બીજાઓને તે કહેવા; તેમ જ પોતે શાસ્ત્રમાં કદા
પ્રમાણે વર્તવું. ૨

બ્રાહ્મણ વર્ણોનો પ્રજ્ઞ

વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિઐષ્ટ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

વિશેષતા, સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠતા, નિયમની ધારણા, તેમ જ
સંસ્કારની ઉત્તમતાને લીધે બ્રાહ્મણ વર્ણોનો પ્રજ્ઞ છે. ૩

તથા વર્ણો દ્વિજાતિ ને શ્વર એકજાતિ

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઘ્નયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્યંકજાતિસ્તુ શ્વરો નાસ્તિ તુ પશ્યમઃ ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ છે; અને ચોથો શૂદ્ર એકજાતિ છે; પણ પાંચમો વર્ણ નથી. ૪

અનુલોમ પ્રગ્ન

સર્વવર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીષ્વક્ષતયોનિષુ ।

આનુલોમ્યેન સંમૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥ ૫ ॥

અધા વર્ણોમાં પોતપોતાના વર્ણની અક્ષતયોનિ પત્નીઓમાં અનુલોમપણે (એટલે બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં, ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં—એ ક્રમથી) જે સંતાન જન્મે તે જ તે જાતનાં બાળનાં.⁺ ૫

અનુલોમ છતાં માતાના દોષોથી નિંદ્ર પ્રગ્ન

સ્ત્રીષ્વનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ।

સદ્દશાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥ ૬ ॥

+ બ્યાસ પણ કહે છે કે ‘યે તુ જાતાઃ સમાનાસુ સંસ્કાર્યાઃ સુરતોઽન્યથા । જેઓને પોતાના સમાન વર્ણની (પોતાની પરણેતર) પત્નીમાં પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ સંસ્કારને યોગ્ય (પોતાની જાતના) ગણાય છે; પરંતુ એથી ઊલટું—પોતાના સમાન વર્ણની છતાં પારકી સ્ત્રીઓમાં તેના સમાન વર્ણના પુરુષે ઉત્પન્ન કયાં હોય, તે પુત્રો સંસ્કારને યોગ્ય કે પોતાની જાતના ગણાય નહિ. ’ યાગ્યવલ્ક્ય પણ કહે છે: ‘સર્વર્ણેભ્યઃ સર્વર્ણાસુ જાયન્તે દ્વિ સજાતયઃ । સમાન વર્ણના પુરુષોથી સમાન વર્ણની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રો જ (તે ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની) સમાન જાતિના ગણાય છે ’ એમ કહી ‘વિદ્વાસ્વેપ વિધિઃસ્મૃતઃ । પોતાની પરણેતર પત્નીઓમાં જ તે પુત્રો જન્મેલા હોય, તો જ તેઓ સમાન જાતના ગણાય છે ’ એમ પોતાની (સમાન વર્ણની) પત્નીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રને જ પોતાની બ્રાહ્મણાદિ જાતિવાળો નિશ્ચયથી જણાવે છે. ’ (કુલ્લક)

દ્વિન્નેએ એકએક ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હોય, તેઓ (પિતાની જાતના નહિ પણ) પિતાના સરખા જ ગણાય છે, છતાં માતાના દોષને લીધે (વિદ્વાનો) તેઓને નિંદિત કહે છે.* ૬

અનન્તરાસુ જાતાનાં વિધિરેષ સનાતનઃ ।

દ્વેકાન્તરાસુ જાતાનાં ધર્મ્ય વિદ્યાદિમં વિધિમ્ ॥ ૭ ॥

એકએક ઊતરતી જાતમાં જન્મેલાં સંતાન સંબંધી આ (ઉપર કહેલો) સનાતન વિધિ છે. હવે બીજાં ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલાં સંતાનો સંબંધી આ (નીચે કહેવાતો) ધર્મયુક્ત વિધિ જણવો. ૭

અબ્યઘ્ર, નિષાદ કે પારશવ કોણ ?

બ્રાહ્મણૈર્યજ્ઞકન્યાયામબ્યઘ્રો નામ જાયતે ।

નિષાદેઃ શૂદ્રકન્યાયાં યઃ પારશવ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર) વૈશ્ય કન્યામાં 'અબ્યઘ્ર' નામે જન્મે છે; અને તેજ બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર)

* અર્થાત્ બ્રાહ્મણથી (પોતાની પરણેતર) ક્ષત્રિયાણીમાં, ક્ષત્રિયથી (પોતાની પરણેતર) વૈશ્ય સ્ત્રીમાં અને વૈશ્ય જાતિના પુરુષથી (પોતાની પરણેતર) શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો પોતાની માતાની હલકી જાતના દોષને લીધે નિંદા ગણાઈને પિતાના સરખા કહેવાય, પણ પિતાની સમાન જાતિના નજ ગણાય, એમ મુનુ વગેરે કહે છે. અહીં ' પિતાના સરખા ' એમ કહેલું હોવાથી માતાની જાતથી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય, પણ પિતાની જાતથી તેઓ જીનરતા ગણાય, એમ સમજવું. (કુલ્લક)

શૂદ્ર કન્યામાં નિષાદ થાય છે, જે (બીજા નામે) 'પારશવ' કહેવાય છે. ૮

ઉગ્ર કાણુ ?

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં કૂરાચારવિહારવાન્ ।

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રો નામ પ્રજાયતે ॥ ૯ ॥

ક્ષત્રિયથી (પોતાની પરણેતર) શૂદ્ર કન્યામાં કૂર આચાર અને વિહારવાળો તેમ જ ક્ષત્રિય તથા શૂદ્રના ભેગા શરીરવાળો 'ઉગ્ર' નામે જીવ જન્મે છે. ૯

બ્રાહ્મણ વગેરેના છ હલકા પુત્રો

વિપ્રસ્ય ત્રિપુ વર્ણેષુ નૃપતેર્વર્ણયોર્દ્વયોઃ ।

વૈશ્યસ્ય વર્ણે ચૈકસ્મિન્પટેતેઽપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને (પોતાની જાત સિવાય) બાકીની ત્રણ જાતિઓમાં, ક્ષત્રિયને બાકીની બે જાતિઓમાં અને વૈશ્યને બાકીની એક જાતિમાં; એમ જે છ પુત્રો થાય, તેમને 'અપસદ' (જિત-રતા-પોતાની જાતના ન ગણાય તેવા) કહ્યા છે. ૧૦

પ્રતિભોમ ગ્રન્થ

ક્ષત્રિયાદ્વિપ્રકન્યાયાં સૂતો મવતિ જાતિતઃ ।

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ રાજવિપ્રાજ્ઞનાસુતૌ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ કન્યામાં સૂત જાતિનો, વૈશ્યથી બ્રાહ્મણી-માં વૈદેહ જાતિનો અને તે જ વૈશ્યથી ક્ષત્રિયાણીમાં માધ્યમ જાતિનો (પુત્ર) થાય છે. ૧૧

વર્ણસંકર પ્રભ

• શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચણ્ડાલશ્વાપમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૧૨ ॥

વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણુ જાતિની સ્ત્રીઓમાં શૂદ્રથી અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા તથા મનુષ્યમાં અધમ એવો ચંડાળ જન્મે છે; (તેઓ શૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા) વર્ણસંકર છે. ૧૨

એકના આંતરે પ્રતિલોભતાથી ક્ષત્તા અને વૈદેહ જન્મે

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

ક્ષતૃવૈદેહકૌ તદ્વત્પ્રાતિલોમ્યેડપિ જન્મનિ ॥ ૧૩ ॥

એકએકના આંતરાની જાતિમાં અનુલોભતાથી જન્મેલા જેમ અમ્બષ્ટ અને ઉગ્ર કહેવાય છે, તેમ તે રીતે (એકએકના આંતરે) પ્રતિલોભતાથી જન્મેલા ક્ષત્તા અને વૈદેહ ગણાય છે.†

અનુલોભતા છતાં માતા હલકી જાતની હોવાથી અનંતર નામ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

તાનનન્તરનામ્સ્તુ માતૃદોષાત્પ્રવક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

† એહીં આમ કહેવા માગે છેઃ એકના આંતરાગાળા વર્ણમાં પણ જેમ બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય કન્યામાં અમ્બષ્ટ, અને ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર કન્યામાં ઉગ્ર જાતિ જન્મે છે; આ જાતે અનુલોભતાને લીધે સ્પર્શ વગેરેમાં યોગ્ય ગણાય છે, તે જ રીતે એકને આંતરે પ્રતિલોભતાથી જન્મ પામેલા ઉપર જણાવેલા શૂદ્રથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં ક્ષત્તા અને વૈશ્યથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં વૈદેહ-એ જન્મે પણ સ્પર્શ વગેરેમાં યોગ્ય જ ગણાય છે. એ રીતે એકને આંતરે ઉત્પન્ન થયેલા તેઓ જન્મેને સ્પર્શ વગેરેમાં જો છૂટ અપાઈ છે, તો પછી આંતરાવિતાની સ્ત્રીમાં જન્મેલા સુત, માતૃધ તથા આયોગવ જાતિનાઓને સ્પર્શ વગેરે કરવામાં કંઈજ પાંધો ન હોય, એ સિદ્ધ થાય છે; કેવળ એકલો ચાંડાલ જ પ્રતિલોભતાને લીધે સ્પર્શ વગેરેમાં અયોગ્ય ગણાય છે. (કુલ્લક)

દ્વિઞ્ને એનુંકમે પોતાનાથી લાગલી જ ઊતરતી, એકના આંતરે ઊતરતી તથા બેના આંતરે ઊતરતી જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો (અનુલોભતાથી) જન્મેલા કહ્યા છે, તેઓને માતાના (હલકાપણા૩૫) દોષને લીધે 'અનંતર' નામે કહે છે. (અને તેઓને માતાની જાતિના સંસ્કાર વગેરે ધર્મ લાગુ પડે છે.) ૧૪

આવૃત, આબીર તથા ધિગ્વણ કાણુ ?

બ્રાહ્મણાદુગ્રકન્યાયામાવૃતો નામ જાયતે ।

આમીરોઽન્બઘકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥ ૧૫ ॥

બ્રાહ્મણથી ઉગ્ર^x કન્યામાં આવૃત, અન્બઘ⁺ કન્યામાં આબીર અને આયોગવી[÷] કન્યામાં ધિગ્વણ પુત્ર જન્મે છે. ૧૫

આયોગવ, ક્ષત્તા અને ચાંડાલ અપસદ

આયોગવશ્ચ ક્ષત્તા ચ ચણ્ડાલશ્ચાપમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિલોમ્યેન જાયન્તે શૂદ્રાદપસદાહ્વયઃ ॥ ૧૬ ॥

આયોગવ, ક્ષત્તા અને નરાધમ ચાંડાલ-એ ત્રણ અપસદો શૂદ્રથી પ્રતિલોભતાએ જન્મે છે. ૧૬

માગધ, વૈદેહ તથા સુત પંથુ અપસદ

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ ક્ષત્રિયાત્સૂત એવ તુ ।

પ્રતીપમેતે જાયન્તે પેરેઽપ્યપસદાહ્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

x ઉગ્ર કન્યા-ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

+ અન્બઘ કન્યા-બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

÷ આયોગવી કન્યા-શૂદ્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા.

(કુલ્લુક)

વૈશ્યથી (ક્ષત્રિયાણીમાં તથા બ્રાહ્મણીમાં) માગધ અને વૈદેહ; તથા ક્ષત્રિયથી (બ્રાહ્મણીમાં) સૂત જ થાય; એ પણ એ રીતે પ્રતિલોભતાથી બીજા નણુ અપસદો જન્મે છે. ૧૭

પુકસ તથા કુકુટક કોણ ?

જાતો નિષાદાન્હુદ્રાયાં જાત્યા મવતિ પુકસઃ ।

શૂદ્રાજાતો નિષાદ્યાં તુ સ વૈ કુકુટકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

નિષાદથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં થયેલો પુત્ર બતિએ ‘પુકસ’ થાય છે; પણ શૂદ્રથી નિષાદીમાં થયેલો હોય તે ‘કુકુટક’ કહેવાય છે. ૧૮

શ્વપાક તથા વેણુ કોણ ?

ક્ષત્તુર્જાતસ્તયોગ્રાયાં શ્વપાક ઇતિ કીર્ત્યતે ।

વૈદેહકેન ત્વમ્બઘચામુત્પન્નો વેણુ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ક્ષત્રાથી ઉગ્ર કન્યામાં થયેલો પુત્ર ‘શ્વપાક’ કહેવાય છે અને વૈદેહ⁺થી અમ્બઘ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો ‘વેણુ’ કહેવાય છે. ૧૯

નાત્ય કોણ ?

દ્વિજાતયઃ સવર્ણસુ જનયન્ત્યવ્રતાંસ્તુ યાન્ ।

તાન્સાવિગ્રીપરિમ્લઘાન્નાત્યાનિતિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

દ્વિજવર્ણો પોતાની સમાન વર્ણની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ બે ઉપનયન આદિ વ્રતથી રહિત હોઈ ગાયત્રીથી બ્રહ્મ થયા હોય તો તેમને ‘નાત્ય’ કહેવા. ૨૦

× શૂદ્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો ક્ષત્રા અને ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં જન્મેલો કન્યા તે ઉગ્ર કન્યા—એ ક્ષત્રા તથા ઉગ્ર કન્યામાં.

+ વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં જન્મેલો વૈદેહ, અને બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો કન્યા અમ્બઘ—તેમાં.

પ્રાત્ય પ્રાણણી જન્મેશાનાં નામ

પ્રાત્યાતુ જાયતે વિપ્રાત્પાપાત્મા મૂર્જકણ્ટકઃ ।

આવન્ત્યવાટધાનૌ ચ પુષ્પધઃ શૈલ એવ ચ ॥ ૨૧ ॥

પ્રાત્ય પ્રાણણી (પ્રાત્ય પ્રાણણીમાં) પાપાત્મા 'મૂર્જ-
કંટક' જન્મે છે અને તેજ આવન્ત્ય, વાટધાન, પુષ્પધ તથા
શૈલ પણ કહેવાય છે. ૨૧

પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી જન્મેશાનાં નામ

ક્ષણો મહથ્થ રાજન્યાદ્ પ્રાત્યાન્નિન્ધિવિરેવ ચ ।

નટથ્થ કરણથ્થૈવ સ્વસો દ્રવિહ એવ ચ ॥ ૨૨ ॥

પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી (પ્રાત્ય ક્ષત્રિયાણીમાં) જન્મે છે, તે ઝલ્લ,
મહ્લ, નિરિન્ધવી, નટ, કરણ, ખસ કે દ્રવિહ કહેવાય છે. ૨૨

પ્રાત્ય વૈશ્યથી જન્મેશાનાં નામ

વૈશ્યાતુ જાયતે પ્રાત્યાત્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ।

કારુપથ્થ વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત એવ ચ ॥ ૨૩ ॥

પ્રાત્ય વૈશ્યથી (પ્રાત્ય વૈશ્ય સ્ત્રીમાં) સુધન્વાચાર્ય, કારુપ,
વિજન્મા, મૈત્ર કે સાત્વત નામે જન્મે છે. ૨૩

વર્ણસંકરે શાથી જન્મે છે ?

વ્યભિચારેણ વર્ણાનામવેદ્યાવેદનેન ચ ।

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ણોના પરસ્પર વ્યભિચારથી, (સગોત્ર આદિ) અયોગ્ય
લગ્નથી અને (જનોઈ વગેરે) સ્વકર્મના ત્યાગથી વર્ણસંકરો
જન્મે છે. ૨૪

સમગ્ર વર્ણસંકર જાતિઓ.

સંકીર્ણયોનયો યે તુ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ।

અન્યોન્યવ્યતિષક્તાથ તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

અનુલોમ અને પ્રતિલોમથી જન્મેલી તેમ જ તે પરસ્પરના સંબંધથી થયેલી જે વર્ણસંકર જાતિઓ છે, તે હું સમગ્ર કહું છું.

સૂત વગેરે છથી થતી પોતાના જેવી વર્ણસંકરતા

સૂતો વૈદેહકશ્વૈવ ચણ્ડાલશ્ચ નરાધમઃ ।

માગધઃ ક્ષત્રજાતિશ્ચ તથાઽઽયોગવ એવ ચ ॥ ૨૬ ॥

એતે ષટ્ સદશાન્વર્ણાશ્ચનયન્તિ સ્વયોનિષુ ।

માતૃજાત્યાં પ્રસૂયન્તે પ્રવરાસુ ચ યોનિષુ ॥ ૨૭ ॥

* સૂત, વૈદેહક, નરાધમ ચંડાળ, માગધ, ક્ષત્રા અને આયોગવ; એ છ જ પોતાની જાતિની, માતાની જાતિની અને ખીજા ચડિયાતી જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં પોતાની સમાન જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬, ૨૭

શૂદ્રથી જન્મેલી પ્રતિલોમ પ્રજા કરતાં દિગ્ધેયી

જન્મેલી પ્રતિલોમ પ્રજા ચડિયાતી

યથા ત્રયાણાં વર્ણાનાં દ્વયોરાત્માસ્ય જાયતે ।

આનન્તર્યામિસ્વયોન્યાં તુ તથા બાહ્યેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

જન્મ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ ત્રણ વર્ણમાંથી એ વર્ણમાં

બ્રાહ્મણનો જે પુત્ર થાય, તે અનંતરપણાથી (એટલે અનુલોમ-

* ચણ્ડાથી) દિગ્ધ તરીકે જન્મે છે તથા પોતાની સજાતીય સ્ત્રીમાં

પણ એ બ્રાહ્મણનો દિગ્ધ પુત્ર જન્મે છે, તેમ બ્રાહ્મ જાતિઓમાં

પણ (પ્રતિલોભતાના) કમથી તેમ જાણવું. (અર્થાત્ બ્રાહ્મણને પોતાની જાતની સ્ત્રીમાં અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીઓમાં પણ જે પુત્ર થાય, તે દ્વિજ ગણાય છે; પણ ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં તેમજ વૈશ્યને બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જે સૂત, માગધ અને વૈદેહ નામે પ્રતિલોભ પુત્રો થાય છે, તે પોતાની જાતની સ્ત્રીમાં જન્મેલા પુત્રો કરતાં ઊતરતા છે; પરંતુ શૂદ્રથી પણ વર્ણની સ્ત્રીમાં થયેલા પ્રતિલોભ પુત્રો કરતાં અડિયાતા છે, છતાં તેમને ઉપનયનનો* અધિકાર તો નથી જ.) ૨૮

વર્ણસંકરોયી યતી પ્રજા અતિશય વર્ણસંકર

તે ચાપિ શાદ્યાન્સુવહ્નંસ્તતોડપ્યધિકદૂષિતાન્ ।

પરસ્પરસ્ય દારેષુ જનયન્તિ વિગર્હિતાન્ ॥ ૨૯ ॥

તે આયોગ્ય વગેરે છ જાતના વર્ણસંકરો પરસ્પરની સ્ત્રીઓમાં પોતાથી પણ અધિક દૂષિત એવા અનેક નિંદિત બાદ્ય (વર્ણસંકરો) ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

યયૈવ શૂદ્રો શ્રાદ્ધણ્યાં શાદ્યં જન્તું પ્રસૂયતે ।

તથા શાદ્યતરં શાદ્યશ્ચાતુર્વર્ણ્યે પ્રસૂયતે ॥ ૩૦ ॥

જેમ શૂદ્ર બ્રાહ્મણીમાં બાદ્ય (અંડાળ) પુત્ર પેદા કરે છે, તેમ અંડાળો વળી ચારે વર્ણોમાં પોતાના ચે કરતાં અધમ બાદ્યપુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

* કારણકે 'પ્રતિલોભજાણુ ધર્મેહીનાઃ' । પ્રતિલોભથી જન્મેલા ધર્મરહિત છે, એમ કહી ગીતગે તેઓ મારે ઉપનયન સંકરકારનો નિરોધ કર્યો છે.

એ બાહ્યતર પ્રગ્નની એકંદર ગણુતરી

• પ્રતિકૂલં વર્તમાના વાદ્યા બાદ્યતરાન્પુનઃ ।

હીના હીનાન્પ્રસૂયન્તે વર્ણાન્પશ્ચદશૈવ તુ ॥ ૩૧ ॥

વર્ણા પ્રતિકૂળ વર્તાતા એટલે પ્રતિલોભથી જન્મેલા તે હલકા બાદ્યો (પોતાથી ચડિયાતી જાતિની કન્યાઓમાં) પોતાના કરતાં એ અતિશય હલકા-બાદ્યતર પુત્રોને પેદા કરે છે; તેમની પંદર* જ જાતિઓ થાય છે. ૩૧

સૈરિન્ધ્રની ઉત્પત્તિ તથા તેનું જીવન

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનમ્ ।

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાવૃત્તિં સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ૩૨ ॥

• દસ્યુ જાતનો પુરુષ (આગળ ૪૫મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) આયોગવી (શૂદ્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલી) સ્ત્રીમાં સૈરિન્ધ્રને પેદા કરે છે, જે ઠશશણુગાર આદિ શણુગારના ઉપચારો જાણે છે, દાસ ન હોવા છતાં દાસજીવન ગાળે છે અને જળ વડે પશુઓ પકડી ગુજારે કરે છે. ૩૨

* જેમકે ચંડાળ આયોગવ, ક્ષત્રા, માગધ, વૈદેહ અને સૂત; એ પાંચ જાતિની કન્યાઓમાં પાંચ અતિશય હલકા પુત્રો પેદા કરે છે; ક્ષત્રા આયોગવ, વૈદેહ, માગધ ને સૂત કન્યાઓમાં ચાર અતિશય હલકા પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે; આયોગવ વૈદેહ, માગધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં ત્રણ અતિશય હલકા પુત્રોને જન્મ આપે છે; વૈદેહ માગધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં બે અતિશય હલકા પુત્રો પેદા કરે છે; અને માગધ સૂત કન્યામાં એક અતિશય હલકો પુત્ર પેદા કરે છે. આમ પંદર બાહ્યતર-અતિશય હલકી જાતના પુત્રો થાય છે.

મૈત્રેયકની ઉત્પત્તિ અને તેનું જીવન

મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધુકં સંપ્રસૂયતે ।

નૃન્પ્રશંસત્યજસં યો ઘઠ્ઠાતાહોઽરુણોદયે ॥ ૩૩ ॥

વૈદેહ જાતનો પુરુષ આયોગવી સ્ત્રીમાં મીઠાબોલા મૈત્રેયકને
પેદા કરે છે, જે પરીઠિયે ધંટા વગાડી (રાજ વગેરે) માણુ-
સોની હમેશાં (બિરદાવણિ ગાઈ) સ્તુતિ કરે છે. ૩૩

માર્ગવની ઉત્પત્તિ અને તેનું જીવન

નિષાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નીકર્મજીવિનમ્ ।

કૈર્વતમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

(બ્રાહ્મણથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં જન્મેલો) નિષાદ જાતનો પુરુષ
આયોગવી સ્ત્રીમાં માર્ગવ અથવા દાસને ઉત્પન્ન કરે છે, જે
નાવ ચલાવી જીવિકા ચલાવે છે અને જને આર્યાવર્તના નિવા-
સીઓ કૈવર્તક (ખલાસી અથવા ખારવા) કહે છે. ૩૪

માતા એક જાતની છતાં પિતાની જુદી જાતથી એ ત્રણ હીનગતિ

મૃતવસ્ત્રમૃતસુ નારીપુ ગર્હિતાજ્ઞાશનાસુ ચ ।

મવન્તયાયોગવીજ્ઞેતે જાતિહીનાઃ પૃથક્ પ્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

મુઝદાં પરનાં વસ્ત્રો પહેરનારી અને નિંદિત અન્ન ખાનારી
(એ) આયોગવી સ્ત્રીઓમાં (પેદા કરનારા જુદીજુદી જાતના
હોવાથી) ઉપરના ત્રણ જુદાજુદા હીન જાતના પુત્રો જન્મે છે. ૩૫

કારાવર, અન્ન તથા મેદનામે હીનગતિ

કારાવરો નિષાદાતુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ।

વૈદેહિકાદન્નમેદૌ પહિર્ગ્રામપ્રતિશ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

નિષાદથી (વૈદેહી સ્ત્રીમાં) 'ઠારાવર' નામે ચર્મઠાર (મોઝી) જન્મે છે અને વૈદેહિકથી તેમાં અંધ તથા મેદ નામે ગામ બહાર વસનારા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬

પાંડુસોપાક તથા આહિંડિક જાતિનો જન્મ

ચળ્ડાલાર્પણ્ડુસોપાકસ્ત્વક્સારવ્યવહારવાન્ ।

આહિન્ડિકો નિષાદેન વૈદેહ્યામેવ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

વૈદેહી સ્ત્રીમાં ચંડાળથી પાંડુસોપાક જાતિનો પુત્ર જન્મે છે, જે ઝાડની છાલ તથા વાંસની ખનાવટોથી ગુજરા કરે છે. નિષાદથી વૈદેહી સ્ત્રીમાં આહિંડિક જાતિનો પુત્ર જન્મે છે. ૩૭

સોપાકની ઉત્પત્તિ તથા જીવન

ચળ્ડાલેન તુ સોપાકો મૂલવ્યસનવૃત્તિમાન્ ।

પુક્કસાં જાયતે પાપઃ સદા સજ્જનગર્હિતઃ ॥ ૩૮ ॥

(શૂદ્ર સ્ત્રીમાં નિષાદથી જન્મેલી) પુક્કસીમાં ચંડાલ જાતિના પુરુષથી સંજનનો વડે સદા નિંદાયેલો, પાપી અને અપરાધીઓને (રાજાની આજ્ઞાથી) મારીને ગુજરાન ચલાવનારો 'સોપાક' (ક્રાંસિયો) જન્મે છે. ૩૮

અંત્યાવસાથી નામની હીનજાતિ

નિષાદસ્ત્રી તુ ચળ્ડાલાત્પુત્રમન્ત્યાવસાયિનમ્ ।

સ્મશાનગોચરં સૂતે વાચ્ચાનામપિ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ચંડાળથી નિષાદસ્ત્રી 'અંત્યાવસાથી' પુત્રને પેદા કરે છે, જે સ્મશાનમાં વસે છે અને બાલો કરતાં એ નિંદિત છે. ૩૯

સંકર જાતે તેનાં કર્મથી જણાય

સદ્ધરે જાતયસ્ત્વેતાઃ પિતૃમાતૃપ્રદર્શિતાઃ ।

પ્રચ્છન્ના વા પ્રકાશા વા વેદિતવ્યાઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૪૦ ॥

પિતા અને માતાના લેહપૂર્વક જણાવેલી આ વર્ણસંકર જાતિઓ છાની કે ઉધાડી તેમનાં કર્મોથી જણી લેવી. ૪૦

ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય તથા અયોગ્ય ઠાણ ?

સજાતિજાતન્તરજાઃ પટ્ સુતા દ્વિજધર્મિણઃ ।

શૂદ્રાણાં તુ સધર્માણઃ સર્વેઽપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

પોતાની જાતિની કન્યામાં તેમજ પોતાથી એકએક ભિન્ન રતી જાતિની કન્યામાં (એમ અતુલોભથી) દ્વિજોએ ઉત્પન્ન કરેલા (એકંદર) છ પ્રકારના પુત્રો દ્વિજધર્મી (એટલે ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય) ગણાય છે, પણ પ્રતિલોભવિધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે પુત્રો શૂદ્ર સમાન (એટલે ઉપનયન સંસ્કારને અયોગ્ય) છે. ૪૧

સવર્ણઅસવર્ણ ઉત્પતિઅવનતિ પામે

તપોવીજપ્રમાથૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે ।

ઉત્કર્ષં ચાપકર્ષં ચ મનુષ્યેષ્વિદ્ જન્મતઃ ॥ ૪૨ ॥

તે સવર્ણ તથા અસવર્ણ તપ અને ખીજના પ્રભાવને લીધે યુગેયુગે અહીં માણસોમાં જન્મના કારણે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ પામે છે. ૪૨

કયા ક્ષત્રિયો શૂદ્ર બન્યા છે ?

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ ।

દુષલત્વં ગતા લોકે વ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ ॥ ૪૩ ॥

પોણ્ડ્રકાશ્વૌદ્રવિહાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદા પહુવાશ્વીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સ્વશાઃ ॥ ૪૪ ॥

આ નીચેની ક્ષત્રિયજાતિઓઃ ધીરેધીરે ક્રિયાનો લોપ કર્યાથી તેમ જ બ્રાહ્મણનો સંગ ન રાખવાથી સંસારમાં શૂદ્ર-પણું પામી છે-પૌંડ્રક, ઔદ્ર, દ્રવિડ, કામ્બોજ, યવન, શક, પારદ, ૫ લવ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખશ. ૪૩, ૪૪

દસ્યુ જાતિ કઈ?

મુલ્લબાહુરુપજ્ઞાનાં યા લોકે જાતયો વહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચશ્ચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૫ ॥

(પરમેશ્વરના) બાહુ, સાથળ અને પગ-એમાંથી અનુક્રમે થયેલા બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોમાંથી લોકમાં જ બાહ્ય (વર્ણસંકર) જાતિઓ થઈ છે, તે બધી દસ્યુ કહેવાય છે; પછી ભલે તેઓ મ્લેચ્છ ભાષા કે આર્ય ભાષા બોલતી હોય. ૪૫

વર્ણસંકરોની આજીવિકા

યે દ્વિજાનામપસદા યે ચાપદ્ધંસજાઃ સ્મૃતાઃ ।

તે નિન્દિતૈર્વર્તયેયુર્દ્વિજાનામેવ કર્મભિઃ ॥ ૪૬ ॥

દ્વિજોમાં જેઓ અપસદો છે તથા જેઓ પ્રતિજ્ઞામથી જનમેલા કહેવાયા છે, તેઓએ દ્વિજોનાં જ નિન્દિત કર્મોથી આજીવિકા ચલાવવી. ૪૬

સૂતાનામશ્વસારથ્યમમ્બઘ્ઠાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્ય માગધાનાં વણિકપયઃ ॥ ૪૭ ॥

મત્સ્યઘાતો નિષાદાનાં ત્વષ્ટિસ્ત્વાયોગવસ્ય ચ ।

મેદાન્નચુચ્ચુમદૂનામારણ્યપશુહિંસનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ક્ષત્રુમપુકસાનાં તુ વિલૌકોવધવન્વનમ્ ।

ધિગ્વળાનાં ચર્મકાર્યં વેળાનાં માણ્ડવાદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાતું કામ ઘોડાતું સારથિપણું, અંખળોતું વૈદાંતું,
વૈદેહકોતું રાણીવાસની સેવાતું, માગધોતું વેપારતું, નિપાદોતું
માછલાં મારવાતું, આયોગવોતું લાકડાં ચીરવાતું; મેદ (વૈદેહક-
નિપાદી), અંધ્ર (વૈદેહક-ચર્મકારી), યુંચુ (બ્રાહ્મણ-વૈદેહકી)
અને મદ્યુ (બ્રાહ્મણ-માગધી) તું વનનાં પશુઓને હણવાતું;
ક્ષતા, હિમ ને પુકસોતું દરમાં રહેતાં જનાવરોને મારવા-
પકડવાતું, ધિગ્વળો (બ્રાહ્મણ-આયોગવી) તું ચામડાંતું અને
વેળોતું ઝાંઝ વગેરે વાદ્યો વગાડવાતું-એમ તેમનાં આજી-
વિકાનાં કામો છે. ૪૭-૪૯

વણુસંકરોએ ક્યાં રહેવું ?

ચૈત્યદ્રુમશ્મશાનેષુ શૈલેષુપવનેષુ ચ ।

વસેયુરેતે વિજ્ઞાતા વર્તયન્તઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૫૦ ॥

પોતપોતાનાં કામથી આજીવિકા કરી પ્રસિદ્ધ થયેલા
તેઓએ મોટાં વૃક્ષ નીચે, સ્મશાનમાં, પર્વતોમાં કે ઉપવનોમાં
રહેવું. ૫૦

ચાંકાક-દેડળંગીઓના વાસ વગેરે

ચળ્કાલશ્વપચાનાં તુ ઘદ્ધિર્ગ્રામાત્પ્રતિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્વ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વર્દમમ્ ॥ ૫૧ ॥

વાસાંતિ મૃતચેલાનિ ભિન્નમાળેષુ ભોજનમ્ ।

કાર્ણાયસમલંકારઃ પરિવિજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૫૨ ॥

ચંડાલ અને ક્ષપચોનો વાસ ગામ બહાર જ હોય; તેમનાં
વાસણો હલકાં હોય; કૂતરાં ને ગધેડાં તેમનું ધન હોય; મુઠદાં
ઉપરનાં વસ્ત્રો જ તેમને પહેરવાનાં હોય; તેમનું ભોજન ભાંગેલાં
વાસણોમાં હોય; તેમના દાગીના લોઢાનાં હોય અને તેઓ
નિત્ય ક્ષરતા રહે. ૫૧, ૫૨

ધર્માચરણુ સમયે તેમની સાથે કોઈ વ્યવહાર ન હોઈ શકે

ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાદઃ સદૃશૈઃ સહ ॥ ૫૩ ॥

ધર્માચરણુ કરતો પુરુષ તેમની સાથે (બોલવા સરખો થે)
પ્રસંગ ન કરે. તેમણે પોતાની જાતવાળાઓ સાથે જ પરસ્પર
વ્યવહાર અને વિવાદસંબંધ કરવા. ૫૩

તેમને માટે બીજું ખાસ કર્તવ્ય

અન્નમેષાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્વિજ્ઞમાજને ।

રાત્રૌ ન વિચેરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

દિવા ચોરુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અગ્રાન્ધર્વં શર્વં ચૈવં નિર્દેરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૫ ॥

વધ્યાંશ્ચ દુન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાજ્ઞયા ।

વધ્યવાસાંસિ ગૃહીયુઃ શય્યાશ્ચાભરણાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

બીજાને હાથે અને જુદાં જ વાસણમાં તેમને અન્ન આપવું.
તેઓ રાત્રે ગામ કે નગરમાં ન ફરે. તેઓ રાજશાસનનો પટો
રાખી દિવસે કામપ્રસંગે ફરે. નંધણિયાતાં મુઠદાંને તેઓ ઠેકાણે
કરે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. વધની શિક્ષા પામેલાઓને તેઓ

રાત્રની આજ્ઞાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે હમેશાં હણે અને એ વધ્ય
મનુષ્યનાં વસ્ત્રો, શય્યાઓ તથા અસંકારો લઈ લે. ૫૪-૫૬

અનાર્થને ઠી રીતે બાણવા ।

વર્ણાપેતમવિજ્ઞાતં નરં કલુપયોનિજમ્ ।

આર્યરૂપમિવાનાર્યં કર્મભિઃ સૈર્વિમાવયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિબ્રહ્મ થયેલા, દૂષિત યોનિમાં જન્મેલા અને આર્ય
જેવા જણાતા અબાણવા અનાર્થને તેનાં કર્મો ઉપરથી બણી
લેવા. ૫૭

સંકરજાતિની નિશાની

અનાર્યતા નિષ્કૃત્તા કૃત્તા નિષ્ક્રિયાસ્મતા ।

પુરુષં વ્યજયન્તીહ લોકે કલુપયોનિજમ્ ॥ ૫૮ ॥

અનાર્યપણું, કઠોરપણું, કૃત્તા અને નિષ્ક્રિયતા (એટલે
શાસ્ત્રીય કર્મો ન કરવાં); એ જગતમાં બ્રહ્મજાતિ (વર્ણસંકર)
પુરુષને પ્રકટ કરે છે. ૫૮

વર્ણસંકર પોતાનો સ્વભાવ ન ઢાંધી શકે

વિશ્વં વા ભજતે શીલં માતુર્વોમયમેવ વા ।

ન કયંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિયચ્છતિ ॥ ૫૯ ॥

એ બ્રહ્મજાતિ (વર્ણસંકર) મનુષ્ય પિતાના, માતાના કે
બહેના શીલ (એટલે મૂળસ્વભાવ)ને ભજે છે; પણ તે પોતાનો
સ્વભાવ ઢાંધી રીતે ઢાંધી શકતો નથી. ૫૯

કુલે મુખ્યેડપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્વાધોનિસંકરઃ ।

સંત્રપત્યેવ તચ્છીલં નરોડ્વપમપિ વા બહુ ॥ ૬૦ ॥

ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા છતાં જનો જાતિવટાળ થાય છે, જો માણસ તેને ઉત્પન્ન કરનારના શીલને થોડું કે ઘણું પણ સેવે જ છે. ૬૦

વર્ણસંકર પ્રજા દેશનો નાશ કરે

યન્ન ત્વેતે પરિધ્વંસાન્નાયન્તે વર્ણદૂષકાઃ ।

રાષ્ટ્રિકૈઃ સદ્ તદ્રાષ્ટ્રં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

જે દેશમાં (વ્યભિચારરૂપ) ચોતરફના બગાડને લીધે આ વર્ણસંકરો જન્મે છે, તે દેશ ત્યાં વસનાર લોકો સાથે તરત જ નાશ પામે છે. (માટે રાજાએ વર્ણસંકરતા અવશ્ય દૂર કરવી.) ૬૧

વર્ણસંકરોના ઉદ્ધારનો માર્ગ

• શ્રાદ્ધનાર્થે ગર્વાર્થે વા દેહત્યાગોડનુપસ્કૃતઃ ।

સ્ત્રીબાલામ્યુપપત્તૌ ચ શાદ્યાનાં સિદ્ધિકારણમ્ ॥ ૬૨ ॥

પ્રાદાણુ, ગાય, સ્ત્રી કે બાળકની રક્ષા સારુ બાદ્ય વર્ણસંકરો, જે નિષ્કામ દેહત્યાગ કરે, તો તે તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. ૬૨

ચારે વર્ણનો સંક્ષિપ્ત ધર્મ

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

एतं सामाસिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽनमनीमनुः ॥ ૬૩ ॥

અહિંસા, સત્ય અસ્તેય, શૌચ* અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ—જે ચારે વર્ણનો દૂંઢો ધર્મ છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૬૩

* ચોરી ન કરવી—અન્યાયથી પારકું ધન ન લેવું તે.

x માદી તથા જળ વગેરેથી શરીર શુદ્ધ કરવું તે શૌચ.

[શ્રાદ્ધકર્મતિથેયં ચ દાનમસ્તેયમાર્જવમ્ ।

પ્રજનં સ્વેષુ દારેષુ તથા ચૈવાનસ્યતા ॥

શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિસત્કાર, દાન, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), સરક્ષતા, પોતાની પત્નીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી તથા ઈર્ષ્યારહિતપણું—એ ચારે વર્ણોનો દૂંઢો ધર્મ છે.]

હલકી જાતિ પણ બ્રાહ્મણ ક્યારે થાય ?

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસત્તમાદ્યુગાત્ ॥ ૬૪ ॥

શૂદ્ર સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી જન્મેલો (પારશવ નામનો વર્ણ) એ કન્યાશ્રેયે જન્મે અને તે કન્યા બ્રાહ્મણને પરણે અને તેથી તેને જ કન્યા થાય, તેને વળી બ્રાહ્મણ પરણે—એમ અનુક્રમે જ સાતમો પુરુષ જન્મે, તે બ્રાહ્મણજાતિનો પામે છે. ૬૪

બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર થાય

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદૈશ્યાત્તયૈવ ચ ॥ ૬૫ ॥

† અર્થાત્ શૂદ્ર સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી જન્મેલો પારશવ જાતિનો શૂદ્ર જ ગણાય છે, છતાં તે જો કન્યા હોય અને તે કન્યાને જો બ્રાહ્મણ પરણે, અને તે બ્રાહ્મણ પરણેલી એ પારશવ જાતિની સ્ત્રી પણ પાછી કન્યા જ ઉત્પન્ન કરે અને એ કન્યાને પણ જો બ્રાહ્મણ જ પરણે અને તે સ્ત્રી પણ જો કન્યાને જ જન્મ આપે અને તે કન્યાને પણ જો બ્રાહ્મણ જ પરણે—એમ છેક સાતમા જન્મે તે પારશવ જાતિ પણ બ્રાહ્મણના જ વીર્યની મુખ્યતાને લીધે બ્રાહ્મણપણું પામે છે. (કુલ્લક)

એમ શદ્ર બ્રાહ્મણપણુ અને બ્રાહ્મણ શદ્રપણુ પામે છે,^{*} તે જ રીતે ક્ષત્રિયથી તેમ જ વૈશ્યથી શદ્ર ઇન્દ્રિયામા જન્મેલા પુરુષ વિધે જાણવું ૬૫

* ઉપરના મોકલા મહેતી રીતિએ શદ્ર બ્રાહ્મણપણુ અને બ્રાહ્મણ શદ્રપણુ પામે, એમ અહીં જણાવ્યું છે તેમા બ્રાહ્મણ કયો સમજવો? કે જે બ્રાહ્મણથી શદ્ર સ્ત્રીમા જન્મેલો હોય, તે પારશવ જાતનો જ બ્રાહ્મણ અહીં સમજવાનો છે તે જો પુરુષ જન્મેલો હોય અને પાછો તે શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે અને શદ્ર સ્ત્રીમા પણ પાછો પુરુષ જ ઉત્પન્ન કરે, અને તે પુરુષ પણ પાછો કેવળ શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે અને તે પણ તે સ્ત્રીમા પાછો પુરુષ જ ઉત્પન્ન કરે અને તે પણ શદ્ર સ્ત્રીને જ પરણે—એમ તે પારશવ બ્રાહ્મણ સાતમે જન્મે વીર્યની હલગાઈને લીધે કેવળ શદ્રપણુ જ પામે છે એ ગતે ક્ષત્રિયથી અને વૈશ્યથી શદ્ર સ્ત્રીમા જન્મેનાતું પણ બિચારીયપણુ જાણવું, પરંતુ જાતિની હલગાઈને અનુસરી સમજવું જેમકે ‘જાતુક્તર્થો યુગે હ્યેય સાતમ વચ્ચમડવિ વા’ જાતિનું શ્રેષ્ઠપણુ સાતમે કે પાંચમે જન્મે સમજવું એમ યાગુવલકચ કહેલું હોનાથી ક્ષત્રિયથી જન્મેલાનું પાંચમે જન્મે ઉચ્ચનીયપણુ સમજવું વૈશ્યથી જન્મેલાને તેથી પણ બિચારી કહે સમજવું તે મારે યાગુવલકચે પણ ઉપર જણાવેલા વાક્યામા ‘વા’ શબ્દ મૂકીને એ બીજો પક્ષ લીધો છે અને વૃદ્ધ પુરોહીની વ્યાખ્યાને જોતા પણ નક્કી થાય છે કે વૈશ્યથી જન્મેનાતું ત્રીજે જન્મે ઉચ્ચનીયપણુ જાણવું આ રીતે બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમા જન્મેલાને પાંચમે જન્મે ઉચ્ચનીયપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ એ જ બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમા જન્મેલાને ત્રીજે જન્મે ઉચ્ચનીયપણું પ્રાપ્ત થાય છે, અને ક્ષત્રિયથી વૈશ્ય સ્ત્રીમા જન્મેલાને ત્રીજે જન્મે જ ઉચ્ચનીયપણુ સમજવાનું છે (કુલ્લક)

બીજની શ્રેષ્ઠતા કે ક્ષેત્રની ?

અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાત્તુ યદ્વચ્છયા ।

બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાત્તુ શ્રેયસ્ત્વં ક્વેતિ ચેદ્ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥

દેવસંયોગે અનાર્ય (નહિ પરણેલી શૂદ્ર) સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણ-
થી જન્મેલો અને બ્રાહ્મણીમાં અનાર્ય-શૂદ્ર પુરુષથી પેદા
થયેલો, તે બેમાં અડિયાતાપણું કયામાં હોય ? ૬૬

બીજની શ્રેષ્ઠતા ગણાય, ક્ષેત્રની નહિ

જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ।

જાતોઽપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૬૭ ॥

અનાર્ય-શૂદ્ર સ્ત્રીમાં આર્ય (બ્રાહ્મણ) થી થયેલો પુત્ર
ગુણોએ ઠરી આર્ય (શ્રેષ્ઠ) થાય છે; પરંતુ આર્ય (બ્રાહ્મણ)
સ્ત્રીમાં અનાર્ય-શૂદ્ર પુરુષથી થયેલો પુત્ર અનાર્ય જ છે, એવો
શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. ૬૭

એ બન્ને ઉપનયનસંસ્કારને યોગ્ય નથી

તાલુભાવપ્યસંસ્કાર્યાવિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ।

વૈગુણ્યાજ્ઞમનઃ પૂર્વં ઉત્તરઃ પ્રતિલોમતઃ ॥ ૬૮ ॥

પહેલો (પારશવ) જાતિની વિગુણતાને લીધે અને બીજો
(આંડાલ) પ્રતિલોમતાથી જન્મેલો હોવાથી, તે બન્ને ઉપનયન-
સંસ્કારને યોગ્ય નથી, એવી ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૬૮

બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્ને ઉત્તમ હોય ત્યાં સંસ્કારની યોગ્યતા

સુવીજં ચૈવ સુક્ષેત્રે જાતં સંપદ્યતે યથા ।

તથાઽર્યાજાત આર્યાયાં સર્વં સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૬૯ ॥

જન્મ સારું બીજ સારા ક્ષેત્રમાં સારી રીતે ખીલે છે, તેમ આર્ય પુરુષથી આર્ય સ્ત્રીમાં જન્મેલો જ સર્વ સંસ્કારોને યોગ્ય છે. ૬૯

બીજનો અને ક્ષેત્રનો નિર્ણય

बीजमेकै प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

કેટલાક ઋષિઓ બીજને, બીજ ક્ષેત્રને અને વળી ત્રીજ બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્નેને વખાણે છે, પણ તે વિષે આ નીચેની વ્યવસ્થા બાંધી. ૭૦

બીજ અને ક્ષેત્ર બેય સારાં જોઈએ

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

જન્મ ખારી જમીનમાં નાખેલું બીજ અંદર જ નાશ પામે છે, અને બીજવિનાનું ક્ષેત્ર પણ કેવળ સાક્ર ચોતરો જ થઈ રહે છે: (માટે પ્રત્યેકની નિંદા કરવા કરતાં બેયની મુખ્યતા કહેવી, તે જ ઠીક છે.) ૭૧

હતા બીજ વખણાય છે

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

બીજના પ્રભાવને લીધે (મૃગલી વગેરે) પશુજાતિમાં જન્મેલા (ઋષ્યશૃંગ વગેરે) પણ ઋષિઓ તથા અને પૂજા તથા પ્રશંસા પામ્યા, તેથી બીજ વખણાય છે. ૭૨

વર્ણધર્મનો છેલ્લો ઉપદેશ

અનાર્યમાર્યકર્માણમાર્યં ચાનાર્યકર્મિણમ્ ।

સંપ્રધાર્યાન્નવીદ્ધાતા ન સમૌ નાસમાવિતિ ॥ ૭૩ ॥

આર્યકર્મી અનાર્ય અને અનાર્યકર્મી આર્ય—તે બન્ને સમાન નથી, તેમ અસમાન પણ નથી, એમ બ્રહ્માએ વિચારીને કહ્યું છે.† ૭૩

બ્રાહ્મણે ૭ કર્મોથી જીવવું

બ્રાહ્મણા વ્રક્ષયોનિસ્યા યે સ્વકર્મણ્યવસિતાઃ ।

તે સમ્યગુપજીવેયુઃ પટ્કર્માણિ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪ ॥

સ્વકર્મમાં પરાયણ અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું કારણ એવા બ્રહ્મ ધ્યાનમાં રહેતા જે બ્રાહ્મણો છે, તેઓ અનુક્રમે ૭ કર્મો પૂર સારી રીતે આજીવિકા ચલાવે. ૭૪

†. અહીં આવો આશય છે : કોઈ શ્રદ્ધ હોવા છતાં પોતે બ્રાહ્મણાદિ કોઈ પણ ત્રણ વર્ણને લગતું કામ કરે, તો એ તે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણના જેવો કદી થતો નથી; કેમકે તેને માટે શાસ્ત્રમાં જે કર્મનો નિષેધ કર્યો છે, તેમાં તેને અધિકાર જ નથી. એ જ રીતે પોતે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણ માહેનો હોય છતાં જો શ્રદ્ધનાં કામ કરે, તોપણ તે શ્રદ્ધ જેવો થતો નથી; કેમકે પોતાને માટે નિષેધેલું શ્રદ્ધનું કર્મ બસે તે કરે છે, છતાં તેની ગતિની જે શ્રેષ્ઠતા છે, તે તો જતી જ નથી, એમ તેઓ એ વ સમાન થતા નથી.

વળી તેઓ બંને અસમાન પણ નથી; કારણકે પોતા માટે શાસ્ત્રમાં નિષેધેલું કર્મ તેઓ કરી રહ્યા છે, તેથી તેઓ બંને એ દષ્ટિએ સમાન પણ છે; માટે જે કર્મ જેને માટે શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે, તે કર્મ તેણે કદી કરવું નહિ, એમ સંકરગતિ સુધીના વર્ણધર્મનો ઉપદેશ અપાયો છે. (કુલ્લક)

બ્રાહ્મણનાં ૭ કર્મો

* અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।*

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ પટ્કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥ ૭૫ ॥

ભણવું, ભણાવવું, યજ કરવો, યજ કરાવવો, દાન લેવું અને દાન આપવું, એ બ્રાહ્મણનાં ૭ કર્મો છે. ૭૫

છમાંથી ત્રણ આજીવિકા માટે

પણ્યાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ।

યાજનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૬ ॥

૭ કર્મોમાં પણ યજ કરાવવો, ભણાવવું અને* વિશુદ્ધ બાતિ પાસેથી દાન લેવું, એ ત્રણ એની આજીવિકા માટે છે.

આ ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણ જ કરે :

ત્રયો ધર્મા નિવર્તન્તે બ્રાહ્મણાસ્કત્રિયં પ્રતિ ।

અધ્યાપનં યાજનં ચ તૃતીયશ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૭ ॥

વૈશ્યં પ્રતિ તથૈવૈતે નિવર્તેરન્નિતિ સ્થિતિઃ ।

ન તૌ પ્રતિ હિ તાન્ધર્માન્મનુરાહ પ્રજાવતિઃ ॥ ૭૮ ॥

ભણાવવું, યજ કરાવવો અને ત્રીજું દાન લેવું, એ ત્રણ કર્મો કેવળ બ્રાહ્મણ માટે જ છે; પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે નથી જ, એવી ધર્મ મર્યાદા છે; કેમકે પ્રજાપતિ મનુષ્યે તે કર્મો તે એ માટે કહ્યાં જ નથી. (ભણવું, યજ કરવો અને દાન લેવું, એ ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણનાં જ મ ધર્મ કર્મ છે, તેમ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં પણ એ ત્રણ કર્મો ધર્મ કર્મ તો છે જ.) ૭૭, ૭૮

+ * દ્વિજાતિભ્યો ધને કિમેત્ત પ્રજાસ્તેભ્યો દ્વિજઃ ' । બ્રાહ્મણે ઉત્તમ પણ્ય-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય પાસેથી ધન મેળવવા મંજૂ કરવી.

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં કર્મ

શસ્ત્રાશ્વમૃત્ત્વં ક્ષત્રસ્ય વણિકપશુકૃપિર્વિશઃ ।

સાજીવનાથં ધર્મસ્તુ દાનમધ્યયનં યજિઃ ॥ ૭૯ ॥

ક્ષત્રિયે આજીવિકા માટે શસ્ત્રાશ્વ ધારણ કરવાં; અંને વૈશ્યે વેપાર, પશુપાલન તથા ખેતીવાડી કરવી; પણ દાન, અધ્યયન તથા યજ્ઞ કરવો, એ તો ખંનેનો ધર્મ છે. ૭૯

ત્રણ વર્ણનાં જુદાંજુદાં ખાસ કર્મ

વેદાભ્યાસો બ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ચ રક્ષણમ્ ।

વાર્તા કર્મૈવ વૈશ્યસ્ય વિશિષ્ટાનિ સ્વકર્મસુ ॥ ૮૦ ॥

વેદાભ્યાસ, પ્રબરક્ષણ અને પશુપાલનાદિ—એ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં ખાસ સ્વકર્મ છે. ૮૦

બ્રાહ્મણનો આપદ્ધર્મ

અજીવંસ્તુ યયોક્તેન બ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા ।

જીવેત્ક્ષત્રિયધર્મેણ સ દ્યસ્ય પ્રત્યનન્તરઃ ॥ ૮૧ ॥

શાસ્ત્રે કહેલા સ્વકર્મથી બ્રાહ્મણ એ જીવી ન શકે, તો તેણે ક્ષત્રિયધર્મથી જીવવું; કેમકે તે ધર્મ તેની પછીના તરતના વર્ણનો છે. ૮૧

ઉમામ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

કૃષિગોરક્ષમાસ્યાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણ એ એ ખંને કર્મોથી પણ જીવી ન શકે, તો તેણે ખેતીવાડી અને ગોરક્ષા કરી વૈશ્યની આજીવિકાથી જીવવું. ૮૨ ખરીરીતે હરકોઈ સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણે કે ક્ષત્રિયે ખેતી ન કરવી વૈશ્યવૃત્ત્યાડપિ જીવંસ્તુ બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયોડપિ વૈ ।

હિંસાપ્રાપ્તિ પરાધીનાં કૃપિં યત્નેન વર્જયેત્ ॥ ૮૩ ॥

વૈશ્યવૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરતા બ્રાહ્મણે કે ક્ષત્રિયે પણ હિંસાભરી અને પરાધીન એવી ખેતીને ચત્નપૂર્વક છોડવી. ૮૩

ખેતી નિંદનીય છે

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।

મૂર્ષિ મૂમિશયાંશ્ચૈવ હન્તિ કાષ્ઠમયોમુખમ્ ॥ ૮૪ ॥

કેટલાક ખેતીને સારી માને છે, પણ સજ્જનો તે વૃત્તિને નિંદે છે; ઠમક લોઢાના મોંવાણું લાઠડું (હળ) ભૂમિને તથા ભૂમિમાં રહેતા જીવોને હણે છે. ૮૪

૧ છટકે શુદ્ધ વેપાર કરાય

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो घर्मनैपुणम् ।

વિદ્પણમુદ્ઘૃતોદ્ધારં વિક્રેયં વિત્તવર્ધનમ્ ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ સ્વકર્મથી જીવનનિર્વાહ ન કરી શકે અને આજીવિકાના અભાવે પોતાની ધર્મનિપુણતા છોડે, તો તેમણે વૈશ્યના વેપારમાલમાંથી નિષિદ્ધ પદાર્થો છોડી બાકીના ધનવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું વેચાણ કરવું. ૮૫

આ પદાર્થો વેચાય નહિ :

सर्वान्सानपोद्देत कृतान्नं च तिलैः सह ।

અશ્મનો લવણં ચૈવ પશવો યે ચ માનુષાઃ ॥ ૮૬ ॥

તેણે સર્વ રસો, રાંધેલું અન્ન, (સરસવ) તલ, પથ્થર, મીઠું^x અને મનુષ્યોને ઉપકારી એવાં પશુઓ⁺ વેચવાં નહિ.

x મીઠું રસોમાં આવી જાય છતાં અલગ જથ્થાની સૂચ્યું છે, તેને વેચવામાં બહો જ દોષ લાગે છે.

+ અયવ પશુઓ તથા મનુષ્યો વેચવાં નહિ. (કુલ્લક)

સર્વં ચ તાન્તવં રક્તં શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

અપિ ચેત્સ્યુરરક્તાનિ ફલમૂલે તથૌષધીઃ ॥ ૮૭ ॥

અપઃ શસ્ત્રં વિષં માંસં સોમં ગન્ધાંશ્ચ સર્વશઃ ।

ક્ષીરં ક્ષૌદ્રં દધિ ઘૃતં તૈલં મધુ ગુડં કુશાન્ ॥ ૮૮ ॥

આરણ્યાંશ્ચ પશૂન્સર્વાન્દંષ્ટ્રિણશ્ચ વયાંસિ ચ ।

મઘં નીલીં ચ લાક્ષાં ચ સર્વાશ્વૈકશફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

બધી બતનાં રંગીન દોરાવાળાં વસ્ત્રો અને રંગ્યા વિનાનાં
હોય તેવાં પણ શણ, અળસી અને જીનેનાં વસ્ત્રો, કૃષ્ણ, મૂળ,
ઔષધિ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમ, સર્વ સુગંધી દ્રવ્યો,
દૂધ, મધ, દહીં, ઘી, તેલ, મીણ, ગોળ, દર્ભ, જંગલી પશુઓ,
દાઢવાળાં બધાં પશુઓ, પંખીઓ, દાડ, ગળી, લાખ તેમ જ
એક ખરીવાળાં બધાં પશુઓ તેણે વેચવાં નહિ. ૮૭-૮૯

[ઘણું સીસું તથા લોહં તૈજસાનિ ચ સર્વશઃ ।

ઘાલાન્ ચર્મ તથાઽસ્થીનિ સસ્ત્રાયૂનિ ચ વર્જयेત્ ॥

તેમ જ લાખ, સીસું ને લોહું વગેરે સર્વ ધાતુઓની તેમ
જ વાળ, ચામડાં, હાડકાં તથા સ્નાયુઓની બધી બનાવટો તેણે
ન વેચવી.]

એકૂત ધર્મ માટે તલ વેચી શકે

કામમુત્પાદ્ય કૃષ્યાં તુ સ્વયમેવ કૃષીવલઃ ।

વિક્રીણીત તિલાન્હુદ્ધાન્ધર્માર્થમચિરસ્થિતાન્ ॥ ૯૦ ॥

એકૂત પોતાની ઇચ્છાએ પોતે જ તલ ઉગાડે, તે તેણે
શુદ્ધ તલને ઝાઝો વખત સંધરી ન રાખતાં ધર્માર્થે વેચી શકે. ૯૦

તક્ષનો ઉપયોગ ત્રણ જ પ્રકારે

૧ મોજનામ્યજ્ઞનાદાનાઘદન્યત્કુરુતે તિલૈઃ ।

કૃમિમૂતઃ શ્વિષ્ઠાયાં પિતૃમિઃ સદ્ મજ્જતિ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ તક્ષને લોજન, રનાન અને દાન સિવાય બીજા કામમાં લે છે, તે છીડો થઈ પિતૃઓ સાથે દૂતરાની વિદ્યામાં ડૂબે છે. ૯૧

૪૪ વસ્તુઓ વેચવાથી બ્રાહ્મણ શદ્ર થઈ જાય ।

સયઃ પતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

વ્યદ્દેશ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥ ૧૨ ॥

બ્રાહ્મણ જે માંસ, લાખ અને મીઠું વેચે તે તત્કાલ ખતિત થાય છે; કૃષ વેચવાથી ત્રણ દહાડામાં તે શદ્ર થઈ જાય છે. ૯૨

૪૪ વસ્તુઓ વેચવાથી બ્રાહ્મણ વૈશ્ય થઈ જાય ।

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यमार्वं नियच्छति ॥ ૧૩ ॥

એ સિવાય બીજા નિષિદ્ધ પદાર્થોને ઇચ્છાપૂર્વક વેચવાથી બ્રાહ્મણ સાત દિવસમાં વૈશ્યપણું પામે છે. ૯૩

૪૪ વસ્તુઓની અદક્ષબદ્ધ કરાય—ન કરાય ।

रसा रसैर्निमातव्या न त्वैव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ૧૪ ॥

ગોળ આદિ રસોને ધી વગેરે રસો સાથે જ અદક્ષબદ્ધ કરાય, પણ રસો સાથે મીઠાની અદક્ષબદ્ધી ન કરાય. રાંધેલાં

અત્રને કાયા અન્ન સાથે તથા તલને બીજાં ધાન્ય સાથે
અંદલબદલ કરી શકાય. ૯૪

ક્ષત્રિયો આપદ્ધર્મઃ=ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણવૃત્તિ ન કરી શકે
જીવેદેતેન રાજન્યઃ સર્વેણાપ્યનયં ગતઃ ।

ન સ્વેવ જ્યાયર્ષી વૃત્તિમભિમન્યેત કર્હિચિત્ ॥ ૯૫ ॥

ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આબેા હોય, તો તેણે આ સર્વ
(બ્રાહ્મણ માટે નિષેધેલ રસાદિનું વેચાણ વગેરે) વૈશ્યવૃત્તિથી
જીવવું; પણ તેણે બ્રાહ્મણવૃત્તિનો કદી આશ્રય ન કરવો. ૯૫
નીચ જાતિનો માણસ ઉચ્ચ જાતિનાં કર્મો ન કરી શકે

યો લોમાદધમો જાત્યા જીવેદુત્કૃષ્ટકર્મમિઃ ।

તં રાજા નિર્ધનં કૃત્વા ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૯૬ ॥

હલકી જાતિનો જે માણસ લોભથી ઉચ્ચ જાતિનાં કર્મોથી
જીવેલાવે, તો રાજાએ તેને તરત જ નિર્ધન કરી દેશ-
નિકાલ કરવો. ૯૬

સ્વધર્મ વિગુણ છતાં પરધર્મ કરતાં સારો

વરં સ્વધર્મો વિગુણો ન પારક્યઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ ।

પરધર્મેણ જીવન્ હિ સઘઃ પતતિ જાતિતઃ ॥ ૯૭ ॥

ગુણે કરી ભલે આહો હોય, તોપણ સ્વધર્મ ચડિયાતો છે;
પણ પારકો ધર્મ સારી રીતે આચર્યો હોય, તોપણ ચડિયાતો
નથી; જે પરધર્મથી આજીવિકા કરે, તે તરત જ જાતિબ્રથ
થાય છે. ૯૭

વૈશ્યનો આપદ્ધર્મ

વૈશ્યોઽજીવન્સ્વધર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાઽપિ વર્તેયેત્ ।

અનાચરજ્ઞકાર્યાણિ નિવર્તેત ચ શક્તિમાન્ ॥ ૯૮ ॥

સ્વધર્મથી આજીવિકા ન ચલાવી શકતા વૈશ્યે શૂદ્રની વૃત્તિથી આજીવિકા કરવી; પણ તેણે શૂદ્રનાં અયોગ્ય કાર્યો આચરવાં નહિ અને શક્તિમાન થતાં એ (શૂદ્ર) વૃત્તિથી પણ અટકવું. ૯૮

શૂદ્રનો આપદ્ધર્મ

અશકુવંસ્તુ શુશ્રૂષાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ।

પુત્રદારાત્યયં પ્રાપ્તો જીવેત્કારુકકર્મભિઃ ॥ ૯૯ ॥

શૂદ્ર જો પુત્ર અને પાત્રીની આપત્તિમાં આવી પડે (તેનાં ઘેરી-છોકરાં ભૂખે ટળવળતાં હોય), અને તેથી પોતે દ્વિજ જાતિઓની સેવા કરવા શક્તિમાન ન હોય, તો તેણે કારીગરનાં કામથી (સુતારી, લુહારી વગેરેથી) જીવિકા ચલાવવી. ૯૯

તેની કારીગરી વગેરે પણ વળુંની સેવારૂપ હોય

યૈઃ કર્મભિઃ પ્રચરિતૈઃ શુશ્રૂષ્યન્તે દ્વિજાતયઃ ।

તાનિ કારુકકર્માણિ શિલ્પાણિ વિવિધાણિ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

જે કર્મો કર્યાથી (તેણે) દ્વિજવર્ણોની સેવા થઈ શકે છે, તેવાં અનેક પ્રકારનાં શિલ્પનાં અને કારીગરીનાં કર્મો શૂદ્રે આપત્તિમાં કરવાં. ૧૦૦

ચુસ્ત બ્રાહ્મણનો આપદ્ધર્મ

વૈશ્યવૃત્તિમનાતિષ્ઠન્બ્રાહ્મણઃ સ્વે પયિ સ્થિતઃ ।

અવૃત્તિકર્પિતઃ સીદન્નિમં ધર્મં સમાચરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

આજીવિકા વિના દુઃખી થઈ હેરાન થાય છતાં જ બ્રાહ્મણ વૈશ્યવૃત્તિ ન સ્વીકારી કેવળ સ્વધર્મના માર્ગે જ અડગ રહે,

તેણે આ નીચેનો ધર્મ આચરવો. ૧૦૧

ચુસ્ત બ્રાહ્મણે દુઃખમાં હરકોઈ પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વનયં ગતઃ ।

પવિત્રં દુઘ્યતીત્યેતદ્ધર્મતો નોપપદ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

દુઃખમાં આવી પડેલો બ્રાહ્મણ હરકોઈ પાસેથી દાન સર્થ શોક; કેમકે પવિત્ર દૂષિત થાય, એ ધર્મદષ્ટિએ ધટતું નથી. ૧૦૨

બ્રાહ્મણો અગ્નિ તથા જળ જેવા પવિત્ર

નાધ્યાપનાઘાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ।

દોષો મવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનામ્બુસમા દિ તે ॥ ૧૦૩ ॥

આપત્તિકાલે નિંદિતોને ભણાવવાથી, તેમને યજ્ઞ કરાવવાથી અથવા તેમની પાસેથી દાન લેવાથી બ્રાહ્મણોને દોષ લાગતો નથી; કેમકે તેઓ અગ્નિ અને જલ જેવા પવિત્ર છે. ૧૦૩

બ્રૂષથી ટળવળતો માણસ જેવું-તેવું ખાઈ શકે

જીવિતાત્યયમાપન્નો યોડ્ઞમતિ યતસ્તતઃ ।

આકાશમિવ પક્ષ્મેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

પ્રાણસંકટમાં જઈ પડેલો માણસ (વિના છૂટકે) જ્યાં-ત્યાંથી અન્ન જમે, તો એ આકાશ જેમ કાઢવથી લેપાતું નથી, તેમ ને પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦૪

ઉપરની બાગતમાં જૂનું દર્શાવ

અજીગર્તઃ સુતં દન્તુગુપાસર્પદ્વુસુક્ષિતઃ ।

ન ચાલિપ્યત પાપેન હુત્રપ્રતીકારમાચરન્ ॥ ૧૦૫ ॥

અજીગર્તમાંયે બ્રૂષના માર્યા પુત્ર(શુનઃશેષ)ને હણવા

તૈયાર થયા હતા, બૂખને આમ ઉપાય કરતાં તેમને પાપ લાગ્યું નહોતું.* ૧૦૫

ખીચુ વામદેવનું દષ્ટાત

શ્વમાંસમિચ્છન્નાર્તોઽતું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિપ્તવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્માધર્મનાં જાણકાર વામદેવઋષિએ બૂખથી પીડાતાં પ્રાણુરક્ષા સારૂ ફતરાનું માસ ખાના છુટ્યું હતું, છતાં તે પાપથી લેપાયા નહોતા. ૧૦૬

ત્રીચુ ભરદ્વાજનું દષ્ટાત

ભરદ્વાજઃ ક્ષુધાર્તસ્તુ સપુત્રો વિજને વૈને ।

ચઢીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ વૃષોસ્તક્ષ્ણો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મહાતપસ્વી ભરદ્વાજઋષિએ પુત્ર સહિત બૂખથી પીડાઈને નિર્જન વનમાં વૃધુ નામના સુથાર પાસેથી ઘણી ગાયો (દાનમાં) લીધી હતી ૧૦૭

ચોથુ વિશ્વામિત્રનું દષ્ટાત

ક્ષુધાર્તશ્ચાત્તુમગ્યાગાદ્વિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઢ્ઘનીન્ ।

ચળ્હાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણ. ॥ ૧૦૮ ॥

ધર્મ અને અધર્મનાં જાણકાર છતાં વિશ્વામિત્રઋષિ બૂખને લીધે પીડા પામતા, ચડાલના હાથમાંથી ફતરાની જલ્દીને ખાવા તૈયાર થયા હતા ૧૦૮

* આ વાત બહુચ આલેખમાં અજમતના આખ્યાનમાં સ્પષ્ટ કહી છે (કુલ્લક)

પ્રતિગ્રહ નિંદા તો છે જ

પ્રતિગ્રહાદ્યાજનાદ્વા તથૈવાધ્યાપનાદપિ ।

પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ પ્રેત્ય વિપ્રસ્ય ગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પ્રતિગ્રહ*, યાજન (યજ્ઞ કરાવવો) અને અધ્યાપન; એ બધામાં પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ સૌથી અંધમ હોઈ બ્રાહ્મણને મરણ પછી પણ નિંદનીય (નરકનું કારણ) થાય છે. ૧૦૯

પ્રતિગ્રહના નિંદાપણમાં કારણ

યાજનાધ્યાપને નિત્યં ક્રિયેતે સંસ્કૃતાત્મનામ્ ।

પ્રતિગ્રહસ્તુ ક્રિયતે શૂદ્રાદપ્યન્યજન્મનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યજ્ઞ કરાવવો અને ભણાવવું એ તો નિત્ય સંસ્કારી લોકોને જ કરાવવામાં આવે છે, પણ પ્રતિગ્રહ તો શૂદ્ર અને અંત્યજો પાસેથી પણ (આર્પિતિમાં) લેવાય છે. (માટે તે પહેલાંના બન્ને કરતાં વધારે ખરાબ છે). ૧૧૦

નિંદકર્મનું પાપ શાથી દૂર થાય ?

જપહોમૈરપૈત્યેનો યાજનાધ્યાપનૈઃ કૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહનિમિત્તં તુ ત્યાગેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

હલકાને યજ્ઞ કરાવવા તથા ભણાવવાથી લાગેલું પાપ જપહોમથી નાશ પામે છે; પરંતુ હલકા પ્રતિગ્રહના નિમિત્તે

* આર્પિતિકાએ પ્રથમ તો હલકા લોકોને ભણાવવાથી અથવા તેઓ પાસે મન કરાવવાથી બ્રાહ્મણે ધન્યવં; પરંતુ એ બંને જો ન બની શકે તો જ હલકા લોકો પાસેથી દાન લેવા વિચાર કરવો; કેમકે પ્રતિગ્રહ સૌથી નિંદનીય છે, એમ આ શ્લોકમાં કહેતા માગે છે. (કન્નડક)

લાગેલું પાપ ત્યાગ(એટલે પ્રતિગ્રહથી લીધેલું દ્રવ્ય છોડી દેવા)થી
તથા (૧૯૪મા શ્લોકમાં કહેલા) તપથી જ દૂર થાય છે. ૧૧૧

આહાર માટે આપત્તિમાં શિલોઽવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ

શિલોઽવૃત્તિમપ્યાદદીત વિપ્રોઽજીવન્યતસ્તતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ્છિલઃ શ્રેયાંસ્તતોઽપ્યુચ્છઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્યાંત્યાંથી દાન લઈ જીવિકા ચલાવવા ન ઇચ્છતા આહારે
શિલોઽવૃત્તિ⁺ સ્વીકારવી; કેમકે પ્રતિગ્રહ કરતાં શિલવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ
છે, અને શિલ કરતાં એ ઉઁછવૃત્તિ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૨

સ્નાતક આહારો આપત્તિમાં રાંભ^૧ પાસેથી પણ ધન ઇચ્છે

સીદન્નિઃ કુપ્યમિચ્છન્નિર્ધનં વા પૃથિવીપતિઃ ।

યાન્યઃ સ્યારસ્નાતકૈર્વિપ્રૈરદિત્સંસ્ત્યાગમર્હતિ ॥ ૧૧૩ ॥

આપત્તિમાં દુઃખી થતા અને ધાન્ય, વસ્ત્ર તથા (યજ્ઞાદિ
અર્થે) ધન ઇચ્છતા સ્નાતક આહારોએ રાંભને ચાચવો; પણ જો
તે આપવા ન ઇચ્છે, તો તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૧૩

નિર્દોષ પ્રતિગ્રહ કયો ?

અકૃતં ચ કૃતાસ્ક્ષેત્રાદૌરજાવિકમેવ ચ ।

હિરણ્યં ધાન્યમન્નં ચ પૂર્વં પૂર્વમદોષવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ખેડેલા ખેતર કરતાં વગરખેડેલું ખેતર દોષરહિત છે;
તેમ જ ગાય, બકરાં, ઘેટાં, સોનું, ધાન્ય અને રાંધ્યું અન્ન,
એમાં પછીપછીનાં કરતાં પહેલાંપહેલાં વિશેષ દોષરહિત છે.

+ અનાજને ખેતરમાંથી ખજામાં લઈ જતાં જે દૂડાં ખેતરમાં
રહે, તેનાથી જ જીવનનિભાવ કરવો તે શિલવૃત્તિ અને અનાજ
ખજામાં ગયા પછી ખેતરમાં જે દાણા પડી રહે, તે વીણી ખાવા,
જે ઉઁછવૃત્તિ.

(એટલે એમાં પહેલુંપહેલું ન મળે તો જ બીજું બીજું લેવાય.) ૧૧૪

આ સાત માર્ગે ધનની આવક શ્રેષ્ઠ

સત્ત વિત્તાગમા ધર્મ્યા દાયો લાભઃ ક્રયો જયઃ ।

પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પ્રતિગ્રહ એવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

ધનની આવકના આ સાત માર્ગો ધર્મયુક્ત છે—વારસો, અકસ્માત (જમીનમાં રહેલાં વગેરેનો) લાલ, માલવેચાણ, રણમાં વિજય, વ્યાજ વગેરેનો પ્રયોગ, ખેતીવાડી વગેરેનાં કર્મયોગ અને સજ્જનો પાસેથી લેવાતું દાન.† ૧૧૫

આપત્તિમાં આ દશથી જીવવું

વિદ્યા શિલ્પં મૃતિઃ સેવા ગોરક્ષ્યં વિપણિઃ કૃષિઃ ।

ઘૃતિર્મૈક્ષ્યં કુક્ષીદં ચ દશ જીવનદેતવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વિદ્યા, કાંરીગીરી, નાકરી, સેવાચાકરી, પશુપાલન, દુકાનદારી, ખેતી, સંતોષપૂર્વક થોડાથી જીવવાની ધીરજ, શિક્ષાવૃત્તિ અને વ્યાજવટું; એ દશ (આપત્તિમાં) જીવનનાં કારણ થઈ શકે છે. ૧૧૬

† ધન મેળવવાના આ સાત માર્ગો પૈકી પહેલા ત્રણ પ્રકાર ચારે વર્ષ માટે ઉત્તમ છે; ચોથો માર્ગ—રણમાં જીત—એ દ્વિતીય માટે, તે પછીના બે માર્ગો—વ્યાજપૂર્વકનું વ્યાજ અને ખેતી—ત્રીતીય માટે, તે પછીના બે માર્ગો—સજ્જનો પાસેથી દાન લેવારૂપ પ્રતિમદ—એ ચતુર્થ માટે અને જમીનના ધર્મયુક્ત છે. એમ આ સાતે માર્ગોમાંથી વર્ણવેલા પ્રમાણે જે જે માર્ગ જેતેજેને માટે ઉત્તમ છે, તે તે માર્ગે તે તે વર્ષના મનુષ્યે ધન મેળવવું ધર્મયુક્ત છે. આ માર્ગો ત્રણ ન દોષ તો પછી આપત્તિમાં દર્શાવેલા માર્ગે આજીવિકા ચલાવવી જોઈએ, આવો અભિપ્રાય છે. (ગુરુક)

બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયે વ્યાજનો ધધો ન જ કરવો.

ભ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વાપિ વૃદ્ધિઃ નૈવ પ્રયોજયેત્ ।

કાર્મ તુ સ્વલુ ધર્માર્થ દદ્યાત્પાપીયસેઽત્પિકામ્ ॥૧૧૭॥

બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયથી (આપત્તિમાં પણ) વ્યાજવટું ન જ કરાય; છતાં નીચ લોકને ધર્મનિમિત્તે થોડે વ્યાજ ભલે તે ધન આપે. ૧૧૭

રાજાએનો આપદ્ધર્મ

ષતુર્યમાદદાનોઽપિ ક્ષત્રિયો માગમાપદિ ।

પ્રજા રક્ષન્પરં શક્ત્યા કિલ્બિષાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

આપત્કાલમાં રાજા ચોથો ભાગ લઈને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રજાનું જો રક્ષણ કરે, તો તે (ચોથો ભાગ લેવાના) પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮

રાજાએ ધર્મભાગે જ કર લેવો.

સ્વધર્મો વિજયસ્તસ્ય નાહવે સ્યાત્પરાદ્મુક્તઃ ।

શસ્ત્રેણ વૈશ્યાન્ રક્ષિત્વા ધર્મ્યમાદારયેદ્ગલિમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

રણમાં વિજય તથા યુદ્ધમાં તેણે પીઠ ન ખતાવવી એ તેનો સ્વધર્મ છે; અને શસ્ત્રોથી વૈશ્યોની રક્ષા કરી ધર્મભાગે કર લેવો. ૧૧૯

કર લેવાના પ્રકાર

ધાન્યેઽષ્ટમં વિશં શુત્કં વિશં કાર્પાપણાવરમ્ ।

કર્મોપકરણાઃ શૂદ્રાઃ કારવઃ શિલ્પિનસ્તથા ॥ ૧૨૦ ॥

(સામાન્ય આપત્કાળમાં) વૈશ્યો પાસેથી તેણે ધાન્યનો આઠમો ભાગ કર તરીકે લેવો. (વધારે આપત્તિમાં) મુવણ-

થી કાર્યાપણ સુધીના ધનનો વીસમો ભાગ કર તરીકે લેવો અને શૂદ્રો, મજૂરો, તથા કારીગરો પાસેથી કામરૂપે જ કર લેવો. (બીજો કર તેઓ પાસેથી ન લેવો.) ૧૨૦

શૂદ્રનો આજીવિકામાર્ગ

શૂદ્રસ્તુ વૃત્તિમાકાહ્નન્ક્ષત્રમારાધયેદદિ ।

ધનિનં વાપ્યુપારાધ્ય વૈશ્યં શૂદ્રો જિજીવિષેત્ ॥૧૨૧॥

જીવિકા ઇચ્છતો શૂદ્ર ભલે ક્ષત્રિયને સેવે અથવા ધનવાન વૈશ્યને સેવી ભલે ગુજરા કરવા ઇચ્છે. ૧૨૧

બ્રાહ્મણની સેવાથી શૂદ્ર કૃતાર્થ થાય

સ્વર્ગાર્થમુમયાર્યં વા વિપ્રાનારાધયેત્તુ સઃ ।

જાતબ્રાહ્મણશૂદ્રસ્ય સા દ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૨૨ ॥

પણ સ્વર્ગ માટે અથવા આ લોક અને પરલોક બંને માટે તેણે બ્રાહ્મણોને જ સેવવા જોઈએ; કદાચ 'અમુક બ્રાહ્મણનો આ સેવક છે' એટલા શબ્દોથી પણ તેની કૃતાર્થતા થઈ જાય છે. ૧૨૨

બ્રાહ્મણસેવા જ શૂદ્રનું શ્રેષ્ઠ કર્મ

વિપ્રસેવૈવ શૂદ્રસ્ય વિશિષ્ટં કર્મ કીર્ત્યતે ।

યદતોઽન્યદ્દિ કુરુતે તદ્ભવત્યસ્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

બ્રાહ્મણની સેવા જ શૂદ્રનું શ્રેષ્ઠ કર્મ કહેવાય છે; એથી બીજું જ કંઈ તે કરે, તે એને માટે નિષ્ફળ થાય છે. ૧૨૩

+ બ્રાહ્મણની સેવા એ શૂદ્રનું ઉત્તમ કર્મ છે, ઉપરાંત તેણે પોતાનાં બીજાં કર્તવ્ય કર્મ-જેવાં કે 'પાકવન' વગેરે (વૈદિક મંત્રોચ્ચાર વિના) પણ કરવાનાં જ છે. (કુન્દક)

સેવક શત્રોની આજીવિકા બ્રાહ્મણો ચલાવે

મકલ્પ્યા તસ્ય તૈર્વૃત્તિઃ સ્વકુટુમ્બાદ્યાર્હતઃ ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય દાક્ષ્યં ચ મૃત્યાનાં ચ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

(શુદ્ર) સેવકોની શક્તિ, હોશિયારી તથા તેમને આશ્રિત
પરિવાર તપાસી તે બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુટુંબમાંથી તેમને માટે
યથાયોગ્ય આજીવિકા બાંધી આપવી. ૧૨૪

શત્રુને આપવાનું અન્ન વગેરે

ઉચ્છિદ્યમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાનિ વસનાનિ ચ ।

પુલાકાથૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાથૈવ પરિચ્છદાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

જમતાં બાકી રહેલું અન્ન, જૂનાં વસ્ત્રો, ધાન્યોનાં છાંટણુ
તેમ જ પુરાણી સાધનસામગ્રીઓ એ શત્રુને આપવી. ૧૨૫

શત્રુ માટે ખાસ

ન શૂદ્રે પાતકં કિંચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ।

નાસ્યાધિકારો ધર્મેડસ્તિ ન ધર્મત્પ્રતિષેધનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શત્રુને લસણુ વગેરે ખાવાથી કંઈ જ પાપ લાગતું નથી;
ઉપનયન (જનોઈ) આદિ સંસ્કારને પણ તે યોગ્ય નથી, તેમ
જ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનો તેને અધિકાર નથી, છતાં (વૈદિક)
મંત્રવિનાના પાઠ્યજ્ઞાદિ ધર્મનો તેને માટે નિષેધ નથી. ૧૨૬

મંત્ર વિના પાંચ મહાયજ્ઞો શૂદ્રે કરવા

ધર્મેષ્વસ્તુ ધર્મજ્ઞાઃ સતાં વૃત્તમનુષ્ઠિતાઃ ।

મન્ત્રવર્જ્યં ન દુષ્યન્તિ પ્રશંસાં પ્રાપ્નુવન્તિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

ધર્મ જાણનારા અને સત્પુરુષોના આચારમાં રહેવાવાળા
ધર્મેશુ શત્રુને મંત્ર વિના પાંચ મહાયજ્ઞો કરે, તો તે દોષમાં
પડતા નથી, પણ પ્રશંસા પામે છે. ૧૨૭

સદાચારી શુદ્ધ પશુ સુખી થાય

યથા યથા હિ સદ્વૃત્તમાતિષ્ઠત્યનસૂચકઃ ।

તથા તથેમં ચામું ચ લોકં પ્રાપ્નોત્યનિન્દિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ઈર્થ્યારહિત રહી જે શુદ્ધ જેમજેમ સદાચરણુ સેવે તેમ-
તેમ તે અનિન્દિત થઈ આ લોક અને પરલોકમાં સુખ
પામે છે. ૧૨૮

શુદ્ધે ધનસંગ્રહ ન કરવે

શક્તેનાપિ હિ શુદ્ધેણ ન કાર્યો ધનસચ્ચયઃ ।

શૂદ્રો હિ ધનમાસાદ્ય ગ્રાહણાનેવ વાધતે ॥ ૧૨૯ ॥

શક્તિમાન હોય તોપણ શુદ્ધે ધનસંગ્રહ કરવે નહિ;
ક્રમકે ધન મેળવીને શુદ્ધ ગ્રાહણોને પીડા કરે છે. ૧૨૯

પૂર્વોક્ત ધર્માનુષ્ઠાનનું ફળ

એતે ચતુર્ણાં વર્ણાનામાપદ્ધર્માઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

યાન્સમ્યગનુતિષ્ઠન્તો વ્રજન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

આરે વર્ણોના આ આપદ્ધર્મો કહ્યા, તેમને સારી રીતે
પાળનારાઓ પરમગતિ પામે છે. ૧૩૦

હવે પછી પ્રાયશ્ચિત્તો

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ ૧૩૧ ॥

આરે વર્ણોના આ સમગ્ર ધર્મવિધિ કહ્યો, હવે પ્રાયશ્ચિત્ત-
નો ઉત્તમ વિધિ કહીશ. ૧૩૧

इति धीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥

ધનિ ધીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૧૦મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧મે

આ નવ રનાતક પ્રાહણ્યો દાનપાત્ર

સાંતાનિકં ચક્ષ્યમાણમધ્વગં સર્વવેદસમ્ ।

ગુર્વર્થં પિતૃમાત્રર્થં સ્વાધ્યાયાર્ય્યુપતાપિનઃ ॥ ૧ ॥

ત્રવૈતાન્સ્રાતકાન્વિદ્યાદ્વાક્ષણાન્ધર્મમિક્ષુકાન્ ।

નિઃસ્વેભ્યો દેયમેતેભ્યો દાનં વિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

સંતાનનિમિત્તે વિવાહ કરવા ઇચ્છતો, યજ્ઞયાગાદિ કરવા ઇચ્છતો, વટેમાયુ, સર્વસ્વની દક્ષિણાવાળો, વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કરનારો, ગુરુ અને માતાપિતા માટે ભોજનવસ્ત્ર ઇચ્છતો, સ્વાધ્યાય ઇચ્છતો-બ્રહ્મચારી અને રાગી-એ નવ પ્રાહણ્યોને ધર્મ-મિક્ષુક રનાતક ગણવા; અને તે નિર્ધનને તેમની વિદ્યાની વિશેષતા પ્રમાણે દાન આપવું. ૧, ૨

એ પ્રાહણ્યો તથા બીજાઓને અન્નદાનમાં બેદ

એતેભ્યો હિ દ્વિજાશ્વેભ્યો દેયમન્નં સદક્ષિણમ્ ।

ઇતરેભ્યો ષહિર્વેદિ કૃતાન્નં દેયમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

એ શ્રેષ્ઠ પ્રાહણ્યોને દક્ષિણ સાથે અન્ન આપવું અને બીજાઓને રાંધેલું અન્ન વેદિની બહાર આપવું, એમ કહેવાય છે. + ૩

રાજાનું પ્રાહણ્યોને દાન

સર્વરત્નાનિ રાજા તુ યથાર્હં પ્રતિપાદયેન્ ।

બ્રાહ્મણાન્વેદવિદુષો યજ્ઞાર્યૈર્ચૈવ દક્ષિણામ્ ॥ ૪ ॥

* + અન્નદાન સંબધી આવેા નિયમ છે, પણ ધનદાન માટે આવેા ઠાઈ નિયમ નથી.

વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણોને રાજ્યે યજ્ઞ માટે ઉપયોગી સર્વ
રત્નો તથા દક્ષિણા (માટેનું ધન) યોગ્યતા પ્રમાણે આપનાં. ૪૬

કેવો બ્રાહ્મણ દાનપાત્ર નથી ?

કૃતદારોઽપરાન્દારાન્મિહિત્વા યોઽધિગચ્છતિ ।

રતિમાત્રં ફલં તસ્ય દ્રવ્યદાતુસ્તુ સન્તતિઃ ॥ ૫ ॥

પત્નીવાળો છતાં જ (બ્રાહ્મણ) દ્રવ્ય માગીને બીજી
(સંતાનના નિમિત્ત વિના) પત્નીઓ કરે છે, તેને માત્ર રતિ-
(વિષયભોગ પૂરતું જ) ફળ મળે છે; કેમકે તેની સંતતિ તો
તેને દ્રવ્યનું દાન કરનારની જ કહેવાય છે. ‡ ૫

વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણોને ધનદાન કરવાનું ફળ

ધનાનિ તુ યથાશક્તિ વિગ્રેષુ પ્રતિપાદયેત્ ।

વેદવિત્સુ વિવિક્તેષુ પ્રેત્ય સ્વર્ગં સમશ્રુતે ॥ ૬ ॥

વેદ જાણનાર અને પવિત્ર અથવા આસક્તિરહિત બ્રાહ્મણો-
ને યથાશક્તિ ધન આપવું; તેથી (દાન કરનારને) મરણ પછી
સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

સોમયાગ કેણુ કરી શકે ?

યસ્ય ત્રૈવાર્ષિકં મક્તં પર્યાપ્તં ભૃત્યવૃત્તયે ।

અધિકં વાપિ વિદેત સ સોમં પાતુમર્હતિ ॥ ૭ ॥

ત્રૈવર્ષિકના ભરણપોષણ માટે જ બ્રાહ્મણ પાસે ત્રણ વર્ષ
આલે એટલું અથવા તેથી અધિક અન્ન હોય, તે (કામ્ય)

‡ અર્થાત્ એવા બ્રાહ્મણથી બીજાને વિવાહ કરાવ નહિ અને
એવાને ધનનું દાન પણ અયોગ્ય ગણાય.

સોમયાગ કરવાને યોગ્ય છે.* ૭

કેવાને સોમયાગનું ફળ ન મળે ?

અતઃ સ્વલ્પીયસિ દ્રવ્યે યઃ સોમં પિવતિ દ્વિજઃ ।

સ પીતસોમપૂર્વોપિ ન તસ્યામોતિ તત્ફલમ્ ॥ ૮ ॥

જે પ્રાણી પાસે એથી ઓછું દ્રવ્ય હોય, તે જે સોમયાગ કરે, તો તેણે જે પ્રથમ સોમપાન કર્યું હોય તેનું ફળ પણ તેને મળતું નથી. (અર્થાત્ તેણે પ્રથમ જે નિત્ય સોમયાગ કર્યો હોય છે, તેનું ફળ પણ તેને મળતું નથી, તો બીજા આ કામ્ય સોમયાગનું ફળ તો તેને ક્યાંથી મળે ?) ૮

યશ માટેનું દાન નરકમાં નાખે

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવિનિ ।

મધ્વાપાતો વિપાસ્વાદઃ સ ધર્મપ્રતિરૂપકઃ ॥ ૯ ॥

જે દાનશક્ત માણસ સ્વજનો દુઃખમાં જીવતાં હોય છતાં (તેમને ન આપતાં કેવળ યશ માટે) પરજનોને દાન આપે છે, તેનું (એ દાન) આરંભમાં મધ જલું થાય છે, પણ પરિણામે વિષ ચાખવા જલું છે અને તે ધર્મનો ઓળો-પડછાયો જ છે. (અર્થાત્ તેવા દાનનું ફળ છેવટે નરક જ છે, તેથી તેનું દાન ન કરવું.) ૯

* આ શ્લોકમાં જે નિવેધ કર્યો છે, તે કામ્ય સોમયાગને ઉદ્દેશી સમજવો; નિત્ય સોમયાગ તો તેણે અવશ કરવાનો જ હોય છે. આ કારણે જ 'સમાન્તે સૌમિકૈર્મલે' એમ નિત્ય સોમયાગ વિશે કહેવાયું છે.

આ ધર્મકાર્યો પણ દુઃખદાયી થાય

મૃત્યાનામુપરોધેન યત્કરોત્યૌર્ધ્વદેહિકમ્ ।

તદ્ભવત્યસુખોદર્કઃ જીવતશ્ચ મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ પોખ્યવર્ગને રિખાવી પારલૌકિક-ધર્મખુદ્ધિથી દાનાદિ કરે, તેનાં તેવાં ધર્મકાર્યો તેના જીવતાં અને મર્યા પછી દુઃખદાયી થાય છે. ૧૦

ખાસ પોખ્યવર્ગ

[વૃદ્ધૌ ચ માતાપિતરૌ સાધ્વી માર્યા શિશુઃ સુતઃ ।

અપ્યકાર્યશતં કૃત્વા મર્ત્તવ્યા મનુરવ્રવીત્ ॥

ધરડાં માખાપ, પતિવ્રતા પત્ની અને બાળક પુત્ર, એમનું ન કરવા જેવાં સેંકડો કામો કરીને પણ ભરણપોષણ કરું, એમ મનુએ કહ્યું છે.]

યજ્ઞ માટે કેવા વૈશ્યનું ધન લઈ લેવાય ?

યજ્ઞશ્ચેત્પતિરુદ્ધઃ સ્યાદેકેનાઙ્ગેન યજ્ઞનઃ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ ધાર્મિકે સતિ રાજનિ ॥ ૧૧ ॥

યો વૈશ્યઃ સ્યાદ્દ્રુપશુર્હીનક્રતુસ્સોમપઃ ।

કુદુમ્નાત્તસ્ય તદ્દ્રવ્યમાહરેદ્યજ્ઞસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

રાજા ધાર્મિક હોય ત્યારે (યજ્ઞ કરતા ઠાઈ) યજ્ઞમાનનો અને ખાસ કરી બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ જે એક અંગ સારુ અટકી પડેનો હોય તો જ વૈશ્ય ઘણાં ટોરદાંખરવાળો હોય અને યજ્ઞ-યાગતથા સોમયજ્ઞ ન કરતો હોય, તેના કુટુંબમાંથી તે (અધુરા) યજ્ઞની સિદ્ધિ માટે તેટલું ધન લઈ લેવું. ૧૧, ૧૨

અતિશય અધૂરા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા શક્તિ ધન લેવું

આહરેત્ત્રીણિ વા દ્વે વા કામં શુદ્રસ્ય વેદમનઃ ।

ન હિ શુદ્રસ્ય યજ્ઞેષુ કશ્ચિદસ્તિ પરિગ્રહઃ ॥ ૧૩ ॥

જો યજ્ઞનાં થે દે ત્રણ અંગ (અધૂરાં) રહ્યાં હોય, તો (તેને પૂર્ણ કરવા માટે) શુદ્રને ધેરથી (પણ) જોઈતું દ્રવ્ય (બળથી કે ચોરીથી) લઈ લેવું; કારણકે શુદ્રને યજ્ઞો વિષે કંઈ સંબંધ નથી.† ૧૩

આવાં કુટુંબોતું ધન પણ લઈ લેવું

યોજનાદિતાગ્નિઃ શતગુરયજ્ઞા ચ સહસ્રગુઃ ।

તયોરપિ કુટુંબામ્યામાહરેદત્રિચારયન્ ॥ ૧૪ ॥

સો ગાયો છતાં જણે અગ્નિદોત્ર ન રાખ્યું હોય અને હામર ગાયો છતાં જણે યજ્ઞ ન કર્યો હોય, તે બંનેનાં કુટુંબો-માંથી (યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે) વિચાર કર્યા વિના ધન લઈ લેવું. ૧૪

યજ્ઞ માટે આવા પ્રાણીનું ધન પણ લેવાય

આદાનનિત્યાચાદાતુરાહરેદપ્રયચ્છતઃ ।

તથા યજ્ઞોઽસ્ય પ્રથતે ધર્મધૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૫ ॥

જો નિત્ય દાન લેતો હોય પણ દાન આપતો ન હોય, તેવો પ્રાણી (અધૂરા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે ધનની માગણી કર્યો છતાં જો) ધન ન આપે, તો તેની પાસેથી પણ (બળથી કે ચોરીથી) ધન લઈ લેવું; તેમ કરવાથી એ ધન લાવનારનો યજ્ઞ દેશાય છે અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

+ શુક્લો અપ્પાપ ૧૧, ૪૮૩ ૨૪ અર્થાત્ યજ્ઞ માટે યજ્ઞને ત્યાંથી બાપ માગીને દ્રવ્ય લાવવું નહિ. (કુચ્છ)

ત્રય દિવસનો બૂખ્યો એક ટંક પૂરતું લઈ શકે
તથૈવ સસમે ભક્તે ભક્તાનિ પડનશ્રતા ।

અધસ્તનવિધાનેન હર્તવ્યં હીનકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમ જ જે માણસ છ ટંકથી બૂખ્યો હોય તેણે ભોજનના
સાતમા ટંકે, હલકાં કર્મ કરવાવાળાને ત્યાંથી પણ એક ટંકના
ભોજનપૂરતું ધન (ગોરી વગેરેથી) લઈ લેવું. ૧૬
હરકાર રચેથી તે લઈ શકે

સ્વભાસ્વભાદગારાદ્યા યતો વાઙ્મ્યુપલભ્યતે ।

આખ્યાતવ્યન્તુ તત્તસ્મૈ પૃચ્છતે યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

તેણે ખજાનામાંથી, ખેતરમાંથી, ઘરમાંથી અથવા ન્યાંથી
મળે ત્યાંથી તે લઈ લેવું; પણ પૂછનાર (તેનો માલિક)ને
પૂછે તો તેને સાચી વાત કહી દેવી. ૧૭

ક્ષત્રિયે શ્રાદ્ધણું ધન લેવું નહિ.

પ્રાશ્નસ્યં ન હર્તવ્યં ક્ષત્રિયેણ કદાચન ।

દસ્યુનિષ્ક્રિયયોસ્તુ સ્વમજીવન્હર્તુમર્હતિ ॥ ૧૮ ॥

ક્ષત્રિયે શ્રાદ્ધણું ધન કદી હરવું નહિ. પોતાની આજી-
વિકા ન આવતી હોય, તો લૂંટારાઓ અને ક્રિયારહિત લોકો
પાસેથી ધન લઈ લેવું તે યોગ્ય છે. ૧૮

દુર્ગનો પાસેથી લઈને સગ્ગનોને આપનારો ગેપનું બધું કરે છે

યોઽસાધુમ્પોઽર્જ્યમાદાય સાધુમ્પઃ સંપ્રવચ્છતિ ।

સ કૃત્યા મુવમાત્માનં સંતારયતિ તાપુમૌ ॥ ૧૯ ॥

જે માણસ દુર્ગનો પાસેથી ધન લઈ સગ્ગનોને આપે
છે, તે પોતાને નોકારપ કરી એ બન્નેને તારે છે. ૧૯

* અર્થાત્ દુર્ગનો પાસેથી ધન પાતી લઈ સગ્ગનોને આપે

દૈવી તે આસુરી ધન

યદ્વનં યજ્ઞશીલાનાં દેવસ્ત્વં તદ્વિદુર્બુધાઃ ।

અયજ્વનાં તુ યદ્વિત્તમાસુરસ્ત્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞ કર્યા કરવાના સ્વભાવવાળાઓનું જ ધન છે, તેને પાંડિતો દેવધન કહે છે, પણ યજ્ઞ ન કરનારાનું જ ધન છે, તે આસુરી ધન કહેવાય છે.* ૨૦

ક્ષત્રિયની મૂર્ખાઈથી બ્રાહ્મણ ભૂખે ટળવળે

ન તસ્મિન્ધારયેદ્દૃષ્ટં ધાર્મિકઃ પૃથિવીપતિઃ ।

ક્ષત્રિયસ્ય હિ વાલિદ્યાદ્બ્રાહ્મણઃ સીદતિ ક્ષુધા ॥ ૨૧ ॥

ઉપર કહેલા સંજોગોનાં ધનાદિ પડાવી લેનારને ધાર્મિક રાજાએ શિક્ષા ન કરવી; કેમકે ક્ષત્રિયની મૂર્ખાઈને લીધેજ બ્રાહ્મણ ભૂખે ટળવળે છે. ૨૧

રાજાએ સદાચારી બ્રાહ્મણની આશ્ચરિકા બાંધી આપવી

તસ્ય મૃત્યુજનં જ્ઞાત્વા સ્વકુટુમ્બાન્મહાપતિઃ ।

શ્રુતશીલે ચ વિજ્ઞાય ઘૃત્તિ ધર્મ્યા પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૨ ॥

રાજાએ તે બ્રાહ્મણનાં ભરણપોષણને યોગ્ય કુટુંબીઓને બાંધી લઈ તેની વિદ્વત્તા તથા સદાચાર સમજી તેને ધર્મયુક્ત આશ્ચરિકા બાંધી આપવી. ૨૨

દેનારો માણસ તે કુર્મોનાનાં પાપનો નાશ કરે છે; (ધનના ખજાની તેઓ જે કંઈ પાપકર્મ કરતા હોય તે કરી શકે નહિ, તેથી તેમને એ પાપકર્મથી થનારાં કુઃખનો તે નાશ કરે છે;) અને સત્જન બ્રાહ્મણો વગેરેને તે ધન આપી દેવાથી તેઓની દરિદ્રતા વગેરેનો તે નાશ કરે છે; એમ એવને તે કુઃખથી હોડાવે છે. (કુલ્લક)

* મારે તેવું આસુરી ધન પડારી લઈ તેને દેવધન કરવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણની રક્ષાથી રાજાને લાભ

કલ્પયિત્વાઽસ્ય વૃત્તિ ચ રક્ષેદેનં સમન્તતઃ ।

રાજા હિ ધર્મપદ્મભાગં તસ્માત્પ્રાપ્નોતિ રક્ષિતાત્ ॥ ૨૩ ॥

એને આશ્રયિકા બાંધી આપી એનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું; કારણકે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાથી રાજા તેના ધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ મેળવે છે. ૨૩

યત્તુ માટે બ્રાહ્મણે શુદ્ર પાસે ધન ન માગવું

ન યજ્ઞાર્થં ધનં શુદ્રાદ્વિપ્રો મિક્ષેત કદ્દિચિત્ ।

યજ્ઞમાનો હિ મિક્ષિત્વા ચણ્ડાલઃ પ્રેત્ય જાયતે ॥ ૨૪ ॥

બ્રાહ્મણે યજ્ઞ માટે શુદ્ર પાસેથી ધન કદી માગવું નહિ; કારણકે એમ માગીને યજ્ઞ કરનારે મરણ પછી ચંડાળ જન્મે છે. ૨૪

કયો બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થાય?

યજ્ઞાર્થમર્થં મિક્ષિત્વા યો ન સર્વં પ્રયચ્છતિ ।

સ યાતિ માસતાં વિપ્રઃ કાકતાં વા શતં સમાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ યજ્ઞ માટે ભિક્ષા માગીને તે બધું યજ્ઞમાં આપી દેતો નથી, તે (મરીને) સો વર્ષ સુધી બાસપક્ષી કે કાગડા-પણું પામે છે. ૨૫

દેવનું કે બ્રાહ્મણનું ધન ખર્ચ જનારની કુર્મતિ

દેવસ્યં વ્રાહ્મણસ્યં વા લોભેનોપદિનસ્તિ યઃ ।

સ પાપાત્મા પરે લોકે ગૃધ્રોઽચ્છિદ્યેન જીવતિ ॥ ૨૬ ॥

જે માણસ દેવધનને કે બ્રાહ્મણધનને લોભથી ખર્ચે (અથવા ખર્ચ જાય) છે, તે પાપાત્મા ગ્રીક્ષ જન્મમાં ગીધનાં એકાંથી જીવે છે. ૨૬

વૈશ્વાનર યજ્ઞવિધાન

ઈદિ વૈશ્વાનરીં નિત્યં નિર્વપેદદ્વર્પયયે ।

કૃતાનાં પશુસોમાનાં નિષ્કૃત્યર્થમસંમયે ॥ ૨૭ ॥

વર્ષ. બદલાતાં સુધીમાં જે શાસ્ત્રીય પશુયાગ અને સોમયાગો ન થઈ શક્યા હોય, તો તે ન કરવાનો દોષ દૂર કરવા માટે બીજા વર્ષના આરંભમાં શૂદ્ર વગેરે પાસેથી ધન લઈને પણ નિત્ય વૈશ્વાનર યજ્ઞ કરવો. ૨૭

આપત્તિ ન હોય ત્યારે આપદ્ધર્મ ન હોય

આપ્તકલ્પેન યો ધર્મ કુરુતેઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

સ નામોતિ ફલં તસ્ય પરત્રેતિ વિચારિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

જે દ્વિજ આપત્તિ ન હોય તે વખતમાં પણ આપત્કાળનો ધર્મ આચરે છે, તે પરલોકમાં ધર્મનું ફળ પામતો નથી, એમ મનુષ્યે વિચારી નક્કી કર્યું છે. ૨૮

આપદ્ધર્મ આપત્તિવેળા ન

વિશ્વૈશ્વ દેવૈઃ સાધ્યૈશ્વ બ્રાહ્મણૈશ્વ મહર્ષિભિઃ ।

આપ્સુ મરણાદ્દીતૈર્વિધેઃ પ્રતિનિધિઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

મરણથી ભય પામેલા વિશ્વદેવો, સાધ્યો, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓએ આપદ્ધર્મને (આપત્તિવેળા ન) મુખ્ય વિધિના પ્રતિનિધિ કર્યો છે. ૨૯

સશક્ત છતાં ગૌણધર્મ આચરનારો ફળ ન પામે

પ્રમુઃ પ્રથમકલ્પસ્ય યોઽનુકલ્પેન વર્તતે ।

ન સાંપરાયિકં તસ્ય દુર્મતેર્વિધતે ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસ મુખ્ય વિધિ કરવાને સમર્થ હોય છતાં ગૌણ વિધિએ વર્તે, તે ફળહિન પારસીકિક ફળ ન પામે. ૩૦

બ્રાહ્મણ રાજ પાસે કોઈ ક્ષિયાદ ન કરે

ન બ્રાહ્મણો વેદયેત કિંચિદ્રાજનિ ધર્મવિત્ ।

સ્વવીર્યેણૈવ તાઞ્છિષ્યાન્માનવાનપકારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

ધર્મ જાણનારો બ્રાહ્મણ રાજને (કોઈના અપરાધ વિષે) કંઈ (ક્ષિયાદ) ન જણાવે; પણ પોતાના (મંત્રોના) સામર્થ્યથી જ પોતાનો અપરાધ કરનારા માણસોને શિક્ષા કરે. ૩૧

રાજના જળ કરતાં બ્રાહ્મણનું મંત્રજળ અધિક

સ્વવીર્યાદ્રાજવીર્યાચિ સ્વવીર્યં વલવત્તરમ્ ।

તસ્માત્સ્વેનૈવ વીર્યેણ નિઘૃત્વીયાદરીન્દ્વિજઃ ॥ ૩૨ ॥

(બ્રાહ્મણનું) પોતાનું સામર્થ્ય અને રાજનું સામર્થ્ય એ જોમાં પોતાનું (મંત્ર) સામર્થ્ય વિશેષ જળવાન છે; તેથી બ્રાહ્મણે પોતાના જ સામર્થ્યથી શત્રુઓને શિક્ષા કરવી. ૩૨

બ્રાહ્મણનું આ મંત્રજળ

શ્રુતીરયર્થાઙ્ગિરસીઃ કુર્યાદિત્યપિચારયન્ ।

વાક્યશ્ચં વ માશ્વણસ્ય તેન હન્વાદરીન્દ્વિજઃ ॥ ૩૩ ॥

તેણે ત્રિચાર કર્યા વિના જ (શત્રુઓ સામે) અર્થવેદના અંગિરાઋષિએ કહેલા મંત્રોનો (અગિચાર તરીકે) ઉપયોગ કરવો. (મંત્ર૩૫) વાણી એ જ બ્રાહ્મણનું શસ્ત્ર છે; તેનાથી

પ્રાક્ષણે શત્રુઓને હણવા. ૩૩

[તદસ્ત્વં સર્વવર્ણાનામનિવાયં ચ શક્તિતઃ ।

તપોવીર્યપ્રભાવેણ અવધ્યાનપિ વાધતે ॥

પ્રાક્ષણતું એ (આભિચારિક મંત્રોચ્ચારણી) અશ્વ, (એવું મહાબળવાન છે કે) હરકોઈ વર્ણના લોકોથી પોતાની શક્તિ દ્વારા રોકી શકાતું નથી; (એટલું જ નહિ પણ) તપશ્ચ પી વીર્યના પ્રભાવથી એ અશ્વ ન ભારી શકાય એવા (મહાબળવાન) લોકોને પણ ભારી નાખે છે.]*

તણે વર્ણ પોતપોતાના બળથી આપત્તિ દૂર કરે

ક્ષત્રિયો બાહુવીર્યેણ તરંદાપદમાત્મનઃ ।

ઘત્નેન વૈશ્યશૂદ્રૌ તુ જપહોર્મદ્વિજોત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષત્રિય બાહુબળથી પોતાની આપત્તિ દૂર કરે; વૈશ્ય અને શૂદ્ર ધનથી આપત્તિ દૂર કરે; પણ શ્રેષ્ઠ પ્રાક્ષણ (આભિચારિક) જપહોમોથી આપત્તિ દૂર કરે. ૩૪

પ્રાક્ષણ કાણ કહેવાય ?

વિધાતા શાસિતા વક્તા મૈત્રી ગ્રાહણ ઉચ્ચતે ।

તસ્મૈ નાકુશલં શૂપાન્ન શુષ્કાં ગિરમીરયેન્ ॥ ૩૫ ॥

વેદોક્ત કર્મો કરનારો, પુત્ર તથા શિષ્ય આદિને શિક્ષણ આપનારો, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે ધર્મો કહેનારો, તેમ જ બધાં પ્રાણીઓ વિષે મૈત્રી રાખનારો પ્રાક્ષણ કહેવાય છે. (આને શિક્ષા કરે, એમ) અનિષ્ટ કહેવું નહિ; તેમ જ તેને કઠોર વાણી

* નિર્જાવસામરે જાપેલી કસ્ટુરીની ગંધન દીપાવાગ્ત મનુ-સ્મૃતિની પાંચમી આટતિમાં આ શ્લોક ગ્લોષ મળે છે. ૬૭૧ તેના પર દીકા લખી નથી.

કહેવી નહિ. ૩૫

આટલાં અગ્નિહોત્ર-હોમ ન કરી શકે

ન વૈ કન્યા ન યુવતિર્નાલ્પવિધો ન વાલિશઃ ।

હોતા સ્યાદગ્નિહોત્રસ્ય નાર્તો નાસંસ્કૃતસ્તથા ॥ ૩૬ ॥

કન્યા, (પરણેલી છતાં) જુવાન સ્ત્રી, થોડું ભણેલો, મૂર્ખ,

રાગી અને ઉપનયન (જનોઈના) સંસ્કારથી રહિત હોય તે;

એટલાં અગ્નિહોત્રનો (સવારસાંજનો) હોમ કરનાર ન

થઈ શકે. ૩૬

વેદપારંગત હોય તે જ હોમ કરનાર થાય

નરકે હિ પતન્ત્યેતે જુહ્નન્તઃ સ ચ યસ્ય તત્ ।

તસ્માદ્વૈતાનકુશલો હોતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૩૭ ॥

છતાં તે કન્યા આદિ જે હોમ કરે, તે તેઓ અને જના

વતી તેઓ હોમ કરે, તે બધાં નરકમાં જ પડે છે; માટે શ્રીત-

કર્મમાં કુશળ અને વેદમાં જે પારંગત હોય તે જ હોતા થાય.

ધનસંપત્તિવાળો બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રનું ફળ ક્યારે મેળવે?

પ્રાજાપત્યમદત્વાઽશ્વમન્યાધેયસ્ય દક્ષિણામ્ ।

અનાહિતાગ્નિર્ભવતિ બ્રાહ્મણો વિભવે સતિ ॥ ૩૮ ॥

અગ્નિહોત્ર રાખીને જે બ્રાહ્મણ સંપત્તિ હોય છતાં પ્રજા-

પતિ દેવત્રાણા ઘોડાની દક્ષિણા આપતો નથી, તે અગ્નિહોત્ર

રાખ્યા છતાં અગ્નિહોત્રનું ફળ પામતો નથી. (માટે અગ્નિહોત્ર

રાખનારે તે દક્ષિણા દેવી જોઈએ.) ૩૮

ખીજાં પુણ્યકર્મ કરે, પણ ઓછી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ ન કરે

પુણ્યન્યન્યાનિ કુર્વીત શ્રદ્ધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ન ત્યલ્પદક્ષિર્ણયર્જયજન્તે હ કથંચન ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાશુ જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણે ભલે ખીજાં પુણ્યકાર્યો કરવાં,
પણ (શાસ્ત્રમાં કહ્યાથી) ઓછી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી યજન
ન કરવું. ૩૯

ઓછી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞથી નુકસાન

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशुत् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ૪૦ ॥

ઓછી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ ઇન્દ્રિયો, યશ, સ્વર્ગ, આયુષ,
કીર્તિ, પ્રજા અને પશુઓને હણે છે, તેથી થોડા ધનવાળાએ
યજ્ઞ કરવો નહિ. ૪૦

અગ્નિહોત્રી હોમ ન કરે તો પ્રાપ્તિ

+ [અબ્રહ્મીનો દહેદ્રાણં મન્ત્રહીનસ્તુ ઋત્વિજઃ ।

દીક્ષિતં દક્ષિણાહીનો નાસ્તિ યજ્ઞસમો રિપુઃ ॥

[યજ્ઞ જે અબ્રહ્મીનરહિત કરાયો હોય તો આખા દેશને
ખાળી નાખે; પણ જે મન્ત્રરહિત કરાયો હોય તો (એ યજ્ઞ
કરાવનારા) બ્રાહ્મણોને ખાળી નાખે અને જે દક્ષિણારહિત
કરાયો હોય, તો એ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા લીધેલા-યજ્ઞમાનને
ખાળી નાખે છે; આમ (કોઈ પણ અંગની ખામીવાળા) યજ્ઞ
જેવો કોઈ શત્રુ નથી.]

अग्निहोत्र्यपविष्ण्याग्नीन्माह्वणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्माસं वीरह्न्यासमं हि तत् ॥ ૪૧ ॥

જ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ, જાણીપૂરીને સત્તારસાંજ અગ્નિમાં

+ નિર્જવસાગર ઠાપેલો મનુરમુનિ (સંસ્કૃત દીક્ષારાગી)ની

* પાંચમી આરતિમાં આ હોયક મ્લોક મળે છે. (એના ઉપર
કુદરતની દીક્ષા નથી.)

હોમ ન કરે, તેણે એક મહિનો ચાંદ્રાયણવ્રત કરવું; કેમકે
હોમલાગ, એ પુત્રહત્યા સમાન છે. ૪૧

શૂદ્ર પાસેથી ધન મેળવી અગ્નિહોત્ર ન સેવાય

યે શૂદ્રાદધિગમ્યાર્થમગ્નિહોત્રમુપાસતે ।

ઋત્વિજસ્તે હિ શૂદ્રાણાં બ્રહ્મવાદિષુ મર્હિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

જે પ્રાબલ્યો શૂદ્ર પાસેથી ધન લઈ અગ્નિહોત્ર સેવે છે,
તેઓ શૂદ્રોના ઋત્વિજો હોઈ બ્રહ્મવાદીઓમાં નિંદાય છે. ૪૨

એ અગ્નિહોત્રનું ફળ તે શૂદ્રને મળે

તેषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

એ શૂદ્રનો અગ્નિ સેવનારા અથોત્ શૂદ્રનો પાસેથી ધન
લઈ અશાસ્ત્રીય અગ્નિહોત્ર ઉપાસનારા તે અજ્ઞાની પ્રાબલ્યોનાં
માથાને (પેલો) શૂદ્ર દાતા પગથી દબાવીને એટલે તેના
માથા પર નિરંતર પગ મૂકી પરલોકમાં સંકટો તરી જાય છે.
(અર્થાત્ એ અગ્નિહોત્રનું ફળ તે અગ્નિહોત્રીઓને મળતું નથી,
પણ શૂદ્ર દાતાને મળે છે.) ૪૩

પ્રાયશ્ચિત્ત માણે કરવાનું ?

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે : 'વીરહા વા અથ દેવાનાં ભવતિ
યોડમિમુદ્રામયતે । જે અગ્નિહોત્રના અગ્નિને ઉગમડ રાખે છે અર્થાત્ સવાર-
સાંજ આપવાની આદુતિઓ ન આપે, તો એ અગ્નિહોત્રનો ધાતક
માણસ પુત્રહત્યારો થાય-નેને પુત્રહત્યા કરવાનું પાપ લાગે; અથવા
તેના પુત્રનો નાશ જ થાય. (કુલ્લૂક)

જે માણસ વેદશાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતો નથી અને નિર્દિષ્ટ કર્મ આચરે છે, તેમજ જે ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં અતિશય આસક્ત રહે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હરે છે.* ૪૪

પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી મતભેદ

અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્ધૃષ્ટાઃ ।

કામાકારકૃતેઽપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

વિદ્વાનો અજ્ઞાણતાં કરેલા પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે; ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો શ્રુતિનું ઉદ્ઘાટન આપી જણી જોઈને કરેલાં પાપ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ૪૫

અજ્ઞાણતાં ને જ્ઞાણતાં કરેલાં પાપથી શુદ્ધિ

અકામતઃ કૃતં પાપં વેદાભ્યાસેન શુદ્ધયતિ ।

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિત્તૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥ ૪૬ ॥

અજ્ઞાણતાં કરેલાં પાપની શુદ્ધિ વેદના અભ્યાસથી થાય

* સંધોપાસન આદિ નિત્યકર્મ અને મુદરાનો સ્પર્શ વગેરે કરીને કરવાનું સ્નાનાદિ નૈમિત્તિક કર્મ જે ન કરે, તેમજ શાસ્ત્રે નિષેધેલાં હિંસા વગેરે નિંદ્ય કર્મ આચરે અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં કે નહિ નિષેધેલાં વિષયસેવનમાં અતિશય જે આસક્ત રહે, તે માણસ પ્રાયશ્ચિત્તને ચોક્કસ જણાવે છે, એમ અહીં જણાવ્યું છે. (કુલ્લૂક)

∴ શ્રુતિનું તે ઉદ્ઘાટન આ છે : ‘હસ્તો યતીન્ સાહ્યકેભ્યઃ પ્રાયચ્છત્ તમશ્ચીલાં વાગેત્યાવદત્ સ પ્રજાપતિમુપધારત્ તસ્માત્તમુપદૃશ્યં પ્રાયચ્છત્ । ધન્દ્રે જ્ઞણી જોઈને યતિઓને કૃતરાઓને આપી દીધા; પછી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તે અહરંતે પાસે ગયો; ત્યારે અહરંતે તેને ઉપદ્રવ્ય નામનું કર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કરવા કહ્યું.’ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે જ્ઞણી જોઈને કરેલા પાપ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે જ. (કુલ્લૂક)

છે; પણ જાણીપૂઝીને મોહથી કરેલાં પાપની શુદ્ધિ તો જુદી-જુદી જાતનાં પ્રાયશ્ચિત્તોથી થાય છે.* ૪૬

પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બનેલો, તે કયાં વિના સજ્જનો સાથે
સંબંધ ન રાખી શકે

પ્રાયશ્ચિત્તીયતાં ગ્રાપ્ય દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

ન સંસર્ગ વ્રજેત્સન્દિઃ પ્રાયશ્ચિત્તેજ્જુતે દ્વિજઃ ॥ ૪૭ ॥

જે દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય) દૈવયોગે પ્રમાદથી અથવા પૂર્વજન્મના કર્મને લીધે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સજ્જનોની સાથે (કાઈ પણ) સંબંધ કરવો નહિ. ૪૭

પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યાખ્યા

[પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

તપો નિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

‘પ્રાય’ એટલે ‘તપ’ કહેવાય છે અને ‘ચિત્ત’ એટલે ‘નિશ્ચય’ કહેવાય છે; તેથી નિશ્ચય સાથેના તપને જ ‘પ્રાય-ચિત્ત’ એ પ્રમાણે કહ્યું છે.]

કર્મવિપાક બેડોળ ઉપનું કારણ

इह दुश्चरितैः केचिन्केचित्पूर्वकृतस्तथा ।

પ્રાપ્નુવન્તિ દુરાત્માનો નરા રૂપવિપર્યયમ્ ॥ ૪૮ ॥

* અગત્યનાં જે પાપ થઈ જાય તે નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તો અધિકારી બને છે અને જાણી નેઈને પાપકર્મ કરે તે તે મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો અધિકારી થાય છે, એમ અધિકારીનું જ અહીં મુખ્ય છે; તે તે જાતનાં પ્રાયશ્ચિત્તો તે આગળ ઉપર જનારાઓ. (કુસ્તુક)

કેટલાક કુષ્ઠાત્મા માણસો આ જન્મમાં કરેલાં કુદ્ધ કૃત્યો-
થી જન્મે કેટલાક પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં દુરાચરણોથી રૂપની
વિકૃતિ (બેડોળ રૂપ) પામે છે. ૪૮

શુદ્ધાંશુદ્ધાં પાપનાં પ્રત્યક્ષ ફળ

સુવર્ણચૌરઃ કૌનરૂપં ગુરાપઃ શ્યાવદન્તતામ્ ।
મણ્ણદા ક્ષયરોગિત્વં દૌશમ્યં ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૪૯ ॥
પિશુનઃ પૌતિનાસિક્યં છ્વચકઃ પૂતિવચ્ચતામ્ ।
ધાન્યચૌરોઽજ્ઞહીનત્વમાતિરેક્યં તુ મિથ્યકઃ ॥ ૫૦ ॥
અન્નહર્તાઽમયાવિત્ત્યં મૌક્યં વાગપહારકઃ ।
વસ્ત્રાપહારકઃ શ્વેત્યં પદ્મતામથહારકઃ ॥ ૫૧ ॥
एवં कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।
जडमूकान्धवधिरा विकृताकृतपस्तथा ॥ ५२ ॥

[દીપહર્તા મહેદન્ધઃ કાળો નિર્વાપકો ભવેત્ ।

* હિંસયા વ્યાધિભૂયસ્ત્વમરોગિત્વમહિંસયા ॥

દીવો ચેરનારો આંધળો થાય છે; દીવો યુગ્રાવી દેનારો કાણો થાય છે; હિંસા કરનાથી અનેક વ્યાધિઓ થાય છે અને અહિંસાથી નીરોગીપણું રહે છે.]

શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી

ચરિત્વ્યમતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ।

નિન્દ્યૈર્હિ લક્ષ્ણૈર્યુક્તા જાયન્તેઽનિષ્કૃતૈનસઃ* ॥ ૫૩ ॥

આથી, વિશુદ્ધિ માટે નિત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ; કારણકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનારાઓ નિંદા લક્ષણો સાથે જન્મે છે. ૫૩

* આ ક્ષેપક શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ કુલ્લુક ટીકાકાર આમ લખે છે : ‘ હિંસાદિઃ સદારોગી ચાતાઃ પારદારિકઃ । હિંસા કરવામાં પ્રીતિ-વાળો માણસ હમેશાં રોગી રહે છે અને પારદી ઓળો સાથે વ્યભિચાર ખેલનારો વાણના રાખવાળો થાય છે. ’ (કુલ્લુક)

* અહીં ‘અનિષ્કૃતૈનસઃ’ એ વિશેષણનો અર્થ આ છે : ‘અનિષ્કૃતમ્-અનાશિતમ્ એનઃ યૈસ્તે-અકૃતપ્રાયશ્ચિતાઃ । જેઓએ પ્રાયશ્ચિત્તો દ્વારા પાપનો નાશ કર્યો નથી’ તેઓ બીજા જન્મોમાં ભોગવેલાં પાપકર્મનાં ફળ બાકી રહેવાથી આ લોકમાં ઉપર શ્લોક, ૪૯-૫૨માં જણાવેલાં નિંદા લક્ષણોવાળા જન્મે છે; એટલે વિશુદ્ધિ થવા સારુ અને પાપ દૂર કરવા માટે (પાપી હોય તેણે) પ્રાયશ્ચિત્ત સદા કરવું જ જોઈએ. એ રીતે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ તે નૈમિત્તિક નથી, પરંતુ ‘અનિષ્કૃતૈનસઃ’ એવું વિશેષણ આ શ્લોકમાં મદલ કરેલું છે, તેથી વિશુદ્ધિ માટે અવશ્ય તે આચરવું જોઈએ; એવો ઉપદેશ કરેલો મોવાથી પાપનો નાશ જે ઇચ્છનાર એમાં અધિકારી હશે. (કુલ્લુક)

મહાપાપ

મદ્યહત્યા મુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગથાપિ તૈઃ સદ્ ॥ ૫૪ ॥

અદ્યહત્યા^૧, મદ્યપાન, (સોના વગેરેની) ચોરી, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર અને એ કરનારા સાથે સંબંધ રાખવો, એને મહાપાપો કહે છે. ૫૪

અદ્યહત્યા જેવાં પાપ

અનૃતં ચ સમુત્કર્ષે રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ।

ગુરોશ્ચાલીકનિર્વન્ધઃ સમાનિ વ્રહ્મહત્યયા ॥ ૫૫ ॥

(આપવડાઈ જણાવવા) જૂઠાણું હાંકવું, રાજ આગળ ચાડીચૂગલી કરવી અને ગુરુ પર ખોટો દોષ ચઢાવવો, એ પાપો અદ્યહત્યા સમાન છે. ૫૫

મદ્યપાન જેવાં પાપ

મદ્યોજ્ઞતા વેદનિન્દા કૌટસાક્ષ્યં મુદ્વદ્ધઃ ।

ગર્હિતાનાદ્યયોર્જગ્મિઃ મુરાપાનસમાનિ પટ્ ॥ ૫૬ ॥

વેદ લલ્હી અજ્ઞાસ ન રાખવાથી તે બૂલી જવા, વેદની નિંદા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, મિત્રનો વધ કરવો અને

^૧ શાસ્ત્રદષ્ટિએ જે આદ્યજનો વધ કરનાર સાનિત થાય, તે જ આદ્યજનો વધ કરનાર મજામ અને તેને જ અદ્યહત્યા કહે છે; આ અભિપ્રાય સ્થાનાપ જણાવે છે : ‘ગામૂર્દિગ્મ્યમ્બને સર્વિગંધવ-જ્ઞોડપિ વા । યનુરિય ત્વજા પ્રાગ્ગત્તમાદ્યુદ્ધેદ્ધપા વપ્ । આપ, જમીન કે સોનું કેઈ પદાર્થો સે અથવા પોતાની પત્ની સાથે (કેઈ બીજો ખરાબ) સંબંધ કરે, ત્યારે (એવું કરનાર) જે માણસને હિંદુશી આદ્યજ પ્રાણ હોય, તેને આદ્યજની હત્યા કરનાર જાણવો.’ (જન્મદષ્ટ)

નિંદિત તથા નિષિદ્ધ વસ્તુઓ ખાવી-એ છ પાપો સુરાપાન
સમાન (૬૩ પીવા જેવાં) છે. ૫૬

શેનું ચોરવા જેવાં પાપ

નિક્ષેપસ્યાપહરણં નરાશ્વરજતસ્ય ચ ।

ભૂમિવજ્રમણીનાં ચ રુક્મસ્તેયસમં સ્મૃતમ્ ॥ ૫૭ ॥

ઘોડાની થાપણ ઓળવવી તથા મનુષ્ય, ઘોડો, ચાંદી,
જમીન, હીરા કે મણિ પડાવી લેવા, એ સોનાની ચોરી કર્યા
જેવું પાપ છે. ૫૭

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કર્યા જેવાં પાપ

રેતઃસેકઃ સ્વયોનીષુ કુમારીબ્વન્ત્યજાસુ ચ ।

સલ્યુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીષુ ગુરુતલ્પસમં વિદુઃ ॥ ૫૮ ॥

સગી બહેનોમાં, કુંવારી કન્યાઓમાં, અંત્યજ સ્ત્રીઓમાં
તેમ જ મિત્ર અને પુત્રની પત્નીઓમાં વીર્યસિંચન કરવું, એને
ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કર્યા જેવું પાપ કહે છે. ૫૮

ઉપપાત્તો

ગોવધોડ્યાજ્યસંયાજ્યપારદાર્યાત્મવિક્રયાઃ ।

ગુરુમાતૃપિતૃત્યાગઃ સ્વાધ્યાયાગ્ન્યોઃ સુતસ્ય ચ ॥ ૫૯ ॥

પરિવિચિત્તાનુડ્જેડ્જૂઢે પરિવેદનમેવ ચ ।

તપોદર્શનં ચ કન્યાપાસ્તયોરેવ ચ યાજનમ્ ॥ ૬૦ ॥

કન્યાયા દૂષણં ચેવ વાર્ધુવ્યં વ્રતલોપનમ્ ।

તટાગારામદારાણામપત્યસ્ય ચ વિક્રયઃ ॥ ૬૧ ॥

ગ્રાત્યતા વાન્ધવત્યાગો મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ।

મૃત્યા ચાધ્યયનાદાનમપખ્યાનાં ચ વિક્રયઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્વાકિરેણ્વધીકારો મહાયન્ત્રપ્રવર્તનમ્ ।

* હિંસૌપધીનાં સ્વ્યાજીવોઽભિચારો મૂલકર્મ ચ ॥ ૬૩ ॥

ઇન્ધનાર્થમશુષ્કાણાં દ્રુમાણામવપાતનમ્ ।

આત્માર્થ ચ ક્રિયારમ્ભો નિન્દિતાન્નાદનં તથા ॥ ૬૪ ॥

અનાદિતાગ્રિતા સ્તેયમૃણાનામનપક્રિયા ।

અસચ્છાત્તાધિગમનં કૌશીલવ્યસ્ય ચ ક્રિયા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યકુપ્પપશુસ્તેયં મદ્યપસ્ત્રીનિપેવણમ્ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવિદૂક્ષત્રવધો નાસ્તિક્યં ચોપપાતકમ્ ॥ ૬૬ ॥

ગાયનો વધ કરવો, યજ્ઞ કરવા યોગ્ય ન હોય એવાને યજ્ઞ કરાવવો, પરસ્ત્રી સાથે વ્યથિચાર કરવો, પોતાની જાતનું વેચાણ કરવું; શુરુ, માતા, પિતા, વેદનો સ્વાધ્યાય, શ્રીતરમાર્ત અશિષ્યો તથા પુત્રનો ત્યાગ કરવો; મોઢાભાઈને કુંવારો રાખી નાના-ભાઈએ પરણી મોઢાને પરિવિલિ* કરવો; આમ નાનાએ પર-ણીને અશિષ્યો રાખી પરિવેતા થવું; એ બંનેને કન્યા આપવી, એ બેયને યજ્ઞ કરાવવા; કન્યાને દુષિત કરવી, અયોગ્ય વ્યાજ લેવું, મતનો લોપ કરવો; જળાશય, બાગ, પત્ની તથા પુત્રને વેચવાં; ઉપનયન આદિ સંસ્કારો ન કરવા, બાંધવોનો ત્યાગ કરવો, પગાર લઈ જણાવવું, પગાર આપી બંધવું, વેચાણને અયોગ્ય એવી વસ્તુઓ વેચવી, સોનારૂપા વગેરેની બધી ખાણો ઉપર અધિકાર કરવો, મોઢાં યંત્રો ચલાવવાં, ઔષધિઓ વાઢવી, સી ઉપર શુદ્ધરાત ચલાવવું, મારણ પ્રયોગ કરવા, વરીકરણાદિ

* નાનો પરખે તે મોટો કુંવારો રહે. નો મોટો ભાઈ પરિવિલિ અને પરખનાર નાનો ભાઈ પરિવેતા રહેતો છે.

કરવું, ઇંધણાં માટે લીલાં ઝાડ કાપી નાખવાં, કેવળ પોતાને માટે જ રસોઈ વગેરે ક્રિયા કરવી, નિંદિત અન્ન ખાવું, અગ્નિ-હોત્રનો ત્યાગ કરવો, ચોરી કરવી, કરજ ભરપાઈ ન કરવું, (વેદ વિરુદ્ધ) ખરાબ શાસ્ત્રોતું સેવન કરવું; નાચ, નાટક આદિ તમાશા કરવા; ધાન્ય, સોનાચાંદી સિવાયની ધાતુઓ અને પશુઓની ચોરી કરવી; દાડડિયણ સ્ત્રીનો સંગ કરવો; સ્ત્રી, શૂદ્ર, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો વધ કરવો અને નાસ્તિકતા—એ બધાં ઉપપાતક છે. ૫૯-૬૬

નતિથી બ્રહ્મ કરનાર પાપ

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिर्घ्रेयमवयोः ।

जैह्वयं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

બ્રાહ્મણને (માર મારી) પીડા કરવી, ન સૂંધવા જવા પદાર્થો અને દાડૂ સૂંધવા, કુટિલતા (વાંકાઈ) અને પુરુષની સાથે મૈથુન—એને નતિભ્રંશકર (નતિથી બ્રહ્મ કરનાર) પાપ કહ્યાં છે. ૬૭

વર્ણસંકરતા કરનાર પાપ

खराश्चोष्ट्रमृगेमानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

ગધેડાં, ઘોડાં, જાટ, હરણિયાં, હાથી, થેટાં, બકરાં, માછલાં, સાપ અને પાડાનો વધ કરવો, એને વર્ણસંકરતા કરનાર પાપ બોલવું. (એટલે તેઓનો વધ કરનારો વર્ણસંકર થાય છે.) ૬૮

અપાત્ર કરનાર પાપ

निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं घ्रेयमस्त्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

નિંદિતો પાસેથી ધન લેવું, વેપાર કરવો, શૂદ્રની સેવા કરવી અને અસત્ય બોલવું, અને અપાત્રીકરણ પાપ જાણવું. (અર્થાત્ એ કરનારને અપાત્ર જાણવો.) ૬૬

મહિનતા કરનાર પાપ

કૃમિકીટવયોહત્યા મધાનુગતમોજનમ્ ।

ફલૈઃકુસુમસ્તેયમઘૈર્યં ચ મલાવહમ્ ॥ ૭૦ ॥

કૃમિ, કીડા અને પક્ષીની હત્યા, દારૂ સાથે ભજોલું ભોજન; ફળ, લાકડાં અને ફૂલની ચોરી અને અધીરતા—એ મહિની-કરણ (મહિન કરવાવાળાં) પાપો છે. ૭૦

પૂર્વોક્ત પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यत्रैतરपोहन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ૭૧ ॥

આ જુદાંજુદાં સર્વ પાપો ને કહ્યાં, તે ને ને પ્રત્યેકી દૂર કરાય છે, તે બરાબર તમે સાંભળો. ૭૧

બ્રહ્મહત્યાનાં પ્રાયશ્ચિત્તોઃ પ્રકાર ૧લો, બ્રાહ્મણ માટે - -

મજ્ઞદ્વા દ્વાદશ સમાઃ કુટીં કૃત્વા વને વસેન્ ।

ભૈશ્વાદ્યાત્મવિશુદ્ધયર્થં કૃત્વા શવશિરોધ્વજમ્ ॥ ૭૨ ॥

‘બ્રહ્મહત્યા’^x કરનારો (બ્રાહ્મણ) પોતાની વિશુદ્ધિ માટે બાર વર્ષ સુધી વનમાં ઝૂંપડી બાંધી રહે, માર્યા ગયેલા બ્રાહ્મણની ખોપરીનું (ઝૂંપડી પર) નિશાન રાખે અને શિશાનું ભોજન કરે.

x યમ બ્રહ્મહત્યા માટે આવું પ્રાયશ્ચિત્ત લખે છે :

‘સત્ત્વારામ્યપૂર્વાણિ યાન્યમંકરિણાનિ ચ ।

સંવિશેક્તાનિ શન્તૈર્નિષ્ક્રમે ભુક્તયન્તે ॥

પ્રકાર રહે, ક્ષત્રિય માટે

લક્ષ્યં શસ્ત્રમૃતાં વા સ્પાદિદુષામિચ્છયાત્મનઃ ।

પ્રાસ્યેદાત્માનમગ્રૌ વા સમિદ્વે ત્રિસ્વાકૃશિરાઃ ॥ ૭૩ ॥

અથવા (જો તે હુત્યા કરનાર ક્ષત્રિય હોય, તો તેણે) પોતાની ઇચ્છાથી શસ્ત્ર ધારણ કરનાર (અને 'આ પોતાના પાપનો નાશ કરવા માટે શસ્ત્રોનું નિશાન બન્યો છે' એમ બોલતા) પુરુષોનું નિશાન થવું; અથવા પોતાના શરીરને

શૂળ(મંથ્ર)બે દેહિ મે ભિક્ષામિનો વિત્યાપ્ય સંચરેત્ ।

પ્રકલ્પકં ચરેદ્ ભિક્ષ્યં તત્કલ્પ્યોદકં પિવેત્ ॥

અત્યંતપા કરનારે ભિક્ષા માટે જોતો મનમાં સંકલ્પ પણ કર્યો ન હોય, એવાં વૃદ્ધાંશુદ્ધાં સાત ઘેર ભિક્ષા લેવા જવું; તે પણ ધીમેથી, રસોઈ થઈ ગયા પછી અને ઘરનાં માણસો જમી લે, તે વખતે જવું; તેમ જ તે તે ઘરમાં દાખલ થઈ 'મને અહાલ્યારાને ભિક્ષા આપો,' એમ પોતાનું પાપ બહેર કરવું; એમ એક જ વખત ભિક્ષા માટે જવું અને કદાચ ભિક્ષા ન મળે, તો (તે દિવસે) પાણી પીને ચલાતી હોવું.

અવિપ્પપુરાણુમાં હવું છે:

* ટ્રિગુણાઃ ક્ષત્રિયાણાં તુ વૈશ્યાનાં ત્રિગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ગુણાન્તુ શૂદ્રાણાં પર્વદુક્તા મહાન્મનામ્ ॥

પર્વદુક્તજનં પ્રોક્તં શૂદ્રયે પાતકર્મેણામ્ ।

જ્ઞાનજોએ પોતાનાં પાપકર્મની વિશુદ્ધિ માટે ત્રત બનાવનારા ત્રેટલા આદ્યજોની સમા બોડાવી લેાય, તેથી બેગણી સમા ક્ષત્રિયોએ, તેથી ત્રણગણી સમા વૈશ્યોએ અને તેથી ચારગણી સમા શૂદ્રોએ બોડાવતી. આ વચનથી આમ સંભવે છે, કે ક્ષત્રિય આદિ ત્રણે વર્ણના અહ્યદત્યારાએ અનુક્રમે બેગણું, ત્રણગણું તથા ચારગણું પ્રાપ્તિત સમગ્રવું. (કુલ્લક)

* જમી રીતે નિશાન થવું કે નહીં એને મરી જાય અથવા

બળબળતા અગ્નિમાં ત્રણવાર ઝંધે માથે ઝંપલાવવું. ૭૩

-પ્રકાર ત્રીજો, દાત્રિય માટે તથા ત્રણ વર્ણ માટે

યજેત વાઙ્મયમેધેન સ્વર્જિતા ગૌસવેન વા ।

અભિજિદ્વિશ્વજિદ્મ્યાં વા ત્રિવૃતાગ્નિવૃતાપિ વા ॥ ૭૪ ॥

અથવા તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો; અથવા (હરેકાઈએ)

સ્વર્ગજિત્, ગૌસવ, અભિજિત્ કે વિશ્વજિત્ યજ્ઞ અથવા ત્રિવૃત્ કે અગ્નિવૃત્ યજ્ઞ કરવા.† ૭૪

પ્રકાર ચોથો, ત્રણ વર્ણ માટે

જપન્ વાઙ્મયતમં વેદં યોજનાનાં શતં વ્રજેત્ ।

પ્રહ્લહત્યાપનોદાય મિત્તશુદ્ધિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૫ ॥

અથવા પ્રહ્લહત્યા ટાળવા સાર (ત્રણે વર્ણે) ઈન્દ્રિયોને

* મરણુતોલ થઈ જાય; એમ કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. યાગવલ્ક્ય પણ એમ જ કહે છે : 'સંગ્રામે વા હતો લક્ષ્યમૂલ : શુદ્ધિમવાનુયાત્ । મૃતકલ્પઃ પ્રહારાતો જીવન્નપિ વિશુદ્ધયતિ । અથવા લડાઈમાં તે માર્યો જાય અને એમ શસ્ત્રધારીઓનું જો નિશાન બને તો શુદ્ધિ પામે છે. એ રીતે નિશાન બનેલો તે પાપી શસ્ત્રપ્રહારથી પીડાઈને મૂઆ જેવો થઈ જાય, છતાં કદાચ જીવતો બચી જાય તોપણ પાપથી તો શુદ્ધ જ થાય છે.' અથવા ત્રણવાર તેણે અગ્નિમાં 'તથા પ્રાસ્યેત યથા પ્રિયેત । એ રીતે ઝંપલાવવું, કે જેથી મરણુ નીપજે' એવું આપરતંબનું પણ વચન છે. (કુલ્લક)

† બવિધ્યપુરાણમાં આના અનુસંધાનરૂપે જણાવ્યું છે કે : 'સ્વર્જિતાદેશ ચદ્ વીર કર્મણાં વૃત્તનાયતે । અનુશાનં દ્વિજાતીનાં વધે હમતિ-પૂર્વકે । હે સૈનાપતિ કાતિ કર્ત્વામી ! સ્વર્ગજિત્ વગેરે યજ્ઞો કરવાનું જો પ્રાયશ્ચિત્ત (મનુષ્ય) કહ્યું છે, તે બ્રાહ્મણ, દાત્રિય કે વૈશ્ય જો અગ્નિયુનાં બ્રાહ્મણનો વધ કરી બેસે, તો તેમને માટે સમજવાનું છે.' (કુલ્લક)

સંયમનાં રાખી તથા માપસર ભોજન કરી ગમે તે વેદનો જપ કરતાંકરતાં સો યોજન જાવું.[†] ૭૫

પ્રકાર પાંચમો, બ્રાહ્મણ માટે

સવસ્ત્રં વેદવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ । -

ધનં વા જીવનાચાલં ગૃહ વા સપરિચ્છદમ્ ॥ ૭૬ ॥

અથવા (હત્યા કરનાર જો બ્રાહ્મણ હોય તો) તેણે વેદવેતા બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું અથવા તેને જીવન માટે પૂરું ધન આપવું અથવા તેને બધા રાચરચીલા સાથે ઘર આપવું.[‡] ૭૬

+ બલિષ્ઠપુરાણમાં આ જ શ્લોક લખી તે ઉપર આતું વ્યાખ્યાન કર્યું છે : 'જાતિમાત્રં યદા વિપ્રં દન્યાદમતિપૂર્વકમ્ । વેદવિ-
જ્વાગ્નિહોત્રી ચ તદા તસ્ય મવેદિદમ્ । ઉરકોર્ધ (તેણે) વળુનો માથુસ
અગ્નિજ્વતાં માત્ર જાતિરૂપ બ્રાહ્મણને મારી નાખે અથવા તે (મારનાર)
જો વેદ જાણનાર તથા અગ્નિહોત્રી હોય તો (પણ) - તેને માટે આ
પ્રાયશ્ચિત્ત કરેવાયું છે.' (કુલ્લુક)

‡ આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણ માટે છે; તે પણ તેનાથી જો અગ્નિ-
જ્વતાં બ્રહ્મદત્તા ચર્ધ જાય તો જ તે કરી શકે, એમ બલિષ્ઠપુરાણમાં
કહે છે :

'જાતિમાત્રં યદા દન્યાદ્ બ્રાહ્મણં બ્રાહ્મણો ગૃહ ।

વેદાભ્યાગ્રાધિહીનો વૈ ધનવાનન્નિવર્જિતઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં તદા કુર્યાદિદં પાપવિશુદ્ધયે ।

ધનં વા જીવનાચાલં છદ્ધં વા સપરિચ્છદમ્ ॥

હે કર્તૃક સ્વામી ! જ્યારે કોઈ બ્રાહ્મણ માત્ર જાતિરૂપ (બ્રાહ્મણ-
ના ગુણવિનાના પણ) બ્રાહ્મણને મારી નાખે, જ્યારે તે (મારનાર)
બ્રાહ્મણ વેદાભ્યાગ્રાધિવિનાનો હોઈ અગ્નિહોત્રી પણ રહિત હોય તો
જો ધનવાન હોય તો પાપની શુદ્ધિ માટે તેણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું,

પ્રકાર છઠો, આત્મશુ માટે જ

હવિષ્યમુગ્ધાઽનુસરેત્પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ।

જપેદ્વા નિયતાહારસ્ત્રિવેં વેદસ્ય સંહિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અથવા તેણે હવિષ્યાનનું ભોજન રાખી, સરસ્વતીનદીના (નીકળવાના પ્રખ્યાત સ્થળથી માંડી) પ્રવાહ સાથે (છેક પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી) આજ્ઞા કરવું; અથવા નિયમિત આહાર-વાળા રહી ત્રણવાર વેદની સંહિતા જપવી. ‡ ૭૭

પહેલા પ્રકારમાં વિશ્લેષ

કૃતવાપનો નિવસેદ્ગ્રામાન્તે ગોઘજેઽપિ વા ।

આશ્રમે વૃક્ષમૂલે વા ગોઘાહણહિતે સ્તઃ ॥ ૭૮ ॥

કોઈ વેદ જાણનાર-વિદ્વાન આત્મશુને તેના જીવન માટે પૂરતું ધન આપવું અથવા રાચરચીલા સાથે ધર આપવું. (કુલ્લૂક)

‡ આમ જ હવિષ્યપુરાણમાં પણ કહે છે :

‘જાતિમાત્રે હતે વિધે દેવેન્દ્ર મતિપૂર્વકમ્ ।

હન્તા યદા વેદહીનો ધનેન ચ ભવેદ્ મૃતઃ ॥

તદેતન્ કલ્પયેત્ તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તં નિવોધ મે ।

હવિષ્યમુક્ત્ ચરેદ્વાપિ પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ॥

અથવા પરિમિતાહારસ્ત્રીન્ વારાન્ વેદસંહિતામ્ ॥

હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! માત્ર જાતિને આત્મશુ જાણી જોઈ ને મારી નાખવામાં આવે, તે મારનારો (આત્મશુ) જે વેદ બહેજો ન હોય, પણ ધનથી ભરપૂર હોય તે તેણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈ એ; તે મારી પાસેથી તું સાંભળ : તેણે હવિષ્યાન જમી સરસ્વતીનદીના પ્રવાહ સાથે આજ્ઞા કરવું; અથવા માપસર આહાર રાખી ત્રણવાર વેદસંહિતાનો જોટલે કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ કે સામવેદની સંહિતાનો પાઠ કરવો. (કુલ્લૂક)

અથવા (પહેલા પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારીએ) મુંડત કરાવી ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતમાં પરાયણ રહી તેણે (વનમાં જુપડી ખાંધી ન રહેવું હોય તો) ગામને છેડે, ગોદરે, આશ્રમમાં કે વૃક્ષના મૂળ પાસે વાસ કરવો. ૭૮

પ્રકાર ૧લામાં જ વિશેષ

બ્રાહ્મણાર્થે રાવાર્થે વા સઘઃ પ્રાણાન્પરિત્યજેત્ ।

મુચ્યતે બ્રહ્મહત્યાયા ગોપ્તા ગોત્રાહ્મણસ્ય ચ ॥ ૭૯ ॥

અથવા તેણે ગાય કે બ્રાહ્મણ (ના રક્ષણ) માટે તત્કાલ પ્રાણ ત્યજી દેવા; એથી ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનારો બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટે છે. ૭૯

પ્રકાર ૧લામાં જ બીજું

ત્રિવારં પ્રતિરોદ્ધા વા સર્વસ્વમવજિત્ય વા ।

વિપ્રસ્ય તન્નિમિત્તે વા પ્રાણાલાભે વિમુચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

અથવા દ્વાર્થ ચોર વગેરે બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ હરી જતો હોય ત્યારે (બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પોતે કરી રહ્યો) હોય તે તણવાર તેનો સામનો કરે અથવા તે (છુટાવું) થન જીતી લઈ મેળવી

* અર્થાત્ પ્રથમ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારીએ બાર વર્ષ સુધી કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ કરી દીધું હોય અને વચ્ચે અગ્નિ, જળ કે દિસક પ્રાણી વગેરેથી જેનું મરણ થવાની તૈયારી હોય એવા દ્વાર્થ બ્રાહ્મણનું કે ગાયનું રક્ષણ કરવા જતાં તેના પ્રાણ છૂટી જાય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અધૂરું રહ્યા છતાં તે બ્રહ્મહત્યાથી છૂટી જાય છે; અથવા બ્રાહ્મણ કે ગાયનું રક્ષણ કરવા જઈ (તેમને બચાવીને) પોતે પણ જગી જાય અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તનાં બાર વર્ષ હજી પૂર્ણ થયાં ન હોય, તોપણ બ્રહ્મહત્યાથી તે છૂટી જાય છે. (કુલ્લક)

આપવા પ્રયત્ન કરે અથવા તે નિમિત્તે પોતાના પ્રાણ ગુમાવે,
તો તે પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટે છે.* ૮૦

એમ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટે

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ૮૧ ॥

એમ દૃઢ વ્રત કરતો, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળતો અને વશ ચિત્તવાળો તે (બ્રહ્મહત્યાનો માણસ) બાર વર્ષ પૂરાં થયે બ્રહ્મ-
હત્યાનો નાશ કરે છે. ૮૧

અથવા આ રીતે પણ બ્રહ્મહત્યાથી છુટાય

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

સ્વમેનોજ્વમૃચસ્નાતો હયમેધે વિમુચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

અથવા અશ્વમેધ યજ્ઞનિમિત્તે (થયેલા) બ્રાહ્મણના તથા
રાજાઓના સંમેલનમાં પોતાનું પાપ જહેર કરી જે અવભૂથ-
સ્નાન કરે છે, તે પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટી જાય છે.* ૮૨

* અહીં આમ કહેવા માગે છે : ધર્મ લૂંટારા વગેરે બ્રાહ્મણનું
ધન લૂંટી જતા હોય ત્યારે તે પોતે બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરી
રહ્યો હોય, તે (જોઈ ન શકે, પણ એ જુટાતા ધનને) લાવી આપવા
કાળજીથી શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે અને તેમાં યુદ્ધ કરવું પડે તો
યુદ્ધ કરે અને તેમાં પોતે હારે તોપણ ત્રણવાર યુદ્ધ કરે, છતાં તે
જુટાતું બ્રાહ્મણધન લાવી ન શકે, તો જે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી તે છૂટી
જાય છે; અથવા એ લૂંટારુ સાથેના પડેલી જ વારના યુદ્ધમાં તેઓને
હરાવી પોતે એ બ્રાહ્મણ ધન લાવીને તે બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી દે .
તો જે પોતે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટી જાય છે. (કુલ્લૂક)

* આ ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મહત્યાનું સ્વતંત્ર જ પ્રાપ્તિ પાતક્યું છે.
(અને તે કેવળ બ્રાહ્મણ માટેનું જ છે.) બલિષ્ઠપુરાણમાં પણ આ

એમ પાપ જણાવી શુદ્ધ થનામાં કારણ

ધર્મસ્ય બ્રાહ્મણો મૂલમગ્રં રાજન્ય ઉચ્યતે ।

તસ્માત્સમાગમે તેપામેનો વિચ્યાપ્ય શુદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ છે અને ક્ષત્રિય તેનો અગ્રભાગ કહે-
વાય છે; તેથી તેમના સંમેલનમાં પોતાનું પાપ જહેર કરવાથી
માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૮૩

બ્રાહ્મણ દેવોનો પણ દેવ

બ્રાહ્મણઃ સંભવેનૈવ દેવાનામપિ દૈવતમ્ ।

પ્રમાણં ચૈવ લોકસ્ય મહ્યાત્રૈવ હિ કાણમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ દેવોનો પણ દેવ છે અને લોકને
પ્રમાણરૂપ છે; એમાં જે જ કારણરૂપ છે. ૮૪

વિદ્વાનોની વાણી પવિત્ર

તેષાં વેદવિદો વ્રુણુસ્ત્રયોઽપ્યેનઃ સુનિષ્કૃતિમ્ ।

સા તેષાં પાવનાય સ્યાત્પવિત્રા વિદુષાં હિ વારુ ॥ ૮૫ ॥

તેઓમાંથી ત્રણ વેદવેત્તાઓ પણ પાપનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે,
તે પાપીઓને પાવન કરનાર થાય છે; કેમકે વિદ્વાનોની વાણી
પાવન કરનારી છે. ૮૫

પ્રાયશ્ચિત્ત મળે છે : કેમકે 'યદા તુ ગુણવાન્ વિપ્રો હયા વિપ્રે તુ
નિર્ગુણમ્ । મહામતગ્નદા મગ્નૈર્ગ્મનાં ચેતાશ્ચમેધિકમ્ । ન્યારે કૌર્ષ્ઠ શુણ્વાન
બ્રાહ્મણ અગ્નિજ્વળા કૌર્ષ્ઠ નિર્ગુણ બ્રાહ્મણનો વધ કરી બેસે, ત્યારે
તેજે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં અવબૃથરનાન કરી લેવું.' (વૃત્તક)

+ અહિકૃત્યા આદિના આ બધાં પ્રાયશ્ચિત્તો બે એક જ વાર,
તે તે પાપ કર્યાં હોય, તે જ તેને દૂર કરનારાં છે; પણ વારંવાર
તે તે પાપો કરાય, તે વારંવાર તેનેતેને લગતાં તે તે પ્રાયશ્ચિત્તો

પૂર્વોક્ત દરકોઈ પ્રાયશ્ચિત્તથી બ્રહ્મહત્યા જાય

અતોઽન્યતમમાસ્થાય વિધિ વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

બ્રહ્મહત્યાકૃતં પાપં વ્યપોહત્યાત્મવચ્ચયા ॥ ૮૬ ॥

સાવધાનચિત્ત થઈ આમાંથી ગમે તે (પ્રાયશ્ચિત્તની) વિધિ
આચરી બ્રાહ્મણ જિતેન્દ્રિયપણાને ક્ષીધે બ્રહ્મહત્યાથી લાગેલું
પાપ દૂર કરે છે.† ૮૬

કરવાં જોઈએ, એમ ‘એનસિ ગુરુણિ ગુરુણિ લઘૂનિ । મોટાં પાપમાં
મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો અને નાનામાં નાનાં તે તે પ્રાયશ્ચિત્તો (ઘણાં
પાપોનાં ઘણાં) કરવાં જોઈએ’ । એ સંબંધી ગૌતમ કહે છેઃ ઘણાંની
હિંસામાં ઘણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જુઓ અધ્યાય ૧૧ શ્લોક
૧૪૦. જો એકી વખતે અગણતાં અનેક બ્રાહ્મણોની હિંસા થઈ હોય
તો બવિખ્યપુરાણમાં કહેલો આ વિધિ સમજવોઃ ‘બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ
વીર બ્રાહ્મણો વા બહુનું ગૃહ । નિહલ યુગસદ્ વીર એકં પ્રાણાન્તિકં વરેત ।
હે વીર કાર્તિકેય ! જો કોઈ બ્રાહ્મણ એક, જે અથવા તેથી વધારે
બ્રાહ્મણોની એકી વખતે હિંસા કરી જશે, તો તેણે પોતાના પ્રાણોનો
અંત આણવાનું જ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખવું જોઈએ.’ વળી
આગળ જતાં લખે છે કે ‘કામતરુ યદા હન્યાદ્ બ્રાહ્મણાન્ સુરસત્તમ ।
તદાત્માન્ વહેદગ્નો । હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! જો ઇચ્છાપૂર્વક જાણી જોઈને
અનેક બ્રાહ્મણોની હિંસા કરી નાખવામાં આવે, તો તેણે પોતાના
શરીરને અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક બાળી નાખવું જોઈએ.’ તેમ જ
‘અન્નમતો યદા હન્યાદ્ બ્રાહ્મણાન્ બ્રાહ્મણો ગૃહ । ચરેદ્ વને તથા ધોરે
યાવત્પ્રાણપરિક્ષયમ્ । જો અગણતાં કોઈ બ્રાહ્મણ અનેક બ્રાહ્મણોની
હિંસા કરી જશે, તો તેણે હે કાર્તિકેય ! પોતાના પ્રાણોનો અંત
યાવ ત્યાંસુધી ધોર વનમાં બટક્યા કરવું.’

† બાવ આ છે, કે જગન્નંદ્રે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા વિદ્વાનોની
સેવા બોધાવવી; પણ ખાતરી પાપ હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં આ
તિયમ નથી.

ગર્ભહત્યા વગેરેમાં પણ એ જ પ્રાપ્તિ

હત્યા ગર્ભમવિજ્ઞાતમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ।

રાજન્યવૈશ્યૌ ચેજાનાવાત્રેયીમેવ ચ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૮૭ ॥

(શ્રી, પુરુષ કે નપુંસક તરીકે) અજ્ઞાણુયા ગર્ભનો, યજ્ઞમાં
ળેડેલા ક્ષત્રિય કે વૈશ્યનો તેમ જ આત્રેયી* શ્રી(રજસ્વલા,
અથવા ગર્ભવતી, અથવા અત્રિ ગોત્રની)નો વધ કરીને પણ
આ જ પ્રાપ્તિવ્રત આચરવું. ૮૭

ખોટી સાક્ષી વગેરેનું પ્રાપ્તિ

ઉક્ત્વા ચૈવાનૃતં સાક્ષ્યે પ્રતિરુદ્ધ ગુરં તથા ।

અપહૃત્ય ચ નિઃક્ષેપં કૃત્વા ચ સ્ત્રીસુહૃદ્ધમ્ ॥ ૮૮ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરીને, ગુરુ પર ખોટો દોષ ચઢાવીને, થાપણ
ખોળવીને તેમ જ શ્રી તથા મિત્રનો નાશ કરીને બ્રહ્મહત્યાનું
પ્રાપ્તિ કરવું. ૮૮

* આ આત્રેયી બ્રાહ્મણ શ્રી સમજાવી; કેમકે 'તપાત્રેયી ચ વ્રાજ-
નીમ્ । આત્રેયી-બ્રાહ્મણ શ્રીને મારીને' એમ વચનું વચન છે. એવી
આત્રેયી શ્રીની દિ'સા કરી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવું. જે બ્રાહ્મણ
શ્રી રજસ્વલા થઈ ઋતુરનાન કરેલી હોય તેને 'આત્રેયી' સમજાવી,
એમ 'રજસ્વલામ્ ઋતુસ્તામ્ આત્રેયીમ્' આનું વસિષ્ઠનું વચન છે;
પરંતુ જે બ્રાહ્મણ શ્રી આત્રેયી ન હોય તેની દિ'સા થઈ નાથ, તો
તેને ઉપપાતક જ બાણવું. આ પછીના 'લોકમાં' શ્રીની દિ'સા કરી
બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવું' એમ કહેલું છે. તે અગ્નિદોષી બ્રાહ્મણ-
ની શ્રીની હત્યા વિષે સમજવું; કેમકે અગ્નિરૂપ પણ એમ જ કહે છે :
'ઔહિતમેત્રાક્ષિણસ્ય હતા પત્નીમનિન્દિતામ્ । વ્રદ્યદન્યાવ્રતં કુર્યાદાત્રેયીજ-
સ્તપૈવ ચ । જે માણસ અગ્નિદોષી બ્રાહ્મણની અનિંદા પત્નીને મારી,
નાખે, તેણે તથા જે માણસ આત્રેયી બ્રાહ્મણને મારી નાખે, તેણે પણ
બ્રહ્મહત્યાનું વ્રત (પ્રાપ્તિ) કરવું.' (કુલ્લક)

ધરાદાપૂર્વક કરેલી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મરણ જ
 હયં વિશુદ્ધિરુદિતા પ્રમાપ્યાકામતો દ્વિજમ્ ।

કામતો બ્રાહ્મણવધે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૮૯ ॥

અનિચ્છાથી-વગરધરાદે બ્રાહ્મણને માર્યો હોય, તો તેની
 એ ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધિ કહી છે; પરંતુ ધરાદાપૂર્વક-અનિચ્છાથી
 બ્રાહ્મણવધ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટે (મરણ સિવાય)
 પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન જ નથી.* ૮૯

મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત : પ્રકાર ૧લો

સુરાં પીત્વા દ્વિજો મોહાદન્નિધર્ણાં સુરાં પિવેત્ ।

તયા સ કાયે નિર્દમ્બે મુચ્યતે કિલ્બિષાત્તતઃ ॥ ૯૦ ॥

બ્રાહ્મણ મોહને લીધે મદિરા પીએ, તો તેણે અગ્નિના
 ઝેવી તપાવેલી-રાતીચોળ મદિરા પીવી; એમ પીવાથી તેની
 કાયા બળી જાય, ત્યારે તે મદિરાપાનના પાપથી છૂટે છે. ૯૦

* અહીં આવો આશય છે : ધરાદાપૂર્વકની બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાય-
 શ્ચિત્ત પણ 'મોહ' ગેમણ', 'ત્રણગણ' વગેરે દરવું નોંધએ, તેનું કંઈ
 પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી એવું નથી. જુઓ અ. ૧૧ શ્લો. ૪૬ (કુલ્લૂક).

† આ 'મદિરા'ને સૂચરતો મૂળમંડિનો 'સુરા' સખ્દ
 લોટમાંથી બનતી 'પૈષ્ટી' નામની મુખ્ય મદિરા જણાવે છે, પણ
 ગોળની 'મૌડી' કે મહુડાંની 'માખી' નામની મદિરાને જણાવતો
 નથી. લોટની 'સુરા' નામની મદિરા બીજી મૌડી તથા માખી મદિરા
 કરતાં વિશેષ પાય ઉપયોગનાર છે, એવું અવિધ્યપુરાણમાં સૂચન
 છે. આ સુરા નામની મુખ્ય-પૈષ્ટી (લોટની) મદિરા જણી
 નોંધને પીનાર માટે આવું જ પ્રાયશ્ચિત્ત બૃહસ્પતિ પણ જણાવે છે :
 'સુરાપાને કામકૃન્તે જ્વલન્તી તાં વિનિઃક્ષિપેત્ । મુલે તયા સ નિર્દમ્બો
 મૃતઃ શુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ । ધરાદાપૂર્વક-જણી નોંધને જે સુરાપાન કરે,

પ્રકાર ૨૦

ગોમૂત્રમન્નિવર્ણં વા પિવેદુદકમેવ વા ।

પયો ઘૃતં વાઽઽમરણાદ્ગોશકૃદ્રસમેવ વા ॥ ૯૧ ॥

અથવા તેણે મરણ થઈ જાય ત્યાંસુધી ગાયનું* મૂત્ર, પાણી, દૂધ, ઘી અથવા ગાયના છાણુનો રસ તપાવી અગ્નિ જેવાં લાલચોળ કરી પીવાં. ૯૧

પ્રકાર ૨૧

કળાન્વા મક્ષયેદદ્ધં પિપ્પાકં વા સકૃન્નિશિ ।

સુરાપાનાપનુચ્યથં બાલવાસા જટો ધ્વજી ॥ ૯૨ ॥

અથવા સુરાપાનનું પાપ દૂર કરવા તેણે એક વર્ષ સુધી રાતે એકવાર ચોખ્ખાની કણુકી અથવા તલનો ખોળ ખાવાં; તેમ જ (ગાય વગેરેના) વાળનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, જટા રાખવી અને મદિરાપાનના ચિહ્નત્રાણી ધ્રુવ રાખવી. ૯૨

તથા વર્ષે સુરાપાન કરાવ જ નહિ

સુરા વૈ મલમન્નાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્વાહ્નરાજન્યૌ વૈશ્યશ્ચ ન સુરાં પિવેત્ ॥ ૯૩ ॥

સુરા એ અનાજનો મેલ છે અને મેલને પાપ કહેવાય છે; તેથી વ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે સુરા પીવી નહિ. ૯૩

તેના મેલમાં તપાવેલી અજખતી સુરા રેડવી, જેથી તેનાવડે ખળા: ગઈ મરણ પામીને તે શુદ્ધ થાય છે.' (કુલ્લુક)

÷ આ શ્લોકમાં જનાવેલું મદિરાપાનનું પ્રાપચિત્ત દલકું છે, તેથી સમજવું, કે આ પ્રાપચિત્ત અજખતાં અમુખ્ય (સામાન્ય) મદિરા: પિવાઈ ગઈ હોય તે માટે છે.

હરકોઈ મદિરા ન જ પિવાય

ગૌડી પૈટ્ટી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્ગા ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥ ૯૪ ॥

ગૌડી, પૈટ્ટી અને માધ્વી+—એ ત્રણ જાતની સુરા જાણવી.
જેવી એક છે, તેવી જ બધી છે, તેથી ઉત્તમ દ્વિજવર્ણના લોકોએ
તે ન જ પીવી. ૯૪

બ્રાહ્મણ માટે ખાસ અમર્ય

યક્ષરક્ષઃપિશાચાન્નં મદ્યં માંસં સુરાસવમ્ ।

તદ્બ્રાહ્મણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્વતા હવિઃ ॥ ૯૫ ॥

મધ, માંસ, સુરા અને આસવ—એ યક્ષ, રાક્ષસો અને
પિશાચોનું ભોજન છે, તેથી દેવોનું હવિષ ખાતા બ્રાહ્મણે તે
ખાવાંપીનાં નહિ. § ૯૫

+ ગ્રાજમાંથી જે દારૂ નીકળે તે ગૌડી; ઘઉં, ચોખા, જવ વગેરે
લોટમાંથી જે નીકળે તે પૈટ્ટી; અને મણુડામાંથી જે થાય તે માધ્વી.

§ આ શ્લોકમાં બતાવેલા મદ્યના પૈટ્ટી, ગૌડી તથા માધ્વી
સિવાયના બીજા નવ પ્રકાર પુણ્યસ્થે આમ બતાવ્યા છે :

‘ પાનસદાશ્વમાધ્વીકં ચાર્જૂરં તાલમૈશ્વમ્ ।

માધ્વીકં ઠાકુમાદ્વીકમૈરેયં નાલિકેરજમ્ ॥

સામાન્યરુચિ દ્વિજાતીનાં મચાન્યેકાદશૈવ ચ ।

દ્વાદશં તુ સુરામદ્યં સર્વેષામધર્મ સ્મૃતમ્ ॥

શુણ્ણુ, દ્રાક્ષ, મણુડાનું, ખજૂરનું, તાલનું, શેવડીનું, માધ્વીક,
ટંક, માદ્વીક, મૈરેય તથા નાળિયેરનું—એમ ૧૧ જાતનાં સામાન્ય મદ્ય
કહેવાય છે. એ બધાં ત્રણ વર્ણો માટે ખરાબ છે; અને તેઓના
કરતાં જે ‘નારમ્’ સુરામદ્ય (લોટનું) ઘણું જ ખરાબ છે. ’ જેનો
આથો તાજો દુરતનો હોય અને જેમાં મદ્યનો સ્વાદ ન હોય.

મદિરાપાનના દોષ

અમેધ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્યુદાદેરત્ ।

અકાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણો મદમોદિતઃ ॥ ૯૬ ॥

(દારના) કેદ્ધી ગાંડો થઈ બેશાનં બનેલો બ્રાહ્મણ અપવિત્ર જગ્યાએ પડી જાય, ગમે તેમ વેદમંત્રો પણ બળડી નાખે અથવા બીજું ન કરવાં જવું પણ કરી બેસે. ૯૬

દાર પીને બ્રાહ્મણ ચક્ર બની જાય

યસ્ય કાયગતં મદ્ધ મધેનાપ્લાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ બ્રાહ્મણ્યં શૂદ્રત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૯૭ ॥

જે બ્રાહ્મણના શરીરમાં રહેલો વેદ અથવા જીવ એકવાર પણ જે મધથી લિખાય, (અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણ એકવાર પણ દાર પીએ,) તેનું બ્રાહ્મણપણું નાશ પામે છે અને તે શૂદ્રપણું પામે છે. ૯૭

સોનાની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ૯૮ ॥

મદિરાપાન સંબંધી આ જુદાંજુદાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં; હવે સોનાની ચોરીનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહીશ. ૯૮

હોય તે આસપ દહેવાય છે. તેનો પણ પુત્રસ્ત્રે નિમેષ કયો છે : 'દ્રાક્ષેણુટંકરજ્જેરણનાદેષ યો રતઃ । મયોજાતે ચ પીત્વા તુ શ્વદાચ્છુષ્યદ્ દ્વિજોત્તમઃ ॥ દ્રાક્ષ, રોહડી, ટંક, ખમ્બૂર અને ફળુસ વગેરેનો જે રસ, તાજો આપ્યો હોય, તે પીને ઉત્તમ દ્વિગવર્જ તથા દિવસના ઉપવાસ કરી શુદ્ધ થાય છે.' (કુલ્લૂક)

સોનું ચોરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

સુવર્ણસ્તેયકૃદ્વિપ્રો રાજાનમમિગમ્ય તુ ।

સ્વકર્મ ક્ષ્યાપયન્મૂયાન્માં ભવાનનુશાસ્ત્વિતિ ॥ ૯૯ ॥

સોનાની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણે (અથવા હરકોઈએ) રાજા પાસે જઈ પોતે કરેલું સોનું ચોરીનું કામ બજાવી કહેવું કે 'આપ મને શિક્ષા કરો.' ૯૯

પ્રકાર ૧લો અને ૨જો

ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદ્ધન્યાત્તુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુદ્ધયતિ સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ તુ ॥ ૧૦૦ ॥

રાજાએ પોતે હાથમાં સાંભેલું લઈ તેને એકવાર મારવો; જોથી (સોનાનો) ચોર: (બ્રાહ્મણ સિવાય) મારથી શુદ્ધ થાય છે, પણ બ્રાહ્મણ તો તપથી જ શુદ્ધ થાય છે.* ૧૦૦

* આ સ્થોત્રના વ્યાખ્યાનરૂપે ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે :

‘યદેતદ્ ગચને વીર ‘બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ વા’ ।

તત્રૈવ કારણાદ્ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણસ્ય ગુરુધિય ॥

તપસૈવેલનેનેદ પ્રતિષેધો વધસ્ય તુ ॥

હે દેવોના અધિપતિ ! હે વિદ્વાન્ અને વીર કાર્તિકસ્વામી !

‘મનુરમુનિમાં જ ‘બ્રાહ્મણ તપ વડે જ શુદ્ધ થાય છે’ એમ ને કહ્યું છે, તેમાં આ કારણ છે, કે તેને મારવો ન જોઈએ; એમ તેને મારવો નિષેધ દર્શાવ્યો છે.’ તે સિવાય કશુંય વગેરે માટે પણ કહ્યું છે કે, ‘જ્યારેયમપિ વિમો તપો ન પ્રતિષિપ્તે । હે કાર્તિક ! બ્રાહ્મણ સિવાયના બીજા લોકો માટે પણ તપનો કોઈ નિષેધ હોયો નથી.’

અર્થાત્ તેઓ પણ જો તપ કરી શુદ્ધ થતા ઇચ્છના હોય, તો થઈ શકે છે. (કુચ્છ)

તપસાપનુત્સુસ્તુ સુવર્ણસ્તેયજં મલમ્ ।

ચીરવાસા દ્વિજોડરણ્યે ચેદ્વદ્વાદ્વજો વ્રતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

સોનાની ચોરીને લીધે લાગેલા પાપને જ બ્રાહ્મણ (અથવા
હરેકાઈ) તપથી દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે જંગલમાં જઈ
ચીંચરાં પહેરીને બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૦૧

ગુરુપત્નીગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतैर्वितैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैर्मिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

ચોરીથી લાગેલા પાપને દ્વિજવર્ણે એ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિથી
દૂર કરવું; પણ ગુરુપત્ની સાથે ગમન કર્યોના પાપને આ
નીચેનાં વ્રતોથી દૂર કરવું. ૧૦૨

પ્રકાર ૧ લો

गुरुतल्पमिमाष्यैतस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूमीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्पुना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારે પોતાનું પાપ જાહેર કરી
લોઢાની ધગધગતી શય્યા ઉપર સૂવું અને લાલચોળ તપેલી
લોઢાની (બનાવેલી) સ્ત્રીને બરાબર ભેટવું; એમ મૃત્યુ પામી
તે શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

પ્રકાર ૨ જો

स्वयं वा शिशवृषणाबुत्कृत्याघाप चाखलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ १०४ ॥

અથવા પોતે જ પોતાના સિંગને તથા વૃષણને કાપી

નાખી તેમને ખોખામાં રાખી શરીર પડે ત્યાંસુધી નૈર્ઋત્ય
ખૂણામાં સીધા ચાલ્યા જવું.† ૧૦૪

પ્રકાર ૩ નો

લટવાજી ચીરવાસા વા રમથુલો વિજને વને ।

પ્રાજાપત્યં ચેરત્કુચ્છ્રમદ્રમેકં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથવા હાથમાં ખાટલાની ઈસ રાખી, ચીંથરાનાં કપડાં
પહેરી અને પંચકુશ વધારીને તેણે નિર્જન વનમાં રહેવું અને
સાવધાન ચિત્તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું.† ૧૦૫

પ્રકાર ૪ થો

ચાન્દ્રાયણં વા વ્રીન્માસાનમ્યસ્યેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ।

હવિષ્યેણ યવામ્વા વા ગુરુતત્પાપનુત્તમે ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા ગુરુપત્ની સાથેના મૈથુનના પાપને દૂર કરવા
જિતેન્દ્રિય રહી હવિષ્યાન્નકે જવની રાખડી ખાઈને તથા મહિના
સુધી ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૦૬

÷ આ સ્લોકનું તથા ઉપરના સ્લોકનું જોય પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત
આકરું હોવાથી પોતાની જાતની ગુરુપત્ની સાથે જાણી નોંધને
મૈથુન કયું હોય, તે મારેનું સમજવું. (કુલ્લક)

+ અહીં પોતાની પત્ની વગેરેના જમથી અગણ્યતાં ગુરુપત્ની
સાથે મૈથુન થઈ ગયું હોય, તો આ પ્રાજાપત્ય વ્રતનું પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવું, એમ સમજવાનું છે. ૧૦૬માં સ્લોકમાં જણાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
તો આના કરતાં જે હલકું હોવાથી ગુરુની પત્ની પોતે જ બ્યભિ-
ચારિણી અથવા પોતાનાં કરતાં હલકા વર્ણની હોય અને તેની
સાથે જો મૈથુન કયું હોય, તો નીચે જનાવેલું પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવાનું છે: (કુલ્લક)

હવે ઉપપાતકોનાં પ્રાપ્તિ

एतैर्धृतैरपोद्देयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्धृतैः ॥ १०७ ॥

મહાપાપ કરનારાઓ પોતાનાં પાપને એ પ્રતોથી દૂર કરે;
પરંતુ ઉપપાતક કરનારાઓ નીચેનાં જુદાંજુદાં પ્રતોથી પાપ-
મુક્ત થાય છે. ૧૦૭

ગોહત્યાનું પ્રાપ્તિ

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवाऽनुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीध्वનુतिष्ठेत्तु व्रजन्तीध्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथाऽऽसीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुराममिश्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भયैः ।

पतितां पङ्कલानां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शીते वा मारुते वाતિ वा મૃશમ્ ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

આત્મનો યદિ વાઽન્યેષાં ગૃહે ક્ષેત્રેઽયવા ખેલે ।

મધ્યયન્તીં ન કયયેત્પિબન્તં ચૈવ વત્સકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અનેન વિધિના યસ્તુ ગોઘ્નો ગામનુગચ્છતિ ।

સ ગોહત્યાકૃતં પાપં ત્રિમિર્માસૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૧૫ ॥

ગાયનો વધ કરનારા ઉપપાતકીએ એક મહિના સુધી જવ પીણા, અને મુંઠન કરાવી (પોતે भारी નાખેલી) તે ગાયનું ચામડું જોઢી ગાયના વાડામાં રહેવું; પછી જે મહિના સુધી તેણે ઇંદ્રિયોને વશ રાખી નિત્ય ગાયના મૂતરથી સ્નાન કરવું અને ચોથી વેળા (એક દિવસે સાંજે ખાઈ ખીજે દિવસે સાંજે) સાર તથા લવણવિનાનું મોણું ને ખાપસર હવિધ્યાન જમવું. દિવસે તેણે ગાયોની પાછળ-પાછળ જવું, જિભાંજિમાં તેમની જોડતી રજ પીવી, અર્થાત્ તેનો સ્વાદ લેવો; તેમની સેવાચાકરી કરવી, તેમને નમસ્કાર કરવા અને રાત્રે વીરાસન રાખી ચોથી કરવી. નિયમપરાયણ અને મત્સરરહિત રહી તેણે ગાયો જીભી હોય ત્યારે પાછળ જિભા રહેવું, તે ચાલતી હોય ત્યારે પાછળ ચાલવું અને બેઠી હોય ત્યારે પાછળ બેસવું. માંદી કે ચોર તથા વાધ વગેરેના લયથી ઘેરાયેલી અથવા પડી ગયેલી કે કાઢવામાં ખૂંચી ગયેલી તે તે ગાયને તેણે સર્વ ઉપાયોથી તે તે સંકટોમાંથી છોડાવવી. તાપ, વરસાદ, ટાક અને સખત ફૂંકાતા પવનમાં ગાયનું શક્તિ પ્રમાણે રક્ષણ કર્યા વિના પોતાનું રક્ષણ કરવું નહિ. પોતાને કે પારકાને ઘેર, ખેતરમાં કે ખજામાં ખાઈ જતી ગાય વિષે તેમજ ધાવી જતા વાછરડા વિષે ઘાઈ ને કંઈ કહેવું નહિ. આ વિધિએ જ હત્યારો ગાયને સેવે તે ગોહત્યાથી લાગેલું પાપ તણ મહિનામાં દૂર કરે છે. ૧૦૮-૧૧૫

ઉપરનું પ્રાપ્તિત ૨૫૦ પછી ગોદાન અથવા સર્વરચન

वृषमैकादश गाव दद्यात्सुचरितयतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वभ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કર્યા પછી એક બળદ અને દશ ગાયોનું તેણે દાન દેવું, પણ તે ન હોય તો વેદવેતા બ્રાહ્મણોને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું. ૧૧૬

અથવા ચાન્દ્રાયણવ્રતનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतदेव व्रतं कुर्युरपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमयापि वा ॥ ११७ ॥

અવકીર્ણી સિવાયના ઉપપાતકી (તેણે વર્ણના) દ્વિએએ શુદ્ધિ માટે આ (ઉપર જણાવેલું) જ પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કરવું અથવા ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૧૭

અવકીર્ણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

अवकीर्णी तु काणेन गर्दमेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

અવકીર્ણી (નીચે ૧૨૦મા શ્લોકમાં કથા પ્રમાણે સ્ત્રી-સંગથી બ્રહ્મચર્ય ભંગનાર) પુરુષે રાત્રે ચોરામાં આંખે કાણા ગધેડાથી પાકયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે નિર્ઋતિ દેવતાને ઉદેશી યજ્ઞ કરવો. ૧૧૮

એ પ્રાયશ્ચિત્તમાં હોમવિધાન

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यूचा ।

वातेन्द्रगुस्वह्रीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં (ગધેડાની ચરબીને) હોમ કર્યા પછી છેવટે 'સમાસિદ્ધન્તુ મરુતઃ' એ ઋચાથી વાયુ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને અગ્નિને ઉદેશી ધીની આહુતિઓ આપવી. ૧૧૯

અવકીર્ણી કાણુ?

કામતો રેતસઃ સેકં વ્રતસ્યસ્ય દ્વિજન્મનઃ ।

અતિક્રમં વ્રતસ્યાહુર્ધ્વમૈજ્ઞા વ્રક્ષવાદિનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

બ્રક્ષઅર્થવ્રતમાં રહેલો (તેણે વર્ણનો હરકાઠો) દ્વિજ પુરુષ ધર્મગ્રાપૂર્વક (શ્રીની યોનિમાં) વીર્યને સ્ખલિત કરે, તો ધર્મજ્ઞ બ્રક્ષવાદીઓ તેણે (અવકીર્ણી એટલે) વ્રતનો ભંગ કર્યો કહે છે.

અવકીર્ણીનું તેજ આપ્યું જાય

મારુતં પુરુહૂતં ચ ગુરું પાવકમેવ ચ ।

ચતુરો વ્રતિનોડસ્યેતિ વ્રાહ્મં તેજોડવકીર્ણિનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અવકીર્ણી (વેદાધ્યયન માટેના બ્રક્ષઅર્થવ્રતનો ભંગ કરનાર)નું (વેદાધ્યયન આદિનું) જે પ્રાભતેજ દોષ, તે ધન્દ્ર, વાયુ, બૃહસ્પતિ તથા અગ્નિમાં જ આપ્યું જાય છે. ૧૨૧

અવકીર્ણી માટે જ ખાસ

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दमाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ૧૨૨ ॥

આ અવકીર્ણી નામનું પાપ લાગે, ત્યારે તે અવકીર્ણીએ ગધેડાનું આમડું ઓઢી, પોતાનું પાપકર્મ કહેતાંકહેતાં સાત ઘેર ભિક્ષા માગવા ભમવું. ૧૨૨

એમ એક વર્ષે શુદ્ધ થાય

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रિषवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ ૧૨૩ ॥

÷ બીજો ટીકાણો પણ આમ કહ્યું છે: 'અવકીર્ણી મનેદુ ગત્વા મદ્ગતારી ચ યોચિતમ્ । જે બ્રક્ષઅર્થવ્રતમાં રહ્યો હોવા છતાં સ્ત્રીગમન કરે તે 'અવકીર્ણી' -વ્રત ભંગ કરનાર પાપી ગણાય છે.'

તે ધરેથી મળેલી ભિક્ષા વડે તેણે એક વેળા ભોજન કરવું
અને રોજ ત્રણવાર સ્નાન કરતા રહેવું, જેથી તે (અવધીક્ષી).
એક વર્ષે શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૩

જાતિભ્રંશકરણુ પ્રાપ્તિ

જાતિભ્રંશકરં કર્મ કૃત્વાઽન્યતમનિચ્છયા ।

ચરેત્સાંતપનં કૃચ્છ્રં પ્રાજાપત્યમનિચ્છયા ॥ ૧૨૪ ॥

(આ અધ્યાયના ૬૭મા શ્લોકમાં કહેલ) ઘાઈ જાતિભ્રં-
શકર પાપ ધરાદાપૂર્વક કરાય, તો તે કરનારે (હવે પછી ૨૧૨-
મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) સાંતપનવ્રત કરવું; પણ તે પાપ જો
અજાણતાં થઈ જાય, તો તેણે પ્રાજાપત્યવ્રત (આગળ જતાં
૨૧૧મા શ્લોકમાં કહેવાશે તે) કરવું. ૧૨૪

સંકરીકરણુ, મલિનીકરણુ તથા અપાત્રીકરણુનું પ્રાપ્તિ

સંકરાપાત્રકૃત્સાસુ માસં શોધનમૈન્દવમ્ ।

મલિનીકરણીયેષુ તપઃ સ્યાઘાવકૈરુચહમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

(આ અધ્યાયના ૬૮મા શ્લોકમાં કહેલ) સંકરીકરણુ
અને (૬૯શ્લોકમાં કહેલ) અપાત્રીકરણુ પાપોમાંથી ઘાઈ
પાપ કર્યું હોય, તો શુદ્ધિ માટે એક માંસ ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું;
જો (૭૦મા શ્લોકમાં કહેલ) મલિનીકરણુ પાપોમાંનું ઘાઈ
પાપ કર્યું હોય, તો ત્રણ દહાડા સુધી જવની ઉઠાળેલી રાખ
પીવી. ૧૨૫

ધ્વનિયાદિની ઇચ્છાપૂર્વકની હત્યાનું પ્રાપ્તિ

તુરીયો મસદત્યાયાઃ ધ્વનિયસ્ય વધે સ્મૃતઃ ।

ધેરપેઽષ્ટમાંગો વૃત્તસ્યે શૂદ્રઃ ત્રેયસ્તુ પોડયઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દાનિયનો વધ કર્યો હોય તો બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તના ચોથા ભાગ(ત્રણ વર્ષ)નું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે; સદાચારી વૈશ્યના વધમાં તેના આઠમા ભાગ(દોઢ વર્ષ)નું છે અને શૂદ્રના વધમાં તેના સોળમા ભાગ(નવ માસ)નું બન્યું. ૧૨૬

અબલ્યતાં યથેલી ઉપર્યુક્ત હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
અકામતસ્તુ રાજન્યં વિનિષાત્ય દ્વિજોત્તમઃ ।

વૃષમૈકસદ્દસ્ટા ગા દદ્યાત્સુચરિતવ્રતઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ત્રણ વર્ષમાંનો ઠાઈ ઉત્તમ માણસ વગરધર્મજાએ દાનિય-
નો વધ કરી બેસે તો તેણે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત આચરી એક
બળદ અને એક હાત્ર ગાયોનું દાન (આજણોને) દેવું. ૧૨૭

પ્રકાર ૨૯

શ્વબ્દં ચોદ્વા નિયતો જટી મહાદ્વળી વ્રતમ્ ।

વસન્દૂરતે ગ્રામાદૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

એતદેવ ચોદબ્દં પ્રાયશ્ચિત્તં દ્વિજોત્તમઃ ।

પ્રમાણ્ય વૈશ્યં વૃત્તસ્યં દદ્યાન્નૈકશતં ગવામ્ ॥ ૧૨૯ ॥

અથવા નિયમપરાયણ રહી, જટા રાખીને ગામથી ધણે
દૂર ઝાડના મૂળ પાસે રહી, તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રહ્મહત્યાનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સદાચારી વૈશ્યનો વધ કરીને ત્રણ વર્ષમાંના
ઠાઈ પણ ઉત્તમ માણસે એક વર્ષ સુધી એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું
અને એક સો એક ગાયનું દાન દેવું. ૧૨૮, ૧૨૯

શસ્ત્રો હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એતદેવ વ્રતં કૃત્સ્વં પળમાસાન્ શુદ્ધા ચોત્ ।

વૃષમૈકાદશા વાપિ દદ્યાદિપ્રાય ગાઃ સિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

એ જ રીતે શૂદ્રને મારનારા ત્રણ વર્ણમાંના માણસે પણ
આ જ આખું વ્રત છ મહિના સુધી કરવું; અથવા તેણે એકદંડે
બળદ અને દશ ઘોળી ગાયોનું આઘણને દાન દેવું. ૧૩૦

અઞ્જણતાં બિલાડાં વગેરેની હત્યા થયાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

માર્જારનકુલૌ હત્યા ચાપં મળ્ડૂકમેવ ચ ।

શ્વગોધોલૂકકાકાંશ્ચ શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૩૧ ॥

પયઃ પિબેત્ત્રિરાત્રં વા યોજનં વાડધ્વનો વ્રજેત્ ।

ઉપસ્પૃશેત્ત્રવન્ત્યાં વા સૂક્તં વાડૈવતં જપેત્ ॥ ૧૩૨ ॥

બિલાડાં, નોળિયાં, દેડકાં, કૂતરાં, ચંદનઘો, ધુવડ અને
ઠાગડાને અઞ્જણતાં મારી શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું,
અથવા ત્રણ રાત્રિ સુધી માત્ર દૂધ જ પીવું, અથવા જોજન
જટલો પંથ કરવો, અથવા નદીમાં સ્નાન કરવું, અથવા
'આપોહિષ્ઠા' વ૦ જળદેવતાના સૂક્તનો જપ કરવો.* ૧૩૧, ૧૩૨

સર્પ તથા નપુંસકની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અગ્નિં કાર્ણાવર્સીં દદ્યાત્સર્પં હત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

પલ્લભ્યમારકં ષણ્ઢે સૈસકં ચૈકમાપકમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

સાપને મારી ઉત્તમ ત્રણ વર્ણો લોઢાના અણીદાર સળિયાનું
દાન દેવું; અને નપુંસકને મારી તેણે એક ભાર પરાળ અથવા
એક માસો સીસાનું દાન દેવું. ૧૩૩

* આ બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત માં પહેલાંપહેલાં કરતાં પછીપછીનાં
સંકેતાં છે, તેથી પહેલાં પહેલાંન યર્થ શકે, તો પછીપછીના કરવામાં
હોય છે. (કુલ્લક)

જૂંડ વગેરેને માયાનું પ્રાપ્તિત

• ધૃતકુમ્ભં વરાહે તુ તિલદ્રોણં ચ તિત્તિરૌ ।

શુકે દ્વિદાયનં વત્સં ક્રૌંચં હત્વા ત્રિદાયનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

જૂંડને મારી ધીનો ગાડવો, તેતરને મારી દ્રોણુ ભાર તણ,
પોપટને મારી બે વરસનો વાછરડો. અને ક્રૌંચપક્ષીને મારી
તથા વરસનો વાછરડો, એમ દાન દેખાં. ૧૩૪

હંસ વગેરેને માયાનું પ્રાપ્તિત

હત્વા હંસં ષણ્ણકાં ચ વકં ષદ્ધિનમેવ ચ ।

વાનરં રથેનમાસૌ ચ સ્પર્શયેદ્રાક્ષણાય ગામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હંસ, બગલી, બગલો, મોર, વાંદરો, બાજ અને ભાસ;
એમાંના કોઈને મારી બ્રાહ્મણને ગાયનું દાન કરવું. ૧૩૫

ધોડો, દાથી વગેરેને માયાનું પ્રાપ્તિત

વાસો દયાદયં હત્વા પથ નીલાન્નૃપાનાજમ્ ।

અજમેષાવનર્જ્જિદં સ્વરં હત્વૈકદાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ધોડાને મારી વસ્ત્રનું દાન કરવું, ત્રાગીને મારી પાંચ ઠાળા
બગલોનું દાન કરવું, ધેટાંબકરાંને મારી એક બગલનું દાન દેવું
અને ગધેડાંને મારી એક વર્ષનો વાછરડો દાનમાં દેવો. ૧૩૬

દિંસક—અદિંસક પરુ માયાનું પ્રાપ્તિત

વત્સવાદાંસ્તુ મૃગાન્દત્વા પેનું દયાલપયસ્વિનીમ્ ।

અક્ષવાદાન્નત્સતીગુપ્તં હત્વા તુ કૃષ્ણઠમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

માંસાદારી (દિંસક) પરુઓને મારી એક ૬૫ રૂતી
માયાનું દાન કરવું; માંસ ન ખાનારાં (અદિંસક) પરુઓને

મારી વાછરડીનું દાન દેવું અને જાંટને મારી એક રતી સોનાનું
દાન દેવું. ૧૩૭

વ્યભિચારી સ્ત્રીને માર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

જીનકાર્મુકવસ્ત્રાવીન્ધ્યગદ્વાદિશુદ્ધયે ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણનાં નારીર્હત્વાઽનવસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ચારે વર્ણોની વ્યભિચારી સ્ત્રીઓને મારી વિશુદ્ધિ માટે
વર્ણક્રમે મૃગચર્મ, ધનુષ, બરેલ અને ઘેડું દાનમાં દેવાં. ૧૩૮

ત્રણ વર્ણમાંની સ્ત્રીની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

[વર્ણનામાનુર્ણવેણ ત્રયાણામવિશેષતઃ ।

અમત્યા ચ પ્રમાપ્ય સ્ત્રીં શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥

પ્રાણશ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોની સ્ત્રીને અંજ-
ણતાં મારી શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.]

ઉપર્યુક્ત દાન દેવા જે અશક્ત હોય તો ૧

દાનેન વધનિર્ણેકં સર્પાદીનામશક્તુવન્ ।

एकैकशब्दरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ ૧૩૯ ॥

સર્પાદિની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત દાન વડે કરવા જે અસમર્થ
હોય, તે ત્રણ વર્ણના માણસે પાપશુદ્ધિ માટે એક-એક
કૃચ્છ્રવ્રત કરવું. ૧૩૯

હાડકાંવાળાં તથા હાડકાંવિનાનાં પ્રાણીને માર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અસ્થિમતાં તુ સત્ત્વાનાં સદસ્રસ્ય પ્રમાણે ।

पूर्णे चानस्यनस्यनां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ૧૪૦ ॥

હાડકાંવાળા એક હજાર પ્રાણી માર્યાં હોય અને હાડકાં-

વિનાનાં પ્રાણી એક ગાઠું ભરીને માર્યાં દોય, તો શદ્રની
હત્યાનું પ્રાપ્તિ કરવું. ૧૪૦

પ્રકાર ૨જો

કિંચિદેવ તુ વિપ્રાય દયાદક્ષિમતાં વષે ।

બનસ્થનાં ચૈવ હિંસાયાં પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૧ ॥

હાડકાંવાળા જીવોને મારી બ્રાહ્મણને કંઈક પણ દાન દેવું
જ; પણ હાડકાંવિનાના જીવોની હિંસામાં પ્રાણાયામથી જ
શુદ્ધ થવાય છે. ૧૪૧

જાડ, વેણા વગેરે કાપ્યાનું પ્રાપ્તિ

ફલદાનાં તુ વૃક્ષાણાં હેદને જપ્યમૃક્ષતમ્ ।

ગુરુમથલીલતાનાં ચ પુષ્પિતાનાં ચ વીરુધામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

ફળ દેનારાં ઝાડોને, ગુચ્છાઓને, વેણાઓને, લતાઓને તેમ
જ ફૂલવાળી વેણીઓને (એક જ વાર અગ્રજૂતાં) જો કાપેલ
દોય તો (ગાયત્રી વગેરે) સો જ્ઞાનો જપ કરવો. ૧૪૨

અનાજ વગેરેનાં જીવોની હિંસા થતાં પ્રાપ્તિ

અન્નાષજાનાં સત્ત્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વથઃ ।

ફલપુષ્પોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાણો વિશોષનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

અનાજમાં, રસમાં, ફળમાં અને ફૂલમાં થતા જીવોની
હિંસા થાય, તો કેવળ ધી આદી લેવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૪૩

ઔષધિઓને બચાવે કાપવાથી પ્રાપ્તિ

કૃષ્ણજાનામોષધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ।

વૃષાલમ્બેડનુગચ્છેદ્વાં દિનમેકં પશોઘનઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ખેતીમાં થયેલી તથા વનમાં આપોઆપ થયેલી ઔષ-

ધિઓને એ વ્યથા કાપે, તો એક દિવસ માત્ર દૂધ પીને રહેવું
અને ગાયની પાછળ ફરવું. ૧૪૪

હવે અમર્ય ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત

एतैर्मैतैरपोहं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।

જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતે કૃત્ત્વે શૃણુતાનાદ્યમક્ષણે ॥ ૧૪૫ ॥

જાણુએ-અજાણુએ કરેલું હિંસાથી થયેલું જે કંઈ પાપ
હોય, તે સઘળું ઉપરનાં મતોથી દૂર કરી શકાય છે; હવે અમ-
ર્યના ભક્ષણમાં જે પાપ થાય છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળો. ૧૪૫

અજાણુતાં કે જાણુતાં મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।

મતિપૂર્વમનિર્દેશ્યં પ્રાણાન્તિકમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વારણી નામની મદિરા અજાણુએ પીને ફરી સંસ્કાર
કરવાથી જ શુદ્ધિ થાય છે, પણ જાણીએઈને તે પિવાય તો પ્રાણા-
ન્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવાય નહિ, (પણ દરમા શ્લોકમાં જણાવેલું
'એક વર્ષ સુધી રાત્રે ચોખ્ખાની કણકી ખાવી અથવા તક્ષનો
ખોળ ખાવો' એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.*

* આ શ્લોકમાં જણાવેલું મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત, પહેલાં જણાવેલાં
મદાપાનનાં પ્રકરણથી દૂર અહીં બીજાં પ્રકરણના આંતરે બતાવ્યું છે;
તેથી આ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિષય, લોઠની મુખ્ય (પૈટ્ટી-મુગ નામની)
મદિરા નથી; પરંતુ તે સિરાયની બીજી (જોળની તથા મહુડાંની-ગૌડી
અને માખી) મદિરા જ આ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિષય છે. ગૌતમ કહે છે: 'અમત્યા
મદપાને ચયો ઘૃતમુદકં વાયું પ્રત્યહં તપસ્વિન્મુક્તતાઙ્ગ્યઃ સંસ્કારઃ । અન્દણુતાં
મત પિત્તમ્ જ્વલ તો દરૌજ દૂધ, ઘી, પાણી તથા વાયુ એ એક,
એક ઉપર જ રહી (૧૨ દિવસનું અથવા ચાર દિવસનું) તપસ્કર્મ
મત કયો પછી ફરી સંસ્કાર કરવો.' (કુન્દક)

દારના વાસણનું પાણી પિવાઈ જાય તો એ પ્રાયશ્ચિત્ત

અપઃ સુરામાજનસ્યા મધમાળ્ડસ્થિતાસ્તથા ।

પચ્ચરાત્રં વિવેત્પીત્વા શઙ્ખપુષ્વીઝૃતં પયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુરાના કે મધના વાસણમાં રહેલું પાણી પીધું હોય, તો
પાંચ રાત્રિ સુધી તેણે શંખાવલી નાખી ઉઠાણેલું પાણી પીવું.

દારને અડી જવું, વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

સ્પૃષ્ઠા દત્ત્વા ચ મદિરાં વિધિવત્પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

શૂદ્રોન્નિષ્ઠાશ્ચ પીત્વાપઃ કુશવારિ વિધેરુપદમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

મદિરાને અડીને અથવા ડાઈને આપીને અથવા વિધિ-
પૂર્વક તેને સ્વીકારીને તેમ જ શૂદ્રનું એકું પાણી પીને તથા
દિવસ સુધી દર્ભ નાખી ઉઠાણેલું પાણી પીવું. ૧૪૮

દારગિયાની ગંધ લેવાઈ જાય તો એ પ્રાયશ્ચિત્ત

માલ્લણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાઘ્રાથ સોમપઃ ।

પ્રાણાનપ્સુ ત્રિરાપમ્ય ઘૃતં પ્રાપ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

સોમપાન કરનારો આલ્લણુ જે મદિરા પીનારની ગંધ લે,
તો તે પાણીમાં રહી, તથા પ્રાણાપામ કરીને તેમ જ ઘી આટીને
શુદ્ધ થાય છે. ૧૪૯

વિષા, મૂત્ર કે દારના સ્પર્શવાળું ખરાઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત

અજ્ઞાનાત્પ્રાપ્ય વિગ્મૂત્રં સુરાસંસ્પૃષ્ઠમેવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્દન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

તથા દ્વિજ વર્ણોને ડાઈ માણસ વિષા, મૂત્ર કે મદિરાના
સ્પર્શવાળી ડાઈ ચીજ અજાણતાં ખાય, તો તેને ફરી જનોઈનો
સંસ્કાર કરવો પડે છે. ૧૫૦

કરી સંસ્કારકર્મમાં આ જિનજરી

વપનં મેઘલાદણ્ઢૌ મૈક્ષચર્યા વ્રતાનિ ચ ।

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥ ૧૫૧ ॥

ત્રણે વર્ણના દ્વિજોનાં કરીનાં સંસ્કારકર્મોમાં મુંડન, મેખલા-
બંધન, દંડધારણ, ભિક્ષાચરણ તથા વ્રતો જરૂરી નથી. ૧૫૧

અભક્ષ્યભક્ષણનાં પ્રાયશ્ચિતો

અમોઝ્યાનાં તુ મુક્ત્વાઽન્નં સ્ત્રીશુદ્રોઽચ્છિદ્યમેવ ચ ।

જઘ્ઘા માંસમભક્ષ્યં ચ સપ્તરાત્રં યવાન્પિબેત્ ॥ ૧૫૨ ॥

(જમવાને) અયોઝ્યનું ભોજન જમીને, તેમ જ સ્ત્રી તથા
શૂદ્રનું એકું ખાઈને અને અભક્ષ્ય માંસાહાર કરીને સાત
દિવસ સુધી જવનો સાથવો અથવા રાખ પીવી. ૧૫૨

આથા તથા ઉકાળાથી પણ અમુક સમય અશુદ્ધિ

શુક્તાનિ ચ કષાયાંશ્ચ પીત્વા મેઘ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ।

તાવદ્ભવત્યગ્રયતો યાવત્તન્ન વ્રજત્યઘઃ ॥ ૧૫૩ ॥

આથા અને શુદ્ધ ઉકાળા પીધા પછી પણ માણસ, ત્યાં-
સુધી અશુદ્ધ રહે છે, જ્યાંસુધી તે પદાર્થો પચીને નીચે ન
જાય. ૧૫૩

મુંડ વગેરેનાં મળમૂત્ર ખવાઈ જાય તો ?

વિઙ્ઘ્વરાહલ્લોપ્રાણાં ગોમાયોઃ કપિકાકયોઃ ।

પ્રાણ્ય મૂત્રપુરીષાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

ગામમાં રહેતાં મુંડ, ગધેડાં, હાંટ, શિયાળ, વાંદરાં કે
કાગડાનાં મળમૂત્ર ખાઈને દ્વિજ આન્દ્રાયણ વ્રત કરવું. ૧૫૪

સર્થા માંસ વગેરે ખાય તો પ્રાપ્તિ

શુષ્કાણિ મુક્તવા માંસાનિ ભૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

અજ્ઞાતં ચૈવ સ્થનાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂકાં માંસ, જમીન પર થતા ખિલાડીના ટોપ,⁺ અખણુ^૧ માંસ તેમ જ કસાઈખાનામાં રહેલું માંસ (લાવી), એ ખાનારે પણ એ જ આન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૫૫

આ પ્રાણીઓનું માંસ ન જ ખવાય:

ક્રવ્યાદસકરોષ્ટ્રાણાં કુકુટાનાં ચ મથળે ।

નરકાકલરાણાં ચ તપ્તકૃચ્છ્રં વિજોધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ઠાણું માંસ ખાનાર પ્રાણીઓ, સૂરે, ઊંટો, ટૂંકડાં, માણસ, કાગડા અને ગધેડાનું માંસ જ ખાય, તેણે શુદ્ધિ માટે તપ-કૃચ્છ્રવ્રત કરવું. ૧૫૬

માસિક આદનું અન્ન ખાય તો પ્રાપ્તિ

માસિકાન્નં તુ યોજ્ઞત્રીયાદસમાવર્તકો દ્વિજઃ ।

સ શ્રીષ્યહાન્યુપવસેદેકાહં ચોદકે વસેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

સમાવર્તન (સંસ્કાર) ન પામેલો જ દ્વિજ (બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી) માસિયાનું અન્ન ખાય, તેણે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને એક દિવસ પાણીમાં રહેવું. ૧૫૭

+ ખિલાડીના ટોપ એ જનના યાવ છે. ૫મ કહે છે: 'મૃમજ્જં વા જ્ઞાનં વા દ્વિજાકે મહાવ્રતં ચ । મમ્મજ્જાનં વિચારીયાત્ ।' એએ જમીન પર તથા વૃક્ષ પર થતા ખિલાડીના ટોપ ખાય છે, તેઓને અહમ્મત્વા કરનારા બુદ્ધતા. એમ એવ પ્રકારના ખિલાડીના ટોપ ખાનારો નિષેધ થયો છે. (કુચ્છક)

આસન, ફૂલ, મૂળ અને ફળની ચોરીમાં પંચગવ્ય(ગાયનાં દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને છાણ)નું પ્રાશન કરી શુદ્ધ થવાય છે.

ધાસ, લાકડાં વગેરેની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

તૂળકાષ્ઠદ્રુમાણાં ચ શુષ્કાન્નસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

ચેલચર્મામિષાણાં ચ ત્રિરાત્રં સ્યાદભોજનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

ધાસ, લાકડાં, ઝાડ, રૂઠાં અન્ન, ગોળ, વજ્ર, આમડાં અને માંસની ચોરી કરી હોય, તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૧૬૬

મણિ, મોતી વગેરે ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ।

અયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાહં કળાન્નતા ॥ ૧૬૭ ॥

મણિ, મોતી, પરવાળાં, તાંબુ, રૂપું, લોહું, કાંસું અને પથ્થરની ચોરી કરી હોય તો બાર દિવસ સુધી કણકી ખાવી. ૧૬૭

રૂ, રેશમ, જીન વગેરે ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

કાર્પાસકીટજોર્ણાનાં દ્વિગ્નૈકશ્વકસ્ય ચ ।

પશ્વિગન્ધૌષધીનાં ચ રજ્જ્વાશ્ચૈવ જ્યહં પયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

કપાસનું રેશમ, જીન, બે ખરીનાં અને એક ખરીનાં પશુઓ, પક્ષીઓ, સુગંધી પદાર્થો, ઔષધિઓ તેમ જ દોરડાં-દોરડીની જે ચોરી કરે, તેણે ત્રણ દિવસ સુધી માત્ર દૂધ પીને રહેવું. ૧૬૮

અગમ્યાગમનનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिस्पातुदेत् ॥ ૧૬૯ ॥

ત્રણ વ્રતોના ઉરોડાઈ દિને આ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ વ્રતો વડે

ચોરીનું પાપ દૂર કરવું; પણ ગમનને અથોગ્ય એવી સ્ત્રીઓ સાથે, ગમન (એટલે મૈથુન) કર્યાનું પાપ આ નીચેનાં પ્રાય-
શ્ચિતોથી દૂર કરવું. ૧૬૯

સગી બહેન વગેરે સ્ત્રી સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

ગુરુતલ્પવ્રતં કુર્યાદ્રિતઃ સિક્ત્વા સ્વયોનિપુ ।

સલ્યુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીપુ કુમારીપ્વન્ત્યજાસુ ચ ॥ ૧૭૦ ॥

સગી બહેન, મિત્રપત્ની, પુત્રવધૂ, કુમારી અને અંસજ (દેહડી ભંગિયણ વગેરે) સ્ત્રીઓ સાથે જ મૈથુન કરે, તેણે ગુરુ-
પત્ની સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.* ૧૭૦

દોષની છોકરી વગેરે સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

પૈતૃષ્વસૈયાં મગિનાં સ્વસ્ત્રીયાં માતુરેવ ચ ।

માતૃશ્ચ માતૃસ્તનયાં ગત્વા ચાન્દ્રાપણં ચોત્ ॥ ૧૭૧ ॥

દોષની છોકરી, માસીની દીકરી અને મામાની દીકરી
બહેન જેવી સાથે જ મૈથુન કરે, તેણે ચાન્દ્રાપણવ્રત કરવું. ૧૭૧

+ એમાં પણ સમજવાનું કે જાણી જોઈને વારંવાર આ પાપ
કરવું ને ચાલુ રાખે, તેણે તો મરણાન્નિક જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય
છે; આ અભિપ્રાયથી જ 'રેતઃ સિક્ત્વા કુમારીપુ ચાન્દ્રાલીપ્વન્ત્યજાસુ
ચ । સપિન્ગાપલ્લદારેષુ પ્રાણલાભો વિધીયતે । કુંવારી સ્ત્રીમાં, ચાંડાસ-દેહ-
ભંગિયણ સ્ત્રીમાં, એ સિવાય બીજી અંત્યજ સ્ત્રીમાં, સગોત્રી સ્ત્રીમાં
કે પોતાનાં સંતાનની-પુત્રવધૂ-સ્ત્રીમાં મૈથુન કરી ને વીર્યસિંચન
કરે તેણે (પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે) પ્રાણુયાગ જ કરવો જોઈએ' એમ મરણ
સુધીનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત યમ કહે છે. કેવળ અજાણતાં તે તે સ્ત્રી સાથે
(દોષ એકાદ વખત) મૈથુન થઈ જાય તો જ પ્રાયશ્ચિત્તનું ધન કરવાનું
હોય છે. (કુલ્લક)

બ્રહ્મચારી મધ ૩ માંસ ખાય તો પ્રાપ્તિ

બ્રહ્મચારી તુ યોઽશ્રીયાન્મધુ માંસં કથંચન ।

સ કૃત્વા પ્રાકૃતં કુચ્છં વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

જ બ્રહ્મચારી ઠાઈ રીતે મધ ૩ માંસ ખાય, તેણે પ્રાજ્ઞ-
પત્ય વ્રત કરી બાકી રહેલા (પોતાના બ્રહ્મચર્ય) વ્રતને સમાપ્ત
કરવું. ૧૫૮

ખિલાડાં વગેરેનું ખોરણું ખાય તો ?

વિટાલકાકાસૂચ્છિષ્ઠં જગ્ધ્વા શ્વનકુલસ્ય ચ ।

કેશવકીટાવપન્નં ચ પિવેદ્રહ્મસુવર્ચલામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ખિલાડાં, કાગડા, હંદર, ફૂતરાં કે નોખિયાંનું ખોરણું તથા
વાળ તેમ જ કીડા પડેલું અથવા ખવાઈ જાય, તો બ્રહ્મસુવર્ચલા-
(બાકી)નો કાઢો પીવો. ૧૫૯

ન ખાયા જેવું અથવા ખવાય તો ?

અમોઘ્યમન્નં નાત્તવ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ।

અજ્ઞાનમુક્તં તૂતાર્યં શોઘ્યં વાઽપ્યાશુ શોધનૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પોતાની શુદ્ધિ ઇચ્છતા માણસે અમોઘ્ય (જેનો નિષેધ
છે તે) અથવા જમવું નહિ; છતાં અજ્ઞાણતાં તે ખવાઈ ગયું હોય,
તો જીવદી કરી કાઢી નાખવું અથવા પ્રાપ્તિ તરત શુદ્ધિ
કરવી. ૧૬૦

ચોરીનાં પ્રાપ્તિ

एषोऽनायादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेयदोषापरहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ ૧૬૧ ॥

અબશ્ય ભોજનનાં પ્રાપ્તિનો આ વ્રતોદોવ્રતો વિધિ કહ્યો;

ચોરીના દોષને દૂર કરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તોના વિધિ સાંભળો.

અનાજ તથા ધનની ધરાદાપૂર્વકની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

ધાન્યાન્નધનચૌર્યાણિ કૃત્વા કામાદ્વિજોત્તમઃ ।

સ્વજાતીયગૃહાદેવ કૃચ્છ્રાબ્દેન વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૬૨ ॥

જે ઉત્તમ પ્રાકાશ છતાં પોતાની બતના ઘેરથી (કાચું) ધાન્ય, રાંધ્યું અનાજ કે ધનની ચોરીઓ ધરાદાપૂર્વક કરે, તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજપત્ય વ્રત કરી શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૨

મનુષ્ય-અપહરણ વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

મનુષ્યાણાં તુ હરણે સ્ત્રીणां ક્ષેત્રગૃહસ્ય ચ ।

કૃપવાપીજલાનાં ચ શુદ્ધિઆન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

માણસ, સ્ત્રી, ખેતર કે ઘરનું જે હરણ કરે, અથવા કૃપા અને ધાવનાં પાણી ચોરે, તેને માટે આન્દ્રાયણવ્રત શુદ્ધિપ્રદ છે. ૧૬૩

નશ્વત્ર પદાર્થોની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

દ્રવ્યાણામત્પસારાણાં સ્તેયં કૃત્વાન્યવેશ્મતઃ ।

ચરેત્સાંતપનં કૃચ્છ્રં તન્નિર્પાત્યાત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૬૪ ॥

પારકાના ધરમાંથી ઓછી કિંમતનાં દ્રવ્યોની ચોરી કરી હોય, તો તે પદાર્થો મૂળ ધણીને પાછા આપવા અને પોતે આત્મશુદ્ધિ માટે સાંતપનકૃચ્છ્ર વ્રત કરવું. ૧૬૪

અક્ષય-બોધ્ય વગેરેની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત

મર્યામોજ્યાપરદ્ધણે યાનશર્યાસનસ્ય ચ ।

પુષ્પમૂલફલાનાં ચ પશ્ચગર્વ્યં વિશોધનમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

સાકુ વગેરે અક્ષયો, ખીર વગેરે બોધ્યો, વાહન, શર્યા,

ઉપર જણાવેલી ત્રણેને પરણાય પણ નહિ
 एतास्तिस्त्वस्तु मार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

જ્ઞાતિત્વેનાનુપેયાસ્તાઃ પતતિ હ્યુપયન્નઘઃ ॥ ૧૭૨ ॥

બુદ્ધિમાન માણસે એ ત્રણેને પત્ની તરીકે સ્વીકારતી પણ
 નહિ; બંધુભાવને કારણે તેમની સાથે વિવાહ કરાય નહિ;
 છતાં તેમને જ પરણે, તે અધોગતિ જ પામે છે. ૧૭૨

પશુસ્ત્રી વગેરે સાથે મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
 अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।

રેતઃ સિક્ત્વા જલે ચૈવ કૃચ્છ્રં સાંતપનં ચરેત્ ॥૧૭૩॥

જે પુરુષ મનુષ્ય સિવાયની (ધોડી વગેરે પશુની) યોનિમાં,⁺
 રત્નસ્વક્ષા સ્ત્રીઓમાં, યોનિ સિવાયનાં અંગોમાં અત્ને જળમાં
 વીર્ય નાખે, તેણે સાંતપન વ્રત કરવું. ૧૭૩

પુરુષ સાથે કે બેલગાડીમાં મૈથુન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

ગોપાનેડ્વસ્તુ દિવા ચૈવ સવાસાઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥૧૭૪॥

બેલગાડીમાં, જળમાં અત્ને દિવસે સ્ત્રી સાથે કે પુરુષ સાથે
 જે ત્રણે વર્ણનો કાઈ પુરુષ મૈથુન કરે, તેણે વસ્ત્ર સાથે સ્નાન
 કરવું. ૧૭૪

ચંદ્રાક્ષત્રી સાથે મૈથુન કરી બ્રાહ્મણ ચંદ્રાક્ષ બને

चण्डालान्त्यक्षिणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ ॥ ૧૭૫ ॥

+ મનુષ્ય સિવાયની પશુયોનિ-ધોડી, ગધેડી વગેરે અહીં જાણતી,
 પણ ગાય નહિ; કેમકે ગાયની યોનિમાં વીર્ય પાડનાર માટે ચંપ
 વગેરેએ મોડું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલ છે. (કુચ્છત)

જે બ્રાહ્મણ અજ્ઞાણતાં ચંડાલણ કે અત્યજ સ્ત્રીનો સંગ
 રે અથવા તેનું અન્ન જમે અને તેની પાસેથી દાન લે, તે
 પતિત થાય છે, પણ તે જાણીબૂઝીને એ કાર્યો કરે, તો ચંડાળ
 કે અત્યજ સમાન જ થાય છે. ૧૭૫

વ્યભિચારિણી સ્ત્રી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

વિપ્રદુષ્ટાં છિયં મર્તા નિરુદ્ધ્યાદેકવેદમનિ ।

યત્પુનઃ પરદોરુ તત્તૈનાં ચારયેદ્રતમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

(૪૨૭ાપૂર્વકના) વ્યભિચારથી વિશેષ બ્રહ્મ થયેલી સ્ત્રીને
 સ્વામીએ એક ધરમાં (કેદીની પેઠે) કળજે રાખવી અને પર-
 સ્ત્રીગમેન કરનાર પુરુષે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે, તે તે સ્ત્રી પાસે
 કરાવવું. ૧૭૬

ઉપરનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ફરી વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદ્ગેનોપયન્વિતા ।

કૃષ્ણં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદસ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

તે સ્ત્રી જે સજાતીય પુરુષ સાથે એકવાર વ્યભિચાર કરી,
 તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી ફરી તે સજાતીય પુરુષની
 વિનવણીથી તેની સાથે ફરી બ્રહ્મ થાય, તો પ્રાજપત્ય તથા
 કૃષ્ણચાન્દ્રાયણવ્રત તેને શુદ્ધ કરનાર કહ્યું છે. ૧૭૭

કર્મ સ્ત્રી પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય અને ન થાય !

[માણવશ્વત્રિયવિશાં સ્ત્રિપાઃ શુદ્ધેઽપસન્નતાઃ ।

અપ્રજાતા વિશુદ્ધેયુઃ પ્રાયશ્ચિત્તેન નેતરાઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓ જે શુદ્ધ સાથે વ્યભિ-

સાર કરી બ્રહ્મ થઈ હોય, પણ તેમને જો ગર્ભ ન રહ્યો હોય,
તો તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે; પણ ગર્ભ પામેલી તે
સ્ત્રીઓએ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ ન થાય.]

ચંડાલણીનું સેવન કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

યત્કરોત્યેકરાત્રેણ વૃષલીસેવનાદ્વિજઃ ।

તદ્દેશ્વમુગ્ધપન્નિત્યં ત્રિમિર્વર્ષૈર્વ્યવોદતિ ॥ ૧૭૮ ॥

તેણે વર્ણનો દ્વિજ, વૃષલી (એટલે ચંડાલણી) ના એક
રાતના સંગથી જ પાપ કરે છે, તેને ત્રણ વર્ષ સુધી ભિક્ષા માગી
જમવાથી તથા નિત્ય ગાયત્રીના જપ કરવાથી દૂર કરી શકે છે.*

પતિતો સાથે સંબંધ રાખનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ ૧૭૯ ॥

પાપ કરનારા ચારે વર્ણોના સંબંધમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત
કલાં; હવે પતિતો સાથે સંસર્ગ રાખનારા સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો
સંબંધો. ૧૭૯

* આમ જ આપરતો પશુ કહે છે: ‘યદેકરાત્રેણ કરોતિ
પાપં ક્ષણં વર્ણ પ્રાપ્તયઃ સેવમાનઃ । ચતુર્વેકાલ ઉદક આત્મજાતી મૈશ્વરી
ત્રિમિર્વર્ષૈસ્તદ વ્યવોદતિ પાપમ્—કાળાવર્ણ—ચંડાલ(ની સ્ત્રી)નું એક
જ રાત્રિ સેવન કરી બ્રાહ્મણ, ત્રણ વર્ષ સુધી દર એકા દિવસે
ભિક્ષાનું અન્ન ખાય અને પાણીમાં બિજો રહી ગાયત્રીજપ કરી કરે,
તો તે પાપને દૂર કરી શકે છે.’ ગોવિંદરાજે કમ છોડીને પરજીવી
શર જાતિની સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરનાર માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એમ
કથું છે. (કુલ્લદ્વય)

સંસર્ગી કચારે પતિત થાય ?

સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ ।

યાજનાધ્યાપનાઘૌનાન્ન તુ યાનાસનાશનાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

પતિત સાથે વાહન, આસન અને ભોજનમાં સદાચર રાખનારો એક વર્ષે પતિત થાય છે; પણ તેને યજ્ઞ કરાવવાથી, બ્રહ્મવનાથી તથા તેની સાથે લગ્નસંબંધ રાખવાથી તો તરત જ પતિત થાય છે.* ૧૮૦

પતિતના સંસર્ગીએ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

યો યેન પતિતેનૈષાં સંસર્ગ યાતિ માનવઃ ।

સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્યાત્ત્સંસર્ગવિશુદ્ધયે ॥ ૧૮૧ ॥

* અહીં પતિતને બ્રહ્મવના-એટલે તેને જનોઈ આપી માય-ત્રીનો ઉપદેશ આપવો, એ અર્થ છે. દેવસ કહે છે : ‘ યાજ્ઞે યાનિ-મંવન્ધં સ્વાધ્યાયં સદા ભોજનમ્ । કૃત્વા સયઃ પતન્ત્યેતે પતિતેન ન સંશયઃ-પતિતને યજ્ઞ કરાવી, તેની સાથે વિવાહસંબંધ કરી, તેની સાથે સ્વાધ્યાય કરીને અથવા એક પંક્તિમાં તેની સાથે ભોજન કરી તરત જ (એ સંબંધ રાખનાર) પતિત થાય છે, એમાં સંશય નથી.’ વિષ્ણુ વળી કહે છે : ‘ આ સંવત્સરણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ । સદા યાજ્ઞાસનાધ્યાસાદ્ યોનાતુ સયઃ એવ દિ-પતિત સાથે એક વાહને જવાથી, એક આસને બેસવાથી અને અભ્યાસ કરવાથી માણસ એક વર્ષે પતિત થાય છે, પણ તેની સાથે વિવાહસંબંધ રાખવાથી તો તરત જ પતિત થાય છે.’ ઔપાનયન પણ કહે છે : ‘ સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સદાચરન્ । યાજ્ઞનાધ્યાપનાંદ્ યોનાતુ સયઃ ન હાયનાશનાત-પતિત સાથે યજ્ઞસંબંધ કરવાથી, તેને બ્રહ્મવનાથી અને તેની સાથે વિવાહસંબંધ લેવાથી માણસ એક વર્ષે પતિત થાય છે, પણ તેની સાથે સ્વાપ્નેસવા-થી તરત જ પતિત થવાનું નથી.’ (કૃત્તક)

જે માણસ એ પતિતોમાંથી જેની સાથે સંસર્ગ પામે છે, તે માણસે તે સંસર્ગથી શુદ્ધ થવા સારુ, તે તે પતિત માટેનું (વ્રત૩૫ જ) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.* (પણ મરણાંતિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.) ૧૮૧

પતિતના જીવતાં જ ઉદ્ધરણી

પતિતસ્યોદકં કાર્યં સપિન્ડૈર્વાન્ધવૈર્વહિઃ ।

નિન્દિતેઽહનિ સાયાહ્ને જ્ઞાત્યૃત્વિગ્નુગુરુમંનિષૌ ॥ ૧૮૨ ॥

પતિતના સપિંડીઓએ તથા બાંધવોએ નિન્દિત દિવસે (એટલે રિક્તાંતિથિ-નોમના દિવસે) સાંજે ગામ બહાર જ્ઞાતિજનો, ઋત્વિજો તથા ગુરુજનો સમક્ષ તે પતિતના જીવતાં જ તેની ઉદ્ધરણી કરવી. ૧૮૨

પતિતને ઉદ્દેશી વ્રેતની પેડે પાણીભરેલો ઘડો ને સૂતક

દાસી ઘટમપાં પૂર્ણં પર્યસ્યેત્પ્રેતવ્રતપદા ।

બહોરાત્રમુપાસીરન્નાશૌચં વાન્ધવૈઃ સદ્ ॥ ૧૮૩ ॥

દાસીએ પાણીથી ભરેલો ઘડો તે વ્રેત હોય તેમ (દક્ષિણ તરફ મોઢું રાખી) પગથી ડ્રેડવો અને પતિતના સપિંડીઓએ બાંધવો સાથે એક રાત્રિદિવસનું સૂતક પાળવું. ૧૮૩

* એ વ્રત૩૫ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ‘બ્રહ્મણ દ્વાદશ રાત્રિઃ-અઘ્નહૃત્યા કરનારે બાર વર્ષનું વ્રત કરવું’ એમ આ અધ્યાયના ૭૨મા શ્લોક વચ્ચેમાં જે કહ્યું છે, તેમાં એક ચતુર્થાંશ ઓછું, પતિતના સંસર્ગીએ કરવાનું હોય છે; એમ વ્યાસ કહે છે: ‘યો યેન સંગજેદ્ વર્ષં શોડશિ તત્સમતામિયાન્ । પાદન્યૂનં ચરેન્ શોડશિ તસ્ય તસ્ય વ્રતં દ્વિજઃ-તે ઠાઈ દિગ્વર્ણ’, જે પતિત મહાપાપી સાથે એક વર્ષ સુધી સંસર્ગ કરે, તે તેની સમાનતા પામે છે, એટલે તે સંસર્ગીએ પણ તે પતિતે કરવાનું વ્રત એક ચતુર્થાંશ ઓછું કરવું.’ (પુન્યક)

પતિત સાથે વાતચીત વગેરે બધો વ્યવહાર બંધ
નિવર્તેત્ત્વ તસ્માત્તુ સંમાપણસદ્દાસને ।

‘દાયાઘસ્ય પ્રદાનં ચ યાત્રા ચૈવ હિ લૌકિકી ॥ ૧૮૪ ॥

એ પતિત સાથે તેઓ વાતચીત ન કરે, તેની સાથે બેસે
ય નહિ, તેને વારસાભાગ ન આપે, તેમ જ તેની સાથે લૌકિક
વહેવાર પણ ન રાખે. ૧૮૪

પતિતને ભાઈ હજી નહિ

જ્યેષ્ઠતા ચ નિવર્તેત્ત જ્યેષ્ઠાવાપ્યં ચ યદ્દનમ્ ।

જ્યેષ્ઠાંશં પ્રાપ્તુયાચાસ્ય યવીયાન્ગુણતોડધિકઃ ॥ ૧૮૫ ॥

તે પતિતનું મોટાપણું બંધ થાય અને તેને મોટા તરીકે
મજનાશું જે વધારાનું ધન હોય તથા મોટા ભાઈ તરીકેના તેના
જે ભાગ હોય, તે તેને ન અપાય; પણ અધિક ગુણવાન તેના
નાનો ભાઈ તે મેળવે. ૧૮૫

પતિને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો ?

પ્રાયશ્ચિત્તે તુ ચરિતે પૂર્ણકુમ્ભમપાં નવમ્ ।

તેનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જટાશયે ॥ ૧૮૬ ॥

પણ એ પતિને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો સપિંડીઓ
તથા બાંધવોએ તેની જ સાથે પવિત્ર જળાશય ઉપર જઈ સ્નાન
કરી પાણીનો ભરેલો નવો ઘડો તેમાં નાખવો. ૧૮૬

પરમાં પ્રવેશ કરી અપાં ધારો તે કરી શો

સ સ્વપ્નુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિશ્ય મવનં સ્વકમ્ ।

સર્વાણિ ક્ષાતિકાર્યોણિ યયાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે પતિત તે ઘડાને પાણીમાં નાખી પોતાના પરમાં પ્રવેશ
કરી પૂર્વની જેમ સર્વ ક્ષાતિકાર્યો કરી શકે. ૧૮૭

પતિત સ્ત્રીઓ માટે પણ એ જ વિધિ
 एतदेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतितास्वपि ।

વચ્ચાન્નપાનં દેયં તુ વસેયુશ્ચ ગૃહાન્તિકે ॥ ૧૮૮ ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ એ જ વિધિ કરવો; પણ તેમને વસ્ત્ર તથા ખાનપાન આપવાં અને પોતાના ઘરની પાસે (અલગ ઝૂંપડીમાં તેઓએ) રહેવું. ૧૮૮

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા-ન કરવાથી કરક

एनस्वमिरनिर्णिक्तैर्નાर्थं किञ्चित्सहाचरेत् ।

કૃતનિર્ણેજનાંશ્ચૈવ ન જુગુપ્સેત કદ્દિચિત્ ॥ ૧૮૯ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય એવા પાપીઓ સાથે કંઈ વ્યવહાર ન રખાય, પણ જમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તેવાઓની કદી નિંદા ન કરવી. ૧૮૯

આ પાપીઓ સાથે તો ન જ રહેવાય

घालघांश्च कृतघांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

શરણાગતહનૃત્તૃશ્ચ સ્ત્રીહનૃત્તૃશ્ચ ન સંવસેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

ખાળહત્યા કરનારા, કૃતઘ, શરણે આવેલાઓને હણનારા તેમ જ સ્ત્રીહત્યારાઓ, ધર્મથી પ્રાયશ્ચિત્ત વડે બંને શુદ્ધ થયા હોય, તોપણ તેમની સાથે રહેવું નહિ. ૧૯૦

ગાયત્રીનો સમય વીતી જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

તાંશ્ચારયિત્વા ધ્રીન્કુચ્છ્રાન્યયાવિધ્યુપનાયયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

જે દ્વિજોને સમયાનુસાર વિધિ પ્રમાણે ગાયત્રીનો ઉપદેશ ન અપાયો હોય, તેમને પણ પ્રાજપત્યવ્રત કરાવી વિધિ પ્રમાણે ઉપનયનસંસ્કાર કરાવવો. ૧૯૧

અવળાં કર્મોમાં રહી વેદાધ્યયન રહિત રહેલા બ્રાહ્મણો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

‘પ્રાયશ્ચિત્તં ચિકીર્ષન્તિ વિકર્મસ્યાસ્તુ યે દ્વિજાઃ ।

મહાના ચ પરિત્યક્તાસ્તેષામપ્યેતદાદિશેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અવળાં કર્મોમાં રહેલા જે દ્વિજો પ્રાયશ્ચિત્ત ઇચ્છતા હોય તેમને પણ આ જ (પણ પ્રાજપત્ય વ્રતનું) પ્રાયશ્ચિત્ત આપનું.

નિંદકકર્મથી ધન રમાતા બ્રાહ્મણો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

યદ્દર્હિતેનાર્જયન્તિ કર્મણા મહાના ધનમ્ ।

તસ્યોત્સર્ગેણ શુદ્ધયન્તિ જપ્યેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

જે બ્રાહ્મણો નિંદિત કર્મથી ધન કમાય છે, તેઓ તે ધનનો ત્યાગ કરીને તેમ જ જપ અને તપ કરીને શુદ્ધ થાય છે.

અયોગ્યનું દાન લીધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

જપિત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સદ્વ્રજાણિ સમાહિતઃ ।

માસં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુચ્યતેઽસત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥ ૧૯૪ ॥ -

અયોગ્યનું દાન લીધું હોય તે બ્રાહ્મણ સાવધાનચિત્તે પણ દગ્ગર ગાયત્રીનો જપ કરી, એક મહિનો ગાયત્રી દાઢમાં રહી, દૂધ પીને, તે પાપથી મુક્ત થાય છે. ૧૯૪

ઉપવાસકૃતં તં તુ ગોવ્રજાત્પુનરાગતમ્ ।

પ્રગતં પ્રતિ પૃચ્છેયુઃ સામ્વં સૌમ્યેચ્છસીતિ કિમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

ઉપવાસથી ઇળંગા થયેલો અને ગાયત્રી દાઢમાંથી આવેલો તે બ્રાહ્મણ પ્રણામ કરે, ત્યારે બીજા બ્રાહ્મણોએ પૂછવું : ‘હે સૌમ્ય ! તું અમારી સારી દલે સમાનતા ઇચ્છે છે ને !’ (દલે એવું અયોગ્યદાન તું નહિ લે ને !) ૧૯૫

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેઘવસં ગવામ્ ।

ગોમિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

તેણે બ્રાહ્મણોને 'હા સત્ય છે' એમ કહી ગાયોને ઘાસ નાખવું અને ગાયની પગલાટના તે પવિત્ર તીર્થમાં બ્રાહ્મણોએ તેનો સ્વીકાર કરવો. ૧૯૬

આર પાપોતુ એક પ્રાયશ્ચિત

બ્રાત્રાનાં યાજનં કૃત્વા પોષામન્ત્યકર્મ ચ ।

અમિચારમહીનં ચ ત્રિભિઃ કૃચ્છૈર્ન્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

(અધ્યાય ૨૪ના ૩૯મા શ્લોકમાં બજાવેલ) બ્રાત્રોને યજ્ઞ કરાવીને, (માતાપિતા કે શુરુ સિવાયના બીજા-નિષિદ્ધોની ઉત્તર)ક્રિયા કરીને, અભિચાર કર્મ-મારણક્રિયા કરીને તથા અહીંન નામનો યાગ કરીને જે પાપ લાગે, તેને ત્રણ પ્રાજપત્ય પ્રત કરવાથી દૂર કરી શકે છે. ૧૯૭

શરણાગતને છોડે અને ન બજાવવા લાપકને વેદ બજાવે તો પ્રાયશ્ચિત

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિપ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ।

સંવત્સરં ચવાહારસ્તત્પાપમપસેઘતિ ॥ ૧૯૮ ॥

જે દ્વિજ શરણાગતનો ત્યાગ કરે અને અનધિકારીઓને વેદ બજાવે, તે એક વર્ષ સુધી જીવનો આહાર કરી તે પાપને દૂર કરે છે. ૧૯૮

ફતરું વગેરે પ્રાણી દરડે તો ?

શ્વસૃગાલર્ચૈર્દણો ગ્રામ્યૈઃ કૃત્વાદ્વિરેવ ચ ।

નરાશ્વોપ્તૃવરાદૈશ્વ પ્રાણાવામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૯૯ ॥

જેને ગામનું ફતરું, શિયાળ, ગધેડું, માણસ, ઘોડું, કાઠ,

જાંઠ કે મસાહારી પશુ કરડે, તે પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૯૯

હૃતરાંએ સૂધેલાં કે ચાટેલાંની શુદ્ધિ

[શુનાપ્રાતાવલીઢસ્ય દન્તૈર્વિદલિતસ્ય ચ ।

અન્નિઃ પ્રશ્ચાલનં પ્રોક્તમગ્નિના ચોપચૂલનમ્ ॥

જે કંઈ હૃતરાંએ સૂધ્યું હોય, ચાટ્યું હોય કે દાંતે કરડ્યું હોય, તેને પાણીથી ઘોઈ અગ્નિથી ઉઠાળવું, એમ કહ્યું છે.]

પંક્તિખાણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

પથાન્નકાલતા માસં સંહિતાજપ એવ વા ।

હોમાશ્ચ સકલા નિત્યમ્પાઢ્વત્યાનાં વિશેષનમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

જે પંક્તિખાણ છે, તેણે એક માસ સુધી ઇટ્ટી-ઇટ્ટી વેળા સાયંકાળે ભોજન કરવું, વેદસંહિતાનો નિત્ય પાઠ કરવો, અથવા દિવહૃતસ્યૈસોડક્યજનમસિ સ્વાહા વગેરે આઠ) સાંકલમંત્રોથી હોમ કરવો; એ તેમની શુદ્ધિ કરનાર-પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૨૦૦

જાંટ કે ગધેડાં પર બેઠાનું તથા નાગા નાગાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

ઉદ્ગ્રયાનં સમારુદ્ધ ચરયાનં તુ કામતઃ ।

સ્નાત્વા તુ વિપ્રો દિગ્વાસા પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૧ ॥

જે ગ્રાહણે ઇચ્છાપૂર્વક જાંટ કે ગધેડાં પર સવારી કરી હોય અથવા જે નાગો નાણો હોય, તે પ્રાણાયામ કરી શુદ્ધ થાય છે.* ૨૦૧

* આ શ્લોકમાં આ આવે છે: જાંટ કે ગધેડું બેઠેલા વાહન પર ઇચ્છાપૂર્વક બેસે અથવા ગાડી, સામાન વગેરેથી રહિત જાંટ પર કે ગધેડાં પર સવારી કરે, તેણે પુષ્કળ પ્રાણાયામો કરી શુદ્ધ થવું; અને જે ઇરાદાપૂર્વક નાગો નાણો હોય, તે સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરી શુદ્ધ થાય છે. (કુલ્લક)

પાણી વગર કે પાણીમાં મળમૂત્ર કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત
વિનાઽદ્ધિરપ્સુ વાઽપ્યાર્તઃ શારીરં સંનિવેશ્ય ચ ।

સચૈલો વહિરાપ્લુત્ય ગામાલમ્બ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૨ ॥

રાગી હોય તોપણ, જે પાણી વગર કે પાણીમાં મળમૂત્ર
કરે, તે ગામની બહાર (નદી વગેરેમાં) વસ્ત્ર સહિત સ્નાન
કરી (જળમાંથી બહાર નીકળી) ગાયનો સ્પર્શ કરીને શુદ્ધ
થાય-છે. ૨૦૨

નિત્યકર્મ ન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

વેદોદિતાનાં નિત્યાનાં કર્મણાં સમતિક્રમે ।

સ્નાતકવ્રતલોપે ચ પ્રાયશ્ચિત્તમમોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

જેણે વેદાક્ત નિત્ય કર્મો ઠાઈ વેળા ન કર્યા હોય અને
જેણે સ્નાતકના (ચોથા અધ્યાયમાં કહેલાં) વ્રતનો લોપ કર્યો
હોય; તેને માટે એક દિવસનો ઉપવાસ, એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૨૦૩

બ્રાહ્મણનું કે મોટા માણસનું અપમાન કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

હુંકારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વંકારં ચ ગરીયસઃ ।

સ્નાત્વાનશ્નન્નદ્દુઃશોષમભિવાદ્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥

બ્રાહ્મણને હુંકાર (તિરસ્કાર શબ્દ) અને શ્રેષ્ઠને તુંકારો
કર્યો હોય, તો તે દિવસે સ્નાન કરી, ઉપવાસ રાખી, તેમને
વંદનપૂર્વક પ્રસન્ન કરવા. (એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.) ૨૦૪.

બ્રાહ્મણને માર્યો, બાંધ્યો કે હત્યો હોય તો ?

તાઢયિત્વા તૃણેનાપિ કણ્ઠે વાવઘ્ય વાસસા ।

વિવાદે વા વિનિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

બ્રાહ્મણને તણખલાથી પણ માર્યો હોય, અથવા તેને ગળે

હુગડાથી ખાંધ્યો હોય, અથવા વિવાહમાં તેને હરાવ્યો હોય,
તો તેને પ્રણામ કરી પ્રસન્ન કરવો. ૨૦૫

બ્રાહ્મણને મારવા કંઈ ઉગામીને અથવા મારીને નરકવાસ
અવગૂર્ય સ્વન્દશતં સદસ્રમમિહસ્ય ચ ।

જિઘાંસયા બ્રાહ્મણસ્ય નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૦૬ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા માટે કંઈ ઉગામીને સો વર્ષ સુધી અને
તેને મારીને હજાર વર્ષ સુધી માણસ નરક પામે છે. ૨૦૬

શોણિતં યાવતઃ પાંસૂન્સંગૃહ્ણાતિ મહીતલે ।

તાવન્ત્યન્દસહસ્રાણિ તત્કર્તા નરકે વસેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

બ્રાહ્મણનું લોહી પૃથ્વીતલના જેટલા રજકણોને ભીંજવે,
તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી તે કર્મ કરનારો નરકમાં વસે છે. ૨૦૭

બ્રાહ્મણને મારવા ઉગામવું, વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અવગૂર્ય ચરેત્કૃચ્છ્રમતિકૃચ્છ્રં નિપાતને ।

કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રૌ કુર્વીત વિપ્રસ્યોત્પાદ્ય શોણિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા સારું કંઈ ઉગામ્યું હોય, તો પ્રાણ-
પત્યનત કરવું; તેને માર્યું હોય, તો અતિકૃચ્છ્ર મત કરવું;
અને તેને લોહી કાઢ્યું હોય તો કૃચ્છ્ર અને અતિકૃચ્છ્ર બન્ને
મતો કરવાં. ૨૦૮

જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી તેવાં પાપો માટે

અનુક્તનિષ્કૃતીનાં તુ પાપાનામપનુત્તયે ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય પાપં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

જે પાપો દૂર કરવા પ્રાયશ્ચિત્તો કહેવાયાં ન હોય, તે

માટે શક્તિ બેઠીને તથા પાપ તપાસીને પ્રાયશ્ચિત્તની કલ્પના કરવી. ૨૦૯

પાપ દૂર કરવાના વ્રતરૂપ ઉપાયો

યૈરમ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યવકર્ષતિ ।

તાન્વોઽમ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥ ૨૧૦ ॥

જ (વ્રતરૂપ) ઉપાયોથી માણસ પાપોને દૂર કરે છે, તે દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓએ સેવેલા ઉપાયો હું તમને કહીશ.

પ્રાજ્ઞપત્ય કૃત્તૃત

અયં પ્રાતઃપ્રથમં સાયં અયમગ્ન્યાદયાચિતમ્ ।

અયં પરં ચ નાશ્રીયાત્પ્રાજ્ઞપત્યં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત કરનારા દ્વિજ (ત્રણ વર્ણ) ત્રણ દિવસ સવારે (એટલે બપોરે), ત્રણ દિવસ સાંજે તથા ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના મળેલુ ખાણુ, તેમ જ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. +

+ વસિષ્ઠ અને આપરતમળનો પણ આવી જ મત છે એટલે આમા બાર દિવસ કૃત્તૃત કરવાનો વિધિ છે. આમાં કૌણિયા કેટલી સખ્યામાં લેવા અને તે કૌણિયાનું માપ કેવડું હોય, એ વિષે પરાસર જણાવે છે :

‘ સાય દ્વાવિંશતિગ્રાંશો પ્રાત પદ્મવિંશતિસ્તથા ।

અયાચિત્ત ચતુર્વિંશત્પર ચાનશન સ્મૃતમ્ ॥

કુદ્ગુટાન્દ્રપ્રમાણ ચ યાવૈંધ પ્રવિશેન્મુલમ્ ।

એત ગ્રાસ વિજાનીયાઽધુદર્પ્ય ગ્રાસશોધનમ્ ॥

હમિષ્ય ચાતમશ્રીયાદ્ યથા રાત્રૌ તથા દિવા ।

ત્રીંશ્વીન્યદાનિ શાશ્વીયાન્ ગ્રાસાન્ સહ્યાકૃતાન્ યથા ।

અયાચિત્ત સર્વવાદાદ્ ઉપવાસસ્વયં ભવેત્ ॥

સાંતપન કૃચ્છ્રવ્રત

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

૧૬૨ ॥ ૨૧૨ ॥

(૭ દિવસ સુધી) ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાશ, તેનું દૂધ, તેનું દહીં, તેનું ઘી તથા દહનું પાણી; એ ભેગું કરી એક એક દિવસે ખાવું (બીજું કંઈ જ ન ખાવું) અને બીજી (સાતમે) દિવસે ઉપવાસ કરવો; આ સાંતપન કૃચ્છ્રવ્રત કહ્યું છે. ૨૧૨

સાંતે બગીસ કોળિયા, સવારે હળીસ, માગ્યાવિનાનું ખાવામાં ચોળીસ અને તે પછી (ત્રણ) ઉપવાસ કરવાં કહેલ છે. આ કોળિયાનું માપ કેવડું બજાવું? તો કુકડાંના ઈંડા જેવડું એટલે જેવડો કોળિયો (સહેલાઈથી) ગોઠામાં પેસે, તેવડો હોવો જોઈએ; શુદ્ધ મારે એમ કોળિયા પછી (સંખ્યા તથા માપથી) શુદ્ધ જોઈએ; તેમાં જેમ રાત્રે તેમ દિવસે પછી હવિધ્યાન્ન ખાવું અને માગ્યાવિનાનું પછી તે હવિધ્યાન્ન જ ખાવું અને પછી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ હોય. (કુલ્લૂક)

† ૫૨૧ જે ગાયનું મૂતર વગેરે ૭ વસ્તુઓ દરરોજ ભેગી કરી ૭ દિવસ સુધી ખાય અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરે, તો મહાસાંતપન કૃચ્છ્રવ્રત કહેવાય છે. આ અભિપ્રાય યાજ્ઞવલ્કય બજાવે છે.

‘કુશોદકં ચ ગોક્ષીરં દધિ મૂત્રં ચક્રદ્ વ્રતમ્ ।

જમ્બ્યાપરેહન્યુપવસેત્ કૃચ્છ્રે સાંતપનં ચરન્ ॥

પૃથક્ સાંતપનદ્રવ્યેઃ પઙ્કઃ સોપવાસિકઃ ।

સપ્તાહેન તુ કૃચ્છ્રોઽર્થ મહાસાંતપનં સ્મૃતમ્ ॥

સાંતપન કૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરનારે દહનું પાણી, ગાયનું દૂધ, દહીં, મૂત્ર, છાશ તથા ઘી ભેગાં કરી (૭ દિવસ સુધી તે જ) ખાઈને રહેવું અને બીજી (સાતમે) દિવસે ઉપવાસ કરવો; ૫૨૧ જે ૭ મે વસ્તુ અસગઅસગ-એકએક જ ૭ દિવસ સુધી ખાઈને રહેવું અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરવો-આમ સાત દિવસે મહાસાંતપન વ્રત કહ્યું બજાવે છે. (કુલ્લૂક)

અતિકૃત્ઞત

एकैकं ग्रासमश्रीयात्पयहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

अपहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥

અતિકૃત્ઞત કરતા દ્વિજ પૂર્વ (ના પ્રાત્રપત્ય) ની ઘેડે પહેલા ત્રણ દિવસે બપોરે, બીજા ત્રણ દિવસે સાંજે અને ત્રીજા ત્રણ દિવસે માગ્યા વિના, એમ નવ દિવસ સુધી એકએક ઠાળિયો બમણું અને છેલ્લે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૨૧૩

તમકૃત્ઞત

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतिव्यहं विषेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

તમકૃત્ઞત કરતા દ્વિજ સ્નાન કરી સંયમી રહીને પહેલા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું પાણી પીવું, બીજા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું દૂધ લેવું અને ત્રીજા ત્રણ દિવસ એકવાર ઊતું ઘી ચાટવું અને યઘી ત્રણ દિવસ વાયુભક્ષી (ઉપવાસી) રહેવું.*

[अपां विषेत्त्रिपलं पलमेकं च सर्पिवः ।

पयः विषेत्તु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥

પરંતુ એમાં આમ ઠહેલા માપ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પત્ર (નન-નન તોલા) પાણી પીવું, ત્રણ દિવસ એક-એક

* આમાં પરાયરે આ વિશેષતા કહી છે : 'પટ્ટપત્તં તુ વિવેદમન્ત્રિ-
પત્તં તુ પયઃ વિવેદ । પટ્ટપત્તં તુ વિવેદ સર્પિણત્તપટ્ટં વિષીયન્તે - પાણી
૭ પત્ર (૨૪ તોલા) પીવું, દૂધ ૩ પત્ર (૧૨ તોલા) પીવું અને
ઘી એક પત્ર (૪ તોલા) પીવું; આમ તમકૃત્ઞતન કરાય છે. (કુન્ડરુ)

પલ (ચાર-ચાર તોલા) ધી પીવું અને ત્રણ દિવસ ત્રણ-ત્રણ
પલ (નવ-નવ તોલા) દૂધ પીવું.]

પરાકકૃત્ર્ય મત

યતાત્મનોડપ્રમત્તસ્ય દ્વાદશાદ્યમમોજનમ્ ।

પરાકો નામ કૃત્ર્યોડયં સર્વપાપનોદનઃ ॥ ૨૧.૫ ॥

સાવધ રહી, મનને નિયમમાં રાખી, બાર મહિના સુધી
(ઉપવાસ કરી) અનશન કરવું, એ સર્વ પાપોનું નાશ કરનાર
પરાક નામે કૃત્ર્યવ્રત છે. ૨૧.૫

પિપીલિકામધ્ય ચાન્દ્રાયણુ મત

एकैकं द्वासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ૨૧.૬ ॥

મળસેકે, મધ્ય ખપોરે અને સાંજે એમ ત્રણવાર સ્નાન કરવું,
તથા વદમાં એક-એક ઢોળિયો ઓછો કરતા જવું અને સુદમાં
એક-એક ઢોળિયો વધારતા જવું, એને (પિપીલિકામધ્ય નામે)
ચાન્દ્રાયણવ્રત⁺ કહ્યું છે. ૨૧.૬

યવમધ્ય ચાન્દ્રાયણુ મત

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतचरंचान्द्रायणं व्रतम् ॥ ૨૧.૭ ॥

+ આ મત આ રીતે કરાય છે: પૂનમે પંદર ઢોળિયા ખાઈ
શરૂઆત કરવી; પછી વદ એકમથી એકએક ઢોળિયો ઓછો કરતા
જવું; એટલે વદ ચૌદશે એક જ ઢોળિયો ખાવાનો રહે; પછી અમાસને
દહાડે ઉપવાસ કરવો; તે પછી સુદ પડવેથી માંડી એકએક ઢોળિયો
વધારતા જવું, એટલે પૂનમના દિવસે પાછા પંદર ઢોળિયા ખાવાના
યાય; એમ આ પિપીલિકામધ્ય નામે ચાન્દ્રાયણુ વ્રત થાય છે. (સુલ્લક્ષ)

યવમધ્યમ ચાંદ્રાયણવ્રતમાં એ જ (કાળિયા ઓછા કરવા, વધારવા તથા ત્રણ વખત સ્નાનનો) વિધિ સમગ્ર આચરવો; તેમાં સુદથી માંડી જિતેન્દ્રિય રહી વ્રત કરનારો દિવસ, એ યવ-મધ્ય ચાન્દ્રાયણ કરે.† ૨૧૭

યતિચાન્દ્રાયણ વ્રત

અષ્ટાવૃષૈ સમશ્રીયાત્પિષ્ઠાન્મધ્યંદિને સ્થિતે ।

નિયતાત્મા હવિષ્યાશી યતિચાન્દ્રાયણં ચરન્ ॥ ૨૧૮ ॥

યતિચાન્દ્રાયણવ્રત કરનારે જિતેન્દ્રિય રહી રોજ બપોરે*

આઠ આઠ કાળિયા હવિષ્યાન્ન ખાવું. ૨૧૮

શિશુચાન્દ્રાયણ વ્રત

ચતુરઃ પ્રાતરશ્રીયાત્પિષ્ઠાન્વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

ચતુરોડ્ઘ્મિતે સૂર્યે શિશુચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

સ્વસ્થચિત્તવાળા બ્રાહ્મણે ચાર કાળિયા મળસ્ક ખાવા અને ચાર કાળિયા સૂર્ય અસ્ત પામ્યે ખાવા; તે શિશુચાન્દ્રાયણવ્રત કહેવાય છે. ૨૧૯

મદિનામાં ૨૪૦ કાળિયાનું વ્રત

યયા કયંચિત્પિષ્ઠાનાં તિસ્રોડ્ઘીતીઃ સમાહિતઃ ।

માસેનાશ્નન્હવિષ્યસ્ય ચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકતામ્ ॥ ૨૨૦ ॥

† અર્થાત્ આ યવમધ્ય ચાન્દ્રાયણવ્રતની સરખાન સુઃ પડવેથી કરાય છે, તેમાં સુઃ પડતાના દિવસે એક કાળિયો ખાઈ બીજા દિવસથી એકએક કાળિયો વધારતા જવું, જેથી પૂતમે પંદર કાળિયા થાય છે, પછી વદ પડવાથી એકએક કાળિયો ઓછો કરતા જવું અને છેલ્લા અમાસના દિવસે ઉપવાસ કરવો. (ગુચ્છ)

* અર્થાત્ 'બપોરે' એમ કહી સૂચ્યું છે, કે આ વ્રત કરનારો શુદ્ધ ૩ અન્નમાત્રી દોષ, પણ તેણે માંત્રે ખાવું નહિ. (ગુચ્છ)

સાવધાન રહી, એક મહિનામાં ગમે તે રીતે હવિષ્યાત્રના ખસો ચાલીસ ઠાળિયા ખાનારોં ચન્દ્રના લોકને પામે છે. ૨૨૦

ઉપરનું વ્રત ઠાણે કયું હતું?

एतद्रुद्रास्तयादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।

सर्वाकुशलोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, મરુતો અને મહર્ષિઓએ સર્વ અકુશલોથી છૂટવા માટે આ (ચાન્દ્રાચળ) વ્રત આચર્યું હતું.

વ્રત કરનારે ખાસ કરવાનું

महाव्याहृतिमिहोमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

વ્રત કરનારે રોજ મહાવ્યાહૃતિઓથી હોમ કરવો અને અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ તથા સરળતા રાખવાં. ૨૨૨

त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नामिमापेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

(પિપીલિકામધ્ય તથા યવમધ્ય ચાન્દ્રાચળ સિવાયનું

÷ એટલે કેઠઈ દિવસે દશ, કેઠઈ દિવસે પાંચ, કેઠઈ દિવસે સોળ અને કેઠઈ દિવસે ઉપવાસ; એમ કરી ખાસ કેઠઈ નિયમ ન રાખી આખા મહિનામાં ૨૪૦ ઠાળિયા જ ખાય. આ વ્રત પણ પાપનો નાશ કરનાર તથા અબ્યુદય કરનાર છે. યાગવલ્કય કહે છે : 'ધર્માર્થ યથરેદેતચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકતામ્ । કૃચ્છ્રકૃન્દ્રગંધમસ્તુ મહતી પ્રિયમાનુવાદ- ને માણસ ધર્મ માટે આ વ્રત કરે છે, તે ચન્દ્રસેક પામે છે; પણ જો સુખની ઇચ્છા રાખી આ કૃચ્છ્રવ્રત ને કરે છે, તે મોટી લક્ષ્મી પામે છે.' આમ પ્રાગ્વપત્ય આદિ કૃચ્છ્રવ્રતોનું ફળ પણ અબ્યુદયરૂપ જ છે. એમ યાગવલ્કયે સૂચ્યું છે. (કુન્દક)

આન્દ્રાયણ કરનાર) તેણે દિવસે અને રાત્રે ત્રણત્રણ વાર વસ્ત્ર સાથે જળમાં સ્નાન કરવું અને સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા પતિતો સાથે કદી બાપણ ન કરવું. ૨૨૩

સ્થાનાસનાભ્યાં વિહરેદશક્તોઽધઃ શયીત-વા. ૧.

મસ્ટચારી વ્રતી ચ સ્વાદ્ગુરુદેવદ્વિજાર્ચકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

(વ્રત કરનારે દિવસના વખતે) ઊઠવું-એસવું જ કરવું (પણ સૂવું નહિ) અથવા અશક્ત હોય તો નીચે (કંઈ પાથર્યા વિના જમીન પર) સૂવું; તેણે બ્રહ્મચારી અને વ્રતી રહેવું, તેમ જ ગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી. ૨૨૪

સાચિત્રીં ચ જપેન્નિત્યં પવિત્રાણિ ચ શક્તિઃ ।

સર્વેષ્વેવ વ્રતેષ્વેવ પ્રાયશ્ચિત્તાર્યમાદતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

તેણે શક્તિ અનુસાર નિત્ય ગાયત્રી જપ કરવો તથા અધર્મર્ષણ આદિ પવિત્ર મંત્રો જપવા; એમ દરેક વ્રતમાં પ્રાયશ્ચિત્ત માટે આ જ રીતે કરવું. ૨૨૫

પ્રકટ પાપ વ્રતોથી અને છૂપાં પાપ મંત્રો તથા દોષથી જપ

ૐતૈર્દ્વિજાતયઃ શોઘ્યા વ્રતૈરાવિષ્કૃતૈનસઃ ।

અનાવિષ્કૃતપાપાંસ્તુ મન્ત્રૈર્દોર્મૈશ્ચ શોષયેત્ ॥ ૨૨૬ ॥

જમનાં પાપ પ્રસિદ્ધ યયાં હોય, એવા દ્વિજે આ વ્રતોથી શુદ્ધ થાય, પણ જમનાં પાપ પ્રકટ યયાં ન હોય તેમને મંત્રો અને દોષોથી શુદ્ધ કરાય. ૨૨૬

પાપથી છુટવાના માર્ગ

સ્વાપનેનાનુતાપેન તપસાઘ્યયનેન ચ ।

પારકૃન્મુચ્યતે પાપાત્તયા દાનેન ચાપદિ ॥ ૨૨૭ ॥

પાપને પ્રકટ કરવાથી, તે માટે પશ્ચાત્તાપથી, તપથી, (વેદના) અધ્યયનથી અને આપત્કાલે દાનથી પણ પાપી માણસ પાપથી છૂટી જાય છે.* ૨૨૭

કરેલો અધર્મ લોકમાં જાહેર કરવાથી છૂટી જાય
યથા યથા નરોઽધર્મ સ્વયં કૃત્વાનુમાપતે ।

તથા તથા ત્વચેવાદિસ્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

માણસ, અધર્મ કરીને જમજમ પોતાની મેજેજ તે પ્રકટ કરે છે, તેમતેમ સાપ જમ કાંચળીથી છૂટે છે, તેમ તે અધર્મથી છૂટે છે. ૨૨૮

પોતાનાં પાપને નિંદવાથી અધર્મ છૂટે

યથા યથા મનસ્તસ્ય દુષ્કૃતં કર્મ ગર્હતિ ।

તથા તથા શરીરં તત્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૯ ॥

તેનું મન, જમજમ પોતાનાં પાપકર્મને નિંદે છે, તેમતેમ તેનું શરીર તે અધર્મથી છૂટે છે. ૨૨૯

પશ્ચાત્તાપ કરવાથી પાપ છૂટે

કૃત્વાં પાપં દિ સંતપ્ય તસ્માત્પાપાત્પ્રમુચ્યતે ।

નૈવં કુર્યાં પુનરિતિ નિવૃત્ત્યા પ્યતે તુ સઃ ॥ ૨૩૦ ॥

પાપ કરી સંતાપ કરનારો એ પાપમાંથી છૂટી જાય છે;

* પાપ કરનારો માણસ, ‘મેનું પાપ કરનાર મને પિયાર હો’ એમ લોકમાં જાહેર કરી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, ઉપતપમર્પી કે આયત્રીનો જપ વગેરે કરવાથી તેમ જ તપ વગેરે કરવા અચક્ષ્ણ દોષ તો દાન કરવાથી પણ પાપથી છૂટે છે. આમ આ જે કહેવાયું છે, તે ખુલા પાપના પ્રાપ્તિપત્રનું જાગ સમજવું. (વસ્તુતઃ)

તેમજ 'આવું ફરી નહિ કરું' એમ નિવૃત્તિરૂપી નિશ્ચય કરવાથી પણ તે પવિત્ર થાય છે. ૨૩૦

શુભ કર્મ જ સદા કરવું

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

મનોવાહુમૂર્તિમિર્નિત્યં શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૨૩૧ ॥

મરણ પછી (પરલોકમાં) કર્મનું ફળ આવું મળશે, એમ મનથી વિચારી માણસે મન, વાણી અને કાયાથી નિત્ય શુભ કર્મ કરવું. ૨૩૧

કદાચ એકવાર પાપ થઈ જાય, પણ બીજવાર તે ન જ કરવું

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

તસ્માદ્વિમુક્તિમન્વિચ્છન્દિતીયં ન સમાચરેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

અજ્ઞાતાં કે જ્ઞાતાં નિર્દિત કર્મ કર્યા પછી તેમાંથી છૂટવા ઇચ્છનારે ફરી એવું બીજું કર્મ ન કરવું. ૨૩૨

મનના સંતોષ સુધી તપ કર્યો કરવું

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

તસ્મિન્સ્તાવત્તપઃ કુર્યાદાવત્તુષ્ટિકરં ભવેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

જે પ્રાયશ્ચિત્તનું કર્મ કર્યા છતાં એના મનને જે સંતોષ ન થાય, તે જ્યાંસુધી તે સંબંધમાં સંતોષ થાય, ત્યાંસુધી તે તપ (ફરીફરી) કરવું. ૨૩૩

તપનું માદકત્વ

तपोमूलमिदं सर्वं देवमानुषकं मुखम् ।

તપોમૂળ્યં યુર્યઃ પ્રોક્તં તપોજ્ઞં વેદદર્શિભિઃ ॥ ૨૩૪ ॥

દેવતાઈ અને મનુષ્યનાં આ સર્વ સુખનું મૂળ તપ છે; તપને જ વેદદર્શિ વિદ્વાનોએ મધ્યરૂપ અને અંતરૂપ કહ્યું છે.

કયા વશ્યુંતું કયું તપ ?

બ્રાહ્મણસ્ય તપો જ્ઞાનં તપઃ ક્ષત્રસ્ય રક્ષણમ્ ।

વૈશ્યસ્ય તુ તપો વાર્તા તપઃ શૂદ્રસ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણનું તપ છે, રક્ષણ એ ક્ષત્રિયનું તપ છે, વેતીવાડી ને વેપાર એ વૈશ્યનું તપ છે અને સેવા એ શૂદ્રનું તપ છે. ૨૩૫

તપથી જ ઋષિઓ બધું બેઠું શકે છે

ઋપયઃ સંયતાત્માનઃ ફલમૂલાનિલાશનાઃ ।

તપસૈવ પ્રપશ્યન્તિ ત્રૈલોક્યં સચરાચરમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

કૃષ્ણ, ભૂજ અને વાયુ ખાનારા જિતેન્દ્રિય ઋષિઓ તપથી સ્થાવર-જંગમ સહિત ત્રણ લોકને જુએ છે. ૨૩૬

તપથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ

ઔપધાન્યગદો વિદ્યા દૈવી ચ વિવિધા સ્થિતિઃ ।

તપસૈવ પ્રસિદ્ધયન્તિ તપસ્તેષાં હિ સાધનમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

ઔપધિઓ, નીરાળીપણું, દૈવી વિદ્યા અને (સ્વર્ગાદિ) વિવિધ સ્થિતિ, એ તપથી જ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે તપ જ તેમનું (મેળવવાનું) સાધન છે. ૨૩૭

તપ જ આજંગવું મુશ્કેલ

યદુસ્તરં યદુરાપં યદુર્ગં યચ્ચ દુષ્કરમ્ ।

સર્વં તુ તપસા સાધ્યં તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

જે ટાળવું અઘરું છે, જે દુર્લભ છે, જે જવું અઘરું છે અને જે કરવું મુશ્કેલ છે, તે બધું તપથી સધાય છે; કેમકે તપ જ આજંગવું મુશ્કેલ છે. ૨૩૮

તપથી જ મોટાં પાપથી છુટાય

મહાપાતકિનશ્ચૈવ શેષાશ્ચાર્યકારિણઃ ।

તપસૈવ સુતત્સેન મુચ્યન્તે કિલ્વિવાત્તતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મહાપાપ તથા બીજાં ઉપપાપ કરનારાઓ, સારી રીતે તપેલા તપ વડે જ તે પાપથી છૂટી જાય છે. ૨૩૯

તપના બળથી પ્રાણી સ્વર્ગે જાય

કીટાશ્ચાહિપતજ્ઞાથ પશવથ વયાંસિ ચ ।

સ્થાવરાણિ ચ ભૂતાનિ દિવં યાન્તિ તપોવલાત્ ॥ ૨૪૦ ॥

છીંડા, સાપ, પતંગો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ પણ તપના બળથી સ્વર્ગે જાય છે. ૨૪૦

તપથી જ પાપ બળે છે

યત્કિંચિદેનઃ કુર્વન્તિ મનોવાઙ્મૂર્તિભિર્જનાઃ ।

તત્સર્વં નિર્દહન્ત્યાશુ તપસૈવ તપોધનાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

માણસો, મન, વાણી અને કાયાથી જ કંઈ પાપ કરે છે, તે બધાંને તપોધનો તપ વડે જ તરત બાળી નાખે છે. ૨૪૧

તપથી શુદ્ધ થયેલાનું જ બલિદાન દેવો સ્વીકારે

તપસૈવ વિશુદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય દિવૌકસઃ ।

દ્વિજ્યાથ પ્રતિગૃહ્ણન્તિ કામાન્સંવર્ધયન્તિ ચ ॥ ૨૪૨ ॥

તપથી જ શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણનાં યજ્ઞ સંબંધી બલિદાનો દેવો સ્વીકારે છે અને તેની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ૨૪૨

તપથી જ આ ધર્મશાસ્ત્ર રચાય છે

પ્રજાપતિરિદં શાસ્ત્રં તપર્મવાસૃજન્પ્રભુઃ ।

તર્થૈવ વેદાનૃપયસ્તપસા પ્રતિપેદિરે ॥ ૨૪૩ ॥

પ્રભુ પ્રજાપતિએ તપથી જ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે; તેમ જ
ઋષિઓ તપથી જ વેદોને પામ્યા છે. ૨૪૩

તપનું આ મહાભાગ્ય દેવોએ કહ્યું છે

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ ૨૪૪ ॥

એમ તપનું આ સર્વ આપું ઉત્તમ પુણ્ય બેનારા દેવો
તપનું આ મહાભાગ્ય કહે છે. ૨૪૪

બ્રહ્માએ કહેલું નવ

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् ।

अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥

બ્રહ્મચર્ય, જપ, હોમ, યોગ્ય કાલે શુદ્ધ ને અલ્પ આહાર,
તેમ જ રાગ, દ્વેષ અને લોભથી રહિતપણું; એને સ્વયંભૂ ભગ-
વાને તપ કહ્યું છે.]

મહાપાપો પણ શાથી નાશ પામે છે ?

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ ૨૪૫ ॥

હોમેશાં શક્તિ પ્રમાણે વેદાભ્યાસ, પાંચ મહાયજ્ઞોનું અનુ-
ષ્ઠાન અને ક્ષમા, એ મહાપાપથી લાગેલાં પાપોનો પણ તરત
નાશ કરે છે. ૨૪૫

જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ બધાં પાપ બાળે

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ ૨૪૬ ॥

જેમ અગ્નિ, પોતાના તેજ વડે પાસે રહેલાં ઇંધણને એક

ક્ષણમાં બાળી મૂકે છે, તેમ વેદ બ્રહ્મનારે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનરૂપી
અગ્નિથી સર્વ પાપોને બાળી નાખે છે. ૨૪૬

છાનાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

इत्येतदेनसायुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

અતઃ કુર્ધ્વં રહસ્યાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં નિગોધત ॥ ૨૪૭ ॥

એમ પ્રકટ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પ્રમાણે કહ્યું; હવે

છાનાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તમે સાંભળો. ૨૪૭

ગ્રામ રીતે કરેલી બ્રહ્મહત્યા તથા બાળહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु पौडश ।

અપિ મૂળહર્ષ માસાત્પુનન્ત્યહરહઃ કૃતાઃ ॥ ૨૪૮ ॥

દરરોજ બ્યાહતિ અને ઓંકાર સાથે સોળ પ્રાણાયામ

એક માસ સુધી કર્યા હોય, તો ગર્ભ કે બાળહત્યા કરનારાને
પણ તે શુદ્ધ કરે છે. ૨૪૮

છાની મદિરા પીધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।

માહિત્રં શુદ્ધવત્પથ મુરાર્પોઽપિ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૪૯ ॥

કૌત્સઋષિ જેના દ્રષ્ટા છે, તે 'અપ નઃશોશુચદયમ્' એ સૂક્તનો;

વસિષ્ઠ જેના દ્રષ્ટા છે, તે 'પ્રતિસ્તોમેમિરુપસં વસિષ્ઠાઃ' એ ઋચાનો;

'મદિત્રીણામવોઽસ્તુ' એ સૂક્તનો; તેમ જ 'પ્રતોન્વિદ્રં સ્તવામ

શુદ્ધમ્' એ પણ ઋચાઓનો એક માસ સુધી જપ કરીને મદિરા

પીનારે પણ શુદ્ધ થાય છે. ૨૪૯

છાની રીતે સોનું ચોપાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

सकृजप्त्वास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ।

અપહૃત્ય સુવર્ણં તુ ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્મલઃ ॥ ૨૫૦ ॥

એક માસ સુધી 'અસ્ય વામસ્ય પલિતસ્ય' એ સૂક્તનો તેમજ 'યજ્ઞાગ્રતો દૂરમુદૈતિ' એ શિવસંકલ્પ સૂક્તનો રોજ એકવાર પાઠ કરીને સોનાની ચોરી કરનારો પણ તરતજ નિર્ભય થાય છે. ૨૫૦

છાનું ગુરુપત્નીગમન કર્યાનું પ્રાપ્તિ

હવિષ્ણાન્તીયમમ્યસ્ય ન તમંહ ઇતીતિ ચ ।

જપિત્વા પૌરુષં સ્ક્તં મુચ્યતે ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો પાપી 'હવિષ્ણાન્તમજરં સ્વર્વિદિ' એ ઓગણીસ ઋચાઓનો, અથવા 'ન તમહો ન દુરિતમ્' એ આઠ ઋચાઓનો અથવા 'તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ' એ સૂક્તનો, અથવા 'સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ' એ પુરુષસૂક્તનો એક માસ સુધી જપ કરીને પાપથી છૂટી જાય છે. ૨૫૧

નાનાંભોટાં છાનાં પાપોનું પ્રાપ્તિ

એનસાં સ્થૂલસૂક્ષ્માણાં ચિકીર્ષન્નપનોદનમ્ ।

અવેત્યૃચં જપેદદ્વં યત્કિચેદમિતીતિ વા ॥ ૨૫૨ ॥

નાનાંભોટાં મહાપાપો દૂર કરવા ઇચ્છતા માણસો, 'અવ તે દેહો વરુણ નમોમિઃ' એ ઋચાનો, અથવા 'યત્કિચેદં વરુણ દૈરઘે જને' એ ઋચાનો અથવા તો 'શિવસંકલ્પમસ્તુ' એ સૂક્તનો એક વર્ષ સુધી નિત્ય (એકવાર) જપ કરવો. ૨૫૨

દુષ્ટ અમોગ્ય દાન લીધાનું કે નિહિત અન્ન ખાધાનું પ્રાપ્તિ

પ્રતિગૃહ્યાપ્રતિગ્રાહ્યં મુક્ત્વા ચાન્નં વિગર્હિતમ્ ।

જપંસ્તરત્સમન્દીયં શ્રૂયતે માનવસ્ત્રચદાત્ ॥ ૨૫૩ ॥

ઃઅયોગ્ય દાન સર્થ ને અથવા નિંદિત અન્ન ખાઈ ને માણસ,
'તત્સમન્દી ધાવતિ' એ ચાર ઋચાઓ જપવાથી ત્રણ દિવસમાં
શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૩

ધણું પાપોનું એક પ્રાયશ્ચિત્ત

સોમારૌદ્રં તુ વહેના માસમન્થસ્ય શુદ્ધયતિ ।

સવન્ત્યામાચરન્ત્જ્ઞાનમર્ચમ્નમિતિ ચ તૃચમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

અતેક પાપો કરનારો માણસ, 'સોમારુદ્રા ધારેયથામણ્યમ્'
એ ચાર ઋચાઓનો અથવા 'અર્ચમણં વરુણં મિત્રં ચ' એ ત્રણ
ઋચાઓનો એક માસ સુધી નદીમાં સ્નાન કરી (દરેક પાપ
દૂઠી) નિત્ય અભ્યાસ કરે તો (તે તે પાપથી) શુદ્ધ થાય છે.

દરરોજ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત

અન્દાર્ધમિન્દ્રમિત્યેતદેનસ્વી સપ્તકં જપેત્ ।

અપ્રશસ્તં તુ કૃત્વાપ્તુ માસમાસીત મૈક્ષશુક્ ॥ ૨૫૫ ॥

પાપી માણસે (હરરોજ પાપ માટે) છ માસ સુધી
'ઇન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમ્' એ સાત ઋચાઓનો જપ કરવો; પણ
જળમાં (મળભૂત કરવારૂપ) અયોગ્ય ક્રિયા કરી હોય, તો એક
માસ સુધી શિક્ષાનું અન્ન ખાઈને રહેવું. ૨૫૫

અતિશય મોડું પાપ પણ આથી નાશ પામે

મન્ત્રૈઃ શાકલહોમીયૈરવ્દં કૃત્વા ઘૃતં દિજઃ ।

મુગુર્થપ્યપહન્ત્યેનો જપ્ત્વા વા નમ ઇત્યૃચમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

('દેવકૃતસ્ય' વગેરે) શાકલ હોમના મંત્રોથી (ત્રણેવર્ણ-
નો) દિગ્ગ, એક વર્ષ સુધી જે ધી હોમે અથવા 'નમઃ ઇન્દ્રસ્ય' એ

ઋચાનો એક વર્ષ સુધી જપ કરે, તો અતિશય મોટા પાપનો
પણ નાશ કરે છે. ૨૫૬

મહાપાપી પણ આ રીતે શુદ્ધ થાય

મહાપાતકસંયુક્તોઽનુગચ્છેદ્વાઃ સમાહિતઃ ।

અમ્યસ્યાવ્દં પાવમાનીર્મૈક્ષાદારો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૫૭ ॥

મહાપાપી માણસ (પણ) સાવધાનચિત્ત થઈ એક વર્ષ
સુધી ભિક્ષાનો આહાર કરી, નિત્ય ગાયેની પાછળ કરે અને
'યઃ પાવમાનીત્વ્યેતિ' વગેરે પવમાન ઋચાઓનો અભ્યાસપૂર્વક
જપ કરે, તો તેથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૭

સર્વ પાપોથી છુટી જવા માટે

અરણ્યે વા ત્રિરમ્યસ્ય પ્રયતો વેદસંહિતામ્ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પરાકૈઃ શોધિતસ્ત્રિભિઃ ॥ ૨૫૮ ॥

ત્રણ પરાક ત્રણથી શુદ્ધ થયેલો માણસ, જંગલમાં સંયમ
પૂર્વક ત્રણવાર વેદસંહિતાનો અભ્યાસ કરીને સર્વ પાપોથી
છુટી જાય છે. ૨૫૮

બધાં પાપોથી છુટી જવા અધર્મર્ષણ જપ

અથ તૂપવસેણુક્તશ્ચિરહ્નોઽમ્યુપયન્નપઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈસ્ત્રિર્જપિત્વાધર્મર્ષણમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિયમયુક્ત રહી, ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી અને ત્રણ કાલ
પાણીમાં સ્નાન કરી જ 'ઋતં ચ સત્યં ચ' એ અધર્મર્ષણ મંત્ર
ત્રણવાર જપે છે, તે બધાં પાપોથી છૂટે છે. ૨૫૯

અધર્મર્ષણ સૂક્તનો પ્રભાવ

યથાઽધ્યમેઘઃ ક્રતુરાટ્ સર્વપાપાપનોદનઃ ।

તથાધર્મર્ષણં સૂક્તં સર્વપાપાપનોદનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અશ્વમેધ યજ્ઞ, જેમ સર્વ પાપોને દૂર કરે છે, તેમ અધર્મણ સૂક્ત પણ સર્વ પાપોને દૂર કરનારું છે. ૨૬૦.

ઋગ્વેદ બલુકાને કંઈ પાપ જ ન લાગે

હંત્વા લોકાનપીમાંસીનશ્ચન્નપિ યતસ્તતઃ ।

ઋગ્વેદં ધારયન્વિપ્રો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિન્ચન ॥ ૨૬૧ ॥

ઋગ્વેદને ધારણ કરનારો બ્રાહ્મણ કદી આ ત્રણે લોકોને મારી નાખે અથવા ગમે ત્યાં લોજન કરે, તોપણ તેને કંઈ પાપ લાગતું નથી. ૨૬૧

સર્વ પાપો દૂર કરવા વેદપાઠ

ઋક્સંહિતાં ત્રિરમ્યસ્ય યજુષાં વા સમાહિતઃ ।

સામ્નાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

જે મનુષ્ય ઋક્, યજુષ્ અને સામ—એ વેદોનો અથવા બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ સાથે સામસંહિતાનો ત્રણવાર એકાત્રચિત્તે અભ્યાસ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે. ૨૬૨

ત્રિષ્ત્વ વેદમાદાત્મ્ય

યથા મહાહૃદં પ્રાપ્ય ક્ષિપ્તં લોષ્ટં વિનશ્યતિ ।

તથા દુશ્ચરિતં સર્વં વેદે ત્રિવૃત્તિ મઙ્ગતિ ॥ ૨૬૩ ॥

જેમ મોટા ધરામાં નાખેલું માટીનું ઢેકું નાશ પામે છે, તેમ ત્રિવૃત્ત વેદમાં સર્વ પાપો ડૂબી જાય છે. ૨૬૩

એ ત્રિષ્ત્વ વેદ કયો ?

ઋચો યજૂંપિ ચાન્યાનિ સામાનિ વિવિધાનિ ચ ।

અપ દોષશ્ચિદ્દેદો યો વેદનં સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૪ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા એ ત્રણેનાં વિવિધ પ્રાજ્ઞણાદિ શાસ્ત્રને ત્રિવૃત્તવેદ જાણવો; જે એ ત્રિવૃત્તવેદને જાણે છે, તે વેદ જાણનારો છે. ૨૬૪

શીખે ત્રિવૃત્તવેદ ઝંકાર

આદ્યં યત્કપક્ષરં બ્રહ્મ ત્રયી યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા ।

સ ગુહ્યોઽન્યસ્ત્રિવૃદ્ધેદો યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૫ ॥

જે ત્રણ અક્ષરવાળો (ઝં) (સર્વ વેદોમાં) આદ્ય હોઈ પ્રકરણ છે અને જેમાં ત્રણ વેદો સમાયેલા છે, તે શીખે ત્રિવૃત્તવેદ (પ્રણવ નામનો) શુભ રાખવા યોગ્ય છે; જે જોને જાણે છે, તે વેદ જાણનારો છે. ૨૬૫

ત્રિવૃત્તવેદ સંગઘે મતમેદ

[પૃથક્ વ્રાજ્ઞણકલ્પામ્યાં સ હિ વેદસ્ત્રિવૃત્સ્મૃતઃ ॥

સંહિતા, પ્રાજ્ઞણ અને કલ્પથી જે અલગ છે, તે જ ત્રિવૃત્તવેદ કહેવાય છે.]

હવે પ્રાજ્ઞણ માટે ધર્મવિધિ

[એવ વોડમિહિતઃ કૃત્ત્વઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય નિર્ણયઃ ।

નિઃશ્રેયસં ધર્મવિધિ વિપ્રસ્યેમં નિગ્રોધત ॥

પ્રાયશ્ચિત્તનો આ સમય નિર્ણય તમને કહ્યો. હવે પ્રાજ્ઞણનો આ કલ્યાણકારી ધર્મવિધિ તમે સાંભળો.]

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

एकादशोऽध्यायः ॥

હતિ શ્રીમાનઅધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં અધ્યાય ૧૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨મે

કર્મોની ક્ષણપ્રાપ્તિ સંબંધે મહર્ષિઓની નિગ્રાસા

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય કૃત્સ્લોડ્યમુક્તો ધર્મસ્ત્વયાઽનય ।

કર્મણાં ફલનિર્વૃત્તિ-શંસ નસ્તત્તતઃ પરામ્ ॥ ૧ ॥

હે નિષ્પાપ ! તમે આરે વર્ણોનો આઃ સમગ્ર ધર્મ કહ્યો;
હવે બીજા જન્મોથી થતી કર્મોની ક્ષણપ્રાપ્તિ તમે અમને
બરાબર કહેા. ૧

તે સામે ભૃગુનું વચન

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવો ભૃગુઃ ।

અસ્ય સર્વસ્ય ગૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

તે ધર્માત્મા મનુષ્ય ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે આ
સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય તમે સાંભળો. ૨

કર્મયોગ નિર્ણયઃ ત્રણ ગતિનાં કર્મ .

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩. ॥

મન, વાણી અને દેહે કરી થતાં કર્મનું શુભ કે અશુભ
ક્ષણ થાય છે; અને તે તે કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યોને ઉત્તમ, મધ્યમ
અને અધમ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

કર્મોનું પ્રવર્તક મન

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ।

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

દશ લક્ષણવાળાં અને ત્રણ જાતની ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ ગતિ આપનારાં દેહધારીઓનાં ત્રણ જાતનાં કર્મોનું પ્રવર્તક મનને^x જાણવું. ૪

ત્રણ પ્રકારનું માનસિક પાપકર્મ

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ટચિન્તનમ્ ।

વિતથામિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારકાં દ્રવ્ય વિષે ‘આ મારું કેવી રીતે થાય’ એવો ખરાબ વિચાર કરવો, મનથી ઠાઈનું ખરાબ કરવા વિચારવું અને નાસ્તિક વિચારગ્રહ રાખવો, એ ત્રણ જાતનાં માનસિક પાપકર્મો છે.* ૫

વાણીના ચાર પાપકર્મ

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ વૈશૂન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંબદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

કઠોર ભાષણ, અસત્ય વચન, બધી બાણુ ચાડી ચૂગલી અને સંબંધ વગરના ક્ષણે તેમ બકવાદ કરવા, એ ચાર જાતનાં વાણી સંબંધી પાપકર્મો છે. (પણ આથી ઊલટું પ્રિય, સત્ય,

^x અર્થાત્ મનથી જ સંકલ્પ કરાયેલું બોવાય છે અને કરાય છે, આ વાત તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ આ રીતે જણાવે છે : ‘તસ્માદ્ યત્ પુરુષો મનસાઽભિગચ્છતિ તદ્વાચા વદતિ તત્ કમળા કરોતિ—તેથી પુરુષ જે મન વડે પ્રાપ્ત કરે છે, તે વાણી વડે બોલે છે અને તે જ કર્મ વડે કરે છે.’ (બુલ્લુક)

* આ ત્રણ જ કર્મ ઊનટા—સારા કરવાને વિચારવા, તે માનસિક શુભકર્મ સમજવા. (બુલ્લુક)

પારકા શુણ્ણ કહેવા અને શ્રુતિ, પુરાણ વગેરેનાં કહેલાં રાજ વગેરેનાં ચરિત્રો કહેવાં, તે વાણીનાં શુભ કર્મ છે.) ૬

શરીરનાં ત્રણ પાપકર્મ

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શરીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

આધ્યા વિનાતું પારકું દ્રવ્ય લઈ લેવું, શાસ્ત્રવિધાન વિનાની હિંસા કરવી અને પરપત્નીગમન કરવું, એ ત્રણ જાતનાં શરીરનાં પાપકર્મો છે. (અને એથી ઊંડાં ત્રણ શુભ કર્મો છે.) ૭

મન, વચન તથા કર્મથી કરેલું મન, વચન તથા કાપાથી જ ભોગવાય છે માનસં મનસૈવાયમુપશુદ્ધકે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

શુભ અને અશુભ માનસ કર્મોતું ક્ષણ માણસ મનથી જ ભોગવે છે, તેવાં વાચિક કર્મોતું ક્ષણ વાચાથી જ ભોગવે છે અને તેવાં કાયિક કર્મોતું ક્ષણ કાયાથી જ ભોગવે છે. ૮

મન, વચન તથા કાપાનાં અશુભ કર્મો છેડવાં

[ત્રિવિધં ચ શરીરેણ વાચા ચૈવ ચતુર્વિધમ્ ।

મનસા ત્રિવિધં કર્મ દશાધર્મપથાંસ્ત્યજેન્ ॥

(ઉપરુંકત) ત્રણ જાતનાં કાયિક કર્મ, ચાર જાતનાં વાચિક કર્મ અને ત્રણ જાતનાં માનસિક કર્મ—એમ દશ પ્રકારનાં એ (કર્મંદપ) આધર્મ માર્ગોનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો.]

શરીર, વાણી તથા મનથી થયેલાં અશુભ કર્મોતું ક્ષણ

શરીરજઃ કર્મદોષૈર્પાતિ સ્યાવરતાં નરઃ ।

વાચિકઃ પશિમૃગતાં માનસંસ્ત્યજાતિનામ્ ॥ ૯ ॥

શરીરથી થયેલા કર્મના દોષોને લીધે માણસ સ્થાવરપણું (વૃક્ષો, પર્વત વગેરેપણું) પામે છે; વાણીથી થયેલા કર્મના દોષોને લીધે પશુપક્ષીપણું પામે છે; અને માનસિક કર્મના દોષોથી અંત્યજ જાતિને પામે છે. ૬

શુભ, મિશ્ર તથા અશુભ કર્મોણું ૬૭

[શુભૈઃ પ્રયોગૈર્દેવત્યં વ્યામિશ્રૈર્માનુષો ભવેત્ ।

અશુભૈઃ કેવલૈશ્ચૈવ તિર્યગ્યોનિપુ જાયતે ॥

શુભ કર્મયોગોથી માણસ દેવપણું પામે છે, મિશ્રિત કર્મયોગોથી મનુષ્ય થાય છે અને કેવળ અશુભ કર્મયોગોથી પશુપક્ષીની યોનિમાં જન્મે છે.]

વાણી, મન તથા શરીરના ત્રણ દંડ

[વાગ્દણ્ડોઽથ ભવેન્મૌનં મનોદણ્ડસ્ત્યનાશનમ્ ।

શારીરસ્ય હિ દણ્ડસ્ય પ્રાણાયામો વિધીયતે ॥

મૌન એ વાણીનો દંડ છે, અનશન (ઉપવાસ) એ મનનો દંડ છે અને પ્રાણાયામ એ શરીરનો દંડ છે.]

એ ત્રણ દંડ સુરક્ષિત ન હોય તો આત્મા ૬૮

[વાગ્દણ્ડો હન્તિ વિજ્ઞાનં મનોદણ્ડઃ પરાં ગતિમ્ ।

કર્મદણ્ડસ્તુ લોકાંસ્ત્રીન્હન્યાદપરિરક્ષિતઃ ॥

નહિ રક્ષેતો વાણીનો દંડ વિજ્ઞાનને હણે છે, નહિ રક્ષેતો મનનો દંડ શ્રેષ્ઠગતિને હણે છે અને નહિ રક્ષેતો કર્મનો દંડ ત્રણે સોકાને હણે છે.]

યોગીએ એ ત્રણ દંડ જ ધારણ કરવા

[ત્રિદણ્ડં ધારયેદ્યાગી શારીરં ન તુ વૈળવમ્ ।

વાચિકં કાપિકં ચૈવ માનસં ચ યથાવિધિ ॥

યોગીએ આ શરીરનો, વાણીનો તથા મનનો—એ ત્રણે દંડ વિધિ પ્રમાણે ધારણ કરવા, પણ તેણે વાંસનો દંડ (એટલે વાંસની લાકડી) ધારણ ન કરાય.]

સાચો ત્રિદંડી કાણ ?

વાગ્દણ્ડોઽથ મનોદણ્ડઃ કાયદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિહિતા બુદ્ધૌ ત્રિદણ્ડીતિ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

(પૂર્વોક્ત) વાણીનો દંડ, મનનો દંડ, અને કાયનો દંડ (એ અંદરના ત્રણ દંડ) જેની બુદ્ધિમાં પરાપર સ્થપાઈ રહ્યા હોય, તે ત્રિદંડી કહેવાય છે. (કેવળ બહારના ત્રણ દંડ ધારણ કરે તે ત્રિદંડી ન કહેવાય.) ૧૦

ત્રણ દંડના ધારણનું કળ

ત્રિદણ્ડમેતન્નિશ્ણિપ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ।

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિં નિચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ આ ત્રણે દંડો ધારણ કરી પ્રાણીમાત્ર તરફ વર્તન રાખે છે અને કામક્રોધને વશ કરે છે, તે તેથી સિદ્ધિ (મોક્ષપદ) પામે છે. ૧૧

ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાતાત્મા કાણ ?

યોઽસ્યાત્મનઃ કારયિતા તં ક્ષેત્રજ્ઞં પ્રચક્ષતે ।

યઃ કરોતિ તુ કર્માણિ સ મૂતાત્મોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨ ॥

જે આ શરીરને કર્મ કરાવનારો છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે; પણ જે કર્મો કરે છે તેને પંડિતો જ્ઞાતાત્મા (શરીર) કહે છે;

જીવ નામનો અંતરાત્મા જીજ્ઞે

જીવસંજ્ઞોઽન્તરાત્માઽન્યઃ સહજઃ સર્વદેહિનામ્ ।

યેન વેદયતે સર્વં મુખં દુઃખં ચ જન્મસુ ॥ ૧૩ ॥

સર્વ ક્ષેત્રજ્ઞોનો સહજ આત્મા બીજો 'જીવ' સંજ્ઞાવાળો અંતરાત્મા (મહત્તત્ત્વ) છે, જેના કારણે ક્ષેત્રજ્ઞ, દરેક જન્મમાં સર્વ સુખદુઃખો અનુભવે છે. ૧૩

એ મહત્તત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ્ઞને પરમાત્માનો આશ્રય તાત્ત્વમૌ ભૂતસંપૃક્તૌ મહાન્ક્ષેત્રજ્ઞ એવ ચ ।

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં તં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૪ ॥

એ મહાન (મહત્તત્ત્વ—સૂક્ષ્મ શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા) બન્ને ય પાંચ મહાભૂતો સાથે જોડાઈ જઈ નાનાંમોટાં સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા તે પરમાત્માનો આશ્રય કરી રહે છે. ૧૪

પરમાત્મા જ સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષ

[ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો (તે બધાથી બીજો જ છે,—જે પરમાત્મા કહેવાય છે—અને જે અવિનાશી ईશ્વર હોઈ ગણે લોકમાં પ્રવેશી તેમનું ધારણપોષણ કરે છે.)

એ પરમાત્મામાંથી જ સર્વ જીવોનો પ્રાદુર્ભાવ

અસંખ્યા મૂર્તયસ્તસ્ય નિષ્પતન્તિ શરીરતઃ ।

ઉચ્ચાવચાનિ ભૂતાનિ સતતં ષેષ્યન્તિ યાઃ ॥ ૧૫ ॥

તે પરમાત્માના શરીરમાંથી અસંખ્ય જીવો નીકળે છે, જેઓ ઉચ્ચનીચ સર્વ જૂનોને નિરંતર ષેષાવાળાં કરે છે. ૧૫

પાપીએના પાપનાશરીરની હવેલિ

પશ્યમ્ય એવ માત્રાન્વયઃ પ્રેત્ય દુષ્કૃતિનાં નૃગામ્ ।

શરીરં યાતનાર્થીયમન્યદુત્પપન્તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ-પાપકૃત્ય કરનાર માણસોને મળે પશી, (કર્મની)

પીડા લોગવવા સારુ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી બીજું (સૂક્ષ્મ)
શરીર (પરલોકમાં) બિપજ છે. ૧૬

એ શરીરથી યાતનાઓ ભોગવ્યા પછી શું ?

તેનાનુમૂય તા યામીઃ શરીરેણેહ યાતનાઃ ।

તાસ્વેવ ભૂતગાત્રાસુ પ્રલીયન્તે વિભાગશઃ ॥ ૧૭ ॥

તે શરીરથી ચમદેવની તે પીડાઓ ભોગવીને તેઓ, પાછા
તે જ પાંચભૂતોની માત્રાઓમાં વિભાગ પ્રમાણે લય પામે છે. ૧૭

પાપરહિત થયેલો જીવ કેના આશ્રયવાળો ?

સોઽનુભૂયાસુખોદર્કાન્દોપાન્વિષયસદ્ગજાનુ ।

વ્યપેતકલ્મષોઽભ્યેતિ તાવેવોમૌ મહૌજસૌ ॥ ૧૮ ॥

વિષયસંગથી બિપજલા (દુઃખપરિણામી) દોષોને અનુ-
ભવી પાપરહિત થયેલો તે જીવ, (પાછો) તે જ મહાઓજસ્વી
(મહત્તત્ત્વ અને પરમાત્મા) બંનેનો આશ્રય કરે છે. ૧૮

પાપપુણ્યને અનુસરી સુખદુઃખ

તૌ ધર્મં પश्यतસ્તસ્ય પાપં ચાતન્દ્રિતૌ સહ ।

યામ્યાં પ્રાપ્નોતિ સંપૃક્તઃ પ્રેત્યેહ ચ સુખાસુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

આજસરહિત તે બંને, એ જીવનાં પાપ અને પુણ્યને સાથે
વિચારે છે અને એ પાપપુણ્યથી જોડાઈને જીવ આ લોક તથા
પરલોકમાં સુખદુઃખ પામે છે. ૧૯

ધર્મથી સ્વર્ગસુખ

યદાચરતિ ધર્મં સ પ્રાયશોઽધર્મમલ્પશઃ ।

તૈરેવ ચાવૃતો ભૂતૈઃ સ્વર્ગે સુખમુપાશ્રુતે ॥ ૨૦ ॥

જીવ જો ધર્મ વધારે કરે છે અને પાપ ઓછું કરે છે, તો
એ જ (સ્વૃક્ષ શરીરરૂપે પરિણામ પામેલાં) પાંચમહાભૂતોથી

વીંટાઈને તે સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવે છે. ૨૦

અધર્મથી યમલોકની પીડા

યદિ તુ પ્રાયશોઽધર્મં સેવતે ધર્મમલ્પશઃ ।

તૈર્મૂતૈઃ સ પરિત્યક્તો યામીઃ પ્રાપ્નોતિ યાતનાઃ ॥ ૨૧ ॥

પણ, તે એ અધર્મ વધારે સેવે છે અને ધર્મ ઓછો આચરે છે, તો એ જ પાંચમહાભૂતોથી (બનેલા સ્થૂલ શરીરથી) ત્યજીને મરણ પામી યમલોકની યાતનાઓને પામે છે.

પાપરહિત જીવને એ જ ભૂતોની ફરી પ્રાપ્તિ

યામીસ્તા યાતનાઃ પ્રાપ્ય સ જીવો વીતકલ્મષઃ ।

તાન્નેવ પશ્ચ ભૂતાનિ પુનરપ્વેતિ ભાગશઃ ॥ ૨૨ ॥

યમલોકની એ યાતનાઓ ભોગવી પાપરહિત થયેલો તે જીવ ફરી તે જ પાંચમહાભૂતોને વિભાગવાર પામે છે. (અર્થાત્ મનુષ્યાદિ શરીરને ગ્રહણ કરે છે.) ૨૨

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दृष्ट्वात्સदा મનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધર્મ અને અધર્મથી થતી જીવની આ ગતિઓને યોતાનાં અંતઃકરણથી જાણીને મનુષ્યે મનને સદા ધર્મમાં જોડવું. ૨૩

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણ દ્વારા મહત્તત્ત્વની બધે વ્યાપ્તિ

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थિતી भावान्મહાન્સર્વાનશેષતઃ ॥ ૨૪ ॥

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણને આત્મા (મહત્તત્ત્વ) ના શુષ્ણો જાણવા; મહત્તત્ત્વ તે શુષ્ણો વડે આ સર્વ પદાર્થોને સંપૂર્ણ વ્યાપીને રહ્યું છે. ૨૪

શુભાનુસાર ૭૫

યો યદૈવાં ગુણો દેહે સાક્લ્યેનાતિરિચ્યતે ।

સ તદા તદ્ગુણમાયં તં કરોત્તિ શરીરિણમ્ ॥ ૨૫ ॥

એ ગુણોમાંથી જીવના શરીરમાં જે ગુણ સંપૂર્ણ ન્યારે
અધિક થાય છે, ત્યારે તે ગુણ, શરીરધારી જીવને લગભગ
પોતાનાં લક્ષણોવાળો કરે છે. ૨૫

સત્ત્વાદિ ગુણાનું લક્ષણ અને દેહેનું શરીર એ ત્રણે ગુણોથી વ્યાપ્ત

સત્ત્વં જ્ઞાનં તમોઽજ્ઞાનં રાગદ્વેષો રજઃ સ્મૃતમ્ ।

એતદ્વ્યાસિમ્દેતેષાં સર્વભૂતાશ્રિતં વપુઃ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાન સત્ત્વગુણનું (લક્ષણ) છે, અજ્ઞાન તમોગુણનું (લક્ષણ)
છે અને રાગદ્વેષ રજોગુણનું (લક્ષણ) છે, એમ કહ્યું છે; પ્રાણી-
માત્રના આશ્રયે રહેલું આ શરીર આ ગુણોથી વ્યાપ્ત છે. ૨૬

આત્મામાં સત્ત્વગુણ કયો જાણવો ?

તત્ર યત્પ્રીતિસંયુક્તં કિંચિદાત્મનિ લક્ષયેત્ ।

પ્રશાન્તમિવ શુદ્ધામં સત્ત્વં તદુપધારયેત્ ॥ ૨૭ ॥

તેમાં આત્મા વિષે જે કંઈ પ્રીતિયુક્ત, અતિશય શાંત અને
શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ જણાય, તેને સત્ત્વગુણ જાણવો. ૨૭

રજોગુણ કયો ?

યત્તુ દુઃસ્વપ્નાયુક્તમપ્રીતિકરમાત્મનઃ ।

તદ્રજઃ પ્રતિપં વિદ્યાત્સતતં હારિ દેહિનામ્ ॥ ૨૮ ॥

પણ જે કોઈ દુઃખયુક્ત આત્માને અપ્રીતિ કરનાર અને
દેહધારીઓને જે નિરંતર પ્રતિકૂળ (વિષયો) તરફ ખેંચે છે,
તેને રજોગુણ જાણવો. ૨૮

તમોગુણ કથો ?

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ।

અગ્રતર્વ્યમવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પણ જે મોહયુક્ત હોય, અગ્રકટ વિષયાકાર હોય, તદ્ ન કરી શકાય એવું અને જાણી ન શકાય એવું હોય, તેને તમોગુણ જાણવો.† ૨૯

જે ત્રણ ગુણોનો દ્વેષોદય

ત્રયાણામપિ ચૈતૈર્વાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ।

અગ્રયો મધ્યો લઘન્યથ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેપતઃ ॥ ૩૦ ॥

આ ત્રણ ગુણોની ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ જે ફલ-પ્રાપ્તિ છે, તે હું સંપૂર્ણ કહીશ. ૩૦

સત્ત્વગુણનું ફળ

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

ધર્મક્રિયાઽઽત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્મચિંતન, એ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ એટલે કાર્ય છે. ૩૧

રજોગુણનું ફળ

આરમ્ભરુચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

આરંભમાં રુચિ, અધીરતા, ખરાબ કાર્યોનો સ્વીકાર અને નિત્ય વિષયોનું સેવન, એ રજોગુણનાં લક્ષણ એટલે કાર્ય છે. ૩૨

† આમ ગુણોનું સ્વરૂપ જાણવામાં આ કારણ છે, કે જેમ જાને તેમ સત્ત્વગુણની વૃત્તિમાં સ્થિતિ કરવા યત્નશીલ રહેવું જોઈએ. (કુલ્લક)

તમોગુણનું ૩૭

લોભઃસ્વમોઽદ્યોતઃ ક્ષીર્યં નાસ્તિક્યં મિત્રવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

લોભ, લાંબણુશીપણું, અધીરાઈ, કૂરતા, નાસ્તિકતા, આચારબ્રહ્મતા, માગણુવૃત્તિ અને પ્રમાદ, એ તમોગુણનાં લક્ષણુ એટલે કાર્ય છે. ૩૩

ત્રણે ગુણોનાં દૂંકાં લક્ષણુ

ત્રયાણામપિ ચૈત્તેષાં ગુણાનાં ત્રિષુ તિષ્ઠતામ્ ।

ઇદં સામાસિકં જ્ઞેયં ક્રમશો ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

ત્રણે કાળમાં રહેવાવાળા આ સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણોનાં આ અનુક્રમે દૂંકમાં ગુણુ તથા લક્ષણુ જણવાં: ૩૪

તમોગુણનું દૂંકું લક્ષણુ

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વેશ્ચ કરિષ્યંશ્ચૈવ લજ્જતિ ।

તજ્જ્ઞેયં વિદુષા સર્વં તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

જે કર્મ કરીને, કરતી વખતે અને કર્યા પહેલાં માણસ શરમાય છે, તે બધું વિદ્વાને તમોગુણનું લક્ષણુ જણવું. ૩૫

રજોગુણનું દૂંકું લક્ષણુ

યેનાસ્મિન્કર્મણા લોકે રુચ્યાતિમિચ્છતિ પુષ્કલામ્ ।

ન ચ શોચત્યસંપત્તૌ તદ્વિજ્ઞેયં તુ રાજસમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે કર્મથી મનુષ્ય આ લોકમાં પુષ્કળ પાયાતિ અથવા લક્ષ્મી ઇચ્છે છે, પણ તે ન મળે તો તે માટે શોક કરતો નથી તે રજોગુણનું દૂંકું લક્ષણુ જણવું. ૩૬

સત્ત્વગુણનું દ્વંદ્વં લક્ષણ

યત્સર્વેણેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન લજ્જતિ ચાચરન્ ।

યેન તુષ્યતિ ચાત્માસ્ય તત્સત્ત્વગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૭ ॥

જ કર્મથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરવા ઇચ્છે છે, જ આચરતાં તે શરમાતો નથી અને જથી એનો આત્મા સંતોષ પામે છે, તે સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે. ૩૭.

ત્રણે ગુણોનાં અતિશય દ્વંદ્વં લક્ષણ અને તેઓની ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા

તમસો લક્ષણં કામો રજસસ્ત્વર્થ ઉચ્યતે ।

સત્ત્વસ્ય લક્ષણં ધર્મઃ શ્રૈષ્ઠ્યમેષાં યથોત્તરમ્ ॥ ૩૮ ॥

તમોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ સ્વર્થ છે અને સત્ત્વગુણનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે; તેમ જ એની ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. ૩૮

સત્ત્વાદિક્ક ગુણોથી થતી ગતિઓ

યેન યસ્તુ ગુણેનૈષાં સંસારાન્પ્રતિપદ્યતે ।

તાન્સમાસેન વક્ષ્યામિ સર્વસ્યાસ્ય યથાક્રમમ્ ॥ ૩૯ ॥

એ ગુણોમાંથી જ ગુણને લીધે જીવ જ સંસાર પામે છે, તે એ સર્વ ગતિઓ આ સમગ્ર જગતના સંબંધે હું અનુક્રમે દ્વંદ્વમાં કહીશ. ૩૯

દેવત્વં સાત્ત્વિકા યાન્તિ મનુષ્યત્વં ચ રાજસાઃ ।

તિર્યક્ત્વં તામસા નિત્યમિત્યેષા ત્રિવિધા ગતિઃ ॥ ૪૦ ॥

સાત્ત્વિકા દેવપણું પામે છે, રાજસીઓ મનુષ્યપણું પામે છે અને તામસીઓ પશુપક્ષીપણું પામે છે; આમ આ નિત્ય ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ૪૦

અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ગતિઓ

ત્રિવિધા ત્રિવિધૈષા તુ વિજ્ઞેયા ગૌણિકી ગતિઃ ।

અધમા મધ્યમાઽઽથા ચ કર્મવિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૪૧ ॥

વળી કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદને લીધે એ ત્રણ પ્રકારની ગતિ પાછી અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારની બન્યું. ૪૧

તમોગુણી અધમગતિ

સ્થાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છપાઃ ।

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥

વૃક્ષાદિ સ્થાવરો, કર્મિયાં, છીડા, માછલાં, સર્પો, કાચબા, પશુઓ અને મૃગો, એ તમોગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૨

તમોગુણી મધ્યમગતિ

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા વરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૩ ॥

હાથીઓ, ઘોડા, શૂદ્રો, નિંદિત મ્લેચ્છો, સિંહો, વાઘો અને ભૂંડો, એ તમોગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૩

તમોગુણી ઉત્તમ ગતિ

ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્ભિકાઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીવૃત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

ચારણો, ગરુડ પક્ષીઓ, દાંભિક પુરુષો, રક્ષસો અને પિશાચો, એ તમોગુણની ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૪

રજોગુણી અધમ ગતિ

શ્વછા મહ્ત્વા નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શલ્લિષ્ટતયઃ ।

દૂતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

ઝલ્લો,* મલ્લો, નટો, શસ્ત્રવૃત્તિવાળા પુરુષો, જુગારીઓ અને દારૂ પીનારા, એ રજ્જેગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૫

રજ્જેગુણી મધ્યમ ગતિ

રાજાનઃ ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજાં ચૈવ પુરોહિતાઃ ।

વાદયુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજાના પુરોહિતો અને વાદ્યુદ્ધ કરનારા પુરુષો, એ રજ્જેગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૬

રજ્જેગુણી ઉત્તમ ગતિ

ગન્ધર્વા ગુહ્યકા યક્ષા વિવુધાનુચરાશ્ચ ચૈ ।

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીષ્ઠત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૭ ॥

ગંધર્વો, ગુહ્યકા, યક્ષો, દેવોના અનુચરો અને અપ્સરાઓ, એ બધી રજ્જેગુણની ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૭

સત્ત્વગુણી અધમ ગતિ

તાપસા યતયો વિપ્રા યે ચ વૈમાનિકા ગણાઃ ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૮ ॥

તાપસો, યતિઓ, બ્રાહ્મણો, વિભાતચારી ગણો, નક્ષત્રો અને દૈત્યો, એ સત્ત્વગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૮

સત્ત્વગુણી મધ્યમ ગતિ

યજ્ઞાન ઋપયો દેવા વેદા જ્યોતીંપિ ચત્સરાઃ ।

પિતરશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૯ ॥

યજ્ઞમાનો, ઋષિઓ, દેવો, વેદો, નક્ષત્રો, વર્ષો, પિતૃઓ અને સાધ્યો, એ સત્ત્વગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૯

* આ ઝલ્લ અને મલ્લ, તે માત્ર ક્ષત્રિય પુરુષથી તેની સખતીય ઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા દશમા અધ્યાયમાં કહેલા જાણુવા. (કુલ્લક)

સત્ત્વગુણી ઉત્તમ ગતિ

બ્રહ્મા વિશ્વસૃજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।

ઉત્તમાં સાત્ત્વિકીમેતાં ગતિમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મા, પ્રજાપતિઓ, ધર્મ, મહત્તત્ત્વ અને અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), એને પંડિતો સત્ત્વગુણની ઉત્તમ ગતિ કહે છે. ૫૦

એમ ત્રણ પ્રકારનો સર્વ સંસાર

एष सर्वः समुद्दिष्टप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(મન, વાણી અને કાયારૂપ લેહને લીધે) ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનાં (સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના) લેદથી ત્રણ પ્રકારનો અને પાછા (અધમ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ-એવા લેહને લીધે) ત્રણ પ્રકારનો આ સર્વ પ્રાણીઓનો સંસાર સંપૂર્ણ રીતે કહ્યો. ૫૧

નિર્દિષ્ટ ગતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

ઇન્દ્રિયોના (વિષયોમાં) અતિસંગ કરવાથી અને ધર્મને ન સેવવાથી મૂઢ નીચ લોકો, પાપી (એટલે નિંધ સંસારગતિ પામે છે. ૫૨

કર્મોનુસાર જન્મપ્રાપ્તિ

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

આ જીવ આહીં (કરેલાં) જ જ કર્મથી આ લોકમાં જ. જ યોનિને અનુક્રમે પામે છે, તે તે સર્વ તમે સાંભળો. ૫૩

મહાપાપીઓને ફરી સંસાર

બહુવર્ષગણાન્ધોરાન્નરકાન્પ્રાપ્ય તત્થયાત્ ।

સંસારાન્પ્રતિપદ્યન્તે મહાપાતકિનસ્તિવમાન્ ॥ ૫૪ ॥

મહાપાપીઓ, અનેકાનેક વર્ષો સુધી ઘોર નરકમાં પડ્યા રહ્યા પછી પાપનો ક્ષય થયા છતાં પાપને લીધે (ખાટી રહેલા) આ સંસારોને (ફરી) પામે છે. ૫૪

બ્રહ્મહત્યારો ક્યાં જન્મે છે ?

શ્વશ્વત્તરવરોઘ્નાનાં ગોઝાવિમૃગપક્ષિણામ્ ।

ચળ્ડાલપુકસાનાં ચ બ્રહ્મહા યોનિનૃચ્છતિ ॥ ૫૫ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનારો માણસ ફતરાં, બૂંડ, લિંટ, બળદ, બકરાં, ઘેટાં, મૃગ, પંખી, ચંડાલ અને પુકસની યોનિને પામે છે. ૫૫

દારૂણો બ્રાહ્મણ ક્યાં જન્મે ?

કૃમિકીટપતંગાનાં વિદૂમ્બુજાં ચૈવ પક્ષિણામ્ ।

હિસ્રાણાં ચૈવ સત્ત્વાનાં સુરાપો બ્રાહ્મણો વ્રજેત્ ॥ ૫૬ ॥

દારૂ પીનારો બ્રાહ્મણ કરંભિયાં, છીડ, પતંગિયાં, ત્રિશા ખાનારાં પક્ષીઓ અને હિંસક પ્રાણીઓની યોનિમાં જાય છે. ૫૬

ઘોર બ્રાહ્મણ ક્યાં જન્મે ?

લૂતાહિસરતાનાં ચ તિરશ્વાં ચામ્બુચારિણામ્ ।

હિસ્રાણાં ચ પિશાચાનાં સ્તેનો વિપ્રઃ સદૃશશઃ ॥ ૫૭ ॥

ઘોરી કરનારો બ્રાહ્મણ કૌશળિયો, સર્પ, કાચડો, જલચર જીવ, હિંસક પ્રાણીઓ તેમ જ પિશાચોની યોનિઓમાં હજારો વાર જન્મે છે. ૫૭

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો ક્યાં જન્મે ?

તૃણગુલ્મલતાનાં ચ ક્રઙ્યાદાં દંદિણામપિ ।

ક્રૂરકર્મકૃતાં ચૈવ શતશો ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૫૮ ॥

ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો ધાસ, ગુચ્છા, વેલા અને કાચું માંસ ખાનારાં, દાઢવાળાં, તેમ જ ક્રૂર કર્મ કરવાવાળાં પ્રાણીઓની જાતિમાં સેંકડો વાર જન્મે છે. ૫૮

હિંસક વગેરેના જન્મ

હિંસા મૃચન્તિ ક્રઙ્યાદાઃ ક્રમયોઽમશ્યમશ્વિનઃ ।

પરસ્પરાદિનઃ સ્તેનાઃ પ્રેતાન્ત્યસ્ત્રીનિષેવિનઃ ॥ ૫૯ ॥

હિંસા કરનારા, કાચું માંસ ખાનારાં પ્રાણીઓ થઈ જન્મે છે; અલક્ષ્ય ખાનારા, કરમિયાં થઈ જન્મે છે; સાધારણ ચોરો, એકબીજાને ખાઈ જનારાં પ્રાણીઓ થાય છે અને અંત્યજ સ્ત્રીને સેવનારા પ્રેત થાય છે. ૫૯

બ્રહ્મરાક્ષસ કોણ થાય ?

સંયોગે પતિતૈર્ગત્વા પરસ્યૈવ ચ યોપિતમ્ ।

અણહૃત્ય ચ વિપ્રસ્યં ભવતિ બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬૦ ॥

પતિતો સાથે સંયોગ રાખવાથી, પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, તેમ જ બ્રાહ્મણનું ધન હરવાથી માણસ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે. ૬૦

સોની કોણ થાય છે ?

મણિમુક્તાપ્રવાલાનિ હૃત્વા લોભેન માનવઃ ।

વિવિધાનિ ચ રત્નાનિ જાયતે હેમકર્તૃષુ ॥ ૬૧ ॥

જ માણસ લોભથી મણિ, મોતી, પરવાળાં તેમ જ વિવિધ રત્નોની ચોરી કરે છે, તે સોનીની જાતમાં જન્મે છે. ૬૧

અનાજ વગેરે ચોરવાથી બુદ્ધાગુદા જન્મ

ધાન્યં હત્વા ભવત્યાયુઃ કાંસ્યં હંસો જલં છુવઃ ।

મધુ દંશઃ પયઃ કાકો રસં શ્વા નકુલો ઘૃતમ્ ॥ ૬૨ ॥

માંસં ગૃધ્રો વપાં મદ્ગુસ્તૈલં તૈલપકઃ સ્વગઃ ।

‘ચીરીવાકસ્તુ લવણં વલાકા શકુનિર્દશિ ॥ ૬૩ ॥

કૌશેયં તિત્તિરિદ્ધિત્વા કૌમં હત્વા તુ દર્દુરઃ ।

‘કાર્પાસિતાન્તવં ક્રૌંચો ગોધા ગાં વાગ્ગુદો ગુહમ્ ॥ ૬૪ ॥

છુચ્છુન્દરિઃ શુભાન્ ગન્ધાન્ પત્રશાકં તુ વર્હિણઃ ।

શ્વાવિત્કૃતાન્નં વિવિધમકૃતાન્નં તુ શલ્યકઃ ॥ ૬૫ ॥

અનાજ ચોરવાથી કાંસ, ઠાંસું ચોરવાથી હંસ, જળ ચોરવાથી ખતક મધ ચોરવાથી કાંસ, દૂધ ચોરવાથી ઠાગડો, રસ ચોરવાથી કૂતરો, ઘી ચોરવાથી નાળિયો, માંસ ચોરવાથી ગીધ, ચરબી ચોરવાથી જલકૂકડી, તેલ ચોરવાથી તૈલપ (તેલ પીનારું) વપાં, મીઠું ચોરવાથી ચીરીવાક (ઊંચા સ્વરવાળું) પક્ષી, દહીં ચોરવાથી બગલી રેશમી વસ્ત્ર ચોરવાથી તેતર, અજરડીનું વસ્ત્ર ચોરવાથી દેડકો, સુતરાઉ વસ્ત્ર ચોરવાથી સારસ, ગાય ચોરવાથી ઘો, ગોળ ચોરવાથી વાગ્ગુદ પક્ષી, સારા સુગંધી પદાર્થો ચોરવાથી છચ્છુંદર, શાકપાન ચોરવાથી મોર, અનેક જાતનું રાંધેલું અન્ન ચોરવાથી શ્વાવિધ (મોટી સેદાઈ) અને ઠાંસું અન્ન ચોરવાથી શલ્યક (નાની સેદાઈ) તરીકે માણસ જન્મે છે. ૬૨-૬૫

અગ્નિ વગેરે ચોરે તો ।

ધક્તો ભવતિ હત્વાઽગ્નિં ગૃહકારી છુપસ્કરમ્ ।

રક્તાનિ હત્વા વાતાંસિ જાયતે જીવજીવકઃ ॥ ૬૬ ॥

અગ્નિ ચોરવાથી બગલો, રાત્રચીલું ચોરવાથી ગૃહકારી
(ગિંધેલ) અને રંગેલાં વસ્ત્રો ચોરવાથી ચક્રાર પક્ષી જન્મે છે. ૬૬

હરણ, હાથી વગેરે ચોરનારો જન્મે

શુક્રો મૃગેભં વ્યાઘ્રોડશ્ચં ફલમૂલં તુ મર્કટઃ ।

સ્ત્રીમૃક્ષઃ સ્તોકકો વારિ યાનાન્યુષ્ઠઃ પશુનજઃ ॥ ૬૭ ॥

મૃગ તથા હાથીને ચોરનારો વરુ, ઘોડો ચોરનારો વાધ,
ફળમૂળ ચોરનારો માંકડું, સ્ત્રીહરણ કરનારો રીંછ, પાણી ચોર-
નારો બપેયો, વાહન ચોરનારો જાંટ અને પશુ ચોરનારો બકરો
થાય છે. ૬૭

એકંદર, પારકું દ્રવ્ય પડારી લેનાર પશુપક્ષી જન્મે

યદ્વા તદ્વા પરદ્રવ્યમપહૃત્ય ચલાન્નરઃ ।

અવશ્યં યાતિ તિર્યક્ત્વં જગધ્વા ચૈવાહુતં હવિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે માણસ ગમે તે પારકું દ્રવ્ય બળથી હરી લે છે તેમ જ
જે હોમ્યા વિનાનું હવિ ખાય છે, તે અવશ્ય પશુપંખીપણું
પામે છે. ૬૮

શ્રીઓ પશુ ચોરી કરી એ જ દશા પામે

સ્ત્રિયોડપ્યેતેન કલ્પેન હૃત્વા દોષમવાપ્નુયુઃ ।

એતેષામેવ જન્તૂનાં માર્યાત્વમુપયાન્તિ તાઃ ॥ ૬૯ ॥

શ્રીઓ ચોરી કરે, તો તેમને પણ એ જ પ્રકારે દોષો લાગે
છે અને તેઓ એ જ જીવોના સ્ત્રીપણાને પામે છે. ૬૯

પોતપોતાનાં કર્મોથી બ્રહ્મ યથેચ્છાની સ્થિતિ

સ્વેમ્યઃ સ્વેમ્યસ્તુ કર્મમ્યશ્યુતા વર્ણા હનાપદિ ।

પાપાન્સંસૃત્ય સંસારાન્ પ્રેપ્યતાં યાન્તિ શત્રુષુ ॥ ૭૦ ॥

આપત્તિરહિત સમયમાં પોતપોતાનાં (શાસ્ત્રીય) કર્મથી

બ્રહ્મ થયેલા ચારે વર્ણના લોકો પાપી યોનિઓમાં અવતરીને
(છેવટે) શત્રુઓનું દાસપણું પામે છે. ૭૦

કર્મબ્રહ્મ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પ્રેત થાય

વાન્તાશ્યુલ્કામુખઃ પ્રેતો વિપ્રો ધર્માત્સ્વકાચ્યુતઃ ।

અમેઘ્યકુળપાશી ચ ક્ષત્રિયઃ કટપૂતનઃ ॥ ૭૧ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો બ્રાહ્મણ ઓદિલું ખાનારો ઉલ્કામુખ
(જ્વાલામુખ) નામે પ્રેત થાય છે, તેમ જ તેવો ક્ષત્રિય વિષા
અને શખ ખાનારો કટપૂતન નામે પ્રેત થાય છે. ૭૧

તેવો વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રેત

મૈત્રાક્ષજ્યોતિકઃ પ્રેતો વૈશ્યો ભવતિ પૂયમ્બુકુ ।

ચૈલાશકથ્ર ભવતિ શૂદ્રો ધર્માત્સ્વકાચ્યુતઃ ॥ ૭૨ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો વૈશ્ય પર ખાનારો મૈત્રાક્ષજ્યોતિક
નામે પ્રેત થાય છે; તેમ જ સ્વધર્મથી ચૂકેલો શૂદ્ર, લૂગડાંમાંની
જાં વગેરે ખાનારો ચૈલાશક નામે પ્રેત થાય છે. ૭૨

વિષયી લોકો વિષયોમાં જ પ્રવીણ બને

યથા યથા નિષેવન્તે વિષયાન્વિષયાત્મિકાઃ ।

તથા તથા કુશલતા તેષાં તેષ્વજાયન્તે ॥ ૭૩ ॥

કેવળ વિષયમાં જ ચિત્તવાળા માણસો જેમ જેમ વિષયોને
સેવે છે, તેમ તેમ તેઓની તેમાં જ પ્રવીણતા થાય છે. ૭૩

વિષયી છેવટે દુઃખ જ પામે

તેઽમ્યાસાત્કર્મણાં તેષાં પાપાનામલ્પચુદ્ધયઃ ।

સંપ્રાપ્નુવન્તિ દુઃસ્થાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

તે ઓછી બુદ્ધિવાળા (વિષયી લોકો) એ પાપી કર્મોના
અભ્યાસને લીધે (છેવટે) તે તે (નિંદિત પશુપક્ષી આદિની)

યોનિઓમાં દુઃખ પામે છે. ૭૪

- તેઓ નરકોમાં તરફથી કરે

તામિસ્ત્રાદિષુ ચોગ્રેષુ નરકેષુ ચિવર્તનમ્ ।

અસિપત્રવનાદીનિ બન્ધનચ્છેદનાનિ ચ ॥ ૭૫ ॥

વળી તેઓ તામિસ્ત્ર આદિ ઘોર નરકોમાં ફેરા લે છે, તેમ જ અસિપત્ર વન આદિ બંધનો અને છેદન આદિ ચાતનાંઓ પામે છે. ૭૫

અનેક જાતની પીડાઓ તથા દારુણ નરકો વિષયી માટે

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલુકૈશ્ચ મહુણમ્ ।

કરમ્ભવાલુકાતાપાન્ કુંભીપાકાંશ્ચ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

તેઓ વિવિધ પીડાઓ ભોગવે છે, તેમને કાગડાઓ અને ધુવડો ખાય છે, તેમને ધગધગતી રેતીના તાપ સહેવા પડે છે, તેમ જ તેઓ કુંભીપાક વગેરે દારુણ નરકો પામે છે. ૭૬

દુઃખમય જાતિ અને જુદાજુદા ભય પણ તેમને જ

સંભવાંશ્ચ વિયોનીષુ દુઃખપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ।

શીતાતપાભિઘાતાંશ્ચ વિવિધાનિ મયાનિ ચ ॥ ૭૭ ॥

તેઓ લગભગ દુઃખમય પશુપક્ષી આદિ યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ પામે છે અને ટાદતડકાની પીડાઓ તથા વિવિધ ભય ભોગવે છે. ૭૭

દારુણ ગર્ભવાસ તથા બંધન આદિ પણ તેમને જ

અસકૃદ્ગર્ભવાસેષુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ।

બન્ધનાનિ ચ કષ્ટાનિ પરપ્રેષ્યત્વમેવ ચ ॥ ૭૮ ॥

તેમને વારંવાર ગર્ભવાસ કરવો પડે છે, દારુણ જન્મ

લેવો પડે છે, કષ્ટદાયી બંધનો થાય છે, તેમ જ પારકાની ચાકરી કરવી પડે છે. ૭૮

વહાણાના વિયોગ વગેરે પણ તેમને જ

અન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્ચ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ।

દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય ચાર્જનમ્ ॥ ૭૯ ॥

તેમને બંધુઓ અને પ્રિયજનોના વિયોગો, દુર્જનો સાથે સહવાસ, ધન કમાવામાં પ્રયાસ અને ધનનો નાશ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ મુશ્કેલીએ મિત્રો મળે છે અને કારણ વગર શત્રુઓ થાય છે. ૭૯

ઘડપણ, રોગ, ક્લેશ તથા મૃત્યુ પણ તેમને જ

જરાં ચૈવાપ્રતીકારાં વ્યાધિભિશ્ચોપપીડનમ્ ।

ક્લેશાંશ્ચ વિવિધાંસ્તાંસ્તાન્મૃત્યુમેવ ચ દુર્જયમ્ ॥ ૮૦ ॥

તેઓ ઉપાય વગરનું ઘડપણ, વ્યાધિઓથી પીડા, ક્લેશો અને દુર્જય મરણ પામ્યા જ કરે છે. ૮૦

જ્યેષ્ઠો ભાવ તેણું ક્ષય

યાદ્યેન તુ માયેન યદ્યત્કર્મ નિપેક્તે ।

તાદ્યેન શરીરેણ તત્તત્કલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૧ ॥

મનુષ્ય જોવા ભાવથી જ જ કર્મ કરે છે, તેણું શરીર પામીને તે તે કર્મનું ક્ષય ભોગવે છે. ૮૧

ગોદાશરક આગ્નિજ્વળ

અપ્ સર્વઃ સમુદિષ્ટઃ કર્મણાં વઃ કલોદયઃ ।

નૈઃશ્રેયસકરં કર્મ વિપ્રસ્યેદં નિબોધત ॥ ૮૨ ॥

કર્મોની આ સર્વ ક્ષણપ્રાપ્તિ તમને કહી; હવે જે કર્મો આશ્વસનો મોડા કરનારાં છે, તે સાંભળો. ૮૨

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનમિન્દ્રિયાણાં ચ સંયમઃ ।

અહિંસા ગુરુસેવા ચ નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ॥ ૮૩ ॥

વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયસંયમ, અહિંસા અને ગુરુસેવા, એ બ્રાહ્મણનાં પરમ કલ્યાણકારી એટલે મોક્ષકારક કર્મ છે. ૮૩

અતિ શ્રેયસ્કર કર્મ કયું ?

સર્વેષામપિ ચૈતેષાં શુભાનામિદં કર્મણામ્ ।

કિંચિન્દ્રેયસ્કરતરં કર્મોક્તં પુરુષં પ્રતિ ॥ ૮૪ ॥

આ લોકમાંનાં સર્વ શુભ કર્મોમાં પણ કયું કર્મ પુરુષ માટે અતિશય શ્રેયસ્કર કહ્યું છે ? ૮૪

સર્વ કર્મોમાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ

સર્વેષામપિ ચૈતેષામાત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ ।

તદ્વચ્ચયં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હ્યમૃતં તતઃ ॥ ૮૫ ॥

આ સર્વમાં આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે; કેમકે તે સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે અને તેથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૫

જ બ્રાહ્મણકર્મમાં વૈદિકકર્મ વધારે શ્રેયસ્કર

પણ્ણામેષાં તુ સર્વેષાં કર્મણાં પ્રેત્ય ચેદં ચ ।

શ્રેયસ્કરતરં જ્ઞેયં સર્વદા કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૬ ॥

(૮૩માં શ્લોકમાં કહેલ વેદાભ્યાસ આદિ) આ સર્વ જ કર્મોમાં (આત્મજ્ઞાનરૂપ) વૈદિક કર્મને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં સર્વદા અધિક કલ્યાણકારી બણ્યું. ૮૬

વૈદિક કર્મયોગમાં સર્વનો સમાવેશ

વૈદિકે કર્મયોગે તુ સર્વાણ્યેતાન્યશેષતઃ ।

અન્તર્ભવન્તિ ક્રમશસ્તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ક્રિયાવિધૌ ॥ ૮૭ ॥

વૈદિક કર્મયોગ(પરમાત્માની ઉપાસના)ના તે તે ક્રિયા-
વિધિમાં આ સર્વ કર્મો અનુક્રમે સંપૂર્ણ સમાર્થ અર્થ છે.†૮૭

વૈદિક કર્મના બે પ્રકાર

સુલ્ભામ્યુદયિકં ચૈવ નૈઃશ્રેયસિકમેવ ચ ।

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વિવિધં કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૮ ॥

સ્વર્ગોદિ સુખની પ્રાપ્તિ કરનારું (હોઈ સંસારની પ્રવૃત્તિનું
કારણ) 'પ્રવૃત્ત કર્મ' અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું 'નિવૃત્ત કર્મ' -
એમ વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનું છે. ૮૮

પ્રવૃત્ત કર્મ તથા નિવૃત્ત કર્મ

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कામં જ્ઞાનપૂર્ણં તુ નિવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥ ૮૯ ॥

આ લોક તથા પરલોકના ફળની કામના માટેનું કર્મ
'પ્રવૃત્ત' કહેવાય છે, પણ જ્ઞાનપૂર્ણ કર્મ નિઃકામ કર્મ તે
'નિવૃત્ત' કહેવાય છે. ૮૯

ઉપર જણાવેલની ૧૪ સ્પષ્ટતા

[અકામોપહતં નિત્યં નિવૃત્તં ચ વિધીયતે ।

કામતસ્તુ કૃત્તં કર્મ પ્રવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥

નિત્ય (ફળની) કામનાથી નહિ હણાયેલું—એટલે નિઃકામ-
ભાવે કરેલું કર્મ નિવૃત્ત કહેવાય છે, પણ (ફળની) કામનાથી
કરેલું કર્મ પ્રવૃત્ત કહેવાય છે.]

પ્રવૃત્ત-નિવૃત્ત કર્મનું ૬૭

પ્રવૃત્તં કર્મં સંસેવ્ય દેવાનામેતિ સામ્યતામ્ ।

નિવૃત્તં સેવમાનસ્તુ ભૂતાન્યત્યેતિ પશ્ચ વૈ ॥ ૯૦ ॥

પ્રવૃત્ત કર્મ સેવીને માણસ દેવાની સમાનતા પામે છે,
પણ નિવૃત્ત કર્મ સેવનારે પંચમહાભૂતોને વટાવી જાય છે.
(ઝટકે મોક્ષ મેળવે છે.) ૯૦

આત્મયજ્ઞ કરનારને મોક્ષપ્રાપ્તિ

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સર્મં પશ્યન્નાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

પ્રાણીમાત્ર વિષે જ પોતાના આત્માને જુએ છે તેમ જ
જ પોતાના આત્મામાં પ્રાણીમાત્રને જુએ છે, એમ સમદૃષ્ટિથી
જોનારે તે આત્મયજ્ઞ કરનાર પુરુષ સ્વારાજ્ય (મોક્ષ)
પામે છે. + ૯૧

આત્મજ્ઞાન, શમ તથા વેદાભ્યાસ ખાસ જરૂરી

યથોક્તાન્યપિ કર્માણિ પરિહાય દ્વિજોત્તમઃ ।

આત્મજ્ઞાને શમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ॥ ૯૨ ॥

+ આ અભિપ્રાય શ્રુતિ જથાવે છે : 'સર્વ સ્વત્વિદં બ્રહ્મ તજ્ઞતાનિતિ
જ્ઞાન્ત ઉપાસીત । (છાન્દોગ ૩-૧૪-૧) આ બધું બ્રહ્મ જ છે;
કારણકે તે બ્રહ્મમાંથી ઉપજ્યું છે, બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે અને
બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, માટે શાંત બની બ્રહ્મની જ ઉપવાસતા કરવી.'
વળી યજુર્વેદનો આ મંત્ર પણ એમ જ દર્શાવે છે : 'યસ્તુ સર્વાણિ
ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપસ્યતિ । સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે' ।
(ઈશાવાસ્ય-૬) જે સર્વ પ્રાણીઓને પોતામાં જ રહેલાં જુએ છે
અને બધાં પ્રાણીઓમાં પોતાને જ રહેલો જુએ છે, તેથી તે કોઈની
નિંદા કરતો નથી.' (કુલ્લૂક)

શાસ્ત્રમાં કહેલાં પણ કમોં છોડી ઉત્તમ બ્રાહ્મણે આત્મજ્ઞાન,
ઇન્દ્રિયજન્ય અને વેદાભ્યાસ વિષે યત્નવાન થવું. *૯૨

બ્રાહ્મણજન્મની સફળતા

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

આ (આત્મજ્ઞાન, વેદાભ્યાસ વગેરે) જ જન્મની સફળતા
છે, અને બ્રાહ્મણ માટે તે ખાસ વધારે જરૂરી છે; કમંદુ એને
પામીને દ્વિજ (ત્રણે વર્ણ) કૃતાર્થ થાય છે, બીજી રીતે નહિ.

વેદનું માહાત્મ્ય

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

પિતૃદેવો, દેવો અને મનુષ્યોનું સનાતન નેત્ર વેદ છે.
વેદશાસ્ત્ર (અશક્ય) અશક્ય (અપૌરુષેય) અને અપ્રમેય
(મીમાંસા તથા ન્યાયશાસ્ત્ર વિના જાણી ન શકાય એવું) છે,
એ ચોક્કસ છે. ૯૪

વેદ વિરુદ્ધ શાસ્ત્રો નિષ્ફળ

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टपयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

જે સ્મૃતિઓ વેદ બહાર છે અને જે નિંદા શાસ્ત્રો વેદ-
વિરુદ્ધ કુતર્કરૂપી ભૂળાણાં છે, તે બધાં પરલોકમાં અફળ

x આમ કહેતામાં આ અભિપ્રાય છે, કે આત્મજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયજન્ય
તથા પ્રજુવ અને ઉપનિષદ આદિ વેદો અભ્યાસ, તે મોક્ષના
ઉપાયોમાંનો અંતરંગ ઉપાય છે; પણ તેથી અગ્નિવેદાદિ ત્વંચ
દેવોં નહિ. (કલ્પક)

જનારાં છે; દેમકે તે સ્મૃતિશાસ્ત્રોને નરકવાસ કરાવનારાં (મનુ વગેરેએ) કહ્યાં છે. ૯૫

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિચિત્ ।

તાન્યર્વાક્કાલિકતયા નિષ્કલાન્યનૃતાનિ ચ ॥ ૯૬ ॥

આ વેદ જેઓનું મૂળ નથી એવાં જે બીજાં શાસ્ત્રો રચાય છે, તેઓ (તરત) નાશ પામે છે; વળી તેમની અર્વાચીનતાને લીધે તેઓ નિષ્ફળ અને અસત્ય છે. ૯૬

વેદથી જ સર્વની પ્રસિદ્ધિ

ચાતુર્વર્ણ્ય ત્રયો લોકાશ્ચત્વારશ્ચાશ્રમાઃ પૃથક્ ।

ભૂતં ભવ્યં ભવિષ્યં ચ સર્વં વેદાત્પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૯૭ ॥

ચાર વર્ણ, ત્રણ લોક (ભૂર, ભુવર અને સ્વર), ચાર જુદાજુદા આશ્રમો તથા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય—એ બધું વેદથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૯૭

શબ્દાદિ વિષયો પણ વેદમાંથી જ જાણે છે

શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપં ચ રસો ગન્ધશ્ચ પञ્ચમઃ ।

વેદાદેવ પ્રસ્રયન્તે પ્રસ્રતિગુણકર્મતઃ ॥ ૯૮ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ, એ સત્ત્વાદિ ગુણોરૂપ કારણવાળાં કર્મોને લીધે વેદમાંથી જ જન્મે છે. ૯૮

વેદશાસ્ત્ર જ મનુષ્યના પુરુષાર્થનું સાધન

વિભત્તિં સર્વભૂતાનિ વેદશાસ્ત્રં સનાતનમ્ ।

તસ્માદેતત્પરં મન્યે યજ્ઞન્તોરસ્ય સાધનમ્ ॥ ૯૯ ॥

સનાતન વેદશાસ્ત્ર સર્વ પ્રાણીપદાર્થનું ધારણપોષણ કરે છે;

* વેદનો આઠમ્યપ્રાણ આ અભિપ્રાય દર્શાવે છે : ‘હવિરગ્ની ઇયતે, સોઽગ્નિરાદિત્યમુપસર્પતિ, તત્સૂર્યો રશ્મિર્ભિર્વર્ષતિ, તેનામં ભવતિ, અષ્ટદ

તેથી એને આ પ્રાણીના પરમ (કલ્યાણકારી) સાધનરૂપ હું
માનું છું. ૯૯

વેદશાસ્ત્ર જાણનારો જ જાંવી રીતે યોગ્ય

સેનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ ।

સર્વલોકાધિપત્યં ચ વેદશાસ્ત્રવિદર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

વેદશાસ્ત્ર જાણનારો માણસ સેનાપતિપણું, રાજ્યદંડનું
નેતાપણું તેમ જ સર્વ લોક ઉપર આધિપત્ય પામવાને
યોગ્ય છે. ૧૦૦

વેદ જાણનારો પોતાનાં પાપ બાળી નાખે

યયા જાતવલો વહ્નિર્દહત્યાદ્રાનપિ દ્રુમાન્ ।

તયા દહતિ વેદજ્ઞઃ કર્મજં દોષમાત્મનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જેમ બળવાન થયેલો અગ્નિ લીલાં ઝાડોને પણ બાળી
નાખે છે, તેમ વેદ જાણનારો મનુષ્ય કર્મથી થયેલા પાપરૂપી
પોતાના દોષોને બાળી નાખે છે. ૧૦૧

વેદનું બળ પામી પાપ તરફ રચિ ન જાય

[ન વેદબલમાશ્રિત્ય પાપકર્મરુચિર્મવેત્ ।

અજ્ઞાનાચ પ્રમાદાચ દહતે કર્મ નેતરત્ ॥

વેદરૂપી બળનો આશ્રય કર્યા પછી પાપકર્મમાં રચિ ન

મૂલનામુત્પત્તિઃ સ્થિતિવેતિ હવિર્જાયંત । વેદમત્રાતા ઉચ્ચારપૂર્વક અગ્નિમાં
હવિષ-હોમદ્રવ્ય હોમાય છે, તે અગ્નિ સૂર્યમાં પડેલો છે, તે સૂર્ય
કિરણો દ્વારા વરસાદ વરસાવે છે, તેથી અનાજ પેદા થાય છે અને
અનાજ બિયડાથી આ લોકમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા પાલન
થાય છે, એમ વેદમત્રોથી હોમોર્થ હવિષ જ પ્રાણીઓ રૂપે જન્મે છે.

(કન્નરક)

જ થવી જોઈએ. અજ્ઞાણતાં કે ગદ્ગતથી થયેલાં પાપોને જ વૈદિક કર્મ બાળે છે, બીજાં પાપોને નહિ.]

હરકોઈ આશ્રમમાં વેદશાસ્ત્ર જાણનારો બ્રહ્મસ્વરૂપ

વેદશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्ममूयाय कल्पते ॥ ૧૦૨ ॥

વેદશાસ્ત્રના અર્થનું રહસ્ય જાણનારો માણસ હરકોઈ આશ્રમમાં વસતો હોય, તોપણ આ લોકમાં રહી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય છે. ૧૦૨

વેદ જાણનારાઓમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ ૧૦૩ ॥

વેદ ન જાણનારા કરતાં વેદગ્રંથનો પાઠ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ ગ્રંથપાઠીઓ કરતાં વેદને યાદ રાખી ધારણ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ યાદ રાખી ધારણ કરનારા કરતાં વેદના જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે; અને એ જ્ઞાનવાળાઓ કરતાં વેદમાં કહેલું બરાબર આચરનારા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૩

તપથી પાપનો નાશ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा कित्पिपं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ૧૦૪ ॥

તપ અને વિદ્યા બ્રાહ્મણનું પરમ કલ્યાણ કરનાર છે; તપથી તે પાપનો નાશ કરે છે અને વિદ્યાથી તે અમૃત (મોક્ષ) પામે છે. + ૧૦૪

+ અહીં મહાભારતમાં જતાનું છે તેમ 'તપસ્ય' શબ્દનો અર્થ પોતાના ધર્મોનુસાર વર્તવું અને 'વિદ્યા' એટલે આત્મજ્ઞાન છે.

આ ત્રણે જાણવાં ખાસ જરૂરી

પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં.ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમમીક્ષતા ॥ ૧૦૫ ॥

ધર્મશુદ્ધિ એટલે ધર્મનું રહસ્ય-જ્ઞાન જાણવા ઇચ્છનારાએ પ્રત્યક્ષ (શ્રુતિ), અનુમાન (સ્મૃતિ) અને વિવિધ આગમ-શાસ્ત્રો-એ ત્રણ સારી રીતે જાણવાં જોઈએ.* ૧૦૫

ધર્મને કાણ જાણી શકે ?

આર્પ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધતે સ ધર્મં વેદ નેતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વેદવિરુદ્ધ ન હોય એવા તર્કથી (ન્યાયથી) ઋષિસેવિત વેદનું અને સ્મૃતિ આદિ ધર્મોપદેશનું જે અનુસંધાન કરે છે, તે ધર્મને જાણે છે, બીજે તેને જાણતો નથી. ૧૦૬

માનવધર્મશાસ્ત્રનું રહસ્ય

નૈઃશ્રેયસમિદં કર્મ યથોદિતમશેષતઃ ।

માનવસ્યાસ શાસ્ત્રસ્ય રહસ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

મોક્ષનાં સાધન આ સર્વ કર્મો, વેદશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે

શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે 'વિદ્યં વાવિદ્યં ચ યસ્તદ્વેરોમયં મદઃ । અવિદ્યા મૃત્યુ તીર્ત્વાં વિદ્યાયાઽમૃતમ્ભુતે । (ઈશા• ૭) વિદ્યા એટલે આત્મજ્ઞાન; અને અવિદ્યા એટલે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મો; એ બન્નેને જે સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે એટલે પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોને સારી રીતે આચરીને મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે અને આત્મજ્ઞાનથી વિદ્યા વડે મોક્ષ પામે છે. ' (જન્મકથ)

* પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ-આ. ત્રણ પ્રમાણો જે અનુને માન્ય છે; ઉપમાન તથા અર્થોપતિ પ્રમાણ તેર અનુમાનમાં જ મમાર્થ જાય છે.

કર્તા; હવે આ માનવશાસ્ત્રના રહસ્યનો ઉપદેશ કરાય છે. ૧૦૭

શિષ્ટ બ્રાહ્મણો! કહે તે જ ધર્મ

અનામ્નાતેષુ ધર્મેષુ કયં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

યં શિષ્ટા બ્રાહ્મણા ઋયુઃ સ ધર્મઃ સ્યાદશક્તિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

આ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેવાયેલા ધર્મો વિષે જો 'શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તો શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જ ધર્મ કહે તે જ નિઃશંક ધર્મ જાણવો. ૧૦૮

શિષ્ટ બ્રાહ્મણો કયા?

ધર્મેણાધિગતો યૈસ્તુ વેદઃ સપરિવુંદનઃ ।

તે શિષ્ટા બ્રાહ્મણા જ્ઞેયાઃ શ્રુતિપ્રત્યક્ષહેતવઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જમણે ધર્મ પૂર્વક સર્વોગસહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ કરનારમાં કારણરૂપ બ્રાહ્મણોને શિષ્ટ જાણવા. ૧૦૯

જો બ્રાહ્મણોએ નક્કી કરેલો ધર્મ હિયાપાય નહિ

દશાવરા વા પરિપયં ધર્મં પરિકલ્પયેત્ ।

જ્યવરા વાપિ ઘૃત્તસ્યા તં ધર્મં ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઝોઢામાં ઝોઢા દશ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની પરિપક્વ અથવા તણ સદાચારી બ્રાહ્મણો જ ધર્મ હશે, તે ધર્મને હિયાપવો નહિ. ૧૧૦

આ ચાર આગાસિદ્ધ

[પુરાણ માનવો ધર્મઃ સાદ્ગો વેદચિકિત્સિતમ્ ।

આજ્ઞાસિદ્ધાનિ નત્વારિ ન દન્તવ્યાનિ હેતુમિઃ ॥

પુરાણો, માનવધર્મશાસ્ત્ર, અંગો સહિત વેદ, તેમજ આયુ-વેદ, એ ચાર આગાસિદ્ધ છે; તેમને કૃતકોથી નાશ ન કરાય.]

દશ વિદ્વાનોની પરિપદ

ત્રૈવિધો દેતુકસ્તર્કી નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ ।

ત્રયઘ્નાશ્રમિણઃ પૂર્વે પરિપત્ત્યાદશાવરા ॥ ૧૧૧ ॥

અથ વેદો જાણનારા, (શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ ન હોય તેવું) ન્યાયશાસ્ત્ર જાણનાર, મીમાંસાના તર્કને જાણનાર, નિરુક્ત જાણનાર, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી અને વાન-પ્રસ્થી એ પહેલા ત્રણ આશ્રમીઓ—એમ ઓછામાં ઓછા દશ વિદ્વાનોની પરિપદ થાય છે. ૧૧૧

અથવા ત્રણ વિદ્વાનોની પરિપદ

ઋગ્વેદવિષ્ણુર્વિષ્ણુ સામવેદવિદેવ ચ ।

અથવા પરિપજ્ઞેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૧૧૨ ॥

અથવા ધર્મના સંશયનો નિર્ણય કરવા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જાણનાર, એમ ઓછામાં ઓછા ત્રણની પરિપદ જાણવી. ૧૧૨

વેદ જાણનારો એક પણ ધર્મનિર્ણય કરી શકે

एकोऽपि वेदविद्वर्म्म यं व्यवस्येद्बुद्धिजोत्तमः ।

સ વિજ્ઞેયઃ પરો ધર્મો નાજ્ઞાનામુદિતોઽયુતેઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અથવા એક પણ વેદ જાણનારો એટલા બ્રાહ્મણ કે ધર્મ એટલા હરાવે તેને ધર્મ જાણવો; પણ દશ હજાર અજ્ઞાનીઓ, જેનો નિર્ણય કરે, તેને ધર્મ ન જાણવો.* ૧૧૩

* અહીં વેદ જાણનાર એટલે 'વેદના અર્થરૂપ ધર્મને જાણનાર' એવો અર્થ છે; કારણકે 'કેવલં જ્ઞાત્યમાત્રિય ન જ્ઞાત્યં વિનિર્ણયઃ । યુક્તિ-હોત્તરવિચારે તુ ધર્મજ્ઞાનિઃ પ્રજાયન્તે ।' (૧૨મી શાસ્ત્રનો આશ્રય કરી ઓછાસ નિર્ણય કરવો નહિ; કેમકે યુક્તિ વિનાનો વિચાર કરતાં ધર્મની

આવા હજારોની જમાવટ તે કંઈ પરિપક્વ ન ગણાય
અવતારનામમન્ત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ।

સહસ્રશઃ સમેતાનાં પરિપત્ત્યં ન વિચિતે ॥ ૧૧૪ ॥

અક્ષયર્યાદિ વ્રત વિનાના, વેદમંત્રોના અધ્યયનથી રહિત
અને માત્ર (ગ્રાહણ) નામે (પેટ ભરી) જીવતા હજારોની
સંખ્યા ભેગી થાય, તોપણ તે પરિપક્વ થતી નથી. ૧૧૪

મૂર્ખાઓ ધર્મ કહી પાપ જ વહેરે છે

યં વદન્તિ તમોમૂતા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતથા મૂઢસા તદ્વત્તુનનુગચ્છતિ ॥ ૧૧૫ ॥

વેદને બરાબર નહિ જાણનારા તમોગુણી મૂર્ખાઓ,
માણસને (પ્રાયશ્ચિતાદિક) ધર્મ કહે છે, તેનું પાપ સેંકડો રૂપે
થઈ તે (ધર્મ) કહેનારાઓને લાગે છે. ૧૧૫

આ માનવધર્મ પાળનારને પરમ ગતિ

एतद्वોડभिहितं सर्वं निश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૧૧૬ ॥

આ પરમ કલ્યાણકારી સર્વ સાધન તમને કહ્યું; આથી
અદ્વ નહિ થયેલો ગ્રાહણ પરમ ગતિ પામે છે. ૧૧૬

મનુષ્ય લોકના દિન માટે આ શાસ્ત્ર કહ્યું છે

एवं स भगवान्देवो लोकानां दिनकाव्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वगुक्तवान् ॥ ૧૧૭ ॥

એ પ્રભાષે તે ભગવાન મનુદેવે લોકોના દિવસના

થી ધર્મનું આ સર્વ શ્રેષ્ઠ રહસ્ય મને કહ્યું છે. ૧૧૭

સાચું ખોટું બધું પોતામાં જોવું

‘સર્વમાત્મનિ સંપश्येत्सचासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मं कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

-સાચું ખોટું બધું સાવધાન ચિત્તે પોતામાં જોવું; કમકે
એમ બધું પોતામાં જોનારો અધર્મમાં મત કરતો નથી. ૧૧૮

આત્મા જ બધાકે બધું

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

આત્મા (એટલે પરમાત્મા) જ સર્વ દેવતાઓ છે,
આત્મામાં જ બધું રહેલું છે અને આત્મા જ આ શરીરધારી-
ઓના કર્મયોગને ઉત્પન્ન કરે છે.* ૧૧૯

બાહ્ય સર્વને પોતાની અંદર લય પમાડી દેવું

खं संनिवेशयेत्स्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् । -

पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं घले हारम् ।

वाच्यमिं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

બાહ્ય આકાશને (શરીરની) અંદરનાં આકાશોમાં, વાયુને

* આ વાત શ્રુતિ પણ જણાવે છે : ‘एष होर सायु कर्म कारयति
यमूर्ध्वं निनीपति, एष नेमसायु कर्म कारयति यमपो निनीपति ।
(દોષિતશ ઉપનિષદ-૩-૬) આ પરમાત્મા જ તેની પાસે સારું
કામ કરાવે છે, કે જોને તે બીજે સર્વ જવા દે છે; તેમ જ આ
પરમાત્મા જ તેની પાસે ખરાબ કામ કરાવે છે, કે જોને તે નીચે
સર્વ જવા દે છે.’

(કુન્દક)

ચેષ્ઠા અને સ્પર્શોમાં, અગ્નિના ઉત્કૃષ્ટ તેજને જઠરાગ્નિમાં, સૂર્યના તેજને નેત્રમાં, જળને સ્નેહમાં, પૃથ્વીને શરીરના પૃથ્વીના ભાગોમાં, ચંદ્રને મનમાં, દિશાઓને ઠાનની ઇન્દ્રિયમાં, વિષ્ણુને ઇન્દ્રિયમાં, શિવને બળમાં, અગ્નિને વાણીમાં, મિત્રને શુદ્ધમાં અને પ્રજાપતિને જનનેન્દ્રિયમાં એકરૂપ કરી દેવા ૧૨૦, ૧૨૧

પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન

પ્રજ્ઞાસિતારં સર્વેવામણીયાંસમણોરપિ ।

રુક્મામં સ્વપ્રધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

* જે સર્વનો નિયંતા છે, જે અણુથી પણ અણુ છે; જે

* ઉપરના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક જૂત આદિને લઇ પમાડી તેમની પોતામાં એકત્વભાવના દર્શાવી. હવે આ શ્લોકમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા સૂચવે છે: જે પરમાત્મા બ્રહ્માથી માંડી યુગ્લક સુધીના સર્વ ચેતન-અચેતનનો નિયંતા છે; વળી અગ્નિ વગેરે પદાર્થોમાં જે ઉજ્જ્વળતા આદિનો નિયમ દેખાય છે, સૂર્ય વગેરેનું નિયમિત રીતે આકાશમાં ફરવું વગેરે જે જણાય છે, અને જે અમુક જુદાંજુદાં ક્રમોનું અમુક ચોક્કસ ફળ મળતું જણાય છે, તે બધું પરમાત્માને અધીન છે. આ વાત 'एतस्मैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गतिः । हे गर्गि ! आ परमात्मानो आत्मां न બધું રહ્યું છે.' ઇત્યાદિ ઉપનિષદો જણાવે છે; તેમ જ 'मयादस्यामिह पति मयात्तपति सत्यः । मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पथमः । (ઘટોપ ૬, ૩) તે પરમાત્માના બધથી અગ્નિ જળે છે, તેમના બધથી સૂર્ય તપે છે, તેમના બધથી ઇન્દ્ર, વાયુ અને પાંચમું મૃત્યુ પોતપોતાના અધિકારમાં દોગ્ધા કરે છે.' વળી તે પરમાત્મા અણુ કરતાં પણ અણુ છે; એટલે કે સર્વના આત્મા દોવાથી સુદૃઢ કરતાં પણ વધારે સુદૃઢ છે.' શ્રુતિ પણ કહે છે:—'वाङ्मापरावमाण्य दत्तधा कल्पितस्य च । मागो जीविति विषेयः स चानन्तदाय कल्पते । (મેતાથ્થર-૫, ૧) વાગના અમ્રમાગના

સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો છે અને જ સ્વપ્નની બુદ્ધિ (નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન)થી સાત્તાંકાર કરવા યોગ્ય છે, તેને પરમ પુરુષ-પરમાત્મા અણુવો, ૧૨૨

એ જ પરમાત્માનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં નામો

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेकं पर प्राणमपेर ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ૧૨૩ ॥

એને ઠેકલાક અગ્નિ કહે છે, બીજાઓં મનુ કહે છે, ઠેકલાક પ્રજાપતિ કહે છે અને બીજા ઈંદ્ર કહે છે; વળી એને બીજા ઠેકલાક પ્રાણ કહે છે, તેમ જ બીજાઓ એને સનાતન

સોમા ભાગનો પણ સોમો ભાગ કરાય, તેટલા ભાગનો જીવ છે, એમ સમજવું; એ જ જીવ અનંત સ્વરૂપે થતા સમર્થ છે. વળી આ પરમાત્મા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો છે; જે કે 'અણદમ્યશંમહ્યમયમ્ (છંદો ૩ ૧૫) । પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ સમ્પરદિત, સ્પર્શરહિત, રૂપ-વિનાનું અને અવિનાશી છે' એમ બુદ્ધિઓએ પરમાત્માના રૂપનો નિર્ણય કર્યો છે, તો પણ અમુક ઉપાસનામાં પરમાત્માને શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન વર્ણવ્યા છે. જેમ કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ-‘एयोन्तरादित्ये दिग्मयः । सूर्यमंडलमां व्या सुवर्णमय पुरय छे.’ ઈત્યાદિ વર્ણવે છે; તેમ જ આ પરમાત્મા સ્વપ્નની બુદ્ધિથી સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ સ્વપ્નની બુદ્ધિ જેવા જ્ઞાનથી મહત્ત્વ કરી શકાય છે; જેમ સ્વપ્નની બુદ્ધિ, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થતાં કેવળ મન વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું જ આત્મજ્ઞાન પણ છે. આજ કારણથી વ્યાસ કહે છે: ‘नैवासी बभूवा प्राप्नो न च शिशिरपीनद्वयैः । मनसा तु प्रसन्नेन हृत्ते सूक्ष्मदर्शिमिः । व्या परमात्मा अभुजन्द्रिय वडे ब्रह्म कुरी शकता नयी અને બાહ્યની કેજ ઇન્દ્રિયો વડે પણ મહત્ત્વ કરી શકતા નથી; કેવળ પ્રસન્ન મન વડે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જ્ઞેતાનાઓ તેમને મહત્ત્વ આપે છે.’ (કુલ્લુક)

અક્ષ કહે છે. ૧૨૩

પરમાત્મા વ્યાપક છે

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चमिव्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

આ પરમાત્મા પાંચ મહાબૂતો વડે સર્વ ભૂતોને વ્યાપીને રક્ષા છે અને નિત્ય ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરી તેમને ચક્રની જેમ સંસારમાં ધુભાવે છે. ૧૨૪

સર્વત્ર આત્મદર્શનનું ક્ષણ

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

જેમ જે માણસ પ્રાનીમાત્રમાં રહેલા પોતાના આત્માને પોતાના આત્મા વડે જુએ છે, તે સર્વ સાથે સમાનતા પામી. પરમપદ પ્રાપ્તિ પામે છે. ૧૨૫

મનુસ્મૃતિ અણગાનું ક્ષણ

[चतुर्वेदसंगं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥

આ શસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી ચાર વેદોના અધ્યયન કરેલું પુણ્ય મળે છે; વળી નિર્લેપ આ પણ થાય છે, કે તેથી પાપનો પણ સંગમગ નાશ થાય છે.]

इत्येतन्मानवं शशं मृगुप्रोक्तं पठन्निजः ।

मवत्याचारवाघ्नित्यं यद्येषां પ્રાપ્તુયાદ્વતિમ્ ॥ १२६ ॥

જુગુએ કહેલા આ માનવશાસ્ત્રનો જે દિગ પાડ કરે છે,

તેનિત્ય આચાર્યુક્ત થાય છે અને ઇચ્છિત ગતિ પામે છે.

[મનુઃ સ્વાયંભુવો દેવઃ સર્વશાસ્ત્રાર્થપારગઃ ।

તસ્યાસ્યનિર્ગતં ધર્મં વિચાર્યં બહુવિસ્તારમ્ ॥

યે પઠન્તિ દ્વિજાઃ કેચિત્સર્વપાપોપશન્તિદમ્ ।

તે ગચ્છન્તિ પરં સ્થાનબ્રહ્મેણેઃ સસ શાશ્વતમ્ ॥

સ્વયંભુના પુત્ર મનુદેવ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોના પારગામી હતા. તેમના મુખમાંથી નીકળેલા, ખૂબ વિસ્તારવાળા અને સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારા આ ધર્મશાસ્ત્રને જે કોઈ દ્વિજે લિયારપૂર્વક લાગે છે, તેઓ બ્રહ્મના સનાતન ધામ પરમસ્થાનને (મોક્ષને) પામે છે.]

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां

संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીમાનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુકથિત સંહિતામાં અધ્યાય ૧૨મો સમાપ્ત

મનુસ્મૃતિ સમાપ્ત

ધરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો.

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદવૃક્ષબોધ ૩૮૪	૧-૮	૦-૪	૧
સ્વાખ્યાતમાળા-ભાગ ૧ હો-બોધક આખ્યાનો ... ૭૦૮	૩-૭	૦-૭	
સ્વામી રામતીર્થ-અંથ ૧ હો-એમના સદુપદેશ, આખ્યાનો ધર્યાદિ ... ૫૬૪	૩-૦	૦-૬	
" " " ૪ ઘો-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો ... ૬૭૨	૩-૮	૦-૭	
વિવેકાનંદ-ભાગ ૮ મો-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ, આત્મિક રજુ.... ૩૮૪	૨-૦	૦-૪	
તુકારામગાથા-અંથ ૧ હો-૨ જો-વાક્યા, જ્ઞાન અને વેશવ્યવેરક અભગોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫	
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો-૭૦ દ્વંદ્વાં ચરિત્રો ૬૨૪	૩-૦	૦-૭	
આદર્શ દશાંતમાળા-ભાગ ૧ હો-બોધક ૪૨૪ દ્વંદ્વાં દશતો ... ૪૩૨	૨-૮	૦-૪	
" " " ૨ જો-બોધક ૪૬૫ દ્વંદ્વાં દશતો ... ૪૬૬	૨-૮	૦-૫	
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ મથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર) ૧૫૬૬	૮-૦	૦-૧૫	
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ૬૪૮	૩-૦	૦-૬	
સ્વામીશ્રી પ્રજ્ઞાનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો ૪૨૪	૧-૬	૦-૪	
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો ૫૨૮	૨-૮	૦-૫	
દ્વંદ્વા વાતાંઓ-અંથ ૧ હો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતાં ૫૮૮	૨-૮	૦-૬	
" " " ૧ હો-સર્વમાટે ઉપદેશ ૮૬ વાતાં ૭૨૦	૨-૮	૦-૬	
જ્ઞાનરાત્રી દેવીઓ-અંથ ૧ હો-પ્રાચીનપુત્રની સતીઓ ૭૩૨	૩-૦	૦-૬	
" " " ૨ જો-મધ્યયુગનાં ઐતિ. ચરિત્રો ૭૩૨	૩-૦	૦-૭	
" " " ૩ જો-મધ્યયુગ ને અર્વાચીન " ૮૦૪	૩-૦	૦-૮	
પ્રીતમદાસની વાણી-અન્નો, ધોળ, છપ્પા, કષ્ટ, મહિના ૫૬૦	૩-૦	૦-૪	
સુબોધપુષ્પવાટિકા (સુચિત્રો)-મહાત્મા શેખ સાદીફત ૧૩૬	૦-૫	૦-૨	
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો-૬ વાઓ ને ૪૩૨ માહિની આપતા ૧૪૮ લેખો ૫૪૪	૩-૦	૦-૫	
" ભાગ ૩ મો-૬ વાઓ ને ૪૩૨ માહિની, ૧૬૫ લેખો ૭૩૬	૩-૦	૦-૬	
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો ૪૬૨	૨-૦	૦-૫	
સ્વર્ગની દૃષ્ટી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ ૩૭૨	૨-૦	૦-૪	
સ્વર્ગની સીડી-શોભામય પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પદ્ધતિયાં ૩૬૦	૨-૦	૦-૪	
સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના મહિમાના ૩૨૫ શબ્દો ૩૩૨	૨-૦	૦-૪	

સ્વર્ગનો આત્મ-દ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગ સમજવું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૧	૨-૦	૦-૪
મોહમુદ્ગર ને છીલતું દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
રાત્રીસોડી ને છીલતું ચાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦-૧૨	૦-૨
તોત્રાસ-ઐશ્વર્ય-ભક્તિ ને વેદાંત-રત્નોનો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦-૧૦	૦-૨
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સાદૃશ્ય-ઐશ્વર્ય-ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦-૧૨	૦-૨
એકનાથી ભાગવત-એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૧૦૦	૫-૦	૦-૧૨
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ			
સંગ્રહ, સરળ ભાષાંતર સાથે	૧૮૪	૦-૧૨	૦-૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી			
સ્વયં ન્યાયીતીર્થ	૨૦૮	૧-૪	૦-૨
અવધૂત ગીતા-સુધાસવધારા સાથે રજાઃ આવૃત્તિ	૧૪૪	૧-૪	૦-૨
અષ્ટાવક ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૭૨	૦-૮	૦-૧
ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-એ મંથર્મા			
ભાગ ૧ સો- [મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને]			
,, ૨-૩ જો- [પંક્તિ સાવલેક્ષની દીક્ષા સાથે]	૧૭૬૮	૧૨-૮	૧-૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (કુચરાલી લિપિમાં)	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત...	૧૬૨	૧-૪	૦-૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ જો-રામકૃષ્ણ-			
કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો			
તથા કથાપ્રસંગો	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
ધર્મપદ-ગૌરવ ધર્મનું ગીત એકું અમૂલ્ય પુસ્તક...	૧૬૨	૧-૦	૦-૩
૫-શીકરણ-મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ			
મંથ, કથાઓ અને સુક્તિ-અનુભવવાળી દીક્ષા સાથે...	૨૬૪	૨-૦	૦-૪
મહુમય જીવન-સુખી ધવાના સરળ - ઉપાધી...	૧૬૨	૦-૧૨	૦-૨
,, જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, ભજનો ઇ. સાથે...	૧૬૮	૧-૦	૦-૪
વિચારસાગર-૨૭ આવૃત્તિ, શ્રીનિશ્વળદાસકૃત			
વેદાંતનો મહાંત મંથ મૂળ દોહા, અર્થ તથા			
વિવરણ સાથે	૪૦૦	૩-૦	૦-૫
સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી મંથ ..	૨૭૨	૨-૦	૦-૪
બાળસદ્બોધ-વ્રતબોધે ધાર્મિક સિદ્ધાંત	૧૨૮	૦-૮	૦-૨

ખાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧-૮	૦-૧
ઓખાઉરજી-(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત)-મોટા અક્ષરોમાં અધરા સખ્દોના અર્થ સાથે...	૧૧૨	૦-૮	૦-૨
નળાખ્યાન-(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં...	૧૩૬	૧-૦	૦-૩
ભગવતસંચય-જુદાજુદા સંતોનાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૨૪૦	૧-૦	૦-૨
શ્રી રમણ મહર્ષિ-સુધારાવધારા સાથેની રજી આવૃત્તિ	૨૧૬	૨-૦	૦-૪
૬૬ સં મહારાજ-વેદાંત જેવા ગદ્યન વિષયને વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ...	૨૮૦	૨-૮	૦-૧
શ્રીશારદામહિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય ...	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
ગ્રામરચના-ભા. ૧-૨ (સચિત્ર) શ્રી. રવિશંકર મહારાજ ...	૨૮૦	૧-૪	૦-૪
ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની ખાજપોથી-કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે...	૧૦૪	૦-૬	૦-૧
ગીતાસંકલન-સં. શ્રીરમણ મહર્ષિ: ગીતામાંથી તથા ખીળ તજી સંકલનો ગુજરાતી અર્થ સાથે...	૫૨	૦-૩	૦-૧
એ અધ્યાયી ગીતા-(અધ્યાય ૧૨ ને ૧૫ મો) અર્થ સાથે	૪૮	૦-૩	૦-૧
નારદનાં કક્ષિતસૂત્રો-મૂળ સૂત્રો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૧૪	૦-૩	૦-૧
વિચારસૂર્યોદય-આ. રજી, રવામીશ્રી માધવવીર્યજી:	૧૦	૦-૩	૦-૧
નીતિશાતક-(શ્રીમદ્વૃંદાવિહાર) સરળ અનુવાદ સાથે...	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશાતક-(શ્રીમદ્વૃંદાવિહાર) સરળ અનુવાદ સાથે	૬૬	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપંથ ભાગ ૧ લો-સંપાદક: શ્રી. પાલજી મો. દેસાઈ	૧૪	૦-૩	૦-૧
“ રજી- “ “ “ “	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
સસાદ યોગિક અને દેવી નંદા જેન સંસ્કૃતિની બે ભજવવા લાયક નાટિકાઓ...	૧૪	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનનાં હરજી- (આ. રજી) લે. રવામીશ્રી માધવવીર્યજી	૧૪	૦-૩	૦-૧
સુદામાચરિત્ર-(કાવ્ય) પ્રેમાનંદકૃત ...	૧૪	૦-૩	૦-૧
દેરીની મોસમ ને બીજ વાતો-શ્રી. રાધાની કસાપેલી ક્ષમે લખાયેલી ૭ વાતો...	૭૬	૦-૫	૦-૧
ધાવજીની ધાર ને બીજ વાતો-શ્રી. ચૂનીલાલ મરિયા: માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરી ૪ વાતો...	૭૬	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનપદ-સોપાનપદ-જ્ઞાનખાજી-૧૮-૨૪	૦-૧	૦-૧

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ
મુંબઈ-૨

મહાભારત-ભાષાંતર

દળદાર સાત ગ્રંથોમાં

૨૭ ચિત્રો સાથે

[૪૫ પૃષ્ઠ] કદ ૭ા" x ૧૦" [મૂલ્ય રૂ. ૫૨)

૧-આદિ અને સલાપર્વ	૭૮૪
૨-વન અને વિરાટપર્વ	૭૨૦
૩-ઉદ્યોગ અને લીલમપર્વ	૯૦૪
૪-દ્રોણપર્વ	૫૦૪
૫-કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રીપર્વ	૫૮૪
૬-શાંતિપર્વ	૮૫૬
૭-અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમ- વાસિક, મૌસલ, મહાપ્રાસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ	૮૩૬

૫૧૮૮

આર્યોના ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં જે કંઈ છે તે બધું આમાં છે અને આમાં જે કંઈ નથી તે બીજા ક્યાંય પણ મળવાનો સંભવ નથી.

જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવું બેધર્મ છે. મહાભારતને અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ ખાણ સાથે જ સરખાવી શકાય. એ ખાણને જમજમ ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કિંમતી જવાહીરો નીકળે છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. બદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
ને કાલખાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

ઉપયોગી ગ્રંથો

પુરુષાર્થબોધિની ભગવદ્ગીતા :

શ્લોક, અન્વય, અર્થ : દળદાર બે અંશોમાં :

વેદ-ઉપનિષદના મંત્રોના પુરેપુરા સમન્વય દેખાડતી
પં. સાતવલેકરજીની પુરુષાર્થબોધિની ટીકા સાથે.

પાન ૧૦૧૮ : : શા. ૧૨-૮૨૦

ઉપનિષદો : ત્રણ અંશોમાં-મૂળ સાથે બાપાંતર

૧. એકાદશ ઉપનિષદ : પાન ૪૫૨, શા. ૩)

૨. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : પાન ૨૪૮, શા. ૨)

૩. સૌ ઉપનિષદો :

જોમાંનાં ૨૮ ઉપનિષદોનું સરળ બાપાંતર મૂળ સાથે
આપ્યું છે તે બાકીનાં ૭૨નું બાપાંતર માત્ર સારરૂપે
આપ્યું છે. પાન ૭૪૪ : શા. ૫)

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના અંશો :

ગોલ્ડમુદ્ગરને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે ૧૧૮ ૧-૦

શતશ્લોકી અને બીજાં ચાર રત્નો-,, ,, ૨૦૦ ૦-૧૨

રત્નોત્તમ-અહ-ભક્તિ ને વેદાંત સ્તોત્રો, અર્થ સાથે ૨૨૦ ૦-૧૦

સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત-સારસંઅહ-બાપાંતર સાથે ૨૨૪ ૧-૪

વિવેકચૂડામણિ-સરળ બાપાંતર સાથે ... ૧૧૦ ૦-૧૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૧. બદ્ધ પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૭, અમદાવાદ અને
મલબારેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

